

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI

ABDULLA ULUG‘OV

JAHON ADABIYOTI
(Turkiy xalqlar adabiyoti)

5120100 – FILOLOGIYA VA TILLARNI O‘QITISH (O‘ZBEK TILI) TA‘LIM
YO‘NALISHI TALABALARI UCHUN DARSLIK

Toshkent – 2020

**МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО
СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН**

**ТАШКЕНТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА
НАВОИ**

Абдулла Улугов

МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА
(Литература турецких народов)

Учебник для студентов направления 5120100 – Филология и
преподавание языков (узбекский язык)

Ташкент – 2020

ANNOTATSIYA

Jahon adabiyotining tarkibiy qismi turkiy xalqlar adabiyoti qadimiy bo'lishi barobarida, ko'lami, miqyosi jihatidan ham ulug'vordir. Chunki dunyodagi o'ttizdan ortiq til turkiy tillar guruhiga mansubdir. Til esa adabiyotning birinchi unsuridir. Demak, jahonda o'ttizdan ortiq turkiy xalq mavjud. Bu xalqlarning har biri o'zining adabiyotiga ega. Ammo o'z mustaqil davlati hamda dunyo hamjamiyatida o'z o'rniga ega turk, o'zbek, ozarbayjon, qozoq, qirg'iz, turkmanlar nufusi, ya'ni aholisi soni, tarixi, ijtimoiy-siyosiy mavqei, madaniyati darajasi jihatidan turkiy xalqlar orasida alohida ajralib turadi.

Jahon adabiyotida o'ziga xos o'rin tutgan turkiy xalqlar adabiyoti to'g'risidagi mazkur darslikda ana shu haqiqatni anglatish, targ'ib-tashviq qilish asosiy maqsad qilib qo'yilgan. Muayyan manbalarga tayanib tayyorlangan ayni o'quv darsligida turk, ozarbayjon, qozoq, qirg'iz va turkman adabiyoti, undagi tamoyillar, mashhur ijodkorlar, eng e'tiborli asarlar haqida ma'lumot berish ko'zda tutilgan.

Darslik universitet va pedagogika institutlari filolog, jurnalist talabalariga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

Baxtiyor Nazarov,

akademik, filologiya fanlari loktori, professor

Taqrizchilar:

Ulug'bek Hamdamov, filologiya fanlari doktori, professor.

Islmojon Yoqubov, filologiya fanlari doktori, professor

MUNDARIJA

Uqtirish xati.....	6
Kirish.....	9
Turk adabiyoti.....	13
“Qo‘rqut Ota kitobi”.....	17
Mavloni Jaloliddin Rumi.....	67
“Masnaviyi ma’naviy”.....	70
Yunus Emra.....	103
Usmonli turk adabiyoti.....	105
Tanzimot davri adabiyoti.....	110
Zamonaviy turk adabiyoti.....	118
Ozarbayjon adabiyoti.....	153
Qozoq adabiyoti.....	197
Qirg‘iz adabiyoti.....	259
“Manas” eposi.....	262
Zamonaviy qirg‘iz adabiyoti.....	325
Chingiz Aytmatov.....	336
Adib asarlaridagi afsonalar haqiqati.....	344
Yozuvchi asarlarida zamon va makon tasviri.....	374
Turkman adabiyoti.....	415
Joriy nazorat savollari.....	435
Oraliq nazorat savollari.....	439
Yakuniy nazorat savollari.....	441

OG LAVLENIE

Vvedenie.....	6
Turetskaya literatura.....	13
“Kniga Kurkut Ata”.....	15
Mavlono Jaloliddin Rumi.....	69
“Masnaviyi ma’naviy”.....	72
YUnus Emra.....	109
Osmanskaya turetskaya literatura	111
Literatura Tanzimatskogo perioda.....	116
Sovremennaya turetskaya literatura.....	124
Azarbeydjanskaya literatura.....	163
Kazakskaya literatura.....	212
Kirgizskaya literatura.....	279
Epos «Manas».....	282
Sovremennaya kirgizskaya literatura.....	351
CHingiz Aytmatov.....	363
Turkmenskaya literatura.....	449

UQTIRISH XATI

Adabiyot insoniyatning ijtmioiy taraqqiyoti, madaniyati ravnaqida alohida o‘rin tutadi. Chunki so‘z san‘ati sanalgan adabiyot odamlarning qalbi, ruhini oziqlantirib, ma‘naviy-axloqiy, ma‘rifiy darajasini yuksaltiradi. Kishilarning ma‘naviy dunyosini shakllantirishda adabiyot azaldan san‘atning barcha turlaridan ko‘ra ta’sirchan vosita hisoblanadi. Adabiyot asarlari muayyan bir tilda yaratiladi. Keyinchalik boshqa xalqlarning tillariga o‘giriladi. Chunki chinakam adabiyot asarlarida umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan, ezgulik, halollik ulug‘lanadi. Hayot hodisalari va inson dunyosining haqqoniy manzaralarini gavdalantirgan asarlardan esa barcha millat kishilari bahra oladi.

Jahon xalqlari adabiyotida eng qadim zamonlardan to shu kungacha yaratilgan barkamol asarlar insoniyatning hozirgi ma‘naviy-ma‘rifiy darajaga erishishida tayanch asos bo‘lib keladi. Turkiy xalqlar adabiyoti jahon adabiyotining mushtarak qismidir. U eng ko‘hna adabiyotlardan biridir. Turkiy xalqlar folklori va yozma durdonalari jahon xalqlari ma‘naviyatini yuksaltirish, kishilar qalbiga insonparvarlik hislarini singdirishda alohida o‘rin egallaydi. “Manas”, “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li”, “Qo‘rqut ota kitobi” singari xalq dostonlari, Mahmud Koshg‘ariy, Ahmad YAssaviy, Nizomiy Ganjaviy, Mavlono Jaloliddin Rumi, Alisher Navoiy, Maxtumdul, Abay, Muxtor Avezov, Chingiz Aytmatov singari turkiy adiblar ijodi dunyo adabiyotining mumtoz asarlari hisoblanadi.

Oliy o‘quv yurtlari o‘quv rejasiga jahon adabiyoti tarkibiy qismi turkiy xalqlar adabiyoti o‘quv kursining qo‘yilishi turkiy xalqlar o‘rtasidagi adabiy-madaniy aloqalarni rivojlantirish, ularning o‘zaro totuvligini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. SHuning uchun universitetlar va pedagogika institutlari o‘quv rejasida filolog, jurnalist talabalarga jahon adabiyotining tarkibiy qismi “Turkiy xalqlar adabiyoti” kursini o‘qitish belgilangan. Ushbu kurs o‘quv rejasida «Jahon adabiyoti (turkiy xalqlar adabiyoti)” tarzida ko‘rsatilgan hamda o‘quv dasturi tuzilgan edi (Tuzuvchi dotsent A.Ulug‘ov. Toshkent, 2001). Keyinchalik mazkur kurs “Qardosh xalqlar adabiyoti”, “MDH xalqlari adabiyoti” tarzida ko‘rsatildi va muvofiq tarzda o‘quv

dasturlari tayyorlandi. So'ngra mazkur kurs jahon adabiyoti o'quv fani tarkibiga kiritildi. Bu kursni o'qitishdan maqsad, umuminsoniy qadriyatlarni e'zozlaydigan, turkiy xalqlarning jahon madaniyati taraqqiyotidagi munosib o'rnini anglaydigan ma'nan barkamol shaxsni shakllantirish, uning dunyoqarashini boyitishdir.

«Jahon adabiyoti (turkiy xalqlar adabiyoti)» kursini o'qitishning vazifalari talabalarni turkiy xalqlar adabiyoti taraqqiyoti yo'llari bilan tanishtirish, ularga bu adabiyotning eng barkamol asarlari haqida bilim berish, xalqlar o'rtasida madaniy hamkorlik zarurligini anglatish hamda shu asosda adabiyot hodisalarini tahlil qila biladigan, o'z fikrlarini og'aki holda, yozma tarzda to'g'ri va ravshan ifodalay oladigan qilib tarbiyalashdan iboratdir.

KURS MATERIALI MAZMUNI. Mustaqillik davri mafkurasi o'tmishni o'rganish, tarixni tushunish, bugunni anglash, istiqbolni idrok etish borasida ham jiddiy o'zgarishni taqozo etmoqda. Endilikda umuminsoniy qadriyatlarning mushtarak qismi bo'lgan jahon adabiyotini, uning tarkibidagi turk, ozarbayjon, qozoq, qirg'iz, turkman adabiyoti tarixini, ulardagi bugungi o'zgarishlarni yangicha nuqtai nazar bilan tahlil qilish zaruratga aylandi.

Jahon adabiyotining mushtarak qismi turkiy xalqlar adabiyotini yangi davr talablari asosida o'rganish insoniyat madaniyati, badiiy tafakkuri tarixi haqidagi tasavvurlarni teranlashtiradi. O'zining mustaqil davlatiga ega, qondosh, dindosh, tildosh turk, o'zbek, ozarbayjon, qozoq, qirg'iz, turkman xalqlar adabiyotini bilish qadim tarixning mohiyatini chuqur idrok qilishga asos bo'ladi. Ajdodlarning ezgulik yo'lidagi intilishlaridan xabardor bo'lish, xalqlarning ko'hna va zamonaviy adabiyoti haqida muayyan tasavvur hosil qilish zamondoshlarimiz qalbida umuminsoniy qadriyatlarga muhabbat tuyg'ularini ulg'aytiradi. Insonparvarlik tuyg'ulariga yo'g'rilgan turli xalqlar adabiyotini o'qish, o'rganish, ulardagi barkamol asarlardan ta'sirlanish yoshlarning vatanparvarlik tuyg'ularini mustahkamlaydi. Chunki turkiy xalqlar adabiyotining mumtoz namunalari azaldan o'zida insonparvarlik g'oyalarini ulug'lashi bilan e'tibor topgan. Talabalarni bu adabiyotda hamisha ustuvor bo'lib kelgan ana shu kabi tamoyillardan xabardor qilish esa ularning dunyoqarashi keng, millatparvar shaxs sifatida kamol topishiga muayyan ta'sir ko'rsatishi o'z-o'zidan aniq. Ayni holat «Jahon adabiyoti (turkiy xalqlar adabiyoti)» kursining asosiy

mazmunini tashkil qiladi.

Turkiy xalqlar adabiyoti ildizlari insoniyatining eng qadimgi og‘zaki va yozma yodgorliklari bilan tutashib ketadi. Tosh bitiklar insoniyatning dastlabki madaniyati belgilaridan biri hisoblanadi. Ayni chog‘da, ular odamzodning ilk yozma asari sifatida ham ardoqlanadi. O‘rxun-Enasoy tosh bitiklari dunyodagi eng ko‘hna yozma yodgorlik deb e‘tirof qilinadi. Bu yozma obidalar turkiy xalqlarning qadimgi ajdodlari tomonidan yaratilgani ilmda isbotlangan. O‘rxun-Enasoy tosh bitiklari, ko‘plab folklor namunalari turkiy xalqlarning mushtarak merosi hisoblanadi. Dunyoda turkiy xalqlar singari qadimiy madaniy merosga ega xalqlar juda kam. Bu meros asrlar mobaynida turkiy xalqlar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni ta‘minlagan ustuvor omillardan biri bo‘lgan.

Kursning predmeti va mazmuni: Turkiy xalqlar – turk, ozarbayjon, qozoq, qirg‘iz va turkman adabiyotini o‘quv fani sifatida o‘qitishda adabiyotni so‘z san’ati sifatida idrok etadigan, uning insonshunoslik mohiyatini anglaydigan, milliy adabiyotlar tarixi tamoyillarini, ulardagi hozirgi o‘zgarishlarni jahon adabiyoti kontekstida tushunadigan, zamonaviy ta‘lim texnologiyalarini chuqur o‘zlashtirgan, davr talablariga javob beradigan yuksak malakali ilmiy xodimlar va pedagog kadrlar tayyorlash ko‘zda tutiladi.

Mavjud manbalarga tayangan holda tayyorlangan mazkur darslikda talabalarning hozirgi paytda mustaqil suveren davlat, dunyo hamjamiyatida o‘z o‘rniga ega turk, ozarbayjon, qozoq, qirg‘iz, turkman adabiyoti haqidagi tasavvurini oydinlashtirish, bu xalqlar adabiyoti rivojida muayyan iz qoldirgan ijodkorlar hayoti va ijodi bilan tanishtirish asosiy maqsad qilib qo‘yilgan.

KIRISH

Dunyodagi xalqlar irqi, dini, tili har xilligidan qat'i nazar, barchasi Odam Ato va Momo Havo farzandlaridir. Yer yuzida istiqomat qilayotgan turli xalq vakillari vujudi, ruhiyati, ma'naviyatidagi mushtarak jihatlar xuddi shundan dalolat beradi. Hozirgi paytda dunyo aholisi etti yarim milliarddan oshib ketdi. Irqi, tili, e'tiqodi turlicha shuncha odamning bir milliard uch yuz milliondan ortiqrog'i islom diniga e'tiqod qiladi. Turkiy xalqlar ham o'zlarini hazrat Muhammad alayhissalomning ummatlari hisoblashadi. Turkiy xalqlarga mansub kishilar miqdori 200 milliondan oshib ketgani qayd etiladi.

2019 yil 15 oktyabrda Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida bo'lib o'tgan Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi ettinchi sammitida O'zbekiston ilk bor ishtirok etishi va mamlakatimizning ushbu nufuzli xalqaro tuzilmaga a'zo bo'lishi ijtimoiy-siyosiy hayotimizdagi muhim tarixiy hodisadir. Chunki turkiy xalqlar o'rtasidagi yaqinlik nafaqat mushtarak madaniyat, til, din va o'xshash qadriyatlar, balki qadimdan savdo aloqalari yo'lga qo'yilib, o'zaro bordi-keldi, hamkorlik qilib kelingani bilan ham bog'liqdir. Bu rishtalar sobiq ittifoq davrida uzilib qolgan, cheklangan bo'lsa-da, ammo mustaqillik yillariga kelib, qon-qardoshlik tuyg'usi yana eski o'zanini topdi. Sobiq ittifoq tarkibidagi turkiy mamlakatlarda milliy o'zlikni anglashga e'tibor kuchaydi, tarixiy an'analar qayta tiklandi, turkiy tilli davlatlar bilan o'zaro aloqalar faollashdi. Turkiy tilda so'zlashuvchi davlatlar rahbarlari 1990-yilning boshidayoq tili, dili, madaniyati va diniy e'tiqodi umumiy bo'lgan qardosh xalqlarning teng huquqli hamjamiyatiga tamal toshi qo'yganlar. 2009 yilda Ozarbayjonning Naxichevan shahrida Turkiya, Ozarbayjon, Qozog'iston va Qirg'iziston bu do'stlik va hamkorlikni yangi bosqichga ko'tarish maqsadida Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashini tuzish haqida kelishib olishdi. Tashkilot faoliyatining asosiy prinsiplari 2006 yilda qabul qilingan Istambul deklaratsiyasida belgilab qo'yildi. "Ishonamanki, O'zbekistonning Turkiy kengashga a'zo bo'lishi turkiy dunyoda integratsiyani mustahkamlashga xizmat qiladi va hamkorlik uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Turkiy kengashga a'zo mamlakatlarning o'zaro iqtisodiy aloqalarini mustahkamlashga intilayotgani ayni damda g'oyat muhim... Bugungimiz va kelajagimiz istiqbolini belgilar ekanmiz, biz,

shubhasiz, xalqlarimizning ma'naviy-axloqiy qadriyatlari, boy tarixi va madaniyati, ularning ko'p asrlik do'stligi, yaxshi qo'shnichilik va o'zaro anglashuv an'alariga tayanamiz. Madaniy-gumanitar hamkorlik davlatlar o'rtasidagi munosabatlar muhitini shakllantiradi, insonlarni birlashtiradi" deydi O'zbekiston Prezidenti SHavkat Mirziyoev ("Xalq so'zi" gazetasi, 2019 yil 16 oktyabr).

Jahon adabiyoti, jumladan, turk, ozarbayjon, qozoq, qirg'iz, turkman adabiyoti tarixi, hozirgi holati, eng sara asarlari bilan yaqindan tanishtirish esa ma'naviy etuk avlodni tarbiyalashga, turkiy xalqlar o'rtasidagi do'stlik va o'zaro hamkorlikni mustahkamlashga munosib hissa bo'lib qo'shiladi. Chunki o'zining milliy madaniyati hamda jahon xalqlari adabiyoti va san'atidan bahramand bo'lib, qalbi ezgu hislarga to'lgan kishilarga butun borliq go'zal va ko'rkam ko'rinadi. Ular hayotga muhabbat va umid bilan qaraydi, hech kimga yomonlik tilamaydi, tabiatni asrab-avaylaydi. Bunday kishilar tinch-totuv yashab, boshqalar bilan hamkorlikda taraqqiyot, yuksalish va farovonlik sari intiladi.

Hozirgi paytda "turkiy" deganda turk, o'zbek, ozarbayjon, qozoq, qirg'iz, turkman, uyg'ur, tatar, boshqird, chuvash, gagauz, qaraim, qorachoy-bolqor, qo'miq, no'g'oy, qrim-tatar, qoraqalpoq, tuva, to'falar, yoqut, xakas, qamasin, sho'r, cho'lim, sariq uyg'ur, oltoy singari turkiy lahjada so'zlashuvchi xalqlar, "turk" deganda esa Turkiya Respublikasida yashaydigan, ushbu mamlakat aholisining asosiy qismini tashkil qiladigan kishilar nazarda tutiladi. Turkiy tillar oltoy tillar oilasiga kiradi. Oltoy tillari oilasi uch yirik guruhni o'z ichiga oladi: turkiy tillar, mo'g'ul tillari, tungus-manjur tillari guruhi. Mo'g'ul tillari guruhi 17, tungus-manjur tillari guruhi esa 14 tildan iborat. Yapon va koreys tillarini oltoy tillari oilasiga kirituvchi olimlar ham bor. Oltoy tillarida gaplashuvchi xalqlar dunyoning barcha qit'alarida yashaydi. "Oltoy" so'zi uch xil ma'noda: Osiyo qit'asida joylashgan Rossiya, Qozog'iziston, Mo'g'uliston, Xitoy davlatlari hududidagi yirik tog' tizmalari, cho'llar, vohalar, 3500 dan ortiq ko'lni qamragan ulkan mintaq nomi, Rossiya Federatsiyasidagi o'lka nomi (Oltoy o'lkasi) hamda muayyan oilaga mansub tillarda gaplashuvchi xalqlar va elatlarning umumiy nomi sifatida qo'llanadi. Oltoy tillar oilasi dunyodagi yirik til oilalaridan biridir (Qo'chqortoev I. Tillar olamiga sayohat. – "Yoshlik" jurnali. 1986 yil, 12-son. 65 – 66-betlar).

Turklar, o'zbeklar, ozarbayjonlar, qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar, tatarlar, uyg'urlar, boshqirdlar, tuvaliklar, qo'miqlar, no'g'aylar, qoraqalpoqlar, gagauzlar va boshqa turkiy xalqlar tarixida, tilida juda ko'p mushtarak jihatlar mavjud. Turkiy tillar agglyutativ til sanaladi. Dunyodagi o'ttizdan ko'proq til turkiy tillar guruhiga kiradi. Tarixiy manbalarda turkiy xalqlar bir ota – Abulturkdan tarqalgani eslatiladi. Jumladan, Alisher Navoiyning «Muhokamat ul lug'atayn» asarida yozilishicha, Nuh payg'ambarning Xom, Som va Yofas ismli uch o'g'li bo'lgan. Hindlar Xomdan, forslar Somdan, turk xalqlari esa Yofasdan tarqalgan. Yofasning to'qqiz o'g'lidan to'ng'ichining ismi Turk bo'lgan. Shuning uchun Yofas Abulturk, ya'ni Turkning otasi deyilgan. Otaning to'ng'ich o'g'il ismi bilan atalishi – nisbalanishi qadimda ko'pgina xalqlarda odat sanalgan.

Insoniyat tarixi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Uning tarixiga nisbatan qo'llaniladigan "million yil", "yuz ming yil" kabi sanalar shunchaki taxmin, faraz, xolos. Barcha xalqlarning afsona, rivoyatlarida, eng qadimgi yozma manbalarda Nuh payg'ambar zamonidagi buyuk to'fondan keyin insoniyat tarixida yangi davr boshlangani eslatiladi. Buyuk to'fon qaysi davrda yuz bergani to'g'risida esa turli taxminlar aytiladi. Undan oldingi davrlarda qanday taraqqiyot darajasiga erishilganini aslo bilib bo'lmaydi. Barcha xalqlarning, jumladan, turkiy xalqlarning ham Nuh zamonidan keyingi hayoti, taraqqiyoti to'g'risida ham izchil, aniq ma'lumot yo'q. SHu boisdan xalqlarning tarixi, nomi to'g'risida ko'proq taxminlarga tayanib, fikr bildiriladi. Ajdodlardan meros bo'lib kelayotgan afsona, rivoyat, ertak, qo'shiqlar, saqlanib qolgan arxeologik topilmalar esa xalqlarning uzoq o'tmishi, madaniyati, dunyoqarashi to'g'risida muayyan tasavvur beradi, xolos.

Turkiy xalqlar azal-azaldan yer yuzining keng hududlariga tarqalib yashab kelishgan. Ular o'zlari yashagan joylarda insoniyat madaniyatining eng ko'hna obidalarini barpo qilishgan. Samarqand, Buxoro, Xiva shaharlarining 2500 yilligi, Toshkentning 2000 yilligi dunyo jamoatchiligi tomonidan juda katta tantana bilan nishonlangani ana shundan dalolat byeradi. Turkiy xalqlar bunyod etgan shaharlarning tarixi aslida bundan ham qadimiyroqdir. Tyermiz shahri hududidan, Dalvarzintepadan, yana boshqa joylardan topilgan osori atiqalar, Amudaryo yaqinidagi yer ostida qolib ketgan ko'hna shahar xarobalari, ibodatxonalar, hukmdorlar saroylari deb

taxminlanayotgan joylar ham xuddi shuni bildiradi. Turkiy xalqlar yashagan manzillar qadimdan obod, kishilar farovon hayot kechirgan. Shu bois bu joylar ko'plab bosqinchilarning, xususan, Aleksandr Makedonskiy, Chingizxon singari jahongirlarning diqqatini jalb qilgan. Jahongirlar esa, o'z-o'zidan ayon, xaroba, qoloq o'lkalarni emas, obod, rivojlangan mamlakatlarni o'z tasarrufiga olishga intilishgan. Chunki bunday yurtlarning boyligi, ularda istiqomat qiladigan kishilarning mehnati istilochilar uchun foyda keltirgan.

Turkiy xalqlar qadimdan dunyo madaniyati, ilm-fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan. Ular istiqomat qilgan manzillar dunyo madaniyatining ilk o'chog'lari hisoblangan. Hozirgi yuksalgan G'arb aslida ana shu zamin – Sharqdan ta'sirlanib, taraqqiyotga yerishgan. Chunki G'arb Sharqdagi mavjud ilg'or jihatlarni ijodiy o'zlashtirgan. Turk xalqlari esa Sharqdagi taraqqiyotda beqiyos o'rin tutgan. Turon zamin farzandlari SHarq madaniyati, ilm-fani taraqqiyotiga mislsiz hissa qo'shishgan. Xususan, Byeruniy, Forobiy, Ibn Sino, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Bahouddin Naqshband, Amir Temir, Ulug'bek, Alishyer Navoiy, Bobur singari o'nlab siymolar jahon madaniyati, fani, siyosati, adabiyoti taraqqiyotida munosib o'rin tutadi.

Borliqdagi hamma narsa muttasil harakatlanadi. Chunki harakat uning mavjudlik tarzi sanaladi. SHu bois insoniyat hayoti turfa-tuman o'zgarishlar bilan kechadi. U hech qachon bir joyda to'xtab qolmaydi. Obod shahar, qishloqlar vayron bo'lgani, xarob maskanlar esa ko'rkam manzillarga aylangani insoniyat tarixida ko'p kuzatilishi sir, jumboq bo'lib keladi. Odamzod o'tmishining bu singari sinoatlarini sharhlashga aqlning quvvati etmaydi. Tafakkurning qudrati har qancha ulug'vor bo'lmasin, u insoniyat tarixidagi xalqlarning ko'chishi hodisasini $2 \times 2 = 4$ tarzida tushuntirib byerolmaydi. Bir kishining bir manzildan boshqa joyga ko'chib o'tishi qanchalik qiyin, qanchalik mashaqqat ekanini bu holatni boshidan kechirganlar yaxshi bilishadi. SHunday bo'lgach, yuz minglab, millionlab kishilarning o'z manzil-makonlarini tashlab, ming-minglab chaqirim olisdagi hududlarga borishi qanchalik azob, qanchalik uqubat ekanligini tasavvurga sig'dirib bo'lmaydi. Biroq dunyo tarixida bunday hayratomuz hodisalar juda ko'p yuz byergan. Unda juda ko'p xalqlar u joydan bu joyga ko'chgan. Bu manzillar oralig'ida esa necha ming chaqirimlik masofa yotgan.

Albatta, Yer yuzi barcha xalqlar uchun yashash manzili, rizq-ro‘z manbasi qilib qo‘yilgan. SHuning uchun xalqlar manzillardan-manzillarga ko‘chib yurishgan. O‘troqlashish esa insoniyat taraqqiyotidagi keyingi hodisadir. Jumladan, turkiy xalqlar ham Don, Itil, YOyiq (Ural) daryolari havzalaridan tortib Xitoygacha, undan Iroqu Misrgacha, undan Hindistongacha bo‘lgan ulkan kengliklarda istiqomat qilishgan. Manbalarda ma’lum qilinishicha, Otilla boshchiligida xunlar melodiy IV – V asrlarda Evropaga ko‘cha boshlagan. Xunlar esa turkiylarning qadim ajdodlaridir.

“Xalq”, “millat” tushunchalari kundalik muloqotda ham, ilm fanda ham keng qo‘llaniladi. Ushbu tushunchalar esa ma’no qamroviga ko‘ra bir-biridan muayyan farq qiladi. “Xalq” arabcha so‘z bo‘lib, “yaratilgan” degan ma’noni bildiradi. “Xalq” deganda irqi, dini, tili, jinsi, yoshi, ijtimoiy ahvolidan qat’i nazar, muayyan millatning turli tabaqadagi barcha aholisi nazarda tutiladi. “Millat” esa boshqa ma’noni ifodalaydi. Millat – aniq bir hududiy doirada uzoq davom etgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va etno-madaniy jarayonda shakllangan xalq etnik tarixining eng yuksak cho‘qqisi bo‘lib, u til va o‘ziga xos madaniyat, dunyoqarash asosida tarkib topadi. Millat kishilarning umumiy iqtisodiy turmush, til, hudud birligi, diniy e’tiqod, madaniyat uyg‘unligi va mushtarakligi asosida yuzaga keladi. Millat uzoq tarixiy jarayonda shakllanadi. Etnosning shakllanishi 3 ta bosqichni bosib o‘tadi. 1-bosqich – qabila, 2-bosqich – elat, 3-bosqich – millat. Qabilalarning birlashish jarayonida yuzaga keladigan etnik birlikni ifodalash uchun fanda “elat”, ya’ni “xalq” atamasi qabul qilingan. Etnik birlikning elatdan keyingi shakli millatdir. Millat, birinchidan, o‘zining tarixan tarkib topgan davlatiga, ikkinchidan, hududiy chegarasida muomalada qo‘llanadigan davlat tili maqomidagi umummillat tiliga ega bo‘ladi va uchinchidan, davlat jamiyat tomonidan boshqariladi. Dunyoda xalqlar ko‘p. Lekin ularning barchasi ham “millat” emas. Hozir dunyoda 200 dan ortiq davlat mavjud. SHulardan 28 tasi turkiy davlatdir. Ularning ayrimlari o‘z mustaqil davlati (Turkiya, O‘zbekiston, Ozarbayjon, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkmaniston) bo‘lgani holda, aksariyati avtonom davlat (Tatariston, Boshqirdiston, Qoraqalpog‘iston va boshqa)dir.

Turkiy xalqlarning madaniyati, adabiyoti, tabiiyki islomdan avvalgi zamonlar bilan bog‘lanadi. Qadimgi afsona, rivoyat, yozma manbalar shundan dalolat byeradi. YOzma manbalarda xunlar turkiylarning ajdodi ekani, turkiylarning madaniyati va tili

xunlarning madaniyati va tiliga yaqin, o'xshash ekani qayd qilinadi. Afsonalarda qonli janglarning birida dushman xunlarni bitta qoldirmasdan qirib tashlagani, faqat xunlar yo'lboshchisining kenja o'g'li tirik qolgani, dushman askarlari bolaning oyoq-qo'lini kesib, botqoqqa tashlagani, ona bo'ri ana shu majruh bolani topib olib, o'limdan asrab qolgani, turkiylar ana shu Ona bo'ri va xunlar yo'lboshchisi kenja o'g'li bilan tarqagani naql qilinadi. Turkiy qabilalar bayrog'iga bo'ri tasvirini tushirishgani, tug' boshiga bo'rining kalla suyagini ilib qo'yishgani ham ularning bo'riga alohida ehtirom bilan qaraganini bildiradi.

O'tgan 1500 yil davomida "turk" so'zi bir necha bor o'z ma'nosini o'zgartirgan. Manbalarda "turk" so'zi "kuchli, mustahkam" ma'nosini bildirishi, turkiylarning xoqoni Ashina ismli shaxs bo'lgani, "Ashina" so'zi mo'g'ulcha "shino" yoki "chino" so'zidan yasalgani va "bo'ri" ma'nosini anglatishi qayd qilinadi (Gumilev L.N. Qadimgi turklar. – Toshkent: "Fan", 2007. 500 b. – 27 – 29 betlar).

Turkiya hududida istiqomat qilayotgan turklar, Ozarbayjonda yashayotgan ozarbayjonlar, barcha turkiy xalqlar uchun ota yurt sanalgan Turon zaminda yashab kelayotgan o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlarning adabiyoti tarixi va zamonaviy adabiyoti rang-barang bo'lib, ular o'rtasida mushtarak jihatlar ko'p. **Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit turk»i, «O'g'uznoma», «Qo'rqud Ota kitobi», «Go'ro'g'li», «Oshiq G'arib»** kabi asarlar turkiy xalqlar adabiyotining eng qadimiy adabiy yodgorligidir. Ushbu asarlar barcha turkiy xalqlarning umumiy mushtarak myerosi hisoblanadi.

TURK ADABIYOTI

Hozirgi turklarning ajdodlari o'g'uz qabilalarining Turkiya zaminida mustahkam o'rinish qolishi Kichik Osiyo hududida saljuqiylar davlati barpo bo'lishi bilan bog'liqdir. Bu sulolaga asos solgan Saljuq ibn Dukak o'g'uz qabilasining qaniqchi (aravaso) urug'i vakili bo'lib, u Sirdaryo bo'ylaridagi bir manzilda tug'ilgan. Saljuqiylar 1038 yildan boshlab, Xurosonda hukmron qilishgan. Ularning davlati kengayganidan kengayib borgan. Yeron, Ozarbayjon, Iroq, Kichik Osiyo (Turkiyaning Osiyo qit'asidagi qismi), Suriya, Falastin, Yaman, Movarounnahr hududlari shu davlat tasarrufida bo'lgan. 1071 yilda Vizantiya podshohi Roman Diogan qo'shini bilan saljuqlar sultoni Alp Arslon lashkari o'rtasida jang bo'lib o'tgan. Unda saljuqlar g'alaba qozongan. Turkiy xalqlarning Evropaga mustahkam o'rinishi shu davrdan boshlangan. Tarixshunoslar turkiy qavmlarning kelib chiqishini o'g'uz, qipchog', shumyer (yoki sumyer)lar bilan bog'lashadi. O'g'uzxon Alanchaxonning evarasi, u esa Turkning chevarasidir, deyishadi. SHumyerlar madaniyati miloddan 5 ming yil avval paydo bo'lgani qayd etiladi. Bu kabi dalillar turkiy xalqlarning qadim tarixidan ayon ayrim jihatlar, xolos. Boshqa xalqlar singari turkiy xalqlarning ham qanchadan-qancha sir bo'lib yotgan ko'hna kechmishi bor.

1118 yilda saljuqiylar saltanati ikkiga – G'arbiy va SHarqiy saljuqiylar davlatiga bo'lingan. G'arbiy saljuqiylar davlati Iroq sultonligi deb atalgan. Uning markazi Hamadon shahri bo'lgan. Uni dastlab Mahmud ibn Muhammad boshqargan. Poytaxti Marv shahri bo'lgan SHarqiy saljuqiy davlatini (1118 – 1194) Sulton Sanjar idora qilgan. Keyin ikkala saljuqiy davlatni ham Xorazmshohlar o'z davlatiga qo'shib olgan. Kichik Osiyodagi Kunya sultonligi esa o'z mustaqilligini saqlab qolgan. Bu sultonlikka 1077 yilda Sulaymon I asos solgan. 1308 yilda bu sultonlik kichik bekliklarga bo'linib ketgan. Ulardan birini Usmon Yertug'ul o'g'li boshqargan. Uning bekligi 1320 yildan kuchayib, hududi kengayib, katta saltanatga aylangan. Bu saltanat Usmonli turklar davlati deb atala boshlangan. Bursa shahri uning birinchi poytaxtidir.

1402 yilda Amir Temir va Sulton Boyazid I qo'shinlari o'rtasida jang bo'lib o'tgan. Jangda Amir Temur qo'shinlari qo'li baland kelgan. Biroq oradan qirq yil o'tib, usmonlilar davlati yana kuchaya boshlagan. 1453 yilda Sulton Mehmet II

Konstantinopolni zabt etgan. Uni Istambul deb atab, o‘z davlatining bosh kenti – poytaxtiga aylantirgan. Usmonlilar saltanati 600 yil hukm surgan. 1923 yilda Mustafo Kamol Otaturk xalifalikni bekor qilib, Turkiyani jumhuriyat deb e‘lon qilgan. Hozir Turkiya jumhuriyatining hududi 780 ming 600 kvadrat kilometrni tashkil etadi. 1550 yillarda esa dunyoning eng qudratli davlati sifatida Osiyo va Evropaning juda katta hududini egallagan usmonli turklar tasarrufidagi joy 8 million kvadrat kilometrga cho‘zilgan.

Mana shunday sharaflı tarixga ega turkiylarning o‘g‘uz qabilalari – hozirgi turklarning ajdodlari bu joyda o‘ziga xos madaniyat yaratib hayot kechirishgan. Jumladan, ularning adabiyoti, undagi afsona va rivoyatlar maroqli manzaralarga benihoya boydir.

“Qo‘rqut Ota kitobi”

Xalq og‘zaki ijodi adabiyotning sarchashmasi, so‘z san’atining ibtidosidir. Buni turkiy xalqlar adabiyoti tarixi ham tasdiqlaydi. Chunki o‘zbek, turk, ozarbayjon, qozoq, qirg‘iz, turkman va boshqa xalqlar adabiyoti xususda so‘z yuritilganida dastlab ularning folklor asarlari tilga olinadi. YOzma adabiyotning aksariyat asarlari tarkibida ham folklor namunalari muayyan o‘rin tutadi. Turk xalq og‘zaki ijodida, undagi qahramonlik dostonlarida, jumladan, «O‘g‘uznoma»da dunyoning yaratilishi va odamning paydo bo‘lishi haqidagi islomgacha bo‘lgan afsonalar bayon etilgan. Turk xalq og‘zaki ijodi namunalari orasida, ayniqsa, «Yerganakon», Ko‘ro‘g‘li (Go‘ro‘g‘li) turkumi va “Qo‘rqut ota kitobi” mashhur. [“Qo‘rqut Ota kitobi”. – // “YOshlik” jurnali, 1988. – 5-son (38 – 55-betlar); 6-son (34 – 47-betlar); 7-son (41 – 54-betlar)]. Mazkur darslikda talabalarni turk, ozarbayjon, turkman va boshqa turkiy xalqlarning mushtarak myerosi “Qo‘rqut Ota kitobi” bilan yaqindan tanishtirish maqsadida undagi hikoyatlar mazmunini batafsilroq bayon etishni lozim ko‘rdik. Zyero, insonparvarlik, vatanparvarlik g‘oyalariga yo‘g‘rilgan, xalq og‘zaki ijodining eng yaxshi xususiyatlarini o‘zida mujassamlashtirgan turkiy xalqlarning ushbu muhtasham adabiy yodgorligi ularning qalbida ezgu hislarni kuchaytiradi.

“Qo‘rqut Ota kitobi” “Hazrati Rasul alayhissalom zamoniga yaqin paytda Bayot naslidan Qo‘rqut Ota degan dunyoga keldi. Ul kishi o‘g‘uzning bilguvchisi edi, o‘g‘uz ichida uning bir karomati zohir bo‘lmish edi, ne desa bo‘lardi, g‘oyibdan turli xabar so‘ylardi, YAratganning o‘zi uning ko‘ngliga ilhom solardi” deb boshlanadi.

Xalq badiiy tafakkuri durdonalari “Iliada” va “Odisseya”, “Mahobxorat” va “Ramayana”, “Alpomish” va “Manas”da bo‘lgani kabi “Qo‘rqut Ota kitobi” qatlarida ham tunganmas ma’no bulog‘i qaynaydi. Ushbu asar barcha zamon kitobxonlarini odamzod hayotidagi juda ko‘p jumboqlardan xabardor etadi. SHu bois “Qo‘rqut Ota” kitobi qadimiyligi, afsona, rivoyat, hikoyatlarining mazmundorligi jihatidan turkiy xalqlarning “Manas”, “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li” kabi muhtasham eposlari bilan bir qatarga qo‘yiladi. Undagi hikoyatlar islomdan avvalgi davrlarga tegishli bo‘lib, ularda turkiy xalqlarning turmush tarzi, urf-udumlari, dushmanlarga qarshi olib borgan kurashi bilan bog‘liq voqealar naql qilinadi.

“Qo‘rqut Ota kitobi” o‘n ikkita hikoyatdan tashkil topgan bo‘lib, bu hikoyatlarning aksariyatida jamiyatning yuqori tabaqa vakillari – xonlar, beklar, lashkarboshilar asosiy qahramon sifatida gavdalanitiriladi hamda ularning tabiatidagi shuhratparastlik, hasadgo‘ylik, o‘zaro nizo, o‘ch olishga intilish kabi illatlar ochib byeriladi. Hikoyatlarda voqealar nasrda, qahramonlarning o‘y-kechinmalari esa nazmda ifoda qilingan. Ularning ichiga xalq turmushidan olingan ibratli so‘zlar, uzoq tajribalardan chiqarilgan hikmatlar singdirib yuborilgan.

“Qo‘rqut Ota kitobi”dagi dastlabki hikoyatda Boyintur xon to‘y byerib, barcha o‘g‘uz beklarni chaqirgani, o‘g‘li bor odamlarni oq o‘tovga, qizi bor kishilarni qizil o‘tovga, farzandi yo‘qlarni qora kigiz to‘shalgan qora o‘tovga kiritishgani, Dirsaxonni ham o‘g‘il-qizi bo‘lmagani uchun qora o‘tovga qo‘yishgani, bundan Dirsaxonning dili og‘rigani, odamlar unga farzandsizni xudo qarg‘agan, biz ham qarg‘aymiz deyishgani, Dirsaxon ziyofatdan xafa bo‘lib qaytgani, xotiniga “Egam bizga bir o‘g‘il byermadi” deb so‘z aytgani, xotini unga “Bu taqdirdandir” degani va yeriga “Katta to‘y byerib, odamlarning duosini olaylik, zora egam bizga bir o‘g‘lon byersa” deb maslahat solgani, Dirsaxon ko‘pchilikning hojatini chiqarib, ochlarni to‘ydirib, qarzдорlarni qarzidan qutqarib, barchani chorlab to‘y qilgani, odamlarning duosi sharofati bilan xotini o‘g‘il tuqqani va farzandi pahlavon bo‘lib ulg‘aygani, Dirsaxon o‘g‘liga ism qo‘ydirish uchun Qo‘rqut Otani chorlagani, Qo‘rqut Ota Dirsaxonning o‘g‘liga “Bo‘g‘och xon” deb nom byergani, Dirsaxon o‘g‘li ulg‘aygach, unga beklik, taxt byergani, Dirsaxonning qirq yigiti Bo‘g‘och xonga hasad qilishgani, qirq yigit maslahatlashib, o‘g‘lini otasiga yolg‘ondan yomonlashgani, Dirsaxon tuhmatlarga ishonib o‘g‘lini o‘ldirmoqchi bo‘lgani, chunki qadimgilar kishining so‘ziga ishonmaslikni juda katta gunoh sanashgani, Dirsaxon qirq yigitning maslahati bilan o‘g‘lini ovga olib borgani va otgani, xotinini esa “o‘g‘ling keladi” deb aldagani, Dirsaxonning xotini farzandi halokatga uchraganini onalik qalbi-la sezib, kanizaklari bilan toqqa borib, o‘g‘lining yarador bo‘lib o‘lib yotganini ko‘rgani, Ollohga iltijo qilib, o‘g‘lini tiriltirishni so‘ragani, tog‘ giyohlarini sutiga qorib malham tayyorlagani va malhamni o‘g‘lining yarasiga qo‘yganida u tirilgani, tuhmatchilar jazolangani, Bo‘g‘och xon otasi Dirsaxonni dushmanlar qo‘lidan qutqargani naql qilinadi. Ushbu hikoyatda so‘zning ilohiyligi, muqaddasligi, duo ham, qarg‘ish ham, tuhmat, ig‘vo

ham soʻzlardan iboratligi, shu bois har bir odam doimo oqibatini oʻylab, hamisha ehtiyot boʻlib gapirishi kyerakligi uqtiriladi. Xalq ogʻzaki ijodida ham, ilohiy kitoblarda ham soʻzlarda sehr borligi, ularni qoʻllashda masʼuliyat, javobgarlikni his qilish zarurligi taʼkidlanadi. “Alpomish” dostonining asosiy qahramoni Alpomish ham xuddi Boʻgʻoch xon kabi duo tufayli dunyoga keladi. “Qoʻrqut Ota kitobi”dagi Boʻgʻoch xonga Qoʻrqut Ota ism qoʻygani singari Alpomishga ham SHohimardon pir nom byeradi. SHohimardon pir va Qoʻrqut ota esa xalq donishmandligi timsolidir.

“Qoʻrqut Ota kitobi” “Alpomish”, “Manas” kabi eposlarda bayon qilingan voqealar, ularning qatiga singdirilgan gʻoyalar, qahramonlar tilidan aytilgan hikmatli soʻzlar, maqollar azaldan ajdodlarimiz ruhini oziqlantirib, ularga maʼnaviy tayanch boʻlib kelgan va ularni hayot hodisalari maʼnosini anglashga undagan. Masalan, Qoʻrqut Ota: “Takabburlik aylaganni hech kim sevmay. / Boylik yiqqan Qoratogʻ tepasiday yigʻar, / Ammo nasibasidan ortigʻini eya olmas. / Qiz onasidan koʻrmaguncha oʻgit olmas. / Oʻgʻil otasidan koʻrmaguncha mehmondoʻst boʻlmas” deydi. Xalqning turmush tajribasida koʻp bora kuzatilgan bu kabi haqiqatlar esa qancha zamonlar oʻtsa-da, ahamiyatini yoʻqotmaydi. “Qoʻrqut Ota kitobi”da toʻy qilish, dasturxon yozib, kishilarga ziyofat byerish, koʻmakka muhtojlarga yordamlashishdan maqsad odamlarga yaxshilik koʻrsatib, ezgu, savob ishlar qilib, kishilardan olqish olish ekanligi, chunki koʻpchilikning ichidan kimningdir duosi, albatta, ijobat boʻlishi, qargʻishlar ham izsiz ketmasligi, mazlumnning qargʻishi, zolimga shubhasiz, qaqshatqich zarba boʻlib tushishi uqtiriladi. Asarda bu kabi haqiqatlar toʻgʻridan –toʻgʻri bayon qilinmasdan, turli voqealarni badiiy ifodalash asosida byeriladi. Masalan, oʻspirin Boʻgʻoch xonning toshni tepsa unga aylantiradigan buqani engishi xususda: “Oʻgʻlon fikr aylab, bir soʻz aytdi: bir uyga tirgak tirarlarkim, tirgak tayanch boʻlur, agar tirgakni olsalar, bu uy yiqilur, dedi va buqaning manglayidan mushtini olgan edi, buqa oyoq ustida turolmadi, gursillab yiqildi” deyiladi. YOKi Dirsaxonning elga katta toʻy byerib, koʻpchilikning duosini olishi, bir ogʻzi duolining tilagi ijobat boʻlib, u farzand koʻrishi va xonning Yaratgandan tilab olgan oʻgʻloniga nom qoʻyilishi: “Oʻgʻuz beklari kelib, oʻgʻlonni oʻrab olishdi, tahsin oʻqishdi. Qoʻrqut Ota kelsin, bu oʻgʻlonga ot qoʻysin, birga borib, otasidan oʻgʻlonga beklik soʻrasin, taxt olib byersin, deyishdi. SHunday qilib, Qoʻrqut

Otani chaqirdilar, u kelib, o'g'lonni otasining yoniga olib bordi. Qo'rquq Ota o'g'lonning otasiga so'ylamish, eshitaylik-chi, na so'ylamish: "Hey Dirsaxon, o'g'lona beklik byergil, taxt byergil – u loyiqdir; bo'yni uzun badaviy ot byer bu o'g'lona, otli bo'lsin – hunarlidir; bir tuman qo'y byer bu o'g'lona, qo'yli-qo'zili bo'lsin – ishbilarmondur; bir qizil tuya byer o'g'lona, yukli bo'lsin – tadbirkor u; oltin tug'li uy byer bu o'g'lona, soyali bo'lsin – u loyiqdir; qush rasmi bitilgan jubba to'n byergil bu o'g'lona, kiyar bo'lsin – savlatlidir. Boyintur xonning maydonida bu o'g'lon jang qilmishdir, bir buqani o'ldirmishdir. Sanning o'g'ling oti Bo'g'ochxon bo'lsin. Otini man byerdim, yoshini egam byersin, dedi" deya tavsiflanadi.

Bo'g'ochxon bilan bog'liq hikoyatda odamlar fe'lidagi hasad, xusumat, hatto, ota-bola munosabatiga ham raxna solishi, otani bolaga, bolani otaga dushman qilib qo'yishi voqealari tasvirlanadi. Dirsaxon ishonib yurgan qirq yigitining makri tufayli kamonidan o'q uzib, o'z o'g'lini otadi. Qoniga belanib yotgan o'g'lini quchoqlab yig'laydi. So'ngra yigitlari bilan o'rdasiga qaytadi. Dirsaxonning xotini o'g'lining birinchi ovi sharafiga ziyofat uyushtirib, ovga ketganlarni kutib oladi. Ovdan qaytganlar orasida o'g'lini ko'rmagach, shoshib o'rnidan turib, o'g'lini so'raydi. Yeri javob byermaydi. Qirq yigit esa Dirsaxon sarxush, shuning uchun javob byermadi, o'g'ling ovda, u yertaga keladi, deb aldaydi. Dirsaxonning xotini o'g'lini izlab yo'lga tushadi va uni daradan topib oladi. Ovga olib chiqqan ikkita iti Bo'g'ochxon yarador bo'lib yotganida uni qarg'a-quzg'undan qo'riqlab turadi. Yashil to'nli, oq otli chol Bo'g'ochxonning yonida paydo bo'lib, qo'li bilan yarasini uch marta silaydi va: "Bu yaradan o'lmaysan, tog' chechagi va onang suti yarangga malham bo'ladi" deb g'oyib bo'ladi. Shu paytda Bo'g'ochxonning onasi etib keladi. U onasiga yashil to'nli, oq otli cholning gapini aytadi. Qirq qiz tog' chechagini tyerib keladi. Bo'g'ochxonning onasi emchagini uchinchi marta siqqanida sut o'rnida qon chiqadi, yana siqqanida sut aralash qon keladi. Tog' g'iyohlarini tuyub, shu sutga qorib, malham tayyorlab, Bo'g'ochxonning yarasiga qo'yishganidan keyin qirq kun o'tgach, u sog'ayib o'rnidan turadi. Dirsaxonga buni bildirishmaydi. Qirq yigit esa Dirsaxon bizni ham o'ldiradi deya xavotir olib, uni yo'qotish payiga tushishadi. Qirq yigit Dirsaxonni mastligida tutib, oyoq-qo'lini bog'lashadi va uni g'ayridinlar mamlakatiga eltib tashlaymiz, deya yo'lga tushishadi. Qirq yigitning Dirsaxonga bunday munosabati

mashhur nemis mutafakkiri Gyotining: “Nafrat faol norozilik hissiyoti, hasad esa majhuldir. SHuning uchun hasadning tez nafratga aylanishiga ajablanmang” degan so‘zlarini yodga tushiradi. Qirq yigitning ayni qilg‘ilig‘i bir jinoyat boshqa jinoyatlarga yo‘l ochishini bildiradi... Dirsaxonning xotini o‘g‘lining oldiga borib, otasining ahvolini ma’lum qiladi. “Otang senga yomonlik qilgan bo‘lsa ham, sen otangga yomonlikni ravo ko‘rma” deb o‘g‘liga nasihat qiladi. Bo‘g‘ochxon onasining so‘ziga amal qilib, qirq yigitini yoniga olib, otasini qutqarish uchun yo‘lga otlanadi. Bo‘g‘ochxon otasining qirq yigiti yo‘lda to‘xtab, sharobxo‘rlik qilayotganining ustidan chiqadi. Ular Bo‘g‘ochxonni tanishmaydi va uni ham tutib, Dirsaxonga qo‘shib, g‘ayridinlar yurtiga eltib o‘ldiraylik, deb maslahat qilishadi. Dirsaxon ularning gapini eshitib, qo‘limni echinglar, qo‘bizimni byeringlar, men qo‘shiq aytib, ul yigitni chaqiray, so‘ng uni o‘ldiring-o‘ldirmang ixtiyor sizlarda, deb aytadi. Dirsaxon Bo‘g‘ochxonga qarab so‘z aytadi. Bo‘g‘ochxon pistirmaga qo‘ygan qirq yigitiga ishora qilgach, ular hasadgo‘ynomardlarga tashlanib, ularni halok qilishadi. Ota-bolayig‘lashib ko‘rishib, uylariga qaytishadi. Dirsaxonning xotini yeri va o‘g‘lini sog‘salomat ko‘rganidan Haq taolaga shukrlar aytib, qurbonlik qilib, ochlarni to‘ydirib, sadaqa tarqatadi. Xonlarning xoni Boyinturxon Bo‘g‘raxonga beklik byeradi. Ushbu hikoyatning boshqa variantlarida Bo‘g‘raxon otasining qirq yigitiga bepisand qarab, ranjitgani uchun ular dushmanlik qilgani aytiladi. Qo‘rqut Ota Dirsaxon va Bo‘g‘raxonning boshidan kechirganini so‘zlab byerib, barcha zamonlardagi odamlarga qarata: “Ular dunyoga keldi-ketdi; karvon kabi qo‘ndi, ko‘chdi. Ularni ajal oldi, yer yutdi. Foniydunyo kimga qoldi? Budyunyoga kelganlar, albatta, ketadi. CHunki bu o‘tkinchi dunyodir. Hech kim o‘tmasdan budyunyoda ustun bo‘lib qolmaydi”, deya nasihat qiladi.

“Qo‘rqut Ota kitobi”dagi ikkinchi hikoyat “Salor Qozonning uyi talon-toraj bo‘lgani bayoni” deb nomlanadi. Unda hukmdor Salor Qozon maishatga byerilib, ehtiyotkorlikni unutgani, u lashkari bilan ovga ketganida yurtini dushman bosib, talon-toraj etgani, g‘ayridinlar Salor Qozonning o‘n ming qo‘yini ham olib ketmoqchi bo‘lganida xonning cho‘poni Qarochi dushmanni qo‘ylarga yaqinlashtirmasdan kurashib, yarador bo‘lgani, g‘ayridinlarga qarshi kurashda uning ikki birodari – Qiyon Kuchu, Damir Kuchu halok bo‘lgani, Qarochi cho‘pon g‘ayridinlar xonning suruviga

hamla qilishi arafasida qayg‘uli tush ko‘rib, o‘rnidan turib, og‘il og‘zini byerkitib, toshlar tayyorlab qo‘ygani, dushmanlar kelganida toshlarni, toshlari tugaganda qo‘ylarni palaxmonga solib otib, dushmanlarga qiron keltirgani, dushmanlar qo‘rqib iziga qaytgani, Qarochi cho‘pon dushmanlar bilan olishib, yarador bo‘lgan kechada Boyuntir xonning kuyovi Ulosh o‘g‘li Salor Qozon ham uxlab, qayg‘uli tush ko‘rib, qo‘rqib o‘rnidan turib, yurtiga qarab yo‘lga tushgani, dardu-dunyosi qorong‘u Salor Qozon suvga duch kelib, “Suv Haq diydorini ko‘rar, man bu suvga o‘z ahvolimni so‘zlab byeray” deb suvga so‘z aytgani, bo‘riga yo‘liqqanida “Bo‘rining yuzi muborakdir, u bilan bir dardlashay” deb, unga ham so‘z aytgani, suvning ham, bo‘rining ham javobini eshitmasdan yo‘lida davom etib, Qarochi cho‘ponning itiga yo‘liqqani, undan “O‘rdamda nimalar yuz byerdi, bilasanmi?” deb so‘ragani, it g‘ingshib, xonning oyog‘iga suykalgani, xonning jahli chiqib, itni xivich bilan urgani, it arazlaganday ortiga qarab keta boshlagani, Salor Qozon itning izidan yurib, cho‘poni Qarochi yarador bo‘lib yotgan joyga kelib qolgani, xon undan ahvolini so‘ragani, cho‘pon g‘ayridinlar yurti talon-toroj qilganini aytganida xon undan ranjigani, shunda Qarochi cho‘pon unga: “Olti yuz yog‘iy ustimga bostirib keldi, ikki qarindoshim shahid bo‘ldi. Uch yuz g‘ayridinni o‘ldirdim, mahv etdim. Saning og‘ilingdan biror qo‘yni ularga byermadim. Uch yerimdan yaralandim. Qora boshim aylandi, yolg‘iz qoldim yo‘lingda, gunohim shumi?” degani, cho‘pon qarindoshlarini g‘ayridinlardan xolos qilish uchun yo‘lga tushib, Salor Qozonning izidan borgani, yo‘lda ketayotgan dushman dam olayotib, xonning xotini va o‘g‘li O‘rozga zulm o‘tkazgani, O‘roz Haqqa iltijo qilib turgan paytda Salor Qozon xon va Qarochi cho‘pon etib kelgani, ulardan keyin O‘g‘uzning boshqa pahlavonlari ham g‘ayridin bosqinchilarga hujum qilib, mahv etgani naql qilinadi.

Ushbu hikoyatda ajdodlarimiz suvni, daraxtni, bo‘ri, it kabi jonzotlarni e‘zozlashgani, ular tabiatning har bir hodisasidan hikmat uqishgani, turkiylar bo‘rini muqaddas deb bilishgani, bo‘ri ularning totemi – inonchi sanalgani, it egasiga sadoqatli bo‘lishi (yarador Bo‘g‘och xonni ikki iti quzg‘unlardan qo‘riqlashi, Salor Qozon xonni cho‘ponning iti boshlab kelgani), odamlar atrofdagilariga aytolmagan dardlarini suvga, daraxtlarga so‘zlab, g‘ussa va iztiroblarini engillatishi, cho‘ponlar, barcha mehnatkash kishilar o‘z ona yurti, hukmdoriga sodiq bo‘lishi, tush g‘aroyib

jumboq ekani, unda odamni kutayotgan hodisalar oldindan ramzlar orqali ayon etilishi, inson or-nomusni har qanday boylikdan ustun qo'yishi zarurligi, onasi har bir odam uchun muqaddas, yagona zot ekani ta'sirchan tarzda ma'lum qilinadi.

Uchinchi hikoyatda Bomsî Bayrak haqida so'z ketadi. Bomsî Bayrak ham xuddi Bo'g'och xon singari bekning o'g'li. Boy Bo'ra bek haam xuddi Dirsâ xon singari o'g'uz beklarining duosi bilan o'g'lini xudodan tilab olgan. Bijen bek ham beklar yig'inida xudodan o'ziga qiz farzand tilab, qizini Boy Bo'ra bekning o'g'liga byerishini bildirgan. Boy Bo'ra bekning o'g'li ovga chiqib, g'ayridinlar bosqiniga uchragan savdogarlarni himoya qilib, qahramonlik ko'rsatadi. Savdogarlar buni Boy Bo'ra bekka ma'lum qilishganida, "o'g'lim qahramonlik ko'rsatgan bo'lsa, endi unga ism qo'yaylik", deb Qo'rqut otani chaqiradi. Salor Qozon xonning o'g'liga Bo'g'och xon deb nom qo'ygan Qo'rqut Ota kelib, Boy Bo'ra bekning o'g'liga "Bomsî Bayrak" deb ism qo'yadi va "Otini man byerdim, yoshini egam byersin", deb duo qiladi. O'g'uz beklari yigitga qo'yilgan bu ism qutlug' bo'lsin, deb uning sharafiga ovga chiqishadi. Bomsî Bayrak bir kiyikni quvib, Boy Bijen bekning qizi Bonu CHEhekning o'tovi oldidan chiqadi. Bomsî Bayrak ilgari ko'rmgani uchun Bonu CHEhekni tanimaydi. Bonu CHEhek ham unga o'zini tanitmaydi. Bomsî Bayrak Bonu CHEhekka uylanmoqchi bo'lganini aytganida, men sen uylanmoqchi bo'lgan qizning doyasiman, Bonu CHEhekning uch shartini bajarishing kyerak, agar mening otimdan oting o'zsa, Bonu CHEhekning ham otidan o'zasan, o'q otishda mendan o'zsang, Bonu CHEhekdan ham o'zasan, kurashda meni yiqitsang, Bonu CHEhekdan zo'r chiqasan, deb aytadi. "Alpomish" dostonida Barchin ham Alpomishning oldiga poygada, myerganlikda, kurashda g'olib chiqishi zarurligini shart qilib qo'yadi. Poyga, myerganlik va kurash esa jang san'ati bo'lib, qabilalar, elatlar o'rtasida to'xtovsiz qonli to'qnashuv kechgan zamonlarda har bir qabila, elat o'zining jangovarligi, harbiy qudratini oshirishga asosiy e'tibor byergan. SHuning uchun o'sha paytlarda har bir kishining jang san'atini egallashi, jismoniy chiniqishi talab qilingan. CHunki askarlari o'q otishda mohir, jasur, pahlavon, otlari chopqir qabilalarning ustiga bostirib borishga boshqa elatlar botinishmagan. SHu bois uchun o'tmishda poyga, myerganlik, kurash musobaqalari tez-tez o'tkazib turilgan. Endilikda esa bular sport musobaqasiga aylangan. Qadimda ular qabila, elatning harbiy qudratining namoyishi, o'zga elatlarni

choʻchitish vositasi hisoblangan. Oʻtmishda qaysi qabila kuchli boʻlsa, boshqalar oʻsha qabilaga itoat qilib, turli soliqlar toʻlab kelgan. Kim jismoniy kuchli boʻlsa, oʻshaning soʻzi, istak-talabi toʻgʻri sanalgan. Alpomish, Bomsa Bayrak jismoniy kuch hukmron zamonda yashagani bois Barchin, Bonu Chehek ularning boshqalardan ustun boʻlishini talab qilishgan. Barchin, Bonu Chehekning oʻzi ham jismoniy kuch-qudrat, jasurlik bobida yurtdoshlariga ibrat boʻlishgan. Barchin oʻtoviga kirib, uni sudrab olib chiqmoqchi boʻlgan qalmoq pahlavonini yerga koʻtarib urib, ogʻzi-burnidan qonini keltirsa, Bonu Chehek qirq qizi bilan ovga chiqib, Bomsa Bayrakni ot chopishda, oʻq otishda, kurash tushishda sinovdan oʻtkazadi. Otasi uylandirmoqchiligini aytganida Bomsa Bayrak unga: “Ota, menga bir qiz olib byer, toki man oʻrnimdan turolmasam, u tursin; man uchqur otinga minolmasam, u minsin; man qirgʻinga kirolmagan kun, u bosh keltiradigan boʻlsin” deb aytadi. Bu oʻsha zamonlarda ayollar ham yerkaklar kabi jangovar boʻlishi zarurligini anglatadi. Boy Boʻra xon oʻgʻliga: “Sen oʻzingga qiz soʻramayapsan, sen oʻzingga bir yoʻldosh, orqadosh istayapsan. Sening bu istagingga Boy Bijen bek qizi Bonu Chehek munosib. Ammo sening istagingga bir monelik bor: qizning dali (tentak) Qorachor degan akasi bor. U kim singlisiga sovchi boʻlib borsa, oʻshani oʻldiradi” deydi. Beklar maslahatlashib, sovchilikka Qoʻrqut Otani joʻnatishadi. Qoʻrqut Ota donishmandlik qilib, singlisini Bomsa Bayrakka byerishga Qorachorni koʻndiradi. Lekin Qorachor buning uchun unga ming boʻgʻro (yerkak) tuya, ming aygʻir ot, ming qoʻchqor, mingta quloqsiz, quyruqsiz koʻppak, ming dona yirik burgani qalin sifatida byerishini talab qiladi. Hikoyatda ushbu shart orqali oʻtmishda qizlar xuddi narsa-buyum kabi sotib yuborilganiga ishora etilgan. “Mingta quloqsiz, quyruqsiz koʻppak, ming dona yirik burgani keltirsin” degan shart orqali esa qizlarning qaliniga bemaʼni talablar ham qoʻyilganiga piching, kesatiq qilingan.

Bonu Chehek Bomsa Bayrakka uch shart qoʻygani singari uning akasi Dali Qorachor ham Bomsa Bayrakning otasi oldiga beshta shart qoʻyadi. Bu besh shart nimalardan iborat ekanligini Qoʻrqut Ota maʼlum qilganda Bomsa Bayrakning otasi uch shartini men bajarsam, qolgan ikki shartini sen ado etasanmi, deb Qoʻrqut Otadan soʻraydi. Bomsa Bayrakning otasi Bonu Chehekning qaliniga ming nor tuya, ming aygʻir ot, ming qoʻchqor byeradi. Mingta quloq-quyruq (dum)siz koʻppak va mingta yirik burgani Qoʻrqut Ota topadi. Ushbu narsalarni olib borishganida Dali Qorachir

xursand bo‘lib kutib oladi. Qo‘rqut Ota olib borgan burgalarini ko‘rsatmasdan turadi. U burgalarni bir uyga qo‘yib yuboradi va Dali Qorachorni aldab echintirib, shu uyga kiritadi va eshikni mahkam byerkitadi. Burgalar Dali Qorachorni talab, chaqib tashlaganidan u dod sola boshlaydi. Qutqarishni so‘rab, Qo‘rqut Otaga yolvoradi, singlisining qaliniga burga so‘raganidan afsuslanib, tavba qiladi. Qo‘rqut Ota eshikni ochib, Dali Qorachorga o‘zingni suvga tashla, burgalardan xolos bo‘lasan, deydi. Dali Qorachor Qo‘rqut otaning aytganiga amal qilib, burgalardan qutuladi. To‘y bo‘lib o‘tadi. Lekin to‘y kechasi Bomsa Bayrak va qirq yigiti turgan o‘tov to‘yxonadan bir oz uzoq turganligi bois, ularni dushman bosib, olib ketadi. Bomsa Bayrak va uning qirq yigiti o‘n olti yil asirlikda qoladi. Bomsa Bayrakning ota-onasi, etti singlisi, qarindoshlari unga motam tutadi. Bonu CHEchekning akasi Dali Qorachor Bomsa Bayrak tirik bo‘lsa, o‘zi yoki xabari kelardi, kim Bomsa Bayrakni topib kelsa, ko‘p oltin oladi, o‘lganining xabarini keltirganga singlimni byeraman, deydi. YOlg‘onchi o‘g‘li YOltjojiq shu ishni men qilaman, deb aytib, yo‘lga otlanadi va bir necha kun o‘tgach, Bomsa Bayrakning unga byergan ko‘ylagini qonga belab, mana, Bomsa Bayrakning ko‘ylagi, uni dushman o‘ldirgan ekan, deb ko‘rsatadi. U zamonda beklar yolg‘on gapirmagani uchun barcha YOlg‘onchi o‘g‘li YOltjojiqning gapiga ishonadi. Bomsa Bayrakning otasi o‘g‘limga nima bo‘lganini bilib kelinglar, savdogarlarini deb jo‘natadi. Savdogarlar dushman lashkari Bomsa Bayrakka sharob ichirib, qo‘biz chaldirib, maishat qilib o‘tirganining ustidan chiqadi. Bomsa Bayrak qo‘biz chalib, o‘z holini so‘zlaydi, savdogarlar esa yurtidagi ahvolni unga ma‘lum qilishadi. Bomsa Bayrak dushman begining qizi ko‘magida qamoqdan qutuladi va yo‘lda yilqilar orasida yurgan o‘z ayg‘irini ko‘rib qoladi. Otini minib, dushmanlarni haqoratlab, yurtiga yo‘l oladi. O‘rdasiga yaqinlashganida cho‘ponlar yig‘lab, tosh to‘playotganining ustidan chiqadi va: “Hoy cho‘ponlar, birov yo‘lda tosh ko‘rsa, chetga olib tashlaydi, sizlar esa yo‘l bo‘yida tosh yig‘ib, yig‘layapsizlar” deb so‘raydi. CHo‘ponlar unga: “Begimizning o‘g‘li bor edi, o‘n olti yildirki, o‘lganligi yoki tirik ekani noma‘lum. YOlg‘onchi o‘g‘li YOltjojiq uning o‘lganligi haqida xabar keltirdi, unga atalgan qizni oladigan bo‘ldi, u shu yerdan o‘tadi, uni urmoqchimiz, qiz unga tegmasin, o‘z tengiga tegsin” deyishadi.

Dushmanini engishda Salor Qozonga cho‘poni yordam byeradi. Bomsa

Bayrakning dushmanlariga ham cho‘ponlar qarshilik ko‘rsatishadi. Xalq og‘zaki ijodida cho‘ponlar ezgulik, halollik, adolat timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. CHunki ular doim odamlardan yiroqda, dala-dashtlarda yuradi. Odamlar bilan muomalamunosabatga kirishmaganidan keyin ular boshqa kasbdagilar, masalan, zargar, savdogarlar kabi aldamchilik, firibgarlik qilishmaydi. CHo‘ponlar halol mehnati bilan kun ko‘radi. SHuning uchun ular adolatga boshqalardan ko‘ra ko‘proq intiladi. CHo‘pon SHiroqning jasorati, uning dushman askarlarini suvsiz sahro ichiga boshlab borib, el-yurtini halokatdan saqlab qolgani haqidagi qadimiy afsona ham shundan dalolat byeradi.

Mazkur asarda ham “Alpomish” dostonida bo‘lgani singari mard, jasur, halol kishilarga xudo kutilmagan joydan ko‘mak etkazishiga e‘tibor qaratiladi. Asirlikda saqlanayotgan Bomsı Bayrakni dushman begining turmushga chiqmagan qizi yaxshi ko‘rib qoladi. Ota-onasi motam tutib yotgani, uylanmoqchi bo‘lgan qizini YOlg‘onchi o‘g‘li YOltjoiq olmoqchi bo‘layotganini aytganida qiz Bomsı Bayrakka achinib, uni yanada yaxshi ko‘rib ketadi va: “Agar seni qal‘adan pastga tushursam, ota-onang oldiga sog‘-omon etib borsang, bu yerga kelib, mani xotin qilib olasanmi?” deb so‘raydi. Bomsı Bayrak shunday qilishini bildirib, qasam ichadi. Yo‘lda baxshiga duch keladi. Unga otini omonat qoldirib, qo‘bizini so‘rab olib, baxshi qiyofasiga kiradi. O‘rdasiga kelganida singillari qaqshab, yig‘lab turganini ko‘radi. Ulardan eski chopon so‘raydi. CHoponni kiyganida singillaridan biri akasini tanib qoladi. CHunki har qancha vaqt o‘tsa-da, kishining yurish-turishi, ayrim xatti-harakatlari, qarashlari, gapirish tarzi o‘zgarishsiz qoladi. Bomsı Bayrak boshqalar ham meni tanib qolishi mumkin, deb choponni echib, eski xalta topib, ustiga tashlab, devona-tentak qiyofasida to‘yxonaga kirib boradi. U yerda o‘q otish musobaqasining ustidan chiqadi. O‘q otayotganlarning barchasini duo qilgani holda, kuyov bo‘lmoqchi YOlg‘onchi o‘g‘li YOltjoiqni o‘q otayotgan paytida qarg‘aydi. YOltjoiq devona qiyofasidagi Bomsı Bayrakka: “Mani yoyimni tort, tortolmasang o‘ldiraman” deydi. Bomsı Bayrak yoyini tortganida, u qabzasidan ikkiga bo‘linib sinadi. Bomsı Bayrak YOltjoiqning yuziga singan yoyini otib: “Sening yoying taqirda to‘rg‘ay otmoqqa yaraydi”, deb aytadi va YOltjoiqning yoyi uning uchun o‘yinchoqligini bildiradi. SHunda YOltjoiq: “Bu devonaga Bomsı Bayrakning yoyini keltiring” deb buyuradi. Bomsı Bayrak o‘z yoyini

qo‘lga olib, yig‘lab, uni madh etadi, yo‘ldoshlarini eslab, so‘z aytadi. “Odisseya”, “Alpomish” dostonida ham, “Maxobxorat”, Ramayana” eposlarida ham qahramonning kamoni uning o‘zidan boshqa hech kim ko‘tarib otolmasligi haqida so‘z ketadi. Yertak, dostonlarda qahramonning kuch-qudratda tengsiz ekani uning libosi, oti hamda qurollari, jumladan, kamoni misolida ham ko‘rsatiladi. Beklar kuyov bo‘lmish YOltojiqning uzugini nishonga olib o‘q otishayotgan edi, Bomsa Bayrak yoyini ko‘tarib, o‘q uzib, ushbu uzukni poralab, bo‘lak tashlaydi. Uruk esa qadimdan barcha xalqlarda, jumladan, turkiylarda ham nikoh nishoni sanaladi. YOltojiq o‘zi bilmagan holda, nikoh nishonidan ayriladi. U yolg‘onchiligi bois shunday jazoga duchor bo‘ladi. Haqiqat qaror topib, boshqa emas, aynan, Bomsa Bayrak uning nikoh uzugini parchalaydi. Hikoyatda adolat, albatta, yuzaga chiqishi, firibgarlik, yolg‘onchilik shu tarzda fosh bo‘lishi ta’kidlanadi.

Beklar devonaning kamondan o‘q uzishda tengsiz ekanligini ko‘rib, qoyil qolishadi. Qozonbek unga: “Bugun senga beklik mansabimni byerdim. Bir kun nimani istasang, shuni qil, qayerga borsang, bor. Hech kim yo‘lingni to‘smaydi, qarshilik qilmaydi” deydi. Bomsa Bayrak to‘yxonadagi qozonlarni ag‘darib, ovqatlarni to‘kib, qizlar turgan joyga borib: “Yerga tegayotgan qiz o‘ynasin, men qo‘biz chalaman” deb talab qiladi. “Yerga tegmoqchi bo‘lgan qiz – men” deb aytgan qizlarning aybini aytadi. Biriga “Qisir qirchang‘i, ho‘kiz izidan yuradigan aravakashlar, qo‘sh haydaydiganlar senga qaraydi, men qaramayman” desa, boshqasiga “Sani qirqta o‘ynashing, uying ortida dara, nomi Borajuq iting bor” deb sharmanda qiladi. Bonu CHEchek o‘ynashga majbur bo‘lib, o‘rtaga chiqqanida Bomsa Bayrak unga bir so‘z aytadi. Bonu CHEchek uni tanib, ota-onasi va qaynona-qaynotasiga xabar qiladi, Bomsa Bayrakning otasi o‘g‘lining firoqida yig‘layvyerib, ko‘zlari ko‘r bo‘ladi. SHuning uchun u: “O‘g‘lim Bayrak ekanini bilmog‘im uchun u o‘z jimjilog‘ini qonatsin, qonini dastro‘molga to‘ksin, men ko‘zimga surtayin, agar ko‘zim ochilsa, bu odam Bayrakdir” deydi. Bayrak shunday qiladi va otasining ko‘zi ochilib, barcha xursand bo‘ladi. YOlg‘onchi o‘g‘li YOltojiq qo‘rqib qochadi. Uni qamishzorda tutishadi. U Bayrakning oyog‘i ostiga o‘zini tashlab, kechirim so‘raydi. Bayrak uning gunohidan o‘tadi. So‘ng dushman qo‘lida qolgan safdoshlarini qutqarish uchun lashkar tortib boradi hamda yovni engib, safdoshlarini ozod qiladi. Qo‘rqut Ota kelib, qo‘biz chalib, qo‘shiq aytib,

soʻz soʻzlaydi. Mazkur hikoyatda ham Qoʻrqut Ota avvalgi hikoyatdagilar kabi “Qani ul manmanlik qilib maqtangan beklar, dunyo meniki deganlar? Ularni ajal oldi, yer yutdi, chunki kelimli-ketimli dunyo bu” deydi. Xalq ogʻzaki ijodida favqulodda kuch-qudratga ega qahramonlarning tugʻilishi va oʻlimi motivi alohida oʻrin tutadi. Yertak, dostonlarda, jumladan, “Qoʻrqut Ota kitobi”da shu asosda bu dunyoga tarif byerilib, “foniy dunyo”, “kelimli-ketimli dunyo”, “soʻnggi uchi oʻlimli dunyo” deb taʼkidlanadi. Bu esa ushbu asarning maʼrifiy mazmuni tyeranligidan dalolat byeradi. Mazkur asardagi har bir hikoyat oxirida Qoʻrqut ota tilidan dunyoning oʻtkinchiligi, hech kim unda abadiy qolmasligi, qayd qilinadi. Qoʻrqut Ota soʻzlari orqali hikoyatdan barchaga qaratilgan tyeran xulosa chiqadi.

Xalq ogʻzaki ijodi mumtoz namunalariga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, ularda asosiy voqealar bayoniga kirishishdan oldin qahramonlar yashagan zamon hamda ularning mashhur ajdodlari mubolagʻador taʼriflanadi. “Qoʻrqut Ota kitobi”da ham shu asosda hikoyatlarga qiziqish hosil qilinadi. Oʻquvchi, tinglovchi eʼtiborini qaratish maqsadida dastavval: “Yerarlarning arsloni, miskinlarning umidi, etim yigit tayanchi” deya ulugʻlanganlar qismati taʼriflanadi. Boshqa asarlardagi kabi “Qoʻrqut Ota kitobi”da ham shon-shuhrat qozonganlar nomi birma-bir bayon qilingach, ularning qalʼasi, oʻrda-oʻtovlari, mol-dunyosi maʼlum qilinib, albatta, ularning dasturxoni, kiyim-kechagi alohida taʼriflanadi. “Alpomish”da ham, “Qoʻrqut Ota kitobi”da ham asosiy voqealar tuguni ziyofat chogʻida boshlanadi. Chunki kishilarning xaraktyeri, ichki dunyosi, oʻzaro munosabati boshqa paytlarga nisbatan ziyofat chogʻida koʻproq ochiladi. Toʻy, bayram tomoshalari, marosim chogʻida kishilar boshqa vaqtga qaraganda yerkinroq boʻlishadi. Ziyofat chogʻida boy ham, kambagʻal ham teng boʻlib qoladi. Oʻsha paytda iyerarxiya – quyidagilarning yuqoridagilarga boʻysunishi, soʻzsiz itoat etishi bir muddat toʻxtaydi. Tabaqalar oʻrtasidagi tafovut bir muddat yoʻqoladi.

“Qoʻrqut Ota kitobi”da ham boshqa eposlarda boʻlgani singari kabi sharob ichish haqida alohida toʻxtalinadi. Undagi hikoyatlarda ham qahramonlar hayotidagi keskin voqealar sharobxoʻrlikdan keyin yuz byeradi. Chunki sharob ichganida kishilar odatdagidan boshqa bir holatga kirib, hushyorligini yoʻqotadi. Bundan esa dushmanlar foydalanadi. Solor Qozon xon mastligi tufayli gʻayridinlar yaqin masofada turganini

hisobga olmasdan ovga chiqib ketadi. Natijada, gʻayridinlar uning oʻrdasini talon-toroj qilishadi. Boʻgʻoch xon ham dushmanlari sharobxoʻrlik qilib oʻtirishgani uchun ularni osongina engadi. Mast qiluvchi ichimliklar insonlarga zararli boʻlgani uchun ularni isteʼmol qilish “Qurʻon”da taqiqlanadi. SHu bosidan xalq ogʻzaki ijodida sharobxoʻrlik kishilarga halokat keltirishi koʻp marta takrorlanadi. “Qoʻrqut Ota kitobi”da bosqinchilik, zoʻravonlik, hasad, xusumat singani salbiy illatlar ham oxir-oqibat fojeliikka olib kelishi diqqat markazida qoʻyiladi. Hikoyatlarda haqiqat, adolat, albatta, roʻyobga chiqishi, hasadgoʻylar, zoʻravonlar oʻz jazosini olishi kutilmagan echimlar asosida koʻrsatiladi.

Ushbu asardagi hikoyatlarda insonning tabiati, feʼl atvoriga xos xususiyatlar, xalq urf-udumlarining hayotiy asoslarini yoritish muhim oʻrin tutadi. Masalan, Bomsa Bayrakning oʻlgani haqida xabar qilinganida uning ettita qiz qarindoshi oq liboslarini echib, qora toʻnlar kiygani, yuziga tirmogʻini botirib, qora sochlarini yulib yigʻlagani, gʻamga botgani aytiladi. YOki odamlar koʻkka qarab, qoʻllarini koʻtarib, duo qilgani bayon qilinadi. Bu kabi oʻrinlar ayni hikoyatlar islomdan avvalgi zamonlarda paydo boʻlganini bildiradi. Turkiylar boshqa koʻpgina xalqlar qatori islomgacha boʻlgan davrda koʻkka qarab sigʻingan, osmonga xudolar yashaydigan makon deb qaragan, yaqinlaridan ayrilgan ayollar yuzini timdalab, sochini yulib yigʻlagan.

Xalq ogʻzaki ijodida qahramonning otgan toshi, kamonining oʻqi favqulodda kuchga ega boʻlgani alohida aytiladi. Masalan, “Alpomish” dostonida Alpomishning kamonidan otgan oʻqi Asqartogʻning bir choʻqqisini yulib ketgani aytilsa, “Qoʻrqut Ota kitobi”da Qozon xonning choʻponi Qorachiqning “palahmoni uch buzoq tyerisidan tikilgani, arqoni uchta echki junidan oʻrilgani, har otganda oʻn ikki botmon tosh otishi, tosh tushgan joyda uch yilgacha oʻt koʻkarmasligi” maʼlum qilinadi. Atom bombasi portlagan joyda esa shu darajada falokat yuz byeradi. Eposlardan qadimgi odamlar shunday qudratli qurolga ega boʻlishni orzu qilganlari bilinib turadi.

Hikoyatlarda yaqin qarindoshlari qahramonlarni yurish-turishi, qadam bosishi, qarashlari, ovozidan tanib olishi, chunki kishini bu sifat, xususiyatlari deyarli oʻzgarishsiz qolishi taʼkidlanadi. Yoki ularda urf-odatlar, libos, taqinchoqlar bilan bogʻliq voqealar keltiriladi. Toʻgʻrirogʻi, bu xususdagi maʼlumotlar “Bonu CHEchek qirmizi kaftanini kiydi, qoʻllarini kaftiga yashirdi, koʻz tegmasin” deya hikoyatlar

matniga singdirib yuboriladi hamda shu tariqa hayot voqeligiga badiiy tus byeriladi. “Qo‘rqut Ota kitobi”dagi hikoyatdan uzuk, bilaguzuk shunchaki bezak, hasham emasligi, bo‘yin va qo‘lga taqiladigan taqinchoqlardan bundan ko‘ra ahamiyatli ekanligi, taqinchoqlar aslida boshqalarning nigohini chalg‘itish, ko‘z tegishidan saqlanish maqsadida foydalanilgani, qo‘lga xina qo‘yish, chehra va sochga pardoz byerishda ham o‘zgalarning qarashlaridan himoyalaniish maqsad qilingani ayonlashadi.

Bomsi Bayrak to‘g‘risidagi hikoyatda otasi Boy Bo‘ra bekning ko‘r bo‘lib qolgani, u o‘g‘lidan ayrilganidan keyin yig‘lay-yig‘lay shunday ahvolga tushgani, “o‘g‘ling keldi” deganida u ishonmagani, kelgan odam Bayrak ekanini bilmog‘im uchun u o‘zining jimjilog‘ini qonatib, dastro‘moliga to‘ksin, dastro‘molini ko‘zimga surtay, ko‘zim ochilsa, bu o‘g‘lim Bayrak bo‘ladi, degani va Bayrak shunday qilganida otasining ko‘zi ochilgani “Qur‘on”dagi Yusuf (a.s.) haqidagi qissani eslatadi. YUusuf (a.s.)ning otasi ham, Bayrakning otasi ham yaqinlariga ishonib, o‘g‘lidan ayriladi. Keyin afsus-nadomatda qoladi va yaqin kishilarining so‘zlariga ishonmay, ulardan isbot-dalil talab qilishadi. Bu har jihatdan mantiqli, asoslidir. CHunki kishi aldanganidan keyin boshqalarga ishonmasdan ehtiyotkor bo‘lib qoladi.

Mazkur hikoyatda ham xuddi “Alpomish” va boshqa doston, yertaklarda bo‘lgani kabi Xudo haq yo‘lda yurganlarga ularning dushmanlari ham orasidan do‘st chiqarib qo‘yishiga ishora qilinadi. Alpomish Qalmoq eliga borganida shu elning pahlavon o‘g‘loni Qorajon unga do‘st bo‘lib qoladi. Alpomish zindonda yotganida hukmdorning qizi Tovka oyim sevib qolganidan unga ko‘mak byeradi. Bomsi Bayrakni dushman el hukmdori SHuqli Malakning qizi qal‘adan qochiradi. Bomsi Bayrak va‘dasiga muvofiq unga uylanadi. Xalq og‘zaki ijodida bunday motiv ko‘p uchraydi. SHarq xalqlari folklorida dushman elning ichidan kimdir qahramonga yordam ko‘rsatgani motivi keng o‘rin egallaydi. Dushman el podshohining qizi yoki pahlavonining qahramonga yon bosishiga sabab, adolat qahramon tomonida ekanligi bilan belgilanadi. Alpomish, Bomsa, Bayrak islom diniga e‘tiqod qilgani, bu esa g‘ayridinlar orasidagi aqlli kishilarda ularga nisbatan xayrixohlik, mehr uyg‘otganiga e‘tibor qaratiladi.

“Qozonbekning o‘g‘li O‘roz bekning tutqun bo‘lgani hikoyati” ham avvalgi hikoyatlardagi kabi o‘g‘uz beklari suhbatlashish uchun yig‘ilib, to‘kin-sochin

dasturxon ustida sharobxo‘rlik qilishgani ta’rifi bilan boshlanadi. Hikoyatda urush, jangda qahramonlik ko‘rsatish sharaf sanalgan zamonlarga xos dunyoqarash shu tarzda yoritiladi. Qozonbek atrofidagi yaqinlariga qarab sevinadi, kamoniga suyanib turgan o‘g‘liga qaraganda esa yig‘laydi. O‘g‘li buning sababini so‘raganda, Qozonbek: “O‘lganimdan so‘ng toju-taxtimni senga byermasliklaridan qo‘rqib yig‘layman. Sen o‘n olti yoshga kirsang-da, dushman bilan to‘qnashib, qahramonlik ko‘rsatmading” deydi. O‘roz otasiga: “Sen meni shu paytgacha g‘ayurlar bilan savashishga olib chiqmading. Men sendan dushman bilan qanday jang qilishni o‘rganmadim” deb ta’na qiladi. Mazkur hikoyatda ham avvalgi hikoyatlardagi kabi asosiy voqea beklarning ovga chiqishi bilan bog‘liq holda kechadi. Dirsaxon ovga chiqqanida yonidagilar o‘g‘lini unga dushman qilib ko‘rsatishadi. Salar Qozon ovga ketganida dushmanlar o‘rdasini talon-toraj qiladi. Bomsai Bayrak ovda uylanishi lozim qizga duch keladi. O‘roz bekning hayotidagi burilish ham ov bilan bog‘liq tarzda yuz beradi. Umuman, barcha xalqlar eposida qahramonlar hayotidagi jiddiy o‘zgarish ularning ovga chiqishi bilan bog‘lab, talqin etiladi. Chunki o‘tmishda ovchilik kishilar hayotida juda muhim o‘rin egallagan. Ajdodlarimizning turmushi, hayot kechirish aynan ovga bog‘liq bo‘lgan. Qadimda odamlar hayvonlarni ovlab eb, kun kechirgan. Odamlar dehqonchilik, hunarmandchilikdan oldin ovchilikni o‘rgangan. Yertak, doston, afsona, rivoyatlarda qahramonlarning ovga chiqishiga alohida e’tibor qaratilishining yana bir sababi, unda lashkarining jangovarlik holati ko‘rikdan o‘tkazilgan. Ov hukmdorlar uchun askarlarning jangovarligi, myerganligi, qurol-yarog‘ni ishlatish mahoratini sinovdan o‘tkazish, otlarning chopqirligini aniqlash, jang olib borish uslublarini takomillashtirish maydoni bo‘lib kelgan. Hukmdorlar ovda kuch-quvvati, irodasini namoyon etib, atrofdagilar oldida obro‘ qozongan. Uchinchidan, hukmdorlar tez-tez ov uyushtirib, yaqin kishilarining ko‘nglini xushlab, ularni itoatida tutib turgan.

Bu hikoyatda ham Qozonbek o‘g‘liga dushman bilan to‘qnashib, ularni enggan joylarini ko‘rsatish maqsadida, katta dabdaba bilan ovga chiqqani, uning mingan oti, yonidagi yigitlarning liboslari alohida ta’rif etilib, hukmdorning ovga chiqqanidan dushman josusi xabar topgani va boshlig‘iga: “Qozonbek o‘g‘li O‘roz bilan sarxush bo‘lib yotibdi” deya xabar etkazgani va dushman ularning ustiga bostirib kelgani ma’lum qilinadi. O‘roz otasidan: “Dushman kim, u nima uchun yog‘iy?” deb so‘raydi.

Otasi o'g'liga: "U bizni o'ldirmoqchi bo'ladi, shuning uchun u dushman" deb javob byeradi. Bundan qadimgi qabilalar bir-birini talash, yerini egallash, mehnat qilmasdan o'zgalar hisobiga yashashga intilib, bir-biriga dushman sifatida qaragani ma'lum bo'ladi. O'roz otasidan yana: "Dushman yigiti o'ldirilsa, evaziga xun so'rarlarmi, o'ch olinurmi?" deb so'raydi. Otasi unga: "Mingta dushmanni o'ldirsang ham hech kim sendan xun davo qilmaydi. Dushman boshqa dinga e'tiqod qiladi. SHuning uchun, uni ko'rsang, duch kelsang – o'ldir" deb javob byeradi. Bu o'tmishda juda ko'p janglar uchun din niqob qilib olingani, kishilar bo'lak dinda bo'lganlari uchun hech bir sababsiz va asossiz bir-birlarini o'ldirishga urinishgani hamda eng yomoni, eng achinarlisi bu g'ayriinsoniy harakat o'sha zamonlarda oqlanganligi va keng yoyilganini bildiradi.

Hikoyatda Qozonbekning g'ayridinlarga qarshi jangga kirishdan oldin oqar suvdan obdastaga suv olib, tahorat qilgani qayd qilinadi. Boshqa eposlarda ham qahramonlarning poklanib, xudoga iltijo qilib, nomoz o'qib, jangga kirgani eslatiladi. Bu qadimdan odamzod har qanday ishda xudodan madad tilagani, Ollohni yagona najotkor deb bilganini ko'rsatadi. Qozonbek o'g'liga: "Qon to'kmoq bolaning osh eganicha kelmas manga" deb aytadi. O'roz otasining jang qilish mahoratiga havasi keladi. U jasurligini ko'rsatib qo'ymoqchi bo'lib, otasi "jangga kirma" deb tayinlaganiga qaramasdan dushman safiga o'zini uradi. Qozonbek o'g'lining bu harakatidan bexabar qoladi. CHunki: "Ul zamonlar o'g'illar otasiga qarshi bormas edi. O'g'il ota so'zini ikki qilmas edi. Agar ikki etsa, ota o'g'ildan rozi bo'lmas edi" deyiladi. Dushman O'rozning otini otib yiqitadi. Uning qirq yigiti otidan tushib, O'rozni o'rab olishadi. Dushman otliqlari tashlanib, yigitlarni o'ldiradi. CHunki piyoda askar hech qachon otliqqa teng bo'lolmaydi. Otliq hujum qilganida piyodani qo'rquv bosadi. Hikoyatda: "Kishini qo'rquv vahimasi bosganida, u oqmaydigan sayoz suvga ham cho'kadi, piyoda askarning umidi bo'lmaydi, piyodaning tolesi yo'q" deyiladi. "Piyoda" ushbu o'rinda keng ma'noni bildiradi. Bu so'z ayni hikoyatda ilojsiz, nochor, kambag'al degan ma'noni ifodalaydi. Hikoyatda farzandlarning ota-ona so'ziga quloq solmasligi hammaga tashvish, halokat keltirishiga ishora qilinadi. O'roz otasi tayinlaganiga qaramay, jangga kiradi, ammo asir tushadi. Qozonbek o'g'lini izlab topolmay, uyiga qaytadi. Xotini o'g'lining ilk ovi sharafiga katta ziyofat

uyushtirib, kutib turadi. Ammo ovdan qaytganlar orasida o'g'lining yo'qligidan ajablanib, xavotirga tushadi. Qozonbek ham uyida o'g'lini ko'rmagach, qayg'uga botadi. "O'g'ling ovda" deb xotinini yupatadi. "Etti kunda topib kelaman", deb xotinidan muhlat so'raydi. Iziga qaytib, o'g'lini izlab uni topolmaydi. Jang maydonida o'g'lining oltin sopli qilichi tushib yotganin ko'rgach, uni dushman asir qilib olib ketganini sezadi. G'ayridinlar to'xtagan joyga kelib, o'g'liga qora janda kiydirilib, kirgan odam ham, chiqqan odam ham uni tepib o'tishi uchun bog'lab qo'yilganini ko'radi. O'roz otasi kelganini biladi va unga: "Meni dushmandan xolos qilaman deb, o'zingni xatarga qo'yma. O'g'il uchun otaning o'limi ayb bo'ladi. Ortingga qaytginda, qarigan onamga tayanch bo'l, singillarimni yig'latma. Uch oyda uyga qaytmasam, "meni o'ldi deb hisoblab, ayg'ir otimni so'ydirib, elga osh byergin. Onam motam tutib, ko'k kiyib, qora yopinsin. Xudo byersa, mendan yaxshi o'g'il ko'rarsan", deydi. Qozonbekka dushmanlari o'g'lini xo'rlab, eski yirtiq janda kiydirib, eshik bo'sag'asiga bog'lab qo'ygani behad alam qiladi. O'g'liga qarab: "Tog'lar qarisa, u yerda o't unmaydi. Men ham, onang ham qaridik. Endi tangri bizga sendan yaxshi o'g'il byermaydi. Ota o'g'ilni dunyoda nomim qolsin, deb tarbiyalab o'stiradi. O'g'il belning quvvati, ko'zning nuri bo'ladi. Men egamdan madad so'rayman", deb jangga kiradi. Jangda Qozonbekning ko'ziga qilich tegadi. SHu payt Qozonbekning xotini qirq kanizi bilan kelib qoladi va yeriga achchiq ta'na so'zlar aytadi. SHu chog'da Qozonbekning qarindoshlari etib kelib, g'ayridinlarni tor-mor qilishadi. Hikoyatda o'g'uz pahlavonlarining kuch-qudrati, jangdagi jasorati xalq eposiga xos, romantik uslubda mubolag'ador tasvirlanadi. Masalan, Qora Ko'na to'g'risida "achchig'i tutsa, qora toshni kul aylaydigan, qora mo'ylovini etti joydan tugib olgan" deyilsa, Oruz Xo'ja haqida "oltmish taka tyerisidan bo'rk kiysa, to'pig'iga tushmagan, olti echki tyerisidan quloq kiysa, qulog'ini yopmagan" deyiladi. Pahlavonlar ham xuddi Qozonbek singari jangga kirmasdan oldin toza suvda tahorat qilib, ikki rakat nomoz o'qigani qayd qilinadi. Qozonbekning qarindoshlari g'ayridinlarni enggani, O'rozning onasi Burla xotun jang maydonida dushmanning qora bayrog'ini qilichi bilan chopib tashlagani, bu dushman ustidan to'la g'alabaga yerishilganini bildirishi, Qozonbek o'g'lini qutqargani sharafiga etti kecha-kunduz to'y byerib, qirq uyli qul bilan qirq joriyani o'g'lining boshiga sadaqa sifatida ozod etgani naql qilinadi. Ushbu hikoyat ham

avvalgilari singari Qo‘rqut Otaning “Qani men aytgan bek, yeranlar, yolg‘onchini maniki deganlar? Ajal oldi, yer gizladi (yutdi). Foniyl dunyo kimga qoldi? Kelimli dunyo, oxirgi uchi o‘limli dunyo...” degan so‘zlari bilan tugallanadi. Qo‘rqut Ota har bir hikoyatning oxirida shunday xulosa chiqaradi. Uning takrorlanuvchi bu so‘zlari tiriklarga va kelgusi avlodlarga qadri va ahamiyati hech qachon pasaymaydigan pand-nasihat, abadiy o‘git bo‘lib jaranglaydi.

Beshinchi hikoyat “Duho Xo‘ja o‘g‘li Dali Domrul dostoni” deb nomlanadi. Unda Dali Domrulning suv oqib o‘tmaydigan yerda ko‘prik qurib, ko‘prikdan o‘tgan kishidan uch aqcha, o‘tmagan odamdan qirq aqcha olib: “Hech kim menchalik kuchli emas, men bilan to‘qnashadigan bahodir dunyoda yo‘q” deb maqtanib kelgani, ittifoqo uning ko‘prigi yaqinidagi bir joyga qo‘ngan jamoatda bir yaxshi yigit xasta bo‘lib olamdan o‘tgani, unga odamlar motam tutib yig‘lagani, Dali Domrul “Bu nima g‘avg‘o?” deb odamlardan so‘raganida kishilar: “Ol (qizil qanotli) Azroil bir yaxshi yigitning jonini oldi. SHunga yig‘laymiz” deyishgani, Dali Domrul Xudoga: “Azroilni manga ko‘rsat, u bilan urishib, yaxshi yigitning jonini qutqarayin, toki u ikkinchi marta yaxshi yigitning jonini olmasin” degani, uning bunday takabburligi Xudoga xush kelmagani, Olloh Azroilni: “Dali Domrulning ko‘ziga ko‘rinib, xo‘rlab jonini ol” deb jo‘natgani, Azroil Dali Domrulning oti ko‘ziga ko‘ringanida, ot hurkib, Dalini ustidan yiqitgani, uni Azroil bosgani, Dali Domrul dod solib, “Azroil, jonimni olma, dunyoga to‘ymadim” deb yolgorgani, Azroil unga “Menga yalinma. Men topshiriqni bajaruvchiman” degani, Dali Domrul jonni byerib, jonni oladigan Yaratganning o‘zi ekanini bilib, Xudoga: “Sen mo‘minlarning ko‘nglidasan. Jonimni olar bo‘lsang, sen olgin, Azroil olmasin” degani, Dali Domrulning bu so‘zi Parvardigorga xush kelib, Azroilga: “Bu mening birligimni bildi, shukr etdi. Dali Domrul endi o‘z joni o‘rniga boshqa birovning jonini topsa, o‘ldirma” degani, Dali Domrul otasi va onasidan jonini byerishini so‘raganida, ular: “Dunyo shirin, jon shirin” deb o‘g‘li uchun o‘lishga rozi bo‘lmagani, faqat xotini Dali Domrulga jonini byerishga rozi bo‘lgani, Dali Domrul Xudoga: “Xotanim bilan birga mening ham jonimni ol” deya iltijo qilgani, Olloh Azroilga: “Ota-onasining jonini olgin. Dali Domrul va uning ayoliga yuz qirq yil umr byerdim” degani naql etiladi. Ushbu hikoyatda samimiy mehr-muhabbat, sadoqat shu tarzda ulug‘lanadi. Dali Domrulning ayoli unga: “Sen o‘lsang, menga tiriklikning,

yashashning qizig'i qolmaydi. Qo'rqoq ota-onang sendan jonlarini ayadi. Mening jonim sening joningga qurbon bo'lsin" deydi. Dali Domrul ham ayolini ayab, Xudoga: "Ayolim bilan birga o'ldir, jonimizni birga qo'ygil" deb yolvoradi. Yer-xotinning bir-biriga bunday sadoqati yaratganga xush keladi va ularga uzoq umr byeradi. Hikoyat Qo'rqut Otaning: "Egam hech kimni nomardga muhtoj etmasin" degan so'zi bilan tugallanadi.

Mazkur hikoyatda barcha uchun o'z joni shirinligi, hech kim uchun birov uchun yashashdan voz kechmasligi, ota-ona farzandini qanchalik yaxshi ko'rmasin, uning uchun o'zini qurbon qilmasligi, lekin buning ota-onani, qarindoshlarni ayblab bo'lmasligi, chunki hayot har bir kishiga bir marta byerilishi, uni narsa-buyum singari boshqaga in'om etib bo'lmasligi diqqat markaziga qo'yiladi. "Dali" so'zi "tentak, jinni" ma'nosini bildiradi. Qahramonning suv oqmaydigan joyda ko'prik qurib, odamlarga ozor byerishi, "Azroil bilan olishaman" deya da'vo qilishi orqali o'ylab ish tutadigan aqlli odam emas, balki jinni ekanligiga ishora qilinadi.

Dali Domrulning so'zida ham, ayolining so'zida ham tog', yaylov, suv esga olinadi. "Qo'rqut Ota kitobi"dagi boshqa hikoyatlarda qahramonlar oy, quyosh, yulduzlarga murojaat qilgani, osmonni, tongni guvoh sifatida ko'rsatgani qayd qilinadi. "Xamsa" dostonlarida ham havo, suv, tuproq, shamol, olov ta'rifiga maxsus bob bag'ishlanadi. Yertak, afsonalarda daryo, buloq, to'qay, daraxt, gul alohida obrazga aylantiriladi. Xalq og'zaki ijodida insonning hayoti tabiat bilan, butun koinot bilan chambarchas bog'liqligi shu tarzda ta'kidlanadi. Bu ajdodlarimiz ekologiya hayotdagi ahamiyatini azal-azaldan anglagani, inson tabiatni asrab-avaylashga, yer, suv, havoga, tabiatdagi barcha unsurlarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishga majbur ekanini hozirgilardan ko'ra chuqurroq his qilgani bildiradi. Nizomiy Ganjaviyning "Xamsa"si beshinchi dostoni "Iskandarnoma"ning ikkinchi kitobi "Iqbolnoma" da ham: "Bu to'rt tabiati zid bir-biriga – / Suvu otash, xoku shamol siriga/ Tushunmay Haq sirin qaydan so'rarsan?/ Jilovin to'g'rilik yoqqa burarsan", ya'ni to'rt unsur suv, olov, tuproq, shamol sirini bilmasdan Haq sirini tushunib bo'lmaydi. To'rt unsur jumboqlarini bilishga esa aql ojizlik qiladi, deyiladi (Nizomiy Ganjaviy. Iqbolnoma. Doston. – Toshkent: ART FLEX, 2009. – 288 b. – 266-bet).

Dali Domrul to'g'risidagi hikoyatda kishi har qancha kuchli, aqlli bo'lmasin,

boshqalardan o‘zini baland tutmasligi, hech qachon takabburlik qilmasligi, bu illat unga, albatta, falokat olib kelishi, chunki odamning kibrga byerilishi parvardigorga xush kelmasligi to‘g‘risida so‘z ketadi. Dali Domrul “Mendan kuchli, men bilan savasha oladigan yer yo‘q” deb odamlarga ozor byergani, kuchiga mag‘rurlanib, “Azroil bilan urishaman” degani uchun Xudoning qahriga yo‘liqadi. Garchi jinni, tentak bo‘lsa-da, buni o‘zi ham sezadi. SHu boisdan “Kufr so‘z so‘zladim, / Haqqa hech xush kelmadi. / Ko‘kda ol qanot, Azroilga amr etdi, / Uchib keldi, / Oq ko‘ksimni bosib tushdi, / Xirillatib totli jonim olur bo‘ldi” deydi.

Qozonbek o‘g‘liga: “Tog‘lar qarisa, o‘ti unmas, / El yaylovga chiqmas. / Tuyalar qarisa, turum (bo‘taloq) byermas, / Qora biya qarisa, qulun byermas” deydi. Bu o‘tmishda odamlarning tabiatdagi har bir hodisani – tog‘, daryolarni, jonzotlarning holatini sinchkovlik, syergaklik bilan kuzatgani va bu xususda bilganlarini farzandlariga uqtirganini bildiradi. Qozonbek hayotda uzoq yashab, tajriba orttirgan, ko‘p voqealarni eshitib, ko‘rib-kechirgan bo‘lsa-da, kibrga byerilib, o‘g‘liga: “Qon to‘kmoq bolaning osh eganicha kelmas manga. Pistirmada turgin-da, mening dushman bilan qilichlashishimni ko‘rib o‘rgan” deb maqtanadi. Otasining bunday gapirishi o‘g‘lining g‘ashini keltiradi. U otasining so‘ziga amal qilmay, dushman askarlari to‘dasiga otiladi va qirq yigitidan ayrilib, o‘zi asir tushadi. Agar Qozonbek dushmanlariga nisbatan bepisand gapirmaganida o‘g‘lining g‘ashi kelmasdi va u yigitlari bilan jimgina pistirmada turavyerardi. Katta jang ham bo‘lmasdi. Dali Domrul odamlarga zo‘ravonlik qilib, kuchiga mag‘rurlanib ketib, “Azroil bilan olishaman” demaganida jonini azobga qo‘ymasdi, ota-onasidan ayrilmasdi.

“Qangli Xo‘ja o‘g‘li Qon To‘rali dostoni” muayyan jihatdan Bomsı Bayrak hikoyatiga o‘xshaydi. Qon To‘rali otasi uni uylantirmoqchi bo‘lganida: “Ota, sen uylantirmoqchi bo‘lgan qiz manga loyiq bo‘lsin. Man o‘rnimdan turmasam, ul turadigan bo‘lsin; man qorabayirni minmasam, ul minadigan bo‘lsin; man g‘ayur (g‘ayridan, dushman) eliga borolmasam, ul manga boj keltiradigan bo‘lsin” deb aytadi. Bomsı Bayrak ham otasi Boy Bo‘ra Xonga: “Ota, mani uylantirmoqchi ekansan, bir qiz olib byerki, u man o‘rnimdan turolmasam, u tursin, man uchqur otimga minolmasam, u minadigan bo‘lsin; man qirg‘inga kirmasam u bosh keltiradigan bo‘lsin”, deb shart qo‘yadi. Xalq og‘zaki ijodidagi bu kabi o‘rinlar ushbu yertak,

doston, afsonalar uzoq o'tmishda, jismoniy kuch hamma narsadan ustun qo'yilgan, kim jismoniy kuchli bo'lsa, o'sha haq sanalgan, kishilar doimo urush xavfi ostida kun kechirgan zamonlarda yaratilganini bildiradi. Mehnat qilgisi kelmay, aqli o'tmaslashib qolgan zamonlarda odamlar uchun qaroqchilik, bosqinchilik bilan kun kechirish oson tuyulgan. O'sha paytda kishilar dehqonchilik qilgisi, mol boqqisi, ov qilgisi – foydali yumush bilan shug'ullangisi kelmay qolgan. Barcha bir-birining qo'lidagini tortib olishga o'rganib, bu odatdagi holatga aylangan. Qabilalar bir-birining mol-mulkini bosib egallab olishni yashash uchun kurash deb bilgan va to'xtovsiz bir-biriga hujum qilgan. G'olib qabila mag'lublarni so'nggi odamigacha qirib tashlagan. Urush, qirg'inlar yuz byerib turgan paytda odamning odamga ichi achimagan. Boshqa qabilalarni qirib, mol-mulkini qo'lga kiritganlar qahramon sanalgan. O'zgalarni ko'p o'ldirgan kuchli pahlavon, yo'l boshchilar “aqlli, uddaburon sarkarda” deya sharaflangan. Odam odamni g'ajigan zamonlarda nafaqat yerkaklar, balki ayollar uchun ham jismoniy kuchli, jasur bo'lish, jang san'atini egallash zaruratga aylangan. SHu boisdan Barchin Alpomishdan qalmoq pahlavonlaridan ustun ekanligini namoyish etishini talab qilgan. O'zi ham kuch-qudratda pahlavonlardan qolishmagan. “Qo'rqut Ota kitobi”dagi hikoyatlar qahramonlari Bomsil Bayrak ham, Qon To'rali ham dushman hujumi xavfi bois uylanadigan qizi jasur, jangovar bo'lishini istagan.

Qon To'ralining “Man g'ayur eliga borolmasam, xotinim ulardan manga boj keltiradigan bo'lsin” deyishi uning urushlar zamonida odami ekanligini ayon etadi. U shunday shart qo'yganida otasi: “O'g'lim, sen qiz istamayapsan, bir azamat bahodir istayapsan, uning soyasida eb, ichib, rohatda yashamoqchisan” deganida, Qon To'rali: “Balli, jonim ota, shuni xohlayman” deb javob qaytaradi. Bunday deyishdan istihola qilmaydi. CHunki u zamonlarda boshqa elni bosib talash, zo'ravonlik qilib, uni boj va boshqa soliqlar to'lashga majbur qilish, mehnat qilmasdan o'zga qabilalar hisobiga yashash taomil tusini olgan. Kuchli qabilalarning bosqinchiligi adolatsizlik sanalmagan. Bunday nohaqlikka chek qo'yishga chiqaradigan, o'zaro nizolashganlarni murosaga, kishilarni insofga keltiradigan odam topilmagan. To'g'rirog'i, bunday vijdonli kishining maydonga chiqishiga yo'l byerilmagan. CHunki hukmdorlar, amaldorlar bosqinchilik urushlari, talonchilikdan barchadan ko'ra ko'proq manfaatdor bo'lgan. Ular boyligini orttirish, maishat bilan huzur-halovatda yashash uchun turli

bahonalar topib, tez-tez harbiy yurishlar uyushtirgan. Qon To‘ralining otasiga byergan javobini tilga olishga endilikda har qanday vijdonli odam istihola qiladi. Bunday deyishdan uyaladi. CHunki insoniyat hozir bosqinchilik, talonchilik zamonida emas, balki har bir kishi hech kimga zarracha aziyat etkazmasdan halol mehnat qilib kun kechirishi kundalik taomilga aylangan davrda yashayapti. Endi odamzod bosqinchilik, talonchilik g‘ayrinsoniy harakat ekani, har qanday qon to‘kish, urushlarga batamom barham byerish zarurligini anglab etdi.

Qangli Xo‘ja o‘g‘liga “Istaganingday qizni o‘zing top. Qalinini man byeraman” deydi. Bu qadimda ham farzandlarning his-tuyg‘ulari, orzu-istagi qadrlangani, yigit o‘zi istagan qiz bilan turmush qurishiga qarshilik qilinmagani, hozirgi tushuncha bilan ifodalaganda, oilada qurishda birmuncha demokratik qarashlarga yo‘l byerilganidan dalolat byeradi. Qon To‘rali qirq yigitini yoniga olib, o‘zi orzu qilgan qizni topolmasdan qaytadi. Otasi ham Ich O‘g‘uz, Tash O‘g‘uzni axtarib, o‘g‘li aytganday qizni topolmaydi. Tirazbonga boradi. U joyning hokimi qizini o‘g‘liga munosib biladi. CHunki bu qiz o‘ngu so‘liga qarab, yoy tortib, o‘q otganida o‘qi shu qadar uzoqqa ketadiki, uning qayerga tushganini birov ko‘rmaydi. Ammo bu qizning quturgan arsloni, buqasi va tuyasi bo‘lib, otasi kimki shu uch jonivorni engsa, qizimni o‘shanga byeraman, bu jonivorlarni o‘ldirolmasa, o‘zining boshini kesdiraman, deb shart qo‘yadi. Bu shartni bajarishga urinib, ko‘p beklarning o‘g‘li o‘lib ketadi. Ularning boshi qal’aning kunguralariga osib qo‘yiladi. Qangli Xo‘ja bu quturgan jonivorlarni ko‘rib, qo‘rqib qotib qoladi. Hikoyatda uning ayni holati “boshidagi biti oyog‘iga tushdi” deb ifodalanadi. Qangli Xo‘ja voqeani o‘g‘liga kelib aytadi. Qon To‘rali: “Bu gapni aytmasliging kyerak edi. Ayt ding. Men eshitdim. Endi shartni bajarish uchun bormasam: “Eshitganim boshimga qarg‘ish, yuzimga to‘qmoq bo‘lib tushadi” deb yo‘lga otlanadi. Hikoyatda qahramonning bu holati “U zamonlarda mardlar nomus uchun hech narsadan, hatto, o‘limdan ham qaytmas edi” deya izohlanadi. Syujetdagi voqealarga shiddatli tus byeradigan bu usul qadimgi YUnon va SHarq adabiyotida keng qo‘llanadi.

“Qo‘rqut Ota kitobi”dagi hikoyatlarda farzandlar ota-onasiga, fuqarolar hukmdorlariga, ixlos qo‘ygan kishilariga hurmati, mehrini bildirish uchun ularning qo‘lini o‘pgani eslatiladi. CHunki qadimda ko‘pgina xalqlarda qo‘lning kafti ustidan

o‘pish hurmatni izhor etish odobi sanalgan. Qon To‘rali ham ota-onasining qo‘lini o‘pib, ulardan ruxsat so‘rab, qirq yigitini yo‘ldosh qilib, yo‘lga tushadi.

Takur hokimining qizi ko‘shkidan shartni bajarayotgan Qon To‘ralini tomosha qilib, uni yoqtirib qoladi. Hikoyatda qizning bu holati “oyoq-qo‘li bo‘shashdi, mushuklari movladi, ovsil bo‘lgan buzoq kabi og‘zidan suvi oqdi. YOnidagi qizlarga aytur: “YAratgan egam otamning ko‘ngliga rahm solsa, qalin solib, mani ul yigitga byersa” deya ifodalanadi. Qizning ko‘nglidagi moyillik Qon To‘ralini shijoatlantiradi. U dastlab buqa bilan olishishi kyerak edi. Zanjiridan bo‘shatilgan buqa marmartoshni boshi bilan urib, qatiqday sochib tashlaydi. Qon To‘ralining qirq yigiti buni ko‘rgach, qo‘rqib yig‘laydi. Qon To‘rali esa yigitlariga “Qo‘buzimni chalib, meni ovunturinglar” deydi. Ular qo‘buzni chalib: “Bu qiz kimga qarasa, ishq i bilan o‘tda yoqadi” deb kuylashadi. Qon To‘rali qo‘buzning ohangi, yigitlarining so‘zidan dalda olib, jur‘atlanib, buqa, arslon, tuyani engadi. Buqa, arslon, tuya bilan olishayotganida YAratgandan madad so‘rab, yeranlarni yodga olib, tilovat qiladi. Hikoyatda arslon “jonivorlar sardori”, “bo‘kirganida maydonda qancha ot bo‘lsa, bari qon qaqshadi”, tuya esa “jonivorlar sarhangi” deb ta‘riflanadi. SHuningdek, hikoyatda g‘alamislar hech bir joyda tinch turmasligiga ishora qilinib, hokim olishuvga tushirishdan oldin tuyaning og‘zini etti joyidan bog‘lang” deganiga qaramasdan, hasadgo‘ylar quturgan tuyaning yuganini echib, maydonga qo‘yib yuborishganiga e‘tibor qaratiladi. Tuya bilan olishuv chog‘ida Qon To‘rali charchab yiqilganida, uni o‘ldirish uchun oltita jallod ustiga bostirib keladi. Qon To‘rali qirq yigitiga: “Qo‘buz chalib, meni ovuntiring” deydi va qo‘buz sadosidan dilidagi qo‘rquvi, vahimasi arib, g‘ayrati jo‘shib, o‘rnidan turadi va tuyani tepib yiqitib, uni ikkita joyidan bo‘g‘izlaydi. Qo‘y, echki, sigir, ho‘kiz, otni so‘yganda bo‘ynidan boshi kesib olinadi. Tuyani so‘yganda esa kallasi hamda o‘rkachi kesiladi.

Sariq To‘nli Saljan Xotunning otasi shartni bajargan Qon To‘raliga noiloj qizini byeradi. Qon To‘rali qizni olib, yurtiga yo‘l oladi. Yo‘lda maishat qilib, shyeriklari bilan uxlaydi. Hikoyatda “Ul zamonda O‘g‘uz beklariga har qanday qazo kelsa, uyqudan kelar edi” deyiladi. O‘g‘uz beklari nihoyatda qudratli bo‘lgani, ularni hech bir dushman engolmagani, ammo ular maishatparastlikka byerilib, hushyorlikni yo‘qotib, halokatga uchraganiga shu tarzda ishora qilinadi. Hikoyatda Saljan Xotun

uxlamasdan syergak turgani, uning sa'y-harakati, jasurligi tufayli Qon To'rali dushmanlardan omon qolgani qiziqarli naql qilinadi. Saljan Xotunning ot minib, qilich o'ynatishi ta'riflanib, u haqiqatan Qon To'rali orzu qilgan qiz ekani asoslanadi.

YUrtiga qaytayotgan Qon To'raliga biror bir dushman emas, Saljan Xotunning "Qon To'rali uch jonivorni o'ldirgani uchun qizimni oldi-ketdi" deb pushaymon bo'lgan otasi yuborgan olti yuz askar hujum qiladi. Saljan Xotunning hatti-harakatlarida ayollarning hushyorligi, yeriga sadoqati, ular muhabbati yo'lida hech qanday to'siqdan qaytmasligi, o'zining or-nomusi uchun matonat bilan kurashishi ochib byeriladi. Saljan Xotunning ko'ngli kelayotgan xatarni oldindan sezadi va ot minib, qurolini shay tutib, hushyor turadi. YOg'iy-dushman ko'ringanida Qon To'ralini uyg'otib, u bilan birga jangga kiradi. Qon To'raning otiga o'q tegib, uni dushman o'rab olganida, Saljan Xotun shiddat bilan hujum qilib, piyoda qolgan Qon To'rani otining ortiga mindirib, qurshovdan olib chiqadi. Lekin Qon To'ra askarcha kiyinib olgan, uning yonida turib, dushman bilan olishayotgan Saljan Xotunni dastlab tanimaydi. Qurshovdan olib chiqqanidagina uning kimligini bilib qoladi va "Seni o'ldiraman. Chunki sen dushmandan xalos qilganingni, albatta, ta'na qilib, maqtanasan" deydi. Saljan Xotun esa unga: "Maqtanar bo'lsa, yer maqtansin, arslondir / Maqtanmoqlik ayollarga yolg'ondir (yarashmas)" deydi. Qon To'rali baribir o'ldirmoqchiligini aytganida, Saljan Xotun bir-biriga qarab o'q otishni maslahat byeradi. Saljan Xotun ikkita o'qining uchidagi temirini chiqarib tashlaydi. Qon To'rali "Qizlarning yo'li avvaldir. Avval sen ot" deydi. Qiz uchidagi temiri chiqarib tashlangan o'qni otadi. Qon To'rali buni bilmasdan qattiq qo'rqadi. Saljan Xotun unga: "Endi sen o'q ot" deganida Qon To'rali: "Seni o'ldirishga ko'zim qiyarmidi" deydi. Ikkalasi bir-birining sadoqatini shu tarzda sinovdan o'tkazib, yurtiga kelib, elga to'y byerib, murod-maqsadiga etadi. Qo'rqut Ota bu voqeadan ham "Kelimli-ketimli dunyo, / So'ng uchi o'limli dunyo" deb xulosa chiqarib, duo qilib, "Ajal kelganda oru iymondan ayirmasin. Qodir egam seni nomardga muhtoj etmasin. Olloh byergan umiding uzilmasin" deb tilak tilaydi. Ushbu hikoyat ayol muhabbati har narsaga qodirligi, uning sadoqatini qadrlash zarurligi haqidagi qo'shiq kabi jaranglaydi.

Ettinchi hikoyat "Qozilik Xo'ja o'g'li YAganak dostoni" deb ataladi. Unda Boyintur xonning vaziri Qozilik Xo'ja va uning o'g'li YAganakning jasorati

to'g'risida hikoya qilinadi. Ushbu hikoyat ham amaldorlarning maishat qilib, sharobxo'rlik qilish ta'rifi bilan boshlanadi. Bunday bazm chog'ida, tabiiyki, barcha o'zini ko'rsatgisi, boshqalardan aqlli, jasur, kuchli ekanligini namoyish etgisi kelib, maqtanchoqlik qiladi. Vazir Qozilik Xo'ja sharob ichgach, shunday holatga tushadi va xondan boshqa yurtlarga lashkar tortib, boylik orttirib kelishga ruxsat byerishini so'raydi. Xon beklar, amaldorlar oldida tiz cho'kib, izn so'ragan vazirga harbiy yurish qilish uchun ijozat byeradi. O'tmishda kishilar hukmdorlarga tiz cho'kib, murojaat qilishgan. Chunki tiz cho'kib, biror narsani so'rash o'sha kishiga nisbatan hurmat, ehtirom sanalgan. Vazirning boylik orttirib kelish uchun harbiy yurishga ijozat so'rashi xonga yoqqan. Chunki qadimda boshqa ellarga bosqin qilib, boyligini talab olib kelish sharaf hisoblangan. Amaldorlar talab, tortib olingan narsalar hisobiga maishat qilishgan va buni jinoyat, ayb, gunoh deb bilishmagan. Aksincha bunday qilish hukmdorlar, amaldorlarning obro'sini oshirgan. Qadimda boshqalarga zo'ravonlik qilib, bazm qilish odatga aylangan. Gomyerning "Odisseya"sida ham amaldorlarning mana shunday taomili naqliga keng o'rin byerilgan. Odissey boshqa yurtga ketganida aslzodalarning arzanda o'g'illari uning xotini Penelopaga birovimizga tegishing kyerak, deb zo'ravonlik qilishadi. "Bittamizga tegmaguningcha uyingdan bir qadam jilmasdan boyliklaringni eb yotavyeramiz" deyishgancha, sharobxo'rlik qilishib, eyishib, ichishib yotib olishadi. Odisseyning o'g'li Telemax onasining or-nomusini, otasi qoldirgan boylikni aslzodalarning arzandalaridan himoya qilolmay azoblanganidan elni maydonga chaqirib, yordam so'raydi. Ammo yuz byerayotgan adolatsizlik, nohaqlikni ko'rib, bilib turgani holda, hech kim Telemaxga yordam byermaydi. Kiborlarning yerkatoy o'g'illari uyalmasdan, cho'chimasdan Odisseyning xonadonida sharobxo'rlik qilib, maishatparastligini davom ettiravyeradi. Onasini bezovta qilib, xonadonini shafqatsizlarcha talayotgan bebosh arzandalar qarshisida iztirobda qolgan Telemax maishatparastlarni: "Agar sizga o'zgalarni xonavayron qilish xush yoqsa, / Birovlarning hisobiga kun ko'rishdan uyalmasangiz, / Butun budu shudni, mayli, quritinglar; vale sizni men / Xudolarga solgum va Zevs g'azabiga olgay to'xtovsiz" deb qarg'aydi (Gomyer. Odisseya (Odisseyning sarguzashtlari). Tarjimon Q. Mirmuhamedov. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 320 b. – 16-bet).

Vazir Qozilik Xo‘ja o‘zga el qal’asiga hujum qilib, asir tushadi, askarlari qochib ketadi. Qozilik Xo‘ja o‘n olti yil tutqin bo‘lib qoladi. Xon yuborgan lashkar uni qutqarolmaydi. Qozilik Xo‘ja harbiy yurishga ketayotganida xotini homilador qoladi. Xotini o‘g‘il tug‘adi. Unga YAganak deb ot qo‘yishadi. YAganak “yolg‘iz, yagona” degan ma’noni bildiradi. Otasi ko‘rmasdan o‘lib ketgan o‘g‘ilga “YOdgor”, qizga “YOdgora”, “YAgona” deb ism qo‘yiladi. YAganak ham otasini o‘lib ketgan deb yuradi. O‘n besh yoshga etgach, u kuchli yigit bo‘lib etishadi. Zo‘rligini boshqalarga ko‘rsatib yurganida beklardan biri YAganakka: “Bunda lof urib netasan, nega gurillaysan? Olishmoqqa yer tilar ekansan, zo‘r bo‘lsang, g‘ayurlar qo‘lidan otangni qutqarsang-chi, o‘n olti yildan byeri tutqunda yotibdi” deya ta’na qiladi. Bunday ta’na YAganakka toshdan qattiq tegadi. U xonning huzuriga borib, otasini g‘ayurlardan qutqarish uchun lashkar byerishini so‘raydi. Xon unga yigirma to‘rt bekni lashkari bilan qo‘shib byeradi. Yo‘lda YAganak tush ko‘radi. Tushida tog‘asi “Izingga qayt” deb aytadi. YAganak tushini yo‘ldoshlariga va tog‘asiga aytadi. Dushman YAganak lashkar tortib kelayotganidan xabar topadi. Urush boshlanadi. Dushmanning pahlavoni YAganakning lashkarini engadi. Maydonda YAganakning o‘zi qolib, dushman pahlavonini yarador qiladi. Dushman pahlavoni o‘z qal’asiga qochib kiradi. YAganak otasini tutqunlikdan qutqaradi. Lekin o‘zini tanitmaydi. Vazir kim meni qutqardi, deb undan so‘raydi. YAganak otasiga o‘zini tanitadi. Ularning ushbu uchrashuvi “Otasi bilan YAganak gizli yoqa tutib, bir-birini hidlaydilar. Ikki hasrat bir-biriga birlashdilar, bo‘z yerning bo‘risiday ulishdilar. YAratganga shukr qildilar” deya naql etiladi. Bu ham qadimda turkiylar bo‘rini muqaddas bilganini bildiradi.

Xalq og‘zaki ijodida qahramonlar ko‘p mashaqqatlarni boshidan kechirib, turli to‘siqlarga duch kelib, sinovlarga sabr qilib, murod maqsadiga etgani naql qilinadi. Yertak, doston, afsona, rivoyatlar shunday xos uslubda tugallanadi. “Qo‘rqut Ota kitobi”dagi hikoyatlarda ham xuddi shu xususiyat seziladi. Ularda qahramonlar g‘ayur (g‘ayridan)lar bilan to‘qnashib, asir tushadi hamda tutqunlikdan qutulib, dushmanlari ustidan g‘olib kelib, katta to‘y qiladi. Hikoyatlarda ezgulik tantanasi shu tarzda ko‘rsatiladi.

“Bosot Tepako‘zni o‘ldirgani hikoyati” O‘g‘uz qabilalari ustiga yog‘iy kelganida qochib ketayotgan Oruz Xo‘ja o‘g‘lonning kichkina o‘g‘loni yo‘lda tushib

qolgani va uni arslon topib olganini ma'lum qilish bilan boshlanadi. Bir yilqichi to'qayda otni tagiga bosib olib, qonini ichgan o'g'lonni ko'rgani haqda xonga xabar qiladi. Oruz Xo'ja xonga bu yigit o'sha qochgan paytimizda yo'lda tushib qolgan o'g'lonim bo'lishi mumkin, deb aytadi. Beklar arslon yashaydigan to'qayga kelib, arslonga ozor etkazmasdan bolani tutib olishadi va uyga olib kelishadi. Ammo bola arslonning uyasiga ketib qolavyeradi. YAna tutib keltirishadi. Qo'rquq Ota kelib, o'g'longa: "San insonsan. Odamlar bilan birga bo'l. Saning isming Bosot bo'lsin" deya nasihat qilganidan keyin u odamlar bilan yashay boshlaydi.

SHu o'rinda hikoyat syujetiga Oruzning cho'poni bilan voqea ulanadi. Oruzning cho'poni yaylovda qo'y boqib yurganida buloqqa parilar qo'nganini ko'rib qoladi. CHoponini otib, ulardan birini tutib oladi va u bilan qovushadi. Pari ketayotganida cho'ponga: "Yil tamom bo'lganidan keyin omonatingni olasan. Ammo san O'g'uz elining ustiga balo keltirding" deb aytadi. CHo'pon bu gapdan qo'rqib ketadi. Bir yil o'tib, o'sha yaylovdagi buloq oldiga kelib, bir uyum narsaning yalt-yult etib yotganini ko'radi. Pari qiz unga: "Omonatingni ol" deb aytadi. CHo'pon ortiga chekinib, uzoqdan yalt-yult etayotgan o'sha narsaga qarab, palahmonidan tosh otadi. Har tosh otganida o'sha narsa katta bo'lib ketavyerganidan qo'ylar hurkib qochadi. CHo'pon qo'ylari ortidan ketadi. SHu payt bu joyga Boyintur xon beklari bilan kelib, buloq yonida yotgan g'alati narsani ko'rib qoladi. Hamma uni tepadi. Narsa borgan sari katta bo'lavyeradi. Oruz Xo'ja ham otdan tushib kelganida g'alati narsa yorilib, ichidan manglayida bir ko'zi bor, odamga o'xshagan o'g'lon chiqadi. Oruz Xo'ja uni etagiga solib, buni o'g'lim Bosot bilan birga tarbiyalayman, deb uyiga olib keladi. Bir doyaga o'g'lonni emizishni buyuradi. O'g'lon doyaning emchagiga uch marta og'iz solib, o'ldirib qo'yadi. Boshqa doyalarni ham shu tarzda halok qiladi. CHaqaloq bir qozon sutga ham to'ymaydi. YUrrib, bolalar bilan o'ynay boshlagach, kimningdir burnini, kimningdir qulog'ini eydi. Tepako'zning dastidan barcha bolalar ozor chekadi. Tepako'zga nasihat ham, do'q ham ta'sir etmaydi. Ozur Xo'ja ilojsiz qolgan Tepako'zni uyidan haydaydi. Tepako'zning pari onasi kelib, qo'liga bir uzuk byerib, sanga o'q o'tmasin, tanangni qilich kesmasin, deb duo qilib ketadi. Tepako'z tog' yo'lidan o'tganlarni ushlab, eya boshlaydi. CHo'ponlarni eb tamom qiladi. O'q otib, qilich bilan urib, nayza sanchib, Tepako'zga bas kelisholmaydi. Tepako'z daraxtlarni

ildizi bilan qo‘porib, O‘g‘uz beklarining askarlarini halok qiladi. O‘g‘uz ahli boshqa joyga ko‘chib ketmoqchi bo‘lganida iziga qaytaradi. O‘g‘uz ahli etti marta qochib ham Tepako‘zdan qutulib ketolmaydi. Noiloj qolgach, Qo‘rqut Otani Tepako‘zning yoniga olib boradilar. Qo‘rqut Ota Tepako‘zga salom byerib, unga: “O‘g‘il Tepako‘z, O‘g‘uz eli qo‘lingda nochor qoldi. Oyog‘ing tuprog‘iga mani tashlab, sen bilan bitim tuzmoqchi bo‘lishdi” deya iltijo qiladi. Tepako‘z emyish uchun unga har kuni oltmish odam byerishini talab qiladi. Qo‘rqut Ota bu holda u barcha odamni tez kunda eb tamom qilishi, shuning uchun har kuni ikki odam va besh yuz qo‘y byeraylik, deb Tepako‘zni ko‘ndiradi. Qo‘rqut Ota barcha hikoyatlarda odamlar mushkul vaziyatda qolganida ko‘makka keladi. Aynan u kishilarga jiddiy muammolarni hal etishning eng maqbul yo‘lini topib byeradi. Qo‘rqut Ota Bayrak uchun CHEchekka sovchilikka borib, uning zo‘ravon akasi Domrulni burgalarga chaqtirib, tavbasiga tayantiradi, o‘g‘uz eliga Tepako‘z zulmidan xalos bo‘lishda ko‘mak ko‘rsatadi. Odamlar navbati bilan o‘g‘lonlarini, qo‘ylarini Tepako‘zga byerib boradi. To‘rt o‘g‘li borlar uchovini qoldirib, birovini, uch o‘g‘illilar ikkovini qoldirib, birovini, ikki o‘g‘illilar birovini byerib, Tepako‘zning nafsini qanoatlantirib turadi. Qoboq Qon deganning ikki o‘g‘li bor edi. Birini byergan edi. Navbat aylanib, ikkinchi o‘g‘liga kelganida, xotini zor-zor yig‘ladi. Qoboq Qonning xotini Bosot bek harbiy yurishga ketgan edi. Agar u asirlar keltirgan bo‘lsa, birini byersa, o‘g‘limning o‘rniga o‘sha asirni topshirardim, deb Bosotning huzuriga borib, elning ahvolini ma‘lum qiladi. Bosot Tepako‘zning vahshiyligidan g‘azablanadi va arz qilib kelgan ayolga bir asir byerib, o‘g‘lingni qutqar, deb jo‘natib yuboradi. Bosot ota-onasiga elni Tepako‘z zulmidan xalos qilmoqchiligini bildirganida ota-onasi yig‘lab Bosotni yo‘ldan qaytarmoqchi bo‘lishadi. Lekin Bosot ota-onasining qo‘lini o‘pib, duosini olib, o‘zi bilan birga o‘sib ulg‘aygan Tepako‘z turgan manzilga yo‘l oladi. Qoyada turib, tanasini oftobga toblab yotgan Tepako‘zning orqasidan turib, o‘q uzadi. Lekin otgan o‘qlari sinib parchalanib ketavyeradi. Tepako‘z esa pashshalar qitiqlab jonga tegdi, deb yotavyeradi. CHunki pari onasi duo qilgani uchun Tepako‘zning tanasiga o‘q, qilich, nayza botmaydi. Tepako‘z Bosot o‘q uzayotganini ko‘rib, uni yotog‘iga olib kelib, etigi qo‘njiga tiqib qo‘yadi va oshpazlarga buni tushlikdan so‘ng qovurasizlar, eyman, deb tayinlaydi. Bosot xanjar bilan etik qo‘njini yorib chiqadi va oshpazlardan Tepako‘zni qanday

english mumkinligini soʻraydi. Oshpazlar: “Bilmaymiz, lekin koʻzidan boshqa joyi temirday qattiq ekanligidan unga oʻq, tigʻ botmaydi” deyishadi. Bosot uxlab yotgan Tepakoʻzning tepasiga kelib, haqiqatan uning faqat koʻzida et borligini koʻradi va shu yerda turganlarga nayzani oʻchoqdagi oʻtga tutib qizdiringlar, deydi. Qizigan nayzani uxlab yotgan Tepakoʻzning koʻziga suqib, koʻr qiladi va qochib, qoʻylar turgan qoʻraga kirib yashirinadi. Tepakoʻz Bosot qoʻylar orasiga yashiringanini sezib, qoʻylarni qoʻli bilan paypaslab oʻtkaza boshlaydi. Bu paytda Bosot bir qoʻchqorni boʻgʻizlab, quyrugʻi bilan kallasini tyerisida qoldirib, ichiga kirib, tyerini Tepakoʻzning qoʻlida qoldirib, odamxoʻrning oyogʻi ostidan oʻtib, qutuladi. Tepakoʻz Bosotdan “Qutuldingmi?” deb soʻraydi. Bosot: “Tangrim qutqardi” deb javob byeradi. Bu javob Tepakoʻzga maʼqul boʻladi va qoʻlimdagi uzukni olib, barmogʻingga taqqin. SHunda tanangga oʻq, qilich botmaydi, deydi. Bosot uzukni olib taqqanida Tepakoʻz unga hujum qilib engolmaydi. Lekin Bosot qoʻlidagi uzuk yana Tepakoʻzning oyogʻi ostiga tushganini koʻradi. Tepakoʻz Bosotdan: “Qutuldingmi?” deb soʻraydi. Bosot: “Tangrim qutqardi” deb javob byeradi. SHunda Tepakoʻz Bosotga: “Mana bu qubbada mening xazinam bor. Boshqalar egallamasdan sen ol!” deydi. Bosot xazinani olish uchun borganida Tepakoʻz qubbaga qoʻshib, uni maydalab tashlamoqchi boʻladi. SHunda Bosotning koʻnglida kalima qaytarib, tilovat qilish istagi tugʻiladi. Tilovat qilganida qubbaning etti joyidan eshik ochilib, Bosot qutulib chiqadi. Tepakoʻz qubbani urib, maydalab tashlaydi. Tepakoʻz undan “Qutuldingmi?” deb soʻraydi. Bosot: “Tangrim qutqardi” deb javob byeradi. Tepakoʻz unga: “Qoʻrada ikki qilich bor” deganini eslaydi va shu joyda biri qinli, biri qinsiz qilich osilib turganini koʻradi. YOyi bilan oʻq otib, qilichni yerga tushiradi. Tepakoʻzning qilichlari Bosotga zarar etkazolmaydi. Hech narsani koʻrmay qolgan Tepakoʻz: “Qutuldingmi?” deb soʻraydi. Bosot yana “Tangrim qutqardi” deb javob byeradi. SHunda Tepakoʻz: “Odam goʻshtini toʻyib eb yuraman, degan edim. Koʻp odamlarni edim. Otalarni, onalarni yigʻlatdim. Meni oqsoqollarning qargʻishi urdi, onalarning koʻz yoshi tutdi” deb yigʻlaydi. Bosot unga: “Qarindoshlarimni eding. Elimni qon qaqshatding. Oʻchimni olaman” deydi va qilichi bilan boʻyniga urib oʻldiradi hamda beklarga bu xabarni etkazadi. Beklar yigʻiladi. Qoʻrqut Ota kelib: “Qardoshlaring oʻchini olding. Elni mungdan qutqarding. Ilohim yuzing yorugʻ boʻlsin” deb Bosotni duo qiladi.

Xudo insonga ham, boshqa jonzotlarga ham kuch-quvvatni boshqalarga zulm o'tkazish, zo'ravonlik qilish uchun ato etmaydi. Kuchiga, o'zining ustunligiga mag'rurlanib, o'zgalarga ozor etkazganlar esa albatta, qilgan adolatsizliklarining jabrini tortadi. Zo'ravonlar nochor qolgan paytlarida tortayotgan azoblari o'zining qilg'iliklari "samarasi" ekanini payqaydi. Ko'p yillik daraxtlarni ildizi bilan sug'urib oladigan, o'q o'tmaydigan, qilich kesmaydigan, nayza botmaydigan, har kuni ikki odam va besh yuz qo'yni eydigan Tepako'z ham shunday ahvolga tushadi. "Mo'ylovi qoraymish o'smirlarni ko'p edim man/ Yigitlarning qarg'ishi tutdi, ajab, ko'zim sani. / Qo'lchalari xinoli qizchalarni ko'p emisham, / Juvonlarning ko'z yoshi tutdi, ajab, ko'zim sani"deb yig'laydi. Tepako'z meni qariyalarning qarg'ishi, ayollarning ko'z yoshi urib, "oy ko'zim, yolg'iz ko'zimdan ayrildim" deya afsus chekadi. Ushbu hikoyatda Tepako'zning ayanchli qismati misolida har qanday zo'ravon, albatta, o'z jazosini tortishiga ishora qilinadi.

Xalq og'zaki ijodida Tepako'z singari zo'ravonlarning kuch-qudrati g'oyat mubolag'ador ta'riflanadi. Yertak, dostonlarda hayotda yovuzlik juda keng ildiz otgani shu tarzda ta'kidlanadi. Bosot Tepako'z singari kuch-qudratli emas. Bosot bilan Tepako'zning olishuvi sahnasi kishini beixtiyor hayajonga soladi. O'quvchi o'q o'tmas, qilich botmas Tepako'z el-yurti himoyasi uchun jonini tikkan Bosotni halok etmasa edi, deya xavotirga tushadi. Bosot Tepako'zni mavh etish tadbirini topganida esa sevinadi. Tepako'z "Qutuldingmi?" deganida Bosotning "Tangrim qutqardi" deyishi uning diliga dushmanga qarshi tadbirni Tangri solganini bildiradi. Bosot buning shukronasini qiladi. U Tepko'zday qudratli dushmanni engayotganida aslo takabburlikka byerilmaydi. Doim Xudoga iltijo qilib, undan madad so'raydi. SHuning uchun u hech kim bas kelolmagan, hech bir lashkar engolmagan Tepako'zday baloni mavh etib, elini zulmdan xalos qiladi.

"Bagil o'g'li Emran dostoni" "Qo'rquq Ota kitobi"dagi to'qqizinchi hikoyatdir. Hikoyat o'g'uz beklari yig'ilgani va Gurjistondan har yili xiroj sifatida keladigan oltin pullar o'rniga bir ot, bir qilich, bir cho'qmor yuborilgani, bundan Boyintur xon g'azablangani, Qo'rquq ota kelib, unga: "Kelgan bu narsalar (ot, qilich, cho'qmor)ni bir yigitga byeraylik. U O'g'uz darvozasiga qorovul bo'lsin" deya nasihat qilib, urush bo'lishiga yo'l qo'ymagani bayoni bilan boshlanadi.

Bagil degan yigit O'g'uz darvozasiga qorovul bo'lishga rozilik bildiradi. Qo'rqut Ota uning beliga qilichni bog'lab, yoyni yoniga taqib, cho'qmorni o'miziga biriktiradi. Bagil Gurjiston eli yaqiniga borib, qorovul bo'lib turib oladi. U boshqalarni Gurjistonga yaqinlashtirmaydi. Bagil bir yilda bir marta Boyintur xon majlisiga kelib turadi. Boyintur xon uni majlisiga chaqirib, siylab, ovga olib chiqadi. Ovga tayyorgarlik chog'ida kimdir otini, kimdir qilichi, yoyini maqtaydi, o'q otib, hunarini ko'rsatadi. Salar Qozon o'zini maqtamasdan Bagilni maqtaydi. Uch yuz oltmish otliq ovga chiqadi. Bagil oriq kiyik otsa, qulog'ini tilib, belgi qo'yib, qo'yvoradi, semiz kiyik otsa, bo'g'izlab so'yadi. Hamma unga qoyil qoladi. Lekin xon: "Ot ishlamasa, yerning ishi yurishmaydi. Bu Bagilning emas, otining hunari" deb aytadi. Xonning bu gapi kamsitish bo'lib tuyuladi va Bagil xondan ranjib, qarindoshlarini olib, O'g'uz elidan ajralib, ko'chib ketish harakatiga tushadi. "Alpomish" dostonida ham voqealar tuguni hukmdor Boybo'ring bir og'iz so'zidan Boysari ranjib, jahl qilishidan boshlanadi. "Qo'rqut Ota kitobi"dagi barcha hikoyatlarda qahramonlar taqdiridagi keskin burilish, yuqorida qayd etilganidek, ov bilan bog'liq tarzda kechadi. Ov tufayli ularning hayotida jiddiy o'zgarish yuz beradi. Chunki o'tmishda ov kishilarning o'zaro munosabatlarini aniqlashda muhim o'rin egallagan. Odamlar ov chog'ida o'zlarining uddaburonligi, jasurligi, jangovar mahoratini namoyish qilgan, kishilar bir-biriga ko'mak byergan. Hasadgo'ylar esa ovda yomon ko'rgan kishilariga qarata qasddan o'q uzgan, pand byergan. Hukmdorlar shu boisdan tez-tez ov uyushtirib, atrofidagi kishilarni sinovdan o'tkazgan. Ular ov paytida, ilojini topib, dushmanlarini mavh etgan.

Xondan ranjib, boshqa elga ko'chib ketmoqchi bo'lgan Bagilga xotini: "Podshohlar tangrining ko'lankasidir. Podshohiga osiy bo'lgan kishining ishi yurishmaydi, o'ngidan kelmaydi. Ko'nglingdagi alaming, dardingni sharob aritadi. Ovga chiqqin, ko'ngling ochiladi" deya tasalli byeradi. Bagil: "Xotin kishining aqli, fikri yaxshidir" deya ayolining gapini inobatga olib, ovga chiqadi. Ovda yarador bug'uga duch kelib, uning ortidan quvib, chuqur jarlikka tushib ketib, oyog'i sinadi. Oyog'ini otining bo'yni-yoli ustiga qo'yib, amallab jarlikdan chiqib oladi. O'g'liga duch keladi. Ammo o'g'liga ham oyog'i singanini bildirmaydi. Uyiga kelib yotib oladi. Og'riqqa chidolmay oyog'ini singanini xotiniga aytib qo'yadi. Xotini esa buni

xizmatkoriga aytadi. Xizmatkor qorovulga etkazadi. “O‘ttiz ikki tish orasidan chiqqan xabar shu tariqa butun o‘rdaga yoyiladi”. Dushman josusi bu xabarni o‘z hukmdoriga ma’lum qiladi. Bagilning josusi ham dushman unga hujum qilishini bildiradi. Bagil o‘g‘liga tang vaziyat yuzaga kelganini aytadi. O‘g‘li otasiga: “Otingni, yarog‘ingni byer. Dushman bilan o‘zim olishaman” deydi. O‘g‘li Bagilning otini minib, kiyimini kiyib, dushmanga qarshi chiqadi. Ot dushmanni askarlardan avval sezadi. Bagilning oti dushmanning yuragiga qo‘rquv soladi. Lekin dushmanning sinchisi hukmdoriga ot ustidagi Bagil emas, boshqa ekanini bildiradi. Dushman hukmdori: “YUz odam nog‘ora qoqsin, o‘g‘lon qo‘rqsin. Agar u qush yurak bo‘lsa, maydondan qochadi” deydi. Dushman hukmdori Bagilning o‘g‘lini kamsitib, so‘z aytadi. Oting orig‘, qiliching kyertik, nayzang siniq, yoying qiltiriq, ko‘zlaring xira, deya uni malomat qiladi. Ammo Bagilning o‘g‘li hayiqmasdan dushman hukmdori bilan olishib, uni engadi. Dushman lashkari qo‘rqib qochadi. Bagilning askarlari ko‘p o‘lja olib qaytadi. Bagil o‘g‘lini qutlaydi. Boyintur xon majlisiga chorlab, Bagil va uning o‘g‘liga jubba, chakmon, chodir byeradi. Qo‘rqut Ota kelib, Bagil o‘g‘li Emranni qutlab, yaxshi tilaklar tilaydi.

Mazkur hikoyatda o‘sha davrda urush qanday kechgani aniq detallar asosida bayon qilingan. Masalan, ko‘pchilik bo‘lib, nog‘ora qoqib, jang maydonidagi dushman askarlari ko‘ngliga qo‘rquv solingan. Chunki ko‘p nog‘ora bir paytda daranglaganida kishini vahima bosib, maydondan qochib ketgisi keladi. Yoki podshohning o‘ng tomonidan o‘tirish kishiga katta hurmat bildirilganidan dalolat byerishi qayd etiladi.

Ta’kidlanganidek, yertak, dostonlarda ov “sahna”si ko‘p uchraydi. Bu avvalo o‘tmishda ajdodlarimizning hayoti, tirikchiligi hayvonlarning go‘shiti, tyerisiga bog‘liq bo‘lgani bilan bog‘lanadi. Ikkinchidan, ov chog‘ida kishilarning hamjihatligi namoyon bo‘ladi. Uchinchidan esa odamlar ov qilish uchun bepoyon dasht, cho‘llardagi kengliklarga chiqishgan, tog‘ning baland cho‘qqilariga ko‘tarilishgan. Ular bu paytda osmonda oy, yulduzlar harakati, quyoshning chiqishi, botishi, shamolning esishi, yo‘nalishini o‘zgartirishi, bulutlarning suzishi, jonivorlarning hayotini kuzatib, turmushning kundalik mayda-chuyda tashvishlarini, o‘zaro kelishmovchilik, nizolarni, bir zumga bo‘lsa-da, unutishgan. Tabiatdagi turfa xil manzaralar ularning kayfiyatini ko‘targan, odamlar ov chog‘ida gina-qudratlarni unutib, ko‘ngilxushlik qilishgan.

SHayx Nizomiddin Ganjaviyning “Iqbolnoma” dostonida ham shamol dilning g‘amini yuvishi, shirin ohang yurakni yondirib, qoni qaynatishi, tog‘da o‘tmish hikmati mo‘l bo‘lishi, qattiq shovqin-suron esa miyaga salbiy ta’sir ko‘rsatishi eslatilgan (Nizomiy Ganjaviy. Iqbolnoma: Doston. – Toshkent: ART FLEX, 2009. – 288 b. – 176, 203, 207, 213-betlar). Ov paytidagi ziyofat chog‘ida iyerarxiya bir qadar barham topgan. YA’ni kishilar mansab-martabasi, ijtimoiy ahvolidan qat’i nazar, nisbatan tenglashgan. CHunki qadimda bayram, to‘y, ziyofat paytida odamlar boy-kambag‘al, mansabdor, oddiy fuqaro deya tabaqaga ajratilmagan. Ziyofat paytida, bayram tomoshalari, marosim, urf-odatlar o‘tkazilayotganda odamlar nisbatan tenglashgan. Ziyofat chog‘idagi sharobxo‘rlik ta’sirida kishilar ko‘nglidagi dardini, bir-biriga nisbatan asl munosabatini yashirmasdan, pardalamasdan oshkor etgan. CHunki sharobda odamni mast qilib qo‘yadigan xususiyat bor. SHarob ta’sirida kishi o‘zining hushyorligini yo‘qotib qo‘yadi. SHunda u hushyor paytida oshkor etishga istihola qiladigan ko‘p istaklarini, o‘zini qiynagan ichki dardlarini aytib, bir qadar engil tortadi. Lekin turmush shu qadar murakkab, chigalki, u kishini hamisha muammolari bilan qiynoqqa soladi. Natijada, ko‘ngil dard, g‘ussaga to‘ladi. Dard, g‘ussalar og‘irlik qilib, kishi uni dilidan chiqargisi keladi. Lekin juda ko‘p omillar bunga monelik qiladi. CHunonchi hech kim boshqalarga ichki sirlarini bildirgisi kelmaydi. Sirini bilsa, o‘zgalar uni masxara qiladiganday, ustidan kuladiganday tuyuladi. SHarob ichganda esa hamisha tarang tortilib, kishini boshqarib turadigan aql rishtalari bo‘shashib, mahkam bekik turadigan sirlar qopqog‘i ochilib ketadi. SHu boisdan yertak, dostonlarda inson ruhiyatining ana shu jumbog‘iga e’tibor qaratish maqsadida ov va to‘y chog‘idagi ziyofat dasturxoni ta’riflanib, sharobxo‘rlik bazmlari bayoniga alohida urg‘u byeriladi. “Qo‘rqut Ota kitobi”dagi Dirsaxon o‘g‘li Bo‘g‘ochxon to‘g‘risidagi hikoyatda to‘y manzarasi: “Xonlar xoni Boyintur yilda bir marta to‘y byerib, O‘g‘uz beklarini chaqirardi. Bu kuni to‘yda otdan ayg‘ir, tuyadan bug‘ro, qo‘ydan qo‘chqor so‘ydirdi. “O‘g‘li borni oq o‘tovga, qizi borni qizil o‘tovga, kimningki o‘g‘li, qizi yo‘q bo‘lsa, qora o‘tovga o‘tkazib, qora kigiz to‘shang, oldiga qora qo‘yning sonidan qo‘ying, esa esin, emasa ketsin. O‘g‘li, qizi bo‘lmaganni egam qarg‘agandir, biz ham qarg‘armiz” dedi u. O‘g‘uz beklari birin-ketin kela boshladi. Ammo Dirsaxon deganning o‘g‘il-qizi yo‘q edi. Dirsaxon tong otar- otmas o‘rnidan turib, qirq yigitini olib, Boyintur

xonning ziyofatiga jo'nadi. Boyintur xonning yigitlari Dirsaxonni qarshiladilar, keltirib qora o'tovga qo'ndirdilar, qora qo'yning yaxnasidan oldiga qo'ydilar. Boyintur xonning buyrug'i shul, dedilar. Dirsaxon dedi: "Boyintur xon mandan na o'ksuklik ko'rdi? Qilichimdanmi, dasturxonimdanmi? Mendan past kishilarni oq o'tovga qo'ndirdi, maning xatom nadirkim, qora o'tovga o'tkazdi?" tarzida bayon qilinib, to'y, bayramdagi ziyofat dasturxonida barcha teng, barobar ekanligiga ishora etiladi.

O'ninchi hikoyat "Ushun Xo'ja o'g'li Sagrak dostoni"dir. Ushbu hikoyat ham beklarning majlisi, ziyofat dasturxonidagi o'ringa har bir kishi o'z xizmatiga muvofiq yerishishini naql qilish bilan boshlanadi. Ushun Xo'janing ikki o'g'li borligi, kattasining ismi Egrak, kichiginiki Sagrak ekanligi, Egrak bahodir bo'lsa-da, sal hovliqmaligi, bois majlislarda o'z o'rnini bilib o'tirmasligi, bu boshqalarga malol kelishi, bir kuni majlisda Egrakning yerkaliklaridan g'ashlangan Tyers Uzanmish unga: "Hoy Ushun Xo'ja o'g'li, bu beklarning har biri o'tirgan joyiga qilichi bilan musharraf bo'ldilar. San bosh kesdingmi, qon to'kdingmi, ochni to'yg'azib, yalang'ochni kiyintirdingmi?" deb ta'na qiladi. Egrak undan: "Hey Tyers Uzanmish, bosh kesib, qon to'kmak hunarmidir?" deb so'raydi. Tyers Uzan "Ha" deb javob byeradi. Mana shu kabi o'rinlar "Qo'rquq Ota kitobi" xuddi "Alpomish", "Manas" singari qahramonlik eposi ekani, u "kim jismoniy kuchli bo'lsa, o'sha haq" degan zamonlarga mansubligidan dalolat byeradi. Jismoniy kuch asosiy mezon sanalgan zamonlarda esa o'zga ellarni bosish, talash qahramonlik, vatanparvarlik hisoblangan. Kishilarning obro'si, mavqei ularning jismoniy kuch-qudrati, boshqa yurtlarga hujum qilishi, o'zga dindagilarni ezib, zo'ravonlik qilishiga qarab belgilangan. Odamlar shunday dunyoqarash ustuvor zamonlarda qo'shni o'lkalarga hujum qilib, bosqin uyushtirishni zaruriy ish, kasb deb qarashgan. Jang san'atini egallagan jasur kishilar jamiyatda eng hurmatga sazovor odam sifatida qadrlanib, ularga alohida ehtirom ko'rsatilgan. SHunday dunyoqarash hukmron bo'lgani bois Tyers Uzanmish Egrekni yuqoridagi so'zlarni aytib uyaltirgan.

Egrek bahodir yigit bo'lganidan g'ururi chidamasdan oqin, ya'ni boylik orttirib kelish uchun o'zga elga harbiy yurish qilish uchun xondan ruxsat so'rab, uch yuz bir yigitni qurollantirib, yo'lga chiqadi. Ko'p qal'alarni bosqin qilib talaydi. G'alabalaridan quvonib, askarlari bilan maishat qiladi. Dushman josusi hukmdoriga

Egrak otining egarini olib, kiyimlarini echib, uxlab yotgani haqida xabar etkazadi. Dushman lashkari paytdan foydalanib, Egrakning askarlarini o'ldirib, o'zini asir olib, zindonga tashlaydi. Avvalgi hikoyatlar qahramonlari kabi Egrak ham g'alabalaridan g'ururlanib, takabburlik qilgani, maishatga byerilgani tufayli halokatga yo'liqadi. Xalq og'zaki ijodida, jumladan, "Qo'rquv Ota kitobi"da takabburlik, boshqalarni nazar-pisand qilmaslik, maishat qilib, hushyorlikni unutish har qanday inson uchun fojia ekani shu tarzda ta'kidlanadi.

Egrakning ukasi Sagrak ham bahodir bo'lib ulg'ayadi. Ziyofat chog'ida mast bo'lib, tashqariga chiqqanida ikkita etim bola yoqalashib yotganining ustidan chiqadi va "Nega urishasizlar?" deya ikkalasini bir shappatidan uradi. Etim bolalar unga: "Etimligimizdan o'ksiganimiz etmaydimi? Bizni nega urasan? Kuchingni bizga ko'rsatguncha zindonda yotgan akangni asirlikdan xalos qilsang bo'lmaydimi?" deb e'tiroz bildiradi. Bu o'rinda ham qahramonning mast ekanligiga e'tibor qaratilib, agar Sagrak sarxush bo'lmaganida yoqalashayotganlarni urmasdan, nasihat qilardi. Etim bolalar esa unga ta'na etishmasdi, degan fikr ilgari suriladi. Hikoyatda "Qari tutning bag'ri, o'ksuk (etim) o'g'lonning tili achchiq bo'lur" deyiladi. Qari tut qurib yotadi. Unda uya qurgan bitlar suvsizlikdan chanqaydi va yopishgan joyini qattiq tishlab, qonni so'radi. Etim bola ota-onasi bor tengdoshlaridan o'zining kamligini har qadamda his qilib, azoblanib o'sadi. U shu bois alamzada, tili achchiq bo'lib ulg'ayadi. Etim bolalar hayotda ko'p qiyinchilikka duch kelgani uchun ko'pincha qahri qattiq, shafqatsiz kishiga aylanadi. Ular haqini boshqalarga edirib qo'ymaydi, o'zlariga salgina aziyat etkazgandan ham ayovsizlarcha o'ch olishadi. Hikoyatda hayotda hamisha ko'p kuzatiladigan ana shu haqiqatga ishora qilinadi.

Sagrak etim bolalarning ta'nasidan qattiq ta'sirlanib, akasini izlab, yo'lga chiqish uchun ota-onasidan izn so'raydi. Ular ruxsat byermaydi. Tutqunlikdagi yigit sening akang emas, deb aytishadi. Sagrak "Og'amning o'lik-tirikligini bilmaguncha, o'lgan bo'lsa, o'chini olmaguncha O'g'uz elida yurolmayman" deb turib oladi. Ota-onasi Qozon xonga ahvolni bildirib, maslahat so'raydi. Qozon xon: "O'g'lingizni uylantiring" deb aytadi. Bu fikr hikoyatda: "Qozon aytur: Oyog'iga ot tushovini uring, dedi" tarzida ifodalanadi. Hayvonlarning oyog'i ip bilan yoki boshqa narsa bilan bog'lansa, ular uzoqqa ketolmaydi. Ot baquvvat bo'lgani uchun mustahkam temir

tushovdan foydalaniladi. Qozon xon “O‘g‘lingizning oyog‘iga ot tushov uring” deganda uylantirsangiz, u akasini izlab, xatarli safarga chiqmaydi, demoqchi bo‘ladi. Sagrakning ota-onasi bu maslahatni to‘g‘ri topib, o‘g‘lini yaxshi ko‘rgan qiziga uylantirishadi. To‘y o‘tgach, Sagrak o‘rtaga qilichini qo‘yib, kelinga u bilan birga bo‘lolmasligi, chunki akasini tutqunlikdan xalos etishga qasam ichgani, bu ahddan qaytolmasligini aytadi. Kelin qaynota-qaynonasini bundan xabardor qiladi. Ularga “Otamdan yaxshiroq qayin ota,/ Onamdan yaxshiroq qayin ona” deb murojaat etadi. Kelin, ota-ona noiloj qolgach, Sagrakni “Yo‘ling ochiq bo‘lsin, eson-omon borib kelarsan, kelajaging bor bo‘lsa” deb kuzatib qolishadi.

Sagrak dastlab dushmanning ot boqib yurgan yilqichilariga duch kelib, ularni o‘ldiradi. Nog‘ora chalib, otlarni haydab, qo‘raga qamaydi. Uch-to‘rt kun uxlamagani uchun otining chilvirini bilagiga bog‘lab, uyquga ketadi. Dushman josusi Sagrak uxlayotgani xabarini etkazadi. Dushman hukmdori Sagrakning ustiga oltmish askar yuboradi. Ot kishnab, uxlab yotgan bahodirni dushman lashkari kelganidan ogohlantiradi. Bu holat hikoyada: “Sovut jaranglashidan, ot kishnashidan ma’lum. Ot qulog‘i uyg‘oq bo‘lur” deya obrazli ifodalanadi. Barcha jonzotlar, chunonchi qo‘y, echki, sigir, it, mushuk, eshak yotib uxlaydi. Ot qattiq toliqqanda ham yotib olmaydi. U dDoim to‘rt oyog‘i ustida, tik holatda, kecha-kunduz syergak turadi. Ot o‘zga jonzotlarga qiyoslaganda shu kabi xususiyatlariga ko‘ra qadrlanadi. Ot, it, qush, umuman, jonzotlar kishilarni xavfdan ogoh etadi. Ammo odamlar ko‘pincha bunga e’tibor byerishmaydi. Dushman hukmdori ikkinchi safar Sagrakka qarshi yuz nafar sara askar jo‘natadi. Sagrak otining jilovini bilagiga bog‘lagancha uxlab qolgan bo‘ladi. Ot dushman kelganini sezib, kishnab Sagrakni uyg‘otadi. Sagrak yuz nafar dushmanni tum-taraqay qilib quvadi. Uyqusi g‘olib kelib, yana otining jilovini bilagiga bog‘lab yotadi. Ammo bu gal jilov Sarrakning bilagidan bo‘shalib, ot qochib ketadi. Dushman hukmdori bu safar uch yuz nafar askar bilan borib, Sagrakni tutib keltiring, deb buyuradi. Ammo askarlar Sagrakka yaqinlashishdan qo‘rqamiz deyishadi. Dushman hukmdori zindondagi tutqun yigitni ro‘para qiling, u Sagrakning qo‘l-oyog‘ini bog‘lab keltirsin, deydi. Askarlar zindonda yotgan Egrakni: “Sultonimiz senga himmat ayladi. Bir zo‘ravon jinni yo‘lovchi, cho‘ponlarga kun byermayapti. SHu jinni zo‘ravonni o‘ldirsang, tutqunlikdan ozod bo‘lasan” deb aldashadi. Egrak ot

surib keladi. Sagrakning uxlab yotganini ko‘rib, otidan tushib, jilovni bir novdaga ildiradi. Uxlab yotgan yigitning belidagi qo‘bizini sug‘urib olib, chalib “O‘rningdan tur, g‘ayur seni o‘rab oldi” deb so‘z aytadi. Sagrak uyqusidan sakrab turib, Egrakni qilichi bilan chopmoqchi bo‘ladi. Lekin uning qo‘lida o‘zining qo‘bizini ko‘rib: “Qo‘rqut Ota qo‘bizi hurmati sani chopmadim. Agar qo‘lingda qo‘biz bo‘lmaganida og‘am-akamning o‘chini olish uchun sen dushmani ikki bo‘lak qilardim” deydi va qo‘bizni tortib oladi. Qarshisida akasi Egrak turganini bilmasdan undan: “Sening qal’angda tutqun bormi?” deb so‘raydi. Egrak ham ro‘parasidagi ukasi Sagrak ekanini bilmasdan: “Qayerdan kelding? Ota-onang kim? Oting nadir?” deb so‘raydi. Sagrak unga o‘zini tanishtiradi. Aka-uka bir-birini topadi. Hikoyatda bu uchrashuv “Qalqibon ikki qardosh qucha-qucha ko‘rishdilar. Egrak kichik qardoshining bo‘ynin o‘pdi. Sagrak uning qo‘lin o‘pdi” deb ta’riflanadi. Bundan qadimda turkiylar bir-biriga hurmatini shu tarzda izhor etgani ayonlashadi. YA’ni hurmat, ehtiromni bildirish uchun yoshi katta kishi kichikning bo‘ynini, kichik yoshli esa yoshi ulug‘ning qo‘lini o‘pgan. Hozir ham turklar orasida hurmati balandligini kishining qo‘l kafti sirtini o‘pish orqali bildiriladi. Egrak va Sagrak sog‘-salomat ota-onasining bag‘riga qaytadi. To‘y qilib, murod-maqsadiga etishadi. Mazkur hikoyat Qo‘rqut Ota kelib, kishilarning ko‘nglini xushlab, bu dunyo o‘tkinchiligi, kishi har qancha uzoq umr ko‘rmasin, baribir o‘lim sharbatini totishi to‘g‘risida o‘git byerishi bilan yakunlanadi.

Salor Qozon tutqun bo‘lganida o‘g‘li O‘roz uni qutqargani bayoni o‘n birinchi hikoyatdir. Mazkur hikoyat ham beklar ziyofat dasturxoni ta’rifi, amaldorlar maishat qilib yashagani naqli bilan boshlanadi. Ayonki, ortiqcha eb-ichish kishida turli xohish-istaklarni kuchaytiradi, shahvatni qo‘zg‘aydi, ko‘ngilga boshqalardan ustunligini bildirish g‘ulg‘ulasini soladi. Me’yoridan ortiqcha ovqat, mast qiluvchi ichimliklar odamni shaytoniy vasvasalarga soladi. “Qo‘rqut Ota kitobi” dagi hikoyatlarda shu boisdan beklarning ziyofat dasturxoni, sharobxo‘rligiga diqqat qaratilib, maishatga byerilish, takabburlik qilish ularga ko‘p kulfat keltirgani yoritiladi. Hashamat bilan dasturxon tuzash takabburlik belgisi ekani, mehmonlar oldiga xilma-xil egulik, ovqatlarni qatorlashtirib tashlash isrofgarchilikka olib kelishi, takabburlik va isrofgarchilik esa eng katta gunoh sanalishi, beklar, amaldorlar hayotidagi falokatlar ularning gunoh amallari bilan bog‘liqligiga ishora qilinadi. Yertak, dostonlardagi ov,

ziyofat “sahna”lari zamirida chuqur ma’no yotadi. Xalq og‘zaki ijodidagi bu kabi tafsilot, detallarga sinchiklab qaralsa, ular bejiz kiritilmagani ayonlashadi. SHayx Nizomiy Ganjaviy “Xamsa”sining ilk dostoni “Maxzan ul asror” (Sirlar xazinasi)da ham: “Mayki halol yerdi o‘shal har maqom,/ Aqlga dushmanligi etdi harom/ Garchi may anduhi jahoning olar,/ Ichma uni, izzati joning olar,/ May jigaringga to‘kilur misli tuz,/ Ichsin uni, mayli, necha betamiz./ Ichma, senga kasrini etgum xabar,/ Ul sening joningdan etar bexabar./ Bexabar ul, kimki uni totgusi,/ Bir yo‘la g‘aflatga keyin botgusi” deyiladi (SHayx Nizomiy Ganjaviy. Maxzan ul asror. Doston. – Toshkent: “KAMALAK” nashriyoti, 2016. – 216 b. – 176-bet).

Boshqa yurt hukmdori Qozon xonga lochin yuborganida u shu lochinni yerta tongda ovga olib chiqish istagidaligini bildiradi. Ovga chiqib, bir to‘da g‘ozni ko‘radi. Qozon xon qo‘lidagi lochinni g‘ozlarga yo‘llaydi. Ammo lochin g‘ozlarga hujum qilmasdan, boshqa tomonga uchib ketadi. Bundan Qozon xon g‘azablanadi va lochinning izidan jo‘nab, g‘ayur (dushman) eli yashaydigan joyga kelib qoladi. Atrofidagi beklar ortga qaytaylik desa, Qozonxon ko‘nmasdan shu joyda uxlashni ma‘qul ko‘radi. U g‘ayridinlar yaqinida uxlash falokat ekanini e‘tiborga olmaydi. Chunki odam uxlaganida hushyorligini tamoman yo‘qotadi. Hikoyatda shuning uchun “Uyquni kichik o‘lim dyer edilar” deyiladi. Dushmanning josusi o‘z hukmdoriga Qozon xon kelib, yigitlari bilan uxlab yotgani haqida xabar etkazadi. Dushman lashkari Qozon xonning askarlarini halok etib, uxlab yotgan Qozonning oyoq-qo‘lini mahkam bog‘lab, aravaga ortib olib ketadi. Qozon xon aravaning g‘ichirlab yurishidan uyg‘onadi va kyerishib, tanasidagi iplarni uzib, qah-qah urib, kaftiga kaftini qars-qars urib kuladi. Dushmanga bepisand qarab: “Aravani beshigim deb o‘ylabman, sizlarni doyam debman” deydi. Dushman qo‘lidan xalos bo‘lishga urinmaydi. Dushman Qozon xonni qal‘adagi quduqqa keltirib tashlab, quduq og‘ziga tegirmon toshini bostirib, emak-ichmagini shu toshning teshigidan byerib turishadi. Bug‘doy, arpa va boshqa donlarni ezib un qiladigan tegirmon toshi esa juda og‘ir va katta bo‘ladi. Bu toshni balandlikdan nov orqali charxpalakka zarb bilan tushadigan suv oqimi aylantiradi. Tegirmon toshini uch-to‘rt kishi osonlikcha o‘rnidan qo‘zg‘atolmaydi. Qozon xon takabburligi tufayli ana shunday tosh bostirilgan zindonga tushib, nochor ahvolda qoladi. Dushman elning hukmdori xotini Qozon xonning ahvolini bilmoqchi bo‘lib

keladi. Zindonbon teshikni ochadi. Ayol Qozon xondan: “Holing nadir? Tiriklik yer ostida xushmi yoki yer yuzida yaxshimi? Endi yer ostida nima eysan, nima ichasan va nimaga minasan?” deb so‘raydi.

Yertak, dostonlarda hukmdorning qizi, xotini, singlisi zindonda yotgan asirni ko‘rgani kelgani aytiladi. Ular tutqunga ko‘mak byerish maqsadida kelmaydi. Hukmdorning bu yaqinlari asirning ahvolini tomosha qilishni istaydi. Ularning dastlab tutqunni masxaralab, ta’na qilishi shundan dalolat biradi. Hukmdorning xotini tutqun bo‘lib, nochor qolgan Qozon xonning ustidan kuladi. SHuning uchun undan: “Holing nadir? Tiriklik yerning ostida yaxshimi yoki yerning ustida durustmi?” deb so‘raydi. Iymonli, vijdonli, aqlli kishi esa dushmanidan ham bunday deb so‘ramaydi. CHunki nochor qolgan odamga ayni xildagi savolni byerish uni masxara qilish, ustidan kulish, tahqirlash bilan barobar. Diyonatli odam hech qachon birovga ta’na toshini yog‘dirmaydi. Baxil, ichi qora, dunyoqarashi nihoyatda tor kishigina birovning kamchiligi, aybini aytib, unga ta’na qiladi. G‘ayur hukmdorning xotini o‘zi aytgan ta’na so‘zlarning kasriga qoladi. Qozon xon g‘ayur ayolning masxaralab byergan savoliga: “O‘liklarga osh byergan payt, ularning qo‘llaridan olib eyman, o‘liklaringiz yo‘rg‘asiga minaman, tanballaringni sudrayman” deb javob qaytaradi. Ayol bu so‘zlarga ishonadi. O‘lgan etti yoshli qizalog‘i esiga tushadi. G‘ayur ayol: “Dining haqqi, Qozonbek, etti yoshlik qizalog‘im bor edi, o‘ldi, rahm qil, unga minma” deydi. Qozon esa: “O‘liklaringiz ichida ul yaxshi yo‘rg‘adir, unga ham minarman” deydi. Ayol Qozon xonning aytganlarini yeriga etkazadi. “Qozon xonni quduqdan chiqar. Yer ostida u qizalog‘imni minar emish. Minsa belini sindiradi” deydi. G‘ayur hukmdor bu gapga ishonib, beklarini jamlab maslahatlashadi. Ular: “Qozonni quduqdan chiqaraylik. U bizni maqtasin. O‘g‘uzlarni bizga bo‘ysundirsin. Bizning elga bostirib kelmasligini aytib, qasam ichsin”, deb kelishishadi. Qozon xonni quduqdan chiqarishib, shartlarini bayon etishadi. Qozon xon g‘ayurlarga: “Yer yuzida odam maqtamagan bir kishini keltiring, unga minib, sizlarni maqtayin, deydi. G‘ayurlar bir kishini keltirishadi. Qozon xon egar va tizgin byerishni so‘raydi. G‘ayurning orqasiga egarni qo‘yib, og‘ziga suvliqni solib, ustiga minib, jilovini tortib, og‘zini ayirib o‘ldiradi va ustidan tushmasdan o‘tirib oladi. “Qo‘bizimni keltiring, sizni maqtayman” deydi. Qozon xonning qo‘liga qo‘bizini byerishadi. Hikoyatda shu tarzda ketma-ket

g‘ayurning ahmoqligi ta’kidlanadi: hukmdorning xotini tutqun yotgan kishiga ta’na qiladi, Qozon xonning so‘ziga ishonib, uni quduqdan chiqarishadi, hech qachon biror kishini maqtamagan deya bir odamini ro‘para qilishib, unga egar urdirib, jilov soldirishadi. Vaholanki gapirgan odam, albatta, kimnidir maqtab, kimnidir yomonlaydi. Birovni maqtab, birovni qoralamagan odamni Yer yuzidan axtarib topib bo‘lmaydi. G‘ayurlarning aqli shunga etmaydi. Qozon xon qo‘bizini chalib: “Elimning hurmati haqqi qilich urdim,/ Oq maydonda yumruq (dumaloq) boshni to‘pday kesdim,/ Undan man yerman deb ham, bekman deb ham maqtanmadim,/ Maqtagan yerlarni xush ko‘rmadim,/ Qo‘lingga tushgan ekanman, g‘ayur, o‘ldir mani./ O‘z aslimni, o‘z naslimni yomonlagim yo‘q” deb so‘z aytadi.

G‘ayurlar maqsadiga yerisholmagach, Qozon xonni o‘ldirmoqchi bo‘lishadi. Lekin uning o‘g‘li, qarindoshlari bor. Ular bizdan o‘ch oladi, deb Qozon xonni to‘ng‘iz domiga tashlashadi. Qozon xonning o‘g‘li O‘roz voyaga etib, yig‘inga borganida bir kishi undan: “San Qozon xonning o‘g‘limisan?” deb so‘raydi. O‘roz shu paytgacha otasi Qozon xon ekani, u tutqundaligini bilmagani bois o‘zini Boyintur xonning o‘g‘li, deb yuradi. Chunki onasi o‘g‘liga buni bildirmay keladi. O‘roz haqiqatni so‘raganida unga: “Otang Qozon xon g‘ayurlar qo‘lida tutqun. G‘ayur eliga borib, o‘zingni halok etishingdan qo‘rqib, senga buni aytmadim. Tog‘angni chaqir, maslahat qilaylik” deydi. O‘roz g‘ayridinlar yurtiga lashkar tortib boradi. Ibodatxona darvozasini vayron qiladi. G‘ayurning podachisi bu xususda hukmdoriga xabar etkazadi. G‘ayur beklari maslahatlashib, O‘rozning lashkariga Qozon xonni ro‘para qilishadi. Ular Qozon xonga: “YUrtimizga dushman qo‘shin tortib keldi. YOg‘iyni haydasang, seni xalos qilamiz” deb aldashadi. Hikoyatda dushman makkor bo‘lishi, turli nayranglar bilan kishini dog‘da qoldirishi mumkinligi, shuning uchun hamisha xudoga sig‘inib, shoshmasdan aql bilan ish tutish lozimligiga shu tarzda ishora etiladi. Qozon xon o‘ylab, mulohaza qiladigan kishi bo‘lgani uchun g‘ayurlar shunday shart qo‘yishganida: “Vallohi billoh, to‘g‘ri yo‘lni ko‘rar ekan, egri yo‘ldan bormasman” deb aytadi. G‘ayurlar esa uning bunday deyishida qanday ma’no borligini sezmasdan “Qozon yaxshi ont ichdi” deb sevinishadi. Qozon xon o‘g‘li O‘roz uni tutqunlikdan xalos etish niyatida lashkar bilan kelganini bilmaydi. O‘roz ham qarshisida o‘z otasi turganini sezmaydi. Qozon xon o‘g‘li O‘roz bilan kelgan bir necha pahlavonni engadi.

Qozon xon ro'parasidagi lashkarga: "Sarkardang maydonga chiqib, men bilan urishsin" deb talab qiladi. O'roz mingan otning jilovini amakisi Qora Ko'na ushlab turgan bo'ladi. O'roz kutilmaganda jilovni tortib olib, maydonda Qozon xon bilan olishishga tushib, unga qilich soladi. Qozon xon shunda o'zini o'g'liga tanitadi. O'roz yerga tushib, otasining qo'lidan, Qozon xon o'g'lining bo'ynidan o'pib, quchoqlashib ko'rishishadi. Ular g'ayurlarni shu tarzda engib, g'ayridinlar yurtini talon-taroj etib, o'z o'rdalariga qaytib, g'alabani sharaflab, etti kecha-kunduz to'y qilishadi. Qo'rquq Ota bahodirlarning boshidan kechgan bu voqealar naqlini ham avvalgi hikoyatlardagi kabi: "Qani maqtaganimiz bek yeranlar"/ Dunyo maniki deganlar!/ Ajal oldi, yer gizladi (yutdi)./ Foni dunyo kimga qoldi?/ Kelimli, ketimli dunyo,/ "So'ng uchi o'limli dunyo" deb tugatadi.

So'nggi hikoyat "Ich O'g'uzga Tash O'g'uz itoat etmagani va Bayrakning madhi dostoni" dir. Hikoyatda Qozon xon uch yilda bir marta Ich O'g'uz va Tash O'g'uz beklarini yig'ib, ziyofat byerib, o'zi xotini bilan tashqariga chiqib, uyidagi jamiki asbob va molni ular olib ketishiga ruxsat byerishi – yag'molatishi, bu gal uyini yag'molatishga chaqirganida Tash O'g'uz beklari kelmagani, Ich O'g'uz beklari esa uyni yag'molab ketgani, bundan Tash O'g'uz beklari ranjib, Qozon xon bilan salomlashishga kelishmagani, Qozon xon nega bunday bo'lganini bilmoqchi bo'lib, chopar jo'natgani, chopar Tash O'g'uz beklar huzuriga kelib, ularni sinamoq maqsadida "Ustimizga yog'iy keldi. Tash O'g'uz beklari, ko'mak byering" degani, Tash O'g'uz beklari, jumladan, tog'asi Oruz "Qozonning boshiga dardlar kelsin. Biz Qozonga dushman bo'ldik, shuni bilsin" degani, bu arazlash Qozonning Tash O'g'uz beklari kelishini kutmasdan uyni Ich O'g'uz beklariga yag'molatgani tufayli ekanligi naql qilinadi. Qadimgi eposlarda, jumladan, "Qo'rquq Ota kitobi"da shu tarzda odamlar orasidagi nizo, adovat aslida arziyas ginaxonlikdan boshlanishi, xalqlar, davlat o'rtasidagi mojaro, urushlar ham aslida juda mayda narsalar tufayli sodir bo'lishiga ishora etiladi. Qadimgi yunonlarning "Kipriya" dostonida ham Troya urushi dengiz ma'budasi Fetidaning Fessaliya podshohi Peleyga uzatilishi to'yiga Olimp tog'idagi barcha ma'bud va ma'budalar taklif etilgani holda, adovat ma'budasi Yerida chaqirilmagani, bundan ranjigan Yerida bazmgohga kelib, bildirmasdan odamlar orasiga "sohibjamolga" deya yozilgan oltin olmani tashlab yuborgani va ana shu

olmani olish uchun talashish tufayli ulug' ma'budalar Gyera, Afina va Afrodita o'rtasida ixtilof tug'ilganidan boshlangani to'g'risida so'z ketadi. "Alpomish" dostonida ham nizo podshoh Boybo'ri ukasi Boysaridan o'z boyligidan bir uloqni el qatori unga zakot sifatida byerishini so'rganidan kelib chiqadi.

Kishilardagi ichki g'urur avjlanib, takabburlikka aylanganida, ular shayton vasvasasiga byerilib, aql bilan ish tutolmasdan qoladi va arzimaz, mayda narsalardan jiddiy mojaro chiqadi. Odamdagi takabburlik mayli boshqalar bilan kelishib, murosayu madora qilishga doim to'sqinlik qiladi. "Iliada", "Odessiya", "Mahobxorat", "Ramayana", "Alpomish" singari xalq eposlarida odamlar orasidagi nizo, mojaro, urushlar aslida takabburlik, manmanlik vasvasasidan paydo bo'lgani ko'rsatiladi. Tash O'g'uz beklari, ularning xoni Oruz Xo'ja bugungi dunyoqarashdan kelib chiqilsa, arzimagan narsa uchun arazlab, dushmanga aylanadi. Qozon xon va Oruz Xo'ja faqat eldosh, yurtdosh emas. Ular – qarindosh. Oruz Xo'ja Qozon xonning tog'asidir ("Qozonning boshiga hamisha dardlar kelsin, doyisi (tog'asi) Oruzni doim eslab yursin"). Oruz Xo'janing izzattalabligi tufayli el ikkiga ajralib, o'rtada qon to'kiladi. Oruz Xo'ja Tash O'g'uz beklariga Qozonga dushman bo'lganini bildiradi. Beklar ham uning so'zini ma'qullashadi. Oruzning talabi bilan beklar "Qur'on"ga qo'lini qo'yib, "Saning do'stingga do'st, dushmaningga dushmanmiz" deb qasam ichishadi. Oruz xursand bo'lib, beklarga sarpo kiydiradi.

Qozon xon bilan qarindosh ekanligini unutmagan Oruz beklarga: "Bayrak bizdan qiz olgan. Ammo u Qozonning qarindoshidir. Bayrak kelsin-da, bizni Qozon bilan yarashtirsin. Agar gapimizga ko'nmasa, Bayrakni o'ldiraylik. SHunda Qozon xonni engamiz" deydi. Bayrakka maktub jo'natishadi. Bayrak maktubni olgach, Oruzning o'rdasiga keladi. Oruz undan: "Biz Qozonga dushman bo'ldik, ont ichdik. Sen ham ont ich" deb talab qiladi. Bayrak ko'nmaydi. Oruz o'ldirmoqchi bo'lganida beklari qarshilik qiladi. Bayrak Oruzga: "Yer kishini aldab tutish ayolning ishidir" deydi. G'azablangan Oruz Bayrakning o'ng oyog'ini chopib tashlaydi. Beklari Bayrakni otga mindirib qochishadi. Bayrakning ahvolini Qozon xonga ma'lum etishib, uning: "Qozon xon Oruzdan o'chimni olsin. Qizimni o'g'liga olib byersin" deya vasiyat qilganini aytishadi. Qozon xon buni eshitib yig'laydi. Beklar majlis qilib, yig'lash bilan biror ish bitmasligi, Oruzdan o'ch olish zarurligini aytishadi. Ikki

tomondan lashkar ro‘para keladi. Maydonga Oruz va Qozon tushadi. Qozon xon Oruzni nayza sanchib engadi. Bayrakni o‘tirgan joyida qilich bilan urib, o‘ng oyog‘ini uzgan Oruzning kallasini Qozon xonning qarindoshi Qora Ko‘na kesadi. Tash O‘g‘uz beklari buni ko‘rib, Qozon xonga tasalli byerib, qo‘lini o‘pib, undan xatolarini kechirishini so‘raydi. Qozon xon Tash O‘g‘uz beklarini kechiradi. Izzattalablik qilib, elni ajratgan Oruz Xo‘janing uyini vayron qilib, mol-mulkini lashkariga talatadi.

Qo‘rqut Ota bu hikoyatni ham: “Qani man aytgan yeranlar,/ Dunyo maniki deganlar,/ Ajal oldi, yer gizladi (yutdi)./ Foniyl dunyo kimga qoldi?” deya barcha kishilar uchun ibratli saboq bo‘ladigan o‘git bilan nihoyalaydi hamda “Egam sani nomardga muhtoj etmasin. Bu kitobni yozganni ta‘zim ila eslaganlarga haq rahm etsin” deya tilak tilaydi. Ushbu kitobdagi ko‘p hikoyatlarda beklarning boshiga kulfat tushishida josuslar ham rol o‘ynagani qayd etiladi. Kimningdir g‘araz niyatdagi topshirig‘ini bajarib, kishilarni poylab, aytgan gap, rejasi, xatti-harakati to‘g‘risida ma‘lumot etkazuvchi kishi esa “josus” deyiladi. Ayonki, josus zimdan ish tutadi. Kim josus ekanini osonlikcha bilib bo‘lmaydi. “Devorning ham qulog‘i bor” degan gap aynan josuslarning ustamonligi to‘g‘risida aytilgan. Kishi, kim bo‘lishidan qat‘i nazar, hayotda salgina syergaklikni unutsa, albatta, pand eydi. “Qo‘rqut Ota kitobi”da ana shu hayotiy haqiqat beklar, amaldorlarning boshidan kechirganlarini naql etish asosida ochib byeriladi.

Hikoyatlarda turkiylar qavmlarga xos ko‘pgina urf-udumlar, marosimlar to‘g‘risida so‘z ketadi. Masalan, farzandlarning tiz cho‘kib, ota-onasi qo‘lini o‘pishi, yoki vazirlar, sarkardalar, beklarning hukmdorlarga shu tarzda murojaat qilishgani eslatiladi. Masalan, Qon To‘rali safarga chiqishidan oldin otasi va onasining qo‘llarini o‘pgani aytiladi. Yoki jang maydonida tanimasdan otasiga qilich urgan O‘rozga Qozon xon o‘zini tanitgach: “O‘rozning shafqat tomirlari qaynadi, qora qiyma ko‘zlari yoshga to‘ldi. Otdan yerga indi (tushdi), otasining qo‘lini o‘pdi. Qozon ham otdan tushdi, o‘g‘lining bo‘ynidan o‘pdi” deyiladi. Turkiylarda bir-biriga hurmat, ehtiromini ayni tarzda izhor qilish taomil sanalgani yozma manbalarda ham qayd etiladi. Masalan, G‘iyosiddin Humomiddin Xondamirning “Makorim ul axloq” asarida Alishyer Navoiyning Astrobod yurishidan qaytayotgan Husayn Boyqaroni kutib olishga chiqqani: “Bir farsaxga yaqin yurganda sohibqironning dabdabali va ko‘rkam

muhafosi ko‘rindi. SHu vaqt Xudoning inoyati bilan ul zot (Alishyer Navoiy)ning muborak boshi aylanib qoldi. Olijanob amir Xoja SHihobuddin Abdullani huzuriga chaqirib: “Meni ehtiyot qilishdan g‘ofil bo‘lmang, ahvolim o‘zgarib qoldi”, dedi. SHu payt a‘lo hazratning qo‘lini o‘pishga etishmoq uchun otdan tushdi. To‘satdan etishgan kasallikning og‘irligi so‘nggi haddiga borib qolgani va yurishga madori qolmaganidan mazkur amir va mavlono Jaloliddin Qosim uning qo‘ltiqlariga kirib, ulug‘ amir boshini baland martabali podshohning quchog‘iga qo‘ya oldi. A‘lo hazrat ul buyuklik va dabdaba doirasi markazining ahvolidagi o‘zgarish ko‘rib, g‘oyatda qayg‘uga botdi, g‘amgin bo‘ldi” deb bayon etiladi.

Ajdodlarimiz mamlakatning har jihatdan mustahkamligi, unda tinchlik, osoyishtalik barqarorligi avvalo xalqning moddiy turmushiga bog‘liqligini chuqur anglashgan. Ular kishilarning farovon turmush kechirishini ta‘minlash hukmdorning burchi, amaldorlarning vazifasi deb qarashgan. SHu bois barcha davrlarda hukmdorlar, amaldorlarning o‘z shaxsiy manfaati yo‘lida boylikka hirs qo‘yishi, maishatparastlikka byerilishi qattiq qoralangan. CHunki shaxsiy boylik orttirishga ruju qo‘ygan, maishatparastga aylangan, axloqiy buzuvchilik, poraxo‘rlilik, ta‘magirlikka byerilgan hukmdorlar, mansabdorlar mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy, ma‘naviy-axloqiy tanazzulga olib kelgan. SHuning uchun yertak, dostonlarda ayni masalaga jiddiy e‘tibor qaratilib, hukmdorlarning shaxsiy boylik orttirishga, maishatga munosabatiga alohida urg‘u byerilgan. “Qo‘rqut Ota kitobi”dagi hikoyatlarda ham hukmdorlarning boylikka munosabati orqali ularning fe‘l-atvori, xarakteriga xos xususiyatlar yoritilgan. Masalan, Qozon xonning har uch yilda barcha o‘g‘uz beklarini yig‘ib, ziyofat byerib, uyidagi jamiki asbob, jihozlarini yag‘molatishi, ya‘ni kim nimani olsa, olib ketishiga yo‘l qo‘yishi aytiladi. Bu Qozon xon mol-mulkka o‘ch bo‘lmagani, u shaxsiy boylik orttirishga ruju qo‘ymagani, juda saxovatli, qo‘li ochiq bo‘lgani, eldoshlaridan hech narsasini ayamaganini bildiradi. Oruz bek esa aksincha. U mol-mulkka o‘ch, izzattalab bo‘lgani bois yag‘molashni boshlashda uni kutishmagani uchun mojaro qo‘zg‘ab, Bayrakka o‘rinsiz talablar qo‘yib, uning o‘ng oyog‘ini chopib tashlaydi. SHaxsiy boylik orttirish, boshqalarning narsasini tortib olishga mukkasidan ketgan bu kimsa, oxir-oqibatda, shu nobop fe‘li tufayli ayanchli o‘lim topadi.

Hikoyatda Oruz bekning qismati misolida shaxsiy boylik orttirishga byerilib, xudbinlik qilish gumrohlik ekani ko'rsatiladi.

Yertak, doston, afsona, rivoyatlar xuddi mana shu kabi jihatlari bilan tunganmas xazinaga o'xshaydi. Ular o'quvchi, tinglovchi, tomoshabinlarga har gal o'zining yangi ma'no qirralarini taqdim etavayeradi. "Qo'rqut Ota kitobi"dagi hikoyatlardan ham har gal yangi ma'nolar chiqavayeradi. Hikoyatlarda xonlar, beklarning boshiga tushgan mushkulliklardan keyin barchani chorlab, to'y byergani alohida qayd etiladi. Masalan, "Qang'li Xo'ja O'g'uzga kirdi. Ko'k ola ko'rkli chamanga chodir tikdi. Otdan ayg'ir, tuyadan bo'g'ro, qo'ydan qo'chqor so'yirdi. To'y byerdi, buyuk O'g'uz beklarini mehmon etdi" deyiladi. Uning bahor faslida mehmonlar uchun keng adirda joy hozirlagani "Ko'k ola ko'rkli chamanga chodir tikdi" deya obrazli ifodalanadi. Qang'li Xo'ja jonzotlarning urg'ochisini emas, yerkagini so'ydirgani ta'kidlanishida ham chuqur ma'no mujassam. Birinchidan, bu o'rinda yerkak jonzotning go'shti urg'ochisinikiga qaraganda kaloriyali, ya'ni quvvatli bo'lishi e'tiborga olinadi. Ikkinchidan, jonzotlarning urg'ochisi ularning soni ko'payishini ta'minlaydi. To'y esa odamlarni jamlaydi, birlashtiradi. To'kin dasturxon atrofidagi qizg'in suhbatlar kishilarni bir-biriga yaqinlashtirib, qadrdon qilib qo'yadi. To'ydagi turli o'yin-tomosha, musoboqalardan odamlarning kayfiyati ko'taralib, dili yayraydi. Chunki to'ydagi to'kin dasturxon, ziyofat, tomoshalar mehmonlarning dam olib, istirohat qilishiga imkon byeradi. To'yda, jamoat oldida ko'rsatilgan hurmat-izzat esa mezbonlar va mehmonlar munosabatini mustahkamlaydi, kishilarni o'zaro yaqinlashtirib, bir-biri oldidagi mas'uliyatini kuchaytiradi. Bayram, to'y kabi marosim, tadbirlarning ahamiyati avvalo shu bilan belgilanadi. Turli urf-odatlar, har xil marosimlar uzoq zamonlar mobaynida shakllanadi. Zarurat tufayli yuzaga kelgan, ehtiyojdan o'sib chiqqan urf-odatlarda esa shu xalqning milliy qiyofasi, ma'naviy olami aks etadi. Xalqlarning tabiatga, butun borliqqa munosabati aynan urf-odatlarida ifodalanadi. Kishilarning o'zaro munosabatida shu xalqning o'ziga xos ruhiyati namoyon bo'ladi. Shu boisdan xalq og'zaki ijodida, undagi dostonlarda urf-odatlar, to'y marosimlari alohida ta'riflanadi. To'y marosimi xalqning urf-odati, taomili bo'lishi barobarida, har bir kishining hayotida ham muayyan burilish yasaydi. "Qo'rqut Ota kitobi"dagi hikoyatlarda ziyofat, to'y qahramonlar hayotidagi jiddiy

o'zgarishni belgilaydi. "Dirsa xon o'g'li Bo'g'och xon hikoyati"da u elga to'y byerganidan keyin farzand ko'rgani va elning duosi tufayli tug'ilgan o'g'loni mislsiz pahlavon bo'lib ulg'aygani naql qilinadi. Olishib asov tuyani enggan, tepsa toshni maydalab, un qilib tashlaydigan bahaybat buqani bo'ysundirgan Bo'g'och xonning tug'ilishi Dirsa xonning saxiylik ko'rsatib, barchani to'yga chorlagani bilan bog'liqligi ta'kidlanadi hamda bu xususda: "Dirsa xon xotinining so'zi ila to'y byerdi, hojat tiladi. Otdan ayg'ir, tuyadan bo'g'ro, qo'ydan qo'chqor so'yirdi. Ich O'g'uz, Tash O'g'uz beklarini uyiga chaqirdi; ochni ko'rsa, to'yirdi, yalang'ochni ko'rsa, kiyintirdi. Qarzdorni qarzidan qutqardi, tepaday go'sht yig'di, ko'l kabi qimiz sog'dirdi. El to'planib, hojat tiladi, bir og'zi duolining olqishiga Qodir Egam bir jujuq byerdi, xotini homilali bo'ldi. Bir necha muddatdan so'ngra bir o'g'lon tug'ildi, uni doyalarga byerishdi, tarbiyalashdi" deyiladi.

"Qo'rquq Ota kitobi"dagi hikoyatlarda ham boshqa yertak, dostonlardagi singari ajdodlarimizning turli urf-odat, rasm-rusumlari haqida so'z ketadi. Masalan, Bayrak dushman qo'lida halok bo'ldi, deb eshitganida: "Bayrakning otasi kiyimini echib, yerga urdi. Tortdi, yoqasini yirtdi, "o'g'il, o'g'il" debon o'kirdi, zor qildi. CHakka sochi oqargan onasi ho'ngir-ho'ngir yig'ladi; ko'zining yoshini to'kdi, o'tkir tirnog'ini oq yuziga botirdi, ol yonog'iga tortdi; qarg'a kabi qaro sochini yuldi; yig'labon-siqtabon uyiga keldi. Qizi, kelini qah-qah kulmas bo'ldi. Qizil xino oq qo'lina yoqmas bo'ldi. Bayrakning etti qiz qarindoshi oqni echib, qora to'nlar kiydilar" deyiladi. YOki Sagrak dushman qo'lida tutqunda yotgan akasi Egrakni izlab, yo'lga otlanayotganida xotiniga: "Uch yil qara, shunda ham kelmasam, mening o'lganimni bilursan, ayg'ir otimni so'ydirib, oshimni byergil" deydi. Hikoyatlardagi bu kabi o'rinlarda turkiylarga xos taomillar ma'lum qilinadi. Ular ajdodlarimizning turmush tarzi, axloqiy qadriyatlarini bilib olishga imkon byeradi.

Qadimgi eposlarda xalqning yuqori tabaqa vakillari asosiy qahramon sanaladi. "Qo'rquq Ota kitobi"da ham ayni shu holat kuzatiladi. Buning sababi shundaki, har bir xalqning oliy hayoti ko'proq uning yuqori tabaqasi turmushida ko'rinadi. Aholining quyi qatlami barcha zamonlarda yuqori tabaqa hayotiga taassub qilib, undan andoza oladi. Yertak, dostonlarda yuqori tabaqa vakillari hayotini ob'ekt qilib olish orqali bu hayotda yashash, turmush kechirish hech kim uchun oson emasligi, hukmdorlar,

amaldorlar ham turmush tashvishlaridan aziyat chekishi, azoblanishi ta'kidlanadi. Mumtoz adabiyot namunalarida hukmdorlar, amaldorlar hayoti to'g'risida so'z yuritilishining boisi yana shundaki, hamma narsaning asosiy qismi hamda ikkinchi darajali bo'laklari bo'ladi. Masalan, bosh inson vujudining eng muhim qismi sanaladi. YUqori tabaqa ham jamiyatda shunday o'rin tutadi. SHu toifaga mansub kishilar hayotida butun xalqning fe'l-atvori, turmush tarzidagi eng muhim jihatlar mujassamlashadi. Hayot voqeligi esa ko'proq yuqori tabaqaga mansub odamlar fe'l-atvori, faoliyatiga bog'liq tarzda kechadi. Albatta, aholining quyi tabaqasidagi odamlar uchun ham mansabdorlarga xos kechinma, orzu-istak, tuyg'u, ehtiroslar begona emas. Lekin barcha zamonda yuqori tabaqa vakillari hayoti hammani birday qiziqtiradi. SHu bois ham xalq eposida ko'proq hukmdorlar, amaldorlar asosiy qahramon qilib olinadi. "Qo'rqut Ota kitobi"da xonlar, vazirlar, beklar, ularning o'g'il-qizlari asosiy qahramon sifatida ko'rsatilishi zaminida ham shu kabi omillar yotadi. Buning yana bir sababi shundaki, narsa-hodisalarning qadri, ahamiyati ular bir-biriga qiyos qilinganida bilinadi. Odamlar ham o'z turmushini yuqori tabaqa vakillari hayotiga taqqoslab, jamiyatdagi mavjud holatni aniqlab oladi. SHuning uchun ham yertak, dostonlarda ko'proq yuqori tabaqa hayoti haqida so'z ketadi. Albatta, har bir odam, u qaysi tabaqa vakili ekanligidan qat'i nazar, betakror mo'jizadir. Lekin har kuni bir xil yumush bilan shug'ullanib, kamtarona kun kechiradigan dehqon, bog'bon, temirchining bir me'yorda kechadigan turmushidan ko'ra, faoliyati ko'pchilikning hayotiga ta'sir ko'rsatadigan hukmdorlar va ularning atrofidagi kishilarning kechirmish, kechinmalari, intilishlari barchani qiziqtiradi hamda saboq bo'ladi. CHunki yuqori tabaqa vakillari oddiy odamlar singari turmushning tunganmas mayda-chuyda tashvishlariga o'ralashib qolmaydi. Amal-taqal qilib kun kechiradiganlar esa kundalik turmush iker-chikirlaridan hech qachon xalos bo'la olmaydi. YUqori toifadagilarni bunday mayda muammolar ko'p-da bezovta qilmaydi. SHu boisdan ularning hayotida insoniy ehtirosning cheksiz ummoni mavjlanadi. Oddiy odamlarga xos kun kechirish tashvishlari tushov, to'siq bo'lganida edi, Alpomish Barchinni deb qalmoq yurtiga, Farhod SHirinni deb arman o'lkasiga yo'l olmas edi.

Albatta, yertak, doston, afsona, hikoyatlarning necha zamonlardan buyon unutilmasdan kelishi, avvalo, ularda sevgi-muhabbat, g'azab-nafrat, hasad-adovat

singari insoniy ehtiros, tuyg'ular xususda so'z yuritilishi bilan belgilanadi. Xalq og'zaki ijodining ham, yozma adabiyotning ham ta'sirchanligi va umrboqiyli, birinchi navbatda, ularning chuqur, dardli insoniy tuyg'u-kechinmalari aks ettirishidan kelib chiqadi. "Qo'rqut Ota kitobi"da Dirsaxonning xotini yarador bo'lib yotgan o'g'lini o'lgan gumon qilib, uning nima uchun bunday ahvolga tushganidan qayg'urib: "Qaydan keldi bu qazolar, o'g'lim, sanga?" deb farzandi hushsiz yotgan tog' darasining suvi, maysalari, kiyiklari, arslon, qoplonlarini qarg'aydi. Onasining ovozi eshitib, Bo'g'ochxon ko'zini ochadi va: "Oq sutin emdirgan mehribon onam, / Oq sochli, izzatli, jonim onam. / Oqayotgan suvlarni hech qarg'amagil, / Qozilik tog'in suvlarida gunoh yo'qdir. / Bu ko'kargan o'tloqlarni qarg'amagil, / Qozilik tog'ida ayb yo'qdir. / Qochayotgan kiyiklarni qarg'amagil, / Ularda ham gunoh yo'qdir. / Arslonni, qoplonni ham qarg'amagil, / Qozilik tog'ining hech aybi yo'q. / Qarg'asang, san otamni qarg'agil, / Bu gunoh otamdandir" deydi. "Qo'rqut Ota kitobi"dagi boshqa hikoyatlarda ham insoniy ehtiroslar shu tarzda ta'sirchan ifodalanadi. Hikoyatlarda osmondagi quyosh, oy, yulduzlar, bulutlar; tong, tun, shamol, tog', daraxt, maysa singari tabiat unsurlari jo'shqin ohanglarda ta'riflanadi. Masalan: "Salqin-salqin tong ellari esganida / Soqolli bo'zto'rg'ay bir sayragan chog'da / Soqoli uzun Tot yeri azon aytganida / Badaviy otlar izin ko'rib yig'lagan onda, / Oqu qora ranglar ajralgan paytda, / Ko'k suv, go'zal tog'larga kun tekkanda / Bek yigitlar, bahodirlar bir-biriga hamla qilganda..." deyiladi. Bunday ta'rif-tavsiflar esa tabiatni, voqelikni chuqur his qilishdan tug'iladi. Hikoyatlardagi tabiat tasvirida ham, qahramonlarning holat, kechinmasi bayonida ham chuqur va tyeran fikr yotadi. Ularda xalq donishmandligini mujassam etgan keng ko'lamli mushohadalar ehtiros bilan lo'nda ifodalanadi. Qahramonlarning qaynoq ehtirosli izhori, murojaati esa o'quvchi-tinglovchining qalbida turli hissiyotlar uyg'otadi. Chunki ular borliqning har bir hodisasini o'ziga yaqin oladi, ularni jonli deb biladi, har bir hodisaning bag'rida sir, hikmat yashiringanini tyeran his qiladi. Masalan, Qozon bek suvga dardini bayon etib, yo'lida duch kelgan bo'ri, itga so'z aytadi. U: "Suv Haq diydorini ko'rar, / Man bu suvga o'z ahvolimni so'ylab byeray" deb, oqayotgan suvga: "Qoyalardan shildir-shildir oqqan suv, / Ulkan yog'och kemalarni o'ynatgan suv, / Hasan ila Husanning hazrati suv, / Bog'lar bilan bo'stonlarning ziynati suv, / SHahboz otlar tashnaligin qondirgan suv, /

Oq qo‘ylarning tevaragin o‘ragan suv, / O‘rdamning xabarini bilarmisan, ayt manga? / Qora boshim qurbon bo‘lsin, suvim sanga” deya murojaat qiladi. Qozon bek suvdan, bo‘ri, itdan javob kutib o‘tirmaydi. Qozon bek ularga so‘zlash orqali dardini aytib, o‘zining iztirob, g‘ussasini engillatadi. Chunki inson g‘amini ichida saqlasa, battar ezilib, tushkunlikka tushadi.

Qozon bekning suv, bo‘ri, itga murojaat etishi hikoyatda bayon qilinadigan voqealarga qiziqishni kuchaytiradi. “Qo‘rqut Ota kitobi”ning muhim xususiyatlaridan yana biri unda voqealar shu tarzda naql qilinishida ko‘rinadi. Hikoyatlarda qahramonlarning holati, kechinmasi ixcham, lo‘nda, ma‘nodor, xalqona quyma iboralarda ifodalanadi. Cho‘pon Qozon bekka: “Hay, aqli shoshgan, davlati qochgan, / Qora qayg‘ular boshiga tushgan, / O‘likmiding, tirikmiding? / O, Qozon, qayerda eding?” deydi. Yoki cho‘pon unga: “Uch yerimdan yaralandim. / Qora boshim aylandi. / Yolg‘iz qoldim yo‘lingda / Gunohim shumidir?” deya e‘tiroz bildiradi. Xalq og‘zaki ijodi namunalarining, jumladan, “Qo‘rqut Ota kitobi”dagi hikoyatlarning eng ibratli jihati ularda shu tarzda inson hayoti tabiat bilan bevosita bog‘liqligiga e‘tibor qaratilishida ko‘rinadi. Hikoyatlarda qahramonlar hayoti havo, suv, tuproq, olov, tog‘lar, daraxtlar, jonzorlar bilan chambarchas bog‘liqligi chuqur ochib byeriladi.

Ular odamlarga aytolmagan kechinmalarini jonzorlarga, suvga, daraxtga aytishadi. O‘roz g‘ayriddinlar orasida yolg‘iz o‘zi nochor qolganida daraxt bilan so‘zlashadi. U daraxtga: “Mani sanga osarlar, ko‘tarmagil, og‘och / Gar ko‘tarsang, yigitligim tutsin sani, og‘och” deydi. “Yigitligim tutsin sani” degani “Begunoh yosh jonimning uvoli tusin” ma‘nosini bildiradi. O‘roz odamlardan emas, daraxtdan najot so‘raydi. Odam tahlikali vaziyatga tushib, hayoti qil ustida turganida atrofidagi har bir narsaga umid bilan qaraydi. Bu holat xalq maqolida “Cho‘kayotgan odam xasga ham yopishadi” deya ifodalanadi. Chunki jon har bir kishi uchun shirin. Hech kimning hayotdan ketgisi kelmaydi. Dunyo, undagi jamiki narsalar odamni ohanrabo bo‘lib tortadi. Odam mol-mulkidan ko‘nglini uzolmaydi, uni boshqalar egallashini istamaydi. Ilojsiz qolganida mol-mulkiga achinib azoblanadi. Kishi so‘nggi nafasigacha mol-dunyosi, boyligini saqlash, ko‘paytirish tashvishi bilan yashaydi. Uni hayotga xuddi shu qiziqish bog‘lab turadi. Ko‘pchilik umrning ma‘nosini mol-dunyo orttirishda, deb biladi. Boylar mol-dunyosini o‘ylab, yashashdan ko‘ngil uzolmasa, kambag‘allar mol-

mulk yig‘ishga ulgurmaganidan azoblanib, hayotdan ketgisi kelmaydi. Dor oldida turgan O‘rozning: “Qator-qator bog‘langan otlarga e voh / Qardosh deya yig‘lagan yo‘ldoshimgae voh / YUmrug‘imda talpingan shahin qushimga e voh / Etib, endi tutganda toziga e voh / Beklikka to‘ymadim, o‘zimga e voh / Yigitlikka etmadim, jonimga e voh” degan so‘zlarida inson tabiatidagi ana shu g‘aroyib jumboq ifodalanadi.

“Qo‘rqut Ota kitobi” hikoyatlari bag‘ridagi bir-biridan tyeran mazmunli hikmatlar shu tarzda barcha zamon va makondagi o‘quvchilarini inson hayoti jumboqlaridan xabardor qiladi.

Mavlono Jaloliddin Rumi

(1207 – 1273)

Turk adabiyotidagi dastlabki yozma asarlar tasavvufiy mazmunda bo'lib, ular XIII asr o'rtalariga mansub. Saroy adabiyoti vakillari aruz vaznida ijod qilishgan. O'sha davr an'anasiga ko'ra, ko'pchilik shoirlar o'z asarlarini fors tilida yozishgan. Bu davr ijodkorlari orasida Mavlono Jaloliddin Rumi, YUnus Emra, Hoji Bektoshi Valiy ijodi alohida ajralib turadi. Turk tilida birincha marta Oshiq Posho (1271 – 1332) tasavvufona ruhda she'r va dostonlar bitgan. Uning 12 ming baytlik «G'aribnoma» dostoni va «Faqirnoma», «Vasfi hol» asarlari bizgacha etib kelgan. XIV asrda Qozi Burhoniddin, Nasimiy va Ahmadiy kabi shoirlar ijod qilgan. XV asrdan turk she'riyati rivojlana boshlagan. Bu jarayon XVII asrgacha davom etgan. Hamdi CHalabiy (1449 – 1503) turk tilida «Xamsa» yaratgan. Bu davrda Ahmad Doiy, Fuzuliy, Xayoliy, Zotiy, Boqiy, Umar Nafiy, Nadim kabi shoirlar etishib chiqqan.

SHoir va mutafakkir, tasavvufdagi mavlaviya tariqatining asoschisi **Mavlono Jaloliddin Rumi** (1207, Balx — 1273, Ko'nya) arab, fors va turkiy tillarida ijod qilgan. Otasi Bahouddin Valad so'fiylar rahnamosi va fiqh bilimdoni bo'lgan. SHu bois ham sulton Muhammad Xorazmshoh (1199 – 1220) uni saroyiga taklif etgan. Lekin Valad uning taklifini rad etib, maktabdorlik hamda ilmiy-ijodiy ish bilan shug'ullangan. Xorazmshoh bilan kelisholmagan Valad haj safari bahonasida oilasi bilan Balx shahrini tark etgan. Rumi Makka yo'lida Fariddin Attor bilan uchrashgan. 1220 yili Rum sultoni Alouddin Kayqubod I ning da'vati bilan Ko'nya (Kichik Osiyo) ga kelgan. Rumi Halab, Damashq va Bag'dod madrasalarida o'qigan, mudarrislik qilgan.

Rumi shaxsiyati kamolotida shoir va shayx SHamsi Tabriziyning o'rni beqiyos. U 3 yil Rumiya dars byerib, unga falsafa, xususan, so'fiylik ta'limotini o'rgatgan. SHoirning o'zi ham bir baytida «Agar Attor menga ruh baxsh etgan bo'lsa, SHamsi Tabriziy tilsim kalitini tutqazdi», degan. Rumi ustozini nihoyatda

hurmat qilgani uchun o'z g'azallarida «SHamsi Tabriziy», «SHamsi» taxalluslarini qo'llagan. SHoir g'azallarining «SHamsi Tabriziy devoni» nomi bilan shuhrat qozonishining boisi ham shunda [42 ming baytli «Devoni Kabir» («Ulug' devon»)ning ikkinchi nomi «Devoni SHamsi Tabriziy»]. Rumiylarning ijodi usmonli turk adabiyotining sarchashmasi hisoblanadi. Rumiylardan she'rlar devoni, «Makotib», «Ichingdagi ichingdadir» («Fihi mo fihi») hamda «Masnaviyi ma'naviy» kitoblari myeros bo'lib qolgan. «Ichingdagi ichingdadir» nasriy asar bo'lib, u olimning turli majlis va suhbatlardagi falsafiy nutqlarining majmuasidir. «Makotib» esa muallifning zamondoshlari va ustozlari bilan turli yozishmalari — maktublardan iborat. Har ikkala asarda muallifning ijtimoiy-falsafiy, axloqiy-ta'limiy mushohadalari, tasavvufga doir nazariy qarashlari o'z ifodasini topgan. SHoir devoni turli janrlardan iborat 25 ming baytdan ortiq she'rlarni o'z ichiga olgan.

Turk adabiyoti manzarasini belgilashda tasavvuf ham alohida o'rin tutadi. Umuman, O'rta asrlar musulmon SHarqi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy hayotini tasavvuf adabiyotisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Jaloliddin Rumiylarning turk adabiyotida tasavvufning keng yoyilishiga samarali ta'sir ko'rsatgan. Uning «Devoni shams ul haqoyiq» («Haqiqat quyoshi devoni») kitobi, «Masnaviyi ma'naviy» ta'limiy dostoni asrlar davomida mashhur bo'lib kelgan.

Jaloliddin Rumiylarning asarlari «oshiqlar she'riyati» deb ham yuritiladi. Bu ulug' shoir inson ilohiy va majoziy ishqni o'zida mujassam etishi lozim. Ana shu yaxlitlik insonni o'z ilohiyligini anglashga eltadi, degan. Jaloliddin Rumiylarning asarlari fors tilida yozilgan. Bu o'sha davr uchun adabiy an'ana sanalgan. Jaloliddin Rumiylarning turkiylar orasida ham, forsiylar, boshqa xalqlar o'rtasida ham mashhur bo'lgan. Uning «Masnaviyi ma'naviy» asarida ko'plab muammolar haqida fikr yuritilib, inson dunyosining xilma-xil qirralari haqida bahs qilingan. Mavlono Jaloliddin Rumiylarning ushbu asari «Qur'on» hikmatlarini anglashga da'vatlovchi ulkan adabiy obida sanaladi.

Barcha tasavvuf ahli singari Jaloliddin Rumiylarning ham ruhiy barkamollik inson uchun haqiqiy saodatdir, deb ta'kidlagan. Ruhiy barkamollikka dav'atlash esa qadim SHarq adabiyotining asosiy mundarijasini belgilagan. Ahmad YAssaviy, Alishyer Navoiydek o'zbek mutafakkirlari ham Jaloliddin Rumiylarning va uning izdoshlari singari

qalb, ruhiyatning poklanishi insonni o‘z ilohiyligini anglashga muyassar qiladi, deb uqtirishgan.

Mavlono Jaloliddin Rumiy asarlari necha asrlardan byeri o‘qib, o‘rganib kelinadi. Ularga sharqliklar ham, g‘arbliklar ham birday qiziqish bilan qarashadi. CHunki Jaloliddin Rumiy asarlarida inson hayoti bilan bog‘liq turli muammolar xususda tyeran mulohaza yuritilib, borliqdagi jamiki narsalarda cheksiz hikmat mavjud ekanligi ko‘rsatiladi. Mushohada qilgan inson o‘z vujudida ham, tevarak-atrofidagi narsa-hodislarda ham YAratganning cheksiz qudrati mujassam ekanini anglashi ta’kidlanadi.

2007 yil YUNESKO qarori bilan jahon bo‘ylab “Mavlono Jaloliddin Rumiy yili” deb atalgan va dunyo mamalakatlarida buyuk alloma tavalludining 800 yilligi keng nishonlangan. Birlashgan Millatlar Tashkilotining maxsus majlisi ana shu sanaga bag‘ishlangan.

Nizomiy Ganjaviy she’riyati SHarq va G‘arb olamini o‘ziga birdek maftun etgan. Jahonning mashhur shoirlari uning ijodidan bahra olgan, ilhomlangan. Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy kabi ko‘plab shoirlar uning she’riyatidan ruhlanib, “xamsa” bitishgan. Alishyer Navoiy Nizomiy Ganjaviy dostonlaridan ilhomlanib, turkiy tilda “Xamsa” yaratgan. Ulug‘ nemis shoiri Gyote Nizomiy Ganjaviyni “SHe’riyatning quyoshi” deb atagan (SHayx Nizomiy Ganjaviy. Maxzan ul asror. Doston. – Toshkent: “KAMALAK” nashriyoti, 2016. – 216 b. – 3-bet).

Mazkur dasrlikda jahon adabiyotining mumtoz namunalari qatoridan joy olgan, kishilar hayotiga daxldor juda ko‘p muammolar to‘g‘risida so‘z yuritilgan, inson tabiatining jumboq jihatlari tyeran tahlil qilingan “Masnaviyi ma’naviy” asari to‘g‘risida ham alohida to‘xtalishni ma’qul ko‘rdik. CHunki nafaqat SHarq, balki jahon adabiyotining javohirlaridan biri bo‘lib kelayotgan, turkiy xalqlar adabiyotiga abadiy sharaf bag‘ishlagan mazkur asarda ham xuddi “Qo‘rqut Ota kitobi”dagi kabi inson fe‘l-atvori jumboqlari, kishilararo munosabatlar murakkabligi to‘g‘risida tyeran fikr yuritiladi.

“Masnaviyi ma’naviy”

Rumiy she’riyati o‘zining mazmun ko‘lami, mohiyat-e’tibori jihatidan ilohiy ishq bilan bog‘langan. U o‘zining barcha asarlarida yeru ko‘kning sohibi bo‘lmish Olloh va uning zamindagi xalifasi hazrati insonni ulug‘lagan. Rumiyning mashhur asari «Masnaviyi ma’naviy» Qur’oni karim va Hadisi sharif ma’nolarini o‘zida mujassamlashtirgan. Ushbu muhtasham asarda inson ma’naviy hayoti bilan bog‘liq juda ko‘p masalalar badiiy yo‘sinda bayon etilgan. 6 jild (daftar)dan iborat asarning dastlabki qismlarini adibning shogirdi Hisomiddin CHalabiy ustoziga og‘zidan yozib olgan. CHalabiy vafot etgach, muallif asarining davomini 10 yilda yozib tugatgan. Qur’oni Karim oyatlari mohiyatini o‘zida mujassamlashtirgan, 270 dan ziyod hikoyatni, yuzlab pandu hikmatni o‘z ichiga olgan ayni kitobda Rumiy o‘zigacha bo‘lgan SHarq G‘arb donishmandlarining falsafiy qarashlarini, islomiy farzlarni sodda uslubda, she’riy yo‘l bilan badiiy ifodalagan. Rumiy «Har yertalab bemorlar shifo tilab, Iso alayhissalom eshigiga borishgani», «Lochinning o‘rdaklarni sahroga chiqargani», «Karvon ahli qissasi», «Majnun Layli ko‘yida yurgan itni o‘pib, yerkalagani», «Bo‘yoqchining xumiga tushgan shoqolning tovuqlik da’vo etgani», «Xorut va Morut qissasi» singari qissa va hikoyalarida payg‘ambarlar hayotidan misollar keltirib, islomiy tasavvufiy g‘oyalarni targ‘ib etgan bo‘lsa, boshqa turkum hikoyalarida bevosita insonning kundalik turmushi, ilm-ma’rifat egallash, hunar o‘rganish yo‘lidagi riyozatlarini badiiy tasvirlab, chuqur falsafiy xulosa chiqargan.

Rumiyning ijodi o‘zining yuksak badiiyati bilangina emas, balki mantiq kuchi, falsafiy fikrlarga boyligi bilan ham katta ta’sir kuchiga ega. Uning tabiat va jamiyat hodisalari doim o‘sish, o‘zgarishda ekani, unda eski yo‘qolib, yangi paydo bo‘lishi – «dunyo ziddiyatlar birligidagi ziddiyatlar jangi»dan iboratligi to‘g‘risidagi qarashlari, nemis faylasufi Gegelning e’tiroficha, uning dialektik metodni yaratishiga yordam byergan.

Mavlono Jaloliddin Rumiyning olti daftardan iborat “Masnaviyi ma’naviy” asari jahon adabiyotining durdonalaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Ushbu asar “masnaviyi sharif”, “ma’naviyat dengizi”, “tasavvuf qomusi” deb ta’riflanadi.

Mavlono Jaloliddin Rumiyning otasi “ulamolar sultoni” sifatida shuhrat qozongan, o‘z zamonasining bilimdoni, donishmand kishisi sifatida tanilgan SHayx Muhammad Valad mo‘g‘ullar bosqini Mavrounnahr va Xuroson shahar va qishloqlariga cheksiz kulfat keltirishini oldindan sezgan va yaqin kishilari bilan Balx shahrini tark etib, Turkiyaning Ko‘niyo shahridan qo‘nim topgan. Jaloliddin shu shaharda ulg‘aygani uchun o‘ziga “Rumiy” taxallusini qo‘ygan.

Insonni ilimli, ma’rifatli bo‘lish, dunyoqarashini kengaytirishga da’vat qilish Mavlono Jaloliddin Rumiy asarlarining asosiy xususiyati sanaladi. Jaloliddin Rumiy asarlarida olam hodisalari, inson tabiati, kishilar fe’l-atvori tayeran tahlil etiladi. Ular ma’nolar xazinasiga o‘xshaydi. Bu asarlar bilan tanishish har bir kishining ham o‘zi, ham dunyo to‘g‘risidagi tasavvurini boyitadi. “Masnaviyi ma’naviy”, “Ichingdagi ichingdadir”ni mutolaa qilish chog‘ida har bir odam o‘zining bilimi juda tor, sayoz ekani, shu paytga qadar o‘ziga, tevarak-atrofiga beparvo yashab kelganini angelaydi va g‘oyatda ojiz, nochor bo‘lgani holda, manmanlik, takabburlikka behad byerilib kelganini tushunib, iztirobga tushadi. CHunki Mavlono Jaloliddin Rumiy turli hikoyat, rivoyat, masallarni naql etish orqali har bir kishiga o‘zining kimligini ko‘rsatib byeradi. Hayotdagi mavjud muammo, barcha ziddiyatlar esa odamlarning kim ekanligini bilmasligidan kelib chiqadi. Kimligi, ya’ni o‘zligini anglagan odam ko‘pchilik manfaatini o‘z nafidan hamisha ustun qo‘yadi. U hech qachon boshqalarga zarar keltiradigan ishga qo‘l urmaydi. Afsuski, ko‘pgina kishilar ana shu haqiqatdan bexabarligi yoki unga beparvo qaragani uchun doim o‘z manfaatini o‘ylab, o‘zgalarga aziyat etkazadi va eng qizig‘i, buni to‘g‘ri deb biladi. O‘z manfaatini o‘ylab, ish tutadiganlar qarashlarini ma’qullaydigan, ularni yoqlaydiganlar ham istagancha topiladi. Bu jumboq ham barcha zamonlarda hayotning tushunib bo‘lmas siri bo‘lib keladi. SHu boisdan insoniyat tarixi o‘z manfaati uchun intiluvchilar va o‘z manfaatidan o‘zgalar manfaatini ustun biluvchilar o‘rtasidagi murosasiz kurashdan iborat, deyiladi. Bir zum tinmaydigan bu kurash barcha zamonlarda ko‘pdan ko‘p jiddiy muammolar tug‘diradi. Mavlono Jaloliddin Rumiy asarlari inson turmushi

hamisha mana shunday kurash ziddiyat, qarama-qarshiliklarga to'la ekanligi, nafs har bir kishida majudligi, barcha tashvish, iztiroblar nafs tufayli kelib chiqishi, nafs xurujini engish hech qachon oson kechmasligi, odam unga umr nima uchun byerilgani xususda mushohada qilib, hayotning ma'nosini idrok etishga intilganida, har bir harakat amalining oqibati xususda o'ylay olganida o'zini anglashga yerishishi xususda saboq byeradi. Ularda "Qur'on" oyatlari, payg'ambar hadislariga tayanilib, hayot hodisalari tahlil etiladi. Ayonki, G'arb mutafakkirlari ta'limotida inson tabiati, uning fe'l-atvori xususdagi mulohazalar ko'proq ilmiy-nazariy tarzda bayon etiladi. Mavlono Jaloliddin Rumiy asarlarida esa bu xususda biri biridan ta'sirchan hikoyat, rivoyat, masallar byeriladi. Biri birining uzviy davomiga aylangan ushbu hikoyat, rivoyat, masallar hayratomuz tarzda yaxlitlik hosil qilib, turli jumboq masalalarni barchaga tushunarli tarzda oydinlashtiradi.

"Masnaviyi ma'naviy" asari "fors tilidagi "Qur'on" deb tavsiflanadi. Haqiqatan, unda ushbu ilohiy kitobdan ko'plab oyatlar keltiriladi hamda ularning ma'nosi hayotiy voqealar orqali sharhlanib, payg'ambarlar hayot yo'li butun insoniyat uchun ibrat ekanligi ta'kidlanadi. "Masnaviyi ma'naviy"da dinlar, xalqlar bir-biriga qarshi qo'yilmaydi, millatlarning hech biri ustun yoki past deyilmaydi. Aksincha, muammoni yoritish uchun turli zamonlarda, turli joylarda yashagan kishilar to'g'risidagi afsona, rivoyat, hikoyatlar keltiriladi. Din to'g'risida so'z yuritilganda islom insoniyatga byerilgan eng so'nggi mukammal din ekanligi, unda barcha ilohiy dinlarning eng yaxshi jihatlari mujassamlashgani, mavjud dinlarning asl maqsadi insonga uning ilohiyligini anglatish ekanligi ta'kidlanadi.

"Qur'on" "ilohiy kitob" deyiladi. Bu esa "kitob" so'zi ilohiyatga daxldorligini bildiradi. Mavlono Jaloliddin Rumiy bu haqiqatni tyeran anglaydi va "Masnaviyi ma'naviy"ni kitob emas, "daftar" deb ataydi. U ajoyib kamtarlik va ibratomuz xokisorlik bilan olti daftarning har birini debocha bilan boshlaydi. U birinchi daftarning "Tavfiq Ollohdandir" degan ibtidosida "Masnaviyi ma'naviy" qanday asar ekani haqida aniq tushuncha byeradi va "Masnaviyi..." ichida yana bir qandili bor qandilga o'xshar" deydi. Bunda u hikoyat, rivoyat, afsona, masallar o'zaro bog'lanib, bir-birining mantiqiy davomiga aylanib ketishini nazarda tutadi. Birinchi daftar avvalida "Masnaviyi ma'naviy" "Qur'oni Karim"ning ochiq-ravshan bayonidir" deb

aytiladi. O‘quvchi ham mutolaa qilish jarayonida shunday ekaniga to‘la ishonch hosil qiladi va “Qur’on” oyatlarini tinglagandagi kabi cheksiz halovatni his qiladi. Uning ko‘nglini shirin hazinlik egallab oladi. “Masnaviyi ma’naviy” unga “Haq taologa vosil bo‘lish sirlarini kashf etishda” ko‘mak byerganini anglaydi. Albatta, ushbu asar bilan tanishib chiqqan har bir odam Yaratganga yaqinlashish sirlarini birdaniga bilib olmaydi. Lekin undan har bir kishi darajasiga muvofiq bahra topadi, avval anglamagan haqiqatlarini bilib oladi, butun borliq, tevarak-atrofidagi har bir narsa-hodisa, jumladan o‘zi sir, jumboq ekani, ro‘y byergan har qanday hodisaning bag‘ri hikmatga to‘laligini idrok etadi. Chunki Mavlono Jaloliddin Rumiy oddiy hodisalardan ham tayeran falsafiy ma’no chiqaradi. Oddiy latifa, hikoyat, rivoyat, masallar mutafakkir talqinida bo‘lakcha mazmun kasb etadi. “Masnaviyi ma’naviy”da borliqdagi barcha narsa-hodisalarda surat-u siyrat borligi, inson shaklga mahliyo bo‘lib qolmasdan mohiyatni anglashga intilishi zarurligiga e’tibor qaratiladi.

“Masnaviyi ma’naviy”da hikoyat, rivoyatlar zanjir halqalari kabi o‘zaro bog‘lanib, ularda inson ma’naviyatiga daxldor muammolar juda sodda, ayni chog‘da g‘oyat ta’sirchan tarzda yoritiladi. Bir rivoyat tugallanmasdan, ikkinchisi boshlanadi, u boshqa hikoyatga bog‘lanib ketadi va ular ajoyib yaxlitlik hosil qilib, inson hayoti benihoya murakkabligi to‘g‘risidagi tasavvurni boyitadi. “Masnaviyi ma’naviy”da ayrim asarlardagi kabi hikoyat, rivoyatlar shunchaki naql etilmaydi. Ulardagi oddiy voqealardan kutilmagan xulosalarga kelinadi. Albatta, “Ming bir kecha”, “Dekamyeron” kabi asarlarda ham bir-biridan qiziqarli voqealar bayon etiladi. “Masnaviyi ma’naviy”da ulardan farqli o‘laroq, voqealar asosida insonning tabiati, uning ma’naviy olami tahlil etilib, bir-biridan ta’sirchan misollar keltiriladi, fe‘l-atvori, maqsad-intilishi, dunyoqarashi turlicha odamlarning xatti-harakati qiyoslanadi va shu tarzda kishilar ezgu amallarga da’vat qilinadi. Eng muhimi, bu da’vatlar shu paytgacha eshitib kelingan pand-nasihatlardan ko‘ra ko‘proq diqqatni jalb etadi. Har bir kishi “Masnaviyi ma’naviy”dagi hikmat to‘la mulohaza, mushohadalardan ma’nan-ruhan quvvatlanadi. Ular tafayli avval e’tibor qilmagan, anglamagan haqiqatlarini bilib oladi va o‘zini ma’nan-ruhan ulg‘ayganday, o‘sganday his qiladi.

Mavlono Jaloliddin Rumiy boshqa asarlarida bo‘lgani kabi “Masnaviyi ma’naviy”da ham inson tabiatini har tomonlama tahlil etib, uning ulug‘ligini diqqat

markaziga qo'yadi. "Masnaviyi ma'naviy"ning birinchi daftari debochasidagi nay hikoyati shu muammo bilan bog'liq holda, turlicha talqin etib kelinadi. Vaholanki, har qanday fikr emas, salmoqli mushohadalargina turlicha talqinlarga asos byeradi. Birgina ushbu haqiqat e'tiborga olinganida ham "Masnaviyi ma'naviy"ning ibtidosida nechog'li tyeran ma'no-mazmun yashirinligi oydinlashadi.

SHarhlarda nay – asl makoni jannatdan ayrilgan inson timsoli ekani qayd qilinib, nay nolalari inson ko'nglidagi iztiroblarga monandligi ta'kidlanadi. Barcha talqinlar Mavlononing inson holatini ifodalashda eng munosib timsol topganidan dalolat byeradi. Haqiqatan, nay yaalinganida undan hamisha mungli sadolar taraladi. Odamning hayoti ham quvonch, shodlik bilan emas, ko'proq iztirob chekish, azoblanish bilan kechadi. Hech kimning kunlari muttasil bayram bo'lib o'tmaydi. SHoh ham, gado ham qayg'uradi, qiynaladi. Hamma turli tashvish, muammoga duch keladi, aziyat chekadi. Kishilar hech qachon o'zi istab bunday holatga tushmaydi. Har bir odam nafs tufayli o'ziga tashvish orttiradi. "Masnaviyi ma'naviy"da mana shu xususda so'z yuritilib, "Nafsning makru riyosi bor chunon, / YUz fir'avn g'arq bo'lgay begumon" deyiladi va bir-biridan ta'sirchan hikoyat, rivoyatlar naqli asosida kishilarni turli holatlarga solgan "nafsning makru riyosi" ko'rsatiladi. Ushbu hikoyat, rivoyatlar ichiga oyatlar, hadislar singdirilib, payg'ambarlar, avliyolarning boshidan kechirganlariga e'tibor qaratiladi. Mavloni Jaloliddin Rumiy inson hayoti ziddiyatlarga to'laligi to'g'risda so'z yuritganda jo'n, umumiy tavsifiy mulohazalardan chekinib, dalillarga tayanadi, turmushning o'zidan misollar keltiradi, voqea ishtirokchilarining his-tuyg'u, kechinmalarini tahlil qiladi, naql qilinayotgan voqeaga dinamik tus byeradi. SHuning uchun uning so'zi kishilarga g'oyatda tez ta'sir qiladi. Mavlononing hayot hikmati mujassam mulohazalari xuddi shu jihati bilan boshqa mutafakkirlar fikridan ajralib turadi. "Masnaviyi ma'naviy"dagi hikoyat, rivoyatlarning ba'zilarida hayotiy voqealarga asoslanib, oddiy odamlar turmushi to'g'risida so'z yuritilsa, ayrimlarida payg'ambarlar, ular bilan bir davrda yashagan kishilar, avliyolar, hukmdorlar hayotidagi hodisalar naql qilinadi. Asarda muayyan voqeani bayon etish asnosida "Qur'on" oyatlari, hadislar, hikmatli so'zlar keltirilib, ibratomuz xulosalar chiqariladi. Eng muhimi, hikoyat, rivoyat, masallar bir-birining ichidan chiqib, bir-biri bilan o'zaro bog'lanib ketavyeradi. "Masnaviyi ma'naviy"da

bir-birga aloqasiz tuyulgan voqealar o'rtasida ham mushtarak jihatlar borligi ko'rsatiladi. Olti daftardan iborat ushbu asarda dastlab "Bemor joriya" to'g'risidagi hikoyat byeriladi. Unda a'yonlari bilan ovga borayotgan sulton yo'lda go'zal bir qizni uchratib, oshiq bo'lib qolgani va uni saroyiga olib kelgani, qiz esa saroyda kasallikka chalingani, tabiblar uni davolay olishmagani, nihoyat, tabiblardan biri qiz birovni yaxshi ko'rib, o'shani sog'inib, bemor bo'lganini aniqlagani, qiz oshiq bo'lgan zargarni keltirishgani, tabib podshohdan ko'p sovg'alar olish ilinjida kelgan zargarni zaharlab o'ldirgani bayon etiladi. Bu hikoyatni naql qilish davomida qator oyat, hadis, maqol, hikmatli so'zlar keltiriladi. Masalan, "Ish chiqar ishdan jahonda har nafas" yoki "Beadab urgay jahonga o't hamon", "Kim do'stiga qabohat aylasa, / Mard yo'lin to'sguvchi nomarddir o'sha. / Nurga to'lmishdir adab birlan falak, / Ham adabdin mas'umu pokdir malak" deyiladi (O'sha manba 10-bet). CHindan ham bitta ish navbatdagi ishni keltirib chiqaradi. Kishi bitta ishni tugatganidan keyin unda yana bir ishni boshlash ishtiyoqi tug'iladi. U bu ishni oxiriga etkazgach, yana bir ish qilish harakatiga tushadi. Oiladagi, ishxonadagi yoki to'y, bayram tantanalaridagi ko'ngilxiraliklar kimningdir oddiy odob qoidalariga amal qilmasligidan kelib chiqadi. Xuddi shu narsa katta mojaro, nizolarga sabab bo'ladi. Quyosh, Yer, Oy muayyan tartibda aylangani uchun koinot nurga to'lib turadi. YOki do'stiga g'arazgo'ylik qilgan hech qachon mard hisoblanmaydi. Podshoh tabibni bemor yoniga boshlab borgani bayon qilinayotib, "So'fiy – vaqt farzandi, u hech bir ishni keyin qilaman deb qoldirmaydi" deyiladi (O'sha manba 12-bet). Ko'pchilik yerta-indin bajaraman, deb zarur ishlarini ham orqaga surib yuradi. Ana shu beparvolik, oxir-oqibatda, talay muammolarni yuzaga keltiradi. Mavlono "so'fiy" deganda har bir ishni o'z vaqtida bajaradigan komil insonni nazarda tutadi. Bunday kishilarni "vaqt farzandi" deb ta'riflaydi. Farzand ota-ona o'gitlariga amal qilganida har jihatdan ulg'ayadi va keyinchalik tarbiya qilgan ota-onasidan minnatdor bo'lib, ularga sidqidildan xizmat qiladi. So'fiy, ya'ni komil inson ham farzand ota-onasiga itoat etgani singari doimo shukrona bilan yashaydi, har bir lahzani qadrlashga intiladi. U har bir ishni o'z paytida amalga oshirish asnosida hayotdan ma'no topadi, avval e'tibor qilmagan haqiqatlarini idrok etadi.

Gʻarb faylasuflari mushohadalarini hamma ham birdaniga, osongina tushunavermaydi. Ularning inson tabiati xususdagi mulohazalarini tushunish emas, mutolaa qilish ham qiyin kechadi. Masalan, Vladimir Solovev: “Zamonamiz qalamkashlari sof goʻzalikka xizmat qila olmaydilar va buni xohlamaydilar, barkamol shakllar bilan qiziqmaydilar: ular – mazmun-mohiyat talabgori. Lekin avvalgi, diniy sanʼat mohiyatiga begona boʻlganlari holda, ular kundalik turmush tashvishlariga boshlari bilan shoʻngʻib, voqelikka nisbatan ikki karra mute holatga tushib qolyaptilar: ular, birinchidan, mazkur voqelik hodisalarini qullarga xos itoatkorlik bilan yozishga, yuzaki bayon qilishga intiladilar, ikkinchidan esa ayni shunday qullarcha itoatkorlik bilan kundalik turmush talablariga xizmat qilishga, ayni kun ijtimoiy kayfiyatini qondirishga, mavjud axloqiy aqidalarni vasf etishga intilyaptilar, shu asnoda sanʼatdan naf koʻrishni moʻljallayaptilar” deb yozadi (Solovev V. Dostoevskiy xotirasi. – “Jahon adabiyoti” jurnali, 2008 yil 11-son. 195 – 201-betlar. – 196-bet). Tabiiyki, bu kabi mulohazalarni idrok etish kishidan muayyan malakani talab qiladi. YOki Artur SHopengauyerning: “Ongsizlikning zulmatli tunidan uygʻonib, hayotga qadam qoʻygan iroda oʻzini shaxs, individium sifatida allaqanday cheksiz va chegarasiz olamda, qayerlargadir intilayotgan, iztirob chekayotgan, adashib yurgan son-sanoqsiz individiumlar orasida koʻrib, xuddi ogʻir uyqudan uygʻongandek qoʻrqib, sarosimaga tushadi va tezroq orqaga – ongsizlikka qaytgisi keladi. Toki u qaytmas ekan, uni cheksiz, bitmas-tuganmas istaklar kutadi, har bir istakni qoniqtirish esa yana boshqa istaklarni tugʻdiradi” (SHopengauyer A. Hayot, inson, iztirob. – “SHarq yulduzi”, 2010 yil 3-son. – 126 – 137-betlar. – 126-bet) degan mulohazalarini uncha-muncha odam tushunib idrok etolmaydi. Gegel yoki Kant singari Gʻarb faylasuflarining murakkab mushohadalarini falsafa, psixologiya, tarix kabi fan sohalaridan etarlicha xabardor boʻlmagan kishilar “hazm” qilolmaydi. Ularning tadqiqotlari bilan tanishishni odam fizika, biologiya singari tabiiy fanlar boʻyicha ham muayyan tushunchaga ega boʻlishi shart. Bularsiz Gʻarb olimlarining hayot murakkabliklari va inson olami toʻgʻrisida nima demoqchi ekanini bilib boʻlmaydi. Mavlono Jaloliddin Rumiyning mushohadalarini esa barcha tabaqa kishilari osongina anglaydi. Uning uslubi juda sodda va engil. Xususan, “Masnaviyi maʼnaviy”ni mutolaa qilish, eshitishdan har qanday kishi huzurlanadi, zavqlanadi. CHunki unda murakkab falsafiy

mushohadalar turli hikoyat, rivoyatlar asosida bayon etilib, ulardagi tafsilotlar oddiy va sodda tarzda badiiy sharhlanadi, izohlanadi. “Masnaviyi ma’naviy”dagi hikoyat, rivoyatlar boshqa asarlardagi hikoyat, rivoyatlardan xuddi shu jihati bilan farq qiladi. Ular kishilar ongiga beixtiyor ta’sir etadi. Mavlono hayotdagi voqea-hodisalarni, kishilar fe’l-atvoridagi turli jihatlarni oyati karima, hadisi sharif yoki islomiy hikmat bilan asoslab byeradi.

Ma’lumki, “Sen menga tegma, men senga tegmayman” aqidasi keng yoyilishi poraxo‘rlik, ta’magirlik kabi illatlar chuqur ildiz otishiga olib keladi. Bunday sharoit kishilar tabiatida biqinib yotgan nobop mayllarni yuzaga chiqarib, ulardagi xudbinlik kayfiyatini kuchaytiradi. Natijada, adolatsizlik, nohaqlik ro’y byerganida ko‘pchilik o‘zini chetga olib, loqayd tomoshabinga aylanadi. “Masnaviyi ma’naviy”da inson shaxsi va u yashayotgan ijtimoiy muhit bilan bog‘liq ana shu kabi murakkabliklar to‘g‘risida tyeran mulohaza yuritilib, insonning o‘zi va o‘zgalar oldidagi burchi, mas’uliyati tadqiq etiladi, kutilmagan vaziyatlarda kishi o‘zini qanday tutishi bilan bog‘liq dramatik vaziyatlar ko‘rsatiladi. Olloh hech bir narsani bejiz yaratmagani, har bir hodisaning zaminida jumboq, sir mavjudligi, ro’y byergan hodisalar hikmati, mohiyatini idrok etish oson kechmasligi uqtiriladi. “Masnaviyi ma’naviy”ni mutolaa qilayotganda hind adibi Robindranat Thakurning “Kutilmagan voqeaning ro’y byerishiga sabab odamning o‘zini o‘z bilmasligidadir” degan so‘zlari yodga tushadi. (Tagor R. Asarlar. Sakkiz tomlik. 3-tom. – T.: Badiiy adabiyot nashriyoti. 1961. – 400 b. – 103-bet.) Mavlono Jaloliddin Rumiy asarlarida odamning ojizligi, uning hayotdagi barcha mushkullik o‘zini o‘zi bilmasligida ekani, takabburlik, manmanlik hissi kishini aql-hushidan ayirishi ko‘rsatiladi. Xatti-harakatlarini xolis tahlil qilib, o‘z ustidan adolatli hukm chiqara olmaslik odamning ojizligini bildirishi xususda so‘z yuritiladi. Ayonki, o‘z qilmishiga to‘g‘ri baho byerolmagan kishi, tabiiyki, ma’suliyatdan qochib, nosha’riy, g‘ayriqonuniy ishlarga qo‘l uradi. Mavlono Jaloliddin Rumiy inson tabiatida yashiringan ana shu ziddiyat, jumboqni ochib byeradi. Mutafakkirning “Masnaviyi ma’naviy”, “Ichingdagi ichingdadir” asarlarida inson mukarram zot bo‘lgani holda, uning hayoti chigallik, iztirobga to‘laligi sabablari beqiyos zukkolik bilan ko‘rsatiladi.

Mavlono Jaloliddin Rumiylarning asarlarining tayanligi va ta'sirchanligi ularda turli afsona, rivoyat, hikoyat, maqollarning o'zaro birikib, yaxlit zanjir hosil qilgani hamda ular inson hayoti murakkabliklarini anglashga yo'naltirilgani bilan belgilanadi. "Masnaviyi..." dagi turli muammolar xususdagi mulohaza, mushohadalar ochiq, ravshan uslubda, tushunarli tarzda ifodalangani uchun ularni barcha kishilar osonlik bilan idrok etadi. Chunki Mavlono odamlarga nimani aytish va uni qanday etkazishni mutafakkirga xos his qiladi va har bir odamga muammo mohiyatini o'z darajasida anglashi uchun yo'l ochib beradi. U: "Bu jahon – tog', fe'lu atvoring – nido, / Ul nido senga qaytargay sado" deydi. Haqiqatan, kishi qanday harakat qilsa, shunga muvofiq natijaga yerishadi. Masalan, yursa, bir joyga boradi, chaqirsa, birov qaraydi, gapirsa, javob eshitadi, harakat qilmaganida esa bir joyda o'tirganicha qolavyeradi. Odam boshqalar bilan munosabatda ham niyati va amaliga mos "hosil"ga yerishadi. Masalan, mol-davlat orttirish, mansab-martabaga ko'tarilish, shon-shuhrat qozonish yerishish maqsadida nopok yo'lga qadam bossa, albatta, falokatga uchraydi. Hayotda hamisha bunga ko'plab misollar topiladi. Mavlono ortiqcha hoyu-havasga berilmaslikni uqtirish uchun osongina boyish ilinjida o'zga yurtga ketib halok bo'lgan zargar qismati bilan tanishtiradi va: "Talpinursan davlatu izzat sari, / Senga Azroil degaykim, kel byeri" deydi. Kishilarning nafsli tufayli turli balolarga duchor bo'lib, aziyat chekishini ko'rsatish "Masnaviyi..."ning asosiy mohiyatini belgilaydi. Undagi biri biridan mazmundor hayotiy hikoyat, rivoyatlar bilan tanishayotganda Mavlono tasavvurining behad kengligi, mutafakkirning turli hodisalar o'rtasidagi aloqadorlikni ko'rsata bilishdagi zukkoligi, topqirligi kishini hayratga soladi. U voqealarni bayon etar ekan, xilma-xil metafora, allegoriyalardan foydalanadi, turli hodisalarga ishora qiladi. O'xshatish, taqqoslash, jonzotlarni so'zlatish vositasida voqelik to'g'risida ravshan tasavvur uyg'otadi. Shundanmi, "Masnaviyi..." da voqealar odatdagi so'zlashuv tilida emas, tuyg'ular tilida tasvirlanganday tuyuladi. SHu bois ular kishilarning qalbini to'lqinlantirib, ma'naviy dunyosini boyitadi.

Insonning ma'naviy dunyosi – ichki olami uning fikri va tuyg'ularidan hosil bo'ladi. Kishi qanday fikr qilsa, tevarak-atrofidagi hodisalardan qanday ta'sirlansa, uning ma'naviy olami shunday qiyofa kasb etadi. SHuning uchun "Kengga – keng dunyo, torga – tor dunyo" deyiladi. Chunki ko'p yo'l yurgan, ko'p safar qilgan odam

dunyoning ko‘p hodisalarini ko‘radi, boshidan kechiradi. Uning dunyoqarashi, hayot haqida fikrlashi ham shunga mos holda tayanlashadi. Uyidan chiqmagan, ko‘pchilik bilan muomala qilib ko‘rmagan kishi esa hayotdagi o‘zgarishlardan bexabarligi bois zamon o‘zgarishlari, kundalik hodisalar jarayoni to‘g‘risida to‘g‘ri xulosa chiqarolmaydi. Mavlono Jaloliddin Rumiy buni:

Bir eshak siydigi-yu xas ustida,
O‘ltirardi pashsha, mag‘rur edi juda.
Kemachi deb his etardi o‘zini,
Men bilarman, dayerdi dengiz ilmini.
Bu – bahr, dayerdi, bu – kema, unda men
Usta yo‘l bilguvchi, dono darg‘amen.
Ul suzardi, ostida dengiz edi,
Nazdida dengiz juda cheksiz edi.
Garchi bir halqob edi ul ko‘rgani,
Lek uni ko‘rmoqqa unda ko‘z qani?
Qancha ko‘rsa, olami ham unchadir,
Ko‘zi qandoq yersa, dengiz shunchadir

deya juda ta’sirchan misol orqali tushuntiradi. (Mavlono Jaloliddin Rumiy. Masnaviyi ma’naviy. – T.: MYERIYUS, 2010. – 832 b. – 41-bet). Xalq maqolida ham: “Har kim o‘z qarichi bilan o‘lchaydi” deyiladi. Qarich bosh barmoq va eng **kichik barmoq (sinchaloq)** orasidagi uzunlikni bildiradi. Maqolda esa juda chuqur ma’no mujassam. Unda “qarich” deganda kishining dunyoqarashi, hayot tajribasi, bilimi, masalaga yondashishi, voqelikka munosabati kabi ko‘plab omillar nazarda tutiladi. Ma’umki, eng tuban maxluq pashsha turli axlat-chiqindilar ustiga qo‘nib, toza narsalarni ifloslantiradi. Pashsha qo‘ngan joyda bijg‘ish, buzilish boshlanadi. Badbo‘y, sassiq chiqindilar bor joyda bir zumda pashshalar paydo bo‘ladi. Pashsha eshakning sassiq siydigi yerga singib ketmaguncha o‘shaning ustiga qo‘nib turavyeradi. Odam ham nimagadir bog‘lanib qolsa, undan uzoqlasholmaydi. Nazarida o‘sha narsa eng yaxshi bo‘lib tuyuladi. SHu bois u boshqalarning fikri, qarashlarini inobatga olmaydi.

O‘zini haqli deb biladi. Mavlono o‘zini hamisha haqli deb biladigan, dunyoqarashi tor kishilar holini eshak siydigi halqobiga qo‘nib o‘tirgan pashshaga qiyoslaydi va :

Pashsha bo‘lmas, olsa gar ibrat kishi,
Ruhli bo‘lgay, bo‘lmagay surat kishi

deb xulosa chiqaradi. “Masnaviyi...” muallifi inson hech bir narsaga befarq bo‘lmasligi, aksincha atrofidagi har bir narsani kuzatib, mushohada yuritishi va undan o‘zi uchun saboq chiqarishi zarurligini ana shunday ibratli misollar keltirish orqali uqdiradi. U turli jonzotlarni xuddi odamlar kabi gapirtiradi. Ularning munosabatlarida odamlarning hayotini ko‘rsatadi. Ma’lumki, “Kalila va Dimna” asarida ham turli hayvonlar kishilarga o‘xshab so‘zlaydi. Mavlono Jaloliddin Rumiy jahon adabiyotining ana shu qadimiy namunasidagi ayrim hikoyat, rivoyatlarni o‘ziga xos talqin etib, ularga yorqin badiiy tus byeradi. U voqealarni bayon etarkan, ularning qatiga oyat, hadis, maqol, hikmatli so‘zlarni xuddi usta zargar tilla uzukka yoqutdan ko‘z qo‘ygan kabi joylashtiradi. Masalan, shyerning vahmidan titragan hayvonlarning o‘z dushmanidan qutulish yo‘lidagi harakatlari to‘g‘risidagi masalda tulki, shoqol, ohu shyer oldiga borish navbati kelgan tovushqondan “Endi nima qilasan? Sen ham xuddi bizdek shyer oldida zaifsan...” deb so‘rashganida, tovushqon: “Bolari etgan yumushni, shak yo‘q, na arslon udda aylar, na eshak... / Boq ipak qurtga, o‘rarkan pillani, / Hech fil bilgaymu bundoq hiylani” deydi va shyerga qarshi qanday hiyla qo‘llashini ma’lum qilmay: “Sir aytilsa, sirdan bormu sud (foyda), / Juft toq bo‘lgay gahi, gah toq juft, / Urmagil dam, tiyra tortgay oyina, / So‘ngra aksingni qoraytgay oyina. / Uchta so‘zga kam qimirlat sen labing, / Aqchangu yurmoq yo‘ling ham mazhabing. / SHu uchovga ko‘p emish dushman-aduv, / Bilsa, bas, tushgay sening qasdingga u. / So‘yladingmi, sirga aytgil alvido, / Gar birov bilsa, taralgay el aro” deydi (O‘sha manba. 40-bet). Mavlono Jaloliddin Rumiy har bir odam bilishi va amal qilishi joiz shu kabi eng oddiy va eng muhim haqiqatlarini ana shu tarzda keng va ta’sirchan qilib tushuntiradi. U bir-biriga aloqasiz narsalarni qiyoslab, ular orasida uzviy bog‘liqlik borligini, shu bois hayot jumboqlarga to‘laligi, uning sir-sifatlarini bilish mushkulligini ta’kidlaydi. Masalan, bolari bilan arslon, eshakni, ipak qurti bilan filni taqqoslash hammaning ham

xayoliga kelavyermaydi. Buning uchun Mavlono e'tirof etganidek, kishiga Haq ilhom byerishi kyerak. "Masnaviyi ma'naviy" Haq byergan ilhom bilan yaratilgani bois undan har bir kishi o'zi uchun zarur ma'naviy ozuqa oladi. O'qilgan barcha kitoblardan ham ma'naviy ozuqa olinavyermaydi. Ko'p kitoblar faqat o'qib chiqiladi va ta'siri tezda so'nadi. "Masnaviyi ma'naviy" muallifi esa odamlar qanday fikrni hazm qilishini juda chuqur his qiladi. Masalan, xushbo'y ko'zga davo, YUsuf ko'ylagini hidlab, YAqubning so'qir ko'zlari ochilgan, badbo'y diyda-ko'ngilni qoraytiradi, deydi. (O'sha manba. 66-bet) yoki "Non-ku, tuproq, go'sht – tuproq, ema ko'p, / Qolma sen ham yerda bir tuproq bo'lib..."deydi (O'sha manba 96-bet). "Masnaviyi ma'naviy"da kishini beixtiyor o'ylantirib qo'yadigan bu kabi hikmat, o'gitlar bir-biriga bog'lanib kelavyeradi. Adabiyotga zyerikib qolmaslik uchun yermak, ko'ngilxushlik vositasi deb emas, xalq hayotining haqqoniy aksi, deb qaragan mutafakkir ijodkorlar asarlarida xuddi shu xususiyat ko'rinadi.

Agar asar qiyin uslubda yozilgan bo'lsa, uning mazmuni ham kishini qiziqitirmaydi. Murakkab uslubda bitilgani bois dolzarb, muhim muammolarga bag'ishlangan talaygina asarlar tezda unutiladi yoki e'tibordan chetda qolib ketadi. "Masnaviyi ma'naviy"da esa murakkab masalalar ham juda sodda qilib tushuntiriladi. Ikkinchi daftarda Olloh olamni aniq bir mezon bilan yaratgani, kecha-kunduz almashinuvi bunga aniq dalil ekani, ammo bandalar bu haqiqatga e'tibor byermasligi, shu bois ular mushkullikka duch kelganda dovdirab qolishi to'g'risida so'z yuritiladi. Daftarda bayon etish maqsad qilingan mulohazalar dastlab "Toki foydadan xabar byerilmas ekan, bandasi qimirlamas. Zyero, ul bandasini qimirlatuvchi, odamiyga xos bir narsadirkim, so'z, maslahat ana shu xususdadir" deya muxtasar ma'lum qilinadi. Haqiqatan, odam hamisha ishning foydalisini afzal ko'radi, foydasiziga intilmaydi. Odamning butun umri shu tarzda kechadi. Ko'pchilik ko'zga ko'rinadigan, samarasi yaqqol bilinadigan narsalarni foydali deb biladi va ularga yerishish uchun sa'y-harakat qiladi. Xususan, mol-davlat orttirish, amal-martabaga yerishish aksariyat kishilar uchun foydali ish bo'lib ko'rinadi. Kishilar munosabatlaridagi murakkabliklar, ziddiyatlar ularning ana shu narsalarni egallashga urinishi oqibatida kelib chiqadi. Odamlar bu yo'lda ko'p mashaqqat tortadi, yaqinlariga ham turli yomonliklar qiladi, jinoyatga qo'l uradi, afsus-nadomat chekib, iztirobga tushadi. Mavlono inson

qismatidagi bu holat xususda: “Jismimiz bahri azobda darbadar, / Kosadirkim, suv uza qalqib yurar. / To‘lmaguncha suvga u suzgay. / Xalos, suvga to‘lgach, g‘arq bo‘lur dengizga tos” deydi (O‘sha manba.42-bet). “Masnaviyi ma’naviy”da inson fe‘l-atvori turli jihatlari to‘g‘risida so‘z yuritilganda ana shunday chiroyli va ta’sirchan o‘xshatishlar qo‘llanadi. Ayni shu o‘xshatish, sifatlashlar so‘z yuritilayotgan muammo mohiyatini aniqroq anglashga yordam byeradi Mavlono Jaloliddin Rumi ko‘z va ko‘ngil bog‘liqligi, insonning vujudidagi har bir a‘zo bir-bir bilan bevosita aloqadorligi, ranju alam, quvonchu shodlik ham bejizga kelmasligini : “Dilda bo‘lsa, ko‘zga kelgay mahsuli, / Ko‘z nuri ko‘ngil nurining hosili... / Ranju alam, bilsang agar Haqning ishi, / Unga zid kelgay, vale ko‘ngil xushi” deya ta’kidlaydi (O‘sha manba.42-bet). Insonning hayotidagi juda ko‘p voqealar esa uning dilidagi istak-xohishlari bilan bevosita bog‘liq holda sodir bo‘ladi. Lekin odam buni har doim ham anglayvvermaydi. Har bir odamning ko‘ngli-dili uning o‘zi uchun ham jumboq bo‘lib qolavveradi. Zamonaviy jahon adabiyoti namoyandalaridan biri CHingiz Aytmatov: “Biz dilimizda ro‘y byerayotgan hodisalarni ham nazardan qochirmasligimiz, ularning ma’nodor tomonlarini esdan chiqarmasligimiz lozim. Biz esa ko‘pincha bu narsalarga e’tibor byermaymiz. Dil mulkida kechayotgan mayllar, istaklar, hatto, tarixiy voqea-hodisalar kabi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi. YAxshilik va yomonlikning asl ibtidosi ko‘ngil bulog‘idir. Dil ongosti hodisalarini kuchaytiradi va rag‘batlantiradi” (Aytmatov CH. Qulayotgan tog‘lar. Roman. – “Jahon adabiyoti” jurnali, 2008 yil, 11-son. – 6 – 63-betlar. – 24-bet) desa, yana bir mashhur adib Paulo Koelo: “Har bir odam qalbida har bir soniyaning o‘zida YAxshilik va Yomonlik o‘rtasida jang bo‘ladi, zyero, inson qalbi Farishta va Iblislar kurashadigan maydondir. Mana, ming yillardan byeri ular inson vujudining har qarichi uchun jang olib boradilar va bu toki biri ikkinchisini mag‘lub qilmaguncha davom etavveradi. Garchi bu jang insonlarning ma’naviy olamida ro‘y byersa-da, unda zamindagidan ham ko‘proq sir-sinoat yashiringan” deydi (Koelo P. Iblis va Prim xonim. Roman. – “Jahon adabiyoti” jurnali, 2010 yil, 9-son. – 38 – 60-betlar. – 45-bet). Ushbu roman “inson umrining uzun yoki qisqa bo‘lishi uning qanday yashashiga bog‘liq” deb tugallanadi. “Uzun yoki qisqa” deganda esa ko‘p-kam va mazmunli-besamar umr kechirish nazarda tutiladi. Mavlono Jaloliddin Rumiyning inson hayoti to‘g‘risidagi juda ko‘p mulohazalari bugungi

zamon mutafakkirlarining mushohadalari bilan uyg'un keladi. U ham : "Dil nazargohi Xudodir, tan emas" deydi (Mavlono Jaloliddin Rumiy. Masnaviyi ma'naviy. – 155 bet). "Bashariyat shoiri" deb ulug'langan Mavlono ham, hozirgi adabiyotning mashhur vakillari ham inson vujudidagi a'zolar harakati uning ko'ngil istaklari, o'y-fikrlaridan kelib chiqishini ta'kidlashadi.

Kishilarning dunyoqarashi, tasavvuri o'z-o'zidan kengaymaydi. Odamlarning dunyo to'g'risidagi tushunchasi, hayot haqidagi tasavvuri ko'rgan-kechirganlari, eshitganlari to'g'risidagi o'y-kechinmalari asosida kengaydi. Inson esa o'y-kechinma, fikrlarini so'zlar orqali ifodalaydi. Har bir kishining aql-idroki so'zlar ma'nosini tushunish, his qilish va qo'llash asosida ulg'ayadi. So'zlar insonning bilimini oshirish, ko'paytirishda vosita vazifasini bajarish barobarida, uning qalb doirasini ham kengaytiradi. "Masnaviyi ma'naviy"da so'zlar shunday salmoq kasb etadi. Masalan, unda: "Mol sotib olsang, anga voris o'zing, / Tortib olsang, o'g'risan, horis o'zing, / Kasb degani misli ziroat, o'ylakim, / Ekmaguncha mulking yermasdir ekin. / Har na ekding, bil muqarrar, mulking ul. / Ekmayin olsang, bu bedodlik bo'lur" ("Masnaviyi ma'naviy". – 314-bet) deyiladi. Mavlono bu hikmatni shunchaki bayon etmaydi. U juda keng ma'noni mujassam etgan ushbu so'zlarni Dovud (a.s) zamonida yashab, Xudodan ranj-zahmatsiz, halol rizq so'ragan faqirning boshidan o'tganlaridan xulosa sifatidan taqdim etadi. Unda aytilishicha, bir kishi Xudoga etti yil "Menga byeranju halol rizq byer" deb iltijo qiladi. Uning shunday tilak bilan yashayotganidan atrofdagi kattayu kichik xabardor bo'ladi. Ittifoqo byeranju halol rizq so'ragan faqirning uyiga kutilmaganda bir ho'kiz kirib keladi va u Xudo iltijolarimni ijobat etdi, deb ho'kizni so'yadi. Ho'kiz egasi esa agar duo bilan ish bitsa, hamma boy bo'lardi, deb faqirni holi joniga qo'ymaydi. Faqir ho'kiz egasining o'rinli talabi oldida nima qilishini bilmasdan ojiz qoladi. Ikkalasi Dovud (a.s) huzuriga borishadi. Dovud(a.s.) ularni tinglagach, kim haq ekanligini bilolmasdan haqiqatga etish maqsadida xilvatga kiradi. Tilaklar mustajob bo'ladigan bu joyda Haq uni bu voqea siridan voqif etadi. Dovud (a.s) yertasi kuni ho'kiz egasiga "Da'voingdan kech" deb aytadi. Ho'kiz egasi bu hukmga norozilik bildiradi. Dovud (a.s) unga "Endi bor bisotingni faqirga byer", deydi. Ho'kiz egasi bu adolatsizlik deb battar g'azablanib, baqirib-chaqirib, odamlarni to'playdi. Odamlar sirdan voqif bo'lmagani bois Dovud (a.s)ni ayblashadi. Ho'kiz egasi tarafdorlari

payg‘ambarga tashlanishadi. SHunda Dovud (a.s.) asl haqiqatni dalillar orqali ko‘rsatish uchun xaloyiqni dalaga boshlab boradi va bir daraxtni ko‘rsatib, ho‘kiz egasi o‘z xo‘jasini bola-chaqasi bilan o‘ldirib, shu daraxt ostiga ko‘mib, pichoqni ham shu joyga ko‘mganini aytadi. Pichoqqa qotilning ismi ham yozilgani, uning bu qabih ishini shu paytgacha hech kim bilmagani, Xudo bir ho‘kizni vosita qilib, bu sirni ochganini ma’lum qiladi. Jinoyati fosh bo‘lgan qotil qaltirab qoladi. Odamlar daraxt tagini kovlashganida Dovud (a.s.) aytgan dalillarga duch kelishadi. Dovud (a.s.) halol rizq so‘ragan faqir marhumning myerosxo‘ri, deb qotilni o‘limga hukm qiladi. Hikoyatda o‘zini haq deb bilgan faqir hamda ho‘kiz egasining unga da’vosi misolida hayotda odamlar bilmaydigan sir ko‘p ekanligiga ishora qilinadi.

“Masnaviyi ma’naviy”da odam har qanday tashvish, muammoni bartaraf eta olishi, chunki unga aql byerilgani, uning vositasida inson har bir narsani tahlil qilib, xulosa chiqara olishi mumkinligi xususda so‘z yuritilib, hayotdagi har bir hodisada sir, hikmat mavjudligi ta’kidlanadi. Ilohiy kitoblarda ham, dunyo adabiyoti namunalarida ham Iblis qoralanadi. Mavlono Jaloliddin Rumi esa Iblisning YAratganga itoatsizligi bejiz bo‘lmagani, bu hodisada ham sir, hikmat borligini Muoviya va Iblis munozarasi bayonida byeradi. Rivoyat qilishlaricha, Muoviya Iblisning insoniyatga qilgan makruhiylalarini eslatib, unga: “Sen – makrlar dengizi, xalq qatradir, / Sen magar tog‘sen, Sulaymon zarradir. / Bormu makringdan najot, ey muxtasim ? ” deydi. SHunda Iblis : “Men mahakman, o‘ylakim, / Kim asl, kim noasl, farq aylagum. / Amri Haq-la men sinov etgum, nechuk, / CHinmudir yo qalbaki, shyermu kuchuk?../ Men netib yaxshini etgaymen yomon, / Haq emas, bir muddaiymen, vassalom. / YO xunuk etsam go‘zalni? / Yo‘q abas. Men faqat yaxshi-yomonga ko‘zgu, bas” deb javob byeradi (O‘sha manba. – 208 – 209-betlar). Odam esa o‘zining yomon xulqi, boshqalarga zarar keltiradigan ishlarini hamisha shaytondan ko‘radi. SHayton vasvasasiga tushib, falokatga yo‘liqdim, deydi. Qanday yomon ish qilsa, inson o‘zini emas, albatta, shaytonni ayblaydi. Fazilatlari, yaxshi amallarini esa o‘ziga tegishli, deb biladi. Bu to‘g‘rimi? “Masnaviyi ma’naviy”ni o‘qiyotganida, “Ichingdagi ichingdadir”ni mutolaa qilayotganida har bir kishi beixtiyor shu xususda o‘ylay boshlaydi. SHunda Hakim at Tyermiziyning Odam Ato, Momo Havo va Iblis to‘g‘risidagi hikoyati esga keladi. Hikoyatda Iblis nima qilib bo‘lsa-da, Odamning ichiga kirib olishni maqsad qilgani,

Odam ato va Momo Havo Iblisning makri tufayli uning bolasi Xonnasni pishirib egani, shundan buyon Iblis Odam avlodlarini haq yo‘ldan chalg‘itib kelayotgani naql etiladi. Mavlono Jaloliddin Rumiy “Masnaviyi ma’naviy”, “Ichingdagi ichingdadir” asarlarida kishilarning qabih amallari uchun Iblisni aybdor etib, o‘zlarini oqlashi nojoizligi, chunki har bir harakatini nazorat qilish uchun odamga aql-idrok byerib qo‘yilganini eslatadi.

CHindan ham odam aql-idroki tufayli barcha mavjudotdan ustun turadi. U shu bois jamiki jonzotni o‘ziga itoat ettiradi: kishilar ot, eshak, tuyani minib, ustiga yuk ortadi, sigir, qo‘y, echkinining sutini sog‘ib, yungini qirqib oladi, filga yog‘och tashitadi, ilonni o‘ynatib, zahridan dori tayyorlaydi. Odam nafaqat jonzotlarga, balki o‘simlik, tosh-tuproq, havoga ham “hukm”ini o‘tkazadi: o‘simliklarni chatishtirib, hosildor, yertapishar navlar yaratadi, tosh-tuproq tarkibidan ma’danlarni ajratib, turli asbob-uskuna yasaydi, havodan har xil o‘g‘itlar hosil qiladi. Yerning usti-yu ostini ag‘dar-to‘ntar qilgani etmaganday, odam samodagi boshqa sayyoralarini ham tasarrufiga olmoqchi bo‘ladi: Oyga qadam qo‘ydi, koinotdagi o‘zga manzillarga ham uskunalarini qo‘ndirdi. “Odam – koinot sultoni ekanini” dalillaydigan bu kabi asoslar istalgancha topiladi. Ammo o‘z qudratini namoyish etib, olamni zabt etayogan Odam hanuz o‘zining nafsi va jahlini jilovlay olmasdan keladi. U ajdodlarini azoblagan hasadgo‘ylik, shuhratparastlik, mansabparastlik, boylikka o‘chlik “kasalligi”dan hozir ham qutulgan emas. Afsuski, Oyga qo‘li etgan odam avlodlari hanuz bir-biri bilan yovlashadi, ota-bola nizosi, qarindoshlar, qo‘shnilar mojarosidan azoblanadi. Qizig‘i shundaki, odamlar o‘rtalaridagi barcha kelishmovchilik, tortishuv, g‘alvalarga Iblisni aybdor etishadi. Kishilar kamdan-kam holdagina sodir bo‘lgan salbiy hodisalarga o‘zlari sababchi ekanini his qilishadi. Ular “Odam odamga oyna” deyishadi-yu, buning asl ma’nosini unchalik tushunishmaydi. Aksariyat kishilar bu gap birovning ust-boshiga ilashgan xas, sochga qo‘ngan chang, yuz, peshonaga tekkan qorakuyani ko‘rish xususda aytilgan, deb o‘ylaydi. CHindan ham hech bir odam o‘zining yuzi, ko‘zi, qulog‘i, boshi yoki elkasining orqasini ko‘rolmaydi. Boshqalar esa ko‘radi. Ammo “odam odamga oyna” degani shundan iborat emas. Ushbu hikmat bundan kengroq ma’noni ifodalaydi. CHunki odamlar bir-birining suratiga qaragani kabi siyrati – fe‘l-atvorini ham kuzatadi. Ular bir-birining qiyofasi, ko‘rinishiga baho

byerib, xatti-harakatini taftish qiladi. Ko‘rib kuzatganda esa nima yaxshi, nima yomon ekanligi ancha oydinlashadi. Hamma ham yaxshi narsaga intilib, yomon narsadan uzoqroq bo‘lgisi keladi. Ko‘ngli ochiq, xushmuomala kishiga barcha havas qiladi. Badjahl, qo‘pol kimsadan esa hamma hazar qiladi, undan ranjiydi. Bu esa odamlar bir-birining holati, xatti-harakatini ko‘ra olgani tufayli emas, fe‘l-atvori, a‘molini kuzata olgani uchun ham bir-biriga ko‘zgu ekanini bildiradi. SHu boisdan kimdir nochor ahvolga tushib qolganini ko‘rgan kishi beixtiyor seskanib “SHu odamning o‘rnida men bo‘lib qolishi mumkin-ku” deb o‘ylanib qoladi. Ko‘pchilik qo‘pollik, maqtanchoqlik, hasadgo‘ylik, yolg‘onchilik, xasislik yaramas illat ekanligi to‘g‘risida to‘lib-toshib gapiradi, kimningdir fe‘lida shu kabi illatlar sezilsa, uni yomonlaydi. Ammo kamdan-kam odamgina “O‘zimda ham shu kamchiliklar bor-ku” deb iztirobga tushadi. Ayrimlar birovlarining kamchilik-qusuri to‘g‘risida maroqlanib gapiradi-yu, lekin o‘zining fe‘lidagi illatlar to‘g‘risida og‘iz ochmaydi. Agar boshqalar shu xususda so‘zlasa, darrov jahli chiqib, mojaro boshlaydi. Bu odamning tabiati g‘oyat jumboq ekanligi, u tanasi va fe‘lidagi ijobiy jihatlaridan zavqlangani singari salbiy tomonlarini ham boshqalar xush qabul qilishini istashini bildiradi. Odam olamidagi bu g‘alatilik hamma ovqatni o‘zi chaynab eyishdan lazzatlanishi, biroq birov chaynab byergan luqmani og‘ziga olishdan irganishida yaqqol ko‘rinadi. Mavlono Jaloliddin Rumiy odamdagi mavjud murakkab jumboqni : “Agar sen og‘a-iningda bir qusur ko‘rsang, bu sendagi nuqsonning aksidan iboratdir. Odam ham xuddi shunday oynadir. “Mo‘min mo‘minning oynasidir” (Hadis). Sen o‘zingdan o‘sha qusurni uzoqlashtir...CHunki undan hosil bo‘lgan sendagi iztirob – o‘zingdan chiqqan g‘amdir. Undan xafa bo‘lganing zamon o‘zingdan ham injiysan. Dediki: Bir filni sug‘ormoq uchun suv bo‘yiga keltirdilar. U o‘z aksini suvda ko‘rib hurkidi. Lekin u boshqasidan qo‘rqdim, deb o‘ylar, o‘zidan cho‘chiganini esa bilmasdi. Inson o‘z kalligidan va chipqonidan irganmas. U yarali qo‘lini bemalol ovqatga uzatadi, yalaydi. Bundan uning ko‘ngli aynimaydi. Ammo birovning qo‘lida kichik bir chipqon yoxud yara ko‘rsa, bas, ovqat eyishdan to‘xtaydi, jirkanadi. Insondagi yomon fe‘llar ham kallar va chipqonlarga o‘xshaydi. O‘zida bo‘lganida hech irganmaydi, o‘zgada bo‘lsa-chi, jirkanadi, nafrat etadi” deb tushuntiradi (Mavlono Jaloliddin Rumiy. Ichindagi ichindadir. – Toshkent: “YOzuvchi”, 1997. – 192 b. – 28-bet). Mavlono Jaloliddin Rumiy

“Masnaviyi...”da ham, boshqa asarlarida ham inson fe’l-atvorini shu tarzda tahlil etadi, odamning harakat-amali uning ichki dunyosi – botini bilan chambarchas bog‘liqligini ta’kidlaydi. U insonning, hatto, ko‘rishi ham uning ko‘ngli bilan aloqadordir, deydi. CHindan ham odam har bitta narsani, deylik, gulni kayfiyatiga ko‘ra har xil ko‘radi: kayfiyati chog‘ bo‘lsa – zavqlanadi, tushkun paytida – gul uning uchun oddiy cho‘p yoki xas ham bo‘lmay qoladi. Demak, ko‘ngil ko‘zni ham boshqaradi. SHuning uchun Mavlono: “Dilda bo‘lsa, ko‘zga kelgay mahsuli, Ko‘z nuri ko‘ngil nurining hosili” deydi (Mavlono Jaloliddin Rumiy. Masnaviyi ma’naviy. 43-bet).

“Masnaviyi...”dagi bu kabi o‘rinlarni tog‘larning cho‘qqilariga qiyoslash mumkin. Zaminning belbog‘iday cho‘zilgan tog‘lar o‘zining osmonga bo‘ylashgan, bulutlar ilinib qolgan cho‘qqilari bois ulug‘vor ko‘rinadi. CHo‘qqilari qancha ko‘p bo‘lsa, tog‘lar shuncha mahobatli tuyuladi. “Masnaviyi...”da “Qur’on” oyatlari, payg‘ambar hadislari, masal va rivoyatlar, hikmatli so‘zlar e’tibor qaratilayotgan voqelik bag‘rida xuddi tog‘ cho‘qqilari kabi ko‘rinadi va hodisa mohiyatiga diqqatni jalb etadi. Mavlono biror bir rivoyat, hikoyat, masalni jo‘ngina bayon etmaydi. U voqealarni naql qilish davomida daf‘atan e’tiborni tortadigan hikmatlar taqdim etadi. Eng muhimi, ushbu hikmatlar bayon etilayotgan voqealar mohiyatidan keli chiqadi. Masalan, arslon huzuriga yo‘l olgan tovushqon holati, kechinmalarini bayon etarkan, o‘quvchiga: “Senda har lahza o‘limdin larzadir, / Mustaf o aytmishki, dunyo lahzadir. / Fikrimiz “hu”din otilgan o‘q o’shal, / Uchgay ul ko‘kka, Xudoyimga etar. / YAngilangan har nafas dunyoyimiz, / Bexabarmiz, yo‘q anga parvoyimiz. / Umr suvdek, yangi-yangi mavji bor, / Tan ko‘ringay ko‘zga turg‘un, ustuvor” deb murojaat qiladi. Bu kabi murojaat, uqtirishlar “Masnaviyi...”dan “qizil ip” bo‘lib o‘tadi. SHuning uchun ular bir paytning o‘zida kishilarning ongiga va qalbiga ta’sir etib, mushohadaga undaydi, his-tuyg‘u qo‘zg‘aydi. Daho ijodkorlarning asarlarigina shunday salmoqqa, ta’sir kuchiga ega bo‘ladi. Albatta, iste’dodli ijodkorlarning she’rlarida fikr yoki his-tuyg‘u chiroyli, ta’sirchan tashbehlar orqali ifodalanadi. Ularda hayot hodisalari to‘g‘risida yangicha kuzatish, yangi fikr bayon etiladi. Ushbu she’rlardagi chiroyli so‘zlar, nafis tashbehlardan hissiyotlar junbushga kelib, odam o‘zini sehrlanganday, boshqa bir olamga kirib borayotganday his qiladi.

Falsafiy mushohada ustun she'rlar kishini fikrlashga undaydi. Navoiy, Bobur she'riyatida ushbu xususiyat yaqqol ko'rinadi. Zamonaviy she'riyatimizda esa ayni fazilat G'afur G'ulom, Asqad Muxtor, Abdulla Oripov, SHavkat Rahmon singari shoirlar ijodida bo'rtib turadi. Ularning she'rlarida hayotdagi voqea-hodisalar chuqur idrok etiladi. Jo'shqin his-tuyg'ular ifodalangan she'rlar esa favqulodda ta'sirchanligi bois qalbdan kutilmagan his-hayajonlarni hosil qiladi. CHo'lpon, Oybek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Mirtemir, Maqsud SHayxzoda, Zulfiya kabi shoirlar ijodi ayni jihati bilan e'tiborni tortadi. Asqad Muxtor, Yerkin Vohidov, Abdulla Oripov, Rauf Parfi, Usmon Azim, SHavkat Rahmon, Eshqobil SHukur, Halima Ahmedova, Abduvali Qutbiddin singari ijodkorlarning she'rlari ham kishilar qalbiga jo'shqin tuyg'ular olib kiradi. His-tuyg'u ustun she'rlarda hodisalarga ehtiros bilan munosabat bildirish, mushohada, mantiqiy taftishga asoslangan she'rlarda esa aksincha holat – hodisalardan hayratlanish, ularni vazminlik bilan kuzatish va kutilmagan xulosa chiqarish seziladi. Mavlononing boshqa mutafakkirlardan farqi shundaki, u mulohazalarini eslab qolish oson, kutilmagan qiyoslashlar asosida bayon etadi. U insonning har qanday huzur-halovati avvalo uning sog'lom fikrlashi bilan bog'liq ekani, kishilar jamiki orzu-istaklariga janjal, baqirib-chaqirishlar orqali emas, balki o'zaro ishonch va kelishuv yo'li bilan yerisha olishini ta'kidlaydi. Murosa-madora esa har qanday muammoni hal qilishning eng maqbul yo'lidir. Afsuski, aksariyat kishilar takabbur bo'lgani bois hamma unga quloq solishi, mulohazalarini ma'qullashini, boshqalarni itoat qildirishni, barchadan ustun turishni istaydi. Ular faqat o'z manfaatini o'ylashi, o'zgalarni nazar-pisand qilmasligi tufayli murosa-madora, kelishuvga ko'nmaydi. Oqibatda, muammo chigallashib, ziddiyat kuchayadi. O'zining emas, o'zgalarning ham manfaatini e'tiborga olib, murosa yo'lini tutish esa kishining ma'naviy barkamolligi, olijanoblighi, bag'rikengligini bildiradi. Barcha kelishmovchilik, mojarolar kishilarda ana shu yuksak fazilat etishmasligidan kelib chiqadi. SHu boisdan Konfutsiy (miloddan avvalgi 550 – 479 yillar) murosa-madora, kelishuv insoniyat uchun eng zarur yuksak axloqiy fazilat ekanligini ta'kidlagan va: "Murosa-madora ham bir turli axloqdir, u eng a'losi desa ham bo'lur. Odamlarda bunday fazilat kamchil bo'lib qolganiga ham ancha zamonlar bo'ldi" deb yozg'irgan

(Konfutsiy. Muhokama va bayon (Hikmat va mohiyat). – Toshkent: “YAngi asr avlodi”, 2010. – 108 b. – 55-bet).

“Masnaviyi...”da murosa-madora qilmaslik bir-birini tushunish yo‘lidagi eng jiddiy to‘siq ekanligi turk, fors, arab va yunon millati vakillarining uzum sotib olishi to‘g‘risidagi hikoyat misolida tushuntiriladi. Turk, fors, arab, yunon yo‘lda ketishayotganida birov ularga bir dirham pul byeradi. Turk “Bu pulga uzum sotib olaylik” desa, fors “Yo‘q, angur olaylik” deydi. Arab esa “Uzum ham, angur ham olmaymiz. Uning o‘rniga inab xarid qilamiz” deb turib oladi. YUnon “Men uzum, angur, inab emas, istofil emoqchiman” deydi. To‘rtalasi bir-birini tushunmagani uchun emas, tushunishni istmagani tufayli janjallashib qolishadi. Agar murosa qilishganida edi, barchasi bir narsani xarid qilmoqchi bo‘lishganini bilib olishardi. Hikoyatdan ayon bo‘ladiki, haqiqat jo‘n narsa emas. Uning xilma-xil qirralari, juda ko‘p tomonlari bor. Hech kim haqiqatni to‘laligicha idrok etolmaydi. Odamlar bir-birini tushunishga intilib, hamjihat bo‘lishganidagina haqiqatni yaxlit ko‘ra olishadi. Turk ham, fors, yunon, arab ham o‘zicha haq. Ammo har biri o‘zi haq ekanligini da’vo qilib, janjallashishmaganida, maqsadlari yagona ekanligini bilib olishardi va xursand bo‘lishardi.

Hamma “Haqiqat hamisha men tomonda” deb o‘ylaydi va boshqalar bilan murosa qilgisi kelmaydi. CHunki murosa qilsa, u bilan munozara qilayotgan kishilar oldida beobro‘ bo‘lib qoladiganday, o‘zini haqoratlanganday his etadi. Har bir kishining tabiatida mavjud ana shu takabburlik illati murosa-madora yo‘lini tog‘day to‘sib turadi. Kishilar ma‘rifatdan bebahralligi, takabburligi tufayli jahlini jilovlay olmaydi. Johil odam mayda, arziyas narsalar uchun ham ko‘pchilikka aziyat etkazadi. “Masnaviyi...”da jahl qusuqqa qiyoslanadi. Birov qusayotgan paytda yoki qusilgan joyga ko‘zi tushganida hamma ham jirkanadi. Iste’mol qilingan ozuqa odamning ichida turganida hech kimga ozor etkazmaydi. Ammo tanadan chiqqanida juda noxush ko‘rinadi, badbo‘yligidan irgantiradi. Jahl ham xuddi shunday. Odam jahlini ichida saqlamasdan to‘kib solsa, boshqalarning nafratini qo‘zg‘atadi. Jahldor odam hammani o‘zidan uzoqlashtiradi. Undan yaqin kishilari ham bezillaydi. SHuning uchun ham “jahl – eng iflos illat” deyiladi. “Kar kishining kasal qo‘shnisidan ahvol so‘ragani” hikoyatida jahlni yutishning afzalligi, u fazilat ekani xususda so‘z yuritiladi. Hikoyatda

qulog‘i eshitmaydigan kishi o‘zi bilmagan holda, bemorning dilini og‘ritadigan gaplar aytgani naql qilinadi. Kar qo‘shni “Ahvolingiz qanday?” deb so‘rsa, bemor: “O‘ldim” deydi. Buni eshitmagan qo‘shni: “YAxshi” deydi. Bemordan “Nima egan eding?” deb so‘raganida, u: “Zahar” deb javob byeradi. Kar: “SHifo bo‘lsin” deydi. Kar: “Seni kim davolaydi?” deb so‘raganida, xasta: “Azroil davolaydi” deydi. Kar esa: “Bu tabibning qadami qutlug‘ bo‘ladi” deydi va o‘zini qo‘shnilik haqi, odamgarchilik odobini o‘rinlatgan sanab, xursand bo‘lgancha bemor yonidan chiqib ketadi. Tabiiyki, bunday muomaladan har qanday bemor qattiq ranjiydi. “Masnaviyi ma’naviy”dagi bemor ham shunday ahvolda qoladi. Lekin donishmandlarning: “CHiqsa jahling, bos uni sen, qusmagil, / Qasdma-qasd aylab, shirin so‘zlar degin” hikmatini eslab, o‘ziga tasalli byeradi (Mavloni Jaloliddin Rumiy. Masnaviyi ma’naviy. 111-bet).

O‘zining ustunligini ko‘rsatishga intilish, zo‘ravonlik qilish, tabiiyki, odamlar orasida adovat tug‘diradi. Bir-birini xurmat qilishga asoslangan munosabatgina barchaga barobar manfaat keltiradi. Afsuski, avvalgi zamonlarda bo‘lganidek, hozirgi paytda ham odamlar orasida xuddi shu narsa etishmaydi va oqibatda, turli nizo, mojarolar paydo bo‘ladi. Kelishmovchilikdan hamma jabr chekadi. YUzaga kelgan adovat mavjud munosabatlarni izdan chiqaradi. Adovat ham xuddi hasad, baxillikka o‘xshaydi. Fe’lida bu xil illatlar mavjud kishi o‘ziga ham, boshqalarga ham faqat zarar etkazadi. SHuning uchun Mavloni “Har yomon fe’ling o‘zingga bir tikan, / Sanchilib poyingga abgor aylagan. / O‘z fe’lingdin xastayu bemor o‘zing, / Hisdan ayru, nafsga xizmatkor o‘zing. / Xasta xulqing o‘zgalarni har safar / Xastahol aylar, vale sen bexabar. / Ul yarodin bexabardirsan shu tob, / Ham o‘zing, ham o‘zgalarga ul azob” deydi (O‘sha manba. 166-bet). YAna bir o‘rinda “O‘qnimas, qahringni sindir, tashla chun, / Xashmu qahring nazdida sut misli xun” deb o‘git byeradi (O‘sha manba. – 168-bet). CHindan ham odam qahrlanganida tuzatib bo‘lmas xatolarni qilib qo‘yadi va bundan azob chekadi.

Kishi o‘zining fe’l-atvoridagi illatlar tufayli azoblanadi. Lekin u duch kelgan muammolari uchun o‘zini emas, boshqalarni aybdor, deb biladi. CHunki iymoni zaif kishi o‘zini ayblashdan ko‘ra boshqalarni ayblashni ma’qul ko‘radi. Kishi o‘zi aybdor ekanini tushunganida, his etganida qattiq qiynaladi. SHuning uchun ko‘pchilik o‘zini emas, boshqani aybdor etishga moyil bo‘ladi. SHu tariqa fe’l-atvorimizda xudbinlik

illati kuchayib boradi. Natijada, boshqaning aybi, kamchiligi ko‘rinadi-yu, o‘zimizdagi qusur, illatlarni sezmaymiz. “Masnaviyi...”da masjidga kirib namoz o‘qiyotgan to‘rt hindu va muazzin to‘g‘risidagi hikoyatda o‘z aybidan bexabar kishilar holati naql qilinadi. Muazzin ham, to‘rt hindu ham bir-birining aybini aytishga byerilib, ibodat chog‘ida har biri o‘zi xatoga yo‘l qo‘yayotganini sezmaydi. Ular masjidda namoz o‘qiyotganda o‘zaro so‘zlashish nojoiz ekanligini unutib qo‘yishadi. Mavlono ularning munozarasini ma’lum qilish asnosida: “YAxshidir ko‘zni o‘zingga solganing, / Aytganing aybni o‘zingga olganing. / CHunki kelgay yarmi ayb dunyosidin, / Boshqa yarmi yersa kelgay g‘ayb dunyosidin” deb ta’kidlaydi (O‘sha manba. 219-bet).

Insoniyat dunyoni azaldan “bu dunyo” va “narigi dunyo” deb ajratib keladi. Zardo‘shiylik dinida ham, budda, yahudiy va nosoro dinida ham dunyo shu tarzda tasniflanadi. SHuning uchun “bu dunyo”, “narigi dunyo” iborasi keng qo‘llanadi. “Bu dunyo” deganda tiriklik, “narigi dunyo” deganda kishi vafot etgach, boradigan joyi nazarda tutiladi. “Narigi dunyo” “u dunyo” deb ham yuritiladi. Odam “Bu dunyo”ni ko‘rib, bilib turadi, “u dunyo”da esa “bu dunyo”dagi harakat-amallari natijasini ko‘radi, deyiladi. Har bir kishining ikki dunyosi bevosita bog‘liqligi shu tarzda ta’kidlanadi. Lekin odam qo‘li bilan ushlab, ko‘zi bilan ko‘rgan narsalariga ishonadi, ko‘rganlaridan ko‘proq ta’sirlanadi, tajriba bilan bog‘liq faktlarni aniqroq idrok etadi. CHunki u moddiyunchi bo‘lgani uchun hodisalarga ko‘proq mantiq qonunlari asosida yondashadi. Mantiq qonunlariga muvofiq kelmaydigan hodisalarga e’tiborsiz qaraydi. Har bir kishining tabiatida ayni xususiyat ustunlik qiladi. Ammo odamning hayoti nafaqat mantiq mezonlariga muvofiq keladigan, balki unga mutlaqo mos tushmaydigan, ushlab, ko‘rish mumkin bo‘lmagan hodisalar bilan bog‘liq holda kechadi. Masalan, mehrni ko‘rish, ushlabning iloji yo‘q. Odam kimnidir beixtiyor yoqtirib qoladi, ba’zi birovlarini hech bir sababsiz xush ko‘rmaydi. Hamma elektromagnit to‘lqinlari yordamida telefon orqali bir-biri bilan gaplashadi. Ammo radio eshittirishlari, teleko‘rsatuvlarni ta’minlaydigan elektromagnit to‘lqinlarini xuddi daraxt, tosh, suv singari ko‘rib bo‘lmaydi. Odam hayotda mantiq asosida bilib bo‘ladigan va bilib bo‘lmaydigan hodisalarga ko‘p duch keladi. Sababi noma’lum, kutilmagan muammolar paydo bo‘lganida kishilar “Nima gunoh qildimki, bunday muammoga duch keldim?” deb iztirobga tushadi. Mavlono Jaloliddin Rumiy shu

holatga ishora etib, muammolar sababini topish oson emasligi, aql bilan hamma narsaning tagiga etib bo'lmashligini ta'kidlaydi. "Qisasi Rabg'uziy"da Muso payg'ambarning ilm o'rganish maqsadida Xizr (a.s.) huzuriga kelishi naql qilinadi. Unda bayon etilishicha, Xizr (a.s) Muso (a.s)ga "Ilm o'rganishga sabrsizlik qilasan" deydi. Muso (a.s) esa sabr qila olishini bildiradi. SHunda Xizr (a.s) Muso (a.s)ga: "Men nima qilsam ham sababini so'ramaysan. Besabrlik qilmaysan. Nima uchun shu ishni qilganim sababini o'zim aytaman" deydi. Ular yo'lga tushishadi. Daryodan o'tish uchun kemaga chiqishadi. Manzilga etgach, Xizr (a.s) kemanding tagini teshadi. Muso (a.s) bundan ajablanadi va Xizr (a.s)dan "Nega bunday qilding?" deb so'raydi. Xizr (a.s) Muso (a.s)ga: "Aytgandim-ku so'rama deb" deydi. Muso (a.s) "Buni unutibman, kechirgin" deydi. Xizr (a.s) va Muso (a.s) yo'lda yana davom etib, o'ynab yurgan bir bolaga duch kelishadi. Xizr (a.s) o'sha bolani o'ldiradi. Muso (a.s) yana ajablanadi va sababini so'raydi. Xizr (a.s) Muso (a.s)ga bu gal ham "Mendan hech narsani so'rama, degan edim. Sen rozilik bildirding. Ammo so'zingga amal qilmading" deydi. SHunda Muso (a.s) Xizr (a.s)ga: "Agar yana biror narsa so'rasam, o'zingga yaqinlashtirma" deydi. Ular yana yo'lda davom etishib, bir shaharga kirishadi. Odamlardan taom so'rashsa, ular byerishmaydi. Kechasi shu shaharda yotishib, yertalab yo'lga chiqishadi. Xizr (a.s) yo'l chetidagi vayrona uy ustini tuzatadi. Muso (a.s) undan: "Bu shahar odamlari bizga taom byermadi. Sen esa bu shahardagi buzilib yotgan uyni tuzatding..." deb so'raydi. Xizr (a.s) esa: "Sabrsizlik qilding. Endi o'zing ketavyer" deydi. Muso (a.s) rozi bo'ladi va unga: "Qilgan ishlaring sababini aytib byer" deydi. Xizr (a.s): "Agar kemani yaroqsiz qilib qo'ymaganimda zolim podsho uni egalaridan tortib olar va shu kema tufayli tirikchiligini o'tkazib turgan xonadon mushkul ahvolda qolardi. Zolim podsho kemani yaroqsiz deb ketgach, egalari tuzatib olishadi. O'ynab yurgan bola esa o'g'ri bo'lgani uchun o'ldirdim. Xaroba uyni shuning uchun tuzatdimki, uning ichida etim bolalarga atalgan boylik bor edi. Agar uy vayron bo'lsa, ichidagi boylikni boshqalar ko'rar va etimlarga qoldirmasdi. Etim bolalar ulg'aygach, uy ichidagi boylikni oladilar" deydi" (Rabg'uziy Nosiriddin Burhoniddin. Qisasi Rabg'uziy. 2-kitob. – T.: "YOzuvchi", 1991. – 272 b. – 21 – 22-betlar). Ushbu rivoyatdan Muso (a.s) ko'rgan hodisalariga mantiqan yondashgani anglashiladi. Mantiqan olib qaraganda, Muso (a.s) ajablanishga va ro'y byergan hodisalar sababini

so‘rashga haqli ko‘rinadi. Chunki har bir odam o‘zi tushunmagan hodisalar sababini tezroq bilgisi keladi. Ammo hayotda mantiq mezonlari asosida tahlil qilish orqali bilib bo‘lmaydigan hodisalar ko‘p uchraydi. Ular hozirgi paytga emas, kelgusi kunlarga daxldor bo‘ladi. Odamning aqli esa kelgusida ro‘y byeradigan hodisalarni oldindan aniqlashga ojizlik qiladi. “Masnaviyi...” da olamda odam aqli bilan anglolmaydigan, mantiq mezonlari orqali tushuntirib bo‘lmaydigan jumboq hodisalar juda ko‘p ekanligi va har bir kishining hayoti ular bilan bog‘liq holda kechishiga alohida e‘tibor qaratiladi. Asarda har bir odam uchun nafaqat kechagi yoki bugungi, balki yertangi kun ham mavjudligi hamda ular bir-biriga aloqador ekanligi ta’kidlanadi. Mavlono “g‘ayb olami” deganda, ma’lum ma’noda, kishining kelgusi hayoti bilan bog‘liq hodisalarni nazarda tutadi. “Masnaviyi...” da turli hikoyat, rivoyatlar orqali kishilar hayoti bilan bog‘liq uch zamon – o‘tgan, hozirgi va kelgusi zamon to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Sharq adabiyotining javohiri sanalgan, jahon adabiyotining durdonasi bo‘lib kelayotgan ushbu muhtasham asarda o‘tmishni unutma, hozirgi kuningni bekorchi xayollarga ovunib, boy byerma, yerta seni kuttirmaydi, uning o‘zi kelavyeradi, degan g‘oya ilgari suriladi. Hindan ham odam har qancha harakat qilganida ham kechagi kunini ortiga qaytarolmagani kabi kelgusida uni nimalar kutayotganligini ham bilmaydi. Har bir kishi faqat hozirgi vaqtidangina foydalana oladi. Bugungi kunini samarasiz o‘tkazgan odam yertangi kunida ko‘p foyda topishiga hech kafolat byerolmaydi. Chunki kishi yertangi kunga etishadimi-yo‘qmi, bu – noma’lum. Afsuski ko‘pchilik bugun qilishi kyerak ishni yertaga qoldiradi. Aksariyat kishilar yalqovlik qilib, zarur ishlarini bajarmasdan yuradi va oqibatda, yerinchoqligi, hafsalasizligi jabrini tortib, iztirob chekadi. Kishi o‘z paytida bajarmagan ishlari uchun afsuslanib, o‘zini o‘zi azoblaydi, o‘zidan norozi bo‘lib yuradi. Har bir kishi o‘z hayotini tahlil qilsa, albatta, bunga amin bo‘ladi. Shuning uchun Mavlono Jaloliddin Rumiy yo‘l o‘rtasiga tikan ekan kishiga tikanlarni yul, deb amr etgan hokim tilidan: “O‘chmasin yongan chirog‘ing to shu tob, / Sen pilikni sozla, so‘ng yog‘ quy shitob. / Yertaga qoldirma, yerta o‘tdi ko‘p, / Fursating o‘tmay, yana bo‘lmog‘i xo‘p” deydi (O‘sha manba. 167-bet). Hikoyatda bir qaysar kishi yo‘l o‘rtasiga tikan ekkani, odamlar bu ishi uchun uni malomat etishgani, lekin qaysar kimsa bunga parvo qilmagani, yo‘lovchilar yo‘l o‘rtasida o‘sgan tikandan ozor chekkani, hokim qaysarga

tikanlarni yulib tashla, deb buyruq qilgani, u esa nasib etgan kuni yularman, deb va'da byergancha, kunlarni o'tkazavyergani, tikanlar esa daraxtday bo'lib o'sib ketgani, hokim va'dabozni qiyin-qistovga olib, tikanni yulib tashlashga majbur qilganida, ishni o'z paytida bajarmagan qaysar ko'p mashaqqat tortgani bayon etiladi.

“Masnaviyi ma'naviy” ning uchinchi daftari debochasida suv ichib, yerdan turfa giyohlar ko'karib chiqishi, giyohlarni hayvonlar eyishi, hayvonlarning o'zi esa odamlarga taom bo'lishi qayd etilib: “Har ne mavjuddir, u halqumsiz emas” deyiladi (O'sha manba. 247-bet). Ushbu daftarda dastlab “Nasihatchining nasihatiga quloq osmay, ochlikdan fil bolasini eganlar qissasi” bayon etiladi. Unda ochlikka toqat qilmasdan, fil bolasini kabob qilib egan kishilarni ona fil kelib o'ldirgani, nasihatchining so'ziga amal qilib, nafsini tiygan kishiga esa fil tegmagani bayon qilinadi. Hikoyatdan odamlar ko'pincha nasihat-o'gitlarga quloq solmasligi va nafsiga byerilib, ochko'zlik qilishi, oqibatda, halokatga duchor bo'lishi anglashiladi. “Masnaviyi...” dagi bu kabi o'rinlar “Qisasi Rabg'uziy” dagi: “Odam bolasi o'lishini biladi, ammo o'lmayman, deb o'ylaydi; do'zaxdan qo'rqadi, lekin yovuzlik qiladi” degan so'zlarni yodga soladi (Rabg'uziy Nosiriddin Burhoniddin. Qisasi Rabg'uziy. 2-kitob. – T.: “YOzuvchi”, 1991. – 272 b. – 22-bet). Aslida bu kabi hikmatlar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Hikmatli so'zlar, maqollar, pand-nasihatlar kishilarning uzoq turmush tajribasidan tug'iladi. Afsuski kishilar o'zi jabr tortmaguncha ajdodlar o'gitini eslamaydi. Nasihat qiluvchilarni ko'pchilik yoqtirmaydi. CHunki aksariyat nasihatgo'ylarning so'zi bilan ishi muvofiq kelmaydi. Ular o'zlari mansabparast, shuhratparast, poraxo'r, ta'magir, kekkaygan bir kimsa bo'lgani holda, har bir odam vijdonli, halol bo'lishi zarurligi to'g'risida jo'shib va'z aytadi...

O'z-o'zidan ayonki, nasihat, maslahatlar zaminida muayyan haqiqatlar turadi. SHu bois pand-nasihatni tinglab, unga amal qilganlar hech qachon zarar ko'rmaydi. CHunki hamma ham eshitgan, bilganlari haqida gapiradi. Birovga maslahat byerayotgan kishi ko'pincha o'z boshidan kechirganlarini misol qilib keltiradi. Mushohada qilgan odam esa ulardan o'zi uchun zarur saboq chiqaradi. Ko'pchilik tabiatida takabburlik hissi ustun bo'lgani tufayli: “O'zi kim bo'libdiki, menga aql o'rgatadi” deb nasihat qilganlarni ranjitib, dilini og'ritadi va ataylab ularning fikriga teskari ish tutadi. Oqibatda esa mushkul ahvolga tushib qoladi. “Masnaviyi...”dagi

“Yo‘lda fil bolalariga uchraganlar qissasi”da hayotdagi shu holatga ishora qilinadi va “Nasihatdan yomonlik ko‘rdi kim?” deb xulosa chiqariladi (O‘sha manba. 249-bet). Hikoyatlar ichidagi rivoyatlar, rivoyatlar ichiga Qur‘on oyatlari, payg‘ambar hadislarini oltin uzukka yoqut ko‘z qo‘yilgandek joylashtirilgan “Masnaviyi...”da bayon qilingan har bir voqeadan shu tarzda ibratomuz xulosa chiqarilib, kishilarga o‘git byeriladi. Ushbu asar ana shunday beqiyos tafakkur xazinasini bo‘lgani bois SHarq G‘arbda qadrlanadi.

Aslida bir-birining so‘zini tinglash, nasihat va o‘gitlariga amal qilish kishilarni bir-biriga yaqinlashtiradi. Chunki har bir kishi so‘zini qo‘llab-quvvatlaganlarni yoqtiradi. So‘zi inobatga olinmay, iltimosi rad etilganida har qanday odam xafa bo‘lib ranjiydi, dili og‘rib, kayfiyati tushib ketadi. Hech bir odam hayot jumboqlarini o‘zicha bilib ololmaydi. Kishilar bir-biridan o‘rganish orqali hayot haqidagi tasavvuri, bilimini boyitib boradi va ushbu jarayon bir umr davom etadi. “Masnaviyi...”da kattadan ham, kichikdan ham o‘rganish lozimligi uqtirilib: “Har bir ishda maslahat vojib yerur, / To pushaymonlik keyin kam-kam bo‘lar. / CHun aqllardin aql quvvat olar, / Nayshakar yonida o‘sgay nayshakar” deyiladi (O‘sha manba 197-bet). “Masnaviyi...”da ana shunday o‘git, pand-nasihat ustuvor bo‘lgani bois u “didaktik doston” deb ta’riflanadi. Lekin Mavlononing asari an’anaviy didaktik asarlardan tubdan farq qiladi. Aksariyat didaktik asarlardan farqli holda, “Masnaviyi...”da pand-nasihatlar umumiy gaplar asosida emas, balki ta’sirchan hikoyat, rivoyatlar, chuqur ma’noli timsollar orqali ifodalanadi. “Didaktik doston” sifati Mavlono asarining bor-yo‘g‘i bir qirrasini bildiradi. “Masnaviyi...”dagi mulohazalar turli sharhlarga imkon byeradi. SHu boisdan ushbu asar har xil ta’riflanadi.

“Masnaviyi...” ning birinchi daftari debochadan keyin “Podshohning bir kanizakka oshiq bo‘lib, uni sotib olgani hikoyati” bilan boshlanadi. Mazkur hikoyat esa 26 840 ming bayt, ya’ni 53 680 misradan iborat ushbu muhtasham asardagi eng katta hikoyat bo‘lib, unda nafsga byerilish kishini halokatga eltishi bayon etiladi. Asardagi barcha hikoyat, rivoyat, masallar shu mavzuga qaratiladi. Nafs emoq-ichmoqdan iborat emasligi, u inson faoliyatini to‘lig‘icha qamrab olishi xususda so‘z yuritiladi. Qur‘oni Karimda: “(Ey insonlar), sizlarga ne bir musibat etsa, bas, o‘z qo‘llaringiz qilgan narsa – gunoh sababli (etur)” (SHo‘ro surasi, 30- oyat)” deyiladi.

Haqiqatan, kishilar shariatda man etilgan, qonunda taqiqlangan narsalarga qo‘l urishi tufayli aziyat chekadi. Odamlar fe‘l-atvoridagi illatlar nafsga byerilish oqibatida yuzaga chiqadi. Inson nafsining izmiga tushganida takabbur, ochko‘z, baxil, hasadgo‘y, xudbinga aylanadi. Bu illatlar esa har qanday kishini, albatta, ayanchli ahvolga soladi.

Kamtarlik, kamsuqumlik inson uchun eng zarur fazilat sanaladi. Aynan shu xususiyatlari kishiga obrz, sharaf keltiradi. CHunki kekxa ham, yosh ham, mansabdor ham, oddiy ishchi ham kamtar, kamsuqum bo‘lsa, atrofidaqilar, albatta, unga izzat-hurmat ko‘rsatadi. CHunki kamtarlik, kamsuqumlik shamchiroqqa o‘xshaydi. Uning nuridan kamtar kishining ham, u bilan muomala qilayotganning ham dili yorishadi. Kamtar, kamsuqum kishi o‘zgalarga hurmat ko‘rsatish orqali o‘zi ham boshqalarning hurmatiga yerishadi. Lekin har qanday kishi ham gohida kibrga byerilib, o‘zidan nochorroq odamlarga balanddan kelib, bepisand qaraydi. Vaholanki, kuchli, boy-badavlat kishilar jirkanib nazariga ilmaydigan sodda, bechora odamlarni ham Xudo yaratgan. Faqiru haqir odamlar siymosida ham Parvardigor mujassam. Afsuski, bu haqiqatni hamma ham har doim anglayvvermaydi. CHunki odam tabiati juda murakkab, kayfiyati tez o‘zgaruvchan bo‘lgani bois hayotda tez-tez xatolarga yo‘l qo‘yadi va oqibatda, aziyat chekadi. “Muhammad (s.a.v.)ning kasalmand do‘stini ko‘rgani borgani bayoni” da Mavlono insonning shu holatini nazarda tutadi va: “Uchrasa darvesh yo‘lingda qil shitob, / Bir nishona izlabon, etgil tavof. / Yo‘qsa botindin ko‘zing gar, esda tut, / Koni ganj yermish jahonda har vujud” deydi (O‘sha manba. 193-bet). Iqtibosdagi so‘ngi satr o‘git, nasihat bo‘lishi barobarida barchani ogoh etuvchi hikmat bo‘lib jaranglaydi.

“Masnaviyi...”da, qayd qilinganidek, payg‘ambarlar qissasi keng o‘rin tutadi. Jumladan, Muso (a.s.) boshidan kechirganlari orqali hayotda har bir odam turli sinovlarga duch kelishiga ishora qilinadi. Asarda payg‘ambarlar, avliyolar hayoti haqidagi hikoyatlar ichiga boshqa hikoyat, masallar joylashtiriladi. Ular barchasi ajoyib tarzda birlashib, ta’sirchan ma’naviyat sabog‘iga aylanadi. Uchinchi daftarda filning shakl-shamoyili xususda munozara qilganlar ahvoli haqida so‘z ketadi. Bayon qilinishicha, filni qorong‘i joyga kiritishadi va avval filni ko‘rmagan kishilarni bu joyga keltirishadi. Ularning birovi filning xartumini, boshqasi oyog‘ini, yana biri

qulog‘ini ushlaydi. Filning ko‘rinishi haqida ulardan so‘rashganida xartumini ushlagan kishi fil tarnovga o‘xsharkan, deydi. Oyog‘ini ushlagan esa fil ustunga o‘xshaydi, deydi. Qulog‘ini siypalagan kishi “Meningcha, fil bahaybat elpug‘ichga o‘xshaydi”, deydi. YA’ni har biri o‘zi his qilgan narsani aytadi (O‘sha manba. 282-bet). Ular filni yorug‘likda ko‘rganida, o‘z-o‘zidan aniqki, bunday deyishmasdi.

“Masnaviyi ma’naviy”dagi bir-biriga xuddi zanjir halqalari singari ulanib ketgan, syujeti turlicha hikoyat, rivoyat, masallarning barchasi tyeran mazmunga ega ekanligidan ulardan birini boshqasidan baland yoki past qo‘yib, bunisi birinchi, unisi ikkinchi darajali, deb bo‘lmaydi. Ular bilan tanishish davomida Mavlononing maqsadi aslida biror qiziqarli voqeani naql etish emasligi, uning butun diqqat-e’tibori kishilarga ma’naviy saboq byerib, ularni o‘ziga o‘zini tanitishga qaratilgani. “Majnunning Laylisi”, “O‘zidan qochish”, “To‘tiqush hikoyasi”, “Tilshunos va qayiqchi”, “Karning bemorni ziyorat qilishi”, “CHO‘pon va Muso”, “Fil bolasini eganlar” kabi hikoyat, rivoyat, masallarda bir-biridan tamoman farqli, bir-biriga mutlaqo aloqasi bo‘lmagan hodisalar bayon etiladi. Lekin ular o‘rtasida dabdurustdan sezilmaydigan ichki bog‘liqlik borligi ko‘rsatili, har biridan kishilar uchun barcha zamonlarda saboq bo‘ladigan ibratli xulosalar chiqariladi. Masalan, “Tilshunos va qayiqchi” hikoyatida amal-martabasi, mol-davlatiga mag‘rurlanib, boshqalarni nazar-pisand qilmaydiganlar takabburligi bois azobda qolishiga ishora qilinadi. Naql etilishicha, daryodan o‘tish chog‘ida tilshunos qayiqchidan : “Sen shu paytgacha tilshunoslikka oid ilmlarni o‘rgandingmi?” deb so‘raydi. Qayiqchi esa o‘rganmaganini aytadi. Tilshunos qayiqchiga: “Tilshunoslikka doir ilmlarni o‘rganmagan bo‘lsang, umringning yarmini bekor o‘tkazibsan” deb ta’na qiladi. Tilshunosning ta’nasidan qayiqchining dili og‘riydi. Ammo buni sezdirmaydi. Kutilmaganda to‘fon boshlanib, qayiq chayqala ketadi. Halokat bo‘lishini payqagan qayiqchi tilshunosdan: “Suzishni bilasanmi?” deb so‘raydi. Qo‘rqib qolgan tilshunos suzishni bilmasligini aytadi. Qayiqchi: “Tilshunoslikni o‘rganmay yarim umringni bekor o‘tkazibsan” deb malomat qilib, meni nazar-pisand etmading. Hozir qayiq cho‘kadi. Suzishni o‘rganmaganing uchun halok bo‘lasan, deydi. Hikoyatda boshqalarni kamsitish, nazar-pisand qilmaslik, o‘zini ustun qo‘yish kishini kutilmaganda halokatga eltishi shu tarzda ta’kidlanadi. Hikoyatdagi tilshunos – takabbur kimsa timsoli. O‘ziga bino qo‘yganlar har doim

o'zgalardan ustun ekanligini bildirgisi kelib turadi, mol-dunyosi, amal-martabasi, qilgan yaxshiliklarini oshirib-toshirib maqtanadi. Ayrimlarning kuchliligi, bilimdonligidan atrofida-gilar ham, jamiyat ham hech qanday naf etmaydi. Ammo ular bu xususda o'ylamaydi-da, o'zini osmon ustuni deb biladi, atrofida-gilarni nazarga ilmaydi. Bunday takabbur kimsalar esa, albatta, pand eb, beobro' bo'lib qoladi. Qayiqchini kamsitgan tilshunosning kutilmaganda halokatga uchrashi shundan dalolat byeradi. Bilimi, mol-dunyosi, amal-mansabi bilan g'ururlanish, o'z-o'zidan aniqki, o'sha kishining ma'naviy majruhligini bildiradi. Ma'naviy barkamol kishi hech qachon o'zini maqtab, boshqalarni kamsitmaydi. Aksincha, o'zgalarga ko'maklashishga, ko'nglini ko'tarishga intiladi. Agar tilshunos takabbur bo'lmaganida qayiqchiga xush yoqadigan gaplarni aytar, uning mehnatidan ko'pchilik bahramand ekanini eslatib, rag'batlantirardi.

“Tuyakash va faylasuf” hikoyatida ushbu mavzuning boshqa jihati yoritiladi. Unda tuyakash va faylasuf o'rtasidagi munozara byeriladi. Tuyasiga ikki qop yuk ortib ketayotgan kishiga ust-boshi yupun bir odam hamroh bo'lib qoladi. U tuyaga nima ortganini so'raydi. Tuyakash bir qop bug'doy, bir qop qum ortgani, muvozanat bo'lishi uchun shunday yo'l tutganini aytadi. O'zini “faylasuf” degan ust-boshi yupun kishi bundan ajablanib, tuyakashga: “Muvozanat bo'lishi uchun bug'doyni ikki qopga bo'lib solsang, kifoya-ku. SHunda tuyangni ortiqcha yukdan xalos qilasan”, deb maslahat byeradi. Tuyakash buni o'ylab ko'rmaganini aytib, faylasufning gapini ma'qullaydi. Lekin shunday aqlli kishining aftodaholligi tuyakashni o'ylantiradi. Tuyakash faylasufdan ot, tuya, ho'kiz, do'koni bor-yo'qligini so'raydi. Faylasuf hech narsasi – uy-joyi ham, non olish uchun puli ham yo'qligini aytadi. SHunda tuyakash: “YOnimdan ket. O'zingga foyda keltirmagan biliming menga ham zarar keltiradi”deb faylasufni haydab yuboradi. Faylasuf “Tilshunos va qayiqchi” hikoyatidagi tilshunosga o'xshab ketadi. Faylasuf ham, tilshunos ham o'rgangan bilimi o'zi va boshqalar uchun qanchalik foydali ekani haqida o'ylamaydi. Har qanday ilm esa hayotga tatbiq etishga yaroqli, hamma uchun foydali bo'lganida qadrlanadi. Nafi bo'lmagan narsa ilm sanalmaydi. O'ziga ham, boshqalarga ham nafi tegmaydigan narsalar bilan mashg'ul bo'lganlar o'z umrini zoe ketkazadi.

Ilohiy kitoblarda takabburlik kishini xarob qiladigan illat ekanligi alohida ta’kidlanadi va bu xususda ko‘plab ibratli misollar keltiriladi. “Masnaviyi ma’naviy”da ham ushbu muammoni yoritishga keng o‘rin byeriladi. Tilshunos uni oddiy qayiqchi shunday mulzam qilishini xayoliga keltirmagan. Faylasuf ham tuyakashdan “Sening befoyda falsafang kimga kyerak?” degan gapni kutmagan. Mavloni Jaloliddin Rumiyl tilshunos va faylasufning nochor holatini ko‘rsatish orqali oddiy odamlar ham olimlar anglamagan haqiqatni bilishi mumkinligini ta’kidlagan.

“Nafs” deganda ayrimlar mol-dunyo, mansab-martaba, izzattalablikni tushunadi. Aslida ovqat, kiyim-kechak, mol-mulkka o‘chlik – nafsning jo‘n bir ko‘rinishi, xolos. Aslida nafs odamning butun hayotini qamrab olgan tuzoqdir. “Yo‘lda fil bolalariga uchraganlar qissasi”da nafsning ochko‘zlik shakli haqida so‘z yuritiladi. Yo‘lovchilarga maysa, yaproq eb, qanoat qiling, filbachchaga daxl qilmang, deb eslatiladi. “Masnaviyi ma’naviy”dagi ushbu qissada yo‘lovchi – odamlar, maysa, yaproq – oz narsa, filbachcha – ko‘p narsa ramzi sifatida byeriladi. CHindan ham boriga shukur qilib yashagan kishi hech qachon xor bo‘lmaydi. Ochko‘zlik qilgan esa, albatta, halokatga uchraydi. CHunki u ko‘p narsani o‘zlashtirmoqchi bo‘lib, boshqalarning rizqiga chang soladi. “Masnaviyi ma’naviy”da nafsiga byerilib, ayanchli ahvolga tushganlar qissasi keng o‘rin tutadi. Undagi aksariyat hikoyat, rivoyat, masallar ushbu muammo bilan bog‘lanadi.

Nafs butun faoliyatini chirmovuq, to‘r kabi qamrab olgan ekan, tabiiyki, inson qanday yashashi kyerak, degan savol tug‘iladi. Ayonki, insonda nafas olish, eyish-ichish, kiyinish, uy-joy qurish kabi ko‘pdan-ko‘p ehtiyojlar mavjud. Mavloni ayganidek: “Har ne mavjuddir, u halqumsiz emas.” O‘simlik, jonzotlar ham tabiiy ehtiyojini qondirish orqali hayot kechiradi. Odamlar bu borada ulardan farq qiladi. O‘simliklar, jonzotlar ehtiyojiga yarasha narsa bilan qanoatlanadi. Kishilar esa bunday emas. Ular ehtiyoji zarracha bo‘lgani holda, tog‘dan ham katta narsaga egalik qilgisi keladi. Odamlarning moddiy ehtiyoji muttasil oshib, ko‘payib boravyeradi. Hech kim tuyakashdan ta’na eshitgan faylasuf kabi umrguzaronlik qilishni istamaydi. Dinda ham yupun, aftodahol bo‘lib yashash targ‘ib etilmaydi. SHariatda ham, dunyoviy qonun-qoidalarga ko‘ra ham kishilarning o‘z moddiy ehtiyojini halol mehnat qilib qondirishi ma’qullanadi va bunga zarur ijobiy hodisa sifatida qaraladi. “Masnaviyi ma’naviy”

dagi hikoyat, rivoyatlarda pok luqma kishining ma'nan-ruhan ulg'ayishida muhim asos ekani haqida so'z yuritiladi. Kishining eb-ichgani uning jismiga emas, qalbiga ham kuchli ta'sir etadi. Halol mehnat qilib, topganini tanovul etganida kishining tanasi ham, ruhi ham yayraydi. Chunki bunday paytda u yerkin, hur bo'ladi. Noqonuniy ishlarga qo'l urganida esa doim qo'rqib, xavotirlanib yuradi. Kishi xotirjam bo'lmaganida egan-ichgani tatimaganidan turli kasalliklarga chalinadi. Firibgarlar, aldatchilik qiladiganlar, albatta, qandli diabet, qon bosimi oshishi kasalligiga yo'liqadi, yurak xurujiga uchraydi. Bu kabi surunkali kasalliklar ruhiy halovatsizlikdan kelib chiqadi. Halol mehnat qilib, kamtarona umr kechiradiganlar odatda, ko'p kasal bo'lmaydi.

“Masnaviyi ma'naviy”dagi hikoyat, rivoyat, masallar turli mavzuda bo'lsa-da, ular ma'no-mazmun jihatidan bir-birini to'ldirib, uzviy davomiga aylanadi. “Tilshunos va qayiqchi” bilan “Ayozi siri” qiyoslanganida asarning o'ziga xos ushbu xususiyati yaqqol seziladi. “Ayozi siri”da Sulton Mahmud G'aznaviyning xos xizmatkori Ayozi o'z xonasiga eski kiyimi va chorig'ini osib qo'yishi sababi bayon etiladi. Hukmdorning Ayozi o'ziga yaqin tutishi ayrim amaldorlarning g'ashini keltiradi. Hasadgo'y a'yonlar podshohga Ayozi ustidan shikoyat qilishib, uni xazinadan ko'p oltin-kumushni o'g'irlab, xonasida saqlaganlikda ayblashadi. Podshoh a'yonlariga Ayozi xonasini tekshirishni buyuradi. A'yonlar yarim tunda qulfn buzib kirishib, eski kiyim va bir juft choriqdan bo'lak narsa topisholmaydi. Ular mulzam bo'lganicha hukmdor huzuriga borib, ko'rganlarini aytib, kechirim so'rashadi. Podshoh Ayozi: “Senga tuhmat qilganlarni jazolashing mumkin” deydi. Ayozi esa: “Mening osib qo'ygan eski kiyimim va chorig'im bor edi. Sening muruvvating tufayli boshqalar hasadini keltiradigan kishiga aylandim. Bu jahondir shubhachi, suvratparast / So'z ocharmiz ko'z solib, suvratga bas”, deb hasadgo'y amaldorlarga jazo byerishni istamasligini aytadi (O'sha manba. 571-bet). Agar Ayozi o'rnida boshqa kishi bo'lganida tuhmatchilarni turli azoblarga giriftor etardi. Ayozi esa avvalgi holatini unutmagani uchun dushmanlaridan o'ch olmaydi. U o'tmishini doim yodda tutish uchun eski kiyimi va chorig'ini saqlab yuradi. Mansab, boylikka yerishganida ham manmansirab ketmaydi. Amal, mol-davlat esa ko'pchilikning fe'l-atvorini o'zgartiradi. Aksariyat kishilar mansabga yerishib, davlatmandga aylanganida atrofidagilardan

o‘zini ustun, baland tuta boshlaydi. Mansab, boylik ko‘pchilikning tabiatidagi takabburlik illatini qo‘zg‘ab, yuzaga chiqaradi. SHunda ular ustozlari, tengdoshlarini unutib, o‘zini azaldan amaldor, boy-badavlat bo‘lganday tutadi. Ayoq ana shu ofatdan saqlanish uchun doim eski kiyimi, chorig‘ini ko‘zi tushadigan joyga osib qo‘yadi.

Ikkinchi daftarda bayon etilgan bitta narsa – uzum olmoqchi bo‘lgan holda, bir-birining tilini tushunmasdan janjallashganlar to‘g‘risidagi “To‘rt yo‘lovchi haqida rivoyat”da kishilarning haqiqatni o‘z aqli darajasida anglashi xususda so‘z yuritiladi (O‘sha manba. 238-bet). Filning shakl-shamoyili ustida tortishganlar haqidagi hikoyatda ushbu mavzu boshqacha talqinda davom ettiriladi. Ularning har ikkalasida o‘zini haq sanab, boshqalarni inkor etish, kamsitish nojoyizligi ta’kidlanadi va “Naqsh xunuk yersa, xunuk naqqosh dema” deyiladi (O‘sha manba. 283-bet).

Odam har qanday harakatni tana a‘zolari orqali amalga oshiradi. U oyog‘i yordamida bir joyga boradi, qo‘li yordamida biror narsani ushlaydi, og‘zi bilan ovqatlanadi. Ammo bu amallar o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmaydi. Kishining barcha amallari uning tabiiy ehtiyoji, ichki istaklaridan hosil bo‘ladi. Masalan, qayergadir borish zarurati tug‘ilsa, kishi o‘sha joyga boradi, och qolsa, ovqatlanadi, chanqasa, suv ichadi. Agar zarurat bo‘lmasa, odam na yuradi, na ovqatlanadi. Odam bu kabi ehtiyojlarini dastlab dilida his etadi hamda shunga muvofiq harakat qiladi. Mavlono Jaloliddin Rumiy ushbu haqiqatni: “Avvalo kelgay fikr, so‘ngra amal, / Bo‘yla qurmish mulki dunyoni azal. / Meva avval fikru ko‘ngilda bitar, / So‘ng og‘ochda ul o‘zin zohir etar” deb ifoda etadi (O‘sha manba. 158-bet). Qizig‘i shundaki, odam ko‘nglida tug‘ilgan barcha istak-xohishlarni hamisha ham to‘la idrok etavermaydi. Uning aksariyat xatolari, yanglishishi xuruj qilayotgan xohish-istaklari qanaqa samara byerishi, qanday natijaga olib kelishini aniq tahlil qilolmasligidan kelib chiqadi. Har bir kishi esa ichki mayllarini to‘xtatolmaslikdan qiynaladi. Hamma odam barcha istaklariga yerishgisi, mayllarini qanoatlantirgisi keladi. Istak-mayllar shiddatlanganda, kishi besabr bo‘lib qoladi. Ularning barchasini o‘zi uchun “foydali” deb biladi. Barcha xunuk oqibatlar istak-mayllarni “kyerakli”, “zararli” ga ajratolmaslik va ularga yergashish natijasida kelib chiqadi. Kishi qancha shoshsa, u shuncha ko‘p xatoga yo‘l qo‘yadi va ularning jabrini tortadi. Lekin odam harakatsiz ham turolmaydi. Odamning hayoti uning harakatida namoyon bo‘ladi. CHunki harakat – hayot asosi. Lekin kishilarning

harakat-amallarining barchasi ham ijobiy bo‘lavyermaydi. Odam ba‘zan bilib-bilmasdan yoki ataylab shariat man etgan, qonunda taqiqlangan harakat-amallarga qo‘l uradi. SHohning ham, gadoning ham umri ijobiy-salbiy amallarni bajarish bilan kechadi. SHu boisdan “Masnaviyi” da bu xususda: “YAxshilik yoki yomonlik etmayin, / Bir nafas dunyoda turmog‘ing qiyin” deyiladi (O‘sha manba. 159-bet).

“Masnaviyi ma‘naviy”da bir-biridan qiziqarli, ta’sirchan hikoyat, rivoyatlar ko‘p. Ularning barchasida inson ma‘naviyati to‘g‘risida so‘z yuritiladi. O‘zaro qofiyadosh baytlardan iborat asar “masnaviy” deyiladi. Dostonlar masnaviy usulida yoziladi. Mavlono Jaloliddin Rumiyning asarida ham baytlar o‘zaro qofiyadosh bo‘lib, unda xuddi dostonlardagi singari turli voqealar naql etilgan. Ularni bayon etish asnosida “Qur‘on” oyatlari, payg‘ambar hadislari keltirilib, tyeran xulosalar chiqariladi. “Masnaviyi ma‘naviy”dagi aqlni quvvatlantiruvchi bu hikmatlardan har bir kishi o‘zining saviyasi darajasida ta’sirlanadi. Inson esa eshitib, ko‘rganlaridan xulosa chiqarib, yomon, zararli ishlardan o‘zini tiyib, qo‘lidan kelgancha odamlarga yaxshilik qilganida izzat-hurmatga yerishadi. “Masnaviyi ma‘naviy”da xuddi shu haqiqat ta’kidlanadi. Unda shu maqsadda inson ma‘naviyatiga bevosita bog‘liq muayyan muammolarga e’tibor qaratilib, biror hikoyat, rivoyat, masal taqdim qilinadi va undagi fikr, mulohazalar “Qur‘on” oyatlari, payg‘ambar hadislari, donishmandlar hikmatlari bilan ziynatlanadi. SHu bois Mavlono Jaloliddin Rumiyni asarlarida, xususan, “Masnaviyi ma‘naviy”da ilgari surilgan g‘oyalar hozirgi paytda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. “Masnaviyi ma‘naviy” beqiyos ma’rifiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgani bois hamisha qadrlanadi. CHunki ushbu asar bag‘rida kundalik turmushga oid eskirmas pandu o‘gitlar, umumbashariy falsafiy fikrlar olmos kabi jilolanib, yarqirab turadi. Ulardan ko‘zda tutiladigan maqsad esa insonga ma‘naviy kamolot yo‘lini ko‘rsatmoq, kishilar hayotini go‘zal va mazmundor etmoqdan iboratdir.

“Masnaviyi ma‘naviy” asarining olti daftarini O‘zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol she’riy usulda o‘zbekchaga tarjima qilgan. SHoir Asqar Mahkam ushbu asarning bir daftarini sharhlari bilan o‘zbekchalashtirgan. Jamol Kamol Farididdin Attorning “Ilohiynoma” asarini ham o‘zbekchaga she’riy tarjima etgan. “Masnaviyi ma‘naviy” hamda “Ilohiynoma”da esa inson ulug‘lanadi, u ma‘naviy-ruhiy poklanish orqali o‘zligini tanishi to‘g‘risida so‘z yuritiladi.

Rumiy asarlari ko‘pchilik forsigo‘y va turkigo‘y shoirlar ijodiga katta ta’sir ko‘rsatgan, masnaviyxonlik xalqimiz o‘rtasida keng tarqalgan. O‘zbekiston FA Byeruniy nomidagi SHarqshunoslik institutida Rumiyning «Masnaviyi ma’naviy» asari saqlanadi. Istiqlol yillarida Rumiy hayoti va ijodiga qiziqish yanada kuchaydi. SH. SHomuhamedov, J.Kamol, A. Mahkam, T. Qahhor va boshqalar mutafakkirning turli janrdagi she’rlaridan namunalarni o‘zbek tiliga tarjima qilishgan. «Ichingdagi ichingdadir» asari Ulug‘bek Hamdam tarjimasida o‘zbek o‘quvchilarining ma’naviy mulkiga aylangan.

Yunus Emra

(1240 – 1320)

Mavlono Jaloliddin Rumiy izidan borib, «oshiqlar she’riyati» deb nomlangan she’riyatning shakllanishiga salmoqli hissa qo‘shganlardan yana biri **YUnus Emradir**. U 1240 – 1320 yillarda yashab o‘tgan. YUnus Emra haqida ko‘plab afsonalar to‘qilgan. U Pursuq daryosi bo‘yidagi Sariko‘y qishlog‘ida tug‘ilgan. YUnus mashhur shayx Tabduq Emraga muridlik qilgan. Bu shayx tasavvuf suluklaridan biriga rahnamolik qilgan. SHoirning o‘ziga Emra taxallusini tanlashi ham o‘zining shu sulukka mansubligini bildirish istagidan kelib chiqqan. YUnus Emraning «**Risolat ul nushiya**» («Nasihatlar kitobi») saqlanib qolgan. U Jaloliddin Rumiy va’zlarini eshitish uchun Ko‘nyo shahriga kelib, «Masnaviyi mavlaviy» muallifi asos solgan mavlaviy suluki zikrlarida ishtirok etgan va tasavvufning faol targ‘ibotchisiga aylangan. Jaloliddin Rumiy barkamollikka intilish avvalo o‘zlikni anglash, o‘zidagi illatlardan qutulib poklanish ekanligini ta’kidlagan. Bu qarashni YUnus Emra ham o‘z asarlarida targ‘ib-tashviq qilgan. So‘fiyona she’riyatda mash’uqa, do‘st deganda Olloh nazarda tutilgan. Jumladan, YUnus Emra ham:

Yo‘ldosh bo‘laylik ikkimiz,

Kel, do‘stga byeraylik ko‘ngil.

Holdosh bo‘laylik ikkimiz,

Kel, do‘stga byeraylik ko‘ngil

degan. SHoir “Do‘st” deb Ollohga murojaat qilgan. U Olloh barcha narsaning yagona yaratguvchisi deydi. SHuning uchun Uning rozi-rizoligi uchun yashash, unga

intilish insonning asosiy maqsadi bo'lishi kerak, degan g'oyani ilgari surgan. Tasavvuf shoirlari borliqdagi barcha moddiy va nomoddiy hodisalar Ollohning iznu irodasi bilan bunyod bo'ladi. Turli irq, dindagi, har xil tilda so'zlashuvchi kishilarni ham Olloh yaratgan. Odamlarni irqi, diniga qarab, birini biridan past yoki baland qo'yish nojoiz, deyishadi. YUnus Emra ham: «Agar haqiqiy oshiq bo'lsang, / O'zingni boylik bilan bezama. / O'zini boylik bilan bezaganlar / Tuproq bo'lib yotibdilar. / Tong-la qabristonga bordim, / Ko'rdim jumla jahon yotar» degan. YUnus Emra she'rlari o'zining soddaligi, mazmunan chuqurligi, iztirobni aniq ifoda qilishi bilan e'tiborni tortadi. SHoir asarlari mavzu yo'nalishi, ohangi jihatidan Ahmad YAssaviy hikmatlariga o'xshab ketadi. YUnus Emraning 1307 yilda bitilgan «Risalat ul nushiya» dostoni 600 baytdan ko'proqdir. Dostonning kirish qismi nazm va nasrda yozilgan. Asosiy qismi oltita mustaqil syujetli, alohida nomlangan dostonlardan tarkib topgan. Ular:

1. «Ruh va Aql dostoni»
2. «Qanoat dostoni»
3. «Nafrat dostoni»
4. «Sabr ahvoli»
5. «Nokaslik hollari»
6. «Aql dostoni»

deb atalgan. Mazkur asarda Aql va E'tiqod qudrati ta'riflanadi. Ular borliqni bilish vositasi ekanligi haqida so'z yuritiladi. To'rt unsur: tuproq, olov, suv, havo haqida to'xtalinadi. Inson ana shu to'rt unsurdan yaratilgani, uning fe'lidagi yaxshi va yomon jihatlar uning vujudidagi ushbu unsurlarga bevosita bog'liqligi ta'kidlanadi. Inson tabiatida yaxshilikka intilish ustun bo'lgani uchun hayotda yovuzlik, yomonlik har qancha ko'p bo'lmasin, oxir-oqibatda, yaxshilik g'alaba qilishi e'tirof etiladi.

«Risalat ul nushiya» – majoziy asar. SHuning uchun undagi voqealar «Aql» degan shaharda kechadi. Inson tabiatida “in” qurib olgan kibr va kamtarlik, xasislik va saxiylik, ochko'zlik va qanoat, yolg'on va haqiqat o'rtasidagi ziddiyat «Aql» shahridagi qarama-qarshi kuchlar sifatida ko'rsatiladi.

Xalq og'zaki ijodi yo'lida go'zal she'rlar bitgan YUnus Emra «turk she'riyati podshosi» deb ta'riflanadi. Uning asarlari asrlar davomida ko'plab shoirlar ijodiga

samarali ta'sir ko'rsatgan. YUNESKO 1991 yilni «YUnus Emra yili» deb e'lon qilgan va shoirning 750 yilligi dunyo miqyosida nishonlangan.

Usmonli turk adabiyoti

Jahon tarixida qudratli saltanatlar uncha ko'p bo'lmagan. Qizig'i shundaki, barcha qudratli saltanatlar dunyo ijtimoiy-siyosiy hayotiga uzog'i bilan 150-300 yil atrofida ta'sir ko'rsatolgan. Keyin, albatta, ular ham tanazzulga yuz tutgan. Qudratli saltanatlar bir necha mamlakatni o'z tasarrufiga olgan, turli tillarda so'zlashuvchi millionlab kishilarga o'z hukmronligini o'tkazgan. Usmonli turk davlati 1550-yillarda dunyoning eng qudratli saltanatiga aylangan. Bu saltanat 600 yil hukm surgan. Bu qadar uzoq davr surgan saltanat esa jahon tarixida kam uchraydi.

Turk xalqi tarixidagi yorqin sahifa Usmonli davri adabiyoti bir necha bosqichlarga bo'lib o'rganiladi:

1. XIV asr ikkinchi yarmi – XV asr turk adabiyoti.
2. XV asr ikkinchi yarmi – XVII asr boshi turk adabiyoti.
3. XVII asr ikkinchi yarmi va XIX asr birinchi yarmi turk adabiyoti.
4. Tanzimot (ma'rifatparvarlik) davri turk adabiyoti.
5. XIX asr oxiri – XX asr boshi turk adabiyoti.
6. 1908 – 1923 yillar turk adabiyoti.

Bu tarzda davrlashtirish muayyan asoslarga ega. Bu avvalo hayotdagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar bilan bog'lanadi. Chunki ijtimoiy turmushda ro'y byergan o'zgarishlar adabiyotga o'z ta'sirini o'tkazadi.

«Usmonli turk davlati» deyilishi Usmon Yertug'ul o'g'li nomi bilan bog'liqdir. Kunya sultonligi bo'lingach, undagi kichik bekliklardan birini Usmon

Yertugʻrul oʻgʻli boshqarishga kirishgan. Uning bekligi kuchayib, kengayib 1320 yildan eʼtiboran qudratli saltanatga aylangan. SHundan turklar «Usmonli turklar», ularning davlati «Usmonli turk davlati» deb yuritila boshlagan.

Usmonli davlati davrida turk xalqi madaniy hayotida juda jiddiy tarixiy hodisalar sodir boʻlgan. Jumladan, bu davrda turk adabiy tili shakllangan. Mamlakatda turli madaniy markazlar vujudga kelgan, jahon xalqlari adabiyotining mumtoz namunlarini tarjima qilish ravnaq topgan.

SHoʻro siyosati hukm surgan davrda “Devon-saroy adabiyoti hukmdorlar manfaatini ifoda qiladi. U shohlar, sultonlar, amirlarni maqtash bilan shugʻullanib, amaldorlarga maddohlik qiladi. Saroy shoirlari oddiy odamlarning ogʻir turmushiga achinmagan. Ular mamlakatdagi mavjud kamchilik, qusurlarga eʼtiborsiz qarashgan», deyilgan. Lekin bu unchalik toʻgʻri hukm emas edi. Albatta, hukmdorlarga maddohlik bilan shugʻullangan saroy shoirlari ham koʻp boʻlgan. Bu haqiqatni inkor etib boʻlmaydi. Biroq saroy-devon adabiyotida ham tarixni haqqoniy koʻrsatgan, kishilarning orzu-istaklarini yuksak badiiy shaklda ifoda etgan, xalqning maʼnaviy-maʼrifiy saviyasi rivojiga samarali taʼsir koʻrsatgan koʻplab asarlar bitilganki, bundan koʻz yumish mumkin emas.

Usmonli turk davlati devon adabiyotida tarjimachilikka alohida ahamiyat byerilgan. Buni birgina **«Kalila va Dimna»**ning turkchaga oʻgirilgani ham tasdiqlaydi. Bu asar esa jahon adabiyoti xazinasining noyob durdonalaridan biridir. «Kalila va Dimna» qadimgi Hindistonda yaratilgan. U sanskrit tili (qadimgi hind adabiy tili)da yozilgan. Bu asar donishmand Beydabo (Bedpoy) qalamiga mansub boʻlib, u hind podshohi Dobshalimga bagʻishlangan. Jahonning koʻplab tillariga tarjima qilingan ushbu asarda hukmdorlarning davlat boshqaruvida nimalarga rioya qilishi zarurligi, podshohlar, sultonlar oʻz aʼyonlari va raiyat bilan qanday munosabatda boʻlishi lozimligi, shohlar uchun qanday shaxsiy fazilatlar kyerakligi singari koʻpdan-koʻp masalalar hikmatlar, rivoyatlar vositasida yoritib byerilgan. SHu boisdan **«Kalila va Dimna»** donishmandlik kitobi sifatida Gʻarbu SHarq hukmdorlarini qiziqtirgan. Jumladan, u Yeron shohi Anushiravon binni Qubod Sosoniy (531 – 579) amri bilan oʻsha davr fors tili – pahlaviyga tarjima qilingan. Abbosiylar xalifaligi davrida esa mashhur olim Abdulloh ibn al-Muqaffa (721 – 757)

tomonidan pahlaviydan arabchaga o'girilgan. Firdavsiyning «SHohnoma»sida ma'lum qilinishicha, "Kalila va Dimna"ni Nasr binni Ahmad Somoniy (914 – 943)ning vaziri, tarixchi, tarjimon **Abdulfazl Muhammad Bas'amiy** (vafoti 974 yil) hukmdorning topshirig'iga ko'ra **Rudakiy** (vafoti 940/941)ga forschalashtirib o'qib byerib turgan. Tug'ma ko'r Rudakiy esa eshitganlarini nazmga aylantirgan.

«Kalila va Dimna» turkiy tillarga ham fors tilidan o'girilgan. Uning birinchi tarjimasi usmonli turk davlati hukmdori Sulton Murod I topshirig'iga ko'ra bajarilgan. Xivalik **Mulla Muhammad Niyoz** 1837 – 1838 yillarda "Kalila va Dimna"ni forschadan o'zbek tiliga o'giran. XIX – XX asrlarda Turkistonda «Kalila va Dimna»ning Qori Fazlulloh bin Iso Toshkandiy (taxallusi **Almaiy**) tarjimasi, ancha, keng tarqalgan. Kalila va Dimna – ikkita shoqolning nomidir.

Mazkur asar iboratli hikoyatlar, ta'sirchan hikmatlarga nihoyatda boydir. Qadimdan SHarq adabiyotida turli rivoyat, hikoyatlarni naql qilish ustun bo'lib kelgan. Jumladan, «Xamsa» dostonlarida ham rivoyat, hikoyat, sarguzashtlar bayoni asosiy o'rin tutadi. XIV – X asr turk adabiyoti namunalari ham rivoyat, hikoyat, sarguzashtlar naqliga asoslanadi. Ishqiy-romantik yo'nalishlardagi dostonlar (masalan, **Mas'ud ibn Ahmadning «Suhayl va Navbahor»** asari), qahramonlik mavzusidagi asarlar («**Battolnoma**», «**Sari Saltik haqida doston**» kabi)da qahramonlar kechmishlari bayoni asosiy mundarijani belgilaydi. **Tojiddin Ahmad ibn Ibrohim (Ahmadiy)ning** (1329 – 1413) «**Iskandarnoma**» dostoni SHayx Nizomiy Ganjaviyning «Xamsa»si ta'sirida yozilgan. Turk ijodkorlari Nizomiy asarlaridan ilhomlanib, «Iskandarnoma»dan bo'lak ham ko'plab dostonlar bitishgan. Masalan, Ma'ud ibn Ahmad (? – 1350) ning «**Suhayl va Navbahor**» dostoni «Xamsa» muallifining «Xusrav va SHirin» asariga o'xshatma sifatida yozilgan. **SHayxiy** (1371 – 1428) ham ayni shu nomda doston ham bitgan. Bu shoirning «**Devon**»i, «**Xarnoma**» («Eshak haqida kitob») kichik dostoni saqlanib qolgan. «Xarnoma» turk tilida bitilgan ilk satirik asar sifatida e'tirof etiladi.

XV asr ikkinchi yarmi – XVII asr boshi turk adabiyotida she'riyat alohida o'rin tutgan. O'zbek adabiyoti tarixida ham xuddi shunday hodisa kuzatiladi. Ayni shu davrda yashab ijod qilgan ulug' shoir Alishyer Navoiy asarlari nafaqat o'zbek, balki barcha turkiy xalqlar adabiyotiga samarali ta'sir ko'rsatgan. Jumladan, usmonli turk

adabiyotining mashhur namoyandasi **Ahmad Posho** (? – 1496) Alishyer Navoiyning 33 gʻazaliga nazira bitgan. Navoiy asarlaridan ilhomlangan bu shoirning «**Saroy qasidasi**» va «**Karam qasidasi**», koʻplab gʻazallari oʻzining mazmundorligi, obrazlarga boyligi bilan eʼtibor topgan. Usmonli turk adabiyotining boshqa vakillari ham Alishyer Navoiy asarlaridan xabardor boʻlishgan. «Xamsa» va shoir devonlari usmonli turklar orasida shuhrat topgan. Alishyer Navoiy gʻazallari 1481 yildayoq Sulton Boyazid II qoʻliga ham etib borgan.

XV asr ikkinchi yarmi – XVII asr boshi turk adabiyotida yorqin iz qoldirgan **Iso Najotiy** (1460 – 1508), **Mehri Xotun** (1456 – 1514), **Iso Masihiy** (? – 1512), **Ilyos Ravoniy** (? – 1523/1524), **Hamdulla Hamdi (Oqshamsiddin)** (1448 – 1509), **Mahmud Abdul Bogʻiy** (1572 – 1600), **Umar Nafiy** (1572 – 1634) kabi ijodkorlar asarlari mazkur davr adabiyotining koʻrkam namunalari. Bu davrda shu davrda turk madaniyati uchun yangi hodisa – dramatik sanʼat shakllanib, unda «**Qora koʻz**» teatri paydo boʻlgan. Bu davr turk nasrida yilnomalar, tazkiralar, kichik hikoyalar, latifalar asosiy oʻrin egallagan. Iso Masihiy, Ilyos Ravoniy asarlarida hayot goʻzalliklari ulugʻlansa, Umar Nafiy asarlarida turmushdagi mavjud kamchiliklar tanqid qilingan. Umar Nafiy saroy hayotidagi rasvogarchiliklarni ochiq-oshkora fosh etgan.

Hech bir davlatning tarixi faqat rivojlanish, tadrijiy taraqqiyot bilan kechmaydi. SHu bois har bir xalqning tarixida yuksalish va tanazzul davrlari kuzatiladi. Nega shunday ekanligini aniq tushuntirib boʻlmaydi. Bu hodisaning anglangan sabablaridan anglanmagan jihatlari koʻp. Biroq har qanday xalq, har qanaqangi davlat faqat taraqqiyotni koʻzlaydi. Hech qachon turgʻunlik, tanazzulni istamaydi. Afsuski, rivoj topgan saltanatlarda ham bir payt kelib, turgʻunlik, tanazzul yuz beradi. Usmonli turk davlatida ham XVII asr ikkinchi yarmi – XIX asr birinchi yarmida turgʻunlik, tanazzul yuzaga kelib, saltanatning xalqaro miqyosdagi mavqei tushib ketgan. Bu davrdagi asarlarda ijtimoiy hayotdagi illatlar, kishilar maʼnaviyati, axloqidagi tubanliklar keskin tanqid qilingan. **Nabi YUsuf** (1640 – 1712)ning «**Xayriya**» (1694) didaktik dostoni, **Aloviddin Sobit** (? – 1712)ning «**Adham va Humo**», «**Sartaroshnoma**»si shunday asarlar sirasiga kiradi. Jamiyatdagi illatlarni

tanqid qilish kishilarda sahna san'atiga qiziqishni kuchaytirgan. Ayniqsa, «O'rta o'yin» teatri shuhrat topgan.

XVII – XIX asrlarda turk madaniyati, adabiyoti, san'atiga, Evropa xalqlari, ayniqsa, Fransiya madaniyati kuchli ta'sir ko'rsatgan. **Ahmad Nodim** (1692 – 1730) singari shoirlar ijodida SHarq adabiyotiga xos an'analar ustuvor bo'lsa-da, lekin turk adabiyotiga Evropa adabiyotiga xos shakl-shamoyillar, ifoda uslublari, yangi janrlar jadallik bilan kirib kela boshlagan. Albatta, **Muhammad Asad G'olib Dada** yoki **SHayx G'olib** (1757 – 1799) singari shoirlar ijodida Jaloliddin Rumi, YUnus Emra singari mutafakkirlar ijodida namoyon bo'lgan tasavvufona ohang saqlangan. Uning «**Husn va Ishq**» dostoni o'zining syujeti yo'nalishi, obrazlar dunyosi jihatidan Alishyer Navoiy dostonlariga o'xshaydi.

Tanzimot davri adabiyoti

Turkiya tarixida «Tanzimot» deb ataladigan, «ma'rifatparvarlik davri» deb ham yuritiladigan muayyan davr alohida ajralib turadi. Chunki bu davrda mamlakat ijtimoiy hayotida keskin o'zgarishlar ro'y bo'lgan. Turkiya ijtimoiy-madaniy hayotiga Fransiyada sodir bo'lgan inqiloblar samarali ta'sir ko'rsatib, uning Evropa davlatlari bilan hamkorlik aloqalari kengaygan. Turkiya shaharlarida turli ilmiy jamiyatlar va kibor (aristokrat)lar uchun zamonaviy maktablar paydo bo'la boshlagan.

Ta'kidlash joizki, turkiy xalqlar adabiyotidagi yangilanishlar, dastlab, turk adabiyotida namoyon bo'lgan. Xususan, Evropa adabiyotiga xos roman, komediya, pamflet singari janrlar o'zbek, qozoq, ozarbayjon, turkman adabiyotidan oldin turk adabiyotida shakllangan. Buning boisi usmonli turklar yashaydigan Kichik Osiyo hududi Evropa qit'asi bilan tutashib ketgan. Ana shu hududiy yaqinlik tufayli turklar Evropa xalqlari bilan bevosita, to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy munosabatga kirishgan. O'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, turkmanlar esa Evropa tamadduni bilan, asosan, Rossiya orqali tanishishgan. Muayyan davr hukm surgan ijtimoiy-iqtisodiy turg'unlik, xonliklar o'rtasidagi nizo tufayli XIX asr 60-yillaridan keyin Turkiston o'lkasi Rossiyaning mustamlakasiga aylanib qolgan. Bu esa olib kelgan hamda uning dunyo taraqqiyoti markazi bo'lib qolgan Evropa bilan bevosita munosabat o'rnatishiga keskin to'sqinlik qilgan.

Ma'rifatparlik harakatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri avvalo unda teatr san'atining e'tibor topishi, dramaturgiyaning har qachongidan ko'ra rivojlanishida namoyon bo'ladi. Jumladan, XX asr 10 – 30-yillarida o'zbek madaniyatida teatr

san'ati, dramaturgiya juda tez ravnaq topgani kuzatiladi. YUrti mustamlaka kishanidan ozod qilish, kishilarni loqaydlik va jaholatdan qutqarish maqsadi bilan maydonga chiqqan Behbudiy, Avloniy, Hamza, CHO'lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy kabi jadidlar o'z faoliyatlarida teatr san'ati va dramaturgiyaga alohida e'tibor byerishdi. Bu davrda yashab ijod qilgan boshqa shoir, yozuvchilar ham albatta, teatr san'atiga aloqador faoliyat olib borishgan. CHunki o'sha paytda teatr san'ati ma'naviy, siyosiy, madaniy hayotga ta'sir ko'rsatishning g'oyat samarali, eng o'ng'ay, eng qulay vositasiga aylangan.

Tanzimot davrida, ya'ni 1830 yillardan e'tiboran Turkiyada ham teatr san'atining mavqei yuksalgan. Turk ziyolilarining G'arb davlatlari ijtimoiy hayoti, madaniyatiga qiziqishi kuchaygan. Voltyer, Russo, Monteske singari ijodkorlar asarlarini turkchaga tarjima qilishga kirishilgan.

Turk ziyolilari ham xuddi o'zbek jadidlari kabi ma'rifatga tayanibgina mamlakatni tanazzuldan olib chiqish mumkin, deb bilishgan. Ular jamiyatdagi illatlarni keskin tanqid qiluvchi publitsistik chiqishlar qilishgan. **«Tasviri Efkyar»**, **«Tarjumani ahval»**, **«Ibrat»**, **«Hurriyat»**, **«Muxbir»** singari gazetalar sahifalaridagi publitsistik maqolalar kishilar dunyoqarashini jiddiy tarzda o'zgartirgan. Bu davrda **Ibrohim SHinosiy** (1826 – 1871), **Abdulhamid Ziyo Posho** (1825 – 1880), **Na'miq Kamol** (1840 – 1888), **Abdulhaq Hamid Tarxon** (1852 – 1937), **Ahmad Midhat** (1844 – 1913) kabi ijodkorlar asarlari ayniqsa, e'tibor topgan. YUsof Komil Posho, Ahmad Voqif Posho, Ahmad Midhat kabi ijodkorlar Fenelonning **«Telemak»** (1859), Gyugoning **«Bo'ysunmaslar»** (1862), **B. Sen-Pyerning «Pol va Virginiya»** (1870), **D. Defoning «Robinzon Kruzo»** (1864 – 1874), **Dyuma o'g'lining «Pul»** asarlarini turk tiliga tarjima qilish orqali zamondoshlarini Evropa adabiyoti bilan yaqindan yaqinlashtirishgan. SHoir, tarjimon, dramaturg Ibrohim SHinosiy asarlari, xususan, pesalari folklor motivlariga asoslangani, shaklda va mavzuni talqin qilishda Evropa adabiyotiga xos xususiyatlarni o'ziga singdirgani bilan zamondoshlari e'tiborini tortgan. Uning **«SHoirning uylanishi»** pesasida jamiyatdagi nuqsonlar keskin tanqid qilingan. Tarjimon, publitsist, adabiyotshunos, shoir Abdulhamid Ziyo Poshoning ijodida ham tanqidiy ruh bo'rtib turadi. SHoirning **«Zafarnoma»** qasidasi, **«Ro'yo»** asarlari ma'rifatparvarlik yo'nalishidagi asarlar

sanalsa-da, ularda jamiyatning ijtimoiy-ma'naviy muammolariga munosabat bildirilib, qoloqlikdan qutulishga, ilg'or millatlar madaniyati, ijtimoiy rivojidan ibrat olishga da'vat etilgan.

Tanzimot davri ijtimoiy-madaniy hayotida Na'miq Kamol (1840 – 1888) faoliyati alohida o'rin tutadi. Uning ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan dramatik asarlari («**Vatan yoxud Silistra**» (1873), «**Bechora bola**» (1873), «**Gulnihol**» (1874), «**Jaloliddin Xorazmshoh**» (1882) ko'plab ijodkorlarga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Evropa ma'rifatparvarlari ijodi bilan keng tanishgan, Russo, Monteske asarlarini turk tiliga tarjima qilgan bu millatparvar adibning «**Alibeyning sarguzashtlari**» (1874) asari turk adabiyotidagi Evropa adabiyoti andozalariga muvofiq keladigan dastlabki romanlardan biridir. Ahmad Midhat hikoyachilikda milliy hayotni ifoda etishda yangicha dastlabki izlanishlarni boshlab byergan bo'lsa, Na'miq Kamol turk romanchiligiga birinchilardan bo'lib Evropa adabiyotiga xos ifoda usullarini olib kirgan. U milliy hayotni Evropa adabiyotidagi andoza asosida gavdalantirgan. Adib o'z asarlarida maishiy turmush ko'rinishlarini, kishilarning fe'l-atvorini, tabiat ko'rinishlarini real aks ettirgan. Ahmad Midhat o'z asarlarida folklorga xos ifoda shakllarini o'z ko'rinishida ifodalagan bo'lsa, Na'miq Kamol ularni ijodiy o'zgartirib qo'llagan. U «Alibeyning sarguzashtlari» romaniga yozgan so'z boshisida «Biz voqelikni Evopacha uslubda gavdalantirishga harakat qilamiz» degan.

«Alibeyning sarguzashtlari» romani kompozitsion jihatdan uncha mukammal emas. Unda nihoyasiga etkazilmagan, tugallanmay qolgan voqealar mavjudligi aniq bilinadi. Asar voqealarining qisqacha mazmuni bunday: o'ziga to'q xonadonning yagona farzandi Alibey Istambul shahri chekkarog'idagi CHamlij degan joyda Mohpaykar degan ismi jismiga mos kurd qizi bilan uchrashib, uni sevib qoladi. U qizga behad mahliyo bo'lganidan butun dunyoni unutadi, ishini tashlaydi, onasini alday boshlaydi. Mohpaykar ham unga moyillik bildiradi. Alibey Mohpaykar ta'siriga tushib qoladi. Alibeyning onasi o'g'lini badavlat xonadonning qizi Mohpaykardan uzoqlashtirish maqsadida Diloshub ismli juvonni Alibeyga jazman bo'lishga yollaydi. Biroq Alibey Diloshubga e'tibor byermaydi. Alibeyning o'rtoqlari esa Mohpaykar aslida kim ekanligini Alibeyga va uning onasiga ma'lum qilishadi. Mohpaykar aldab yurganini payqagan Alibey u byergan pullarni yuziga otadi. Haqoratlangan Mohpaykar

qasos olishga qat'iy kirishadi. Unga yovuz niyatini amalga oshirishda makkor fohishaboz Abdulla ko'maklashadi. Ularning makkorona rejasi tufayli Alibey Diloshubni cho'ri qilib sotadi. Mohpaykar qallob kishilar vositasida Diloshubni sotib oladi. Diloshubning hayoti uqubatga aylanadi. Bundan Alibey ham azoblanadi. U aroq ichishni boshlab, aysh-ishratga byeriladi. Onasi o'g'lining ahvoliga achinganidan azoblanib, vafot etadi.

Mohpaykar Alibeydan ko'ngil uzolmagani uchun u bilan yarashishga intiladi. Biroq hiyla-nayranglari behuda ketadi. Alibey tomonidan rad etilgan, Abdullaning ig'vo, fitnalariga uchgan Mohpaykar Alibeyni tuzoqqa tushirib, o'ldirmoqchi bo'ladi. Bu rejadan tasodifan xabar topgan Diloshub Alibeyga uni shahar chekkasidagi hovlisida o'ldirishmoqchiligini bildiradi. Alibey dushmanlari tuzog'idan bir amallab qochib, politsiya idorasiga, Diloshub esa uning paltosini kiyib, Mohpaykarlar turgan joyga boradi.

Alibey politsiyani boshlab kelgunicha Diloshubni o'ldirishadi. Mohpaykar Alibeydan o'ch olish maqsadida Diloshubga tuhmat qilganini tan oladi. G'azablangan va vijdon azobidan o'zini tutolmagan Alibey Mohpaykarni urib, o'ldirib qo'yadi. Alibeyni qamoqqa olishadi. Qilmishlari jazosiz qolmasligidan qo'rqqan Abdulla ham yuragi yorilib o'ladi. Diloshubning qotili Xirvat javobgarlikka tortiladi. Qamoqdan chiqqach, g'am-qayg'uga dosh byerolmagan Alibey ham halok bo'ladi. Mazkur asarda sevgi-muhabbat mojarosi bayoni asosiy o'rin tutadi. Unda ijtimoiy hayot muammolari Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar" yoki "Mehrobdan chayon" romanlaridagi kabi tyeran yoritilmaydi.

Turkiy xalqlar adabiyotida roman janrining shakllanish jarayoni o'ziga xos tarzda kechgan. Masalan, birinchi o'zbek romani – «O'tkan kunlar»da ham asosiy mundarijani sevgi-muhabbat mojarosi naqli belgilagan. Abdulla Qodiriy bu romaniga yozgan so'z boshisida «Xalqimizni shu zamonning «Tohir va Zuhra»lari, «CHor darvishlari», «Farhod va SHirin», «Bahromgo'r»lari bilan tanishtirishga o'zimizda majburiyat his etamiz. YOzmoqqa niyatlanganim bu – «O'tkan kunlar» yangi zamon romanchiligi bilan tanishish yo'lida kichkina bir tajriba, yana to'g'risi, bir havasdir» degan. Roman yozishga «havas»langan, intilgan ijodkorlar esa turkiy xalqlar adabiyotida ko'p bo'lgan. Jumladan, mashhur ma'rifatparvar, qrim-tatar xalqining

ulug' farzandi **Ismoilbek Gaspirali (1851 – 1914)** ham turkiy xalqlar adabiyotida romanchilikni boshlab byergan ijodkorlardan biridir. Uning «**Dorul rohat musulmonlari**» romani 1887 yil 25 yanvardan «Tarjimon» gazetasida bosila boshlagan. Bu roman «Farangiston maktublari», «Afrika maktublari», «Ayollar o'lkasi» nomlari bilan bir necha yil davomida mazkur gazetada chop etilgan. «Dorul rohat musulmonlari» romani o'z davrida turkiy xalqlarning ilg'or fikrli ziyolilari orasida e'tibor qozongan. Abdurauf Fitrat mazkur romanni forschaga tarjima qilib, uni 1912 yilda Buxoroda nashr qildirgan. Hamza arab mamlakatlari ziyoratidan qaytayotib, Istambulda to'xtab, u yerda Fitrat bilan ko'rishgan va u tarjima qilgan «Dorul rohat musulmonlari» romanini o'qigan. «Hind sayyohi» asarini yozishda esa Fitrat bevosita «Dorul rohat musulmonlari»dan ijodiy ta'sirlangan.

«Dorul rohat musulmonlari» muallifi haqida Abdulla Qodiriy «Qizil bayroq» gazetasida 1922 yil 1 iyulda bosilgan «Jasorat ayb emas» maqolasida: «..... Muso Jorulloh (Bagiev), Rizo va Rashid qozilarning hamda Ismoilbekning (ya'ni Ismoilbek Gaspirali) qadrlarini va tuz haqlarini kyeragiday anglamagan SHarq yigiti oramizda bo'lmasin, demak istayman. Ularning xizmatlarini taqdirlamaganlar telbalardir, boshqa narsa emasdir», degan. Vaholanki, ayni shu yillarda Ismoilbek Gaspiralinini panturkist, ya'ni turkparast sifatida qoralash boshlanib, uni yoqlaydiganlar ta'qib ostiga olingan.

Ismoilbek Gaspiralining ijodi, uning ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy qarashlari turkiy xalqlar ziyolilari orasida g'oyat qadrlangan. U jadid (yangilik)chilik harakati rahnamosi sifatida ulug'langan. Uning «Dorul rohat musulmonlari» romanini ko'pchilik o'zbek ijodkorlari o'qishgan. Ehtimol, ayni shu roman Hamzani «YAngi saodat», Mirmuhsin SHyermuhamedovni «Befarzand Ochildiboy»ni yozishga ilhomlantirgan hamda o'z asarlarini «roman» deb nomlashga rag'batlantirgandir.

«Dorul rohat musulmonlari» romani qahramoni – toshkentlik mulla Abbos. Yigirma etti yoshli bu yigit dunyoning ko'p mamlakatlarini kezgan. Fransiya, Pireney, arab o'lkalari, Granada singari yurtlarni sayohat qilgan. U Granada shahridagi muhtasham Elhamro saroyida bir oy dam olayotib, u yerda tasodifan «Dorul rohat» degan mo'jaza o'lkaga duch keladi. Dunyoga noma'lum bo'lib kelayotgan bu mo'jaza o'lkada ilm-fan, texnika behad yuksalgan, turmush farovon, musulmon dini va shariati hukmronlik qiladi. 185 kishining mashaqqatli mehnati bilan tashqaridan hech bir

yordamsiz barpo etilgan bu kichkinagina mamlakat turmushi tartib-intizom, tozalik-ozodalik, fuqarolarning yuksak madaniyati va har jihatdan tenglik, yerkinlikka asoslanadi. Bu hayot mulla Abbosni bag‘oyat havaslantiradi. U xayolida jonlangan havas qilishga arziydigan manzaralarni mustamlaka asoratida qolib, qashshoqlashgan yurtidagi ahvolga solishtiradi.

1992 yilda «Yildiz» jurnalida «Dorul rohat musulmonlari» romani «Tarjumon»da bosilgan matni asosida e‘lon qilindi. Ismoil Gaspirali «YUz yildan so‘ng 2000-sana» degan roman ham yozgan. «Dorul rohat musulmonlari» romani e‘lon qilinishidan bir yil avval, ya‘ni 1896 yilda qozon-tatar adibi Muso Oqyigitning «Mulla Xasamutdin» nomli romani ham nashr etilgan. Biroq «xalq romani» deb atalgan mazkur asar turkiy xalqlar orasida «Dorul rohat musulmonlari»chalik e‘tibor topmagan.

Na‘miq Kamolning «Alibeyning sarguzashtlari» romani (1874) bilan Ismoil Gaspiralining «Dorul rohat musulmonlari» (1887) asari orasida yigirma yildan ko‘proq vaqt yotadi. Ular bilan Abdulla Qodiriyning 1919 yilda yozila boshlagan, parchalari 1922 yildan «Inqilob» jurnalida bosilgan, 1925 yilda bo‘limlari alohida-alohida, 1926 yilda yaxlit kitob holida chop etilgan mashhur «O‘tkan kunlar» romani o‘rtasida esa ancha muddat turadi. Bu esa Evropa madaniyati, adabiyoti dastlab turk, qrim-tatar, undan keyin o‘zbek va boshqa turkiy xalqlar adabiyotiga ta’sir ko‘rsatgani bilan bog‘liqdir.

«O‘tkan kunlar» romani va «Alibeyning sarguzashtlari» asari o‘rtasida talaygina mushtarak jihat mavjud. Masalan, Alibey ham, Otabek ham oilaning yagona farzandi. Ularning har ikkisi ham behad byerilib, joni jahonini unutib sevadi. Otabek ham, Alibey ham muhabbat yo‘lida makkor, shafqatsiz kimsalarga duch keladi, o‘rtada qonli to‘qnashuv yuz byeradi. Abdulla Qodiriy birinchi romani «O‘tkan kunlar»da ham, ikkinchi romani «Mehrobdan chayon»da ham tarixga murojaat qilinadi. Na‘miq Kamolning ikkinchi romani **«Jazmi»** ham bevosita tarixiy mavzudagi asardir. Adib «Alibeyning sarguzashtlari»ni tamomlaganidan sal fursat o‘tgach, surgun qilingan. U o‘sha paytda 1880 yilda «Jazmi»ni yozishga kirishgan. YOzuvchi XVI asrda ro‘y byergan turk-fors urushi bilan bog‘liq voqealarni romani uchun mavzu qilib olgan. Asar qahramoni Jazmi – yosh, jasur, vatanparvar yigit. U jang chog‘larida jasorat

ko'rsatib, qo'shin qo'mondoni Usmon Posho nazariga tushadi. Turkлар tomonida turib, yeronliklarga qarshi urush olib borayotgan qrim-tatarlari armiyasi qo'mondoni Odil Gire bilan qadrdon bo'lib qoladi. Janglarning birida Odil Gire yeronliklarga asir tushadi. Yeron shohi Mahmud Xudobandni keksaygan va ko'zlari ko'r bo'lib qolgan, o'g'illari esa aysh-ishratga byerilgan. Mamlakatni esa shohning hokimiyatparast xotini SHahriyor va shohning go'zal singlisi Parixon boshqaradi. Bu ikki ayol yosh, kelishgan, ko'rkam Odil Gireni sevib qolishadi. Odil Gire SHahriyorning ko'ziga uni sevib qolganday bo'lib ko'rinsa-da, aslida Parixonni sevadi. CHunki Parixon ham u singari sunniy mazhabiga e'tiqod qiladi.

Odil va Parixon hokimiyatni qo'lga kiritish rejasini tuzishadi. Odil Usmon Poshodan ko'mak so'rab, maktub jo'natadi. Usmon Posho Jazmini Yeronga josus sifatida yuboradi. Jazmiga isyon ko'tarib, Odil Gireni tutqunlikdan ozod qilish vazifasi yuklatiladi. Biroq vazir Mirza Sulaymonning darvish qiyofasidagi ayg'oqchisi saroyda hokimiyatni qo'lga kiritish uchun fitna hozirlanayotganini payqab qoladi. Vazir tarafdorlari tunda saroyni o'rab olishadi. Qonli to'qnashuv chog'ida Odil Gire qahramonlarcha olishib, halok bo'ladi. Parixon ham o'ladi. YArador bo'lib qolgan Jazmi ularning jonsiz tanasi oldida zor-zor yig'lab, ko'z yoshi to'kadi. U Odil va Parixon qabriga o'z qoni bilan she'r bitadi. Jazmi darvesh qiyofasida vataniga qaytishni xayoliga keltira boshlaydi. Na'miq Kamolning tugallanmay qolgan romani birinchi qismi ana shu tarzda yakunlangan. CHunki adib surgunda vafot etadi.

1830-yillar oxiridan boshlanib, 70-yillarda yuksalishga yerishgan **Tanzimot davri** adabiyotida **Ahmad Midhat** (1844 – 1913), **Abdulhaq Hamid Tarxon** (1852 – 1937) asarlari ham o'ziga xos o'rin tutadi. Ahmad Midhat turk adabiyotida realistik nasrning shakllanishiga salmoqli hissa qo'shgan. Uning hikoyalar ko'plab ijodkorlarni ilhomlantirgan. «**Latif rivoyatlar**» to'plamida adibning turli mavzudagi hikoyalar jamlangan. Ularning har birida hayotning bir parchasi yorqin bo'yoqlarda gavdalantirilgan. YOzuvchining «**Flatunbey va Raqim afandi**» (1876), «**Hanuz o'n etti yoshinda**» (1879), «**Hasan Falloh**» (1875) romanlarida dolzarb ijtimoiy-ma'naviy muammolar turli toifadagi kishilar turmushini gavdalantirish orqali ko'rsatilgan.

Ahmad Midhat asarlarida maishiy turmush manzaralari, har xil tabaqadagi kishilarning o'y-kechinmalari jonli, aniq aks ettirilgan. Ulardan muallifning hayot voqealigini turli qatlamlarini yaxshi bilgani seziladi. Ahmad Midhat hunarmand-kosib oilasida dunyoga kelgan. Uning «Latif rivoyatlar», «Hasan Falloh» singari asarlari e'tibor qozongan. Adib adabiyot sir-asrorlarini o'rganish uchun biror bir o'quv yurtida tahsil olmagan bu adib Turkiyada 70 – 80-yillarda kechgan madaniy-ma'rifiy harakatning faollaridan biri sifatida tanilgan. Ahmad Midhat mamlakatda noshirlik ishlari yo'lga qo'yilishiga ham salmoqli hissa qo'shgan. Tinib-tinchimas, syerqirra faoliyat egasi bo'lgan bu ijodkor Evropa adabiyotining ko'plab mumtoz namunalarini fransuzchadan o'z ona tiliga o'g'irgan. U turk xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plashda ham jonbozlik ko'rsatgan. Chunki u barcha millatparvar, ma'rifatparvarlar singari adabiyotni inson ma'naviyatini shakllantiruvchi beqiyos vosita, deb bilgan. Ahmad Midhat «Adabiy asarlarni o'qish qahramonga qo'shib quvonish yoki uning bilan birga izzat chekish emas. Mutolaa qilish shunchalik yermak, vaqt o'tkazish ham emas. Mutolaa jiddiy mushohada yuritmoq, o'qiganlarini muhokama qilmoqdir», degan.

Abdulhaq Hamid Tarxon (1852 – 1937)ning she'riy, dramatik asarlarida ham davrning dolzarb ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy muammolariga e'tibor qaratilgan. SHoirning «**Qabr**» poemasi va «**Sahro**» to'plamidagi she'rlar o'z ifoda tarzi, shakli bilan turk adabiyotidagi o'ziga xos yangilik sifatida e'tirof etilgan. Uning tarixiy mavzudagi dramalarida ham, «**Hind qizi**» (1875) pesasida ham inson qadri, sha'nini ulug'lovchi g'oyalar ilgari surilgan.

XVIII asrdan boshlab, saroy adabiyoti hayotga yaqinlashgan, ko'pgina shoirlar oddiy xalqqa tushunarli sodda uslubda, ziyolilar uchun esa jimjimador va murakkab uslubda asarlar bitgan. XIX asrga kelib esa G'arb adabiyoti ta'sirida yangi turk adabiyoti shakllanib, ilk roman, pesalar, adabiyotshunoslik yo'nalishidagi tadqiqotlar yuzaga kelgan. Tanzimot davri ijodkorlari adabiy tilni xalq tiliga yaqinlashtirishgan. Ibrohim SHinosiy (1826 – 1871), Na'miq Kamol (1840 – 1888), SHamsiddin Sami (1850 – 1904), Rejaizoda Mahmud Akram va boshqalar o'zlarining realistik asarlari bilan turk adabiyotini yangilagan. Turk romanchiligi rivojiga salmoqli hissa

qo'shgan Xolid Ziyo Ushaqlagilning «Moviy va qora», «Taqiqlangan ishq» romanlari, Mehmet Raufning «Sentyabr» romani o'quvchilar e'tiborini qozongan.

Zamonaviy turk adabiyoti

XIX asr oxiri – XX asr boshi turk adabiyoti tarixida alohida bir bosqich sifatida ajralib turadi. Bu hodisa avvalo Turkiya davlati hayotida kechgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Bu davrda «Syerveti funun» (1891 – 1901) («Bilimlar boyligi») jurnali adabiy jarayonga samarali ta'sir ko'rsatgan. Ayni vaqtda turk peshqadam ziyolilarida fransuz xalqi hayoti, madaniyati, adabiyotini o'rganishga intilish juda kuchaygan. Mavjud hayotdagi qoloqlikni bartaraf etish, taraqqiy etib borayotgan xalqlar hayotidan namuna olishga da'vat etuvchi publitsistik maqolalar davr adabiyoti manzarasini belgilaydigan mezonga aylangan. Tovfiq Fikrat (1867 – 1915), Hamid Ziyo Ushaqlagil (1866 – 1945)ning turli janrdagi asarlari g'oyaviy-badiiy salmoqdorligi bilan e'tibor qozongan.

Tovfiq Fikrat she'rlari shakl jihatidan fransuz adabiyotidagi she'r shakllariga o'xshaydi. Biroq ularda turk millati ravnaqi uchun iztirob chekayotgan vatanparvar shoirning qalbi akslanib turadi. SHoirning «Saboh o'lursa», «Tuman», «Baliqchilar», «Tarixi qadim», «Tuyaning boshi», «Hamshira uchun», «SHyermin» kabi asarlarida dunyo o'zgarishlariga, kishilar ongu dunyoqarashidagi tebranishlarga yangicha nuqtai nazar bilan qarash, fikrni avval urf bo'lmagan shaklda ifoda qilish ko'zga tashlanadi. SHu boisdan ham ulug' o'zbek shoiri CHo'lpon: «Usmonlilarning «adabiyoti jadida» (yangi adabiyot)chilarining pir va ustozlari bo'lgan Tovfiq Fikratbek butun yangi nasl turklarning yuraklarina go'zal, nafis va latif she'r buketlari qadamishdir. Uning keng xayoli ravon (tez) va engil ifodasi kimni, qaysi bir she'r va adabiyot muhibini taxsir

etmas?... Tovfiq Fikrat «Rubobi shikasta» (siniq dutor) asari ila qancha tanilgan bo'lsa, uning ila qancha nafosat suyuvchilarni o'ziga maftun etgan bo'lsa, uning «Tarixi qadim»i - u dahshatli faryodi ila odamlarning qalbida buyuk-buyuk o'zgarishlar vujudga keltirmishdir...» deb yozgan.

Din shahid istar, osmon qurbon,

YAna qon, har tarafda qon, qon, qon!

(«Tarixi qadim»)

degan Tovfiq Fikratning insonparvarlik g'oyalari millionlab kishilar dilidan joy olgan. U dunyo zulm va zo'rlikdan azoblanayotganini, kishilar ongi, dunyoqarashidagi qoloqlik ma'rifatsizlik, johillik barcha uqubatlar sababchisi ekanini ta'sirchan ifoda qilgan.

Hamid Ziy o Ushaqlagilning romanlari va hikoyalarida esa hayot hodisalarini fransuz adibi Emil Zolya (1840 – 1902) asarlariga xos tarzda ko'rsatish seziladi. Boshqa turk yozuvchi, shoirlari ijodiga ham fransuz ijodkorlari asarlari kuchli ta'sir qilgan. Hamid Ziy o Ushaqlagilning «Moviy va siyoh» (1897), «Singan hayotlar» (1904) romanlarida kishilar turmush tarzi, jamiyatdagi ijtimoiy ahvol butun fojialari bilan gavdalantiriladi. Adibning romanlarida bo'lgani singari, hikoyalarida ham bechora odamlarning ayanchli ahvoliga achinish asosiy diqqat markazida turadi.

1908 yilda Turkiya ijtimoiy-siyosiy hayotida jiddiy voqea yuz byergan. Bu voqea «yosh turklar inqilobi» deb ataladi. YOsh turklar, ilg'or fikrli ziyolilar mamlakat hayotidagi mavjud qoloqliklarga barham byerish, rivojlanib borayotgan Evropa davlatlariga xos taraqqiyotga intilish istagi bilan maydonga chiqishgan... Tarixiy zarurat sifatida yuzaga kelgan bu harakat mamlakat iqtisodiy, siyosiy, madaniy hayotida jiddiy o'zgarishlar boshlanishiga olib kelgan. Jumladan, mavjud turmush tarzini yangilashga da'vat qiluvchi turli adabiy oqimlar paydo bo'lgan. Ular orasida «Fejri ati» («Otayotgan tong») adabiy to'garagiga uyushgan ijodkorlarning asarlari e'tibor qozongan. Ularning she'rlarida asrlar davomida hukm surib kelgan sharqona adabiy an'analarga o'xshamagan shakl, uslub, obrazlar namoyon bo'la boshlagan. Umuman, ayni shu davrdan Evropa adabiyotidagi simvolizm turk she'riyatiga keng kirib kelgan. Ahmad Hoshim (1885 – 1933), Mehmed Emin YUrdaqul (1869 – 1944), Mehmed Akif Yersoy (1873 – 1836), Rafiq Xolid Qaray (1888 – 1965) kabi

ijodkorlarning hayot hodisalari, inson qismati chigalliklarini Evropa adabiyotiga xos usul va uslublarda ifoda etgan asarlari shu davr turk adabiyoti qiyofasini belgilagan. Atigi 36 yil umr ko'rgan Umar Sayfiddin (1884 – 1920) ning 136 hikoyadan tashkil topgan to'plami hozir ham turk o'quvchilarining eng sevimli kitobidir. Umar Sayfiddin adabiyotning ijtimoiy vazifasi haqida: “Adabiyotga faqat san’at deb qarashlariga men mutlaqo qarshiman. YOzuvchining burchi inson qalbida yovuzlikka qarshi nafrat tuyg‘usini uyg‘otish, uni xar xil pastkashliklardan asrashdir” degan.

Umar Sayfiddin asarlari turk realistik hikoyachiligida alohida hodisaga aylangan. Mamlakatda yuz byerayotgan ijtimoiy-siyosiy hodisalarga faol munosabat bildirib ijod qilgan bu adib hikoyalari, pamfletlarida hodisalar aniq, ayni hayotning o'zidagiday jonli va kulgili ko'rsatilgan. YOzuvchi «Ochiq havo maktabi» va boshqa asarlarida Efrazbey kabi obrazlar galyereyasini yaratib, o'quvchilarini turmushning murakkab, ziddiyatli muammolari haqida o'ylantiradi. Adib Efrazbey obrazida zamondoshlari fe'l-atvoridagi laganbardorlik, mahmadonalik, engiltaklik, aldamchilik, qalloblik, shuhratparastlik kabi illatlarni aks ettiradi. Umar Sayfiddin yosh turklarning 1908 yilgi inqilobini «inqilobga parodiya» deb atagan. Efrazbey obrazida yosh turk inqilobchilarining kulgili qiyofasini ko'rsatgan. CHunki 1908 yildagi yosh turklar inqilobi Sulton Abdulhamid hukmronligini ag'darib, mamlakatda ijobiy o'zgarishlar qilishga katta va'dalar byergan bo'lsa-da, biroq bu kutilgan samarani byermagan. Inqilobda faol ishtirok etgan, undan umidvor bo'lganlarning hafsalasi tezda so'ngan. Hokimiyatni egallagan yosh turklar partiyasi niyatlarining amalga oshishiga Turkiya – Italiya (1911) va Bolqon urushi (1912 – 1913) ham monelik qilgan.

1908 yil voqealari bilan Turkiyaning respublika deb e'lon qilinishi (1923) gacha bo'lgan davr turk adabiyotida Ziyo Ko'kalp (1876 – 1924) ijodi ham o'ziga xos o'rin tutadi. U «YOsh qalamlar» jurnalini nashr qildirgan (1908). Ziyo Ko'kalp barcha turkiy xalqlarni turkchilik asosida birlashtirish tarafdori sifatida turkiy dunyo birligi g'oyalarini nazariy jihatdan ishlab chiqqan. U ayni harakati uchun ta'qib va quvg'inga uchragan, surgun qilinib, qamoqqa olingan (1918). Keyinchalik Mustafo Kamol Otaturk tomonidan Turkiya Respublikasining mas'ul lavozimlariga tayinlangan. YOsh Turkiyaning milliy mafkurasini ishlab chiqqan bu ijodkorning 9 jildlik kulliyoti chop qilingan (1952 – 1982). Ziyo Ko'kalpning tarixga oid asarlarida

Turkiya va turkiy xalqlarning demokratik va milliy mustaqillik, taraqqiyot yo‘liga o‘tishining tarixiy, siyosiy tafsilotlari, nazariy muammolari, tajribasi va eng muhimi, turkiy tamaddunning kelgusi taraqqiyot yo‘llari bayon etilgan.

Asr boshidan Turkiyaning Mustafo Kamol Otaturk tomonidan Respublika deb e‘lon qilinganigacha bo‘lgan davr juda murakkab kechgan. Mamlakat og‘ir iqtisodiy ahvolni boshdan kechirgan. Turkiya Evropaning harbiy jihatdan qudratli davlatlari o‘rtasida bo‘lib o‘tgan birinchi jahon urushida qatnashishga majbur bo‘lgan. Urush benihoya katta kulfatlar keltirgan. Turkiya urushda mag‘lubiyatga uchragan. U har taraflama Evropa davlatlari iskanjasida qolgan. Mamlakat mashaqqatli davrni boshidan kechirayotgan paytda adabiyotda ozodlikka, milliy o‘zini anglashga da‘vatlovchi g‘oyalar bosh mavzuga aylangan. Qishloqlardagi og‘ir turmush, xotin-qizlarning insoniy haq-huquqlari toptalayotganini ko‘rsatish roman, qissa, hikoya, dramalarning asosiy mundarijasini tashkil etgan. Hayotdagi achinarli ahvolni akslantirish orqali mavjud sharoitni yaxshilashga chaqirish barcha ijodkorlar uchun asosiy maqsad bo‘lib qolgan.

Turkiyada bu davrda turli yo‘nalishda ko‘plab davriy nashrlar mavjud edi. «Oydinlik» jurnali, «O‘roq va bolg‘a» gazetasi kishilarda millatparvarlik, vatan ozodligi tuyg‘ularini ulg‘aytarish borasida boshqa nashrlarga ibrat bo‘lgan. Mazkur jurnal va gazeta sahifalarida millatparvar ziyolilarning demokratiyani, inson sha‘ni, qadriyatini ulug‘lovchi ko‘plab e‘tiborli asarlari bosilib chiqqan.

XX asr turk adabiyotida yorqin iz qoldirgan Mehmed Emin YUrdaqul (1869 – 1944) she‘rlari millatparvarlik, vatanparvarlik ruhiga yo‘g‘rilgani bilan e‘tiborni tortadi. Zotan, millatparvarlik va vatanparvarlik bir-biri bilan chambarchas bog‘liq tushunchalardir. Chunki millat Vatanning sohibi, egasi bo‘lsa, Vatan millatning makoni, uning jamiki boyligidir. Mehmed Emin YUrdaqulning she‘riy to‘plamlari "Ey turk, uyg‘on", "Turk sozi", "Anqara", "Turkcha she‘rlar", "Turonga qarab" deb nomlanadi. Bu nomlarning o‘zi ham shoirning millatparvar, vatanparvar ijodkor bo‘lganidan dalolat beradi. "YUrdaqul" so‘zi" yurtga qul, yurt uchun qul" degan ma‘noni bildiradi. Demak, shoirning ismi ham uning vatanparvarligiga ishora, ramz sanaladi. Mehmed Emin Istambulda, baliqchi boy oilasida tug‘ilgan. Uning bobolari ham boy-badavlat ma‘rifatparvar, millatparvar kishilar bo‘lishgan. Mehmed Emin

boshlang'ich maktabni tamomlagach, Beshiktosh harbiy bilim yurtida o'qigan. Iqtisodiyot va huquq sohalari bo'yicha oliy ta'lim olgan. Soliq nazorati sohasida ancha muddat ishlagan. Davlat bojxonasida ham mas'ul lavozimlarni bajargan. Lekin u bolaligidan adabiyotga, she'riyatga qiziqqan. "Asli va Karam", "Oshiq G'arib", "Battol G'oz" kabi xalq kitoblarini sevib, ishtiyoq bilan mutolaa qilgan. Mehmed Emin qayerda, qaysi lavozimda ishlamasin, she'riyatga qiziqish, intilish umr bo'yi unga hamroh bo'lgan. 1891 yildan uning birinchi she'riy kitobi "Fazilat va adolat" bosilib chiqqan. Undagi she'rlar taniqli ijodkorlar e'tiborini tortgan.

Mehmed Emin YUrdaqulning she'rlari misralarining ixchamligi, so'zlarining sodda va jarangdorligi bilan e'tiborni tortadi. Bu she'rlar mazmunining ta'sirchanligi bilan kishiga jo'shqin ruh bag'ishlaydi, kurashga, harakatga, fidoyilikka undaydi. Mehmed Emin YUrdaqulning millatparvarlik ruhiga yo'g'rilgan jo'shqin she'rlari Vatan ozodligi uchun jangga kirgan askarlar kayfiyatiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Askarlar uning she'rlarini yozib olib, yonlarida olib yurishgan. CHunki shoir Vatan, millat muqaddasligini o'z she'rlarida sodda va ta'sirchan ifodalagan. Mehmed Emin YUrdaqulning "Men bir turkman, dinim, irqim ulug'dir, / Ko'ksim elu yurt ishqiga to'lig'dir" deb boshlanadigan she'rini barcha vatanparvar fidoyilar yoddan bilgan. 1897 yilda yozilgan "Jangga ketarkan..." degan bu she'rni hozir ham turklar g'urur bilan yoddan o'qishadi. Mustafo Kamol Otaturk ham: "SHoir Mehmed Emin YUrdaqulning "Men bir turkman, dinim, irqim ulug'dir" misrasi bilan boshlanadigan she'ri menda milliy g'urur hissini uyg'otib, o'zligimni anglatgan" deb e'tirof etgan. Anvar Posho barcha askarlarga Mehmed Emin YUrdaqulning "Ey turk, uyg'on" she'rini tarqatgani ham millatparvar shoirning vatanparvarlik ruhiga yo'g'rilgan jo'shqin she'rlari millatdoshlariga ma'naviy-ruhiy quvvat bag'ishlaydigan ta'sirchan kuchga ega bo'lganidan dalolat byeradi. Mehmed Emin YUrdaqulning bu she'rlari yasama, sun'iy balandparvozlikdan xoli. Ularda samimiy qalb tuyg'ulari jo'shqin ehtiros bilan ifodalangan. Bunday she'rlarning qadri, ahamiyati esa hech qachon so'nmaydi. CHunki shoir:

Bu tuproqlar bobolarim o'chog'i,

SHunda uyim, shunda umrim gul chog'i!

SHunda Vatan! SHunda Tangri quchog'i!

Ota yurtda o'g'lon o'lmas, ketaman!

Tangrim shohid, turajakman so'zimda,

Millatimning ishqiy yashar o'zimda,

Faqat Vatan bordir ikki ko'zimda,

YOr yotog'in yovlar olmas, ketaman!

deydi. Mehmed Emin YUrdaqulning "Jangga ketarkan..." she'ri ana shunday samimiyligi, jo'shqin da'vatlari bois kishilar qalbidan joy olgan. SHoirning bu da'vatlari diniy hissiyotlarni junbushga keltirishi bilan ham vatanparvarlik, millatparvarlik tuyg'ularini jo'shtiradi. SHoirning hayot-mamot jangiga ruhlantirgan "Jangga ketarkan..." she'rida:

“Qur'on” o'qib, ozg'in yo'lga yurmasman

Usmonlining bayrog'ini byermasman.

Olchoq yovni yurtga qo'yib turmasman,

Tangri uyi vayron bo'lmas, ketaman!

deyiladi. Ayni she'rida shoir Vatanni "Tangri quchog'i" deb ataydi. Bu ta'rif Vatan haqida aytilgan chiroyli tashbeh bo'lish barobarida, shoirning o'ziga xos badiiy topilmasidir. Bunday badiiy kashfiyotni diniy e'tiqodi mustahkam, Ollohga ishonchi barqaror ijodkorgina topa oladi. Mehmed Emin YUrdaqul Vatan, millatning aziz, muqaddasligi, ular uchun har bir kishi fidoyi bo'lishi kyerakligi haqidagi da'vat, xitoblarida, albatta, dinga e'tibor qaratadi. CHunki inson qalbida, ongu shuurida Vatan, millat va diniy e'tiqod tuyg'usi o'zaro bog'liq holda yashaydi. SHu boisdan shoirning "Men bir turkman, dinim, irqim ulug'dir, Ko'ksim elu yurt ishqiga to'lig'dir" satrlari millionlab turklar qalbidan joy olgan. SHoir Vatan, millat, dinni madh etish, ularning muqaddasligini ta'kidlash bilan cheklanmagan. U mustamlaka asorati, kishilarning zamona taraqqiyoti, ma'rifatdan uzoqlashib qolgani, jaholat keng yoyilgani tufayli yurt va millat taqdiri tahlika ostida qolganidan iztirob ham chekkan. Mehmed Emin YUrdaqulning she'rlarida millat fidoyisi bo'lgan vatanparvarlarning qalb nidolari aks etgan. Jumladan, shoir "Vatan tahlikada" she'rida:

Vatandoshlar! Haqqimizdir hur va mas'ud yashamoq,

Nechun asir, mazlum, yo'qsil bo'lib qoldik biz bu choq?..

Bu millatning yozig'i ne?.. Bu istibdod ne demak?..

Bir hamiyat ko'rsatmasak, Vatan qo'ldan ketajak!..

deb yozgan. SHoir o'z shaxsiy manfaati uchun millatparvarlarga zulm qilayotgan hukmdorni, uning amaldorlarini ayamay tanqid qilgan. YUqoridagi she'rida ham:

Abdulhamid istaydirki, vatan deya qurol tutgan har askar –

Barcha kabi tinch yashashga haqli bo'lgan o'sha harbiy miskinlar

Uning uchun asirdayin xizmat qilib so'lsinlar va o'lsinlar...

...Har mahkama – kuchsizlarga zulm aylagan bir qattol,

Har bir qonun – yo'qsillarga otilajak bir qurol...

Butun yuklar shu yo'qsilning ustinda,

Bu zavolli har kun qamchi ostinda,

Bu zavolli molsiz, uysiz, o'choqsiz,

Urug'liqsiz, tuproqsiz

Zavollining omoch surgan xotini-da ekmaksiz (nonsiz – A. U.),

Zavollining malak qizi, bolalari ko'ylaksiz!..

degan. Bu kabi ehtiros bilan bitilgan she'rlar shoirning yuksak insonparvarligi, millatparvarligidan dalolat byeradi. Mehmed Emin YUrdaqul singari ijodkorlarning millatparvarlik, vatanparvarlik tuyg'ulari ularning kambag'al, bechora odamlarga achinishidan kelib chiqadi. Kishilarga, ayniqsa, kambag'al-bechoralarga achinish, ularni inson sifatida qadrlash ijodkorning iymoni butligi, e'tiqodi mustahkamligi, qalbining pokligi, dunyoqarashining tyeranligidan kelib chiqadi. Mehmed Emin YUrdaqulning vatanparvarlik, millatparvarlik ruhiga yo'g'rilgan da'vatkor she'rlari uning iymon-e'tiqodi g'oyat yuksak bo'lganini bildiradi. O'tyurak shoir "Bilingizki, ey g'addorlar" she'rida:

Janobi haq bu olamda insonlarni hur yaratdi.

Har millatga kishanlarin parchalatur, parchalatdi!

Qora xalqning ko'zin ochar bu o'g'irlik, talon, aldoq,

Mazlumlarga yo'l ko'rsatar zolimlarning zulmi har chog'!..

Mana, sizlar zulm yurtim qurganingiz shu tuproqda

Bu millat ham bir inqilob tarixini o'qimoqda.

Har burchakda ingrab yotgan shu vatanning insonidir,

Uning oʻtli oh-nolasi bir oʻch, kurash dostonidir
deydi. Umuman, turk sheʼriyatida inson hurligi, millat ravnaqi yuksak koʻtarinkilikda sharaflanadi. SHoiralar, yozuvchilar ijodiga ularning kishilarda millatdan faxrlanish hissini uygʻotishi nuqtai nazaridan baho byeriladi. Mehmed Emin YUrdaqul, Tavfiq Fikrat, Mehmed Akif Yersoy, Fuad Koʻprulu, Ziyos Koʻkalp kabi shoirlar ijodi ayni shu jihatiga koʻra yuksak qadrlanadi. Ularning barcha asarlarida millat va Vatan muqaddasligi taʼkidlanadi, Vatan va millat ravnaqi uchun fidokorlik qilishga daʼvat qilinadi. Albatta, Vatan azaldan adabiyotning asosiy mavzusi boʻlib keladi. Barcha davrlarda adabiyot va sanʼatda Vatan mavzusi alohida oʻrin tutadi. CHunki Vatan – kishilar yashaydigan maskan. Vatan – ajdodlar yashab oʻtgan manzil. Har bir kishining butun hayoti bevosita Vatan bilan bogʻlanadi. SHuning uchun Vatan onaga qiyoslanadi. Ona esa muqaddas zot. U insonni dunyoga keltiradi, koʻkrak suti bilan ulgʻaytiradi, qalb qoʻrini byerib, tarbiya qiladi. Vatan ham inson uchun ona kabidir. SHuning uchun barcha zamonlarda Vatan ulugʻlanadi, uning shaʼniga sheʼr, dostonlar yoziladi, qoʻshiqlar toʻqiladi. Har bir davlatning ramzi sinalgan madhiya ham aynan Vatan haqida. Vatan tushunchasi inson hayotiga daxldor barcha narsa-hodisani oʻzida mujassam etadi. SHu bois u ona kabi muqaddas, hamma narsadan azizdir, deyiladi.

Mehmed Emin YUrdaqul va uning safdoshlari asarlarida vatanparvarlik gʻoyasining etakchi oʻrin tutishi bevosita davr ijtimoiy voqeligi bilan bogʻliqdir. XIX asr oxiri – XX asr boshida Turkiyada ijtimoiy-iqtisodiy tanazzul yuz byergan, mamlakat Gʻarbning bosqinchi davlatlari iskanjasida yakkalanib qolgan, urushda engilgan. Turkiya davlati faqat oʻz kuchiga tayanib, qonli urushlar olib, bosqinchilarni mamlakatdan quvib chiqargan. Mehmed Emin YUrdaqul, Ziyos Koʻkalp singari shoirlarning vatanparvarlik ruhiga yoʻgʻrilgan sheʼrlari turklarning millatparvarlik hissini uygʻotib, bosqinchilar ustidan gʻalaba qozonishda yaqindan yordam byergan. Mehmed Emin YUrdaqul "Yerkimga qoʻy, hayqirayin" sheʼrida:

Unutmaki, shoirlari hayqirmagan bir millat
Qondoshlari tuproq boʻlgan oʻksiz bola kabidir
degan. "Ey turk, uygʻon!" sheʼrida esa shoir:
Vatan uchun koʻk Tangriga ont ichgan,
Qilichday u yigitlaring qaydadir?

SHonli yo‘ldan har narsadan voz kechgan

U muhtaram shahidlaring qaydadir?

Endi ortiq Alanquva allalari yo‘qmidir?

Ona arslon sutin byergan siynalari yo‘qmidir?

deya xitob qilgan. SHoir she’rlarida ham turkiy qavmlar o‘tmishda ulug‘ xalq bo‘lgani, uning farzandlari insoniyat ilm-fani, madaniyati rivojiga ulkan hissa qo‘shgani, boshqa xalqlar turkiy xalqlardan ibrat, o‘rnak olgani, yergashgani, itoat qilganini ta’kidlagan. O‘tyurak shoir turkiylar tarixining shonli sahifalarini varaqlab, milliy hissiyotlarni jo‘shtiradi. Mehmed Emin YUrdaqul iztirob bilan:

YOsh avloding – janozami? Beshiklaring – tobutmi?

O‘tmishingmu bugun seni uxlatting bu uyqu?..

deb xitob qiladi. U ma’rifatsizlik, jaholat tufayli zamona taraqqiyotidan orqada qolgan millatdoshlarini mavjud hayotni tubdan o‘zgartirish, mustamlakachilar ustidan g‘olib bo‘lib, turkiylarni dunyoning peshqadam millatiga aylantirishga undab:

Uyg‘on endi! Najot kuni kelmishdir!

Bu turklikni falokatdan qutqarmoq,

Uni qudrat kengligiga chiqarmoq

Sening uchun eng muborak bir ishdur.

Sen tangrining mehrobiga bor, egil,

Turon uchun duo ayla va ont ich!

Temirlarni, otashlarni qardosh bil,

Alpga aylan – yovlaringga kafan bich!

deb da’vat qiladi. Mehmed Emin YUrdaqul she’rlarida islom dinining umuminsoniy ahamiyatini ta’kidlash orqali kishilarning vatanparvarlik tuyg‘ulari, millatparvarlik hissiyotlarini quvvatlantirgan. SHoirning "Qur’oni Karim" she’rida:

Bu bir kitob – har insonga ichu tashin anglatib,

Yeru ko‘kda, tanu jonda YAratganni sezdirgan ...

Bu – bir ochar, o‘zingizni ochmoq uchun byerildi

deyilgan. Umuman, Mehmed Emin YUrdaqul she’rlari vatanparvarlik ruhining tyeranligi, kuchli ehtirosiga yo‘g‘rilganligi, tarixiy shaxs, tarixiy voqea va afsonaviy

qahramonlar o'z davrining dardini ifodalashga yo'naltirishi, xitob, murojaat, da'vatlarining ta'sirchanligi bilan muhim ahamiyatga ega.

Birinchi jahon urushidan so'ng YOqub Qadri Qora Usmon o'g'li, Xolida Edip, Rashod Nuri Guntekin va Rafiq Xolid Qaray, Turkiya madhiyasi muallifi Mehmet Akif Yerso'y, Najib Fozil Qisakurak singari yozuvchilar shuhrat qozondi. Nozim Hikmat Ran sarbast usulda she'rlar bitib, yangi oqimga asos soldi. 1940-yillarda Sabohiddin Ali, Said Foyiq Abasiyonik asarlarida jamiyat muammolarining shaxs ichki dunyosiga ta'sirini yoritishga harakat qilingan. Sabohiddin Alining «Ichimizdagi shayton» (1940) va «Mo'yna po'stinli Madonna» romanlarida madaniy o'zgarishlarning jamiyat turli toifalariga ko'rsatgan ta'siri psixologik tahlil etilgan. Tariq Bug'ro, O'qtoy Aqbal, Javod SHokir Qabaog'ochli, Xaldun Tanyer, Javdat Quدرات va Samim Xo'jako'z kabi yozuvchilar ham realistik yo'ldan bordilar.

Ikkinchi jahon urushidan keyin paydo bo'lgan asarlarning ko'pida qishloq hayoti muammolari qalamga olingan. Bu adabiyotga qishloqdan chiqqan bir guruh yozuvchilarning kirib kelishi bilan izohlanadi. YAshar Kamolning «Inja Mamad» romanida qishloq axli tortayotgan mashaqqatlar tasvirlangan bo'lsa, Aziz Nesin asarlarida kundalik turmushda uchraydigan illat va nuqsonlar hajv qilingan. 1960-yillarda YAvuz Byulent Bakilar, Usmon Atilla, Ayxan Inal va boshqa shoirlar adabiyotga kirib keldi. Ular ijodida insonning o'z vijdoni, jamiyat oldidagi mas'uliyati kabi mavzular yoritilgan. Bu davrda ijod qilgan Suot Darvishning «Fosforli Javriya» romani mashhur bo'lgan. Bu asar asosida kinofilm ham yaratilgan.

Turk yozuvchilaridan Rashod Nuri Guntekinning «CHoliqushi», YAshar Kamolning «Inja Mamad», Suot Darvishning «Fosforli Javriya» romanlari, Aziz Nesin hikoyalari, Nozim Hikmat she'rlari, YAvuz Bahodir o'g'lining «Xorazm o't ichida» va «Alvido, Xorazm» tarixiy romanlari, Najib Fozil Qisakurak she'rlari va boshqalarning ko'plab asarlari o'zbek tiliga tarjima qilinib, nashr etilgan.

XX asrda Turkiya o'z boshidan juda katta tarixiy voqealarni kechirdi. Ikki jahon urushida ham ishtirok etgan Turkiyaning ijtimoiy-siyosiy ahvolidan tub o'zgarishlar ro'y byerdi. Qadimdan davom etib kelgan Usmonli impyeriyasi XX asr boshiga kelib, barham topdi. Birinchi jahon urushidan keyin Turkiya impyerialistik

davlatlar tomonidan okkupatsiya qilindi. Taraqqiyparvar kuchlardan bo'lgan Kamol Otaturk boshchiligidagi bir guruh zobitlar Turkiya ozodligi uchun kurash boshladi. Ularni turk xalqi qo'llab-quvvatladi. Natijada, ular Turk Xalq Respublikasini bunyod etishdi. O'lkada yangi davr boshlandi. Ana shu tarixiy voqealar bu davr turk adabiyotining asosiy tasvir ob'ektiga aylandi. Turkiya tuprog'ini bosqinchilardan ozod etish, yerk va demokratiya uchun kurashni aks ettirgan asarlar ko'paydi. Ayniqsa, 1923 yilda Turkiya Respublikasi deb e'lon qilingach, adabiyotda milliy ozodlik mavzusidagi asarlar yozish yanada kuchaydi.

Adivarning «Qonli ko'y lak» romani va milliy ozodlik haqida yozgan hikoyalari, Qora Usmon o'g'lining «Sodom va Gammaro», «Begona», Rashid Nuri Guntekinning «Ko'm-ko'k tun», «Bir oqshom fojeasi » kabi romanlari 20-yillar turk adabiyotining eng sara asarlaridir. Bu asarlarda asosan yakka qahramonlar sarguzashtlari hikoya qilingan. SHoir, adiblar turk xalqi birligi uchun kurashdilar, ma'rifatparvarlik harakatiga keng yo'l byerilsa va madaniy inqilob amalga oshirilsa, qishloqda yashovchi turk axolisining ham ahvolini tubdan o'zgartirish mumkin, deb hisobladilar. Boshqa bir guruh turk yozuvchilari esa ijtimoiy hayotdagi turli illatlarni, jumladan, amaldorlarning oddiy xalqqa o'tkazayotgan zulmini, ishsizlik sabablarini, jamiyatda avj olib borayotgan poraxo'rlik va tovlamachilik kabi illatlarni ayovsiz tanqid qildilar. Demokratik kayfiyatdagi yozuvchilardan Sabohiddin Ali, Sadri Yertem, Suad Darvesh, Said Foi kabilar turk adabiyotida tanqidiy realizmning rivojlashishiga katta hissa qo'shdilar.

30-yillar turk adabiyotida qishloq xo'jalik mavzusi etakchilik qildi. Badiiy adabiyotda dehqonlar hayoti, ularning orzu-istaklari turli tipik obrazlarda aks ettirildi. Sadri Yertemning «CHarx to'xtagan payt» romanida oddiy turk mehnatkashlarining og'ir hayoti, ularning o'z haq-huquqlari uchun kurashi tasvirlangan. 30-yillarda turk adabiyotida xotin-qizlar ozodligi mavzusi ham ko'proq tilga olinib boshlandi. SHu bilan birga, turk ishchilar sinfi va ziyolilarning jamiyatdagi o'rni haqida ko'plab asarlar yozildi. Bu davrda, ayniqsa, turk hikoyachiligi (novella)ning taraqqiyoti ko'zga yaqqol tashlandi.

Ikkinchi jahon urushi arafasi va urush davrida turk she'riyatida milliy shovinistik ruhdagi she'rlar ko'paya boshladi. CHunki Turkiya dastlab fashistlar

Gyermaniyasi bilan ittifoq bo‘lib, boshqa davlatlarga qarshi urush olib bordi. SHuning uchun turk adabiyotida ham milliy shovinistik xaraktyerdagi asarlar etakchilik qildi. 1944 yil Turkiya fashistlar Gyermaniyasi bilan aloqani uzib, unga qarshi kurashayotgan davlatlar tarafiga o‘tdi. Keyin turk adabiyotida antifashist yozuvchilar paydo bo‘ldi. SHu davrda samarali ijod qilgan talantli yozuvchi **Sabohiddin Ali (1907 – 1948)** xuddi shunday antifashist yozuvchilardan biri edi. Sabohiddin Ali 1907 yilda Bolgariyada tug‘ilgan. Otasi turk zobitlaridan bo‘lgan. Istanbul va Byerlin kabi shaxarlarda o‘qigan. U Gyermaniyada o‘qigan paytda gitlyerchilar hokimiyatni qo‘lga kiritish uchun intilayotgan edi. Sabohiddin Ali turk millatini haqorat qilgan bir nemis zobitini kaltaklagani uchun Gyermaniyadan chiqarib yuborilgan. Keyin u Turkiyaning ko‘p joylarida o‘qituvchilik qilgan, gazetalar tahririyatida ishlagan. YOzuvchi mashhur satirik Aziz Nesin bilan birgalikda ijodiy hamkorlik qilib, «Marko Posh» satirik gazetasini chiqargan. Bu gazetada mavjud siyosiy tuzumning illatlarini fosh qilib, qator maqolalar yozgan. Natijada, gazeta hukumat ma’murlari tomonidan yopib qo‘yilgan. Sabohiddin Ali turk ma’murlarini tanqid qilib yozgan asarlari uchun bir necha marta qamoqxonalarda ham o‘tirib chiqqan. Uni 1948 yili o‘rmonda o‘ldirib ketishgan. YOzuvchidan ko‘plab ajoyib hikoyalar, qissa va romanlar, dramatik asarlar myeros bo‘lib qolgan. Uning «Ichimizdagi iblis» romanida fashistlarning oliy irq haqidagi g‘oyalari qattiq tanqid qilingan. Ma’lumki, bunday g‘oyalar Turkiyada ham keng tarqalgan edi. Ular Gitlyerning oliy irq haqidagi g‘oyalarini Turkiyaga ham tatbiq qilmoqchi bo‘ldilar. Turk millatini boshqa millatlardan yuqori qo‘yib, kuchli jamiyat qurish uchun kurash olib bordilar. Sabohiddin Alining «Ichimizdagi iblis» romanida mana shu voqealar haqida hikoya qilinadi. Asarda ikki turk oilasining faoliyati tasvirlangan: biri Istanbul shahrida yashovchi Emina xola oilasi bo‘lsa, ikkinchisi qishloqda yashovchi bir turk oilasi edi. YOzuvchi bu ikki oila faoliyati orqali butun turk xalqining bu davrdagi hayotini, ruhiy dunyosini ko‘rsatib byerdi. Sabohiddin Ali bu kitobdan tashqari, «Tog‘lar shamoli» she’riy to‘plami, uchta hikoyalar to‘plami («Tegirmon», «Arava», «Tovush»), «Kuyujaklik YUsuf» romanlarini ham yozgan. Urush davri turk she’riyatida antifashistik g‘oyalar aks ettirilgan she’rlar ko‘p yozilgan bo‘lib, ular to hozirgacha o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Sabohiddin Ali (1908 – 1947) asarlarida tanqidiy ruh oshkora bilinib turadi. Adib hikoyalarida hayot haqiqati butun shafqatsizliklari bilan gavdalantirilgani uchun doimo jamoatchilik e'tiborini tortadi. Hukmron doiralar Sabohiddin Alini umrining oxirigacha ta'qib etdilar. U «**Tog'lar va shamol**» to'plamidagi hikoyalarda, ayniqsa, «**Asfalt yo'l**», «**O'rmon fojiasi**», «**Arava**», «**Tegirmon**», «**Ovoz**» hikoyalarida turmush fojeliklarini aniq ko'rsatdi. Ularda sulton taxt tepasida turgan davrda ham, kamolchilar hukmron bo'lgan ayni zamonda ham kambag'al, bechora odamlarning ahvoli og'irligi, kishilar hayotida jiddiy yaxshilanish yuz bermaganini, boylar maishiy-axloqiy buzuvchilik qilish bilan band ekanini, puldor amalparastlar nochor kishilarning xotinlarini o'g'irlab, rasvogarchiliklar bilan shug'ullanayotganini fosh qiladi. Rus adabiyotida Nekrasov qashshoqlar turmushini achinish bilan gavdalantirgani singari Sabohiddin Ali ham Turkiyadagi bechora odamlar uqubatli hayotini ochiq-oshkora namoyon etadi. Gunohsizni qamoqqa tiqish, bechora odamlarni talash, aldash, ojizlarni haqoratlash Turkiya hayoti uchun tasodifiy hodisa emas, balki odatdagi turmush tarziga aylanganini ma'lum qiladi. «**Kuyujakli YUsuf**» (1937) romanida boylarning bechora kishilarni qay darajada xo'rlashi ko'rsatiladi. Asar qahramoni YUsuf yerta etim qoladi. SHahar boylaridan biri uni xonadoniga keltiradi. Dehqon o'g'li YUsuf yillar davomida boy xonadonidagi rasvogarchiliklarni kuzatib, boylar, amaldorlarga nafrati ortib boradi. YUsuf xotini sha'nini haqoratlagan uezd boshlig'ini o'ldiradi va toqqa chiqib ketadi.

1940 yilda Sabohiddin Alining «**Ichimizdagi shayton**» romani bosilib chiqdi. Asar, bir qarashda, omadsiz muhabbat naqliga o'xshasa-da, aslida unda fashizm balosidan xalos bo'lishga da'vat qilingan. Bu davrda turk yoshlarida fashizm g'oyalariga ishonish va unga yergashish kayfiyati kuchaygan. Sabohiddin Ali fashizm siyosatining g'ayriinsoniy mohiyatini ilg'agan, milliy mustaqillik harakatiga faol ishtirok etgan. Vatanparvar ziyoli sifatida **Aziz Nesin** bilan hamkorlikda «**Marko Posh**» satirik gazetasini nashr qildirgan. Bu esa yozuvchi ijodida yangi janr – siyosiy satiraning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Sabohiddin Ali dolzarb muammolarni o'tkir paflet, masal va majoziy hikoya-yertaklar vositasida ko'tarib chiqib, jamiyatdagi mavjud ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy qusurlarga jamoatchilik e'tiborini tortgan.

30-yillar she'riyatining etakchi shoirlaridan biri Nozim Hikmat turk she'riyatining uzoq asrlardan buyon davom etib kelayotgan an'anasini buzib, o'ziga xos yangi yo'ldan borgan. SHoir turk she'riyatida birinchi bo'lib yerkin vaznda ijod qila boshlagan. Bu she'r turida qofiya va hijolar o'lchami emas, fikrni aniq, hammaga tushunarli tarzda ifodalash muhim. Unda intonatsiya asosiy o'rin egallaydi. N. Hikmat o'z izlanishlari bilan turk she'riyatida yangi yo'nalishga asos soldi. U novator shoir sifatida adabiyot tarixida qoldi. Uning an'analari nafaqat turk adabiyoti, balki barcha turkiy xalqlar adabiyotiga samarali ta'sir ko'rsatdi. Jumladan, ko'plab o'zbek shoirlari N. Hikmatni o'zining ustози deb biladilar. SHoirning «Inson manzaralari» asari talantli shoir Rauf Parfi tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Nozim Hikmatning «Ozodlik kurashi haqida doston»i milliy ozodlik xarakati aks ettirilgan asarlardan biridir. Adib bu asarini turmada yozgan. Unda turk xalqining yerki va ozodligi uchun kurashayotgan kishilar obrazi yoritilgan. Mashhur shoir va jamoat arbobi Nozim Hikmat (1902 – 1963) o'z xalqining yerk va ozodligi uchun kurash olib bordi. SHu bois umrining 17 yilini qamoqxonalarda o'tkazdi, o'z vatanidan uzoqda, musofirlikda yashadi. Turk adabiyotida katta o'zgarishlar yasagan bu shoirning sarbast va yerkin vazndagi she'rlari XX asr o'zbek she'riyatining yuksalishiga ham samarali ta'sir ko'rsatgan. N.Hikmatning «65lar», «Inson manzaralari» she'riy asarlari, «Surur», «Qon gapirmas» romanlari, «Bir sevgi afsonasi», «Turkiya haqida hikoya», «Unutilgan odam», «Domakl qilichi» singari dramatik asarlari o'zbek tiliga ham tarjima qilingan. Nozim Hikmatning she'riyati asosan sarbast vaznida bo'lib, u ko'pgina shoirlarga ijodiy maktab vazifasini o'tadi. Bu she'riyat haqida shoirning vatandoshi Sadri Yertem: «Uning misralari yerkinlikdan boshqa qonunlarni bilmaydilar. Uning she'rlaridagi harflargina emas, hatto, har bir nuqta ham elektr qo'ng'irog'i tugmasidek ovoz chiqaradi. Til sohasida esa N.Hikmat hech kim qilolmagan ishni qildi. U she'riyat tilini demokratlashtirish shiorini olg'a surgan shoirdir. N.Hikmat – yangilikning mujassam timsoli demakdir», degan.

SHoirning «Quyosh ichganlar qo'shig'i» nomli dastlabki she'riy to'plami Bokuda chop etilgan (1928). Nozim Hikmat bu davrda V. V. Mayakovskiy she'riyati ta'sirida intim tuyg'ular tasviridan ongli ravishda qochib, minbar she'riyat namunalarini yaratgan. SHu yili Turkiyaga qaytib, gazeta tahririyatida ishlagan. Nozim

Hikmat shu yillarda «835 satr» (1929), «Varan-3» (1930), «Sasini yo‘qotgan shahar» (1931) she‘riy to‘plamlari, «Jiokonda va Si-YA-u» (1929) romani, «Benyerji o‘zini nega o‘ldirdi?» (1932) she‘riy romani, «Bosh chanog‘i» (1932), «Unutilgan odam» (1935) pesalarini yozib, nafaqat Turkiya, balki Yer yuzida ro‘y byerayotgan muhim voqealarga munosabat bildirishga uringan.

Nozim Hikmat XX asrning o‘ziga xos poetik tarixi – «Inson manzaralari» (1941) epopeyasi, «Turmadan xatlar» she‘riy turkumi, «Bir sevgi afsonasi» (1965) hamda «YUusuf va Zulayho» pesalarini yaratgan. 1950 yilda jahon jamoatchiligi Nozim Hikmatning ozod etilishiga yerishgan. U yana sho‘rolar mamlakatiga ko‘chib kelib (1951), adabiy va ijtimoiy faoliyat bilan shug‘ullangan. «Turkiyada» (1952), «Anoyi» (1955), «Bekat» (1958), «Tartyuf-59» (1959), «Damokl qilichi» (xotini S. Tulyakova bilan hamkorlikda, 1960) singari pesalar, she‘r va dostonlar yozgan.

O‘zbekistonda Nozim Hikmat ijodiga qiziqish 1928 yildayoq boshlangan. G‘afur G‘ulom, SHayxzoda, Mirtemir va boshqalar Nozim Hikmatning ko‘plab asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan. «Turkiya haqida hikoya» pesasi hozirgi O‘zbek milliy akademik drama teatrida, «Bir sevgi afsonasi» pesasi asosidagi balet esa Navoiy nomidagi davlat akademik katta teatrida sahnalashtirilgan.

Osiyo va Afrika mamlakatlari yozuvchilari harakatining qatnashchisi, Jahon Tinchlik Kengashi byurosi (1951) va hay‘ati (1959) a‘zosi, Xalqaro tinchlik mukofoti sovrindori (1950). Nozim Hikmatning asarlari va shaxsiy hayoti ham doimo jamoatchilik diqqat markazida bo‘lib kelgan. Zodagon xonadonida ulg‘aygan, harbiy-dengiz bilim yurtida tahsil olgan bu syerqirra ijodkor ko‘p tazyiqlarga duch kelgan, qamalgan, muhojir bo‘lib yashagan bo‘lsa-da, Turkiya turmushidagi kamchilik, qusurlarni shafqatsiz fosh etgan. Adib ilk ijodini Turkiya bosqinchilar hukmronligi ostida qolgan davrda boshlagan. She‘rlarida kishilarni milliy mustaqillik, vatan ozodligi uchun kurashga chaqirgan. Xalq qudratiga ishonchini, millatdoshlarining har qanday mashaqqatlarini engib chiqishga qodirligini yerkin, sərbast she‘r shakllarida yoniq ehtiros bilan ifoda qilgan.

1930 yilda uning birdaniga ikkita – «**Uchinchi**» va «**1+1=1**» she‘r kitoblari nashr qilingan. Ularda hayot hodisalariga markscha sinfiy kurash nuqtai nazaridan yondashilib, jamiyatdagi barcha nobopliklarga boylar, mulkdorlar aybdor deyiladi.

Uning «**Madrid darvozasi oldida**» (1937) singari she'rlarida fashizm keskin qoralanadi. O'ch olish payida bo'lgan raqiblari buning uchun Nizom Hikmatni harbiy isyon uyushtirishda ayblashadi. SHoir hibsga olinib, 28 yillik qamoq jazosiga hukm qilinadi.

Nozim Hikmat she'rlarida dunyoni qayta qurish, uni zulm va zo'ravonlikdan xalos qilish istagi bo'rtib ko'rinib turadi. SHoir qalbida dunyo dardi jo bo'lgani yaqqol seziladi. Baynalmilallik kayfiyati benihoya baland adib ijodida inqilobchi obrazi etakchilik qiladi. U o'zini nochor, xo'rlangan odamlar oldida aybdor sezadi.

Nozim Hikmatning «**Inson manzaralari**» she'riy asarida XX asr boshidan 40-yillargacha Turkiya hayotida kechgan eng muhim voqealar o'ziga xos badiiy manzaralantiriladi. Hayotini inson ozodligi uchun kurashga bag'ishlagan, mustamlaka uqubatlari, qashshoqlik zahmatlari chekayotganlar oldida o'zini mas'ul sezgan shoir qamoqda bo'lgan chog'ida ham ozodlik uchun kurashishdan chekinmaydi. «**Turmadan xat**», «**Xush kelibsiz**», «**1945 yilning 9 oktyabrida**» singari asarlar yaratib, ozodlikni sharaflaydi. Kishilarni o'z manfaati, maishati uchun tahqirlaydiganlarga nafratini bildiradi.

«Inson manzaralari» – o'ziga xos shakl, uslubda bitilgan yirik asar. U “epopeya” deb ham yuritiladi. Syerqirra ijodkor Nozim Hikmat qator dramalar («**Oshiq masalasi**», «**Go'zal YUsuf**», «**Turkiyadan**», «**Ikki o'jar**», «**Anoyi**») ham yaratgan. Ularda dolzarb ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy muammolar ko'tarilgan. Turli toifadagi kishilarning iztiroblari yorqin gavdalandirilgan. Ushbu asarlarda kimlardir mol-dunyosi ko'pligidan bosar-tusarini bilmay yurgan bo'lsa, kimlardir yo'qchilik, etishmovchilikdan azoblanayotgani yoritilgan. Nozim Hikmatning «**YAshamoq go'zal**» («Romantika». O'zbekcha tarjimasida «Surur» deyilgan), «**Qon gapirmas**» romanlarida yo'qchilik va to'qchilik kishilarni bir-biridan qay darajada ajratib qo'yishi, boylik imoni sust kishilarni har xil tubanliklarga boshlashi ishonarli ko'rsatilgan.

«Inson manzaralari» muallifi ijodi XX asr turkiy xalqlar she'riyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Uning she'rlaridagi ifoda uslublari, misra qurilishi, ritm, intonatsiyalarning qo'llanishi o'zbek shoirlari ijodiga ham ko'chgan.

Turk yozuvchisi, dramaturgi, tarjimoni, adabiyotshunosi **Rashod Nuri Guntekin (1889 – 1956)** XX asr turk adabiyotining yirik namoyandasidir. Uning asarlari nafaqat Turkiyada, balki dunyoning boshqa mamlakatlarida ham mashhurdir. U Istanbul shahrida harbiy vrach oilasida tugʻilgan. Istanbul univversitetining adabiyot fakultetini tugatib, chet ellarda oʻqishini davom ettirgan. Maktablarda oʻqituvchi va xalq maorif nozirligida nazoratchi vazifalarida ishlagan. 1939 yili Turkiya Buyuk millat majlisiga deputat qilib saylangan, umrining soʻnggi yillarida Turkiyaning YUNESKOdagi vakili lavozimida faoliyat koʻrsatgan. Londonda 67 yoshida vafot etgan. Guntekinning 24 jildidan iborat asarlari bosilib chiqqan. YOzuvchidan 19 ta roman, koʻplab pesa va hikoya myeros boʻlib qolgan.

Adibning dastlabki asarlari («Eski oshna», 1917; «Xanjar», 1918; «Sirli qoʻl», 1921 va boshqa)da kiborlar jamiyatiga xos illatlar fosh etilgan. YOzuvchining «CHoliqushi» (1924) , «Tamgʻa» (1925), «SHafqat qiling», «YAshil tun» (1928), «Xazonrezgi» (1930) romanlarida zamonasining oʻtkir ijtimoiy masalalari, inson va jamiyat, yashashning maʼnosi kabi muammolar koʻtarib chiqilgan. Guntekin 24 roman, 7 hikoyalar toʻplami, qator pesalar yozgan. Uning 24 jildli asarlar toʻplami nashr etilgan (1958 – 1961). U «Lev Tolstoy» monografiyasi (1933) muallifidir. Adibning asarlari, avvalo, turk qishloqlaridagi kishilar hayotini aniq akslantirishi, ularning maʼnaviyati, axloqini taʼsirchan voqealar orqali gavdalantirishi bilan eʼtiborni tortadi. Albatta, Xolida Adibning «Singan qadah» (1938), «Soʻngsiz yarmarka» (1940) romanlarida ham turk xalqi maishiy hayotining oʻziga xosliklari etnografik aniqlik bilan koʻrsatilgan.

Rashod Nuri Gunteginning «CHoliqushi» (1924), «YAshil kecha» (1928), «Tamgʻa» (1927) romanlarida esa kishilar maʼnaviyati, axloqidagi illatlarning ijtimoiy sabablari badiiy tahlil etilgan. «Tamgʻa» romani qahramoni nohaq qamaladi. Turmadan chiqqach ham tuhmat tamgʻasi ostida yashab eziladi.

YOzuvchining mashhur asarlaridan biri «CHoliqushi» (1924) romanida qahramonlar hayoti, sarguzashtlari orqali turk qishloqlarining yorqin manzarasi chizilgan. «CHoliqushi» romani markazida oʻsha davr turk jamiyatining dolzarb muammolaridan biri – xotin-qizlar masalasi, ularning qadri, shaʼni muammosi turadi. Muallima Faridaning kundaliklari tarzida bitilgan mazkur romanda turk kishilari

hayoti, ular ma'naviyati, axloqi aniq, ta'sirchan ko'rsatiladi. Rashod Nuri Guntegin qahramon kundaliklari orqali hayotga munosabatini ifoda etadi. Chunki adibga ochiq-oshkora, bevosita o'z munosabatini bildirishga jamiyatdagi mavjud holat yo'l byermaydi. «Choliqushi» bir muhabbat tarixi naqliga o'xshasa-da, unda jamiyatning ko'pgina muammolari tahlil etilib, kitobxon inson qadri, xotin-qizlar dunyosi, ular sha'ni haqida o'ylashga da'vat etiladi. Asar qahramoni Farida sayrashlari yoqimli choliqushiga o'xshatiladi. Ezgulikka intilgan xotin-qizlar obrazini bu tarzda beozor qushlarga qiyoslash dunyo adabiyotida keng tarqalgan. Rus yozuvchisi Anton Pavlovich Chexovning mashhur «Chayka» dramasida kishilarga yaxshilik istagan ayol qismati yarador chayka qushiga o'xshatilsa, o'zbek adibi Abdulla Qahhorning «Sinchalak» qissasi bosh qahramoni Saida chinchaloqdek kichkina qushga qiyoslanadi. Ushoqqina vujudiga juda katta g'ayrat-shijoatni jo etgan Saida el-yurt manfaati uchun astoydil jon kuydirib, harakat qiladi.

«Choliqushi» qahramoni Farida ota-onasidan yerta ajraladi. U – Istambuldagi obro'li oilaning farzandi. YArim ibodatxona tarzidagi yopiq fransuz pansionatida tarbiyalangan Farida ta'til kunlarini xolasining xonadonida o'tkazadi. Bu yerda qarindoshi Komron bilan uchrashadi va uni sevib qoladi. Ular birga turmush qurishga qaror qilishadi. Biroq nikoh kunida Farida Komronning bevafoqligini bilib qoladi. Tahqirlangan Farida uydan qochib ketadi va olis bir qishloqqa borib, maktabga muallima bo'lib ishga joylashadi. YOsh qiz juda ko'p ko'rgiliklarni, uqubatlarni, xo'rlanishlarni boshidan kechiradi. Ammo qalbida Komronga intilib yashaydi. O'n yil o'tgach, u bilan uchrashadi. Komronga turmushga chiqadi. Vrach Xayrullabey qirq bolaga mo'ljallangan etimlar uyi tashkil etadi. Farida u yerdagi qalbi o'ksik bolalarning muallimasi va onaday mehribon tarbiyachisi bo'lib qoladi.

«Choliqushi» romanida adib jamiyat hayotida, kishilar muomala-munosabatlarida, axloqida mavjud illatlarni keskin tanqid qiladi. Faridaning mas'um, ezgulikka to'la qalbi orqali turmushdagi nuqsonlarga nafrat uyg'otadi. YOzuvchining «YAshil kecha» romani «Choliqushi»ning mantiqiy davomiga o'xshab ketadi. «YAshil kecha»da ham jamiyatdagi mavjud to'rachilik, kishilarni tahqirlash, shuhratparastlik singari illatlar tanqid qilinadi. Mutaassib dindorlar taraqqiyotga g'ov bo'layotgani ko'rsatiladi.

«YAshil kecha» bosh qahramoni SHoxin ham xuddi «CHoliqushi» bosh qahramoni Farida singari o'qituvchi. Ajoyib orzular bilan o'qishini tamomlagan SHoxin qishloqqa borib, ma'rifat tarqatishni istaydi. Lekin u o'zining bu ezgu niyatini amalga oshirish yo'lida ko'p to'siqlarga, mashaqqatlarga duch keladi. «YAshil kecha»da shu xususda hikoya qilinadi. Ushbu roman 1963 yilda Moskvada nashr etilgan. Unga Nozim Hikmat so'z boshi yozib: «YAshil kecha» romani yaratilganiga o'ttiz besh yildan ko'proq vaqt o'tdi. Biroq unda ko'tarilgan muammolar bugun ham Turkiya uchun dolzarb bo'lib turibdi. Ular Pokiston, Afg'oniston, Yeron va qator arab davlatlari uchun ham hanuz dolzarbdir», degan.

Rashod Nuri Guntegin asarlari muammoni atroflicha ko'rsatishi bilangina emas, shu muammolarga duch kelgan, ularning uqubatlarini tortayotgan kishilarning qalb og'riqlarini, ko'ngil iztiroblarini ta'sirchan akslantirishi jihatidan ham e'tiborni tortadi. Adib sof dil kishilarning makkor, qallob kimsalar tomonidan xo'rlanishini iztirob bilan ko'rsatib, insonni qadrlashga, ezgu niyatli kishilarni ardoqlashga da'vat qiladi.

Adibning «Hiylai shar'iy», «Halola» singari dramatik asarlari ham o'zbek kitobxonlarga tanish. «Xudoning mehmoni», «Xanjar», «Hiylai shar'iy» kabi asarlarida esa dinni niqob qilib olib, o'z manfaatini ko'zlaydigan munofiq ruhoniylar tanqid ostiga olingan. Adibning «Labdan yurakka», «Oqshom quyoshi», «Ayol kushandasi», «Achinish», «Tog'olcha butalari», «Osmon», «Eski kasallik» kabi romanlari ham kitobxonlar e'tiborini tortgan. Guntekin asarlari ko'p tillarga tarjima qilingan. YOzuvchining «CHoliqushi» (1959, 1965, 1968, 1988, 1999, Mirzakalon Ismoilij tarjimasi) va boshqa romanlari o'zbek tilida nashr etilgan.

Urushdan keyingi yillarda turk adabiyotida vatanparvarlik, xalqparvarlik motivlari ko'proq o'rin egalladi. Endi ishchilar, dehqonlar, hunarmandlar hayoti adabiyotning asosiy tasvir ob'ekti bo'lib qoldi. Mahmud Maqolning «Qishloq o'qituvchisining maktublari», «Bizning qishloq» kabi romanlarida shahardan qishloqqa borib ishlagan ziyolilar obrazi yaratilgan. Ana shu mavzu YAshar Kamolning «Temirchi», O'rxun Xonchyerli o'g'lining «Qorong'u dunyo», Faqir Boyqurtning «Ilonlar o'chi» kabi romanlarida ham yoritilgan.

Ijtimoiy hayotda demokratiya uchun kurashning faollashuvi dramaturgiya janrining rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatgan. 60-yillardan keyin Altan CHetin, Rafik Yerduran, Aziz Nesin kabi yozuvchilarning bir qancha pesalari e'lon qilingan. Ayniqsa, Xoldun Tunarning «SHobon – vatan ximoyachisi», «Keshanlik Ali haqida qissa» kabi dramalari katta shuhrat qozongan. Bu asarlarda G'arb va SHarq adabiyoti an'analari uyg'unlashgan.

60 – 70-yillar turk she'riyati taraqqiyotiga Fozil Husni Dog'larja, Bexget Netjatgil, Rifat Ilgiz, Ziyosmon Sabo, Badri Rahmi Ayb o'g'li kabilar salmoqli hissa qo'shgan. Talantli yozuvchi Ilxon Byerk Turkiyada modyern adabiyotining yirik vakili edi. Bu davrda O'rxon Veli, Melix SHavkat O'nday kabi shoirlar turk adabiyotida yangi bir oqimga asos soldi. Yangi davr adabiyoti yangi poetik shakllarni taqozo etardi. SHuning uchun bu ijodkorlar zamonaviy G'arb adabiyotining an'alariga murojaat qilib, modyern she'riyat shakllarini o'z ijodlarida qo'llashdi. Bu turk she'riyatida yangilik edi. Ularning qisqa va ixchamgina she'rlarida katta ko'lamdagi ijtimoiy voqealar haqida fikr yuritiladi. O'rxon Veli «Adabiyot xalq ommasining fikri, orzu-umidi bo'lmog'ini istardim. Yangi adabiyot keng xalq ommasiga murojaat qilmog'i darkor. CHunki dunyoda hali ko'pchilik och, yalang'och, qashshoq. SHunday ekan, yangi adabiyot xalq adabiyoti bo'lib, xalqning hayotini, ular oldidagi muhim masalalarni ifoda qilsin», degan. O'rxon Veli, Melix O'nday va O'qtoy Rifatlar birgalikda 1941 yilda adabiy manifest va uch shoirning she'rlaridan tashkil topgan «G'aroyib» kitobini nashr ettirgan. Bu poetik hamkorlik keyinchalik «Uch ayoq» nomi bilan shuhrat qozongan. Ular turk she'riyatining an'anaviy uslublarini rad qilib, kundalik hayot muammolariga, oddiy kishilarning ruhiyati tasviriga ko'proq e'tibor qaratishgan. Bu shoirlar turk xalq og'zaki ijodidan, oddiy xalqning so'zlashuv tilidan unumli foydalanishgan. Fozil Husni Dog'larja, O'qtoy Rifat, Rifat Ilgaz kabi shoirlar ijodida ijtimoiy voqelik falsafiy mushohada qilingan. Bu asarlarda oddiy turk mehnatkashining og'ir hayoti, ochlik, qashshoqlik, ishsizlik kabilar odamlar hayotiga doimo xavf solib turgani haqida fikr yuritilgan. Kichik-kichik hajmli she'rlarda kinoya orqali siyosiy tuzumdagi illatlar qoralangan. Masalan, SHavkat O'nday she'rlarida hajviy ohang, piching, kesatiq kuchli sezilib turadi. Uning «Syerdaromad uy» she'rida

turli tovlamachiliklar orqali oddiy odamlarning hisobiga boyib ketayotgan kimsalarning kirdikorlari:

Kecha ikki qavat edi
Bugun uch qavat
Yertaga to'rt qavat
Indin besh qavat
Sanoqsiz daromad
Sanoqsiz qavat
O'smoqda janoblar, o'smoqda
YUksalmoqda bizning mamlakat

deb ayovsiz fosh qilingan. SHe'rdagi so'zlarning bu tarzda takrorlanib kelishi, undagi yashirin fikrni yana-da bo'rttirib ko'rsatish uchun xizmat qilgan.

Modiyernist yozuvchilar: Vedat Tyuralining «O'z o'zim bilan yolg'iz», Yerdal O'zning «Sen yaradorsan», Xo'ja G'iyosning «Bahs» romanlarida o'sha davrdagi mavjud ijtimoiy tuzumga qarshi e'tiroz bo'rtib turadi. Kamol Bilbasha Akmacha, Aziz Nesin asarlarida jamiyatdagi ishsizlik, diniy ekstremizm singari illatlar qattiq tanqid qilingan.

Turkiya respublika deb e'lon qilinganidan keyingi davr **eng yangi davr** deb ataladi. Eng yangi davr turk adabiyoti jiddiy ijobiy o'zgarishlarga boyligi bilan ham diqqatni tortadi. **Xolida Edip Adivar** (1884 – 1964), **YOqub Qodiriy Qora Usmon o'g'li** (1889 – 1975), **YAhyo Kamol Bayotli** (1884 – 1958), **Rashod Nuri Guntegin** (1889 – 1956), **Rashod Enis Aygen** (1909), **Sabohiddin Ali** (1908 – 1947), **Nozim Hikmat** (1902 – 1963) kabi ijodkorlar asarlari eng yangi davr turk adabiyotining o'ziga xos qiyofasini belgilaydi. Bu davrning o'tgan davrlardan farqli, o'ziga xos jihati shundaki, unda romanchilikda jiddiy o'sishga yerishildi. Bu davrda turli mavzularda juda ko'p roman yaratildi. Roman janri turk adabiyotidagi o'sish-o'zgarishlar manzarasini belgilaydigan darajaga ko'tarildi.

Xolida Edip Adivarning «**Olovli ko'ylak**» (1922) romani ko'pgina Evropa xalqlari tillariga tarjima qilingan. Unda 1920 – 1922 yillarda turklarning grek, ingliz va boshqa bosqinchilarga qarshi olib borgan kurashlari badiiy gavdalantirilgan. Juda tez shuhrat qozongan mazkur asarini adiba qisqa fursat – ikki oy ichida yaratgan.

Xolida Edip milliy ozodlik harakatining faol ishtirokchisi bo'lgan. Adiba vatanida kechayotgan ozodlik kurashining shiddatini katta mahorat va tezkorlik bilan badiiy gavdalantirgan. Zodagon xonadon vakilasi Xolida Edip hayot voqeligini haqqoniy ko'rsatgan. Uning **«YAngi Turon»** (1912), **«Vurun kaxbee»** (1926) romanlarida ham milliy ozodlik harakatlarida jasorat ko'rsatgan, vatani mustaqilligi, turk millati sha'ni uchun kurashga hayotini bag'ishlagan fidoyi xotin-qizlarning yorqin siymosi yaratilgan. Adibaning **«Sevie talib»**, **«Xandon»**, **«Son esyeri»** romanlarida ham xotin-qizlarning ta'sirchan qiyofasi mavjudki, bu turk adabiyotidagi yangi yo'nalish sanaladi. Xolida Edip asarlari mundarijasini sevgi-muhabbatning iztirob, quvonchlari, inson yerini bo'g'adigan yaramas kimsalar kirdikorlarini ko'rsatish belgilaydi. YOzuvchi ayol qalbining intilish, iztiroblarini nozik ilg'ab akslantiradi.

«Olovli ko'ylak» romani og'ir yarador bo'lib, kasalxonaga tushgan zobitning kundaliklari tarzida yozilgan. O'limiga sanoqli kunlar qolgan yarador askar grek bosqinchilariga qarshi urushning dahshatli kunlari, yaqin do'stlari, qadrdonlarining halok bo'lgani, sevimli Oyshasining dushmanlarga qarshi jasorat bilan kurash olib borgani, jang maydonida mardlarcha halok bo'lganini eslaydi.

«Vurun kaxbee» («Fohishani o'ldiring») romani qahramoni Aliya – maktab muallimasi, partizanlar harakatining faol ishtirokchisi. Vatani ozodligi uchun kurashgan bu qiz bosqinchi greklarning laganbardor yuvundixo'ri mahalliy boy va mullalar tuhmati tufayli halok bo'ladi. Vatanparvar Aliyani bosqinchilarning hamtovoqlari mahalliy boylar, mullalar buzuqlikda, xalqiga xiyonat qilganlikda ayblashadi. Asl haqiqatdan bexabar olomon bunga ishonadi va g'azablanib, farzandlarini o'qitgan muallimani o'ldiradi.

Noshir, adabiyotshunos sifatida turk adabiyoti rivojiga salmoqli ulush qo'shgan **YOqub Qodiriy Qorausmon o'g'li** asarlari ham eng yangi davr turk adabiyotida munosib o'rin tutadi. Adib **«Kiralik qo'noq»** (1922), **«Begona»** romanlarida, **«Milliy kurash hikoyalari»** to'plami (1923) dagi asarlarida hayot murakkabliklarini ta'sirchan manzaralarda ko'rsatadi.

«Begona» romanida urushda yarador bo'lgan vatanparvar zobit Jamolning olis qishloqdagi hayoti ko'rsatiladi. U qishloq kishilariga, dehqonlarga xuddi o'z tug'ishgan birodariday munosabatda bo'ladi. Biroq ular bu vatanparvar yigitni

tushunishmaydi, Jamolning qadriga etishmaydi. Jamol bosqinchilar o'qidan halok bo'ladi. Qishloq kishilari, dehqonlar bu hodisaga befarq qarashadi.

YOqub Qodiriyning «**Anqara**» romani XX asr 20 – 30-yillaridagi Istambul shahri hayotini manzaralantirishi bilan e'tiborni tortadi. «**Surgun**» romanida ham adib ziyolilar hayotini gavdalantiradi. «Anqara» romani qahramoni Salmi uch marta yerga tegadi. Birinchi yeri – oddiy xizmatchi, ikkinchisi – kamolchi zobit, keyingisi – jurnalist. Salmining birinchi yeri vatan taqdiriga befarq, xudbin, qo'rqq bo'lsa, ikkinchisi – kechagina vatanparvar bo'lgan zobit. Biroq u mansabga ko'tarilib, puldor bo'lgach, o'zi intilgan g'oyalardan voz kechadi. Xudbinlashib, yurt, millat taqdiriga loqayd qaray boshlaydi. YUrak-yuragidan vatanini sevgan Salmi undan yuz o'girib, millati g'amida yashaydigan, jamoatchilik ishlari bilan faol shug'ullanadigan jurnalistga turmushga chiqadi.

«**Surgun**» romanida YOqub Qodiriy o'zining bosqinchilik urushlariga nafratini bildiradi. Fransiyada muhojir bo'lib yashayotgan vrach Umarning turli toifadagi kishilar bilan uchrashuv va suhbatlari bayoni orqali Parij ziyolilari va muhojir siyosatchilarning dunyo voqealariga munosabatini gavdalantiradi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi ellik yillik davr turk adabiyotida **O'rxon Veli** (1914 – 1950), **Melix Javlat Onday** (1915), **O'qtoy Rifat** (1914), **Fozil Husni Dog'larja, Rifat Ilgaz** kabi shoirlar, **O'rxon Kamol** (1917 – 1970), **YAshar Kamol** (1922), **Aziz Nesin** (1915 – 1995) singari yozuvchilar ijodi alohida o'rin tutadi.

O'rxon Veli, Melix Javlat Onday, O'qtoy Rifat she'rlari barchaga tushunarli tarzda bitilgani, ifoda tarzining xalq tiliga muvofiqligi bilan turk she'riyatida yangicha ohang hosil qildi. Ular she'riyatda shakl emas, mazmun birlamchiligini ko'rsatishga intilishdi. An'anaviy she'riy shakllarni qo'llamaslikka harakat qilgan bu ijodkorlar she'riyatda tushkunlik, ruhsizlik emas, hayotsevarlik, yertangi kunga ishonch akslanishi zarur, deb chiqishdi, ishchi, hunarmand-kosib, mayda savdogarni o'z asarlarining markaziy qahramoni qilib olishdi. Albatta, ulardan avvalgi adabiy avlod etakchilaridan biri Tavfiq Fikrat she'rlarida ham oddiy kishilar bosh qahramon sifatida ko'rsatilgan, ularning tashvish, intilish, o'y-kechinmalari gavdalantirilgan.

O'rxon Veli, Melix Javdat, O'qtoy Rifat she'rlarida oddiy ishchi, xizmatchilarning tushlikni, maosh oladigan kunni, ishga chaqiruvchi qo'ng'iroq

ovozini kutib yashashi, ular gazeta mutolaa qilib, soliqlar, urush fojialari haqida gapirishlari – bechora kishilarning umri mana shundan iborat bo‘lib qolayotgani achinish bilan ko‘rsatiladi. Oddiy odamlar baxtli bo‘lishni ish va boshpana topishdangina iborat, deb bilishlari, ularning orzu-havaslarini, dunyoqarashi shu darajada tor, biqiq bo‘lib qolgani iztirob bilan ma’lum qilinadi. Ayrim kishilar tuzumdagi nobopliklar tufayli xo‘rlanib, ezilib yashayotganiga e’tibor qaratiladi.

O‘rxon Kamol (1917 – 1970) asarlarida mehnatkash kishilarning ongi, dunyoqarashidagi o‘zgarishlar jarayoni, inson qadri, sha’nini yerga uruvchi udumlarni engib o‘tish mashaqqatlari realistlik aks ettiriladi. Adib romanlari bosh qahramonlari – oddiy kishilar «**Jamila**» (1952) romani qahramoni – to‘quvchi qiz. U o‘zi kabi shu fabrikada ishlaydigan bir yigit bilan sevishadi. O‘z mehnati bilan yashab, hech kimga moddiy qaram bo‘lmagan Jamila qarindosh-urug‘larining qarshiliklarini engadi. «**Mojarro**» romani qahramoni Guli ham to‘quvchi qiz. U o‘zi singari ishchi Kamolga ko‘ngil byeradi. Gulining onasi yeriga behad itoatkor bo‘ladi. Guli esa o‘zi ishlab, o‘zi pul topib yashagani uchun onasidan boshqacha fikrlaydi. U ayol ham o‘z qadrini bilishi, yeriga cho‘ri, mute bo‘lib qolmasligi kyerak, deydi. Gulining dugonasi Parizod ham oilada xotin-qizlar haq-huquqlarini cheklashlariga qarshi chiqib, ota-onalar qizlarini xuddi buyumday, jonli bir molday sotishiga norozilik bildiradi. O‘rxon Kamol romanlarida Turkiya respublika deb e’lon qilingach, xotin-qizlarni sotish rasman taqiqlangan bo‘lsa-da, aslida qishloqlarda qadim zamonning bu singari illatlari davom etayotganligi, bundan xotin-qizlar azoblanayotganini ta’sirchan manzaralarda gavdalantiradi.

Mashhur turk yozuvchisi **YAshar Kamol (1923 – 2015) ning** asl ismi Kamol Sodiq Go‘kchali bo‘lib, u 1923 yili Turkiyaning Adana viloyatida tug‘ilgan, ijodini 1939 yildan she’r yozish bilan boshlagan. 1951 yili Istambulga ko‘chib kelib, “Jumhuriyat” gazetasida ishlagan. Adibning ilk romani «Inja Mamad» (1955), «Tayanch» (1960), «Yer — temir, osmon — mis» (1963), «CHaqirjalik Efe» (1972) romanlari mashhur. 1955 – 1984 yillar orasida YAshar Kamol hikoya, roman, maqolalardan iborat 33 ta kitob chiqargan. Kitoblari dunyoning 40 tiliga tarjima qilingan.

“Inja Mamad” romanida kishilarda mavjud ijtimoiy tartiblardan norozilik kayfiyati qanday paydo bo‘lishi, qishloqdagi bechora dehqonlar zulmga, adolatsizlikka, qashshoqlikka chiday olmay, nohaqlikka qarshi qanday bosh ko‘tarishi badiiy aks ettirilgan. Roman syujetining o‘tkirligi, voqealar tasviridagi bo‘yoqlarning quyuqligi, qahramonlar portreti, ichki kechinmalari haqqoniy ko‘rsatilishi bilan e‘tiborni tortadi. “Inja Mamad” romani qahramoni Mamad qishloq dehqonlarining haq-huquqlarini toptagan zo‘ravon Abdi og‘aga qarshi bosh ko‘taradi. U ko‘pchilikning manfaatini himoya qilib hamda o‘z sevgisi uchun kurashib, Abdi og‘ani o‘ldiradi, uning yerlarini dehqonlarga bo‘lib byeradi. Mamadning Abdi og‘a va uning tarafdorlari bilan kurashi juda qiyin kechadi. Mamad zo‘ravon, zolimlarga qarshi kurashda onasidan, sevgan yori Xadichadan judo bo‘lsa-da, aslo chekinmaydi.. U toqqa ketib, qaroqchilarga qo‘shilib, mushtumzo‘r boylarning dodini byeradi. Mamadning botirligi, kambag‘alparvarligi, zo‘ravon, zolimlarga qarshi kurashi nohaqliklardan azob chekkan qishloq dehqonlarini mamnun qiladi. Romanda bir parcha yer uchun kurashib kelgan jabrdiyda va zahmatkash qishloq dehqonlarining uqubatli hayoti, mushtumzo‘r zamindorlarning zulmi haqqoniy ko‘rsatib byeriladi. 1955 yilda bosilib chiqqan “Inja Mamad” romani ko‘pgina tillarga, jumladan, o‘zbek tiliga ham tarjima qilingan.

YAshar Kamolning «Tog‘lar afsonasi», «Ilonni o‘ldirsalar...» kabi asarlarida qishloq dehqonlari hayoti, ular ongi, turmush tarzidagi qoloqlik, biqiqlik butun ziddiyatlari bilan ko‘rsatiladi. **«Inja Mamad», «Tunuka quti»** romanlarida kishilar dunyoqarashidagi qoloqlik barcha uqubatlari sababchisi ekani keskin qarama-qarshiliklarda gavdalantiriladi. «Tunuka quti» romani qahramoni Fikrat Irmoqli univyersitetni tamomlab, poytaxtdan olisdagi qishloqqa boshliq qilib yuboriladi. U nihoyatda nochor yashayotgan qishloq kishilari turmushini o‘zgartirishga jiddiy bel bog‘laydi. Badavlat zamindorlar mo‘may daromad olish ilinjida aholi zich yashaydigan, qonunda taqiqlangan manzilda guruch etishtirishadi. Ular ko‘proq hosil olish uchun dalalarni ko‘llatib yuborishadi. Natijada, qishloqda botqoqliklar paydo bo‘lib, pashsha, chivinlar ko‘payadi. SHoli plantatsiyalarida azob tortib, mehnat qilgan kishilar arziyas haq olgani holda, plantatsiya xo‘jayinlari millionlab daromad topishadi. Qishloq kishilari uqubatli mehnati evaziga byerilgan pulga, bor-yo‘g‘i,

pashshaxona sotib olisholadi. SHolipoyalar xo‘jayinlari dehqonlar yashaydigan uy-joylarni ham suvga bostirib yuborishadi. YUzlab qariyalar, xotinlar, bolalar oyoqyalang, aftoda, yupun bir ahvolda adolat istab, shaharga borishadi. SHunda Fikrat Irmoqli o‘zining noqonuniy ish tutayotgan sholipoya xo‘jayinlari qo‘lida qo‘g‘irchoq bo‘lib qolganini sezib, vijdonan azoblanadi. O‘z xatosini to‘g‘rilamoqchi, sholipoya xo‘jayinlarini adolat bilan ish tutishga ko‘ndirmoqchi bo‘ladi. Biroq makkor, qo‘li uzun sholipoya xo‘jayinlari ishlariga to‘siq bo‘layotgan Fikratni qishloq rahbari lavozimidan bo‘shatishga yerishishadi. Qishloqdagi uqubatli hayot yana avvalgi holida qoladi. YAshar Kamol qishloqlardagi nochor turmushni ochiq-oshkora gavdalanitirib, kishilarni qoloqlikdan qutulish, qashshoqlikni bartaraf etishga chaqiradi.

Mashhur turk hajvchi yozuvchisi, dramaturgi **Aziz Nesin** (1915 – 1995) esa asarlarida mamlakat hayotidagi kamchilik, nuqsonlarni ochiq-oshkora keskin hajv qiladi. YOzuvchi kishilar fe‘l-atvoridagi xudbinlik, dangasalik singari illatlarni kulgi ostiga oladi. Adibning maishiy mavzudagi kichik hikoyalarida ham jiddiy ijtimoiy muammolarga e‘tibor qaratiladi.

Aziz Nesinning asl ismi Mahmud Nusrat. Aziz Nesin Istanbul yaqinida kambag‘al dehqon oilasida tug‘ilgan. Nafis san‘at akademiyasi (Istanbul)da o‘qigan (harbiy ma‘lumotga ham ega). «Marko posho» (1946) taraqqiyparvar hajviy gazetasi va boshqa matbuot organlarida ishlagan. «Nuh kemasi» (1949) hajviy jurnalini nashr etgan. Ko‘plab hajviy hikoya, poema va romanlar muallifi, siyosiy va ijtimoiy hajv ustasi sifatida tanilgan. «Jinnilar ozod bo‘ldi», «Ishbilarmon odam», «Nozik va nafis», «Xudoga shukur» va boshqa asarlarida yozuvchi jamiyatdagi illatlarni fosh qiladi, kulgili vaziyat va turli xususiyat va holatlar orqali kishilarni beixtiyor o‘z nuqsonlaridan kulishga majbur etadi. Aziz Nesin asarlarining qahramonlari – ish axtaravyerib bezor bo‘lgan mayda amaldor, omadsiz ziyoli va qashshoq ishchi («YAshasin kambag‘allik», «Maydon soatlari», «Xotin kishi bo‘lganimda-yu...» va boshqa). Adibning «SHunday bo‘ldi, bunday bo‘lmaydi» avtobiografik qissasi, «Aziznoma» hajviy she‘rlar va «Mamlakatlardan birida» hajviy hikoyalar to‘plamlari bir necha marta bosilib chiqqan. Hajvchi Aziz Nesin yozuvchilar xalqaro tanlovlarida «Dafna chambari» olgan (1956, 1957). U O‘zbekistonda bo‘lib o‘tgan Osiyo va Afrika mamlakatlari yozuvchilarining Toshkent anjumanlari ishtirok etgan.

Asarlari o‘zbek («Musht ketdi», 1966; «Hushtak afandim», 1969; «Futbol qiroli», 1978 va boshqa) va o‘zga xorijiy tillarda nashr qilingan.

1944 yildan asarlari e‘lon qilina boshlagan bu yozuvchi 1956 yilgacha – o‘n ikki yil ichida ikki yuz marta taxallusini almashtirgan. Aziz Nesin asarlari o‘z vatanida dastlab u qadar e‘tibor qozonmagan. 1956 yilda Italiyada hajvchi va yumoristlar tanlovida birinchi mukofot bilan taqdirlangach, Turkiyada ham uning asarlariga qiziqish o‘sadi. Bir necha yil orasida adibning ellikka yaqin kitobi chop etilgan. Asarlari xorijiy tillarga tarjima qilina boshlangan.

Aziz Nesin **ikki mingdan** ko‘proq satirik va yumoristik hikoyalar muallifidir. Adibning «**Futbol qiroli**» «**G‘aroyib bolalar**» romanlari, «**Marhamat, keling**», «**Bir narsa qil, Mat**» singari pesalari, ko‘plab publitsistik maqolalarida mavjud tuzum kamchiliklari keskin qoralanadi, illatlar ayovsiz masxaralanib, barcha nuqsonlar sababchisi sifatida hukmron doiralar ko‘rsatiladi. SHuning uchun yozuvchi bir necha bir qamoqqa olingan va adib besh yarim yilcha umrini turmalarda o‘tkazgan.

Aziz Nesin bolaligidan adabiyot, san‘atga mehr qo‘ygan bo‘lsa-da, u bu yo‘nalishda maxsus ma‘lumot olmagan. Harbiy bilim yurtida o‘qib yurgan kezlari nafis san‘at akademiyasi mashg‘ulotlariga qatnashgan, xolos. Dastlab she‘rlar yozgan. Biroq ko‘nglidagiday muvaffaqiyatga yerisholmagan. 1944 yilda armiya xizmatidan bo‘shagach, jurnalistika bilan jiddiy shug‘ullangan. Matbuotda e‘lon qilingan satirik hikoyalari Aziz Nesinning ijodga qiziqishini kuchaytirgan.

Aziz Nesin asarlarida hodisalar aniq ko‘rsatiladi. U ko‘targan muammolar tor milliy doirada chegaralanib qolmaydi. Adib satirik asarlarida gavdalantirilgan hodisalarni istalgan mamlakat hayotida uchraydi. Aziz Nesinning odatdagidan boshqacharoq fe‘l-atvorli qahramonlari darhol diqqatni jalb etadi. Ular ham beozor kulgu qo‘zg‘aydi, ham kundalik hayot muammolari haqida o‘yga toldiradi. Adib mubolag‘ador kulgili voqealar zahirida jiddiy haqiqat borligiga ustalik bilan ishora qiladi.

Faqir Boyqurt (1929 – 1999) – hozirgi zamon turk adabiyotining yirik namoyandalaridan biri. Uning asl ismi – Tohir. Bir kuni u bir jo‘natma oladi. Jo‘natmada kimdir unga “Tohir” emas, “Faqir” deb murojaat qilgan ekan. Avvaliga u rosa kuladi, keyin o‘ylanib qoladi: o‘zi chindan ham faqir oiladan bo‘lsa,

hamqishloqlari ham faqir. SHunday ekan, u nima uchun bu nomdan orlanishi kyerak? SHu kundan e'tiboran u o'z asarlariga "Faqir Boyqurt" deb imzo qo'ya boshlagan.

Faqir Boyqurt 1929 yili Burdur viloyati, Oqchako'y qishlog'ining YAshilova tumanida dehqon oilasida tug'ilgan. To'qqiz yoshida otasi vafot etib, ro'zg'or tashvishlari onasi Alif hamda oilada ikkinchi farzand Faqirning zimmasiga tushgan. Keyin pedagogika bilim yurtiga kirgan. Uni bitirgach, o'qituvchilik qilgan. Faqir Boyqurtning "Ilonlar o'chi" va "Irozjaning qismati" romanlarida kambag'al oilaning qismati orqali murakkab insoniy munosabatlar qalamga olingan. Bu asarlarning qahramonlari taqdiri misolida ijtimoiy hayotdagi tengsizlik, adolatsizlik haqqoniy ko'rsatib byerilgan. Adib har ikkala romani uchun qishloq kishilari hayotini asosiy ob'ekt qilib olgan. Ularning yashash uchun kurashi misolida boshqa qishloqlardagi ahvolni haqqoniy ko'rsatib byergan. YOzuvchining «Ilonlar o'chi», «Irozjaning qismati» romanlari turmushni realistik aks ettirishi, kishilar o'rtasidagi munosabatlar murakkabligini yorqin ko'rsatishi bilan e'tiborni jalb etadi. Adib «Ilonlar o'chi» romanida turk qishloqlari kishilari qiyofasini ularning ichki dunyosi, o'y-kechinmalarini aniq gavdalandirish orqali namoyon etadi. Mazkur asar qahramoni Qora Bayram – oddiy dehqon. U oilasi bilan kunini xotirjam o'tkazib yurganiga xursand, taqdiridan minnatdor. Biroq kunlarning birida qishloq oqsoqoli uning uyi yonidagi yerni Xo'ja Ali degan boyga sotadi. Xo'ja Ali Qora Bayramning uyini to'sib, uy qurishga kirishadi. Qora Bayramning onasi, xotini bunga qarshilik qiladi. O'rtada janjal boshlanib, Xo'ja Ali Qora Bayramning homilador xotiniga qo'l ko'taradi, onasini do'pposlaydi. G'azablangan Qora Bayram boyni tayoq bilan urib, boshini yoradi. Qishloq oqsoqoli Bayramga o'zini xayrixohday ko'rsatsa-da, aslida boyga yon bosadi. Ishni adolat bilan hal qilish uchun shahardan qaymaqom – boshliq keladi. Qishloq oqsoqoli unga yolg'on ma'lumot byerishidan xavfsiragan Bayram boshliqni yo'l ustida kutib oladi va bor gapni aytib byeradi. Qaymaqom adolatni tiklab, qishloq oqsoqoli va uning tarafdorlarini qattiq uyaltiradi. Biroq Bayramni «ilonlar» orasida qoldirib, o'zi shaharga ketadi. Bayram va uning onasi «ilonlar» qachon bo'lsa-da, o'ch olishi mumkinligi xavotiri ostida qoladi.

70-yillarda adabiyotga kirib kelgan CHetik Altan, Pinar Kur, Tomris Uyar, Aila Qutli va boshqalar ijodida psixologik tahlil chuqurlashganligi ko'rinadi. 1980-

yillarda jamiyatdagi siyosatdan begonasirash kayfiyati kuchayishi adabiyotga ham ta'sir o'tkazgan. Bu davrda O'rxon Pamuk asarlari etibor qozondi. SHvetsiya Akademiyasi adabiyot sohasida 2006 yilgi Nobel mukofoti «Tug'ilgan shahrining hazin ruhi izlarini kuzatib yashar ekan, madaniyatlarning bir-biri bilan ulanishi va bog'lanishi uchun yangi razmlar topgan» O'rxon Pamukqa byerilganini bildirdi. O'rxon Pamuk turkiy xalqlar adabiyotida birinchi bo'lib Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan ijodkordir.

Farit O'rxon Pamuk 1952 yil 7 iyunda Istanbul shahrining Nishontoshi tumanida tug'ilgan. Bobosi va amakisi ham, otasi Gunduz Pamuk ham oliy ma'lumotli va yuksak malakali muhandis bo'lgan. Ota avlodi oppoq lo'ppi yuzli bo'lgani uchun odamlar ularga "Pamuqlar" deb laqab qo'yishgan. "Pamuk"- "paxta" deganidir. Keyin ular bu laqabni o'zlariga familiya qilib olishgan. Pamuqlar oilasining boyligi va mol-mulklariga bobosi asos solgan. U tijorat bilan shug'ullanib, juda katta boylik orttirgan. Ammo oila eng ravnaq topgan bir pallada u to'satdan oqqon kasalidan vafot etgan. Adib o'z tarjimai holidagi bu voqelikni keyinchalik "Otam va amakim hali yosh bo'lgani uchun bobomdan qolgan fabrikani yaxshi idora qilolmadilar, katta inshoot ishlariga bilar-bilmas sarmoyalar sarflab, bankrot bo'lib, bobomdan qolgan ko'p mollarni, binolarni, rastalarni onalariga ketma-ket sottirardilar... Onam, otam, akam, buvim, amakilarim, ammalarim, yangalarim besh qavatli bir binoning turli qavatlarida yashardik", deb qalamga olgan.

O'rxon Pamuk Istanbulda ulg'aygan. Rassom bo'lish orzusida Robyert kollejida, Istanbul texnika univyersitetining me'morlik fakultetida o'qigan. Ammo rassom ham, me'mor ham bo'lolmasligiga ishonch hosil qilgach, bu yerdagi o'qishni tashlab, Istanbul univyersitetining jurnalistika institutiga o'qishga kirgan. Talabaligida "Qor" romanini yozgan. Lekin jurnalistika fakultetidagi o'qishini ham tamomlay olmagan.

U 1985 – 1988 yillarda YAva univyersitetida dunyo yozuvchilarining AQSH hayotini o'rganishlari va kitob yoza oladigan bir holga yerishishlariga imkon byeradigan kursni bitirib, o'zi aytganiday, "hayotini o'zgartirgan". Ilk kitobi va keyingi asarlari uchun Turkiya va xorijiy davlatlarda mukofotlar bilan taqdirlangan. Kitoblari ko'p sotilgan hamda ko'p tanqidlarga uchragan.

O'rxon Pamuq yozuvchiligini 1974 yilda boshlagan. Uning Mehmet Yero'g'li bilan hamkorlikda yozgan va 1979 yilda "Qorong'ilik va nur" nomi bilan bosilib chiqqan romani "Milliy romanlar" tanlovida birinchi o'ringa munosib ko'rilgan. 1982 yilda O'rxon Pamuq bu romanni kengaytirib, "Javdat Bey va o'g'illari" nomi bilan qayta chop qildirgan. Asar oila hayotini aks ettiruvchi romanlar sirasiga kiradi. Unda tijoratchilar oilasida yuz byergan yuksalishlar va inqirozlar hikoya qilingan. Ushbu roman O'rxon Kamol mukofotiga loyiq deb topilgan. Pamuqning bundan keyingi kitoblari ham ketma-ket mukofotlar bilan taqdirlangan. YOzuvchining 1984 yilda nashr etilgan ikkinchi romani "Sassiz uy" "Modyern roman" mukofotini olgan. Bu romanning frantsuzcha tarjimasi esa 1991 yilda Frantsiyaning "Ovrupoda kashf" mukofotiga sazovor bo'lgan. 1985 yilda nashr etilgan tarixiy mavzudagi "Oq qal'a" romani 1990 yilda AQSHda "Independent Award for foreign fiction" mukofotini qo'lga kiritgan va yozuvchining nomi chet ellarda yanada mashhur bo'lib ketgan. O'rxon Pamuqning 2002 yilda nashr qildirgan "Qor" kitobi "Turkiyaning etnik va siyosiy masalalarini tadqiq etuvchi siyosiy roman" sifatida baholangan. 2004 yilda inglizchaga tarjima qilinib, chop etilgach, "Qor" kitobi "Yilning eng yaxshi 10 kitobidan biri" sifatida ko'rsatilgan. O'rxon Pamuqning 1998 yilda nashr etilgan "Mening otim qirmizi" asari 24 tilga tarjima qilingan hamda 2003 yilda Irlandiyaning eng katta hisoblanuvchi "Intyernational IMPAC Dublin Lityerary Award" xalqaro mukofotiga munosib deb topilgan.

Pamuqning romanlaridan tashqari, maqolalar va suhbatlar saylanmasi hamda bir hikoyadan tashkil topgan "Boshqacha ranglar" (1999) kitobi ham bosilib chiqqan. Uning "Niqobli yuz" kinoqissasi stsenariysi asosida rejissyor Umar Qovur shu nomli kinofilmni suvratga olgan. Ushbu film stsenariysi uchun yozuvchi 1990 yilda chop ettirgan "Qora kitob" romanidagi bir bo'lim asos qilib olingan. 1991 yili Antaliya "Oltin po'rtaxol film" festivalida "Niqobli yuz" "Eng yaxshi stsenariy" nominatsiyasi bo'yicha mukofotlangan.

O'rxon Pamuq o'z maqola va suhbatlarida inson huquqlari, fikr yerkinligi, demokratiya va shunga o'xshash mavzular ustida to'xtaladi. O'rxon Pamuqning "Oq qal'a", "Qora kitob", "YAngi hayot", "Mening otim qirmizi", "Qor" asarlari - postmodyern romanning ilg'or namunalari qatorida ko'rsatiladi. O'rxon Pamuqning

kitoblari 11 marta mukofotga sazovor bo'lgan, asarlari 30 tilga tarjima qilingan, kitoblarining 2 millionga yaqin nusxasi sotilgan.

O'rxon Pamuqning Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan "Istanbul. Xotiralar va shahar" kitobi 2003 yilida Istanbulda bosilgan va shu paytgacha turk tilida 9 marta nashr etilgan. YOzuvchining o'zini "men" sifatida ilk bor tanigan paytlari, onasi, otasi, butun oilasining ichki dunyosi haqidagi hikoyasi o'quvchini hazinlik va saodat manbai Istanbul ko'chalariga olib kiradi. Davrimizning taniqli yozuvchisi ushbu romanida 1950-yillardagi Istanbul ko'chalari, uning tosh to'shalgan xiyobonlari, bir-biriga sira o'xshamagan ajoyib mehmonxonalari, bu shaharda qadim madaniyat izlari yo'qolib ketayotgani, uning kullari va qoldiqlari uzra yangi inshootlarning tiklanishidagi qiyinchiliklarni o'smir nazari bilan ko'rsatadi. Asardan Pamuqning ruhiy dunyosi qanday shakllanganini bilib olamiz.

Jahon adabiyotida bolalik haqida bir-biridan qiziqarli badiiy asarlar juda ko'p. Ammo O'rxon Pamuqning bu kitobini ularga sira o'xshamaydi. Chunki unda qalamga olinayotgan voqealar qamrovi keng, mavzu ichiga tyeran mushohadalar orqali kirib borilgan, voqealar ifodasidagi hazinlik va samimiylik o'quvchi qalbini ohanrabodek o'ziga tortib turadi.

Pamuqlar xonadonidagi bo'hronlar (bobosining o'limidan keyin otasi va amakilarining uquvsizlikdan sina borishi, aka-ukalar o'rtasidagi kelishmovchiliklar, ota-onasining ayrim-ayrim yashashi) yosh O'rxonning qalbini zirqiratadi. Bu xonadondagi sovuq va yoqimsiz hayot, qilar ishining tayini yo'q buvisining bekorchilikdan qarta, hatto, qimor o'ynab, kun o'tkazishi O'rxonni iztirobga soladi. O'rxon buvisi uning birinchi ustozini bo'lganini, albatta, minnatdorlik bilan xotirlaydi. Pamuq bu asarida Istanbulda yashab o'tgan bir qator fidoyi insonlar hayotini ham achinish bilan qalamga oladi. Adib boylar va kambag'allar muammosi ustida to'xtalarkan, yozuvchi boylarning zolimligidan nafratlanishi, shuningdek, kambag'allarning yalqovligi, loqaydligini xush ko'rmasligini ko'p o'rinlarda ta'kidlaydi.

U taraqqiyparvar boylarning faoliyatini ma'qullash (1990 yildan keyin o'z uyida Istanbulning eng yaxshi maxsus muzeyini barpo etgan Sahib Sabanchi) bilan bir qatorda, pora olish, ta'magirlik qilish orqali boylik orttirgan, boy bo'lib olgach,

maishatparastlikka byerilganlar borligiga e'tibor qaratadi. Kitobda, shuningdek, g'arblashishning foyda va zararlari, milliy mahdudlikning ziyonlari, rasm solishning zavqlari, Bo'g'ozdan o'tuvchi kemalar, uy o'zgartirish va boshqa falokatlar, oila baxtiyorligi, sabr, ehtiyot, san'at, birinchi muhabbat – xullas, juda ko'p va muhim insoniy qadriyatlar badiiy aks ettiriladi va kitobxonni go'zal tuyg'ular, o'ylar, bilimlar bilan boyitadi.

Umuman, dunyoning barcha xalqlari adabiyoti singari turk adabiyoti ham hayotni va inson dunyosini realistik aks ettirish borasida dadil ilgariolib bormoqda.

Adabiyot:

Aziz Nesin. Keyin xursand bo'lasiz. – Toshkent, 1976.

Aziz Nesin. Futbol qiroli. – Toshkent, 1978.

Aziz Nesin. Hushtak afandim. – Toshkent, 2015.

Alimbekov A. Turk adabiyoti tarixi xrestomatiyasi. – Toshkent, 1989.

Alkaeva L. Iz istorii turetskogo romana. – Moskva, 1975.

Alkaeva L. Ochyerki turetskoy lityeratury. – Moskva, 1959.

Ayzenshteyn N. Iz istorii turetskogo realizma. – Moskva, 1968.

Garbuzova V. Turk adabiyoti klassiklari – Toshkent, 1960.

Jaloliddin Rumiy. Ichindagi ichingdadir. – Toshkent, 1998.

Jaloliddin Rumiy. Uchmoqqa qanot yo'k, vale uchgaymen. – Toshkent, 1994.

Jamoliddin Rumiy. Masnaviyi ma'naviy. – Toshkent, 2010.

Kratkaya lityeraturnaya ensiklopediya. Tom 1. – Moskva, 1962.

Kratkaya lityeraturnaya ensiklopediya. Tom 2. – Moskva, 1964.

Qo'chqortoev I., Isabekov B. Turkiy filologiyaga kirish. – Toshkent, 1985.

Lityeraturnyy ensiklopedicheskiy slovar. – Moskva, 1987.

Moviy tog'lar ortida. – Toshkent, 1990.

Nozim Hikmat. 65 she'r. – Toshkent, 1962.

Nozim Hikmat. Inson manzaralari. – Toshkent, 1982.

Nozim Hikmat. Qon gapirmas. – Toshkent, 1987.

Osiyo ovozi (SHarq mamlakatlari yozuvchilari hikoyalari). – Toshkent, 1981.

Radiy Fish. Jaloliddin Rumi: Tarixiy biografik roman. – Toshkent, 1986, 2010.

Rashod Nuri Guntegin. CHoliqushi. – Toshkent, 1971, 2002.

Rashod Nuri Guntegin. Tamgʻa. – Toshkent, 1977.

Rashod Nuri Guntegin. YAshil kecha. – Toshkent, 1977.

Said Foiq Mahalla qahvaxonasi. – Toshkent, 1980.

Turk hikoyalari. – Toshkent, 1979.

Muhammad Oʻrdubodiy. Qilich va qalam. – Toshkent, 1970.

Mehmed Emin YUrdaql. Ey, turk, uygʻon. – Toshkent, 1997.

Nizomiy Ganjaviy. Iqbolnoma. – Toshkent, 2009.

Nizomiy Ganjaviy. Maxzan ul-asror. – toshkent, 2016.

Nizomiy Ganjaviy. Nizomiy sheʼriyatidan. – Toshkent, 1983.

Turk yertak va afsonalari. – Toshkent, 1976.

Umar Sayfiddin. Hikoyalar. – Toshkent, 1972:

Oʻrxon Kamol. Ustasi farang. – Toshkent, 1972.

Oʻrxon Kamol. El qizi. – Toshkent, 1976.

Faqir Boyqurt. Ilonlar oʻchi. – Toshkent, 1975.

Faqir Boyqurt. Irozjaning kismati. – Toshkent, 1981.

Hozirgi zamon turk sheʼriyati. – Toshkent, 1980.

Yerkinov S., Gʻanixonov M. Nizomiy Ganjaviy. – Toshkent, 1992.

YUnus Emra. Nechun yigʻlarsen, ey bulbul. – Toshkent, 2018.

YAshar Kamol. Ilonni oʻldirsalar... – Toshkent, 2010.

YAshar Kamol. Inja Mamad. – Toshkent, 1968.

Aziz Nesin. Xoʻja Nasriddinning ikki hayoti. – // Jahon adabiyoti, 1998. №2. - B.146 -153.

Aziz Nesin. Hikoyalar. – // Jahon adabiyoti, 2007. №9. - B.195 - 205.

Bygʻpa T. Usmon Gʻozixon. Tarixiy roman. – // Jahon adabiyoti, 2006. №5. - B.Z - 73; №6.-5.57-122.

Bayett A.S. Yertaklarning yertagi... – // Jahon adabiyoti, 2006. №9. - B.141 -

144.

Bayram Yilmaz. Gyote va SHarq. – // Jahon adabiyoti, 1998. №8. - B.48 - 52.

Bahodiro‘g‘li YAvuz. Alvido, Xorazm. Roman. – // Jahon adabiyoti, 2005. №9. - B.6 - 76; №10. - B.12 - 66.

Bahodiro‘g‘li YAvuz. Malazgritda juma tongi. Roman. – // Jahon adabiyoti, 2001. №7. - B.10 - 91; №8. - B.63 - 125.

Bahodiro‘g‘li YAvuz. Xorazm o‘t ichida. Roman. – // Jahon adabiyoti, 2003. №2. - B.12 - 72; №3. - B.63 - 114.

Boyqurt F. Hikoyalar. – // Jahon adabiyoti, 2008. №4. - B.Z - 21.

Boqilar YOvuz Bulant. Tarixning oq gullari. – // Jahon adabiyoti, 2010. №11. - B.47

Veysal Oshiq. Saxovat tuproqqa byerilmish Haqdan. – // Jahon adabiyoti, 2008. №1. - B.69 - 74.

Darvish Suot. Fosforli Javriya. Roman. – // Jahon adabiyoti, 2002. №7.-B.Z-59; №8.-B.Z-70.

Dog‘larja Fozil Husni. Moviylik nafasi. – // Jahon adabiyoti, 2001. №1.-5.154-158.

Dog‘larja Fozil Husni. YAna bahor bezanajak chechaklar bilan. – // Jahon adabiyoti, 2011. №5. - B.92 - 96.

Dundar Alp. SHarqning buyuk hukmdori. Roman. – // Jahon adabiyoti, 2013. №4. - B.12 - 54; №5. B.83 - 116.

Ismoil Bo‘zqurt. Sabr: Hikoya. – // Jahon adabiyoti, 2014. №11. - B. 134 -136.

Ismoil Porlatir. YAngi turk she‘riyati. – // Jahon adabiyoti, 1998. №3. - B.151 - 166.

Qisakurak N.F. Fycca. – // Jahon adabiyoti, 1999. №1. - B.92 - 100.

Qisakurak N.F. SHe‘rlar. – // Jahon adabiyoti, 2013. №2. - B.46 - 54.

Quyoshning qadriga et. – // Jahon adabiyoti, 2008. №7. - B.75 - 86.

“Qo‘rqut Ota kitobi”. – // “YOshlik” jurnali, 1988. – 5-son (38 – 55-betlar); 6-son (34 – 47-betlar); 7-son (41 – 54-betlar).

Mehmed Emin YUrdaqul. Ey turk, uyg‘on. – // Jahon adabiyoti, 1997. №3.- B.62 - 70.

Mehmet O'ndyer. Mavlono. – // Jahon adabiyoti, 2014. №1. - B.73 - 104; №2. - B.107 -138.

Muftio'g'li A.H. Alparslon yertagi. – // Jahon adabiyoti, 2006. №2. - B.202 - 208.

Nodim Uchar. YUrakdagi ishq guli so'lmas... – // Jahon adabiyoti, 2011. №11. - B.27 - 32.

Oq dengiz to'lqinlari. Kibris shoirlari ijodidan. – // Jahon adabiyoti, 2002. №5. B.61 - 75.

Pamuq O'rxon. Dyeraza orti manzaralari. Hikoya. – // Jahon adabiyoti, 2008. №5.-B.3-18.

Pamuq O'rxon. Istanbul: Xotiralar va shahar. – // Jahon adabiyoti, 2008. №10. - B.11 - 36; №11. - B.72- 118; №12. -B.98- 152; 2009. №1. - B.21 -91.

Sayhon Sobir. Bug'doy ekib, arpa o'rganlar. Qissa. – // Jahon adabiyoti, 2010. №4. - B.107 - 143.

Tavfiq Rizo. Ruhimda ochilar oppoq g'unchalar. – // Jahon adabiyoti, 2009. №4. - B.22 - 28.

Fikrat Tavfiq. Vatan qushig'i. – // Jahon adabiyoti, 2001. №1. - B. 159- 162.

Foriq Uysal. G'oyibdan gaplashuvchi. – // Jahon adabiyoti, 2007. №3. - B.99 - 103.

Xotiralar manzili. – // Jahon adabiyoti, 2004. №11. - B.79-87.

Homid Abdulhaq. YAshashdan murod nadir, bayon et! – // Jahon adabiyoti, 1999. №9. - B.57 -65.

Husayn Nihol Otsiz. Ko'kbo'rilarning tirilishi. Roman. – // Jahon adabiyoti, 2006. №11. — B.27 — 65; №12.-B.25-74.

SHayx Muzaffar O'zak al-Xilvatiy. Inson qalbi – qadah, muhabbat–sharob. – // Jahon adabiyoti, 2014. №1. - B.168 -190; №2. - B.185 - 203.

OZARBAYJON ADABIYOTI

Ozarbayjonlar xuddi turklar kabi turkiy xalqlarning o'g'uz guruhiga mansub bo'lib, ular qadimdan hozirgi Ozarbayjon Respublikasi va SHimoliy Yeron hududida yashab kelishadi. Bu millatga mansub kishilarning 20 foizi Ozarbayjon Respublikasida, 80 foizi "Janubiy Ozarbayjon" deb yuritiladigan Yeron Islom davlatida istiqomat qilishadi.

Ozarbayjon adabiyoti bilan boshqa turkiy xalqlar adabiyoti o'rtasida mushtarak jihatlar ko'p. «Qo'rqut Ota kitobi», «Ko'ro'g'li», «Oshiq G'arib» eposlari barcha turkiy xalqlar folklorida bo'lgani singari ozarbayjon adabiyoti tarixida ham munosib o'rin tutadi. Aslida ham ushbu asarlar barcha turkiy xalqlarning qadimiy adabiyoti namunalari sirasiga kiradi. Bu adabiy mushtaraklik ham turkiy xalqlarning ildizi bir ekanligi, ular tarixan yagona xalq bo'lganini bildiradi.

Kavkaz xalqlari orasida ozarbayjonlar eng qadimiy madaniyatga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Ozarbayjon xalq og'zaki ijodi janr jihatidan rang – barang bo'lib, u juda ko'p mavzularni qamrab olgan. Ko'pgina ozarbayjon xalq dostonlari, yertaklari o'zbek folklori bilan mavzu jihatdan o'xshashdir. Masalan, "Ko'ro'g'li", "Oshiq G'arib", "SHoh Ismoil", "Asli va Karam" kabi dostonlarning izlarini o'zbek folkloridan ham topish mumkin. Melik – Mamed, Kal Ahmad sarguzashtlarini hikoya qiluvchi latifalar esa Nasriddin Afandi va Aldar Ko'sa latifalariga hamohangdir.

O'g'uzlar, jumladan, ozarbayjonlar folklorining muhtasham yodgorligi sifatida e'tirof qilinadigan "Qo'rquq ota kitobi" eposi taxminan VII – VIII asrlarda yaratilgan bo'lib, u 12 qissadan iborat. Hozir undagi syujetlar asosida bir qancha musiqali dramalar yaratilgan. Bularda qadimgi o'g'iz – turkiy qabilalarining o'z mustaqilligi uchun olib borgan kurashi tasvirlangan.

«Qo'rquq ota kitobi» manbalarda «Dada Ko'rquq kitobi» deb yuritiladi. Ushbu asar, ayniqsa, turk, turkman xalqlari orasida keng tarqalgan. U ozarbayjon adabiyotida ham munosib bir maqomni egallaydi. Aksariyat folklor asarlari singari «Qo'rquq ota kitobi» ham qachon yaratilgani ma'lum emas. Ko'p variantlarga ega, o'zbek, qozoq, qirg'iz, tatar va boshqa xalqlar orasida azaldan mashhur «Alpomish» dostoni qachon yaratilgani ham aniq emas. Tarix barcha xalqlarning umuminsoniy qadriyatlarni sharaflovchi bu kabi qadimiy asarlarini ana shunday juda sirli qilib qo'ygan. «Qo'rquq ota kitobi», «Alpomish», «Manas», «Go'ro'g'li» singari ulug' dostonlarning qayerda, qachon yaratilganini hech kim aniqlab byerolmaydi. Bu hodisa echilmas jumboq bo'lib qolavyeradi. Ehtimol, bu ham insoniyatning ildizi bir ekanligi, barcha xalqlar hozirgi tili, dini, e'tiqodi, yashash joyi, irqidan qat'i nazar, Odam Ato va Momo Havo farzandlari ekaniga o'ziga xos bir ishoradir.

«Qo'rquq ota kitobi» eposida bosqinchilar zulmiga qarshi mustaqillik, ozodlik uchun kurash o'tkir syujetli voqealarda gavdalantirilgan. Unda turkiylarning qadimdan ozodlik, mustaqillik uchun intilib kelgani keskin konfliktli hodisalarda ko'rsatilgan. Har bir xalqning ozodlik, mustaqillik madh etilgan asarlarni necha asrlar davomida ardoqlab, e'zozlab kelishi esa kishilarning yerkinlikka, hurlikka doimo intiq yashashidan dalolat byeradi.

Ozarbayjon adabiyoti tarixida «Ko'r o'g'li» («Go'ro'g'li») eposi ham xuddi «Qo'rquq ota kitobi» asari singari alohida o'rin tutadi. Bu qahramonlik eposida ham ozodlik, yerkinlik sharaflanadi. Unda kishilar o'z haq-huquqlari, ko'ngil istaklari, muhabbati uchun qanchalar jasorat ko'rsatib kurash olib borganligi romantik tarzda gavdalantiriladi. «Ko'r o'g'li» («Go'ro'g'li») dostonida xalq ozodligi uchun kurash yo'liga butun borlig'ini bag'ishlagan ideal inson timsoli mujassamlashtiriladi. Barcha turkiy xalqlar orasida «Ko'r o'g'li» («Go'ro'g'li») dostonining turli variantda keng

yoyilgani esa Abulturkning avlodlari ozodlik, mustaqillikni dunyoning barcha ne'matlaridan aziz bilganini bildiradi.

Ozarbayjon xalq ijodida doston, bayot (to'rtlik), qo'shiq, yertak, latifa, maqol keng tarqalgan. «Ko'ro'g'li», «Oshiq G'arib», «SHoh Ismoil» kabi dostonlarda ozarbayjon xalqining yurtparvarligi, insoniy his-tuyg'ulari ifodalangan. Xalq dostonlari va tyermalarining eng yaxshi namunalari XVI – XVII asrlarda Qurboniy, Sarioshuq, Abbososhuq, Valexoshuq kabi baxshilar og'zidan yozib olingan. Milliy san'atning o'ziga xos turi bo'lgan oshuqlar she'riyati madaniy hayotga kuchli ta'sir o'tkazib kelgan. XIX – XX asrlarda yashab ijod qilgan oshuqlardan Aleskyer, Gusayn Bozalganli, Asad Rizaev, Mirza Bayramov, SHamshir Gojaev kabilarning qo'shiqlari juda mashhur bo'lgan.

Ozarbayjon yozma adabiyotining eng qadimgi yodgorliklari bizgacha etib kelmagan. Ammo Kavkaz Albaniyasi (hozirgi Ozarbayjon)da yuksak madaniyatga yerishilgani ma'lum. XI – XII asrlarda fors tili ta'siri kuchayishi tufayli Xatib Tabriziy, Bahmanyor, Qatron Tabriziy, Xoqoniy, Mahastiy Ganjaviy kabi yirik ozarbayjon olim va shoirlari o'z asarlarini fors tilida yozishgan. Nizomiy Ganjaviy asarlari esa ozarbayjon adabiyotining cho'qqisidir. XIII – XIV asrlarda Avxadiy Marog'iy, Zulfiqor SHirvoniy, XV – XVI asrlarda Nasimiy, shoh Ismoil Xatoiy, Muhammad Fuzuliy, XVII – XVIII asrlarda Soib Tabriziy, Masihiy, Vidodiy, Voqif va boshqa shoirlar yashab, ijod qilishgan.

XIX – XX asrlarda ozarbayjon adabiyotida novella, doston, drama janrlari paydo bo'lgan. Realist adib M. F. Oxundov, ma'rifatparvar shoir Said Azim SHirvoniy, dramaturg N. N. Narimonov, novator hajvchi shoir Mirza Alekpyer Sobir XIX asr ozarbayjon adabiyotini yangi asarlar bilan boyitishgan. XX asr o'rtasi va ikkinchi yarmida Sulaymon Rustam, Rasul Rizo, J. Jabborli, M. Ibrohimov, Samad Vurg'un kabi iste'dodli adiblarning asarlari boshqa xalqlar tillariga tarjima qilinib, keng tarqalgan. 1932 yilda Ozarbayjon YOzuvchilar uyushmasi tashkil qilingan.

Ozarbayjon va o'zbek xalqlari qadimdan adabiy aloqada bo'lib kelishgan. Nizomiy asarlarining ba'zilar o'rta asrlardayoq o'zbek tiliga tarjima qilingan. Jumladan, Qutb Xorazmiy XIV asr birinchi yarmida «Xusrav va SHirin»ni o'zbek tiliga o'girgan. Navoiy Nizomiy «Xamsa»si — «Panj ganj»dan ilhomlanib, o'zining besh buyuk

dostonini yaratgan. Haydar Xorazmiy XV asrda Nizomiyni «Maxzan ul-asror» dostonini, Ogahiy XIX asrda «Haft paykar»ni tarjima qilgan.

Navoiy asarlari ham uning hayotlik chogʻidayoq ozarbayjon shoirlari oʻrtasida mashhur boʻlgan. Xususan, Kishvari va Fuzuliy Navoiyni oʻzlarining buyuk ustozini sanashgan. Fuzuliy «Layli va Majnun»ning debochasida Navoiyni Nizomiy bilan bir qatarga qoʻygan. Navoiy esa «Majolis un-nafois», «Muhokamat ul-lugʻatayn» asarlarida Nizomiy, Xoqoniy bilan birga, SHayx SHirvoniy, Abu Abbas Suhravardiy, Abu Abdulloh Xoqoniy Soʻfiy, SHayx Tabriziy, Qosim Anvari singari ozarbayjon shoir va olimlarining nomlarini hurmat bilan tilga olgan.

Muhammad Fuzuliy asarlari, ayniqsa, uning «Layli va Majnun» dostoni XVII asrdan boshlab, Turkiston madrasalarida oʻquv qoʻllanmasi vazifasini oʻtagan. Bugina emas, Fuzuliy oʻzbek xalqi oʻrtasida eng sevimli shoirlardan biri boʻlgan. SHu tufayli Turkistonda «navoiyxonlik», «bedilxonlik» maktablari bilan birga, «fuzuliyxonlik» davrlarida minglab kishilar shoir asarlarini oʻqib oʻrganishgan. Fuzuliyning asarlari Oʻzbekistonda bir necha marta bosilib chiqqan. Nizomiyni «Guldasta», Fuzuliyning ikki jildli tanlangan asarlari, M. P. Voqifning «Tanlangan sheʼrlar», M. Oʻrdubodiyning «Qilich va qalam» dialogiyasi, Sobirning «Xoʻp-xoʻpnoma», M. Ibrohimovning «Qorabogʻ qoʻshiqlari», «Buyuk tayanch», «Boʻron qushi», M. Dilboziyning «Ozar qizi», S. Rustamning «Tanlangan sheʼrlar», I. Goʻzalovning «CHeksiz ufklar» kitoblari, M. Huseyn, A. Valiev, M. Rahim, U. Sarivelli, S. Rahimov, Q. Imomvaydiev va boshqa ozarbayjon shoir, adib, dramaturglarning asarlari, «Ozarbayjon shoirlari» antologiyasi oʻzbek tilida nashr etilgan.

Ozarbayjon yozuvchilarining asarlarida Oʻzbekiston mavzui ham aks etgan. S. Rustam «Qadrdon shahar», «Oʻzbek qardoshimga», M. Dilboziy «Oʻzbek qiziga», YU. SHirvon «Qardosh Oʻzbekistonda» ochyerklar turkumi, M. Ibrohimov «Ulugʻ doʻstlik» asarida oʻzbek xalqi hayotini qalamga olgan.

VII – VIII asrlarda arab tili, IX asrdan boshlab esa fors tili davlat tili boʻlganligi sababli, koʻpgina ozarbayjon ijodkorlari oʻz asarlarini arab va fors tillarida yozishgan. Tarixda oʻtgan mashhur Ismoil YAssor, Ahmad Tabriziy, Xatib Tabriziy, SHyervoniy, Nizomiy Ganjaviy kabi ozarbayjonlik ijodkorlarning asarlari arab va fors

tillarida bitilgan. M.Fuzuliy, M.Oxundov singari ijodkorlar asarlarining ham kattagina qismi fors tilida yozilgan.

XI – XII asrlarda Ozarbayjonda arablar hukmronligi susayib, mahalliy feodal davlatlar vujudga kelgan. Ana shu davrda feodal saroy adabiyoti rivojlangan. Abul-ul Ganjaviy, shoir va astronom Falakiy – SHyervoniy, shoira Maxseti Ganjaviydan ko‘plab g‘azal va ruboiy myeros bo‘lib qolgan.

XIII asrgacha ozarbayjon adabiyotiga folklor asarlari bilan bir qatorda, arab va fors tilidagi adabiyotning ta’siri ham kuchli bo‘lgan. Ilk ozarbayjon yozuvchilaridan biri Gatran Tabriziy Ganja va Tabriz hukmdorlarining saroy shoiri bo‘lgan. Uning ko‘plab qasidaları va «Qobusnoma» asari bizgacha etib kelgan.

XI asr oxiri – XII asr boshida yashagan Abul-ul Ganjaviy o‘z zamonidagi falakiyot, falsafa, riyozat kabi ilmlarni chuqur o‘rgangan va ko‘p ijodkorlarga ustozlik qilgan. Muhammad Falaki SHirvoniy shoh Manuchehrga bag‘ishlab ko‘pgina qasidalar bitgan. XII asrda yashagan shoira Mexseti Ganjaviy esa ajoyib kuylar ijod qilib, katta shuhrat qozongan. SHoiraning ruboiylari chuqur falsafiy mazmundorligi bilan e’tiborni tortadi.

Bu davrda yashagan Afzaliddin Haqqoniy esa SHyervon shohga bag‘ishlab qator qasidalar yozgan. Keyinchalik esa u nobop tuzum va jaholat tanqid qilingan asarlari uchun ta’qib ostiga olingan. U vatanidan uzoqlarga ketib, umr bo‘yi boshqa mamlakatlarda yashashga majbur bo‘lgan. Uning “Tuhfat ul Iroqayin”, “Madain qasri” kabi asarlari bizgacha etib kelgan.

Ozarbayjon adabiyotining yirik namoyandasi Nizomiy Ganjaviy taxminan milodiy 1141 yilda Ganja shahrida hunarmand oilasida tug‘ilgan. U o‘z davri madaniyati, ilm-fani mezoni bo‘lgan arab va fors tillarini chuqur o‘rgangan. Bu ulug‘ ijodkor falsafa, dinlar tarixi, astronomiya, tibbiyot singari ko‘pdan-ko‘p sohalardan ham chuqur xabardor bo‘lgan. U qomusiy bilim egasi bo‘lgani asarlaridan, xususan, «Xamsa»sidan ayon ko‘rinib turadi. Bu davrda Ozarbayjonda SHirvon Tohir sulolasi hukmronlik qilgan. Ular shoirni o‘z saroylariga taklif etishgan. Lekin Nizomiy bu taklifni rad qilib, yerkin ijod qilishni ma’qul ko‘rgan. U o‘z asarlarini fors tilida yozgan. CHunki bu til o’sha paytda Ozarbayjonda davlat tili hisoblangan. Ganjaviyning o‘z ona tilida ijod qilolmaganidan afsuslanib yozgan she’rlari ham bor.

SHoirning ijodi lirik she'rlar yozish bilan boshlangan. Bu she'rlarning ko'pchiligi ishqiy-intim mavzudagi g'azallardir. Masalan, uning "Qaydaki sen bor, / Qamar na darkor, / Kingaki sen yor, / SHakar na darkor" matla'i bilan boshlanuvchi g'azali shoir hayotlik paytidayoq hofizlar tomonidan qo'shiq qilib aytilgan. SHoir lirik she'rlarida ham o'z zamonasidan shikoyat qilib, uni "adolatsiz jamiyat" deb atagan va adolatli shohni orzu qilgan. Nizomiy Ganjaviy lirikaning turli janrlarida ijod qilib, ko'plab ruboiy, qit'a, qasidalar ham yozgan. Lekin "Xamsa" asari shoirni dunyoga tanitgan. Nizomiy besh dostonidan iborat "Panj ganj" asarini yozib, SHarq adabiyotida "xamsa"chilikka asos solgan. Ushbu muhtasham asarning birinchi dostoni "Maxzanul asror" falsafiy didaktik asardir. Bu doston 20 ta bob va kichik xotimadan iborat. Bu asarda o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy masalalari haqida fikr yuritilgan. Kichik-kichik hikmatli hikoyatlar, shoir aforizmlari ushbu asarga betakror joziba, ta'sirchanlik bag'ishlagan. Ayni hikoyatlar e'tibor qaratilgan muayyan muammo xususidagi fikrni tasdiqlash yoki o'quvchining bu haqda zurur xulosa chiqarishi uchun taqdim qilingan. Masalan, davlat boshliqlarini adolatga chaqiruvchi Anushyervon haqidagi hikoyat xarakterlidir. Anushyervon a'yonlari bilan bir xaroba qishloqdan o'tayotib, ikki boyqush tovushini eshitadi. SHoh ular nima deyayotganini qush tilini biluvchi dono vaziridan so'raydi. SHunda vazir deydi: "Bu boyqushlardan biri o'z qizini ikkinchisiga byermoqchi bo'lib, buning evaziga ana shu qishloqqa o'xshagan xarobalar talab qilayotir. U bo'lsa, podshohimiz Anushyervon omon bo'lsa, bunday xaroba qishloqlar juda ko'payadi, istaganingcha olasan, deyapti». Bundan ta'sirlangan shoh zulm qilmaslikka, mamlakatni adolat bilan idora etishga ahd qilibdi. Dostonda ana shunday didaktik hikoyatlar juda ko'p. Ikkinchi doston "Xusrav va SHirin" deb ataladi. Unda Yeron shohi Xusrav bilan arman malikasi SHirin o'rtasidagi muhabbat naql qilinadi. Xusravni chin dilidan sevgan SHirin, uni to'g'ri yo'lga boshlab, adolatli bo'lishga undaydi. Dostonda Farhod obrazi SHirinni sevib qolgan oddiy, mehnatkash yigit sifatida gavdalantirilgan. U ariq qazish va qasr qurilishida mehnat mo'jizalarini ko'rsatadi. SHirin uni hurmat qilsa-da, lekin sevolmasligini aytadi. Xusravni o'g'li SHyeruya o'ldiradi. Keyin SHirin ham Xusrav qabriga borib, o'zini o'zi o'ldiradi.

Nizomiy Ganjaviy “Layli va Majnun” nomli asarida arab xalq afsonasini birinchi bo‘lib yozma adabiyotga kirib, ishq haqida ajoyib doston yaratgan. Ushbu dostonda o‘rta asrlarda inson huquqlari qanday toptalgani, xotin-qizlar qanchalik xo‘rlangani san’atkorona badiiy mahorat bilan ko‘rsatib byerilgan. To‘rtinchi doston “Haft paykar” deb atalib, ushbu doston hikoya ichida hikoya usulida yozilgan. SHoh Bahrom etti mamlakat podshohlarining etti qiziga uylangan. Ularga ettita qasr qurdirgan. U haftaning etti kuni etti go‘zaldan sevgi, sadoqat, mardlik kabi mavzularda etti hikoya eshitadi. Keyin shoh Bahrom donishmand cho‘pondan o‘zining vaziri Rost Ravshan sotqin va zolim ekanligini bilib qoladi. Vazirini zindonband etib, u qamatgan mahbuslarni ozod qiladi. Etti mahbusning hikoyasini tinglagan Bahrom xatolarini tushunib, mamlakatni adolat bilan idora qilishga kirishadi. Lekin Bahrom yana maishatparastlikka byerilib, fojiali halok bo‘ladi.

Beshinchi doston “Iskandarnoma”da Nizomiy adolatparvar podshoh obrazini gavdalantirgan. Iskandar dunyoni kezib, shimol tomonda bir mamlakatga borib qoladi. Bu mamlakatda hamma teng, o‘g‘rilik yo‘q, kasal kishilar ham yo‘q, birov-birovdan xavfsiramaydi, butun xalq inoq yashaydi. Iskandar buni ko‘rib, hayron qoladi va shunday mamlakatni avval ko‘rganimda, dunyoni kezib yurmasdim, deydi.

Dunyo adabiyotining ulug‘ hodisasi – «xamsa»chilikka asos solgan kashshof ijodkor Nizomiy Ganjaviyning 1173 – 1200 yillar orasida bitilgan, o‘ttiz ming baytdan tashkil topgan «Xamsa»sidagi «Maxzanul asror» («Sirlar xazinasini»), «Xusrav va SHirin», «Layli va Majnun», «Haft paykar» («Etti go‘zal»), «Iskandarnoma» dostonlari masnaviy yo‘lida yozilgan. Bu dostonlarning har biri o‘zicha mustaqil bo‘lib, ularda ma’lum bir mavzuga doir voqea keng va atroflicha yoritib byerilgan.

Jahon adabiyotidagi juda ko‘p mumtoz asarlar shohlarning taklifi, ko‘magi bilan yaratilgan. Jumladan, ilk «Xamsa» ham podshohlarning iltimosi bilan bitilgan. Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»sidagi birinchi dostonni 1173 – 1179 yillarda Arzinjon hokimi Faxriddin Bahromjon taklifiga ko‘ra yozgan. Ushbu doston aynan unga pandnoma-nasihatnoma tarzida bitilgan. «Xamsa»ning ikkinchi dostoni – «Xusrav va SHirin»ning yaratilishiga esa Iroq hukmdori To‘g‘rul II sababchi bo‘lgan. Nizomiy Ganjaviy uning iltimosi bilan muhabbat va qahramonlikni madh etuvchi ushbu dostonini yaratgan. Layli va Majnun ishq qissasi haqida asar bitishni shoirga

shirvonshohlardan Axsatan I buyurgan. Ganjaviy shoh Bahrom haqidagi «Haft paykar» («Etti go‘zal») va «Iskandarnoma»ni hukmdor Alovuddin Ko‘rpa Arslon topshirig‘iga ko‘ra yozgan.

«Xamsa» beshta dostonning shunchaki jamlanmasi emas. «Xamsa» yaratishning o‘ziga xos tartibi, qonun-qoidasi belgilangan. Aniqrog‘i, uning uchun Nizomiy Ganjaviy dostonlari asos qilib olingan. Asar «xamsa» bo‘lishi uchun u: a) beshta dostondan tashkil topishi; b) birinchi doston pandnoma, nasihatnoma tarzida bitilgan falsafiy, ta’limiy-axloqiy bo‘lishi; v) ikkinchi dostonda Xusrav va SHirin obrazi yaratilishi; g) uchinchi doston Layli va Majnun muhabbatiga bag‘ishlanishi; d) to‘rtinchi doston Bahrom haqida, beshinchi doston Iskandar to‘g‘risida yozilishi; e) barcha dostonlar masnaviy yo‘lida bitilishi; yo) dostonlarning har biri Nizomiy dostonlari yozilgan vaznda bo‘lishi; j) dostonlar nomlari avvalgi «Xamsa» dostonlariga ohangdosh bo‘lishi shart.

Nizomiy «Xamsa»si yaratilgunga qadar SHarq adabiyotida Firdavsiy (934 – 1025) bitgan «SHohnoma» eng ulug‘ doston hisoblab kelingan. YA’ni o‘sha paytgacha SHarqda «SHohnoma» milliy adabiyot mavqeini belgilaydigan o‘ziga xos mezon sanalgan. «SHohnoma» ham, Nizomiy «Xamsa»si ham fors tilida yozilgan. «SHohnoma» ham xuddi «Xamsa» singari mamlakat hukmdori topshirig‘i bilan yaratilgan. Sulton Mahmud G‘aznaviy fors shoiri Firdavsiyga Turon va Yeronda hukmronlik qilib o‘tgan qadim zamon shohlari tarixini aks ettiruvchi yirik asar bitishni buyurgan...

Nizomiy «Xamsa»siga havas qilib, besh doston yaratishga ko‘p shoirlar intilishgan. Alishyer Navoiyning qayd etishicha, Mavlono Ashraf, Ali Ohiy, Mavlono Kotibiy kabi shoirlar «Xamsa» bitishga kirishib, ayrim dostonlarni yozib ham tugallashgan. Ammo ularning hech biri Nizomiy singari yaxlit, mukammal «Xamsa» yaratisholmagan. Nizomiy «Xamsa»siga munosib «Xamsa» bitishga faqat Xusrav Dehlaviy (1253 – 1325), Abdurahmon Jomiy (1414 – 1492) va Alishyer Navoiy (1441 – 1501)gina muyassar bo‘lishgan. Jahon adabiyoti tarixida munosib o‘rin tutuvchi to‘rt «Xamsa»ning uchtasi fors tilida, Alishyer Navoiyning «Xamsa»si esa turkiy tilda yozilgan. Biroq bu to‘rt «Xamsa»ning uch muallifi: Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy va Alishyer Navoiy turkiy xalq vakillaridir. Hindistonda tug‘ilib o‘sgan,

o'sha yerda yashab ijod qilgan Xusrav Dehlaviyning ota-bobolari asli shahrisabzlik turk qabilalaridan bo'lib, ular CHingizxon bosqini davrida Hindistonga ketib qolishgan. Xusrav Dehlaviyning «Xamsa»sidagi dostonlar quyidagicha nomlangan:

1. «Matlab ul anvar» («Nurlarning boshlanmasi»).
2. «SHirin va Xusrav».
3. «Majnun va Layli».
4. «Hasht behisht» («Sakkiz jannat»).
5. «Oynayi Iskandariy» («Iskandar oynasi»).

Aburahmon Jomiy «Xamsa»si esa besh emas, etti dostondan iborat:

1. «Tuhfatul ahror» («Yerkinliklar tuhfası»).
2. «Sibhat ul abror» («YAxshilar tasbehi»).
3. «YUsuf va Zulayho».
4. «Layli va Majnun».
5. «Xiradnomai Iskandar».
6. «Silsilat uz zahab» («Oltin zanjirlar»)
7. «Salomon va Absol».

Jomiy «Xamsa»si «Haft avrang» («Etti taxt») deb ham yuritiladi.

Yo'llasa bu yo'lda Nizomiy yo'lum

Qo'llasa Xusrav bila Jomiy qo'lum

deya «Xamsa» bitishga kirishgan Alishyer Navoiy juda qisqa fursatda –1483 – 1485 yillarda besh doston bunyod etgan. Ular quyidagilar:

1. «Hayrat ul abror» («YAxshi kishilarning hayratlanishi»).
2. «Farhod va SHirin».
3. «Layli va Majnun».
4. «Sab'ai sayyor» («Etti sayyora»).
5. «Saddi Iskandariy» («Iskandar devori»).

Firdavsiy «SHohnoma»ni yozishga 30 yildan ko'p, Nizomiy «Xamsa» yaratishga 30 yilga yaqin vaqt sarflagan. «SHohnoma» ham, Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy «xamsa»lari ham jahon madaniyatining muhtasham adabiy obidalardir. Alishyer Navoiyning «Xamsa»sida «xamsa»chilikning uch yuz yillik tajribasiga

asoslanilgan hamda barcha davrlarda kuzatiladigan ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy muammolarga yuksak umuminsoniy qadriyatlardan kelib chiqib yondashilgan.

Musulmon SHarqida ilmiy, adabiy asarlarga arabcha nom qo'yish an'anaga aylangan. Kishilar o'z o'g'il-qizlariga ism qo'yishda ham arabcha so'zlardan foydalanishgan. SHoirlar o'z asarlarini arabcha nomlashgan. «Xamsa» mualliflari ham ana shu taomilga amal qilib, dostonlariga «Maxzan ul asror» («Sirlar xazinasini»), «Matla ul anvor» («Nurlarning boshlanmasi»), «Tuhfat ul ahror» («Yerkinliklar tuhfasini»), «Hayrat ul abror» («YAxshi kishilarning hayratlanishi») deya arabcha nom qo'yishgan. Buning asosida Ollohning ilohiy kitobi «Qur'on»ga hurmat turadi. Bu muqaddas kitob esa arab tilida nozil qilingan.

«Xamsa» dostonlari hayot hodisalarini ramzlar vositasida ko'rsatishga asoslangan. Ramzlar esa san'at va adabiyotning ta'sirchanligini ta'minlaydigan eng kuchli asosdir. SHarq adabiyotida qo'llangan ramzlarda reallik ustuvorlik qiladi. «Xamsa» dostonlarida haqiqat va adolat tantana qilishini ta'kidlaydigan, inson uchun sadoqat, sabr-toqat hamisha zarur ekanligini uqtiradigan juda ko'p hikoyat, rivoyat naql qilingan. Xususan, Nizomiy Ganjaviyning «Xamsa»sidagi «Haft paykar» («Etti go'zal») dostonida rost so'zning qudrati, uning inson hayotidagi muhim ahamiyatidan dalolat byeruvchi shunday bir hikoyat bayon etilgan: Sulaymon payg'ambar va malika Bilqis bir o'g'il ko'rishadi. Biroq uning oyoq-qo'llari shol bo'ladi. Oradan qancha vaqt o'tsa-da, o'g'ilning oyoq-qo'li tuzalmaydi. O'g'lining tengdoshlari chopib o'ynab yurganini ko'rgan ota-ona eziladi. Bilqisning iztiroblari ortganidan ortib boradi. O'g'lining mungli holiga chidolmagan ona oxiri yig'lab turib Sulaymon alayhissalomga: «Ey Ollohning rasuli, Jabroil huzuringga kelganida ayt, u xudodan farzandimiz dardining davosini bilib kelsin», deydi. Farzandining ahvolidan azoblanib yurgan ota Jabroilga ming bir tavallo bilan yig'lab-siqtab, o'g'li tug'ilganidan byeri oyoq-qo'llari falajligini ma'lum qiladi va YAratuvchi egam o'g'linga shifo byersa, deb iltijo etadi. Jabroil bir zumda Ollohning huzuriga borib keladi. Olloh Sulaymon va Bilqisga o'g'li tuzalishi uchun ular nima qilishi kyerakligini ma'lum etgani, ya'ni Sulaymon va Bilqis bir-biriga ko'nglining tubida turgan, biroq shu paytgacha so'rashga jur'at qilmagan bir savolni bir-birlariga byerishi va bu savolga yuz-xotir,

andisha qilmasdan, har birlariga rost javob qaytarishi kyerakligi, agar savol ham, javob ham rost bo'lsa, o'g'illarining oyoq-qo'llari risoladagiday harakatlanishini bildiradi.

Sulaymon payg'ambar Jabroil etkazgan bu haqiqatni Bilqisga ma'lum qiladi. Bilqis unga qarab: "Sening ko'ngling tubida qanday savol borki, shuni mendan so'raging keladi?" debdi. SHunda Sulaymon payg'ambar unga aytibdi: «Men – Ollohning rasulidurman. Barcha narsani yaratuvchi yagona egam menga yerning tagi va ustidagi, osmonning ostidagi jamiki jonli-jonsizni, shamolu bo'ronni itoat qildirib, barcha parrandayu darrandaning tilini tushunadigan qilib qo'yibdi. Huzurimga har kuni qanchadan-qancha odam iltijo bilan yordam so'rab keladi. Jamiki odamlarning boy-badavlati ham, eng shuhratlisi ham, aql-idrokda tengsizi ham menman. Lekin shunday bo'lsa-da, sening ko'nglingda mendan o'zgaga nisbatan ham bir bora bo'lsa-da, rag'bat bo'lganmi?» Malika Bilqis yerga qaragancha yeriga shunday debdi: «Aytganlaring – rost. Sen Ollohning eng sevimli bandasisan. Ro'yi zamindagi barcha odamlar sening izmingda. Osmonning osti, yerning usti va tagidagi jamiki jonli-jonsiz sening hukmingda. Sen barcha odamlardan aql-idrokda, husnda ustunsan. Hammadan ko'ra quvvatli, qudratlisan, yosh, navqironsan. Biroq shunday bo'lsa-da, ba'zan huzuringga kelgan biror ko'rkam, kelishgan yigitni ko'rsam, xayolimga shunday xohish-istaklar keladiki, ulardan cho'chib ketaman. O'zimdanda o'zim uyalib, xijolat bo'laman». U shu so'zlarni aytib bo'lishi bilan Sulaymon payg'ambar farzandining qo'llari qimirlayotganini payqabdi. O'g'li ham: «Onajon, qarang, qo'llaringa jon kirdi» deb qichqirib yuboribdi.

O'g'lining qo'llari qimirlaganini ko'rib, hayratga tushgan Bilqis yeriga boqibdi. So'ng unga savol byeribdi: «So'rayman dyerdimu, so'ramoqqa tilim bormasdi. Biroq meni doim shu narsa qiziqtirardi. Qani, ayt-chi, shuncha xazinayu ganjina, mol-mulk egasi bo'lishingga qaramasdan, huzuringga kelgan biror kishiga biror narsa byerarmikan? deb ko'z tikkanmisan?» Sulaymon payg'ambar xotiniga uzoq tikilib qolibdi-da, so'ng boshini egib, og'ir so'lish olib, javob qaytaribdi: «Nimasini aytasan: osmondagi uchar qush ham, chivin ham, tuproq ostida yashaydigan chuvalchang ham, ummonlarda suzib yurgan kattayu kichik baliqlar ham, yerdagi oshkora-pinhona oltinu kumush konlari ham mening tasarrufimda turishiga qaramasdan, huzurimga kelgan odamlarning qo'llariga «Menga biror narsa

keltirmaganmikan?» deb zimdan qarayman» debdi. Bu soʻzlarni eshitib oʻtirgan Bilqis necha yillardan byeri toʻshakda yerparchin boʻlib yotgan oʻgʻlining oyoqlari qimirlagani, u oʻrnidan qoʻzgʻalib, turmoqqa chogʻlanayotganini koʻribdi. SHol yotgan bola bir nafaslik muddat oraligʻida qomatini adl tiklab olibdi va «Otajon, oyoqlarimga jon kirdi!» deb hayqirib yuboribdi.

Nizomiy Ganjaviy dostonidagi ushbu rivoyat juda tagmaʼnolarga oʻla boʻlib, uni turlicha talqin qilish hamda xilma-xil xulosa chiqarish mumkin. Avvalo unda toʻgʻri soʻzning naqadar qudratli ekanligi taʼkidlanadi. Mazkur rivoyatdan yana shunday maʼno anglashiladiki, hech bir inson – u shoh boʻladimi, gado boʻladimi, ayol yoki yerkakmi u nafsi istaklari, hoyu-havas vasvasasidan xoli boʻlolmaydi. Rivoyatda odamlar orasidagi eng saylangan zotlar – paygʻambarlar ham nafs vasvasasidan xoli emasligini naql etish orqali shu haqiqatga ishora qilinadi.

SHarq mumtoz adabiyoti namunalari, jumladan, Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy, Navoiy dostonlarida inson murakkab mavjudot ekanligini gavdlantiradigan bu singari hikoyatlar juda koʻp. XIX – XX asrda Evropa adabiyoti insonni ijobiy yoki salbiy qahramon sifatida emas, balki murakkab mavjudot sifatida koʻrsatish jihatidan ancha ilgarilab ketdi. Biroq u mana shu miqyosga qadim SHarq adabiyotidagi mavjud anʼanalarni oʻzlashtirish, uni ijodiy boyitish asosida yerishganki, bunga birgina yuqoridagi Sulaymon paygʻambar va Bilqis malikaning bemor farzandi haqidagi rivoyat ham dalil boʻla oladi. CHunki Nizomiy dostonidagi ushbu rivoyatda inson tabiatining murakkabligi, uning ojizligi paygʻambardek ulugʻ zot hayoti, feʼl-atvori misolida gavdalandiriladi. Umuman, hozir ibrat, namuna boʻlib koʻrinayotgan Evropa adabiyoti taraqqiyotiga qadim SHarqning inson dunyosi haqidagi tyeran tafakkuri poydevor boʻlgan. CHunki SHarq adabiyotida azaldan insonning tabiat va jamiyat farzandi sifatidagi xususiyatlarini aks ettirishga, kishining tabiiy mayl-xohishlari, nafsning xuruji uning koʻngliga, kechinmalariga taʼsir etishi alohida taʼkidlanadi. Unda hamisha har qanday kishi ham badbin oʻylardan, shahvoniy istaklardan butkul xoli boʻlolmasligi qayd qilingan. Toʻrt ming yillik ulkan tarix haqidagi goʻzal doston «SHohnoma»da ham:

Farishta emasdi Faridun shunqor,

YO mushku anbardan emasdi zinhor

deyilgan. Faridun esa Yeronni Zakhok zulmidan qutqazgan, yurtida odamlar orzu qilgan adolatni oʻrnatgan shohdir. Afsonaviy Jamshid avlodidan tirik qolgan birdan-bir taxt vorisi Faridun zulmatni enggan yorugʻlik timsoli sanalib kelingan.

Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»sidagi dostonlarni adolatni ulugʻlash, zulmni qoralash, insonni qadrlash gʻoyasi umumlashtirib turadi. Donishmand shoir davlat boshqaruvida, hukmdorlarning ish yuritishida adolat ustuvor boʻlsa, qonunlarga shoh ham, gado ham, kambagʻal va boy ham bab-baravar itoat qilsa, kishilarning turmushi farovon, mamlakat obod boʻladi, degan qarashni ilgari surgan. SHarq adabiyoti XII asrgacha yerishgan yutuqlarni oʻziga xos tarzda umumlashtirib, adabiyot tarixida yangi davrni boshlab byergan solgan shoirning bu qarashlari esa umuminsoniy qadriyatlarga gʻoyat uygʻundir. SHuning uchun oradan necha yuz yillar oʻtsa-da, «Xamsa»ning qadri aslo pasaymagan. Aksincha, undagi gʻoyalarning qadri muttasil oshib borgan.

Albatta, Nizomiy Ganjaviy yashagan davr bilan biz yashayotgan XXI asr oraligʻida sakkiz asrlik katta tarixiy vaqt turibdi. Hozirgi odamlarning dunyoqarashi, hayot tarzi bundan sakkiz yuz yil avval yashagan ajdodlarinikidan tamoman farq qiladi. Bugun bogʻcha bolalari samolyot, vyertolyot, raketlardan mutlaqo hayratlanishmaydi. Ganjaviy zamonida esa donishmand odamlar ham bu «ulkan temir qushlar»ni tasavvur qilishmagan. YOki ular kaftcha keladigan uyali telefon orqali dunyoning u chekkasida – ming-ming chaqirim olisda turgan odam bilan xuddi yonma-yon oʻtirganday, bemalol suhbatlashish yertakda ham boʻlmaydi, deb bilishgandir. Albatta, texnika taraqqiyoti jihatidan avlodlar oʻz ajdodlaridan hamisha oldinga oʻtib, oʻzib kelishgan. Ammo ular inson umri mazmun-mohiyatini tushunishda, haqiqat, adolat, halollikning ulugʻvorligini idrok qilishda, tevarakatrofdagi hodisalardan donishmandona xulosalar chiqarish borasida ham ajdodlaridan ustun, afzal boʻla olishganmi? Haqiqatga sadoqat koʻrsatishda avlodlar oʻz otabobolarini hayratlantira oladimi? CHin inson boʻlib yashashga intilish ajdodlarda kuchli boʻlganmi yoki bu istak hozirgi zamonning odamlarida ustunmi? kabi savollarga javob byerish gʻoyat mushkul. CHunki hech kim «Avlodlar ajdodlaridan har jabhada boʻlgani singari halollik, mardlik, iymon-eʻtiqod bobida ham baland» deb ayta olmaydi. CHunki tarix shundan dalolat byeradiki, odamlarning moddiy dunyo toʻgʻrisidagi bilimlari oshib borgan sari ular xudbinlashib, makkorlashib borgan. Mol-

dunyo jilvalari, farovon, badastur turmush kechirish istagi kishilarning qalb koʻzlarini xiralashtirib, ularning halol, mard boʻlishga intilishlarini susaytirib qoʻygan. Davrlar oʻtgani sari kishilarning shaxsiy manfaat topish ilinji oʻsganidan oʻsgan. Hayotning achchiq-chuchugini koʻrgan keksalardan koʻra, yoshlarning moddiy manfaatdor boʻlish, foyda koʻrish tayin ishlarga jon-jahdi bilan urinishlarida ham ajdodlar va avlodlar oʻrtasidagi tafovutning ana shu gʻaroyib manzarasi koʻrinadi. Masalan, ajdodlar soʻzni anglash, uning fusun, jozibasini idrok etish bobida hozirgi zamon odamlaridan ancha baland turadi. Bu hodisaga oʻzbek adabiyoti misolida qaraladigan boʻlsa, Alishyer Navoiy ijodi yorqin asos boʻla oladi. Oradan besh yuz yildan koʻproq vaqt oʻtgan boʻlsa-da, soʻzni hech bir shoir «Xazoyin ul maoniy» muallifichalik sharaflab, uning darajasida taʼrif qilolgan emas. Soʻzga eʼtibor, uning ulugʻvor qudratiga ishonch ajdodlarimizda shu darajada yuksak boʻlganki, bu xususda, jumladan, Navoiy “Hayrat ul abror” dostonida bunday degan:

Soʻz guharigʻa yerur oncha sharaf
Kim, boʻla olmas anga gavhar sadaf.
Toʻrt sadaf gavharining durji ul,
Etti falak axtarining burji ul.
...Jon oʻlub, ul ruh aning qolibi
Kim, tanida ruh – aning tolibi.
... Soʻzdin oʻlukning tanida ruhi pok,
Ruh dogʻi tan aro soʻzdin halok.
... Tengriki, insonni qilib ganji roz
Soʻz bilan xavf ondin anga imtiyoz.
... Donavu dur soʻzini afsona bil,
Soʻzni jahon bahrida durdona bil.

Alishyer Navoiy «shyer» deb taʼriflagan, undan uch yuz yil avval yashab oʻtgan Ilyos YUsuf oʻgʻli Nizomiy Ganjaviy ham soʻzni alohida ehtirom bilan ulugʻlagan. Xususan, u «Maxzan ul asror» dostonida soʻzga taʼrif byerib:

Oqil agar soʻz bila soʻzni topar,
Orif oʻshal soʻzda oʻzini topar.
... Soʻz koʻzidur ulki koʻrar holni,

O‘z so‘zidur ulki so‘rar qolni.
So‘zda ko‘z-u so‘zlatuvchida nazar,
Yo‘q esa so‘z kezlaguvchida xabar.
Zohiru botin xabari so‘zdadur,
Har naki bor o‘zgada yo‘q, o‘zgadur

degan. Ta’kidlash joizki, SHarqda qadimdan shoirlar yirik asarlarida asosiy mavzuni boshlashdan avval hamd va na’t aytishgan. Keyin esa albatta, ustozlari va so‘z ta’rifiga maxsus to‘xtalishgan, dostonlarda so‘z ta’rifiga alohida bob ajratishgan. «Hamd»da Ollohning maqtovi, sifatleri, «na’t»da esa payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalomning madhi byerilgan. Bu «Xamsa» dostonlari uchun ham o‘ziga xos an’anaviy muqaddima bo‘lgan. Nizomiy ana shu an’anani «xamsa»chilikka joriy qilgan.

SHarqda azaldan adabiyotda kishilarga ko‘maklashish, ularga mushkullarini echishda yordam byerish, el-ulus manfaati uchun o‘z manfaatidan voz kechish, molidunyo yig‘ish, boylik to‘plashga byerilib ketmaslikka chaqirilib, yolg‘onchilik, xudbinlik, manfaatparastlik keskin qoralangan. Nizomiy «Xamsa»si dostonlari markazidan ham ushbu g‘oya “qizil ip” bo‘lib o‘tgan. Har bir odam o‘z qalbini xudbinlik, manfaatparastlik illatidan saqlashi zarurligini uqtirish Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alishyer Navoiy dostonlarining ham umumiy mundarijasini belgilagan.

Alishyer Navoiy ustozlari bitgan “Xamsa” dostonlarini “durdonalar xazinasini”, o‘zi yozgan “Xamsa”ni esa “javohir” degan. Ulug‘ shoir “Saddi Iskandariy” dostonining so‘nggi bobida o‘zining “Xamsa” yozish sharafiga muyassar bo‘lganini chuqur mamnuniyat bilan bayon etib, bu baxtga piri va ustozini Abdurahmon Jomiyning duosi, SHayx Nizomiddin Ganjaviiy, Xusrav Dehlaviy kabi ulug‘ shoirlar ruhidan madad olgani tufayli yerishganini alohida ta’kidlagan. Jumladan, bu xususda: “Menga baxt-davlat rahnamolik qilib, bu panjaga («Xamsa»ga) imtihon tarzida qo‘l urishga jur’at ayladim. Buni panja dema, qattiq xarsang tosh de; tosh ham dema, yaxlit qilib quyilgan bir butun po‘lat de! Zo‘rlar qatoriga kiraman, deb panjaga qo‘l urish bilan u panjadan o‘z panjasiga ko‘p shikastlar etkazgan kimsalar ham bo‘lgan. Haddan ortiq zo‘r byerib kuchanishlari natijasida ularning bilaklari tirsaklaridan chiqib ham ketgan.

Bu panja deganimiz – to‘la xazina bo‘lgan «Xamsa»dirki, dono Nizomiy bunga «Besh xazina» deb nom qo‘ygan ekan. Bu «Xamsa» degani – asl durlar xazinasini; panja degani esa, oftobdan taralgan nurlardir... Kimki bunga qo‘lining kuchini ko‘rsatmoqchi bo‘lgan bo‘lsa, ortiqcha zo‘r byerishi natijasida qo‘li shikast eb qolgan. Mening qo‘lim haddan tashqari kuchsiz bo‘lgani sababli, u panja bilan tortishishga hech jihatdan teng harif emas edi. Qo‘limda quvvat va panjamda kuch yo‘qligiga qaramay, panjama-panja olishmoq havasi dilimni bezovta qilar edi. Bu havasni tark etay desa – himmatim qo‘ymas, ishni boshlab, bir zo‘r byeray desa, quvvatim etmas edi. Binobarin, panjamga hasrat-nadomat bilan boqib, bu panjamni u panjaga urar edim. Mana shunday xayol mening aql-hushimni ixtiyorimdan olgan zamonda, banogoh bir qutlug‘ ovoz tubandagicha nido qildi: «Ey orzu va ojizlik dengiziga g‘arq bo‘lib, dardiga davo topolmayotgan odam! O‘rningdan turib, piring va ustozing (Jomiy) dargohiga bor-da, u kishining har narsadan xabardor joniga sig‘in! U kishining dilidan astoydil duo talab qil, buyuk himmatidan orzuingga madadkorlik tila! Har bir bekik qulfni ochishda aziz kishilarning duosi kalit bo‘la oladi».

Bu gapni eshitishim bilan xuddi Makka ziyoratiga ketayotgan kimsadek yo‘lga ravona bo‘ldim. Men u kishining ostonasiga etganimda go‘yo behishti a‘loga kirib ketayotgandek bo‘lib qoldim... Men u kishining salobatidan istihola qilib, o‘zimni ham, o‘zligimni ham yo‘qotib qo‘ydim. Binobarin, maqsadimni arz qilish u yoqda tursin, nima murodda kelganim va muddaoyim nimaligini ham unutib qo‘ydim. Men shu xilda gung va lol bo‘lib qolgach, u kishining o‘zi isosifat so‘z boshladi. Ko‘nglimda aytmoqchi bo‘lgan qanday gaplarim bo‘lsa, men gapirolmagach, hammasini o‘zi aytib byerdi-qo‘ydi:

«Ko‘nglingga tukkan niyating mana bularu, ammo qilolmasmikinman, deb andishaga boryapsan», dedi. Men bechoradan tasdiq ishorasini olgach, u xuddi shu narsani bilishni kutib turgandek ishimning muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun duo qilib, butun hojatimni ravon aylab dedi: «Bu bir qilinmaganu, qilinishi kyerak bo‘lgan va aytilmaganu, aytilishi lozim bo‘lgan ish edi. Bu ishning qilinishi vaqti-soati Tangri tarafidan xuddi shu kunga iroda qilingan ekan. Agar bu og‘ir ish bo‘lsa ham, lekin bajarilishi senga havola etilgan ekan. Sen bu xazinalarga tomon yurish qilishing, uning tilsimotlarini fath etib, ochishing kyerak. Dunyoning har tarafiga nazar tashlab, butun

vodiyu shaharlarni koʻzdan kechirib, turklar oʻrtasida bu kabi ulugʻ ishga qoʻl urishga qodir va bilimdon odamni uchratmadik. Turklargina emas, arablar ham, ajamlar ham buni koʻp ajoyib va nodir ish deb biladilar. Dunyo kishilari besh baytli bir gʻazalni ijod etish uchun oʻn kun tinimsiz mehnat kiladilar. Koʻpgina nozik fikrli masnaviy yozadiganlar shoirlar orasiga darang-durung ovozar solib, xaloyiq ichida gyerdaygan holda, oʻn yilda ming baytdan ortiq ijod qilolmaydi. Ularning bu yozganlari yuzaga chiqqanda, siyoh bilan yozilgan bu kabi qora-qura narsalarning olamda boʻlishiga hayratlanasan. Ularning yozganini kim oʻqisa xuddi qorongʻi kechada qolgandek mashaqqatga tushadi. U shunday zulmatki, odam ichay desa, obi hayot yoʻq, u shunday tunki, unda oftob nuridan nishona ham koʻrinmaydi... Hozirgi zamon kishilari orasida eng oʻtkir fikrli va nozik tushunchali odam faqat sendirsan. Soʻz sanʼatida sening shonu sharafing baland, soʻzlash sening durafshon taʼbingga xatmdir. Soʻzlaring boshdan-oyoq ravon boʻlib, sen soʻz sanʼatining pahlavonidirsan. Tezkor qalamingning mahoratidan shunchalik umidvormizki, agar u yozayotgan paytida soʻz ravonlik bilan kelibgina qolmay, oʻzi bilan birga yana qanchadan-qancha obi hayotni ham oqizib kelib, yer yuzini hayotbaxsh suv bilan toʻydirib yuboradi. Agar sen «Xamsa»ni yozishga qaror aylasang, umid qilamizki, albatta, maqsadingga muyassar boʻlasan, bu bobda muvaffaqiyatga yerishasan. Endi borib, ishingning rejasini tuz, tasvir qilmoqchi boʻlgan siymolaringning jamoliga zeb-oro byerishning payidan boʻl. Senga bu mashgʻulotingda ilhom va muvaffaqiyat tilaymiz hamda duo bilan madad byerib turamiz».

Men notavon-bechora bu gaplarni eshitgach, oʻlik jismimga goʻyo jon kirgandek boʻldi. Nutqim Iso nafasli ustozning yaxshi tilaklaridan jon va ilhom olgach, tasvirotga jon byerish siridan xabardor boʻldim. Soʻngra yer oʻpib, u kishiga qulluq qilgach, yoʻlimga qarab ravona boʻlarkanman, bu haqda ijod qilishni, yaʼni «Xamsa» yozishni dilimda qatʼiy jazm ayladim...

... Oxiri maqsadim hal boʻladigan odamnikiga etdim (lekin bu zotning nomlarini har doim tilga olavyerishga mening haddim yoʻq). Etgach, umid bilan u kishining tabarruk ostonasini oʻpdim... «Xamsa»ni jildimdan chiqazib, u kishiga taqdim etdim. Taqdim etdim emas, qanchaki xazina ochgan boʻlsam, hammasini u

kishining oyog‘i ostiga sochdim... U kishi zanjirdek tizilib ketgan nazmlarim haqida so‘zlar, men esam u zotning qarshisida ikki ko‘zimni yerga tikkan holda o‘tirar edim.

YOzganlarim haqida bo‘ston isidek ko‘ngilochar fikrlar izhor qila-kila, u kishi lutf-marhamat qilib, o‘z engi bilan qo‘lini elkamga qo‘ydi. Bo‘lganda ham shunaqa qo‘lki, uni osmonga tashlansa, ko‘kning yuzini bukib yuborar edi. Elkamga u qo‘l bilan eng tekkach, sel bo‘lib ketib, boshimdan ixtiyorimni yo‘qotdim. Hushimdan ketgach, shunday bir holat yuz byerdiki, o‘z-o‘zidan o‘zimni g‘oyib qilib, unutib qo‘ydim. O‘zimni unutgan paytimda ko‘zlarim qarshisida ko‘p ajoyibot va g‘aroyibotlar jilva qila boshladi. SHu orada bir bog‘-bo‘ston paydo bo‘lib, men guliston ichida sayr qilib yuribman... SHu orada pirim qo‘limdan tutib, hamroh va do‘stlari bilan tanishtira boshladilar. Ko‘zimdan beixtiyor qatra-qatra yosh to‘kkanim holda, u zotlarning qo‘llarini ham, oyoqlarini ham o‘pdim. Jomiy va Xusrav ikkovlari qo‘limdan ushlab, yo‘limni Nizomiy tomon boshladilar. Mendek g‘am asiri bo‘lgan odam ko‘z yoshi to‘kkan holda, ikki qo‘lim bilan ikki jahondek ikki ulug‘ odamni ushlab olgan edim. Lekin men bu asnoda o‘zimni yo‘qotish darajasida edim, binobarin, bu ikki jahon meni ikki qo‘ltig‘imdan suyab olib borar edilar. Men shayx Nizomiy bilan ko‘rishgan hamon o‘zimni muborak oyoqlariga tashladim. U kishining oyoqlari bosilgan tuproqni o‘pib, ko‘zimdan yosh seli oqizganimni ko‘rgan to‘qqiz qabat osmonning rashki kelar edi. Nizomiy shafqat va mehribonchilik bilan qo‘l cho‘zib, boshimni yerdan ko‘tarib, meni haq va hidoyat yo‘liga boshladilar. So‘ngra, har kim o‘z joyiga o‘tirdi-yu, ammo meni allaqanday hayajon behud qilar edi. SHayx Nizomiy bilan yonlaridagi ikki do‘stlari ham o‘tirganlaridan so‘ng, men turganim holda, egilib ta‘zim bajo keltirdim. U kishi meni o‘z oldilariga o‘tirishim haqida ishorat byerdilar. U zotning hukmlari bilan o‘tirar ekanman, yana ta‘zim ila egilib, jismimni tuproqqa teng qildim. SHundan so‘ng, oliymaqom SHayx Nizomiy hazratlari menga qarab, iltifot va mehribonchilik bilan so‘z bunyod etdilar: u kishi, avvalo, shafqat bilan hol-ahvolimni so‘radilar. Men buning javobi uchun hurmat yuzasidan yer o‘pdim. Undan so‘ng:

“Ey, o‘tkir ta‘bingga falak ham teng kelolmaydigan, odam ahli orasida yagona bo‘lgan zot! Falak seni odamlarning eng nodiri qilib yaratdi, she‘riyat bobida esa jahonshumul nazm egalarining eng qudratlilari qatoridan joy olding. G‘azal yozishga

kirishib, soʻz sanʼatkorlariga soʻz aytishni harom qilib qoʻyding. Nazmlaringning shuhrati butun jahon yurtlarini, jahon yurtlarinigina emas, jon yurtlarini ham egalladi. Endi masnaviy yoʻlida ijod qilishga kirishib, qalamingdan toza va bebaho durlar toʻka boshlading. Bu sohada sen shunday muvaffaqiyatga yerishdingki, sheʼrlaring boshqalarning sheʼrlarini pastga urib tashladi. Sen soʻz sanʼatkorligida menga yergashding, har narsani qiladigan boʻlsang, menga murojaat etding. Men oʻz «Xamsa»mda: «Kimki «Xamsa» yozishni orzu aylasa, soʻz qilichimni oʻtkir tigʻga aylantirib, bu olmos tigʻ bilan uning boshini uzay», deb vaʼda qilgan edim. SHundan byeri koʻp kishilar bu bobda yozishni daʼvo qilib, bu daʼvoyu mojaro orasida oʻz boshlarini yoʻqotdilar. Farzandimiz Xisrav bu borada istak bildirib, oʻz orzusi yuzasidan bu xazinaning qulfini ocha oldi, yaʼni «Xamsa» ijod etdi. YAna ikki-uch kishi faqirona mashaqqat bilan qiynala-qiynala «Xamsa» yozishga muvaffaq boʻldilar. Lekin sen-chi, bu yoʻlga qadam qoʻyishing bilanoq oʻzingni ham unutib, ishga byerilding. Martabang togʻdek baland, lekin togʻ esa sening oldingda tuproqdek past boʻlishiga qaramay, bu ishda donishmand Jomiyni oʻzingga ustod qilib olding, mendan (Nizomiydan) esa har doim madad tilab turding. Bu ishga poklik bilan qoʻl urding, poklarning arvohi esa sen uchun yoʻl ochib bordilar. Sen sahar vaqtlarida hech narsa yozmay, duo va ibodat bilan mening ruhimni shod aylagansan; bizni ixlos bilan yod qilib, maʼnaviy zavq olgansan va faxrlangansan; bir men emas, hamma nazm ahllarini har tong saharda duo bilan zavqnok etgansan. Umid-tilaklaring shu xilda beadam boʻlgani tufayli biz ham senga behisob madadlar ayladik. Boʻlmasa, ikki yilda bitta «Xamsa» yozib tamomlash – oʻtaketgan xomxayoldan boshqa narsa emasdir. «Xamsa» boʻlganda ham shunday «Xamsa»ki, u beshta gavhar xazinasidan iborat boʻlib, sarflanib, zoeʼ boʻlish xavfidan omonlik topgan xazinadir. Undagi dur va yoqutlarning hammasi koʻzdan yashirilgan boʻlib, na duridan ip oʻtkazilgan va na laʼlisi teshilgandir. Xudo senga qanday durlar byergan boʻlsa, umid kilamizki, ular senga muborak boʻlgay! Har kim senga oʻxshab bir ishga astoydil kirishsa, shunday natijalarga yerishuvi ajablanarli emas. Lekin shuncha maʼno xazinasini Haq taolo senga pinhoniyoʻl bilan nasib ayladi...” dedilar. Duo tugagach, qoʻynimdagi «Xamsa»ni olib, uni qora tuproqqa qoʻyib, yigʻlagan holda iltijo aylab, tubandagi orzuni bayon qildim: «Bu xasta koʻngilning ijod etganlarini, astoydil yurakdan

chiqarib yozganlarini himmat bilan boshlagan ham siz, tamomlagan ham siz; men qildim, demayman! Endi lutf-karam aylab, tuproqdan olib, marhamat qilib, bu «Xamsa»ni bir koʻzdan kechirsangiz ekan! Toki, bu asar odamlar xotiridan joy olsin va xalq koʻngli uni maʼqul va maqbul koʻrsin!»

Darhol SHayx tuproqdagi bu asarimni qoʻllariga olib koʻrib, Mavlaviy Jomiyga qarab murojaat qildilarki: «Sen Allohga yolvorib, iltijo bilan duo qil! Bu kenja farzandimiz soʻz ekinzoridan behisob hosil yigʻib olibdir. Senga bu ham shogird, ham murid boʻlgani tufayli, buning haqiga duo qilishni sendan umid etamiz!»

Maxdum Jomiy duo ovoz qilar ekanlar, boshqalar yana ominga qoʻllarini ochdilar. U kishining duolari koʻnglimning talabi-yu, yuragimning sevimli istagi edi. Ustozim oʻz duolari bilan men mahzun-bechorani shod ayladilar; mening tilagim shu edi, murodimga etkazdilar. Men olamning hamma siridan ogoh boʻlmish zotlarga hurmat va minnatdorchilik yuzasidan sajda qildim: «SHohga duo degaysen!» - dedilar.

Mana shu gapni eshitish bilan holatim oʻzgarib, birdan oʻzimga keldim va yuqoridagi xayolotlarim gʻoyib boʻldi. Qarasam, pirim – hazrat Jomiyning hujralarida oʻtiribman, ustoz janoblari ham mening ahvolimga hayron boʻlib turibdilar. Bilsam, shu paytda u zot elkamdan qoʻllarini olib, xayolimni bu tarafga koʻchirgan ekanlar...” degan (Alishyer Navoiy. Xamsa. Nasriy bayon. – Toshkent: “Navroʻz” nashriyoti, 2019 – 712 b. – 702 – 709-betlar). Alishyer Navoiyning bu eʼtiroflaridan u oʻz “Xamsa”sini yaratishda Nizomiy Ganjaviy dostonlaridan behad taʼsirlangani ayon boʻladi. Ulugʻ oʻzbek shoiri barcha dostonlarida “xamsa”chilikka asos solgan mutafakkirga hurmati cheksizligini qayta-qayta izhor qilgan. U Nizomiy Ganjaviy “Xamsa”sini bitmaganida boshqalar ham “Xamsa” yozolmas edi, deb taʼkidlagan.

«Taraqqiyot, rivojlanish raqobatga asoslanadi. Raqobat har qanday oʻsish-oʻzgarishning poydevori» degan qarash zamonlar oʻtgani, tamaddun (sivilizatsiya) yuksalgani sari kengroq yoyila boshlagan. Bunday qarash, ayniqsa, Gʻarbda kuchli boʻlgan. Bu aqidaga asoslanish Gʻarb iqtisodiyotini rivojlantirgan, kishilarning moddiy turmushini farovonlashtirgan, fan-texnikaning juda qisqa fursat ichida mislsiz taraqqiy

etishiga olib kelgan. Biroq bu hodisa g'arbliklarning moddiy dunyoga qiziqishini haddan tashqari oshirib, ularda xudbinlik, o'z manfaatini boshqalar manfaatidan ustun qo'yish hissini kuchaytirgan. SHarq adabiyoti, falsafasida esa yuqorida ta'kidlanganidek, qadim-qadimdan xudbinlik qoralanib, inson o'zinigina emas, el-yurtini, tevarak-atrofidagi kishilar manfaatini ham o'ylashi lozimligi targ'ib qilingan. Bu sharqona taomil dunyodagi barcha dinlarning mazmun-mohiyatini belgilagan.

SHarqona dunyoqarashda insonparvarlik ustuvorligini asarlarida aks ettirgan Nizomiy ham mol-dunyo to'plash uchun xudbinlik qiladigan kimsalarni keskin tanqid qilgan, yurtda adolat ustuvor bo'lishi ko'p jihatdan podshohga bog'liqligini ta'kidlagan. Ilk "Xamsa" muallifi ham o'tmishning aksariyat donishmandlari singari ma'rifatli, diyonatli, iymon-e'tiqodli shoh zulm va zo'ravonlikka chek qo'yishiga ishongan. SHuning uchun u ham barcha ijodkorlar singari shohlarni ma'rifatli bo'lishga, yurti insof va adolat bilan boshqarishga chaqirgan. «Xamsa»chilikni boshlab byergan bu ulug' shoir asarlarida bu kabi ezgu umuminsoniy qadriyatlar ulug'langani, adolat sharaflangani uchun ham ular necha asrlardan byeri ardoqlanib kelinadi.

Ozarbayjon adabiyoti tarixida Nizomiy Ganjaviy singari mashhur ijodkorlar anchagina. XII asrdan keyin yashab o'tgan Zulfiqor SHyervoniy, SHams Tabriziy, Mahmud SHobustariy, Imomiddin Nasimiy, Muhammad Fuzuliy singari siymolar shular jumlasidandir. Bu shoirlar orasida Nasimiy va ayniqsa, Fuzuliy asarlari keng shuhrat qozongan. Ular ijodida ilohiy va majoziy ishq ulug'langan.

Ma'lumki, XIII asrda mo'g'ul bosqinchilarining istilosi tufayli Movarounnahr, Xuroson va boshqa o'lkalarda tanazzul yuz byergan. Natijada, diniy-mistik adabiyot shakllana boshlagan. Panteistik oqimga mansub shoirlar: Zulfiqor SHyervoniy, SHams Tabriziy, Mahmud SHabustariy o'zlarining mavjud ijtimoiy tuzumdan noroziligini diniy-mistik qobiqqa o'rab ifodalashgan. SHoir Imomiddin Nasimiy inson yerki va ozodligi haqidagi asarlari uchun u hukmdorlar tomonidan vahshiyona azoblab – dorga osib, tiriklayin tyerisini shildirib o'ldirilgan. Burxoniddin Ahmadning she'rlari esa sevgi-muhabbat, vatanparvarlikni ulug'lash ruhida yozilgan. Uning ijodida «tuyuq» janridagi she'rlar alohida o'rin tutadi. Bu she'riy shakl esa faqat turkiy she'riyatga xos bo'lib, shoir uning go'zal namunalarini yozib qoldirgan.

O'rta asr ozarbayjon adabiyoti taraqqiyotida shoh Ismoilning ham o'ziga xos o'rni bor. Ozarbayjon xalqi tarixida katta burilish yasagan bu davlat arbobi tarqab ketgan Ozarbayjon davlatini birlashtirib, ozarbayjon tilida davlat ishlari olib borish uchun farmon chiqargan, Tabrizni davlatining poytaxti qilib tiklagan. Tabrizga esa bu davrda SHarqda madaniyat, ilm-fan markaziga aylangan. Mashhur musavvir Kamoliddin Behzod ham SHoh Ismoil rahnamoligida bir necha yil ijod qilgan. Bu shoh «Xaton» taxallusi bilan she'rlar yozgan. Uning intim mavzudagi ko'pgina lirik she'rlari va dostonlari bizgacha etib kelgan. U she'rlarida mardlik, jasurlik, vatanparvarlik kabi mavzularni qalamga olgan. Uning «Nasihatnoma» kitobi o'sha davr Ozarbayjon didaktik she'riyatining eng go'zal namunasi. SHohning «Dahnoma» dostoni ham mashhurdir. SHoh Ismoilning asarlari sodda, xalq so'zlashuv uslubiga yaqin bo'lib, toza va shirali tilda bitilgan. Ishqni talqin qilish, tushunish juda murakkab kechgan. Umuman, Ollohga intilish yo'lidagi qarashlar xilma-xilligi azaldan keskin ziddiyatlarga sabab bo'lib keladi. Masalan, Mansur Xalloyni «Anal Haq» – «Men – Haqman» degani uchun kufrga byerilganlikda ayblab, 922 yilda o'limga hukm qilishgan. Tasavvuf ilmi haqida o'nlab asarlar yaratgan bu valiy zotni xalifa Muhtadir, mamlakat qozisi Ali Umar Hammodiy qatl qilish xususda fatvo chiqarishgan. Unga muvofiq Xalloyni dastlab qamchilashgan, keyin tanasini bo'lak-bo'lak qilib chopishgan, kallasini kesib olib, oxirida yoqib yuborishgan. Xalloy barcha dinlarning maqsadi insonni Ollohga yaqinlashtirishdir, Ollohga qarab boradigan yo'llar turlicha bo'lishi, ular o'zgarib borishi mumkin. Barcha narsani yaratguvchi Olloh esa abadiydir, degan. Uning «Yo'llar turlicha bo'lishi, o'zgarishi mumkin» degan fikri barcha zamonlarda keskin e'tirozlarga sabab bo'lgan. Biroq hamma davrlarda ham Mansur Xalloy ulug' siymo sifatida e'tirof qilingan.

Dunyoga dong taratgan mutasavvif, mutafakkir ijodkor Mansur Xalloy hijriy 224, melodiyl 857 yilda Yeronning Bayzo o'lkasida tug'ilgan. Xalloyning tavallud topgan joyi goh Nishopur, goh Marv yoki Ray deb qayd etilsa-da, uning ona diyori Bayzo ekanini e'tirof etgan olimlarning soni ko'pchilikni tashkil qiladi. Bobosi Muhammad ismli bir majusiy bo'lgan ekan.

Mansurning bolaligi Bayzoda kechgan. U sabiyligidayoq Qur'on mutolaasida salohiyat ko'rsatgan. O'spirinligida esa Basra, Bag'dod, Iroq kabi shaharlarga borib

ilm o'rgangan. Bir necha marotaba Makkani ziyorat etgan va shu safarlar chog'ida karomat zohir qilgan. Masalan, Abdurahmon Jomiyning «Nafahot ul-uns» asarida keltirilgan bir hikoyatda naql qilinishicha, Mansur Halloj etmish muridi bilan bir tunda Bayti Maqdisga etib boradi. Qarashsa, hammayoq zim-ziyo, qandillar o'chgan. «Bu qandillar qachon yonadi?» deb so'rashganda, «Saharga yaqin», deyishibdi. SHunda Xalloj «Sahargacha hali ancha bor-ku», deya shahodat barmog'i bilan ishorat qilib «Olloh» deganda to'rt yuz qandil birdaniga charog'on bo'lib ketgan ekan. O'sha yerdagi rohiblar undan «Sen qaysi dindansan?» deb so'raganda, «Hanafiy mazhabidanman. Muhammad alayhissalom ummatiman. Hanafiylarning ham eng kichigiman...», deya javob byergan ekan. Bunda Mansurning islomiyatga sadoqati va buyuk ehtiromi yaqqol ko'rinadi.

Johillikdan tug'ilgan tahqirlar Xalloj shaxsini bukib, parchalab tashlay olmagan. CHunki Xalloj tanlagan va inongan yo'l — ma'rifatdagi yangi yo'l, yangi tajriba edi. U, ilohiy iroda sohibi qahr-g'azabni mehr bilan, jaholat va yovuzlikni ma'rifat bilan engishga o'zini qodir sezardi. Umrining eng tahlikali damlarida ham haqligini anglatish va isbotlashga urinib shunday degan edi: «Agar Ollohni tanimasangiz, yaratganlarini taning. Men o'sha yaratqiman. Men Haqman. CHunki men Haq ila baqo bo'ldim. Agar meni o'ldirsalar, ayoq va qo'llarimni chormix etsalar ham bu fikrdan voz kechmasman». Hallojning o'ziga ishonchi ana shunday yuksak edi (I.Haqqulov. Taqdir va tafakkur: esselar va adabiy tanqidiy maqolalar. – Toshkent: «SHarq», 2007. – 336 b. – 5 – 7-betlar).

Mashhur so'fiy va avliyo Mansur Hallojga kuchli e'tiqod qo'ygan **Sayyid Imodiddin Nasimiy (1370 – 1417)** Ozarbayjonning SHirvon viloyati SHamohi shahrida tug'ilgan. Uning asl ismi – Ali, laqabi – Imodiddin. Nasimiy fors, arab tillari va adabiyotini, mantiq, riyoziyot, tabiat va astronomiya fanlarini chuqur o'rgangan, ilk she'rlarini “Husayniy” taxallusi bilan yozgan. CHunki Mansur Hallojning ismi Husayn bo'lib, uning tariqati ham husayniya yoki hallojiya deb yuritilgan. Imomiddin Nasimiy: “Ey ko'ngil, Mansur “Anal Haq” so'zladi, / Haq edi, Haqni dedi, Haq so'zladi” degan. XIV asrda Ozarbayjonda tasavvufdan o'sib chiqqan hurufiylik oqimi keng yoyilgan. Unda inson, uning yerki ulug'lanadi; insonga ilohiy quvvatning zuhuri va tajassumi sifatida qaraladi. Hurufiylik tariqatining asoschisi, mashhur shoir va

mutafakkir Fazlulloh Naimiy 1394 yili SHirvonga kelgan va Imodiddin bilan uchrashgan. Uning hurufiy qarashlari yosh shoirga kuchli ta'sir qilgan va u Fazlullohni o'ziga pir qilib olgan. SHundan keyin Imodiddin tariqatdagi piri Fazlulloh Naimiyning ismiga hamohang "Nasimiy" so'zini o'ziga taxallus qilib olgan.

Hurufiylik XIV – XV asrlarda Yeronda vujudga kelgan shialik oqimlaridan biridir. Unga Fazlulloh Naimiy (taxminan 1340 yilda tug'ilgan) asos solgan. U 1386 – 1387 yillarda o'z ta'limotini targ'ib qilib, arab harflari sirli mazmunga ega, degan qarashni ilgari surgan. SHuning uchun u al-Hurufiy (harfchi) taxallusini olgan, tariqatinining nomi ham shundan kelib chiqqan. Hurufiylik tez orada Yeron, Ozarbayjon, Turkiya va Suriyada tarqalgan. Ma'lumki, Qur'onning bir necha suralari alif, lom, mim kabi arab harflari bilan boshlanadi. Bu ilohiy harflarni mufasssirlar turlicha talqin etishadi. Hurufiyalar esa arab alifbosidagi 32 harfni ilohiylashtiradilar. Zyero, bu harflar orqali Qur'on nozil qilingan. Demak, ular ilohiy kalom mazmunini o'zida ifoda etadi. Binobarin har bir harfda bir ilohiylik mavjud. CHunonchi dunyoning yaralishiga ham bir so'z sabab bo'lgan: Parvardigori olam "Kun!", ya'ni "Bo'l!" degan va bu dunyo vujudga kelgan. So'z esa harflardan iborat. Arab yozuvida "kun" ikki – kof(k) va nun(n) harflaridan tashkil topgan. Nasimiyning quyidagi bayti shu haqda:

Jo'sh qildi aqli kull – keldi vujuda koinot,

Kofu nun amrinda o'ldi bu jahon yakbor mast.

Nasimiy o'z fikr-o'ylari, tuyg'u-kechinmalarini xalqona sodda uslubda bayon qiladi. SHuning uchun ham uning she'rlari ko'ngilga yaqin.

O'sha zamonda dindorlarga e'tiroz bildirgan, hukmdorlarning adolatsizliklarini tanqid qilgan ilg'or fikrli kishilar ta'qib ostiga olingan. Jumladan, Fazlulloh Naimiy Mironshoh tomonidan qatl etilgan. Qosim Anvor esa SHohruh tarafidan surgun qilingan. Imodiddin Nasimiy ham o'zini qutqarish, ham hurufiylik g'oyalarini keng yoyish maqsadida Ozarbayjondan chiqib ketib, Bag'dod, Onado'li, Tokat, Bursa va boshqa shaharlarga borgan, Halabda turg'un yashab qolgan. Misr sultoni Muayyaddin Nasimiyni dahriylikda ayblab, tiriklayin tyerisini shildirgan. Isyonkor va hassos shoir Nasimiy ilk bor ozarbayjon tilida ijod qilib, ozarbayjon adabiy tilini xalq jonli so'zlashuv tiliga yaqinlashtirgan va ijodining ana shu xususiyati bois ozarbayjon

adabiyoti tarixida o‘chmas iz qoldirgan. U Hasan o‘g‘li va Qozi Burhoniddindan keyin ozarbayjon tilida yaratilgan she’riyatning buyuk ustodlaridandir.

Nasimiy ham xuddi SHayx Nizomiddin Ganjaviy singari fors tilida ham ijod qilgan. Chunki o‘sha davrda musulmon SHarqida bu til adabiy til sanalgan. Nasimiyning fors tilidagi she’rlari Yeronda alohida to‘plam holida nashr etilgan. Mavlono Lutfiy, Alishyer Navoiy, Boborahim Mashrab va boshqa o‘zbek shoirlari Imodiddin Nasimiyning shaxsi va ijodiga yuksak ehtirom bilan qarashgan. Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat»da uni turkiy mashoyixlar qatorida zikr etib: «Rumiy va turkmoniy til bilan nazm aytibdur va nazmida haqoyiq va maorif bag‘oyat ko‘p mundarijdur. Mazkur bo‘lg‘on ahlig‘a aning she’ri muqobalasida hamonoki she’r yo‘qdur», – degan bo‘lsa, «Holoti Pahlavon Muhammad» asarida «Sayyid Nasimiyning nazmi o‘zga rang tushubdur, zohir ahli shuarosidek nazm aytmaydur, balki haqiqat tariqin ado qilibdur», –deb ta’kidlagan. Darhaqiqat, Nasimiy ko‘proq diniy-tasavvufiy mavzularni qalamga olib, o‘zi mansub hurufiylik g‘oyalarini targ‘ib qilgan. Nasimiy o‘z fikr-o‘ylari, tuyg‘u-kechinmalarini xalqona so‘zlashuv uslubiga yaqin bir tarzda bayon etgan. SHuning uchun ham shoir she’rlari ko‘ngilga yaqin. Bu she’rlar, bir qarashda oddiy, sodda ko‘rinsa-da, lekin mazmunan tyeran va badiiy yuksak. Nasimiy ozarbayjon adabiyoti tarixida mardlik, jasorat, qahramonlik timsoli sifatida shuhrat qozongan. O‘zbek tilida Nasimiyning Mirtemir, Xolid Rasul va Asqar Qosimovlar ozarbayjonchadan tarjima qilgan mo‘‘jazgina she’rlar to‘plami bosilib chiqqan. Yergash Ochil esa uning fors tilidagi ruboiylarini o‘zbek tiliga o‘girgan. Mana, ulardan namunalar:

Din ilmini bilsakim shariat shuldir,
Gar qo‘shsa amal bilan tariqat shuldir.
Kim ilmu amalni Haq rizosin istab,
Ixlos ila jam etsa, haqiqat shuldir.

Ey, va’dani ko‘p qilding-u, yo‘q zarra vafo,
Ko‘rmaydi bu shevani vafo ahli ravo.
Mayxona tavofidan biror naf’ bormi?
Din va shijoat bo‘lmasa, yo‘q sidqu safo.

Soqiy, bu kecha byerma menga o‘zga sharob,
Xummor ko‘zing qildi meni mastu xarob.
Ko‘zimni qorachilari tark ayladilar,
SHundan bu kecha hamnafasim otashu ob.

SHu mulki olam ichida mavjud U,
Har ikki jahonda maqsadu maqsud U.
To bo‘lmas ekan e’tiqod uyi vayron,
Men fosh qilaman: sening uchun ma’bud U.

To bo‘lmas ekan o‘zlikdan foniya fard,
Butkul yuvilib ketmas ko‘ngildagi gard.
Bo‘l nafsu havodan-u jahondan ozod,
Qoch turfa yomonlikdan agar bo‘lsang mard.

Dil dardisiz etmaydi kishi darmonga,
Xaq jazbasi bo‘lmay, etmagay Rahmonga.
YUzing seni Xaq rahmatining ko‘zgusidir,
Etmas uni kim anglamasa Qur’onga.

Ul nuqtaki, markazi jahondir — sensan,
Ul qatraki, asli kun-fayakondir — censan,
Ul ismki, zotdan nishondir — sensan,
Ul harfki, ismi bebayondir — sensan.

Menman lomakon ganji — makonga sig‘mam!
YUksak bu ruhim — jism ila jonga sig‘mam!
Insondagi bor vahmu xayol menda esa,
Bosmas vahima, aqli ayonga sig‘mam!

Alishyer Navoiy qismati xuddi Mansur Xalloyniki singari fojiali kechgan Sayyid Imomiddin Nasimiyni “majoziy muhabbatni kuylagan mutasavvuf shoir” deb ta’riflagan. Nasimiy: «Ey odam, vahdat daryosining gavhari odamdir, odam kabi ismlar sirini bilib ol! Axir sen odamsan! Agar seni «Jon!» desam, bu soʻz senga juda loyiqdir, men bilamanki, sen olamning jonisan!» degan. Insonni bu tarzda ulugʻlash mutaassib dindorlarga maʼqul kelmagan. Aslida Mansur Xalloy ham, Sayyid Nasimiy ham islom dini aqidalarini inkor qilishmagan. Ular tasavvufona fikr yuritishgan, xolos. Tasavvuf esa hur fikrlikdir. U koʻplab shoirlar uchun islom aqidalari mohiyatini chuqur anglash, ularni axloqiy jihatdan talqin qilish yoʻli boʻlib kelgan (Nasimiy Sayyid Imodiddin. Men bu jahonga sigʻmasman. – Toshkent: “Oʻzbekiston”, 2012. – 192 b).

XVI asr birinchi yarmida ijod qilgan shoir Muhammad Fuzuliy asarlari esa ozarbayjon sheʼriyatining choʻqqisidir. Fuzuliy ijodi oʻzbek kitobxoniga uchun ham azaldan tanish. Bu shoir asarlari xuddi oʻzbek shoirlari Navoiy, Bobur asarlaridek xalqimiz qalbidan joy olgan. Oʻzbeklar oʻrtasida doimo fuzuliyxonlik boʻlib turgan. Fuzuliy oʻzining juda ajoyib gʻazallari, oshiqona his-tuygʻularga boy “Layli va Majnun” dostoni, oʻz davri ijtimoiy voqealariga munosabat bildirib yozgan “SHikoyatnoma”, “Bangu boda”, “Anis ul qalb”, “Matlaʼ ul eʼtiqod” kabi koʻplab asarlari bilan SHarq adabiyotida katta shuhrat qozongan.

Ulugʻ shoir 1498 yili Iroqning Karbalo shahrida tugʻilgan. Uning otasi Ozarbayjondan Iroqqa koʻchib borgan. Fuzuliy yoshligida yaxshi bilim olgan. U Bagʻdod madrasalaridan birida tahsil olgan va domlalaridan birining qiziga uylanib, bir oʻgʻil koʻrgan. SHoirning bu oʻgʻli ham “Fazliy” taxallusi bilan ijod qilib, isteʼdodli shoir sifatida tanilgan. Fuzuliy yoshligidan sheʼrlar yozgan. U tabiat manzaralarini inson ruhi, kayfiyati bilan uygʻunlashtirib tasvirlovchi shoir sifatida mashhurdir.

“Fuzuliy” – shoirning taxallusi. Ushbu soʻz «fazilatli», «fozil», «fazilat egasi» maʼnosini anglatadi. Qurʼoni Karimda «Al-asmou tanzilu min-as-samo», yaʼni «Ismlar osmondan tushadi», deyilgan. Bu esa ayni haqiqat. chunki Muhammad Fuzuliy ham fazilatli, fozil boʻlgan. U oʻz ona tilidan tashqari, arab va fors tillarini yaxshi bilgan va bu tillarda ajoyib sheʼrlar bitgan. Ilmning koʻp sohalarini chuqur

o'rgangan, bu ozarbayjon shoiri she'rlari nafaqat o'zbek, balki barcha turkiy xalqlar orasida mashhur bo'lgan. Ozarbayjon adabiy tili takomilida Fuzuliy ijodi alohida o'rin tutgan.

Barcha ulug' ijodkorlar hamisha shohlar, sultonlar e'tiborida turgan. Ularning shaxsiy hayoti, ijodiy faoliyati azaldan hokimlar, yuqori doira vakillari bilan bog'liq holda kechgan. Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy, Navoiyni hukmdorlar o'zlarining eng ishonchli kishilari qatorida ko'rishgan. Fuzuliyga ham hukmdorlardaim katta xurmat ko'rsatgan. Ozarbayjon hukmdori Ismoil I Safaviy va Turkiya sultoni Sulaymon I Qonuniylar uni moddiy jihatdan ta'minlab turgan. Fuzuliy «Haft jom» («Etti jom»), «Anis ul qalb» («Qalb do'sti»), «Matla' ul-e'tiqod» («E'tiqod ibtidosi»), «Rindu zohid» kabi falsafiy dostonlar, «Sihhat va maraz», «Bangu Boda» («Nasha va may»), «Suhbaul asmon» («Mevalar suhbat») kabi majoziy, «SHikoyatnoma» nomli nasriy asarlar yaratgan. Biroq shoir ijodida uning lirikasi va «Layli va Majnun» dostoni alohida o'rin tutadi. Pok muhabbatni ulug'lash

SHifo'i vasl qadrin hajr ila bemor o'landan so'r,

Zuloli zavq-shavqin tashnai diydor o'landan so'r

deya nola qilgan bu shoir she'riyatining asosiy mohiyatini belgilaydi. Fuzuliyning fikricha, pok sevgi insonni o'z izzatoblari orqali ulg'aytiradi, sevgi dardi kishiga moddiy dunyoning barcha muammolari arzimas bir narsa ekanligini anglatadi.

Uning “Falaklar yondi ohimdan, murodim shami yonmasmu”, “SHifo'i vasl qadrin hajr ila bemor o'landan so'r”, “G'amzasin sevding, ko'ngil, joning kyerakmasmu sanga” kabi o'nlab she'rlari o'zbek xalqining qalbidan chuqur joy olgan. Eng mashhur hofizlar ularni qo'shiq qilib aytishgan. Fuzuliy ijodiga Navoiy va Lutfiy asarlari katta ta'sir ko'rsatgan. SHoir devonidagi ikkita muxammasning bittasi Lutfiyning g'azaliga nazira tarzida bitilgan. Fuzuliy ishq mavzusidagi she'rlari qatiga ijtimoiy xodisalarga munosabatini mohirona singdirib yuborgan.

Muhabbat lazzatidin bexabardir zohidu g'ofil

Fuzuliy ishq zavqin ishq zavqi vor o'landin so'r.

Fuzuliy devonida bu kabi tasavvufona ruhdagi she'rlar anchagina. U ilohiy ishq haqida otashin she'rlar yozib, favqulodda go'zal tashbexlar topgan.

Tarki mayu mahbub edariz jannat uchun,

SHarh aylaki, jannatda na vor voiz?

yoki:

Mahshar kuni ko'ram dyeram ul sarvi qomati,

Gar anda ham ko'rinmasa, kel ko'r qiyomati.

SHoir o'zi yashagan jamiyatdan noroziligini "Layli va Majnun" dostonida aniqroq bayon qilgan. Bu asar haqida T.Jalilov: "Men "Layli va Majnun"larni qayta-qayta o'qidim. SHunda Nizomiy dahosiga qoyil qoldim, X.Dehlaviyning bulbuldek sayrashiga ofarin dedim, Navoiyning Majnuniga motam tutib yig'ladim, Fuzuliyga kelganda esa hayrat mayidan mast bo'ldim. Insof bilan aytganda, Fuzuliyning "Layli va Majnun"i barcha "Layli va Majnun"larning gultojidir", degan.

O'zbek shoirlari Fuzuliydan ko'p o'rganishgan, unga yergashib, she'rlar yozishgan. Mashrabning quyidagicha boshlanadigan g'azali bunga misol bo'la oladi:

Ne savdolar bosha solding, bu savdolar tuganmazmu?

Ki band etding oyoqlarni, yana bandlar yozilmazmu?

O'zbek she'riyati vakillari ham Fuzuliy ijodidan ijodiy bahra olishgan. CHunki SHarqda hamisha so'z, ma'noli fikr, inson ko'nglini yuksaltiruvchi ma'rifat qadrlab kelingan. Bu zaminda salmoqdor, tyeran fikri, so'zlarni jilolantirishi, uning ma'no qirralarini ochishi bilan shuhrat qozongan shoirlar ko'p bo'lgan. Ular orasida Muhammad Sulaymon o'g'li Fuzuliy, ayniqsa, ko'p e'zozlangan. Buni Abdulla Qodiriyning mashhur «O'tkan kunlar» romani sahifalaridan ham bilish mumkin. Ushbu romanda qahramonlar eng mushkul ruhiy holatlarga tushgan chog'larida Fuzuliy devonidan taskin izlagani qayd qilinadi. Jumladan, unda «Kishi iztirobga tushgan kezlarda tilab emas, ixtiyorsiz ba'zi bir yo'sinsiz ishlarga urinadir. SHuningdek, u (ya'ni Otabek -A.U.) ham jiddiy bir ravishda Fuzuliy mutolaasiga byerildi... Fuzuliy yaxshi kitob, – dedi Kumush, – men ham yolg'iz qolgan kezlrimda

bu kitobdan boshimni ololmas edim, sizam–mi? (Romanning «Unutmaysizmi...» bobi)» deyiladi (Qodiriy A. Oʻtgan kunlar. Roman. – Toshkent: Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1974. – 400b. – 153 – 154-betlar).

Fuzuliy asarlari ajdodlarimiz uchun ana shunday taskin-tasalli tayanchi boʻlib kelgan. Devon, dostonlari iztirobga tushgan dardmandlarga maʼnaviy-ruhiy madadga aylangani bois Muhammad Sulaymon oʻgʻli Fuzuliy nafaqat ozarbayjon, balki butun SHarq adabiyotining eng yorqin siymolaridan biri sifatida ulugʻlanadi.

Sevgi, ishqning ulugʻvorligini madh etish faqat Fuzuliy ijodiga xos hodisa emas. Inson hayotining mazmunini mujassamlashtirgani bois adabiyot va sanʼatning abadiy mavzusi boʻlib kelayotgan ayni muammo Fuzuliy oʻziga ustoz sanagan Nizomiy, Dehlaviy, Navoiy singari ulugʻ shoirlar ijodining ham asosiy mundarijasini belgilaydi. «Xamsa» mualliflaridan avval yashab oʻtgan ijodkorlar ham samimiy insoniy muhabbat va ishqni alohida ehtirom bilan sharaflashgan. SHarq shoirlari esa gʻazalni ishqni bayon etishning eng eʼtiborli shakli deb bilishgan. Jumladan, Fuzuliy ham:

Gʻazaldur safobaxsh ahli nazar,

Gʻazaldur guli boʻstoni hunar

degan. Fuzuliy ulugʻlagan ishq Navoiy, Mashrab sharaflagan ishqdir. Ular eʼtiqod qoʻygan ishqni «Labing gul, koʻylaklaring gul...» degan hirni uygʻotuvchi, kishini shahvat jazavasi soluvchi qoʻshiqlar bilan yonma-yon qoʻyib boʻlmaydi. SHarq shoirlari “ishq” deganda insonni maʼnan-ruhan ilohiylik maqomiga koʻtaruvchi hodisani nazarda tutishgan. Ishq ilohiy va majoziy (yaʼni insoniy) boʻladi, deyishgan hamda oʻzida ilohiy va majoziy ishqni mujassamlashtirgan ishqni qadrlgan. Hofiz SHyeroziy, Abdurahmon Jomiy, Alishyer Navoiy, Mashrab kabi shoirlar ijodi ilohiy va majoziy ishqni yaxlitlashtirgani bois qadrlanadi.

Fuzuliy ham tasavvufona sheʼrlar bitgan shoirlarga yergashgan. U, ayniqsa, Alishyer Navoiy ijodini alohida qiziqish bilan oʻrgangan. Uning taʼsirida taʼsirchan oshiqona asarlar bitgan.

Fuzuliy aylading ahdinga vafo qilgʻil,

Etar shikoyat edub, shahri mojaro qilgʻil,

Vujuding hadafi novaki balo qilgʻil,

G‘amu jafolara sabr aylayub, duo qilg‘il.

Kim o‘lsa Do‘st rizosi hamin sanga hosil,

Rizoi Do‘stlar asli ta‘ma, ey g‘ofil!

degan. YA‘ni barcha jafolarga sabr qilganingda emas, balki ularga ko‘ksingni tutib, bardosh byerganingda Do‘st – Olloh rizosi hosil bo‘ladi.

Fuzuliy she‘rlarida ilohiy va insoniy ishq uyg‘unlashib ketgan. U borliqni Olloh qudratining namoyon bo‘lish shakli, deb qaraydi. Inson ham Olloh qudratining bir zarrasi, deb hisoblaydi. SHunday ekan, insonda ham ilohiylik mavjud, deydi.

Fuzuliy mashhur dostonida Layli va Majnunni ta‘riflash, ular ishqini kuylash orqali Ollohn sharaflaydi. Jumladan, u :

Tutsam talabi haqiqata rohi majoz,

Afsona bahonasi-la arz etsam roz.

Layli sababi-da vasfin etsam og‘oz,

Majnun tili ila etsam izhori niyoz

degan. Fuzuliyning «Layli va Majnun» dostoni uning she‘rlari singari oson, engil o‘qiladi. Undagi dard, iztirob ohanglari darhol o‘quvchini o‘z og‘ushiga oladi. SHoir o‘z dostoni haqida:

Savdosi darozu, bahri ko‘toh,

Mazmuni fig‘onu, nalou, oh.

Bir bazmi musibatu balodir

Kim avvali g‘am, so‘nggi fanodir

deydi. Bu «dard dostoni»ning ifoda uslubida turkiy tillarga xos oddiylik, aniqlik yorqin aks etgan.

Umuman, Fuzuliy ijodi ifoda uslubining sodda va aniqligi bilan turli toifa o‘quvchilar orasida e‘tibor topgan. Jumladan, uning asarlaridan barcha davr o‘zbek shoirlari ta‘sirlanishgan va unga alohida ehtirom ko‘rsatishgan. O‘zbeklar Fuzuliy ijodini xuddi Alishyer Navoiy asarlari singari sevib o‘rganishgan. Alishyer Navoiy ijodi o‘zbek adabiy tili taraqqiyotiga kuchli ta‘sir ko‘rsatgani singari ozarbayjon adabiy tili shakllanishida Fuzuliy asarlari alohida o‘rin tutgan. Fuzuliy ijodida ham xuddi Navoiy asarlarida bo‘lgani kabi ishq-muhabbat mavzusi turli ijtimoiy-falsafiy muammolar bilan uzviy bog‘liq holda talqin etilgan. Ozarbayjon adabiyotining bu

ulug‘ mutafakkiri ham turkiy «Xamsa» muallifi kabi zolim hukmdorlarni, riyokor dindorlarni shafqatsiz tanqid qilib, shoh, sultonlarni yurtni adolat bilan boshqarishga da’vat etgan. Fuzuliy ijodi barcha taraqqiyparvar san’atkorlar asarlari singari tyeran insonparvarlik ruhi bilan sug‘orilgan. SHu bois bu ulug‘ shoir asarlari qancha zamonlar o‘tsa-da, yuksak qadrlanadi.

O‘zbek adabiyoti tarixida Alishyer Navoiy ijodi hayot hodisalarini badiiy aks ettirishda eng yuksak cho‘qqi sanaladi. Ungacha va undan keyin bu borada hech bir ijodkor Alishyer Navoiy darajasiga yerisholgan emas. Alishyer Navoiydan keyin o‘zbek adabiyotida hayot voqeligini aks ettirish, inson obrazini gavdalantirishda soddalashish yuz byergan. XIX asr oxiri - XX asr boshiga, kelib esa hatto, jo‘nlashish darajasiga kelib qolingan. XVII asr o‘rtalari – 1699/1700 yillarda yashab ijod etgan Turdi Farog‘iydan boshlab, she’rni nihoyatda sodda va xalqchil uslubda yozish an’anasi keng yoyiladi. Xuddi shunday hodisa ozarbayjon adabiyoti tarixida ham kuzatiladi. XVIII asr arafasida yashab o‘tgan Vidodiy va Voqif asarlarida xalq og‘zaki ijodiga xos sodda ifoda uslubi bo‘rtib turadi. Ular ham xuddi Turdi Farog‘iy singari dunyo ishlarining adolatsizligidan nolishadi, zolim hukmdorlar dastidan odamlar tortayotgan azob-uqubatlarni faryod chekishadi. Vidodiy, Voqif singari shoirlar ijodida namoyon bo‘lgan turmush voqeligini o‘z ko‘rinishida ifoda qilish an’anasi keyinchalik chuqurlashib borgan. Bu jarayonga Evropa, xususan, rus adabiyoti ham muayyan ta’sir ko‘rsatgan. Bu hodisa 1818 – 1828 yillarda SHimoliy Ozarbayjonning Rossiya tomonidan bosib olinishi, tufayli yanada kuchaygan.

Ozarbayjon shoiri, davlat arbobi **Voqif** (taxallusi; asl ismi Panoh Mehdi o‘g‘li. 1717 – 1797) arab va fors tillarini yaxshi bilgan. U Qoraboqqa kelib (1759), SHusha shahrida maktab o‘qituvchisi, rahbari, so‘ngra Qorabog‘ hukmdori Ibrohimxon saroyida 27 yil mobaynida vazir lavozimida faoliyat ko‘rsatgan. Mamadbek Javonshir hokimiyatni egallagach (1797), Voqif va uning o‘g‘li Alibekni qatl etgan. 856 yilda Voqifning ilk she’rlar to‘plami nashr etilgan. Mirza Fatali Oxundov Voqifning she’rlarini to‘plagan. Ushbu to‘plamni nemis olimi Adolf Byerje 1867 yili Leypsigda nashr qildirgan. 1945 yilda shoirning nisbatan to‘liq hisoblangan saylanmasi tayyorlangan. «Binafsha», «Men haqiqatni qidirdim», «Kuylaydirman ikki go‘zalni» singari she’rlari xalq o‘rtasida mashhur bo‘lgan. Voqif ozarbayjon

yozma adabiyotiga oshiq (baxshi)larning «qo‘shma» janrini olib kirgan hamda g‘azal va muxammaslarning go‘zal namunalarini yaratib, badiiy ijodni xalq ommasiga yaqinlashtirgan. Uning tyeran lirizmga asoslangan she‘rlari chuqur falsafiy mushohada, yurtparvarlik g‘oyalari bilan yo‘g‘rilgan. SHu bois shoir asarlari oqin va xonandalar repyertuaridan keng o‘rin olgan. Uning «Tanlangan she‘rlar»i o‘zbek tilida nashr etilgan (1969). Samad Vurg‘un (1906 – 1956) Voqif hayotining so‘nggi davrini aks ettiruvchi «Voqif» dramasini yozgan (1937).

XIX asr birinchi yarmidan keyin ozarbayjon adabiyotida Evropa adabiyotiga xos novella, realistik doston, komediya singari yangi adabiy janrlar paydo bo‘lgan. Yirik ma‘rifatparvar Mirzo Fatali Oxundov (1812 – 1878) adabiyotga yangiliklar olib kirish bobida peshqadam ijodkorlardan biri sifatida tarixda o‘chmas iz qoldirgan. U ilm-ma‘rifat taraqqiyotiga g‘ov bo‘lgan xurofot, urf-udumlarni qoralovchi ko‘plab nasriy, she‘riy asarlar dramalar yaratgan. Mirzo Fatali Ohundov necha o‘n asrlardan byeri qo‘llanib kelingan, Nizomiy, Fuzuliy kabi mutafakkirlar asarlar bitgan arab alifbosini lotin yozuvi asosida qayta tuzib chiqqan. Uning «Mullo Ibrohim Xalil kimyogar» (1850), «Xasis kishining sarguzashti» (1852), «Tabiatshunos Muse Jordan» komediyalari shuhrat qozongan. Mirza Fatali Oxundov «Aldangan yulduzlar» qissasi bilan ozarbayjon adabiyotida Evropa adabiyotiga xos nasrni boshlab byergan.

XIX asr oxiri ozarbayjon adabiyotida Sayidazim SHyervoniy(... - ...) ning zamonaviy ilm-ma‘rifatni egallashni targ‘ib etuvchi, mutaassib, johil din ahllarini fosh qiluvchi she‘rlari, Xurshidbonu Notavon(...-...)ning fuzuliyona ohangdor she‘rlari ham munosib o‘rin tutadi. Ozarbayjon adabiyoti taraqqiyotiga Najabbek Vezirov (1854–1926) ham katta hissa qo‘shgan. U ozarbayjon teatri shakllanishiga salmoqli hissa qo‘shgan san’atkordir. Najabbek Vezirov M.F.Oxundov an‘analarini yangi zamonda davom ettirib, o‘z asarlarida kishilarni jaholatga, qoloqlikka, yaramas urf-odatlarga qarshi kurashga da‘vat qilgan. Uning «YOmg‘irdan qochib selga...», «Faxriddinning sho‘ri», «Faqat nomi qoldi», «Nima eksang, shuni o‘rasan», «Pahlavonlar» kabi dramalarida ozarbayjon xalqi turmushidagi illatlar fosh qilingan. Masalan, «Faxriddinning sho‘ri» pesasi qahramoni yosh yigit Faxriddin katta boy oiladan chiqqan. U o‘qib, mehnat qilib, ziyoli kishi bo‘lib etishadi. Lekin xalqni orqaga sudrayotgan jaholatni o‘z atrofida qilarga tushuntirilmay xunob bo‘ladi. Najabbek

Vezirovning «Zamonamiz qahramonlari» pesasida esa har xil tovlamachilar, neftni sotuvchi birjadagi qalloblar qattiq tanqid qilingan. Uning «YAngi yeraning tugʻilishi» dramasida XX asr boshidagi tarixiy voqealarga munosabat bildirilgan. Najafbek Fatalibek oʻgʻli Vezirovning drama asarlari («YOmgʻirdan qutulib qorga», «Nima eksang, shuni oʻrasan», «Faxriddinning shoʻri» kabi) mavzusi, hayot hodisalarini talqin qilishi jihatidan oʻzbek adiblari Abdulla Avloniy, CHoʻlpon, Fitrat, Hamzaning 1910 – 1915 yillarda yaratgan asarlariga oʻxshab ketadi. Ularda boy, savdogarlarning maʼrifatsizligi, xasisligi, dinni oʻz manfaati uchun qurolga aylantirib olgan johil kimsalarning qilmishlari, xotin-qizlar haq-huquqi oyoq osti qilinishi, yaramas urf-udumlar zarari koʻrsatiladi.

XX asr 30-yillarida oʻzbek adabiyotida yangi shakldagi qator dostonlar paydo boʻlgan. Bu davrda ozarbayjon adabiyotida ham shunday holat kuzatiladi. Samad Vurgʻun, Sulaymon Rustam, Rasul Rizo, Mamad Rahim kabilar bu davrning eng hozirjavob, nomdor ijodkorlari sifatida shuhrat qozongan Muhammad Oʻrdubodiy («Tumanli Tabriz»), Mehdu Husayn («Abshyeron»), Mirza Ibrohimov («Buyuk tayanch», «SHunday kun keladi») kabi adiblarning romanlari eʼtibor qozongan. Albatta, ozarbayjon adabiyotida XX asrda ham bulardan boshqa roman, qissa, hikoya, sheʼr, doston, dramalar yaratilgan. Turli mavzudagi asarlarda hayot hodisalari, kishilar dunyosi oʻziga xos tarzda badiiy akslantirilgan.

Ozarbayjon shoiri, dramaturgi va jamoat arbobi **Samad Vurgʻun** (taxallusi; asl ism-sharifi Samad YUsuf oʻgʻli Vekilov; 1906 – 1956)ning ijodi 1924 yildan boshlangan. Samad Vurgʻun Ozarbayjonning Qozoq tumanida tugʻilgan. “Vurgʻun” uning adabiy taxallusi boʻlib, bu soʻz “oshiq” degan maʼnoni bildiradi. Boku va Moskva oliy oʻquv yurtlarida oʻqigan. SHu yillardan boshlab, uning “SHoirlik qasami”, “Fonar”, “Koʻngil daftari”, “Tong qoʻshigʻi” kabi toʻplamlari nashr qilingan. S.Vurgʻun XX asr ozarbayjon adabiyotining mashhur shoiri edi. Afsuski, uning koʻpgina asarlari kommunistik mafkura taʼsirida yozilgan. Lekin shoir shunday asarlarida ham yuksak badiiy mahorat choʻqqisiga koʻtarilgan. U bir qancha poemalar yozgan. SHoirning bu dostonlarida ozarbayjon mumtoz adabiyoti dostonlariga xos xususiyatlar Gʻarbiy Evropa adabiyoti anʼanalari bilan uygʻunlashib ketgan. “Yigirma oltilar”, “Kolxozchi xotin Basti haqida qissa”, “Mugon”, “Zanjining orzulari” kabi

dostonlari o‘z davrida juda mashhur bo‘lgan. S.Vurg‘un siyosiy lirika yo‘nalishida barakali ijod qilgan. Uning “Dunyo xaritasi” turkumiga kiruvchi she‘rlarida mustamlakachilar eulmidan ezilgan millatlarning taqdiri, ularning bosqinchi impyerialistik davlatlarga qarshi kurashi o‘z ifodasini topgan.

Samad Vurg‘un iste‘dodli dramaturg sifatida ham barakali ijod qilgan. Uning tarixiy mavzudagi “Voqif” tragediyasi, ayniqsa, mashhurdir. Bu asar Uyg‘un bilan I.Sultonning “Alishyer Navoiy” dramasiga o‘xshashdir. Dramaturg “Voqif” tragediyasida XVIII asr ozarbayjon xalqi hayotidagi ijtimoiy–siyosiy voqealarni asar kompozitsiyasiga ustalik bilan joylashtirgan. Bu voqealar ma‘rifatparvar shoir Voqif tarjimai holiga tegishli tafsilotlar bilan uyg‘anlashib ketgan. Tragediyada shoirning taqdiri va ijodi xalq taqdiri bilan bog‘liq tarzda gavdalantirilgan. YOzuvchining “Farhod va SHirin” dramasi Nizomiy “Xamsa”sidagi shu nomli doston asosida yozilgan. Uning “Xonlar” she‘riy dramasi esa zamonaviy mavzuda yozilgan. Xonlar Bokudagi ishchilar sinfining yirik vakili sifatida tasvirlangan. U ozarbayjon xalqining chor Rossiyasi mustamlakachilaridan va ekspluatatorlar zulmidan ozod qilinishi uchun kurashgan qahramon obrazidir. «SHoirning qasami» (1930), «Fonar» (1932) she‘riy to‘plamlari, «26» (1935), «Basti» (1937), «Toliston» (1938) va «Mug‘an» (1940) dostonlarida 30-yillardagi mehnat va kurash romantikasi o‘z ifodasini topgan. Uning «Xonlar» (1939) she‘riy dramasi, «Ona so‘zi» (1941), «Oygun» (1951), «Negr so‘zlaydi» (1948) dostonlari hamda «YOndirilgan kitoblar» (1947) she‘riy turkumi bosilib chiqqan. Insonparvarlik, vatanparvarlik va baynalmilallik Samad Vurg‘un ijodining g‘oyaviy asosini belgilaydi. Samad Vurg‘un o‘z ijodi bilan ozarbayjon she‘riyatida zamonaviy til va uslub shakllanishiga salmoqli hissa qo‘shgan. Bu mashhur ijodkor Nizomiy Ganjaviy, Alishyer Navoiy, SHota Rustavelli, Aleksandr Pushkin, Taras SHEvchenko, Maksim Gorkiy asarlarini ozarbayjon tiliga tarjima qilgan. Uning bir qancha she‘r va dostonlari o‘zbek tilida nashr etilgan.

Mirza Ibrohimovning «Hayot» dramasida (1935) Ozarbayjon qishloqlaridagi o‘zgarishlar qalamga olingan. Uning «Madrid» dramasi (1938)da ispan xalqining fashizmga qarshi kurashi haqida so‘z yuritilgan. Mirza Ibrohimovning zamonaviy mavzudagi «Muhabbat» (1942), «Qishloq qizi» (1962), «YAxshi odam» (1965) dramalari teatrlarda ko‘p marta sahnalashtirilgan. Adibning «SHunday kun

keladi» romani (1948) da Yeron xalqining istibdodga qarshi kurashi o‘z ifodasini topgan. YOzuvchining «Buyuk tayanch» (1957), «Parvona» (1969 – 1970), «YAngi davr» (1970) romanlari va boshqa asarlarida hayot voqeligi realistik gavdalandirilgan.

Ozərbayjon yozuvchisi va dramaturgi **Muhammad Sayid O‘rdubodiy** (Mamed Hoji og‘a o‘g‘li, 1872–1950) 1907–1911 yillarda Yeron inqilobida ishtirok etgan. Uning dastlabki she’riy to‘plamlari — «Beg‘amlık» (1906), «Vatan va ozodlik» (1907) da mustabid tuzumga qarshi kurash va ma’rifatparvarlik g‘oyalari aks etgan. «Ikki bolaning Evropaga sayohati» (1908), «Baxtsiz millionyer» (1904), «Tumanli Tabriz» (1938–1948), «Kurashuvchi shahar» (1938), «YAshirin Boku» (1940) romanlarida ijtimoiy voqelik haqqoniy aks ettirilgan. Adibning «Qilich va qalam» romani (1946 – 1948) da mashhur ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy obrazi yaratilgan. Uning dramalari, opyera va operetta librettolari («Ko‘ro‘g‘li», 1939; «Nargiz», 1938; «Qalb o‘g‘rilari», 1938) ozarbayjon madaniyati tarixida muayyan iz qoldirgan.

Atoqli adibning ikki qismdan iborat “Qilich va qalam” romanida ozarbayjon xalqining ulug‘ farzandi, SHarqda “xamsa”chilikka asos solgan genial shoir Nizomiy Ganjaviy (1141–1203) ning porloq hayoti va ijodiy yo‘li haqida hikoya qilingan. Roman davr voqeligi yuksak badiiy mahorat bilan gavdalandirilgan. Asarning har bir sahifasidan buyuk shoir yashagan notinch, g‘alayonli davr nafasi ufurib turadi. Romanda Nizomiy Ganjaviy buyuk shoirgina emas, balki sarkarda do‘sti Faxriddin bilan o‘z xalqining baxt-saodati uchun zo‘r kurashlarda qatnashgan bir siymo bo‘lib ham gavdalanadi. Romanning “Qilich va qalam” deb atalishi ham ana shu ikki kurashchining do‘stligi ramzini anglatadi. Maroq va qiziqish bilan o‘qiladigan ushbu romanni ozarbayjonchadan Nazira Alieva va Muhsin Hamidov tarjima qilishgan. Ikki qismdan iborat tarixiy romanning birinchi qismi 1970 yili Adabiyot va san‘at nashriyotida bosilib chiqqan. Mazkur roman: “Uylarda yashirinib ho‘ng-ho‘ng yig‘layotganlar ko‘cha-ko‘yda xursandchilik qilayotganlardan bir necha marotaba ortiq edi. Sirtidan shod-xurram ko‘rinishga tirishgan ganjaliklar bu shodiyonani o‘zlariga og‘ir musibatday qarshilar edilar...” deb boshlanadi. Nizomiy Ganjaviyning murakkab hayot yo‘li haqidagi manbalar va u yaratgan bebaho asarlar falsafiy mushohadalarga

boy “Qilich va Qalam” romani uchun asos bo‘lib xizmat qilgan. Mazkur asarda SHarq kishilari, o‘sha davr hukmdorlari hayotiga xos juda ko‘p muammolar haqqoniy yoritilgan. Jumladan, unda: “Oila qurish insonlarning hayotida muhim bir hodisadir. Bu hodisa tasodifiy bo‘lmay, balki tabiiydir. Bunday muhim hodisalarga nisbatan ongli va ehtiyot bilan munosabatda bo‘lish lozim. Go‘zal qizga shuni ham aytishim kyerakki, qizlar ham, yigitlar ham bir-birlarini sevganlarida qalblarini o‘z yerklari bilan zanjirband qilib, ko‘zlari ixtiyoriga topshirib qo‘ymasliklari kyerak. Sevgini qalbga jo qiladigan narsa ham ko‘zdir. Ko‘z ba‘zan qalbni alday oladi. Biz doimo qalbning, ko‘zning va aqlning vazifalarini insof bilan taqsimlash harakatida bo‘lishimiz kyerak. Inson uch narsaning faoliyati natijasida baxtli bo‘la oladi. SHu jihatlar nuqtai nazaridan, ikkimiz ham bu uch narsaning bir-biriga tajovuz etishiga yo‘l byermasligimiz lozim. CHunki yoshlikda insonlarning ko‘zlari bilan yuraklari birlashib ketib, aqlning oldida haq-hisob byerishni istamay, o‘zlaricha ishlay boshlaydilar. SHuning uchun ham donolar: “Kishilar yoshlik chog‘larida aql bilan hisni farq qilmaydilar”, deyilar. Hayot sahnasiga chiqish, dunyoni yana ham yangidan o‘rganishga otilish, ijtimoiy muhitning qonunlarini o‘zlashtirishda shoshma-shosharlik qilish yoshlikning eng sevimli xususiyatlaridan biridir. Oila hayotini qurish ishida shoshilish hayot qonunlarini buzish, degan gap bo‘ladi. Ba‘zan yoshlar o‘z baxtlarini qurish jarayonida insoniy munosabatlarni unutadilar. Ular ayrim hollarda o‘z baxtlarini boshqalarning baxtsizligi hisobiga qurmoqchi bo‘ladilar. Bu xildagi yoshlar muhabbat bemorlaridir. Ular o‘z og‘izlarining totli bo‘lishi uchun boshqalarga zahar ichirishni istaydilar... Bu dunyoni o‘zingiz ko‘rib turganday tep-tekis bir sayhondan iborat deb o‘ylamang, aksincha, dunyo nihoyatda notekis pastu balandliklardan tashkil topgan. Hayot boshi byerk ko‘cha, o‘tib bo‘lmaydigan chuqurlar, dahshatli uchurumlar, chuqurliklar va o‘nqir-cho‘nqirlar orasiga qurilgan. Bunday tahlikali yo‘llarni bosib o‘tish uchun istab topmoqchi bo‘lgan umr yo‘ldoshimizni kyeragicha aql-idrok bilan o‘rganishimiz kyerak. Nomunosib hayot yo‘ldoshi va hamroh insonni xatarli uchurumlar yoqasida yolg‘iz qoldirib ketishi mumkin, buni qancha odamlarning kechmishida ko‘rganmiz. Bundan tashqari, bizlar o‘rmon tuprog‘idan paydo bo‘lgan kapalaklar emasmiz. Xudo-ku o‘z yo‘lida, lekin hammadan ko‘ra ota-onalarimiz

bizning yaratuvchilarimizdir. Ular bilan kengashmoq, ularning maslahatlarini olmoq lozim bo‘ladi” (“Qilich va qalam”. Roman. 167–168-betlar).

Muhammad Said O‘rdubodiyning «Andalusning so‘nggi kunlari» tarixiy dramasi (M.Uyg‘ur tarjimasi, 1919) «Turon» teatrida, «Besh so‘mlik kelin» komediyasi esa Muqimiy nomidagi musiqali drama teatrida sahnalashtirilgan.

XX asr boshida ozarbayjon adabiyotida realistik yo‘nalish shakllanib, uning vakillari ijtimoiy hayotdagi voqealarni to‘g‘ri, haqqoniy aks ettirishga intilishgan. SHu bilan birga, bu davrda romantik yo‘nalishda ijod qilgan yozuvchilar ham talaygina. Ular milliy burjuaziya mamlakatni taraqqiyot yo‘liga olib chiqadi, deb ishonishgan. SHuning uchun ularning asarlarida endi shakllanib kelayotgan burjuaziya sinfi vakillari ijobiy qahramon sifatida gavdalantirilgan. Bu davrda romantik oqimning Muhammad Hodiy, Abbos Sihat, Husayn Jovid singari vakillari o‘zlarining ko‘plab ma‘rifiy asarlari bilan shuhrat qozongan. Ayniqsa, M.Hodiyning asarlari o‘sha davrning katta ijtimoiy voqealari lirik yo‘nalishda aks ettirilganligi bilan ajralib turadi. Uning “Alvohi intiboh yoxud insonlarning tarixiy fojialari” falsafiy dostoni juda mashhur bo‘lgan. CHuqur falsafiy mushohadalarga boy ushbu asar ozarbayjon adabiyotining noyob durdonalaridan biri hisoblanadi. R.Parfi va Abdurahmon Vodiliy shoirning “Hayot sadolari” dostonini o‘zbek tiliga tarjima qilishgan.

Hayotning saslari tushimda ko‘p faryod shaklinda,
Bu insonlar ki qardoshdir va lekin yot shaklinda,
Bu tuproq qonli avlodir, bashar sayyod shaklinda,
Adovat doimo bordir, muhabbat mot shaklinda,
Bu dunyo eskidandir sahnai bedod shaklinda,
Jahon boshdin-oyoq maydoni motamzod shaklinda,
Faraxlar hibs bo‘lmish, xuznlar ozod shaklinda,
Musibatlar, balolar, g‘ussalar obod shaklinda,
YUraklar g‘am o‘ti-la har zamon barbod shaklinda,
Boqishlar ko‘lkali, yuzlar butun noshod shaklinda
Bu motamgohni kim ko‘rmish sururobod shaklinda.

Bu davrda Pushkin va Lyermontovning ko‘plab asarlari ozarbayjon tiliga tarjima qilingan. Ozarbayjon romantik yozuvchilari yaratgan asarlar XX asr

ozarbayjon adabiyotida yangi avlod shoir, adib, dramaturglari paydo bo'lishi uchun mustahkam zamin yaratgan. Ja'far SHaboli, Samad Vurg'un, Marvarid Dilbozi singari talantli yozuvchilar dastlab shu romantik maktab ta'sirida ijod qilgan.

Husayn Jovid (1882 –1945) XX asr ozarbayjon adabiyotining yorqin siymolaridan biridir. U Naxchevan shahrida tuhildi. Dastlab Tabrizda madrasada o'qigan. Keyin Istambul univyersiteti adabiyot bo'limini tamomlagan. Naxchevan, Ganja, Tiflisda o'qituvchilik qilgan. 1915 yildan Boku shahrida yashagan. 1926 yilda sog'lig'i yomonlashgani tufayli davolanish uchun Gyermaniyaga borib, u yerda bir qancha vaqt yashagan. SHuning uchun Stalin qatag'oni yillarida bu yozuvchiga «millatchi» deb ayb qo'yilib, 1937 yil qamoqqa olingan va 1945 yil qamoqxonada vafot etgan.

Husayn Jovid dramaturgiya janrida muvaffaqiyatli ijod etgan. Uning «Knyaz», «Payg'ambar», «SHayx San'on», «Xayyom», «O'pqon», «Amir Temur», «Iblis» dramatik asarlari butun dunyoda shuhrat qozongan. «Amir Temur» dramasi o'zbek tiliga tarjima qilingan. Asarda Amir Temurning Boyazid bilan olib borgan urushi haqida hikoya qilingan. Bunda G'arbning ayyor diplomatiyasi ikki qondosh xalqni bir-biri bilan urishtirib qo'yganiga e'tibor qaratilgan. O'sha vaqtda dunyoning katta qismi turk xukmdorlari qo'li ostida edi. Bu hukmdorlarning biri turk sultoni Eldirim Boyazid, ikkinchisi Amir Temur edi. Asarda ana shular o'rtasidagi jang va uning oqibatlari haqida fikr yuritilgan.

Ozarbayjon adabiyotida o'tgan asr 20 – 30-yillarida she'riyat etakchi mavqe egallagan. Uzoq asrlar davomida intim tuyg'ularni tasviri asosiy o'rin tutgan ozarbayjon she'riyati bu davrda siyosiy-ijtimoiy mavzular maydoniga aylangan. Unda siyosiy lirikaning go'zal namunalari vujudga kelgan. Sulaymon Rustamning "Ikki sohil" she'riy turkumlari, Rasul Rizoning "CHapay", "Gyermaniya" kabi asarlari bunga misol bo'la oladi.

O'tgan asr o'ttizinchi yillarida ozarbayjon adabiyotida poema janrining salmog'i ortgan. Bu o'sha hukmron mafkurasi davr voqealigini his-hayajon bilan kengroq va kattaroq hajmda tasvirlash zaruratini talab qilganidan kelib chiqqan. Natijada, Mamat Rahimning "Sayat Navo" va boshqa dostonlari yaratilgan. Urush

yillarida esa jangovar lirika o'sgan. S.Vurg'un va R.Rizoning bu davrdagi jangovar ruhdagi she'rlari e'tibor qozongan.

Urush davri va undan keyingi davrda ozarbayjon adabiyotida esa nasr etakchilik qila boshlagan. Jumladan, tarixiy mavzuda qator asarlar yaratilgan. M.O'rdubodiyning "Tumanli Tabriz", A.Abulhasanning "Buzilayotgan dunyo", Mirjalolning "SHamo", "YOsh yigit manifesti" kabi romanlari shunday asarlardir. M.Husaynning "Sahar" romanida Boku komissarlarining hayoti tasvirlangan. M.Husaynning "Abshyeron", "Qora qoyalar", Mirzo Ibrohimovning "Buyuk tayanch", Valievning "Gulshan", S.Rahmonning "Ulug' kunlar" kabi roman va qissalari zamonaviy mavzudagi eng yaxshi asarlardir.

M.Husaynning "Abshyeron" romanida neft ishlab chiqarishda jonbozlik ko'rsatgan Tohir, Usta Ramazon, Quadrat va Lola kabi qahramonlar taqdiri misolida ozarbayjon ishchilari sinfi hayoti aks ettirilgan.

Ozarbayjon adabiyotida chet el mavzusi Mirzo Ibrohimovning "SHunday kun keladi" romanida katta mahorat bilan yoritilgan. Ushbu roman syujeti uchun Yeronda yashovchi ozarbayjonlar hayoti asos qilib olingan. Saidbeylining "Notanish qirg'oqlar" qissasida esa yugoslav va italyan partizanlariga rahbarlik qilgan, nemis-fashistlarga qarshi kurashgan ozarbayjonlik yigit M.Husaynzodaning qahramonliklari, jasorati qalamga olingan. YOsh yozuvchilar Bayram Bayramovning "Y Aproqlar", Iso Husaynovning "Tong yulduzi", Manaf Ibrohimovning "Yer osti sirlari" kabi romanlari keyingi yillar zamonaviy ozarbayjon adabiyotining eng yaxshi asarlari sirasiga kiradi.

Ozarbayjon adabiyotida dramaturgiya ham ravnaq topgan. Ozarbayjon adabiyotida mashhur dramaturg Jafar Jabarli asarlari alohida o'rin tutadi. Uning "1905 yilda", "Sevil", "YAshar", "Olmos" kabi asarlari ozarbayjon dramaturgiyasi rivojiga salmoqli hissa bo'lib qo'shilgan.

M.Husaynning "Javonshyer", S.Rustamning "Qochoq Nabi", E.Madxonlining "SHarq tongi" kabi asarlari ham tarixiy mavzuda bo'lib, ular o'zining yuksak badiiyligi va mazmundorligi bilan ajralib turadi. Hojibekovning "Arshin mol olon" musiqali dramasi ham ko'p tillarga tarjima qilingan.

60 – 70-yillar ozarbayjon adabiyotida ko'pgina talantli ijodkorlar faoliyat ko'rsatgan. Jumladan, R.Rizoning "Kunlar va tunlar", "Tanholik intihosi" she'riy

to‘plamlari, Nasimiya bag‘ishlangan “So‘nggi kecha”, ikkinchi jahon urushi voqealari aks etgan “Ming to‘rt yuz o‘n sakkiz” dostonlari ozarbayjon she‘riyatining bu davrdagi katta yutug‘i sanaladi.

Nasrda Ismoil SHixlining “Syertashvish Kura”, Husayn Abboszodaning “Genyeral”, Anorning “Odamoxun”, A.Askyerovning “Ol yanoq”, Elchinning “Bir uchrashuv hangomasi” roman va qissalari diqqatga sazovor.

Anor 1938 yilda mashhur shoir Rasul Rizo oilasida tug‘ilgan. Onasi Nigor Rafibeyli ham mashhur shoira edi. Anor keyingi yillar ozarbayjon adabiyotining yirik vakili sifatida ko‘plab baquvvat asarlar ijod qilmoqda. Uning «Besh qavatli uyning oltinchi qavati» asarida hozirgi zamondoshlarimizning ruhiy dunyosi katta mahorat bilan chizib byerilgan. Asar bosh qahramoni Zuar Taxmina ismli ayolni jonidan ham ortiq yaxshi ko‘radi. Taxmina ham Zuarni sevadi. SHuning uchun u oilasidan kechib, Zuar bilan yashaydi. Lekin turli ziddiyatlar va Zuarning asossiz rashklari natijasida ular ajralishadi. Otasi Zuarni qo‘shni qiz Farangizga uylantiradi. Jurnalist bo‘lib ishlab yurgan Taxmina bu voqeadan so‘ng vafot etadi. Zuar esa Taxminaning o‘lganiga hech ishonmaydi, baribir bir kuni uni uchrataman, deb o‘ylab yuradi. Zuar bir kuni ko‘chada Taxminani ko‘rib qoladi, u esa Zuardan qochib, yurib ketayotgan trolleybusga chiqib oladi. Uning orqasidan yugurgan Zuarga Taxmina trolleybus oynasidan avvalgidek qo‘l silkilaydi. Zuar trolleybusni kuzatib boravyeradi. Qiz esa trolleybusdan tushib, besh qavatli uyga kiradi. Uning orqasidan borgan Zuar qiz besh qavatli uyning oltinchi qavatiga chiqib, ko‘zdan g‘oyib bo‘lganini payqaydi. Liftida esa oltinchi qavatning tugmachasi ham yo‘q edi. Bu bilan yozuvchi Taxminaning ruhi osmonga chiqib ketdi, demoqchi bo‘ladi. Asarda tyeran falsafiy fikrlar byerilgan. Adibning «Dantening yubileyi» qissada esa hozirgi davrning dolzarb muammolariga munosabat bildirilgan. Asarda talantli aktyor Fayzullaning savodsiz, madaniyatsiz va xudbin rejissyor Siyovush tomonidan tahqirlanishi haqida hikoya qilinadi. Bu bilan adib bugungi kunda ham aqlli, bilimdon kishilarning boshi kulfatdan chiqmayotganiga ishora etgan. Fayzulla oq ko‘ngil, sodda, o‘z kasbini nihoyatda sevadi, har qancha qiyinchilik bo‘lsa, chidaydi. U, hatto, o‘zi ishlayotgan teatr spektakllariga ham kassadan chipta sotib olib kiradi. Bir kuni xotinini ham teatrga taklif qiladi. Lekin unga teatrdan chipta byermaydi. SHunda Siyovushning yugurdaklaridan biri Majid uni ahmoq qilib, italyan

shoiri Dantening bundan bir hafta oldin o'tib ketgan 700 yillik yubileyiga byerilgan taklifnomani tutqazadi. Fayzulla xotini bilan u yerga borib aldanganini biladi. SHunda ham u Majidga qarshi gapirmaydi. Fayzullaning o'g'li Eldor ham talantli yoshlardan. Lekin o'z yurtida oliy o'quv yurtiga o'qishga kira olmaydi. CHunki o'qishga kirish uchun ham kimgadir pul byerish kyerak edi. SHuning uchun Eldor Moskvaga borib, o'qishni orzu qiladi. Sevgan qizi Ra'no ham Eldor kambag'al bo'lgani uchun boshqa badavlat yigitga turmushga chiqib ketadi. Xullas, bu qissada Anor jamiyatda ildiz otib ketgan poraxo'rlik, tovlamachilik, oshna-og'aynigarchilik kabi illatlarni tanqid qilgan.

Dramaturgiya sohasida esa Maqsud Ibrohimbekovning "Qasos", Anorning "SHahar kasalxonasi", Baxtiyor Vahobzodaning "YOng'indan so'ng" kabi pesalari katta shuhrat qozongan.

O'zbek va ozarbayjon adabiy aloqalari tarixi uzoq o'tmishdan boshlanadi. Keyingi yillarda bu aloqa yanada mustahkamlandi. Ozarbayjon adiblarining ko'pgina asarlari o'zbek tiliga tarjima qilinmoqda.

Adabiyot:

Abdullaev CH. Borsa kelmasdan qaytganlar. Roman. – // Jahon adabiyoti, 2009. №8. - B.161 - 206; №9. - B. 156 - 205; №10. - B.142 - 194; №11. - B.177 - 201.

Akram Aylisli. Madina amma yertaklari. – Toshkent, 1979.

Anor. Oq ko'rfaz. – Toshkent, 1978.

Anor. Besh qavatli uyning oltinchi qavati. Roman. – / Jahon adabiyoti, 2001. №11. – B.12-58; №12. – B. 43-114.

Anor. Vahima; Qizil limuzin. Hikoyalar. – Jahon adabiyoti, 2010. №1. – B. Z - 33.

Anor. Dada Qo'rqut. Kinoqissa. – Jahon adabiyoti, 2015. №11. – B.67 - 95; №12. - B.80 -111.

Anor. Dantening yubileyi. Qissa. – // Jahon adabiyoti, 2000. №9. – B.7-36.

Arif M. Azyerbayjanskaya lityeratura. – Moskva, 1979.

Vahobzoda Baxtiyor. YUragingni sevinchga to'ldir. – // Jahon adabiyoti, 2001. №6. – B.59 - 64.

Voqif M.P. G'azallar. – // Jahon adabiyoti, 2014. №12. - B.102-104.

Gulgun Madina. Bir hovuch don. – // Jahon adabiyoti, 2001. №12. - B.10 -

14.

Ibrohimov M. Gulabatin. Qissa. – // Jahon adabiyoti, 2004. №10. -B.92-134.

Ikki hikoya. – // Jahon adabiyoti, 2011. №9. - B.74 - 95.

Imodiddin Nasimiy. Gʻazallar. – // Jahon adabiyoti, 2012. №1. - B.95 -100.

Nasimiy Sayyid Imodiddin. Men bu jahonga sigʻmasman. – Toshkent: “Oʻzbekiston”, 2012. – 192 b

Inson ming yil yashardi... (XX asr ozarbayjon sheʼriyatidan). // Jahon adabiyoti, 2011. №6. - B.30 - 36.

Iskandarzoda Elchin. SHoirarning tushlari. – // Jahon adabiyoti, 2010. №6. - B.115-119.

Kratkaya lityerturnaya ensiklopediya. T. I. – Moskva, 1962.

Kratkaya lityerturnaya ensiklopediya. T. 2. – Moskva, 1964.

Qorabogʻiy. Ey koʻngul, bir nola bunyod et. – // Jahon adabiyoti, 2011. №2. - B.57-61.

Lityerturnyy ensiklopedicheskiy slovar – Moskva, 1987.

Mammadqulizoda Jalil. Donobosh qishlogʻi ahvolotlari. Qissa. – Jahon adabiyoti, 2011. №11. - B.ZZ - 66; №12. - B.56 - 82.

Mehdi Husayn. Abshyeron. – Toshkent, 1952.

Mirza Ibrohimov. SHunday kun keladi. Roman. – Toshkent, 1975.

Mirzo Ibrohimov. Parvona. – Toshkent, 1979.

Muhammad Hodiy. Hayot sadolari: Qasida. –II Jahon adabiyoti, 1997. №3. B.105 -117.

Nabi Hazri. Parvoz. – Toshkent, 1977.

Nuralieva P. Balet raqqosasi. Kinoqissa. – // Jahon adabiyoti, 2014. №4. - B.41 – 53.

Ozar sheʼriyatining uch gavhari. – // Jahon adabiyoti, 2013. №3. - B.136-151.

Ozarbayjon xalq ijodi: Bayotlar. – // Jahon adabiyoti, 1999. №3. - B.127 - 128.

Ozarbayjon sheʼriyatidan namunalar. – // Jahon adabiyoti, 2012. №10. - B.137 -153.

Ozarbayjon shoirlari. – Toshkent, 1960.

Ochyerk istorii azyerbaydjanskoy lityeratury. – Moskva, 1963.

Ravshan Ramiz. Sut tishining og‘rig‘i. Doston. – // Jahon adabiyoti, 2014. №9. - B.73 - 87.

Rovshan Romiz. Kamalak - ko‘kning tug‘i. – // Jahon adabiyoti, 2000. №3. - B.59

Rustamxonli S. Vatan bog‘i chechak ochar. – // Jahon adabiyoti, 2005. №10. – B.70 - 74.

Samad Vurg‘un. Tanlangan asarlar. – Toshkent, 1965.

Samad Bypg‘yn. YUrakdagi she‘rlar. – Toshkent, 1978.

Suv ham meni yondirar: Ozariy bayotlar. – // Jahon adabiyoti, 2012. №10. - B.38 - 39.

Ulvi Olmos. Adabiy jarayondagi yangi tamoyillar. – // Jahon adabiyoti, 2009. №1. - B. 137 - 139.

Ulvi Olmos. Ozar shoiriga ehtirom. – // Jahon adabiyoti, 2009, №12. - B. 169 - 174.

Umrдан uzun kecha. Ozarbayjon yozuvchilari hikoyalari. – Toshkent, 2014.

Umlardan uzoqroqdir sevgimiz. – // Jahon adabiyoti, №5. - B.134 - 136.

Fuzuliy M. So‘ramading holi parishonim. – // Jahon adabiyoti, 1998. №7. - B.104 -107.

Fuzuliy M. Sayri lolazor etmasmidim. – // Jahon adabiyoti, 2009. №6. - B.60 - 65.

Fuzuliy. G‘amzasin sevdning ko‘ngil. – Toshkent, 2009.

Xatoiy SHoh Ismoil. YUzing ko‘rmak saodatdir. – // Jahon adabiyoti, 2009. №10. - B.70-75.

XX asr Ozarbayjon she‘riyati antologiyasi. – Toshkent, 2013.

Hodiy Muhammad. Hayot sadolari. – // Jahon adabiyoti, 1997. №3. – B.105 – 117.

Husayn Jovid. Amir Temur. Besh pardali drama. – // Jahon adabiyoti, 1998. №1. -B.43-78.

Husayn Jovid. SHayx San‘on: To‘rt pardali fojea. – // Jahon adabiyoti, 2012.

№10. - B. 107 - 136; №11 - B.97 - 125.

CHamanzaminli YUsuf Vazir. Ikki o't orasida. Roman. – // Jahon adabiyoti, 2015. №8. - B.23 - 58; №10.-5.43-72.

CHamanzaminli YUsuf Vazir. Qizlar bulog'i. Roman. – // Jahon adabiyoti, 1998. №5. - B.65 -127.

SHahriyor Muhammadhusayn. Haydarboboga salom. // Jahon adabiyoti, 2001. №5. - B.55 - 65.

SHoirning yuragi ilhomsiz bo'lmas. – // Jahon adabiyoti, 2008. №10. - B.37-43.

Elchin H. Boladadash qissalari. // Jahon adabiyoti, 2012. №5. - B.Z - 28.

QOZOQ ADABIYOTI

Hozirgi Qozog'iston kengliklarida bir zamonlar ko'plab turkiy qavmlar zich yashagan. CHunki, bu yerdagi ko'z ilg'amas kengliklar ularning ko'chmanchi hayoti, chorva mollarini boqishi uchun juda qulay joy bo'lgan. Qozoqlar turkiy xalqlar orasida aholisi soni jihatidan turklar, ozarbayjonlar, o'zbeklardan keyingi o'rinda turadi. Qozoqlarda turkiy qavmlarga xos ayrim qadimiy urf-udumlar hozirgacha saqlanib qolgan. Xususan, ularda ayni paytda ham odamlar bir-birini «katta juz», «o'rta juz», «kichik juz» deb urug'ga ajratadi. Farzandlarga bolalik chog'laridan etti ajdod otabobolari kim bo'lganini bildirish udumiga hozir ham amal qilinadi. Har bir kishining o'z ajdodlarini bilishi esa xalq tarixining muayyan qismidan xabardor bo'lishi uchun asos bo'ladi.

Osoyishta, sokin tuyuladigan ko'z ilg'amas qozoq cho'llari o'tgan zamonlarda juda ko'plab qonli urushlar bo'lib o'tdi. Jumladan, bu kengliklarni Chingizxon lashkarlari, jung'or (qalmoq)larning mo'r-malaxday qo'shinlari toptab o'tgan. Rus bosqinchilari ham qozoq dashtlaridan o'tib, O'rta Osiyoni egallab olgan. Bosqinchilik urushlari esa kishilarning ma'rifiy saviya past bo'lgan zamonlarda sodir bo'ladi.

Jungʻor (qalmoq)lar bosqini, ularning zulmi tarixiy kitoblarda koʻp eslatiladi. Hayot tarzi koʻchmanchilikka asoslangan jungʻorlardan qozoqlar, ayniqsa, koʻp jabr koʻrgan. SHuning uchun katta juz, oʻrta juz, kichik juz urugʻi uyushmalari 1723 yilda Rossiya bilan yaqin aloqa oʻrnatishga kelishib olishgan.

Qozoq xalqi yaqin zamongacha chorvachilik bilan shugʻullanib, koʻchmanchi hayot kechirgani uchun uning yozma adabiyoti oʻzbek, turk, ozarbayjon adabiyotidagiga nisbatan kech shakllangan. XX asrgacha qozoq adabiyotida folklor ustuvor boʻlib kelgan. Uning manzarasini yaqin davrgacha qozoq oqinlari kuylagan oʻlan, dostonlar belgilagan. Oʻlan, dostonlarning mavzusi rang-barang boʻlib, ularda xalqning tarixi, kishilarning turmushi tarzi, ularning oʻzaro munosabatlari oʻz badiiy ifodasini topgan. Qoʻblandi botir, Yertargʻin va Qambar botir kabi xalq qahromonlarining sarguzashtlarini kuylovchi asarlar, tadbirkor va dono Aldar koʻsa haqidagi latifalar, turli marosim qoʻshiqlari, yertaklar qozoq folklorining asosini tashkil etgan.

«Qoʻblandi botir», «Yertargʻin», «Qambar botir» dostonlari qozoq adabiyotining mumtoz namunalari boʻlib kelgan. Bu dostonlar mavzu yoʻnalishi jihatidan «Alpomish» dostoniga hamohangdir. Qozoq adabiyotida ham «Alpomish» dostoni variantlari mavjud. Barcha xalqlar, jumladan, turkiy xalqlar adabiyotida qahramonlik, vatanparvarlik, doʻstlikni ulugʻlovchi bu kabi dostonlarning alohida oʻrin tutishi insoniyatning qadimdan bosqinchilik urushlari, zulm va zoʻravonlikdan azoblanib kelganidan dalolat byeradi.

Qoʻblandi botir haqidagi dostonning koʻplab variantlari mavjud . Bu eposning variantlari qrim-tatar, qoraqalpoq va boshqa turkiy xalqlar ogʻzaki ijodida ham mavjud. V.V.Radlov, I.Oltinsarin, S.Sayfullin singari mashhur kishilar Qoʻblandi botir haqidagi dostonni xalq oqinlaridan yozib olgan. Marabay Kulbaev va Myerganbay degan oqinlardan yozib olingan doston “Qoʻblandi botir”ning eng mukammal varianti sifatida eʼtirof qilinadi.

Bu eposda Qoʻblandi botirning oʻz yurtini chet ellik bosqinchilardan himoya qilishda koʻrsatgan jasorati bayon qilinadi. Naql qilinishicha, Qoraqipchoq urugʻ boshliqlaridan biri Toʻxtaboy uzoq vaqt farzand koʻrmaydi. U Xudodan farzand

so‘rab, iltijo qilgandan keyin, uning Onalik ismli xotini egiz farzand – bir o‘g‘il va bir qiz tug‘adi. O‘g‘liga Qo‘blandi, qiziga Qaldirg‘och deb ism qo‘yadi.

Qo‘blandi botir yoshligidan baquvvat bo‘lib o‘sadi. Olti yoshida u katta jasorat ko‘rsatib, qizilboshlarning eng zo‘r pahlavonini engadi, o‘n ikkita xonning o‘g‘illari ustidan g‘alaba qozonadi. Musobaqada qizilboshlar podshohi Ko‘ktimxonning Ko‘rtka ismli go‘zal qizini yutib olib, unga uylanadi.

Ko‘rtka juda aqlli ayol ekanligi bois, Qo‘blandi botir doimo u bilan maslahatlashib ish qiladi. Ko‘rtka Qo‘blandiga ot tanlaganida yilqidagi bo‘g‘oz biyani ol, deb maslahat byeradi. Ana shu biya tuqqan toychoq keyinchalik Qo‘blandi botirning mashhur oti Toyburil bo‘lib etishadi. Qizilboshlar xoni hujum boshlab, ko‘p joyni vayron qilib, qozoqlarning Qirli va Sirli degan shaharlarini bosib olib, xalqini qul qilib olib ketadi. Ana shu xalqni ozod qilishda Qo‘blandi botir ajoyib qahramonliklar ko‘rsatadi. U Qoraman, Oqko‘zi, Qorako‘zi, Qo‘shdavlat kabi botirlar bilan birgalikda qizilboshlarni engib, xalqni bosqinchilar zulmidan qutqaradi. Qo‘blandi botir Qoraman botirning taklifi bilan qalmoqlar xoni Ko‘biktiga qarshi jang boshlaydi. Lekin bu jangda qalmoqlar hiyla ishlatib, Qo‘blandi va Qoramanni asir qilib oladi va ularni zindonga tashlaydi. Ko‘biktixonning qizi Qorlig‘a Qo‘blandi botirni sevib qoladi va Qo‘blandi va Qoramanning zindondan qochib ketishiga yordam byeradi. Qorlig‘a ham ular bilan birga qochadi. Chunki bu qizning onasi asli musulmon bo‘lib, yoshligida uni qalmoq xoni olib qochgan. U o‘limi oldidan qiziga, albatta, musulmon yigitiga turmushga chiqishini tayinlab, vasiyat qiladi. Ko‘bikti xon qochib ketayotgan Qo‘blandi, Qoraman va Qorlig‘ani quvib etadi. Qo‘blandi Qarlig‘aning ko‘magida Ko‘biktixonni o‘ldiradi. Dostonning ayrim variantlarida Qo‘blandi zindonda etti yil yotdi deyilsa, ba’zilarida esa o‘n olti yil deyiladi. Qo‘blandi botir zindonda yotgan paytida qalmoqlar xoni o‘g‘li Birshimboyni qozoqlarning dushmani Alshagirxon huzuriga yuboradi. Ular birlashib, Qo‘blandi botirning himoyasiz qolgan urug‘ini bosib oladi. Qo‘blandi botir Alshagirxonning lashkariga jang boshlab, uni engib, yurtini ozod qiladi. Qo‘blandi botirning xotini Ko‘rtka o‘g‘il farzand ko‘radi. Unga Begimboy deb ism qo‘yadi. U ham otasidek mashhur qahramon bo‘lib etishadi va o‘z urug‘ini dushmanlardan himoya qilishda katta jasorat ko‘rsatadi. Ushbu eposda diniy rivoyatlar naqliga ham keng o‘rin byerilgan. Qo‘blandi botirni doimo qirq chilton

qo‘llab yuradi. Uning boshida bir oq bulut doim soya solib turadi. Qo‘blandi xudoni unutib qo‘ygan paytida muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. U shu tufayli qalmoq xoniga asirga tushadi. Bu esa mazkur epos qozoqlar islomni qabul qilgandan keyin paydo bo‘lgani yoki o‘shandan so‘ng u shu tarzda o‘zgartirilganini bildiradi. Yoki mazkur dostonidagi islom bilan bog‘liq diniy rivoyatlarni keyingi davr baxshilari qo‘shgan bo‘lishi mumkin. Eposdagi ko‘pgina voqealar mashhur o‘zbek eposi «Alpomish» syujetini eslatadi. Bu esa bu ikki xalq qondosh, qarindosh ekanligini bildiradi.

«Yer Targ‘in» eposini taniqli olim N.Ilminskiy 1862 yilda Marabay baxshidan yozib olgan. Unda naql qilinishicha, qadim zamonda qirg‘iz urug‘i pahlavoni Targ‘in botir o‘z qabiladoshlaridan birini o‘ldirib qo‘yib, Qrim xoni Oqchaxonning yurtiga qochib ketadi va uning xizmatiga kiradi. O‘sha paytda Oqchaxon o‘zining dushmanlari Olalay va Bulalay xonlarga qarshi jang boshlaydi. Bu jangda Targ‘in botirning qahramonliklari tufayli Oqchaxon dushmanlarini engadi. Xonning qizi Oqyunus Targ‘in botirni sevib qoladi. Lekin Targ‘in botir xon urug‘idan bo‘lmagani uchun otasi qizini unga byerishni istamaydi. Oqyunus otasiga qarshi borib, Targ‘in bilan birga qochib ketadi. Xon ularni kim quvib etsa, qizni o‘sha oladi deb aytadi. Ko‘p yigitlar ularga etib olishga harakat qiladi. Lekin ularning barchasi yo‘ldan iziga qaytadi. Chunki ular Targ‘inni hurmat qilishadi. Faqat kekxa botir jangchi Qartixo‘ja qochayotganlarga etib oladi. Qoidaga ko‘ra, birinchi o‘qni qochayotganlarga etib olgan odam otish kerak edi. Kekxa jangchi o‘qni ataylab Targ‘in botirga tekkizmasdan otadi. Buni sezgan botir xonning qizi va Yertarg‘inni yo‘lida qoldirib, iziga qaytadi. Undan oldin kekxa jangchi Oqyunus bilan o‘lan aytishadi. Aytishuvda Oqyunus yutib chiqadi. Shundan keyin Qartixo‘ja bu ikki yoshga omad tilab, ularni kuzatib qo‘yadi.

Targ‘in botir Xonzodaxon xizmatiga kirib, uning elini qalmoq bosqinchilaridan himoya qiladi. Targ‘in botir bir kuni daraxt ustidan yiqilib, umurtqasi jarohatlanadi va uzoq vaqt o‘rnidan qo‘zg‘alolmasdan yotadi. Lekin hech kim xalqning shunday botiridan xabar olmaydi. U achchiqlanib yotgan joyida keskin harakat qilib o‘rnidan turadi, ana shunda chiqib ketgan umurtqa suyaklari o‘z joyiga tushadi. U yana qahramonliklar ko‘rsatadi. Ikki o‘g‘il ko‘radi. Kichik o‘g‘li hukmdor xon sifatida besh viloyatni boshqaradi. Yertarg‘in o‘zi sevgan Oqyunus bilan uzoq yillar tinch-totuv

yashab, dunyodan o'tadi. Eposda qozoq xalqi etnografiyasiga oid talaygina ma'lumot byerilib, unda xalq qo'shiqlari, maqollariga keng o'rin byerilgan.

Yertarg'in botir haqida qrim xalq og'zaki ijodida ham anchagina rivoyat mavjud. Ularning birida Yertarg'in Mamayxonning yaqin do'sti bo'lgani, Botirak degan polvon bilan jang qilib, yaralangani, Mamayxon Botirakni o'ldirib, uning kallasini yorug' dunyoda oxirgi nafasini olayotgan do'sti Yertarg'inning oyog'i ostiga keltirib tashlagani, shundan keyin Yertarg'in bu dunyodan rozi bo'lib, ko'z yumgani naql qilinadi.

Tarixdan ma'lumki, qozoqlar bilan qalmoqlar o'rtasida ko'p jang bo'lib o'tgan. Qalmiqlar ko'chmanchi chorvador sifatida, tarqoq yashagan qozoq ovullariga doimo bosqinchilik yurishlari qilib turgan. Qozoqlar esa o'zaro birlashib, ularga qarshi jang qilisholmagan. CHunki qozoq qabilalari bir-biri bilan kelisholmasdan, o'zaro nizolashib yurgan. SHuning uchun qozoq folklorida ularga doim xavf solib turgan qalmoqlarga qarshi kurashadigan afsonaviy botirlar obrazi ko'plab uchraydi. Unki xalq o'zini himoya qiladigan shunday botirlari bo'lishini orzu qiladi. Yertarg'in eposida ham ana shu g'oya ilgari surilgan.

«Qambar botir» dostoni ham qozoq folklorining eng yaxshi namunalaridan biri sanaladi. Ushbu doston 1898 yilda «To'qson uyli tobir» nomi bilan Qozonda bosilib chiqqan. Dostonning mukammal variantlaridan biri ma'rifatparvar A.Divaev tomonidan 1922 yilda Toshkentda nashr etilgan. Dostonda hikoya qilinishicha, No'g'ayli urug'idan Azimboy degan kishining olti o'g'li va Nozim ismli bir qizi bo'ladi. Azimboy ana shu qizim kimni yaxshi ko'rsa, o'shanga byeraman, deb no'g'ayli urug'i va o'zbeklarning o'n ikki urug'idan mashhur kishilarni mehmonga chaqiradi. Lekin chaqirilganlarning birortasi Nozimga yoqmaydi. CHunki qiz bir vaqtlar ovda asrlonni o'ldirgan Qambar botirni yaxshi ko'radi. Lekin qizning otasi Azimboy Qambar botirni mehmonga chaqirmagan edi. Bir kuni Nozim ovulidan o'tayotgan Qambarni ko'rib qolib, uni o'z o'toviga taklif qiladi. Lekin Qambar odamlar ko'rsa, uyat bo'ladi, deb qizning taklifini rad etadi. Buni sezib qolgan qizning akalari Qambar botirni o'ldirmoqchi bo'lishadi. Lekin qizning kichkina akasi Olchi O'roz akalarini bu yo'ldan qaytaradi. Nozimning go'zalligini eshitgan qalmoq xoni Maxtumxon Qulmambet degan kishini qizga sovchi qilib yuboradi. Olchi O'roz

bundan achchiqlanib, sovchining quloq, burnini kesib, iziga qaytaradi. Bundan achchiqlangan Maxtumxon butun no'g'ayli urug'ini kirib tashlamoqchi bo'ladi. Buni eshitgan Azimboy Qambarni yordamga chaqiradi. Qambar botir qalmoq xoni Maxtumxon bilan yakama – yakka jang qilib, uni o'ldirgach, qalmoqlar no'g'ayli urug'iga qarshi jang boshlaydi. Bu urushda Qambar botir, Olchi O'roz va qozoqlar tarafiga o'tgan Qulmambet qalmoqlarga qarshi kurashda katta jasorat ko'rsatadi. Dushmanning ko'pi o'lib, qolganlari qochib ketadi. Qambar botir Nozimga uylanib, uni o'z yurtiga olib ketadi. Eposning qisqacha mazmuni shundan iborat.

Asarda to'qson uyli urug'ini himoya qilib, eldoshlarining tinch-osoyishta hayot kechirishi uchun dushmanlarga qarshi kurashgan Qambar botir obrazi juda yorqin aks ettirilgan. Boshqa dostonlardagi kabi bu dostonda ham xalq o'z orzu-umidlarini mard, jasur yigitlar obrazi orqali ko'rsatgan. Chunki bu asarda qaysi xalqning yigitlari mard, jasur, aqlli bo'lsa, uni hech qanday dushman zabt etolmaydi, el-yurt tinch, osoyishta va baxtli yashaydi, degan g'oya ilgari surilgan. Asrlar davomida qalmoqlar zulmidan ezilib kelgan qozoq xalqi o'z og'zaki ijodida Qambar botir singari mard, jasur yigitlar tug'ilib, xalqni ozod qilishni kuylagan.

Qozoq folkloridagi «Alpomish» dostonida ham xuddi ana shu mavzu yoritilgan. Alpomish ham o'z xalqini dushmandan himoya qiladi. Dushmanlar bosqinidan xamisha xavfsirab yashagan xalq o'tda yonmas, qilich o'tmas, suvda cho'kmas botirlari bo'lishini orzu qilgan. Alpomish ana shunday xususiyatlarga ega qahramon. Alpomish ko'ng'irot urug'idan, u Boysunda tug'ilib voyaga etgan. Uning otasi Boybo'ri elning hukmdori. Sevgilisi Gulbarchin shekti urug'idan Sariboyning qizi. Dostonning o'zbekcha variantida esa Boybo'ri va Boysari aka-ukadir. Qozoq xalqi urf-odatiga ko'ra bir urug'ning yigiti shu urug'ning qiziga uylanmaydi. Shuning uchun dostonning qozoq variantida Alpomishning sevgilisi boshqa urug'dan. «Alpomish» eposi tadqiqotchilaridan biri V.Jirmunskiy: “Bu asar paydo bo'lgan davrda turkiy xalqlar millatlarga ajralmagan”, deb ta'kidlagan. Haqiqatan ham «Alpomish» eposi eng qadimgi epos. 1999 yili O'zbekistonda, 2000 yili esa jahonda “Alpomish” dostonining ming yillik yubileyi nishonlangani ham shundan dalolat byeradi.

Dostonda Alpomish yovuz kuchlarga qarshi kurashuvchi qahramon sifatida tasvirlangan. Alpomish o'z urug'idan bo'lgan zolim Ultonni, qalmoq xalqini ezib yotgan hukmdor Toychaxonni o'ldirib, shu xalqlar tinch-osoyishta hayot kechirishi uchun imkoniyat yaratadi, qalmoq pahlavonlarini engib, ularning ichidan mard, jasur Qorajonni o'ziga qiyomatlik do'st qilib oladi. SHuning uchun Alpomish qalmoqlarga emas, balki yovuz kuchlarga qarshi kurashgan, deyish kerak.

Qozoq adabiyotida «Qiz Jibek», «Qo'zi ko'rpeshe va Bayan suluv», «Suluv shash» dostonlari, ayniqsa, mashhur bo'lib, ularda ishq-muhabbat ulug'langan, yaramas urf-udumlar qoralangan. Boylik, kambag'allik ko'pincha kishilararo munosabatga monelik qilishi ko'rsatilgan.

Qozoq xalqining «Qo'zi ko'rpeshe va Bayan suluv» eposini dastlab V.V.Radlov to'liq yozib olgan va uni 1870 yilda nashr ettirgan. Keyinchalik ham bu asarning tanqidiy teksti M.Avezov va S.Muqonov singari adiblar tomonidan atroflicha tahlil qilinib, bir necha marta nashr etilgan. 1939 yili talantli yozuvchi G'.Musrepov ushbu doston mazmuni asosida to'rt pardalik drama yozgan. Bu asar asosida kinofilm ham suratga olingan. Asar bir necha xorijiy tillarga tarjima qilingan.

«Qo'zi ko'rpeshe va Bayan suluv» dostonida Qo'zi va Bayan o'rtasidagi muhabbat kuylanadi. Qizning otasi Qoraboy qizini etim va kambag'al yigit Qo'ziga byerishni istamaydi. SHuning uchun o'z qabiladoshlari bilan boshqa tomonlarga ko'chib ketadi. Qoraboy o'ta ketgan xasis, shafqatsiz bo'lib, faqat qo'ylari va yilqilari sonini ko'paytirish haqida o'ylaydi. U, hatto, o'z farzandining taqdiriga ham qayg'urmaydi. Uning mirzalaridan biri Qodar ham unga o'xshagan o'ta ketgan razil, sotqin kimsa. Qoraboy Bayan suluvni Qodarga byermoqchi bo'ladi. Lekin qiz Qodarga tegishni istamaydi. Bayan suluvni izlab kelgan Qo'zi ko'rpeshe halol kurashda eng olishiga ko'zi etmaganidan, uni uxlab yotgan joyida otib o'ldiradi. Bayan suluv ham o'zini o'ldiradi. Qoraboy mirzasi Qodarni ham quduqqa tashlatib o'ldiradi. Asar oxirida bosh qahramonlar barchasi fojiali halok bo'ladi. Qo'zi ko'rpeshe va Bayan suluvning qabridan qizil gullar o'sib, ularning qabri o'rtasidan esa qora tikan o'sib chiqadi. Xalq buni Qodarning yovuz ruhi deb ataydi. Bu asar syujeti muayyan darajada o'zbek xalq dostoni «Tohir va Zuhra»dagi voqealarga o'xshaydi. «Qo'zi ko'rpeshe va Bayan suluv» qozoq xalq og'zaki ijodidagi eng mashhur liro-epik doston bo'lib, uning

asosida musiqali dramalar yaratilgan. Qo‘zi ko‘rpesh va Bayan suluvning samimiy, pokiza muhabbati dostoni asrlar davomida kishilar diqqatini tortib kelmoqda.

«Qiz Jibek» dostoni ham liro-epik dostonlardan biri bo‘lib, u xalq orasida ancha mashhurdir. Bu asarda ikki yosh o‘rtasidagi chin muhabbatga o‘sha davrdagi ko‘pgina yaramas urf-odatlar to‘siq bo‘lgani naql qilingan. Go‘zal va oqila qiz Jibek To‘legenni sevadi. Lekin To‘legenning otasi Bozorboy ularning muhabbatiga qarshilik ko‘rsatadi. To‘legen otasining qarshiligiga qaramay, qizni izlab, uning yurtiga ketadi. Yo‘lda esa uni Bekejon boshliq o‘g‘rilar orqasidan otib o‘ldiradi. CHunki Bekejon ham Jibekni olmoqchi bo‘lib, sovchi qo‘ydirgan, ammo maqsadiga yerisholmagan. Qalmoq xoni Quren zo‘rlilik bilan Jibekni o‘ziga xotin qilib olmoq maqsadida uning yurtiga qo‘shin tortib keladi. Lekin tadbirkor va oqila qiz Jibek aytishuvda Qo‘renni engadi. Jibek bir hiyla bilan Qurenning uchqur otini olib, sevgilisining yurtiga qochib ketadi. CHunki To‘legen unga agar men seni baxtli qilolmay o‘lib ketsam, ukam Sonsizboyga tegasan, deb vasiyat qilgan edi. Jibek islom dinini qabul qilmagan qalmoq xoni Qurenga xotin bo‘lishdan ko‘ra, To‘legenning ana shu vasiyatini bajarishni afzal ko‘radi. Ko‘pgina dostonlarda sevgilisi vafotidan keyin qizlar o‘zini o‘ldiradi. Bu asarda esa oqila qiz Jibek ana shu an‘anaga qarshi borib, sevgan yigiti vasiyatini bajarishga ahd qiladi. Haqiqatan ham, hayotda bu ko‘p uchraydigan hodisa. Turkiy xalqlar, jumladan, qozoqlardagi urf-odatga ko‘ra, akasining bevasini ukasi yoki ukasining bevasini akasi xotin qilib olgan. CHunki tarixiy sharoit shuni taqozo etgan. “Qiz Jibek” dostoni shunday yakunlanishi orqali hayotdagi voqelikka ishora qilingan.

Qozoq xalq og‘zaki ijodida tarixiy mavzudagi dostonlar ham ancha. Qozoq yozma adabiyoti nisbatan kechroq shakllangani ham unda tarixiy mavzudagi dostonlar ko‘plab yaratilishiga sabab bo‘lgan. Qozoq xalqining qalmoq bosqinchilari va o‘zining zolim xonlariga qarshi olib borgan kurashi bu dostonlarning asosiy syujetini tashkil etadi. Ana shunday dostonlardan biri «Beket haqidagi afsonadir». Beket haqidagi rivoyat XIX asrga taalluqli. Beket tarixiy shaxs bo‘lib, u 1822 yilda tug‘ilgan. Ma’lumki, Isotay va Mahambet qo‘zg‘olonlari bostirilgach, xalqning bosqinchi ruslarga nafrati yanada kuchayib ketgan. 1852 – 1953 yillarda Eset va Beket boshchiligida zulmga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarilgan. Beket 400 jangchisi bilan askarlari ancha ko‘p sulton Aristinni engib, uning o‘zini o‘ldiradi. Sulton

Boymag‘ambet esa isyonchilar bilan sulh tuzishni bahona qilib, hiyla ishlatadi. Sulh tuzish uchun kelgan Beket va Yernazarni tutib olib, Sibirga surgun qiladi. Eset isyonni davom ettiradi. Lekin ko‘p o‘tmay oq podsho tomonidan gunohi o‘tilishi sharti bilan kurashni to‘xtatadi. Xalq qo‘zg‘oloni 1858 yilgacha davom etgan. Isyonchilar boshliqlari haqida qo‘shiqlar, dostonlar to‘qilgan. Bizgacha «Botir Beket haqida qo‘shiq» degan doston etib kelgan. Dostonda Beket jangi maydonida jasorat ko‘rsatib, dushman sarkardasi Aristinni o‘ldirgani yuqori pardalarda kuylangan.

«Isotay va Mahambet» dostonida qozoq xalqining 1836 yilda zulmga qarshi qo‘zg‘oloni haqida naql qilingan. Ig‘ilman SHorekov ushbu dostonida isyonchilar boshlig‘i Isatay va Mahambetning jasoratini madh etib, yana ko‘plab xalq qahramonlari obrazini gavdalantirgan. Jangirxon sarkardasi Qorovulxo‘ja Bobojonga isyonni bostirishni buyuradi. U ko‘p kuch to‘plab, isyonchilar etakchilaridan Tani botir va Qoldiboy botirni asirga oladi. Qoldiboy har qancha qiynoqqa solishsa-da, isyonchilar boshlig‘i Isatoy yashiringan joyni aytmaydi va dushman lashkarini xuddi qadimgi «SHiroq» afsonasidagidek aldab, boshqa tomonga olib boradi. Bular haqiqatda bo‘lib o‘tgan tarixiy voqeadir. CHor Rossiyasi arxivlaridagi hujjatlar ham buni tasdiqlaydi. Oqin bu qo‘zg‘olon kishilar molini boqadigan yaylovlarni bir tomondan, ruslar bosib olganini, qolganini o‘zlarining xonlari, sultonlari egallab olgani va xalqqa ko‘plab og‘ir soliqlar solinganida deb ko‘rsatadi. U Jangirxon mamlakatni o‘ta ayyorlik bilan boshqarayotganini misollar bilan ko‘rsatadi. Jangirxon bobosi Abulxayrxonning vasiyatiga binoan davlatni boshqarishda juda ulkan kuch bo‘lgan yolg‘ondan foydalandi. Uning «yana xalqqa turli va‘dalar byerib, miyasini chalg‘itib tur. Ulardan nafratlansang ham, lekin o‘zingni juda mehribon qilib ko‘rsatishga harakat qil. Natijada, ular seni mehribon yurtboshi, otamiz deb atasin. Iloji boricha ularning orasiga dushmanlik urug‘ini sep, ular bir-birini ko‘rolmay, urush-janjal qilib turishsin. Sen esa ulardan ustalik bilan foydalan. Sen hech vaqt xalqni birlashtirma, ularni turli tomonga tarqatib yubor, ular faqat oilasini boqishni o‘ylasin. Agar ular birgalashib, senga qarshi kurash boshlasa, tamom bo‘ldim deyavyer. CHunki uni to‘xtatadigan hech qanday kuch yo‘q. Boshqa sultonlardan yordam olganingda ham buni bajarolmaysan. Bunday paytda ko‘ch-ko‘roningni olib, boshqa davlatga qochib ketishingga to‘g‘ri keladi», degan nasihatlarini eslaydi. Tengsiz janglarning birida

qo'zg'olonchilar boshlig'i Isatay vafot etadi. SHundan keyin uning safdoshlari turli tomonlarga tarqalib ketadi. Isatoyning eng yaqin do'sti Mahambet botir esa Xivaga yaqin joyga kelib yashirinadi. Qozoq xalq og'zaki ijodi ravnaq topishida xalq oqinlari, jirovlari muhim rol o'ynagan. Buxor jirov, Nisanboy, Do'stxo'ja Mahambet O'temisov, Xalilboy Mambetov singari mashhur oqinlar ko'pgina asarlar ijod qilishgan. Masalan, Mahambet O'temisovning "Isatay Taymanov" dostonida xalq qo'zg'olonchilari rahnamosi, ozodlik va mustaqillik uchun kurashda qahramonlarcha halok bo'lgan Taymanov obrazi tasvirlangan. Qozoqlarda xalq baxshilarining bir-biri bilan aytishuvi musobaqasi o'tkazib turilgan. Ana shu aytishuvlar chog'ida ularning talanti, mahorati aniqlangan. Mashhur oqin Birjon Sol bilan oqina Soraning aytishuvi yoki Suyunboy baxshi bilan Ko'nekeyning aytishuvi xalq orasida keng tarqalgan. Bu aytishuvlar hech qanday tayyorgarliksiz, ekspromat (badiha) tarzida o'tkazilgan. Baxshilar hozirjavoblik bilan qiziqarli qilib she'r to'qishi asosiy shart sanalgan. Ularning mahorati o'shanga qarab baholangan. Aytishuv musobaqalarida xotin-qizlar orasidan etishib chiqqan oqina, jirovlar ham ishtirok etishgan. Nodira, Uvaysiy kabi shoiralarning Umarxon saroyidagi mushoiralarda ishtirok etganini ham eslaydigan bo'lsak, turkiy xalqlarda azaldan yerkinlik qadrlangani, xotin-qizlarga hurmat-e'tibor baland bo'lgani anglashiladi. Biroq xotin-qizlarning insoniy huquqlarini toptash, ularning qadrini kamsitish hodisalari

Hasan Qayg'u haqidagi rivoyatlar nafaqat qozoq, balki qoraqalpoq, no'g'ay, qirg'iz va boshqa turkiy xalqlar folklorida ham mavjud. Ularda naql qilinishicha, bu oqin butun hayotini xalq baxt-saodati, uning tinchligi uchun bag'ishlagan. U el-yurtining kelajagi uchun qayg'urib yashagan. SHuning uchun uning nomiga «qayg'u» so'zi laqab sifatida qo'shib aytilgan. U o'zining Jelmoya tuyasi bilan yurti kechib, qozoqlarning chorvasi uchun yaxshi yaylovlar izlab, Xitoy, Kashg'ar, Qo'qon, Xiva, Buxoro, Yeron kabi joylarga borgan. Hasan Qayg'u Rossiyaning chegara hududigacha borib, el yurti uchun ma'qul joylar izlagan degan rivoyatlar ham bor. U XV – X VIII asrlar oralig'ida yashagan, deb taxmin qilinadi. U birinchi qozoq oqinlaridan bo'lib, Hasan jirov nomi bilan ham shuhrat qozongan. Ma'lumki, jirovlar folklor bilan yozma adabiyot o'rtasida ko'prik vazifasini o'tagan. Ular qozoq yozma adabiyotining shakllanishiga juda katta hissa qo'shgan. Hasan Qayg'u Jonibek xon davrida yashagan,

u ayrim she'rlarida Jonibekka nasihat qilib, unga turkiy xalqlarni birlashtirib, ular bilan inoq yashasang, hech qanday dushman senga teginolmaydi, degan. SHoirning «Nega bilmaysan?», «Qayli, qayli zamonlar», «Ey xon, men senga aytsam...», «Xo'sh, omon bo'l, Jonibek, endi meni ko'rmaysan» kabi ko'shiqlari juda mashhur bo'lib, hozir ham o'zining badiiy qimmatini yo'qotmagan. XV – XVI asrlar qozoq xalqi tarixini Hasan Qayg'u va u bilan zamondosh jirovlar asarlari orqali bilib olish mumkin. XVIII asr qozoq xalqi tarixida esa katta o'zgarishlar ro'y byergan. YA'ni uning hududiga bir tomondan, jung'orlar va xitoylar, ikkinchi tomondan, ruslar bostirib kirgan. Qozoq urug'larining o'zaro urushlari ham xalqning tinkasini quritib yuborgan. Bu davrda xon Ablay markazlashgan davlat tuzishga harakat qilgan. Rossiya asta-sekin qozoqlarning kattagina hududiini bosib olgan. Ana shu voqealar qozoq oqinlari ijodida ning etakchi mavzuga aylangan. Mashhur oqin Buxor Qalqamonov ijodida ham ana shu o'zgarishlar o'z aksini topgan. **Buxor jirov Qalqamanov (1693 – 1787)** qozoqlarning arg'in urug'idan bo'lib, u Qalqaman botirning o'g'lidir. Buxor jirov ham katta urug' boshliqlaridan biri bo'lib, u Ablayxonning eng ishonchli biylaridan bo'lgan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, xon Ablay doimo Buxor jirovdan maslahat olib turgan. Bu oqin o'sha davrdagi davlat siyosatiga katta ta'sir ko'rsatgan. Uning «Ey Ablay», «Qayerga ketayapsiz, kareylar», «Bu dunyoda hech narsa abadiy emas», «Istagim», «Galdek syeren bilan urush», «Qarilik haqida» kabi ko'plab she'rlari etib kelgan. Buxor jirov «Ablay» she'rida xonning ruslarga qarshi katta jangga tayyorgarlik ko'rayotganini qoralagan. Bu jangda ko'p begunoh qonlar to'kiladi, yaxshisi, ruslar bilan murosa qilish, ular bilan kelishish kyerak, degan. Xon Buxor jirovning gapiga kirib, ruslar bilan tinchlik shartnomasini tuzgan. SHuningdek, Buxor jirov xonga xalqni qanday qilib bo'ysundirish, idora qilish to'g'risida ham maslahatlar byergan. Ablay xon quvg'in qilgan karey urug'iga murojaat qilib, har bir kishi xonning buyrug'ini so'zsiz bajarishi kyerak, deb uqtirgan. Buxor jirov she'rlarida ham, siyosiy faoliyatida ham qozoq xalqi urug'larini birlashtirishga harakat qilgan. Ablayxon boshchiligida markazlashgan, kuchli qozoq davlati tuzish uchun Buxor jirov «Istagim» she'rida xalqqa murojaat qilgan. CHunki 1723 – 1744 yillarda jung'orlarning bostirib kelishi qozoq davlatining tarqalib ketish

xavfini tug'dirgan. Ana shunday qaltis vaziyatda Ablay xon Buxor jirovning maslahati bilan siyosat olib borib, qozoq davlatini saqlab qolishga muvaffaq bo'lgan.

SHoirning «Qariliq haqida» she'rida inson hayoti murakkabligi haqida ko'pgina falsafiy fikrlar bayon etilgan. Undagi yoshlik va keksalik, hayot va o'lim, ezgulik va yovuzlik haqidagi hikmatli fikrlar bugun ham eskirmagan. Buxor jirovning ko'pgina asarlari bizgacha etib kelmagan. Etib kelgan ozgina she'rlaridan ma'lumki, u falsafiy mushohada yuritadigan juda iste'dodli shoir bo'lgan. Uning she'rlari badiiy jihatdan ham yuksak darajada bitilgan.

Mahambet O'temisov (1804 – 1846) qozoq adabiyoti tarixidagi eng isyonkor shoirlardan biridir. Ma'lumki, 1836 – 1937 yillarda qozoq o'lkasida juda katta qo'zg'olonlar yuz byerib, xalq mahalliy hukmdorlar zulmiga, bosqinchilarning zo'ravonligiga qarshi ko'tarilgan. Isatay Taymanov ana shu qo'zg'olonga rahbarlik qilgan. Mashhur oqin Mahambet O'temisov esa Isatoy botirning eng yaqin yordamchisi, safdoshi bo'lgan. Mahambetning she'rlarida ona-vatanga va xalqiga muhabbat asosiy o'rinda turadi. SHoirning «Nima yaxshiroq», «Bundan menga nima foyda?», «Isyonga chorlov» kabi she'rlarida bu yaqqol ko'zga tashlanadi. Uning ko'pgina she'rlari Isatoy Taymonovga bag'ishlangan bo'lib, ularda qo'zg'olonchilarning ko'rsatgan qahramonligi, jasorati madh etilgan. Ayniqsa, Isatoy botirning el-yurt manfaati uchun ko'rsatgan jonbozliklari ko'tarinki ruhda tasvirlangan. Bu shoirning «Isatoy jangi», «Qahramon», «Lochinim», «Isatoy vasiyati», «YOmg'irli kun» kabi she'rlarida o'z aksini topgan. Qo'zg'olon bostirilgach, Mahambet bir oz vaqt yashirinib yurgan. Lekin u xoin va sotqinlar tomonidan o'ldiriladi. SHoir 42 yil umr ko'rgan. Ana shu davrda u qozoq xalqi tarixida o'lmas qahramon sifatida o'chmas iz qoldirgan. SHoir haqida «Isatoy va Mahambet» dostoni ham yaratilgan.

Bu davrda **SHyerniyaz oqin (181? – 1881)** va **Almajon Azamatova (1823 yili tug'ilgan. Vafot etgan yili noma'lum)** kabi shoirlar ham etishib chiqqan. SHyerniyaz qozoq xalqining eng sevimli shoirlaridan biridir. U ham Isatoy boshchiligidagi qo'zg'olonda qatnashgan. Isyon bostirilgach esa Mahambet shoir bilan birgalikda qochib, yashirinib yurgan. Keyin o'zi Boymuhammad xon huzuriga borib, gunohini kechirishini so'ragan. Xon SHyerniyozni saroyiga ishga olgan. CHunki xonga uni

maqtaydigan oqin kyerak bo'lgan. SHyerniyaz Isatoy haqida, Boymuhammadxon haqida qo'shiqlar, dostonlar to'qigan. Uning «Qozibiy va Alen to'raga», «Tyermalar», «Hayot haqida» she'rlari bizgacha etib kelgan.

Almajon Azamatova qozoq ayollari orasidan chiqqan mashhur shoira bo'lib, uning «Etim» degan dostoni bizga myeros bo'lib qolgan. Bu dostonda qozoq xalqining XIX asr birinchi yarmidagi og'ir hayoti, kishilarning haq-huquqi uchun olib borgan kurashlari aks ettirilgan. «Etim» avtobiografik xaraktyerdagi asar bo'lib, shoira unda ko'proq o'z boshidan o'tgan voqealarni bayon qilgan.

XIX ikkinchi yarmida qozoq adabiyotiga ko'pgina iste'dodli shoirlar kirib kelgan. Bu davr qozoq adabiyotida ikkita oqim ko'zga tashlanadi. Birinchisi, realistik ma'rifatparvarlik oqimi bo'lsa, ikkinchisi diniy-ma'rifiy yo'nalishdir. Diniy – ma'rifiy oqim vakillari: SHortanbay, Abubakir, Numon kabi shoirlar she'rlarida o'zlari yashayotgan davrdan, siyosiy tuzumdan noroziligini ifodalashgan. Ular qozoq xalqining qadimgi urf-odatlari, an'analari unutilib borayotganligidan bezovta bo'lib she'rlar yozishgan. Bu davrda qozoqlar yeriga ko'plab ruslar ko'chirib keltirilgan. 1868 yilda Rus impyeriyasining Orenburg va G'arbiy Sibir gubyrniyalari cho'l zonalarini mustahkamlash haqidagi maxsus farmoni e'lon qilingan. Bu farmonga muvofiq butun qozoq yurtini boshqarish ruslar qo'liga o'tgan. Qozoqlarning xon va sultonlari davlatni boshqarish huquqidan amalda mahrum qilinib, mamlakatda ruslashtirish siyosati olib borilgan. Ana shu o'zgarishlar, ya'ni jamiyat boshqaruvida qadimgi feodal aristokratiyasining roli pasayishi, yangi kapitalistik munosabatlarning shakllanishi bu davr qozoq adabiyotining asosiy mavzusiga aylangan. Abubakir shoir o'z she'rlarida mamlakatni past tabaqadan bo'lgan qullar va kofirlar boshqarmoqda. Ular yurti vayronaga aylantirib, chet elliklarga mamlakatni talon-taroj qilish uchun yo'l ochib byeradi. CHunki ularning qonida yurti boshqarish qobiliyati yo'q, degan mazmunda asarlar yozib, kishilarni qozoq milliy urf-odatlari, Islom dinini qadrlashga, ularga rioya qilishga chaqirgan. Bu davr qozoq adabiyotidagi ma'rifatparvarlik oqimi vakillari: Ibray Oltinsarin, Abay Qo'nanboev, CHo'qon Valixonovlar ijodida esa demokratik tamoyillar, yangiliklarni targ'ib qilish, Evropa madaniyatiga xayrixohlik bilan qarash bo'rtib turadi.

Qozoq xalqining boy og‘zaki ijodi uning yozma adabiyoti shakllanishi uchun zamin bo‘ldi. Qozoq mumtoz adabiyoti asoschilari – CHo‘qon Valixonov, Ibray Oltinsarin, Abay Qo‘nanboev asarlari qozoq xalqi og‘zaki ijodi bilan yozma adabiyoti o‘rtasida ko‘prik vazifasini o‘tadi. Ular mashhur oqin va buyuk ma‘rifatparvar, demokratik yo‘nalishdagi qozoq adabiyoti asoschilaridir.

Qozoq ma‘rifatparvarlari CHo‘qon Valixonov, Ibrat Oltinsarin va Abay Qo‘nanboevlar ijodi qozoq yozma adabiyotining shakllanishiga salmoqli hissa bo‘lib qo‘shilgan. Bu yozma adabiyot realistik san‘at yo‘nalishida vujudga kelgan va XX asr qozoq adabiyotining rivojlanishiga poydevor bo‘lib xizmat qilgan.

Ulug‘ ma‘rifatparvar **CHo‘qon Valixonov (1835 – 1865)** qozoq xalq og‘zaki ijodi namunalarini yozib olib to‘plashni boshlab byergan. U zamonasining peshqadam ziyolilaridan biri bo‘lib, mashhur rus adibi Fyodor Dostoevskiy (1821 – 1881) bilan yaqin munosabatda bo‘lgan.

CHo‘qon Valixonov (Muhammad Hanafiy) qozoq xonlaridan Ablay avlodidan bo‘lib, uning otasi CHingiz qozoq sultonlarining boshlig‘i edi. CHo‘qon Ko‘kchatov viloyatining Qo‘shmurin degan joyida tug‘ilgan. Dastlab musulmoncha maktabda o‘qigan, 1847 yilda Omsk shahridagi kadetlar korpusiga o‘qishga kirgan. 1853 yilda kadet korpusini muddatidan oldin muvaffaqiyatli bitirib, rus armiyasida zobit bo‘lib xizmat qilgan.

U tarix, geografiya, etnografiya fanlarini mustaqil ravishda chuqur o‘rgangan. 1856 yilda ruslar tashkil qilgan ekspeditsiyada qatnashib, qirg‘iz xalqi urf-odatlarini, folklorini yozib olgan. CHo‘qon «Manas» eposi mazmunini, qadimgi qo‘shiqlarni, afsona va rivoyatlarni birinchi bo‘lib yozib olgan va qirg‘iz xalqining o‘sha davrdagi iqtisodiy ahvolini, maishiy turmushini atroflicha o‘rgangan.

1856 yil CHo‘qon Valixonov rus davlatining G‘uljadagi savdo ishlari bo‘yicha vakili etib tayinlangan. U harbiy ishlardan iste‘foga chiqib, voz kechib, SHarq xalqlari tarixi, adabiyoti, etnografiyasi bilan shug‘ullangan. CHo‘qon Valixonov 1857 yilda Rossiya geografiya jamiyatining haqiqiy a‘zosi qilib saylangan. U 1858 yilda Qoshg‘arni tekshirish uchun tuzilgan ekspeditsiyaga boshliq etib tayinlangan hamda olti oy ichida uyg‘ur tilini o‘rganib, shu o‘lkaning tarixi, geografiyasi, etnografiyasi

bo'yicha juda katta matyerial to'plagan, ko'plab eski SHarq qo'lyozma kitoblarini Petyerburgga olib kelgan.

1860 yilda CHO'qon Rossiya Harbiy vazirligi topshirig'i bilan Buxoro va Issiqko'lining geografik kartasini tuzib, «Oltisharning holati haqida» kitobini nashrga tayyorlagan. U mashhur yozuvchi M.Dostoevskiy bilan do'stlashgan. 1861 yilda kasalligi tufayli Petyerburgdan ketib, o'z yurtida ma'rifatni yoyishga harakat qilgan. U «Qirg'izlarda shamanchilik ildizlari», «Qozoq, qirg'izlar shajarasi», «Katta qirg'iz-qaysoq o'rdasi afsona va rivoyatlari» kabi maqolalarini yozgan.

1864 yilda CHO'qon Valixonov genyeral CHyernyaevning harbiy ekspedisiyalarida ishtirok etib, Avliyo ota, Toshkentning ruslar tomonidan bosib olinishidagi xunrezliklardan norozi bo'lgan va bu ekspedisiyani tark etgan. Bor-yo'g'i 30 yil umr ko'rgan CHO'qon Valixonov o'zining ilmiy faoliyatidan ruslar O'rta Osiyoni bosib olish uchun foydalanganini tasavvur ham qilmagan.

Qozoq xalqi Abay asarlari orqali inson hayoti to'g'risidagi falsafiy fikrlar bilan tanishishga muvassar bo'ldi. SHoir ijodida SHarq va G'arb adabiyotining eng yaxshi xususiyatlari uyg'unlashgan. U qozoq adabiyotining asoschisi bo'lish bilan birga, qozoq adabiy tilining ham asoschisidir. O'zbek adabiyotida Navoiy, turkman adabiyotida Maxtumduli, ozarboyjon adabiyotida Fuzuliy qanday rol o'ynagan bo'lsa, qozoq adabiyotida Abay ham xuddi shunday mavqeda turadi. Abay qozoq adabiyotini yangi realistik yo'nalishga boshlagan novator shoirdir. SHoir ijodining an'anasi sifatida keyinchalik qozoq adabiyotida tanqidiy realizm tomir otdi. Abay buyuk demokrat va ma'rifatpar shoir sifatida o'z davrining ilg'or g'oyalarini asarlarida targ'ib etdi. Abay ijodiy faoliyati haqida juda ko'plab ilmiy ishlar qilingan. Qozoq adabiyotshunosligida «abayshunoslik» yo'nalishi shakllangan.

Qozoq adabiyotining eng yirik namoyandasi **Abay Qo'nanboev (1845–1904)** ning she'rlari, nasriy asarlari, rus adabiyotidan qilgan tarjimalari qozoq adabiyotiga chinakam yangilanish olib kirgan. Abayning xalqona ruhdagi she'r, dostonlari, «Nasihatnoma» nasriy asarida insonparvarlik, adolatparvarlik g'oyalari targ'ib-tashviq qilingan.

Abayning asl ismi – Ibrohim. Onasi Uljon uni yerkalatib, ardoqlab “Abay” degan. “Abay” so'zining asl ma'nosi “avayla, ehtiyot bo'l” demakdir.

Abay Semipalatinsk viloyatida shu o'lkani og'a-sultoni biy Qo'nanboy oilasida tug'ilgan. U yoshligida eski musulmon maktabida va Ettisuvdagi Ahmad Rizo madrasasida, keyin uch yil rus maktabida o'qigan. Qattiqqo'l otasi o'z o'rnida qoldirish maqsadida uni davlatni boshqarish ishlariga tortgan. Lekin Abayda bunday ishlarni bajarishga unchalik qiziqish, intilish bo'lmagan. U rus tilini o'rganib, Semipalatinskka surgun qilingan ilg'or dunyoqarashli rus ziyolilari bilan yaqindan tanishgan. U SHarq mumtoz adabiyotining Firdavsiy, Sa'diy, Navoiy, Fuzuliy singari namoyandalari asarlarini o'qib o'rgangan va bu shoirlarning asarlari ta'sirida xalqni ma'rifatga undovchi she'rlar yoza boshlagan. Abay dunyoqarashining shakllanishida SHarq mumtoz shoirlari hamda uning Krilov, Pushkin, Lermontov, Tolstoy kabi rus adabiyoti namoyandalari asarlari bilan tanishishi muhim rol o'ynagan. Uning fikricha, ko'chmanchilik sharoitida yashab kelayotgan va shu tufayli urug'larga bo'linib ketgan qozoq xalqi mentalitetidagi ayrim qusurlarni bartaraf etmay turib, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotga yerishish mumkin emas. Abay shu maqsadda ma'rifat va madaniyatni targ'ib etuvchi, insoniy fazilatlarni ulug'lovchi didaktik yo'nalishdagi asarlar yozgan. U qozoq xalqini ma'rifatga, madaniyatga, insoniylikka undovchi 44 ta katta-kichik lavhadan iborat «Nasihatnoma» falsafiy asarini bitgan.

Abayning 200 dan ziyod she'r va 4 dostonidan iborat adabiy myerosi qozoq yozma adabiyotining shakllanishiga samarali ta'sir ko'rsatgan. Abay «Iskandar» dostonida makedoniyalik Aleksandr obraziga murojaat etib, «Ajralganni bo'ri yer» degan hikmatni tarqoq holda yashab kelayotgan vatandoshlariga uqdirmoqchi bo'lgan. Abayning «Mas'ud», «Azim rivoyati», «Vadim» singari dostonlari ham qozoq adabiyoti tarixida alohida o'rin egallaydi. Abay she'riy ijod bilan shug'ullanish barobarida farzandlarini ham adabiyotga qiziqtirgan. U o'g'illari Mag'aviyani «Meng'at Qosim», Oqilboyni esa «Qissai YUsuf» dostonlari syujeti asosida asar yozishga rag'batlantirgan. Abay Qo'nanboev do'mbira chiytib, o'z she'rlariga kuylar ham bastalagan.

Abay she'rlarida xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otishga, o'z haq-huquqini himoya qilishga da'vat etgan. U jamiyatdagi illatlarning ildizi qayerga borib taqalishini ko'rsatib berib, kishilarning o'z huquqini tanishi amaldorlarga yoqmasligini alohida ta'kidlagan. SHuning uchun Abayni rus bosqinchilari ham, mahalliy feodal amaldorlar ham siquvga olishib, uyini bir necha marta tintuv qilishgan, turli tuhmatlar uyushtirishgan.

Abay she'riyati mavzusi rang-barang bo'lib, u qozoq xalqi og'zaki ijodidagi o'lanlar, aytishuvlar bilan hamohangdir. Uning muhabbat lirikasi SHarq she'riyatining go'zal namunalaridan ta'sirlanib yozilgan. Unda xalqchillik va dard kuchli. SHoir olti va sakkiz qatorlik qisqa va mazmunli go'zal she'rlarida o'quvchiga ta'sir qiladigan, uning his-tuyg'usini qo'zg'atadigan fikrlarni bayon etadi. SHoirning aksariyat she'rlarida rus, umuman, Evropa she'riyati an'analari bo'rtib tursa, «Jim-jim ko'nglim, jim ko'nglim» degan misralar bilan boshlanuvchi she'rida SHarq tasavvuf she'riyatiga xos ohang seziladi. CHunki bu she'rda insonning ko'ngli, nafs nimalarni tilamaydi. Uni jilovlash lozim, aks holda, nafs insonni xarob qiladi, degan fikrlarni aytiladi. Abay she'riyatida Ahmad YAssaviy she'riyatining an'analari ham mavjudligi ko'zga tashlanadi. SHoir «Ey muhabbat», «Yigitlar», «Ko'zimning qorasi», «SHo'rli qozog'im», «Ilm o'rgan» kabi she'rlarida ishq, vatan, ma'rifat mavzulariga e'tibor qaratadi. Syerqirra ijodkor Abay «Ma'sud» dostonida «Ming bir kecha» yertagidagi afsonalarga murojaat qilgan. Asar voqealari Bag'dod va uning atrofida kechadi. Dostonda Ma'sud ismli halol va mard yigit bir qariya cholni qaroqchilardan himoya qilgani, qariya unga buning evaziga pul taklif qilgani, yigit rad etib, bu ishni savob uchun, odamgarchilik uchun qilganini aytadi. Ma'sudni qariya yaxshi tilaklar bilan duo qiladi. Xalqdagi «oltin olma, duo ol» degan maqolga rioya qilgan Ma'sud keyinchalik adolatli shoh bo'lib etishadi. Aslida bu duo qilgan qariya Xo'jai Xizir edi. Dostonda ana shu rivoyat asosiy mavzu qilib olinib, Abay unga o'z zamoniga moslab o'zgartirishlar kiritgan. SHuning uchun Ma'sud qandaydir arab yigiti emas, balki o'quvchi ko'z oldida oddiy, mard, qozoq yigiti bo'lib gavdalanadi. SHoir o'zining gumanistik g'oyalarini shu tarzda targ'ib etgan. Abayning «Azim afsonasi» dostoni ham «Ming bir kecha» syujetidan olingan. SHoir «Hasan zargar qissasi» yertagiga ijodiy yondashib, uning asosiy qahramoni Hasanning ismini Azim deb o'zgartirilgan. Dostonda ham xuddi yertakdagidek ezgulik bilan yovuzlik, haqiqat bilan yolg'on, ma'rifat bilan jaholat o'rtasidagi kurash ko'rsatilgan. YOvuz chol yosh yigit Azimni jodu qilib, uning boshiga kulfat soladi. Azimning rostgo'yligi oq ko'ngilligi, mardligi unga barcha yovuz kuchlar ustidan g'olib kelishiga yordam byeradi. Abayning ushbu dostoni tugallanmaysdan qolgan. Ma'lumki, Iskandar Zulqarnayn haqida SHarq adabiyotida juda ko'p asarlar yaratilgan. Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Navoiyning

Iskandar haqidagi dostonlari bunga misol bo‘la oladi. SHoir Abay ham ana shu an’anani davom ettirib, «Iskandar» dostonini yozgan. Ammo Abay boshqa shoirlar singari dostonida Iskandarni maqtamagan, balki uni buni tanqid qilgan. Abayning dostoni Filip o‘g‘li Iskandarning qo‘shni mamlakatlarni bosib olish bilan qanoatlanmasdan katta qo‘shin to‘plab, butun dunyoni egallab olish uchun harakat qilgani, lekin bu ishning uddasidan chiqolmagani naql qilinadi. Iskandar qo‘shini bilan jazirama cho‘lni kesib o‘tib, bir toqqa duch keladi. Tog‘ darasiga kirish joydagi katta oltin darvoza uning oldinga yerishiga to‘sqinlik qiladi. U qancha urinmasin, bu darvozani buzib, narigi tomonga o‘tolmaydi. Iskandarning jahli chiqib: “Darvozani och, men butun dunyo hukmdori Iskandarman!” deydi. Darvoza ortidan esa: “Bu - xudoga olib boradigan yo‘ldagi darvoza! Senga esa bu yo‘ldan yurish mumkin emas!” degan sado keladi va Iskandarga darvoza ortidan suyak tashlaydi. Bu suyak juda og‘ir edi. Uni hech narsa ko‘tara olmaydi. Bu sirning ma’nosini Iskandarning ustoz Arastu echadi. U tarozi pallasining bo‘sh qismiga bir siqim tuproq tashlaganida, suyak turgan pallas yuqoriga ko‘tarilib ketadi. Abay insondagi ochko‘zlik, dunyoga to‘ymaslikni tanqid qilib, uning ko‘zini bir hovuch tuproq to‘ydiradi, degan naql bilan dostonni tugallaydi. Iskandar hayotidagi ushbu lavha katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Abay qozoq adabiyotida nasr rivojlanishiga ham munosib hissa qo‘shgan. U o‘zining mashhur «Nasihatlar»ini nasriy yo‘lda yozgan. Bu asar Abay ijodida alohida o‘rin tutadi. “Nasihatlar”ni shoirning o‘ziga xos falsafiy traktatlari, deb atash mumkin. Unda donishmand shoirning hayot haqida, qozoq xalqi va uning turmush tarzi to‘g‘risidagi qarashlari ifodalanib, kishilarning o‘zaro munosabatlari bilan bog‘liq muammolar haqida mushohada yuritilgan. Abay ko‘pgina asarlarni qozoq tiliga tarjima qilgan. U rus adabiyotidan A.S.Pushkinning «Evgeniy Onegin» she’riy romanidan parchalar, M.YU.Lyermontovning 26 ta she’rini, I.A.Krilovning 20 ta masalini qozoq tiliga o‘g‘irgan. U Lyermontovning “Xanjar”, “Elkan”, “Tyerek tuhfasini” kabi she’rlarini, “Demon” poemasi dan parchalarni juda mahorat bilan sodda, tushunarli tilda tarjima qilgan. Abay “Evgeniy Onegin”ni yerkin tarjima qilib, uning mazmunini qozoqlarga sodda qilib tushuntirgan. Bu SHarq adabiyotidagi nazira bog‘lash usuliga yaqin turadi. CHunki Abay bu tarjimasi bilan o‘z Oneginini, o‘z Tatyanasini yaratgan. Qozoq oqinlari Tatyananing Oneginga yozgan sevgi iztiroblariga to‘la maktubini xalq

o‘rtasida o‘lan singari kuylab yurgan. Abay o‘z tarjimalari bilan XIX asrdagi buyuk rus adabiyotini o‘z xalqi orasida targ‘ib qilgan. Abayning o‘g‘illari Mag‘avi va Oqilbek ham otasining yo‘lidan borib, qator asarlar yozib, qozoq adabiyotining rivojlanishiga o‘z hissalarini qo‘shishgan. Abayning lirik she‘rlari turli mavzularda yozilgan. Ularning aksariyatini ilm-hunar o‘rganishga, savodli bo‘lishga chorlovchi ma‘rifatparvarlik ruhidagi she‘rlardir. Bunga shoirning quyidagi misralari misol bo‘la oldi:

YOshlikda bilim izlab yugurmadim,
Hayron bo‘ldim, biroq yuz o‘girmadim,
Ulg‘ayganda qarasam, qo‘lim quruq,
Kechikib qo‘l cho‘zdimu, ulgurolmadim
Izlasam, bo‘larmidim shunchalik xor?

Abayning muhabbat mavzusidagi ham jozibador she‘rda samimiy tuyg‘ular ehtiros bilan ifodalangan. Ular halq qo‘shiqlariga xos ohangda, sodda va ravon misralarda yozilgan.

Byerdim salom, qalamqosh
Senga qurbon mol ham bosh.
Seni o‘ylab tunu kun,
Oqar ko‘zdan qaynoq yosh.
Asil odam aynimas
Ishq o‘tidan qayrilmas,
Ko‘rsam ham, ko‘rmasam ham,
Ko‘ngil andan ayrilmas.

Abay qozoq she‘riyatiga realistik doston janrini olib kirgan. Uning “Iskandar” va “Mas‘ud” dostonlarida zamondoshlarini hayajonga solib turgan ko‘pgina masalalar ko‘tarib chiqilgan. Ma‘rifatli zamonga yerishish yo‘llarini axtarib, adolatli tuzumni,

barcha farovon yashaydigan jamiyatni orzu qilgan. Abayning ilgʻor ijtimoiy-siyosiy qarashlari va falsafiy mushohadalari oʻz aksini topgan. Abay turkiy xalqlari ichida oʻzbeklar har jihatdan ilgʻor xalq deb bilgan va oʻz yurtdoshlariga ibrat qilib koʻrsatgan.

Abay oʻz elida, oʻz ovulida boʻlayotgan mojaro, nizo, janjallarga aralashib, ularni adolatli hal qilgan. Lekin turli qarshiliklarga uchrab, oʻzi ham aziyat chekkan.

Abay sheʼrlari va “Nasihatnoma”sida oʻz davrining ziddiyatlarini tyeran tushungan, ezgulikka intilgan ilmi, faylasuf shoir sifatida namoyon boʻladi.

Abay "YUragim mening qirq yamoq" "Molga doʻstning gʻami yoʻq moldan boshqa" kabi sheʼriy asarlarida boylarga, zoʻravonlarga qarshi chiqib, qozoqlar turmushidagi qoloqlik sabablarini ochib tashlagan. U hech narsaning farqiga bormaydigan, beparvo, savodsiz, nodon kishilarni tanqid qilgan. Masalan, u:

Qozogʻim, shoʻrlik yurtim, vayron yurtim!

Qorongʻida yoʻl topmay, hayron yurtim!

YOmon bilan yaxsh ini farq qilolmay,

Ogʻzida ham qon, ham moy sarson yurtim!

- deb azob-uqubat ichida qolgan qozoq xalqining, oddiy mehnatkashlarning ayanchli ahvolidan kuyingan.

Doimo oʻqib, va izlangan Abay har bir oʻz bilimini muttasil oshirib borishi shart deb bilgan. U 19 yoshida "Alifbo" sheʼrini yozib, unda qozoq xalqini maʼrifatli, ilmi boʻlishga undagan.

1884–1885 yillarga kelib, Abay hayotdagi oʻzgarishlarga tanqidiy koʻz bilan qaray boshlagan. U: "YOshim shu yerga etguncha yaxshi yashadimmi, yomon yashadimmi, har qalay, yashadim. Umrinning koʻpi ketib, ozi qoldi, boshimdan ne-ne savdolar kechmadi: olishdim, yulishdim, aytishdim, tortishdim – xullas, boshga tushganini tortdim", - degan va: "Mana, endi yoshim qaytib, qaridim, horidim, hamma qilib yurgan ishlarimda maʼno yoʻqligini, hammasi shunchalik bir gap ekanligini koʻrdim, bildim. Xoʻsh, endi qolgan umrimni qanday qilib oʻtkazsam ekan?.." – deb oʻziga savollar byergan. SHundan keyin u faqat ijod qilishni asosiy maqsad qilib olgan va ijodi tufayli qozoq xalqining asl farzandi sifatida tanilgan.

Abay «**SHo‘rlik qozog‘im**» she‘rida ma‘rifatsizlik tufayli johillashgan tarqoq urug‘, qabilalarni birlashishga, o‘rtadagi nizo, adovatlarga barham byerishga chaqirgan. Abayning she‘rlari sodda, tushunarli bo‘lib, ularda sho‘x ohang, kinoya kuchli. SHuning uchun ular ta‘sirchan. Ular do‘mbira jo‘rligida ijro etilgan. Biroq Abayning barcha she‘rlari, o‘lanlari to‘liq yozib olinmagan. SHunday bo‘lsa-da, uning ijodi qozoq adabiyoti rivojiga, unda yozma adabiyotning shakllanishiga samarali ta‘sir ko‘rsatgan. Abay qozoq she‘riyatiga realistik doston janrini olib kirgan. «**Iskandar**», «**Mas‘ud**» dostonlarida real hayot voqeligini ifoda qilib, insonparvarlik g‘oyalarini ilgari surgan.

SHoirning «**Nasihah**» nasriy asari falsafiy mazmundorligi, hodisalarni tyeran tahlil qilishi, kishilar fe‘l-atvoridagi nuqson-kamchiliklar mohiyatini chuqur yoritishi, davr muammolariga aniq, keskin munosabat bildirishi bilan e‘tiborni tortadi. Masalan, u: «Ilmni o‘rganganda yaxshi niyat bilan o‘rganish kyerak. Ammo birov bilan bahs boylashmoq, talashishmoq uchun o‘rganish kyerak emas. Bahs, avvalo, ko‘ngildagi ishonchni mustahamlash uchun bo‘lsa – bu zarar emas, lekin u haddan oshib ketsa, kishini tuzatishdan ko‘ra ham ko‘proq buzib qo‘yishi mumkin. Buning sababi: bahs qiluvchilar ko‘proq haqiqatni aniqlash uchun emas, balki bir-birlarini engmoq uchun harakat qilishadi. Bunday bahs xusumatni kuchaytirib, odamgarchilikni yo‘qotishgacha olib boradi. Bunday holda asosiy maqsad ilm o‘rganish bo‘lmay, odamning yuzini yolg‘on so‘zga buradigan bo‘lib qoladi. Bunday maqsad faqat buzuv kishilardagina bo‘ladi. To‘g‘ri yo‘ldan ketayotgan yuzta odamni adashtirgan kishi egri yo‘ldan ketayotgan bitta notavonni to‘g‘ri yo‘lga solgan kishidan satqai ketsin! Bahs – bu ham aslida ilm o‘rganishning bir yo‘li. Biroq unga ortiqcha ruju qo‘yish yaramaydi. CHunki bahsga ortiqcha ruju qo‘yishdan mag‘rurlik, maqtanchoqlik, xusumat, yolg‘onchilik, hatto, arzimagan narsadan janjal chiqarish, jizzakilik, birovni ranjitish, dilini og‘ritish, birovga musht ko‘tarish kabi yomon illatlar tug‘iladi», deydi.

SHarq donishmandlariga xos ana shunday mulohazalarni bitgan Abay ulug‘ rus shoiri Aleksandr Pushkinning «Evgeniy Onegin» she‘riy romanidan ayrim parchalarni ham o‘z tiliga o‘girgan.

Abay hayotlik chog‘ida o‘z asarlari chop etilganligini ko‘rmagan. Uning ilk “She‘rlar” to‘plami 1909 yili Abay vafotining 5 yilligi munosabati bilan Kakitoy

Ishoq o'g'li tomonidan Petyerburg shaxrida chop etilgan. Ikkinchi kitobi – "She'rlar" 1916 yili Orenburgda Samad Abish o'g'li tomonidan, uchinchi esa 1922 yili Toshkent bilan Qozon shaharlarida nashr etilgan.

Ulug' qozoq adibi Muxtor Avezov o'z ijodiy faoliyatining kattagina qismini Abay hayoti va ijodiy faoliyatini o'rganishga bag'ishlab, u haqda to'rt kitobdan iborat «Abay yo'li» epopeyasini yaratgan. Abayning aksariyat asarlari o'zbek tiliga o'girilgan.

Ma'rifatparvalik g'oyalari **Ibray Oltinsarin (1841 – 1889)** she'rlarining ham mundarijasini belgilagan. Qozoq bolalarini o'qitish, xat-savodli qilish ishiga umrini bag'ishlagan bu ijodkor xuddi Abay singari rus adabiyotidan ayrim asarlarni tarjima qilgan, adabiyotdan majmualar tuzgan, bolalarni o'qishga, ilm olishga chaqirgan, ilm-hunarni ko'z nuriga, osmonlarga olib chiqadigan qanotga qiyoslagan, hikoyalarida insonga halol mehnat hamisha sharaf keltirishini ta'kidlagan. Uning **«Keling, bolalar o'qiylik»** she'ri va boshqa asarlari tyeran ma'rifatparvarlik ruhi bilan sug'orilgan. «Qipchoq Seyitqul» asarida esa boy va kambag'al kishilar o'rtasidagi ziddiyat ko'rsatilgan.

Ibray Oltinsarin Orenburg shahrida ochilgan rus-qozoq maktabida o'qigan. U eski maktablarning talabga javob byermay qo'yganligini bilib, o'zi yangi maktablar ochgan, ular uchun yangi darsliklar yozgan. U xuddi o'zbek ma'rifatparvarlari: Mahmudxo'ja Behbudiy, Ishoqxon Ibrat, Fitrat, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy singari butun hayotini o'z xalqini savodli, ongli qilishga bag'ishlagan. Ulug' ma'rifapaprvar Ibray Oltinsarin ruslarning maorif tizimidagi ilg'or jihatlarni qozoq maktablariga birinchi bo'lib tatbiq etgan. 1864 yili yangi qozoq maktabi ochib, unda o'zi o'qituvchilik qilgan. Bu maktab faoliyati tezda yaxshi natijalar byerib, I.Oltinsarinning nomi butun qozoq eliga yoyilgan. Ibray Oltinsarin qozoq xalqi tarixida birinchi bo'lib ayollar ham o'qishi, ilm o'rganishi zarur, degan masalani ko'tarib chiqqan hamda 1887 yilda Irg'izda qozoq qizlari uchun intyernat-maktab ochgan.

Ibray Oltinsarin «Qozoq xrestomatiyasi» nomli kitob yozib, unda yosh bolalar dunyoqarashiga mos ko'plab engil she'rlar, hikoyalarni jamlagan. Kitobdan rus va jahon adabiyoti namunalari o'rin olgan. Masalan, majmuadagi «O'rgimchak, chumoli va qaldirg'och» hikoyasida mehnat kishini baxtli qilishi, yalqovlik esa insonni

tubanlashtirishi obrazli qilib tushuntirib byergan. «Saxiy Hotamtoy» hikoyasida esa halol mehnat qilib, non topish kishining eng yaxshi fazilati ekani ta'kidlangan. Ibray Oltinsarinning «Qozoq xrestomatiyasi»dagi ushbu hikoyat Navoiyning «Hotamtoy hikoyati»dan ta'sirlanib yozilgani bilinib turadi. Undagi «Dono qiz» hikoyasida otasi podshoning g'azabiga uchrab, uning qo'lini kesishayotgan paytda, qizi xukmdorga iltijo qilib, otamning emas, mening qo'limni kesinglar, chunki u oilamizning yagona boquvchisi, degan qizning taqdiri hikoya qilinadi.

Mazkur majmuadagi axloqiy-tarbiyaviy mavzudagi «Ona va o'g'il», «Hasan va Husan», «Og'riqdan ham og'ir qayg'u» kabi hikoyalar ham juda ta'sirchan. Ibray Oltinsarin bolalarga atab ko'plab asarlar yozgan va chet el adabiyotidan ham anchagina asarlarni tarjima qilgan. YOzuvchining «Qipchoq Saidqul» hikoyasida o'troqlashayotgan qozoqlarning hayotida mehnatning roli haqida gap boradi. Ibray Oltinsarin she'riy masal yozishni boshlab byergan ijodkor sifatida ham qozoq adabiyoti tarixida muayyan iz qoldirgan. Bunda u rus adibi I. Krilov ijodidan ta'sirlangan. SHoirning «YOz», «Daryo», «YOz kelmoqda» she'rlari peyzaj lirikasining go'zal namunalaridir. O'z ijodi bilan qozoq adabiyotida realistik metodning shakllanishiga salmoqli hissa qo'shgan I.Oltinsarinning siyosiy va didaktik xarakterdagi she'rlarida hayot haqiqati aks etgan.

Qozoq adabiyotida oqin **Jambul Jabaev (1846 – 1945)** ijodi o'ziga xos o'rin tutadi. O'zining zo'r ijrochilik mahorati bilan qozoqlar orasida shuhrat qozongan oqinlardan biri Jambul Jabaev mashhur Suyunboy baxshining shogirdidir. U og'zaki ijod namunalaridan ko'pini yoddan aytish barobarida o'zi ham ko'plab asarlar ijod qilgan. Uning «**Kambag'alning sho'ri**», «**Qodirboyning iti**», «**Mirzabek volosti boshlig'iga**» kabi asarlari xalqona so'zlashuv tilida yozilgani, soddaligi, boylik orttirish vasvasasiga byerilish kishilarni bir-biriga oqibatsiz, shafqatsiz qilib qo'yishini ta'kidlashi bilan e'tiborni tortadi. «Manas» eposi, «Go'ro'g'li» hamda o'zi yaratgan «O'tagan botir», «Suranchi botir» kabi dostonlarni, shuningdek, «Ming bir kecha», «SHohnoma» asarlarini qozoq xalqi orasida aytib yurgan. U qozoq elining yirik oqinlari: Qulmambet, Sag'imbek, Sarbas, Do'stmag'ambet, SHoshuboylar bilan aytishuvda g'olib chiqqan. Uning «SHikoyat», «Janis oqinga», «Quvg'in», «Kambag'alning ulushi», «Vasiyat», «Xon va oqin», «O'g'limga xat», «O'g'limning

o'limi», «Otamga» va boshqa asarlarida qozoq xalqining o'tmishi va zamonaviy hayoti, turkiy xalqlar do'stligi va birodarligi xususida so'z yuritilgan. Jambulga bag'ishlab M. SHayxzoda «Jambul», Uyg'un «O'lan», Q. Muhammadiy «Do'mbira» she'rlarini yozgan. Jambulning ayrim asarlari o'zbek tiliga tarjima qilingan («Jambul o'lanlari», 1946). Qozog'istondagi viloyat uning nomi bilan ataladi.

Isfandiyor Kubeev (1878 – 1956) qozoq ma'rifatparvari I.Oltinsarin ochgan maktabda o'qigan. U o'z ijodiy faoliyatini badiiy asarlarni tarjima qilishdan boshlagan. Isfandiyor Kubeev 1910 yilda rus masalchisi I.Krilovning ko'pgina asarlarini qozoq tiliga o'giran. 1912 yilda “Namunali o'quvchi” nomli majmuasini nashr ettirdi. Ushbu majmuaga folklor namunalari hamda o'zining asarlarini kiritgan. YOzuvchi “Qalin” romanida turmushda ildiz otgan eski, yaramas urf-odatlarini tanqid qilgan. Romanda Turlig'ul ismli oltmish yoshar chol yosh qiz Gayshaga uylanmoqchiligi, bu nikohga qizning otasi xasis, ochko'z Itboy rozi ekanligi, lekin nikoh kechasida qiz sevgan yigiti Kojas bilan qochib ketishi, ko'p janjal, urishlardan keyin yoshlar turmush qurishi bayon qilingan. Adib «Ushalgan orzu» avtobiografik qissasida o'zining pedagoglik va yozuvchilik faoliyatini qalamga olgan.

Isfandiyor Kubeevning 1913 yilda e'lon qilingan «**Qalin**» asari qozoq adabiyotidagi ilk roman namunasi deyiladi. Aslida esa «Qalin» 73 sahifadan iborat kichik bir qissa, xolos. **S. To'rayg'urov**ning 1915 yilda bosilib chiqqan «**Kim aybdor?**» she'riy asari garchi «roman» deb atalgan bo'lsa-da, unda ham janrga xos ko'lamdor kenglik, hodisalarni tahlil qilish etishmaydi. «Qalin» asarida asosiy qahramon kechmishlarini bayoni etish orqali xotin-qizlar haq-huquqining toptalishi, ularni xuddi buyum singari oldi-sotti qilish oddiy holat bo'lib qolgani ma'lum qilinib, johillik hukm surgan joyda inson tahqirlanishi, bu esa fojea ekaniga e'tibor qaratiladi.

Qozoq ma'rifatparvari **Sultonmahmud Turayg'urov (1893 – 1920)** Semipalitinsk uezdiga qarashli Bayanaul degan joyda tug'ilgan. Dastlab madrasada, keyin o'zi mustaqil o'qib bilim olgan. 1914 yilda “Oyqon” jurnalida uning “O'quvchi o'ylari”, “Qo'msash” kabi she'rlari e'lon qilingan. Keyinchalik shoirning “Sarsonlikdagi hayot”, “Qambag'al” dostonlari nashr etildi. Bu asarlarda shoir adolatli tuzum haqidagi istaklarini ifoda etgan. Uning “Go'zal qiz Qamar” romanida xotin-qizlar hayoti mavzu qilib olinib, ayollarning haq-huquqlari paymol qilinishi yoritilgan.

Mazkur roman 20 – yillar qozoq adabiyotining eng yaxshi asarlaridan biri sanaladi. Asarda go‘zal qiz Qamarni Nurum ismli cholga zo‘rluk bilan yerga byerishmoqchi bo‘lishgani, Nurum qizning otasi Umarni kaltaklab, Qamarni majburlab uyiga olib ketgani, qizning sevgilisi Ahmad ham unga yordam byerishdan ojizligi, qiz Nurumning uyida, o‘zini zaharlab o‘ldirishi bayon etilgan.

Qozoq ma‘rifatparvar adiblaridan yana biri **Sobit Donentaev (1894 – 1933)** Pavlodar uezdida tug‘ilgan. Eski maktab va madrasalarda o‘qigan. 1913 yilda “Oyqon” jurnalida uning birinchi she‘ri bosilib chiqqan. 1915 yil Ufada birinchi to‘plami “Mayda-chuyda” (“Melochi”) nomi bilan e‘lon qilingan. Ushbu to‘plam hajviy she‘rlardan iborat bo‘lib, ularda turmushdagi turli illatlar tanqid qilingan. Uning “Oxirgi so‘z”, “Davr kimniki” kabi she‘rlarida ham ijtimoiy tengsizlik haqida so‘z boradi. “Bo‘zto‘rg‘ay” asarida shoir o‘z xalqining milliy urf – odatlarini qalamga olgan. Bo‘zto‘rg‘ay haqiqat izlab, yirtqich qushlar huzuriga boradi. Burgut, kalxat, lochin kabi qushlar bilan uchrashadi. “Bo‘zto‘rg‘ay”, muayyan jihatidan, Navoiyning “Lison ut tayr” dostoniga o‘xshab ketadi. Sobit Donentaevning “To‘ng‘iz va olibsotar”, “Baykenning ko‘z yoshlari” asarlarida ham jamiyatdagi turli illatlar hajv qilinib, ularga qarshi kurashga da‘vat etilgan. 1910 yilda S.Sayfullinning birinchi she‘rlar to‘plami Qozon shahrida chop etilgan. Keyinchalik uning «Asov tulpor», «Do‘mbira», «Turmush to‘lqinlari» kabi she‘riy to‘plamlari; «Ko‘kchatov», «CHO‘loq oqquyruq», «Ayrilgan oqqushlar» kabi dostonlari bosilib chiqqan. SHoirning bu asarlarida mehnatkash xalq xayoti, uning ozodlik uchun olib borgan kurashlari ko‘rsatilgan.

30-40 yillarga kelib, qozoq adabiyotida dostonchilik rivojlangan. S.Muqonovning “Oq ayiq”, “Kolxoz ovulining bir kuni”, Toir SHarokovning “Po‘lat quyuvchi”, “Oqim”, “CHO‘lda o‘rmon shovullaydi”, Abdulla Tojiboevning “Qurmong‘ozi”, “Bolalik”, “Jambul” kabi dostonlarida o‘z davrining muhim masalalari diqqat markaziga qo‘yilgan. Bu dostonlar orasida A.Tojiboevning “Jambul” asari alohida ajralib turadi. Bu biografik dostonda Jambulning hayot yo‘li, u yashagan davr voqealari bilan bog‘lab byerilgan. Ma‘lumki, Jambul yuz yoshdan oshib vafot etgan. Ana shu davrda ko‘pgina tarixiy voqealarning guvohi bo‘lgan. Jambul doimo o‘z xalqining manfaati uchun qayg‘urib, Rus impyeriyasining bosqinchilik siyosatini

qoralagan. Romanovlar dinastiyasining uch yuz yilligi nishonlanayotgan paytda, Jambulga bu voqeaga bag‘ishlab, she’r yozish buyurishgan. Jambul esa bundan hazar qilishini aytib, bu taklifni rad etgan. SHundan keyin polisiya Jambolni qattiq jazolagan. Asarda ana shu voqealar mahorat bilan tasvirlangan. Urushdan keyingi yillarda ham qozoq adabiyotida bir qancha dostonlar yaratilgan. Ularning aksariyati zamonaviy mavzuda bo‘lib, zamondoshlar obrazi aks ettirilgan. J.Moldag‘alievning “Musa Jalil” dostoni buyuk tatar shoiri Musa Jalilning porloq xotirasiga, G.Qairbekovning “Ibray Oltinsarin” poemasi esa buyuk qozoq ma’rifatparvar shoiri hayotiga bag‘ishlangan edi. Urushdan keyingi davrda qozoq adabiyotida nasr etakchi o‘ringa ko‘tarildi. Bu davrda yirik qozoq prozaik yozuvchilari etishib chiqdi. I.Kubeev, M.Avezov, S.Muqonov, G‘.Musrepov, G‘.Mustafin singari yozuvchilar ijodi bunga misol bo‘ladi.

Atoqli adib **Muxtor Avezov** (1897 – 1961) asarlarida ham asr avvalidagi va undan oldingi davr qozoq sahrosidagi nochor turmush manzaralari gavdlantiriladi. Bu ulkan yozuvchi asarlari XX asr turkiy xalqlar adabiyoti tarixida munosib o‘rin tutadi. Uning roman, qissa, dramalari qozoq adabiyotini yuksaltirdi. CHunki ularda hayot hodisalari va inson qismati chigalliklari, turli toifadagi kishilar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar Evropa adabiyoti mezonlariga mos realistik tarzda gavdalanitirilgan.

Muxtor Avezov ham xuddi Abay Qo‘nanboev singari Qozog‘istonning Semipalatinskidagi CHingiz tog‘lari yaqinidagi manzilda tug‘ilgan. 1928 yilda Leningrad (hozirgi Sankt-Petyerburg) davlat univyersitetini tamomlagan. O‘rta Osiyo davlat univyersiteti (hozirgi Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy univyersiteti) aspiranturasida o‘qigan. Ijodini 1917 yilda pesalar yozish bilan boshlagan bu ulug‘ adib juda samarali kechgan ijodiy faoliyati davomida «Enlik-Kebek», «Qora ko‘z», «Xon Kenes», «Oktyabr uchun», «Tungi sarin», «Abay», «CHegarada», «Sinov soatlarida», «YAlang‘och qilich», «Nomus gvardiyasi», «Olma bog‘ida» kabi dramalar yaratgan. Uning turli mavzudagi ushbu asarlarini boylar va kambag‘allar o‘rtasidagi murosasiz ziddiyatni ko‘rsatish o‘zaro birlashtirib turadi. Muxtor Avezovning dastlabki asari «Enlik-Kebek» dramasi (1917) qozoq teatrining shakllanishiga asos bo‘ldi, deyish mumkin. Ushbu drama o‘sha yili Abayning keksayib qolgan xotini Aygirimning o‘tovida birinchi marta sahnaga

qo'yilgan. Asarda Enlik ismli qiz bilan Kebek ismli yigitning otashin muhabbati kuylangan. Bu asarni qozoqlarning «Romeo va Juletta»si deb atashadi. Dramada ikki yoshning bir-biriga etishish uchun chekkan iztiroblari, ularga to'sqinlik qilgan yaramas urf-odatlar juda ta'sirli ifodalangan. Asar voqealari bosh qahramonlarning fojiali o'limi bilan tugagan.

Abay to'g'risidagi asarlari Muxtor Avezovga katta shuhrat keltirgan. Abay qo'lyozmalarini o'qib, savodini chiqargan bu adib ulug' qozoq ma'rifatparvari haqida to'rt jildlik roman, drama, qator ilmiy maqolalar bitgan. Muxtor Avezov ulug' qozoq shoirining o'lanlari, she'rlarini kishilardan yozib olib to'plagan. M.Avezovning to'rt jilddan iborat Abay to'g'risidagi roman-epopeyasi nafaqat qozoq, balki jahon adabiyotidagi eng yaxshi tarixiy-biografik romanlardan biri sanaladi. Bu asarni yaratish jarayonida yozuvchi ko'plab tarixiy hujjatlarni ko'rib chiqqan, Abay nomi bilan bog'liq xalq orasidagi rivoyatlarni o'rgangan. Dastlab "Abay" pesasini yozgan. Abay haqida ko'plab ilmiy-publitsistik maqolalar e'lon qilgan. Asarda bir-biriga o'xshamaydigan, har biri muayyan tabaqa vakili bo'lgan kishilar obrazlari byerilgan bo'lib, Abayning otasi Qo'nanboy, onasi Uljon, buvisi Zyere kampir, akasi Takejon, turmush o'rtog'i Aygyerim, do'sti Yerbo'l, advokat Andreev singarilarning har biri o'ziga xos xarakterlarga ega.

Muxtor Avezov ulug' qozoq shoiri Abayning hayot yo'lini qalamga olish orqali XIX asr oxiri – XX asr boshidagi qozoq hayotini har tomonlama ochib byergan. Adib ikki kitobdan iborat "Abay", ikki kitobdan tashkil topgan "Abay yo'li" romanlarida bir-biriga o'xshamagan o'nlab pyersonajlar obrazini gavdalantirib, turfa taqdirlar misolida inson hayoti jumboqlarini, kishilar o'rtasidagi munosabatlar murakkabligini yuksak badiiy mahorat bilan yoritgan. "Qozoq hayoti qomusi", "ko'chmanchi xalqlar turmushi qomusi" deb ta'riflanadigan ushbu muhtasham epopeyada olijanoblik va shafqatsizlik, sadoqat va xiyonat, shon-shuhrat va molidunyoga o'chlik, havas va hasad kabi hissiyot, istaklar insoniyat hayotidan mustahkam o'rin olgani, chunki ayni xususiyalar har bir kishining fe'l-atvorida muayyan darajada mavjudligi tyeran asoslangan. Epopeyada odam faqat o'z manfaatini o'ylab yashasa, shaxsiy istaklarini o'zgalar manfaatidan ustun qo'ysa, el-yurt manfaatini e'tiborga olmasa, uning qalbidagi mehr-oqibat, rahm-shafqat hislari so'nadi, bunday kishi uchun

do'stlik, muhabbat, insonparvarlik kabi tuyg'ularning zarracha qadri qolmaydi, degan g'oya ilgari suriladi. Asarda xudbin, manfaatparast, mansabparast kishilar qancha ko'p bo'lmasin, jamiyatda qalbi olijanob hislarga to'la, halol, adolatparvar, diyonatli kishilar ham mavjudligi ta'kidlanadi. "Abay", "Abay yo'li" romanlarida ham, boshqa asarlarida ham muallifning o'z xalqiga, ona yurtiga va butun insoniyatga nisbatan cheksiz muhabbati yaqqol sezilib turadi. Ko'pgina xorijiy tillarga tarjima qilingan, dunyoning qator mamlakatlarida kitobxonlar katta qiziqish bilan o'qiyotgan mazkur epopeya syujeti voqealari 14 yashar Abayning otasi buyrug'i bilan shahardan ovulga qaytarilishidan boshlanadi. Adib asarining boshidan Abayni ta'sirchan qalb egasi sifatida ko'rsatadi. YOsh Abay ovulga shirin orzu-xayollar, sog'inch bilan keladi. Biroq uning qalbini onasi Uljonning yerkalashlari, buvisi Zyere kampirning hikmatlarga to'la hikoyalari ham ovutolmaydi. Chunki ovulda noxush voqealar yuz beradi: irg'izboylar bilan jigiteklar orasida to'qnashuv bo'lib, Kamaqa va Qodar qatl qilingan, dushmanlashgan urug' hukmdorlari topshirig'i bilan begunoh bola Kashmatni o'g'irlab ketadi va och-nahor qoldirishib, o'ldirishadi. YOn-vyerida kechayotgan bu mudhish voqealar yosh Abayning o'y-xayollarini ostin-ustun qilib yuboradi. U odamlar o'rtasida nafrat, adovat kuchayib borayotganini ko'rib azoblanadi, nega shunday ekanligi xususda o'ylab, boshi qotadi. Abay otasi singari boylar bilan qashshoq kambag'allar o'rtasidagi farq-tafovutni bartaraf etolmasdan azoblanadi. U do'sti Yerbo'l, sevgan xotini Aygyerim, advokat Andreev va boshqalar bilan muloqot qilib, atrofidagi aksariyat odamlarning turmushi nochorligidan kuyinadi, o'z imkoni darajasida kambag'al qashshoqlarning yonini olib, ularga ko'maklashishga intiladi. Tabiatan ta'sirchan, shoirqalb Abay doimo adolat bilan ish tutishga harakat qiladi.

Muxtor Avezov mazkur epopeyasida bosh qahramon obrazini xuddi xalq yertak, dostonlari, "Xamsa" dostonlaridagi singari ideal inson timsoli sifatida gavdalantirgan. Tabiatdagi barcha hodisa betakror yaratilgan. Dov-daraxtlarning yaproq, barglari, qir-adirlardagi o't-o'lanlar, tiriklik tashvishida g'imirlab yurgan son-sanoqsiz chumoli-yu, qurt-u, qumursqalar orasidan bir-biriga aynan o'xshashini aslo topib bo'lmaydi. Qish-qirovli kunlarda osmondan yog'adigan qor zarralari ham shakl ko'rinishi, hajmi jihatidan farq qiladi. Bu esa butun borliq beqiyos hikmat bilan

yaratilganidan dalolat byeradi. Unda nafaqat o‘simliklar va hayvonlar, balki odamlar ham turfa-tuman qilib bino qilingan. Masalan, bir ota, bir onaning farzandlari ham yuz-ko‘zi, qaddi-qomati, aql-idroki, fe‘l-atvoriga ko‘ra bir-biridan farq qiladi. Kishilarning taqdir-qismati, rizqu nasibasi ham ularning qiyofasi singari har xil qilib qo‘yilgan. «Qur‘on»da bu xususda: «U sizlarni yer yuzda xalifalar qilgan va O‘zi byergan narsalarda sizni sinash uchun ba‘zingizning darajasini ba‘zingizdan ustun qilgan zotdir. Albatta, Robbing iqobi tez Zotdir. Va, albatta, U mag‘firat qiluvchi va rahimlidir», - deb ayt» («An‘om» surasi, 165-oyat) deyilgan.

Olloh odamlarning qiyofa, ko‘rinishinigina emas, rizqu nasibasini ham har xil qilib qo‘ygani bois ular azal-azaldan boylar va kambag‘allarga bo‘lingan. Kimlardir peshonasiga yozilgani – hafsalasizligi, uquvsizligi va yana boshqa sabablar tufayli amal-taqal qilib kun kechirgan. Kimlardir taqdirida bitilganidan omadi chopib, ishlari yurishib, topganlari ko‘payib ketavyergan. Boylar hamisha yanada ko‘proq davlat orttirishga intilib, shu maqsadiga yerishish uchun muttasil harakat qilishgan. Ular yo‘lidagi har qanday to‘siqni bartarf qilishga urinishgan. CHunki mol-dunyo ular uchun borgan sari jozibali, shirin bo‘lib boravyergan. Ana shu jozibali, shirin «narsa» ko‘plarni halovatidan ayirib, ularning ko‘nglidan mehr-shafqat, muruvvatni ko‘taradi, atrofida qilarga byerahm, shafqatsiz qilib qo‘yadi. Mol-dunyo hirsiga byerilgani bois boylar ma‘naviy qashshoqlashgan. Boyligini ko‘paytirish uchun atrofida qilarga zulm qiladigan boylar millatdoshlariga har jihatdan aziyat etkazgan. Ma‘rifatdan bebahra, xudbin, nafsiga qul boylari va kambag‘al qashshoqlari ko‘p millat esa, shubhasiz, tanazzul botqog‘iga botadi. Bunday elda chirkin urf-udumlar, dabdaba va shuhratparastlik uchun qilinadigan to‘y-hasham, ma‘raka-marosimlar ko‘payadi. Qimorbozlik, ko‘knorixo‘rlik, bangilik, fohishabozlik, bachchabozlik singari maishiy buzuqlik avj oladi. Poraxo‘rlik, o‘g‘irlik, talonchilik, zo‘ravonlik, ta‘magirlik, aldamchilik odatdagi holga aylanadi. Dinga e‘tiqod qilishdan putur ketadi. Soxta eshon, mulla, folbin singari turli niqobdagi yulg‘ichlar urchiydi. Halol mehnat qiladigan kishilar, ilm bilan shug‘ullanadiganlar qadsiz bo‘lib qoladi. Harom-xarish yo‘llar bilan mol-dunyo orttirgan makkor, uchar yulg‘ichlar uddaburon, tadbirkor sanalib, ibrat namunasiga aylanadi. CHunki ular boshqalarga o‘rnak qilib ko‘rsatiladi.

Rus bosqinidan ilgari Turkiston xalqlari turmushida ana shunday ayanchli holat hukmron edi. Jumladan, o'zbek shoiri Hamza o'lkadagi mavjud vaziyatni bu tarzda ta'riflagan: «Och turishga chora yo'q... Mardikorlikka kuch, ustalikka hunar yo'q. Dehqonchilikka angal-dangal. O'lishga tekin ajal yo'q. Qochay desang na yo'l bor, na tinch joy. Muni ustiga san ham bo'larsan-da shularga o'xshagan bedin, noinsof bolshovoy... Mulla, eshonlar quturdi... Jazo shul qayu millat, ki hikmat, ilmu fan bilmas... Esak donish eli o'lmas edik biz muncha rasvolar» («O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1999 yil, 14-son). CHo'lpon esa XX asr boshidagi Turkiston ahvoli haqida bunday degan: « Katta to'ylar bo'lmakda, qimorbozlar, mastlar bir-birlarini pichog'lashib, inson qonlari «jaholat!! jaholat!! deb oqmoqda... Yerli musulmonlar topgan pullarin to'yg'a, janozag'a sarf qilub, faqirlikda, xorlikda qolmoqda... Pastgina xashak va loydan yasalgan binolar va onlarda safil (qashshoq - A.U.) bir holda yashagan musulmonlar! Topganin bachcha, uloq va ichkulikka, ham domla-eshon va boylarga shaldiratub to'n va zarboflar byergan, boylar qo'linda qul hukmida bo'lub yurgan o'zbeklar, qozoqlar, turkmanlar va hammasi musulmonlar... Ilmsiz boylari, johil «olim»lari, yolg'on eshonlari va isrofning koni bo'luyi ila hech bir narsaga o'xshamas» («Do'xtir Muhammadiyor» hikoyasi. 1914 yil.).

Muxtor Avezovning asarlarida, xususan, uning Abay to'g'risidagi epopeyasida ham XIX asr o'rtalaridan XX asr boshigacha bo'lgan davrdagi qozoq xalqi hayotidagi ana shunday ayanchli ahvol ko'rsatilgan. Ma'rifatdan uzoq, ilmsiz boylarning o'z qavmdoshlari boshiga solayotgan uqubatlari, kambag'al, qashshoq odamlarning xorlik-zorlikdagi hayoti haqqoniy gavdalantirilgan.

«Abay» romanida qahramonlar ikki guruhga ajraladi. Albatta, salbiy va ijobiy qahramonlar yaratish SHo'ro davri adabiyotining o'ziga xos xususiyati sanaladi. Sotsrealizm metodi ijodkordan hayotni keskin qarama-qarshilikda, ijobiy va salbiy qahramonlar o'rtasidagi kurash asosida ko'rsatishni talab qilgan. Sadriddin Ayniy, Muxtor Avezov, Oybek singari adiblar o'z asarlarida hayotni ana shu talab mezonlariga muvofiq ko'rsatishgan. Ular boylar, mulkdorlar, qozi, mingboshi, yuzboshi, ellikboshi singari amaldorlarni salbiy obraz sifatida gavdalantirishgan. “Qullar”, “Doxunda”, “Esdaliklar” (S.Ayniy), “Abay”, “Abay yo'li”, “Qarash-

qarash”(M.Avezov), “Qutlug‘ qon” (Oybek) kabi asarlarda hayot voqeligin gavdalantirishda bevosita turmush voqeligidan kelib chiqilgan.

Albatta, avvalgi zamonlarda boylar, mulkdorlar, mansabdorlar orasida ham iymonli, diyonatli, adolatli kishilar bo‘lgan. SHo‘ro zamonidan oldingi davrlarda ham el-yurt ahvoliga achingan yurtparvar, millatparvar mansabdorlar, mulkdorlar mavjud vaziyatni o‘zgartirish uchun sa’y-harakatlar qilishgan. Biroq ularning intilishlari daryodan tomchi darajasida ham vaziyatga ta’sir ko‘rsata olmagan. CHunki jamiyat manfaatparast, ma’rifatsiz, johil amaldor, boy, ulamolar qo‘lida qolgan. Maishatparast boylar, amaldorlar va ularga hamtovoq dindorlar, mullalar, eshonlar o‘lkada jaholat, turg‘unlikni avjlantirgan. Bu xususda **Alixonto‘ra Sog‘uniy** (1885 – 1976) bunday deydi: «Nima uchun keyingi asrlarda Turkiston xalqi bunday johiliyat botqog‘iga botdi? Bunga bosh sabab – dinni asosi bilan tushunmagan ilm-madaniyat dushmanlari hokimiyat tepasida bo‘ldilar. O‘zlarini din homiylari deb e’lon qilib, xalqni ma’rifat nuridan mahrum, zamonaviy fanniy ilmlardan butunlay yiroq tutdilar. CHet davlatlar bilan aloqa bog‘lamadilar, o‘qish-o‘qitish ishlariga hech qanday ahamiyat byermadilar. SHuning uchun Turkiston xalqining ichida uyg‘onish, fikr ochilish va bor sharoitdan foydalanish imkoniyatlari bo‘lmadi. Davlatning inqirozi, millatning ongsizligiga shu johillar sababchidir» (O‘zbekim. «Zvezda Vostoka» jurnali. «Vatan» syeriyasi. – Toshkent: “Kamalak”, 1992 – 252 bet. B.211). SHuning uchun ham Sadriddin Ayniy, Muxtor Avezov, Oybek, Abdulla Qahhor yoki CHo‘lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy kabi adiblar o‘sha zamon boylari, amaldorlari to‘g‘risida deyarli ijobiy fikr bildirishmagan. CHunki ular zamona boylari, amaldorlarining kirdikorlarini o‘z ko‘zlari bilan ko‘rishgan, ularning zulmidan jabr chekishgan. SHu boisdan «Abay»da yoki «Qutlug‘ qon»da hayot hodisalari bir yoqlama ko‘rsatilgan, Muxtor Avezov va Oybek boylar, amaldorlarni noto‘g‘ri qoralagan, deya keskin hukm chiqarmaslik kyarak. CHunki «Abay», «Qutlug‘ qon»dagi singari boylar, mulkdorlar har bir zamonda istagancha topiladi. Albatta, har qanday zolim, shafqatsiz, manfaatparast, xudbin boy, ta’magir amaldorlar ham ba’zan kimlargadir yaxshilik qiladi. Ular ham gohida bechora, nochor qolgan odamlar ahvoliga ichidan achinib, kimlargadir nohaq zulm o‘tkazgani uchun o‘zicha afsus-nadomat chekadi. «Abay», «Qutlug‘ qon» singari SHo‘ro davrida e’tibor topgan asarlarda esa inson tabiatining mana shu jihatiga ko‘p-

da e'tibor qilinmagan. Ehtimol, bu elda jaholat avj olishi, yurtning mustamlakaga aylanishiga asosiy sababchi bo'lgan boylar, amaldorlarga nafrat bilan qarashdan tug'ilgandir. Ammo SHo'ro mafkurasining ham ijodkordan o'tmishni qoralash, u zamonning hukmron doiralari faoliyatidagi salbiy jihatlarni bo'rttirib ko'rsatishni talab qilgani ham adabiyotda shunday holatni yuzaga keltirgan.

«Abay» asari qanday baholanishi, unga qanday yondashilishi, qanday munosabat bildirilishidan qat'i nazar, u XIX asr adog'i – XX asr boshidagi qozoq xalqi hayotining badiiy qomusi sifatida adabiyot tarixida o'ziga xos o'rin tutadi. Chunki mazkur epopeyada qozoq xalqining urf-odatlari, to'y-marosimlari, boylar-kambag'allar, urug'-qabilalarning o'zaro muomala-munosabati, uy-ro'zg'or tutishi, xalq qo'shiq, o'lanlari, boshqa xalqlar bilan munosabati, kishilarning to'y, azalarda kiyinish tarzlari, qozoq dashtlarining bahor, yozi, qish va kuzdagi manzaralari nihoyatda jonli, yorqin bo'yoqlarda ko'rsatib byerilgan.

Abayning qiyofa-ko'rinishi tasvirlanib, tarjimai holi bayon qilingan manba qolmagan. SHoirning arxivi, kundaliklari, xatlari, u haqdagi yozma xotiralar ham to'liq saqlanmagan. Muxtor Avezov Abay haqidagi ma'lumotlarni uni ko'rgan, tanigan, u haqda eshitgan kishilardan so'rab yiqqan. U Abayning hayot yo'lini badiiy gavdalantirish orqali davrning keng manzarasini chizib byergan.

«Abay yo'li» romani 30 yil ichida (1942 – 1972) qozoq tilida 26 marta, rus tilida 25 marta, sobiq MDH xalqlari tillarida 21 marta, xorijiy tillarda 16 marta – jami 88 marta chop etilgan. Mazkur epopeya 1971 yilda Moskvada chop etilgan 200 jildlik «Jahon adabiyoti kutubxonasi» turkumidagi ikki kitobda ham bosilib chiqqan (Tog' kabi yuksak: Buyuk qozoq adibi M.Avezovning 100 yilligiga. – Toshkent: adabiyot va san'at nashriyoti, 1977. – 64 b. – 32-bet).

«Abay» epopeyasida hayot voqeligiga sho'ro mafkurasi talablari asosida yondashilgan. Chunki o'sha zamonda kishilar sotsializmdan, sotsialistik inqilobdan ko'pgina yaxshiliklar kutgani, uning g'oyalariga ishongan. Negaki XX asr boshida Turkistonda ahvol behad og'ir bo'lib, yurt xarob ahvolga kelib qolgan. Kishilar nochor hayotdan bolsheviklar inqilobi xalos qilar, deb umid qilishgan. Muxtor Avezov, Sadriddin Ayniy, Oybek singari ijodkorlar SHo'ro tuzumi xalq turmushini, albatta, yaxshi tomonga o'zgartiradi, deb ishongan. SHo'ro siyosati qurboniga aylangan

CHo‘lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy singari adiblar ham muayyan paytgacha sotsialistik inqilobga ijobiy hodisa deb qarashgan.

Sotsializm g‘oyalari nazariy jihatdan chiroyli ko‘rinsa-da, u odamlarni bir-biriga qarama-qarshi ikki guruhga ajratib qo‘yadi. Unga ko‘ra jamiyatda har doim boylar va kambag‘allar sinfiga bo‘linadi va ular orasida muttasil murosasiz kurash kechadi. Mulkdorlarga nafrat uyg‘otish, jamiyatdagi barcha illat, kamchilik, qusurlarning yagona sababchisi boylar deb uqdirish sotsializmning asosiy g‘oyasidir. SHo‘ro mafkurasiga ko‘ra, mulk, boylik turgan joyda hatto, ota bilan bola ham bir-biriga murosasiz dushman bo‘lishi mumkin. Pavlik Morozovga – sotsializm g‘oyalariga aldangan yosh o‘smirga otasining boy, mulkdor ekanligi, boshqalarni ezib ishlatishi ma‘qul kelmaydi. U otasi bu mol-dunyoga o‘z-o‘zidan emas, ming mashaqqat bilan yerishgani haqida o‘ylashni ham istamaydi. Otasiga nafrati ortib boravyeradi va oxiri uni o‘ldiradi. Sotsializm g‘oyalariga ishongan Maksim Gorkiy singari ulkan yozuvchilar o‘z otasining qotili – padarkush Pavlik Morozovni oqlab, yoqlab chiqishgan. Uni ijobiy qahramon sifatida ko‘rsatadigan asarlar yaratish zarur, deyishgan. Natijada, sho‘ro davrida Pavlik Morozov singarilarni ijobiy qahramon sifatida gavdalantirgan qator asarlar yozilgan.

Ulkan adib Muxtor Avezov ham o‘sha davr hukmron mafkurasi ta’siri tufaylimi yoki haqiqatan ham hayotning o‘zida shunday bo‘lganmi, Abay va uning otasi Qo‘nanboyning bir-biriga qarshi qilib qo‘ygan. Romanda biror o‘rinda Abayning otasiga iliq munosabati, unga mehri tovlanib qaragani qalamga olinmagan. Asarda Abay doimo otasidan nafratlanib yurgani bayon qilingan. Ehtimol, Muxtor Avezov uyur-uyur otlari, suruv-suruv qo‘ylari, quldek yuzlab xizmatkorlari bo‘lgan Qo‘nanboy singari boylarning shafqatsizligi, byerahmligini ko‘rgani bois ularga salbiy munosabatda bo‘lgandir. Bu uning Qo‘nanboy qiyofasini mana bu tarzda chizishida ham ayon bilinadi: «Qo‘nanboyning ot yuzli cho‘zinchoq yuzini qurshab turgan uzun soqoli qo‘shilganda, boshi bilan yuzining o‘zi butun boshli bir o‘lkaga o‘xshaydi. SHu paytlarda Qo‘nanboyning yagona sog‘ ko‘zi o‘sha o‘lkaning chap tomonidagi o‘rmon bilan qoplangan tepalikda turib olib, o‘sha o‘lkani ko‘zdan kechirib turgan soqchiga o‘xshaydi. Soqchi bo‘lganda ham, hormay-tolmay kuzatadigan syergak, beomon

soqchi. Bu yagona ko‘z kosasidan xiyol irg‘ib chiqqan, o‘qdek qadalib, g‘azab bilan qaraydi, kamdan-kam kiprik qoqadi».

Har bir odam o‘z davrining farzandi, o‘zi yashayotgan jamiyatning fuqarosidir. Hech bir odam davr talablari va uning mafkurasi ta’siridan o‘zini chetga ololmaydi. Zamona o‘zgarishlari, undagi tebranishlar katta san’atkorlarni ham o‘z domiga tortadi. Muxtor Avezov singari ulkan yozuvchilar ham sho‘ro g‘oyalariga ishongan. CHunki ular jamiyat o‘tmish qoloqliklaridan qutulishi, taraqqiyotga to‘g‘anoq bo‘layotgan illatlardan xalos bo‘lishini istashgan.

Muxtor Avezov asarlari hayotdagi ijtimoiy qarama-qarshiliklarini diqqat markaziga qo‘yishi jihatidan emas, inson tabiatining murakkabligini yorqin gavdalantirishi bilan ham e’tiborni tortadi. «Azador go‘zal» hikoyasi qahramoni – beva ayol. U vafot etib ketgan yeriga sadoqat bilan yashaydi. YOsh, go‘zal bu ayolning vafodorligiga hamma qoyil qoladi. Uni barcha e‘zozlab, hurmat qiladi. Oqinlar bu vafodor bevaning sabr-bardoshi, muhabbat haqida dostonlar to‘qiydi. Biroq oradan vaqt o‘tib, ana shu yosh, go‘zal beva kekxa bir cho‘ponga bag‘rini ochib, vujudining mayliga bo‘ysunganini bilmay qoladi. CHunki beva ayolning yosh vujudida ko‘pirgan qon uning ehtiroslarini olovlantiradi. Muxtor Avezov hikoyada bu ayolning ustidan hukm chiqarishni o‘quvchi ixtiyorida qoldirib, inson vujudida milliy urf-udum, odob-axloq mezonlaridan ham ustun turadigan, jamiyat tomonidan belgilangan tartib-qoidalarga bo‘ysunmaydigan kuch – tabiiy ehtiyoj borligini ta’kidlaydi. Ulug‘ adib odob-axloq, urf-udum mezonlari nuqtai nazaridan qaraganda yosh, go‘zal bevani qoralash mumkin bo‘lsa-da, ayni chog‘da uni tirik jon sifatida tushunish ham kyerak, deydi.

Katta san’atkorlarning asarlarida hayot voqeligi jumboqlari, inson tabiati murakkabliklarini ko‘rsatishga ana shu tarzda urg‘u byeriladi. Ularda turmush hodisalari, inson qismati shunchaki bayon etilmaydi. Muxtor Avezov singari ulug‘ adiblar turli taqdirlarni naql etish orqali kishilarni bir-birini tushunishga da’vat etishadi. Qirg‘iz adibi CHingiz Aytmatov «Jamila» qissasida samimiy muhabbatga mushtoq, insoniy mehr va e’tiborga intiq ayol qalbining holatlarini go‘zal ifoda qilib byeradi. O‘zbek shoiri G‘afur G‘ulom «Mening o‘g‘rigina bolam» hikoyasida o‘g‘rining ahvolini shunday akslantirganki, nochorlikdan qabih ishga qo‘l urgan bu

odamga har qanday kishi beixtiyor achinadi. Muxtor Avezov ham «Azador go‘zal» hikoyasida beva ayolning holatlarini ana shunday ta’sirchan ko‘rsatgan.

Adibning «Ko‘ksyerek» hikoyasida ham uning Abay to‘g‘risidagi epopeyasi, “Qarash-qarash” qissasi va boshqa asarlaridagi singari qahramonlar harakat, kechinmalari yorqin gavdalantirilgan. Asar qahramoni – Qurmash degan bola. Ovulga ovchilar ko‘zi ochilmagan bo‘ri bolasini keltirishadi. Qurmash shu bo‘ri bolasini mehr bilan parvarishlaydi. Qurmash etim bo‘lgani uchun mehrni qadrlaydi. Uning nazarida mehr odamnigina emas, vahshiy hayvonlarni ham yovuzlik qilishiga yo‘l qo‘ymaydi. Qurmash o‘zining ana shu aqidasiga qattiq ishonadi. Kattalar esa bo‘ri o‘z vahshiylikini qiladi, deb Qurmashga tushuntirishadi. Biroq Qurmash ularning maslahati, gap-so‘zlariga quloq solmaydi. Bo‘ri bolasi katta bo‘lgach, o‘rmonga qochib ketib, suruvlarga hujum qiladi. Qurmashning nazarida, odamlarning bo‘ri bolasiga o‘tkazgan zulmi, tahdidlari uni vahshiy qilib qo‘ygan. Agar hamma odamlar unga mehr ko‘rsatganida edi, Ko‘ksyerek qochib ketmas, suruvlarga hujum qilmas, cho‘ponlarni, ovul odamlarini xavotirga qo‘ymas edi.

Mehrsizlik barcha fojialar asosi ekanligi adibning «Etim qismati» asarida ham ta’kidlanadi. Asar qahramoni – 13 yoshli Aziza ismli etim qiz. U turmushda necha asrlardan byeri hukm surib kelgan urf-udumlar qurboniga aylanadi. Tahqirlash, xo‘rlashlarga chiday olmagan Aziza kimdan najot olishni bilmasdan qishning izg‘irida otasining qabri boshiga boradi va o‘sha yerda qabrni quchoqlaganicha sovuqdan muzlab qoladi. Adibning «Zolim zamona», «Xon Kenes», «Tungi sado», «Qora ko‘z», «Ikki yuzlamachi Hasan», «Qarash-qarash» singari asarlarida ham hayot fojialari qalamga olinib, turli dunyoqarashdagi kishilarning o‘z manfaatlari yo‘lidagi murosasiz kurashi gavdalantiriladi.

Qozoq xalqi tarixiga murojaat qilish, qozoq sahrosida kechgan o‘tmish hodisalarini badiiy aks ettirish Muxtor Avezov ijodining asosiy mohiyatini belgilaydi. Uning «Xon Kenes» (1927), «Zolim zamona» (1928), «Tungi sado» (1934) dastlabki asarlari ham shundan dalolat byeradi. Adibning «Xon Kenes» dramasida o‘ris bosqinchilariga qarshi kurash olib borgan xon Kenesari Qosim o‘g‘lining millatparvarligi, «Zolim zamona» qissasida qozoqlarning mardikorlikka jalb etilishiga qarshi Ettisuvda bo‘lib o‘tgan norozilik isyoni, «Tungi sado» dramasida Jontosh

boshchiligidagi miliy ozodlik kurashi gavdalantirilib, manfaatparast, xudbin mahalliy boylar, amaldorlar yurtning mustamlakachilar iskanjasiga tushib qolishiga asosiy sababchi ekani ta'kidlangan. Muxtor Avezov qozoq adabiyotida dramaturgiya rivoj topishiga salmoqli hissa qo'shgan. Adabiyotga dramaturg sifatida kirib kelgan bu ulug' adibning o'ttizga yaqin dramasi teatr sahnasida qo'yilgan.

Muxtor Avezov insonparvar, millatparvar ijodkor ekanligi uning qozoq xalqi folklori haqidagi, qirg'iz xalqining «Manas» eposi to'g'risidagi ko'lamli tadqiqotlarida ham ayon ko'rinadi. Bu ulkan ijodkor turkiy xalqlar madaniyati, adabiyoti rivoji uchun jonkuyarlik bilan harakat qilgan. Oybek, Pirimqul Qodirov, Asqad Muxtor singari adiblar Muxtor Avezov o'zbek adabiyotining ham fidoyi targ'ibotchisi bo'lganini ta'kidlashgan. «Abay» muallifi Abdulla Qodiriyning o'z ustozlari sifatida e'zozlagan. U jumladan, «O'tkan kunlar», «Mehrobdan chayon» romanlarini ta'riflab: «Abdulla Qodiriyning romanlari 20-yillarda kutilmaganda, xuddi qo'qqisdan tekis cho'lda, ko'kka bo'y cho'zib, Pomir tog'ining cho'qqilari o'sib chiqqandek paydo bo'ldi. Uni Qurmang'oz yoki CHaykovskiyning kuylarini tinglayotganday, xuddi poeziya to'lqinlariga ko'milib, cho'kayotgandek mutolaa qilasan kishi» degan. «Abdulla Qodiriyning oqlash masalasini ham birinchi bo'lib Moskvada Muxtor Avezov ko'targan» (O'sha manba. 25-bet).

Muxtor Avezov barcha ulkan iste'dod sohiblariga hamisha mehr bilan qaragan. Mashhur qirg'iz adibi CHingiz Aytmatov asarlarining dunyo bo'ylab shuhrat qozonishiga ham dastlab «Abay» muallifi sabab bo'lgan. CHunki u «Jamila» qissasi e'lon qilinganida «Lityeraturnaya gazeta» sahifalarida (1958 yil 23 oktyabr)da CHingiz Aytmatovga «Oq yo'l» tilab, shunday degan: «CHingiz Aytmatov qissasi psixologik tahlilga boy, tabiiy, nafis va soddadir. U nozik ilg'ab olingan holatlarning haqqoniyligi bilan dilbar, ba'zan, hatto ularning ixcham, tyeran tasvir etilishi bilan ta'sirchandır. Qirg'iz nasri zaminidagi bu yangi voqea muallifning yaxshi ijodkorlik madaniyatidan va albatta, xalq hayotini, odamlar va ularning mehnat sharoitini tyeran va aniq bilishidan shahodat byeradi». Muxtor Avezov fransuz adibi Lui Aragonga «Jamila» qissasini ajoyib asar sifatida ta'riflab, taqdim qilgan. Bu esa CHingiz Aytmatov ijodining dunyo miqyosida mashhur bo'lishiga ilk pillapoyaga aylangan.

Biroq katta iste'dod sohiblarining hayoti hech bir zamonda silliq kechmaydi. Ularga hamisha tazyiq, tahdidlar bo'lib turadi. Yirik ijodkorlarning xatti-harakati, qarashlari har doim ham hukmron doiralarga ma'qul kelavyermaydi. Ular el e'tiborini qozongan ijodkorlarni doim nazorat ostiga olib, ularni o'z izmiga solishga, bo'ysundirishga urinishadi. Bunday paytda shuhratparast hukmron doiralarga ijodkorlarning hasadgo'y hamkasblari ko'makka keladi va oqibatda, iste'dod egalari turli zarbalarga duch keladi. Jahon tinchlikni himoya qilish qo'mitasi a'zosi, sobiq Ittifoq yozuvchilar uyushmasi Prezidiumi a'zosi, Lenin mukofoti qo'mitasi a'zosi, «Inostrannaya lityeratura» jurnali hay'ati a'zosi, Lenin mukofoti sovrindori, Qozog'iston Fanlar akademiyasi tashkil etilgani (1946 yil) dan umrining oxirigacha uning haqiqiy a'zosi – akademik Muxtor Avezov ham hayoti doimiy tahlika, xavotir ostida kechgan. U yoshligida – dastlabki asari e'lon qilinganidan so'ng Olash O'rda yoshlari etakchisi sifatida qamoqqa olingan. O'shanda Muxtor Avezovga «millatchi, SHo'ro hokimiyati dushmani» degan ayb qo'yilgan. «Tungi sado», «Qora ko'z» kabi asarlari uchun hukmron siyosat tomonidan tazyiqqa olingan. Bu asarlarni u hukmron mafkura talablariga moslashtirib qaytadan yozishga ham majbur bo'lgan, tazyiq, tahdidlardan omon qolish uchun hayot haqiqatini pardalab, andavalab ko'rsatgan.

50-yillar boshida Muxtor Avezov qozoq univyersiteti auditoriyasida folklordan ma'ruza o'qib turgan paytida talaba (bo'lg'usi taniqli adib) Anvar Olimjonovdan «Uyga qaytmang, tintuv qilishmoqda» deb yozilgan kichkina qog'ozcha oladi. Muxtor Avezov auditoriyadagi tinglovchilarga: «Hozir bir xat oldim. Uyimdakilarga qo'ng'iroq qilishim kyerak. Tezda qaytaman. Sizlar tarqalmay turinglar» deydi-da, ko'zoynagini minbar ustida qoldirib, shoshilgancha chiqib ketadi. Ayeroportga kelib, samolyotda Moskvaga uchadi. Ittifoq YOzuvchilar uyushmasi raisi A. Fadeevga uchrashib, unga ahvolini ma'lum qiladi. A. Fadeev Muxtor Avezovni Kremlga, KPSS Markaziy qo'mitasiga olib boradi. Ularni Markaziy qo'mita kotibi qabul qilib, telefon orqali Olma-ota bilan bog'lanadi va Avezov uyida tintuv o'tkazishga ko'rsatma byergan Davlat Xavfsizlik qo'mitasi rahbari bilan uzoq munozara qilib tortishadi. Kutganiday natija bo'lmagach, Markaziy Qo'mita kotibi Muxtor Avezovga: «YUrtigingizga qaytmang. Sizni Moskvada ishga joylashtiramiz» deydi. Olma-otaga qaytishi «Abay» muallifiga noxushliklar keltirishi ayon bo'lgani uchun uni Moskva

davlat univyersitetida yangi tashkil etilgan Ittifoq xalqlari adabiyoti kafedrasiga ishga joylashtirishadi. Ushbu kafedrada o'sha paytlarda o'zbek olimi Izzat Sulton ham ma'lum fursat ishlagan. U Muxtor Avezov bilan kafedra majlislarida uchrashib turganligini «Ulkan adib saboqlari» («Tog' kabi yuksak». M. Avezov tavalludi 100 yilligiga. Toshkent, 1997.) maqolasida qayd qilgan.

50-yillar boshida ham xuddi 30-yil o'rtalarida bo'lgani singari ziyolilarga tazyiq o'tkazish, ularni ta'qib qilish davom etgan. 37-yil qatag'onlarida CHO'lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy singari millatparvarlar aybsiz qatl qilingan bo'lsa, 50-yillar boshida Maqsud SHayxzoda, Hamid Sulaymon, Mirzakalon Ismoiliiy, SHuhrat, Said Ahmad singari o'zbek ijodkorlari tuhmat, bo'hton bilan SHo'ro mafkurasi dushmanlari sifatida qamoqqa olinadi. Ular Stalin vafotidan so'ng siyosat sahnasida iliq shamollar esgach, oqlanib, ozod qilingan.

Hukmron sho'ro siyosati fikrlar, qarashlar xilma-xilligiga yo'l byermagan. U jamiyatda barcha bir xil o'ylashi, bir tarzda fikrlashini, hammadan kommunistik partiya ma'qul degan narsalarni so'zsiz bajarish, u inkor qilgan hodisalarni, albatta, rad qilishni talab qilgan. Mustabid hokimiyat ana shu tartibni saqlash uchun, ayniqsa, ziyolilar faoliyatini hushyorlik bilan kuzatib borgan, kishilarni itoatda saqlash, qo'rqitish uchun elning e'tiborli kishilari, iste'dodli ijodkorlarni qamoqqa olgan, qatl qilgan. Ular sho'ro siyosatini sharaflashga majbur qilingan. SHuning uchun SHo'ro davri yozuvchi, shoirlar ijodiga baho byerganda o'sha tarixiy davr murakkabliklarini, albatta, e'tiborga olish lozim.

Muxtor Avezovning «Abay», «Qarash-qarash», «Burgutli ovchi», «Izlar», «Elkama-elka», «Zolim zamona» asarlarida turli tabaqa kishilari o'rtasidagi murosasiz to'qnashuv diqqat markaziga qo'yilgan. Ammo bu ayni asarlarni sho'ro mafkurasi talablari asosida yozilgan, deb ayblash, tanqid qilish haqiqatga to'g'ri kelmaydi. CHunki kishilar hamisha o'z manfaati uchun bir-biri bilan to'qnashadi, janjallashadi, urishadi, o'rtada qon to'kiladi, fojia yuz byeradi. Manfaat ilinji, xudbinlik xuruji azal-azaldan odamlar orasida mojaro chiqarib keladi. SHu boisdan qadimgi yertak, dostonlarda ham, demokratiyani bayroq qilib ko'targan hozirgi zamon Evropa, Amyerika adiblari roman, qissa, hikoyalarida ham boylar bilan kambag'allar o'rtasidagi murosasiz to'qnashuv ko'rsatiladi. Ularda asosiy e'tibor o'z shaxsiy

manfaatini o'zgalar manfaatidan ustun qo'yadigan kimsalarning kirdikorlarini ko'rsatishga qaratiladi. Chunki hayotda ham kishilar o'z foydasi uchun kurashadi, hamma o'z manfaatini himoya qiladi. Bu jarayon esa badiiy asarlarda, jumladan, Muxtor Avezovning hikoya, qissa, drama, romanlarida tasvirlanganidan ko'ra ancha jiddiy, keskin kechadi.

“Urush va tinchlik” (Lev Tolstoy), “Tinch Don” (Mixail SHoloxov) singari jahon adabiyoti durdonalari qatorida turadigan “Abay”, “Abay yo‘li” romanlarini yozgan, Abdulla Qodiriy boshlab byergan turkiy xalqlar romanchiligini yangi yuksak cho‘qqiga ko‘targan, turkiy xalqlar nasri, romanchiligida Abdulla Qodiriy bilan CHingiz Aytmatov oralig‘ini mustahkam ko‘prik yanglig‘ tutashtirib turgan, o‘z davrining ulkan va rostgo‘y kuychisi sifatida e‘tibor qozongan, yigirma jildlik adabiy-badiiy myeros qoldirgan, XIX asr oxiri – XX asr boshidagi qozoq xalqi hayotini haqqoniy badiiy gavdalantirgan ulug‘ adib tavalludining yuz yilligi munosabati bilan qozog‘istonda “1997 yil – Muxtor Avezov yili” deb e‘lon qilingan. Ushbu sana YUNESKO qarori asosida butun dunyo bo‘ylab katta tantana bilan nishonlangan («Tog‘ kabi yuksak». M. Avezov tavalludi 100 yilligiga. Toshkent, 1997. 16 – 45-betlar).

SHo‘ro siyosati majburlab bo‘lsa-da, adabiyotga o‘z ta’sirini o‘tkazgan. U adabiyot orqali kishilar ongi, dunyoqarashiga o‘z g‘oyalarini singdirib, kommunistik partiya g‘oyalariga ko‘pchilikni ishontirgan. **G‘abiden Mustafin, G‘abid Musrepov, Abdulda Tojiboev, Abdujamil Nurpeisov, Jo‘bon Mo‘ldag‘aliev, Anvar Olimjonov** kabi qozoq adabiyoti namoyandalari asarlarida ham SHo‘ro siyosati ma’qullanib, o‘tmish voqeligini ko‘rsatishda, ayniqsa, boylar, amaldorlar qiyofasini gavdalantirishda qora bo‘yoq ko‘proq qo‘llangan.

Muhabbat va go‘zallik, yerkinlik va ahillik kuychisi **Mag‘jon Jumaboev (1893–1938)** butun ongli hayotini o‘z xalqining ma’naviy kamolotiga bag‘ishlagan. Uning she’rlarida ona-Vatanning ajoyib tabiati, qozoq dashtlaridagi bepoyon kengliklarning go‘zal manzarasi, oq qayinlari, mayin shabadalari, atoqli siymolarining hayoti badiiy aks ettirilgan. Zukko shoir yoshlarni ilm-hunar o‘rganishga, ona-Vatanni sevishga, halollikka undaydi. SHoir adolat va insoniylikni ulug‘laydigan gumanistik ruhdagi dostonlar, to‘lg‘ovlar yozgan. SHoir o‘z she’rlarida Turkistonni yo‘lchi yulduz

sifatida ta'riflagan. Uning ushbu mavzudagi she'rlarida barcha qondosh va jondosh turkiy xalqlar ahillikka, totuvlikka, hamjihatlikka va o'zaro hamkorlikka da'vat etiladi.

Mag'jon Jumaboev tavalludining 125 yilligi 2019 yil Qozog'istonda O'zbekiston yili deb e'lon qilingan paytga to'g'ri keldi. Bu ulug' sanalar Qozog'iston va O'zbekiston uchun katta ma'naviy-madaniy hodisa sifatida tarixda qoladi.

Mag'jon Bekenuli Jumaboev 1893 yil 25 iyunda Petropavlovsk o'lkasining Sariqayg'ir tumanidagi Sassiqlik qishlog'ida tug'ilgan. Mag'jon tug'ilganida unga Muhammadjon deb ism ko'yishgan. Mag'jon boy oiladan bo'lib, otasi tuman boshqaruvchisi edi. Mag'jon to'rt yoshidan sharq tillari va adabiyotini o'rgana boshlagan. Mag'jonning ilk she'rlari saqlanmagan. U Qizil O'rdadagi Begishev madrasasida arab, fors va turk tillarini o'rgangan. 1910 yili Mag'jon Ufa shaxridagi oliy musulmon madrasasi – Madrasai Oliyaga o'qishga kirgan. Tatar adabiyotining buyuk vakili Galimjon Ibrohimov o'sha paytda ana shu madrasada dars byergan. Mag'jon uning maslahatlaridan bahramand bo'lib, o'zining bilim doirasi va dunyokarashini kengaytirgan.

1912 yili G.Ibrohimovning yordami bilan Mag'jonning ilk she'rlar to'plami bosmadan chiqqan. Mirjaqip Davlatov va Ahmad Boytursunovning maslahati va ko'magida Mag'jon rus tilini o'rganib, rus va Evropa adabiyoti bilan tanishgan, "Qozoq" gazetasi bilan hamkorlik qilgan. 1912 yili Mag'jon Omsk o'qituvchilar seminariyasiga o'qishga kirgan hamda ijtimoiy-siyosiy hayotda ishtirok eta boshlagan.

Mag'jon Jumaboev ijodining birinchi bosqichi 1910–1917 yillarni qamrab oladi. U bu davrda yozgan she'rlarida tarixga ko'proq murojaat etgan. SHu bois uning ijodida milliy-ozodlik kurashi motivlari alohida o'rin tutadi. Bu paytga kelib, Mag'jon Jumaboev qozoq ziyolilari orasida etuk shoir sifatida tanilgan. U "Alash" partiyasining viloyat kengashiga a'zo sifatida kiritilgan. Mag'jon ijodining ikkinchi bosqichi 1917–1924 yillarga to'g'ri keladi. U bu davrda jurnalistika bilan shug'ullanib, maorif sohasiga ko'proq e'tibor byergan. 1922 yili uning "Pedagogika" kitobi bosilib chiqqan. Mag'jon dastlab Omskda, keyin Petropavlovskda chiqqan "Bo'stonliq tug'i" ("Ozodlik bayrog'i") gazetasining muharriri bo'lib ishlagan.

Mag'jon 1923–1926 yillarda Moskvadagi Adabiyot institutida tahsil olgan. Bu institutga o'sha paytda mashhur simvolist shoir Valyeriy Bryusov rahbarlik qilgan.

V.Bryusov yosh qozoq shoirining iste'dodiga yuksak baho byergan. Ayni paytda Mag'jon Moskvadagi "SHarq" nashriyotida ham faoliyat olib borgan. 1927 yil yozida Mag'jon Jumaboev vataniga qaytib, o'qituvchilik qilgan, bolalar uchun adabiyotlar, darsliklar yozgan.

20-yillar oxirida boshlangan qatag'on siyosati Mag'jonni ham chetlab o'tmagan. 1929 yili Mag'jon Jumaboev yolg'on ayblovlar bilan 10 yilga qamalgan. U jazoni SHimolda o'tagan. 1935 yili Maksim Gorkiyning vasiyligi bilan muddatidan oldin qamoqdan ozod qilingan. Afsuski, Mag'jonning ozodlikdagi hayoti uzoqqa cho'zilmagan. U o'rta maktabda rus tili va adabiyoti o'qituvchisi bo'lib ishlab yurganida, S. Sayfullin taklifi bilan Olma-otaga kelgan. 1937 yili 30 dekabr kuni Mag'jon ig'vo va bo'htonlar oqibatida yana qamoqqa olingan va otuvga hukm qilingan. 1938 yili 19 mart kuni hukm ijro etilgan.

Mag'jon bir she'rida mung bilan shunday degan:

Olisda og'ir azob chekkan bovrin,
CHEchakday xazonrezgi tekkan bovrin,
Qamalib qalin yovning o'rtasinda,
Qul qilib ko'zining yoshin to'kkan bovrin.
Oldingni og'ir qayg'u yopgan bovrin,
Umr bo'yi jafo chekkan yotdan bovrin,
Qonsirab yuragi tosh yovuz kaslar,
Tiriklay tyering shilib yotgan bovrin...

Mag'jon ilk ijodidan boshlab, millatning taqdiri, kelajagi, uning birligi, hamjihatligi uchun kuyungan bezovta qalbli shoirdir. Muxtor Avezov Mag'jonni Abaydan keyingi ulug' ma'rifatparvar, buyuk ijodkor sifatida e'tirof etgan. CHunki she'rlari, dostonlari, darsliklari, pedagogik faoliyati Mag'jonni shunday ulug'lash uchun asos byeradi (Manba: Mag'jon Jumaboev. Tanlangan asarlar. – Astana: "G'ылым" баспасы, 2018. – 238 b.).

Qozoq yozuvchisi va davlat arbobi **Saken Sayfullin** (taxallusi; asl ismi Saidvaqqos; **1894 – 1939**) Omskdagi o'qituvchilar seminariysida o'qib yurgan kezlari (1913— 1916)da she'rlar yoza boshlagan va uning she'rlari 1914 yili Qozonda «O'tgan kunlar» nomi bilan nashr etilgan. Saken Sayfullin Oqmo'lada «YOsh qazaq» shahar

yoshlari harakatini tashkil etib, «Tirikchilik» gazetasini nashr etgan. U Qozogʻiston maorif xalq komissari (1922), Xalq Komissarlari Kengashi raisi (1922 – 1925), «Enbekshi qazaq» («Mehnatkash qozoq») gazetasi va «Adabiyot maydoni» jurnalida muharrir (1922 – 1925), Qiziloʻrda xalq maorif instituti (1925 – 1928), Toshkent (1927 – 1928) hamda Qozoq pedagogika institutlari (1930 – 1937)da oʻqituvchi sifatida faoliyat koʻrsatgan. Saken Sayfullinning «Asov tulpor» (1922), «Doʻmbira» (1922), «Ekspress» (1926), «Turmush toʻlqinida» (1928) sheʼriy toʻplamlari, «Koʻkchetov», «Choʻloq saygʻoq» (1924), «Ayrilgan oqqushlar» (1925), «CHjan Saolin» (1927) dostonlari, «Baxt yoʻlida», «Qizil shunqorlar» (1920) pesalari, «Top yoʻl, toygʻoq kechuv» tarixiy-memuar romani (1927), «Oysha» (1922), «Yer qazuvchilar» (1928), «Mevalar» (1935) qissalari, qozoq adabiyoti va folklori haqidagi maqolalari bosilib chiqqan. Saken Sayfullin qozoq sheʼriyatiga «mayakovskiycha» yerkin sheʼr tuzilishini olib kirgan. Saken Sayfullin ayrim sheʼrlarida xalqni aldab, unga yolgʻon vaʼdalar byergan bolsheviklarni madh etgan. Uning «Baxt yoʻlida», «Qizil shunqorlar» dramatik asarlari ham 1920 yillarda yozilgan. Ular qozoq adabiyotida dramatik janrning shakllanishiga samarali taʼsir koʻrsatgan. Asarda Tyerlikboy oʻgʻlini mardikorlikka yubormaslik uchun yosh qizi Muslimani volost boshligʻi qari chol Nukyerboyga xotinlikka byermoqchi boʻladi. Lekin qizning akasi oʻqimishli, ziyoli Yermek singlisini bu falokatdan qutqarib, uni sevgan yigiti Birjon bilan birga qochirib yuboradi. Asarda oʻz manfaati uchun yosh qizini qari cholga byergan ota obrazi qoralanib, amaldorlar tovlamachi, poraxoʻr ekanligi tanqid qilingan. YOzuvchining «Tor yoʻl, taygʻoq kechuv» memuar romanida, «Oysha», «Yer qazuvchilar», «Mevalar» qissalarida asr boshidagi qozoq xalqining hayoti qalamga olingan. YOzuvchining «Qizil shunqorlar» dramasi oʻzbek sahnalarida ham qoʻyilgan. YOzuvchining «Koʻkchatov» dostonida bir necha afsona va rivoyat naql qilingan. «Buraboy» rivoyatida ikki oʻrkachli tuya odamlarga hech tutqich byermasligi, u ozodlikni yaxshi koʻrganidan odamlardan qochib, togʻlarda yashirinib yurishi, bizga Amyerika yozuvchisi Yernest Seton-Tompsonning «YOvvoyi yoʻrgʻa» asarini eslatadi. Ablayxonning oʻgʻli oʻz yigitlari bilan tuyani tutib olmoqchi boʻlgani, tuyani tiriklayin tutolmasligiga koʻzi etib, uni otib tashlagani, shunda tuya katta koʻk toshga aylanib qolgani bayon etilgan. Boshqa bir rivoyatda

qalmoqlardan asir olingan go'zal qizga uylanmoqchi bo'lganlarga shart qo'yilgani, unga qiz oq ro'molchasini uzoqqa ilib qo'ygani, shu ro'molchani kim urib tushirsa, qiz o'shanga turmushga chiqishga rozi bo'lgani, lekin hech kimning o'qi bu nishonga etmagani, majbur qilib uylanmoqchi bo'lishganida qiz ro'molchasi bilan birga toshga aylanib qolgani aytiladi. Bu joyni hozir ham «O'q etmas» deb atashar ekan. Umuman, dostonda Ko'kchatov haqidagi turli rivoyatlar jamlangan. Bu rivoyatlar muhim axloqiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Saken Sayfullin asossiz qatag'on qilinib, o'limidan so'ng oqlangan.

Qozoq yozuvchisi va jamoat arbobi **Sobit Muqonov (1900 – 1973)** 1930 – 1935 yillarda Moskvadagi Qizil professura institutida o'qigan. U 1936 – 1937, 1943 – 1952 yillarda Qozog'iston YOzuvchilar uyushmasiga rahbarlik qilgan. «Boy o'g'li» (1928), «Sof sevgi» (1931), «Temirtas» (1935), «Bo'tako'z» (1938) romanlarida qozoq xalqi bosib o'tgan tarixiy yo'lni aks ettirgan. Uning «Bo'tako'z» romani asosida pesa va kinossenariylar yaratilgan. «Mening maktabim» (1939 – 1953) avtobiografik qissasida yozuvchining bolaligi tasvirlangan. Adibning «Sirdaryo» romani (1947 – 1948)da ikkinchi jahon urushi davridagi hayot tasvirlangan. Sobit Muqonov o'zining «Mening maktabim» qissasi asosida «Hayot maktabi» trilogiyasini yozgan (1949 – 1953). Uning «CHo'qon Valixonov» (1954), «Saken Sayfullin» (1970) dramalari, «Bo'z to'lqinlari» (1956) romani, «Zamondoshlar haqida afsona» qissasi (1962), 3 kitobdan iborat «Oqqan yulduz» asari (1967 – 1970) XX asr qozoq adabiyotida muayyan o'rin tutadi.

Ijodini she'r yozishdan boshlab, qator dostonlar yaratgan Sobit Muqonovning roman, qissalari qozoq adabiyotida nasrning shakllanishida alohida o'rin tutadi. Bu ijodkor 30-yillardan e'tiboran nasriy asarlar yoza boshlagan. U «**Temirtas**», «**Bo'tako'z**», «**Hayot maktabi**», «**CHo'loq polvon**» singari roman, qissalarida qozoqlar hayotining keng manzarasini ko'rsatgan. Ammo ayni asarlarda hayot hodisalari davr hukmron mafkurasi nuqtai nazaridan yoritilgan.

YOzuvchining «Temirtas» romani Qozog'istondagi yer islohoti voqealariga bag'ishlangan. Romanda Sog'indiq, Qo'zibek, Murodbek va Temirtas kabi obrazlar qozoq ovulidagi yangi hayot tarafdorlari sifatida tasvirlangan. Lekin bosh qahramon asarda voqealarning faol ishtirokchisi emas, kuzatuvchisi bo'lib qolgan. Adib ikkinchi

romani “Bo‘tako‘z”da 1914 – 1920 yillardagi tarixiy voqealar ob’ekt qilib olinib, birinchi jahon urushi, Oktyabr to‘ntarishi, fuqarolar urushi davridagi ijtimoiy-tarixiy o‘zgarishlar Asqar, Bo‘tako‘z, Temirbek, Boltabek, Kuznesov, Bulatov kabi obrazlar vositasida byerilgan. Oddiy qishloq qizi Bo‘tako‘z va maktab o‘qituvchisi Asqar Do‘sanov romanning bosh qahramonlaridir. Ularga Kulakov, Itboy, Koshkin singari salbiy qahramonlarga qarshi qo‘yilgan. Asar yakunida bu kurash ijobiy qahramonlar g‘alabasi bilan tugaydi. S.Muqonovning “Hayot maktabi” romani avtobiografik asar bo‘lib, uning kompozitsiyasi kichik-kichik mustaqil hikoyatlardan iborat. Lekin bu hikoyatlar mazmunan bir-biri bilan uzviy bog‘langan. Roman uchun XX asr boshidagi qozoq xalqining hayoti asosiy ob’ekt qilib olingan. Podachi bola Sobit, batrak Muqan, Sobitning akasi Mustafo, o‘qituvchi Mullag‘ozi, G‘aybulla oqin asarning asosiy qahramonlaridir.

Sobit Muqonovning “CHo‘loq polvon” romanida 1916 yilgi xalq qo‘zg‘oloni arafasidagi va undan keyingi davrdagi voqealar tasvirlangan. Asarda bosh qahramon xalq oqini CHo‘loq polvon – Nurmag‘ambetning hayoti, boshidan kechirganlari misolida xalqning o‘z ozodligi yo‘lidagi intilishi yoritilgan.

CHor Rossiyasining zulm va istibdodi, uning xalqni ekspluatatsiya qilish yo‘lidagi hiyla-nayranglari, millat ichiga adovat urug‘ini sochishi kabi illatlarga qarshi kurashgan mard o‘g‘lonlar obrazi CHo‘loq polvon orqali tipiklashtirilgan. Rus zobitlari qozoqlarga o‘z joylaridan boshqa yoqqa ko‘chishni buyurgan. Qozoqlarning Qayroqli ko‘li bo‘yidagi ovuliga uryadnik o‘t qo‘yadi. CHunki ovul odamlari bu yerdan ko‘chishni istashmaydi. Boymirza va Qalampirning uylari ham yonib ketadi. Ularning o‘g‘illari Nurmag‘ambet bu vaqtda ovdan qaytayotgan edi. Baske qishloqning yonishiga podsho sababchi ekanini aytadi. YOz kelganda Nurmag‘ambet uryadnikning uyiga o‘t qo‘yib o‘chini oladi.

Qishda bo‘ri ovlashga borganida Nurmag‘ambetning qo‘llarini sovuq uradi. U barmoqlaridan ajraydi. To‘qsonboyning yil oshida u Tuya polvon bilan kurash tushib, uni engadi. Pang ota uni CHo‘loq polvon, deb ataydi. CHo‘loq polvon tsirkda xorijdan kelgan polvon Qora maskaning ham elkasini yerga tekkizadi. Uezd boshlig‘i CHo‘loq polvonni chaqirtiradi va unga tsirkda ishlashni taklif qiladi.

Asar markazida tarixiy voqealar tasviri tursa-da, ular muhabbat mavzusi ham uyg'unlikda qalamga olingan. Polvon qozoqlarning odatiga ko'ra Balqash ismli qizni otda olib qochadi. Avvaliga ovul yigitlari u bilan urishmoqchi bo'lishadi. Biroq Polvonning mardligini ko'rib, ular: Ovulimizning bitta qizi Polvonga sadag'a bo'lsin", deyishadi. U hukumatning adolatsizligi, zulmiga qarshi kurashadi. Uezd boshlig'i xalqqa Polvonni yomon ko'rsatishga urinib, turli bahonalar bilan uni qamab qo'yadi. Polvon G'aliya ismli quvnoq, hushchaqchaq ayolga ko'ngil qo'yadi. Balqash uni rashk qiladi, Polvon G'aliyaga bo'lgan his tuyg'ularini tan oladi va xotiniga: "ikki xotinning biri bo'lib o'tiraman desang, ixtiyoring", deydi. Garchi qizi Batenni ko'rib ko'ngli yumshasa-da, Balqashga bo'lgan munosabati soviydi. Polvon uezd boshlig'ining qizi Tatyani olib qochib, qizning otasiga: "Begunoh kishilarni qamoqdan ozod qilasan. Bundan buyon hayotingga daxl qilmayman", deb xat qilib byerasan, deb yozadi. Tatyani toqqa olib chiqib ketadi. Tatyana uning kuchliligi, mard va jasurligi uchun sevib qoladi. Uezd boshlig'i Polvonning shartlarini bajaradi.

Polvon Oqmo'lada yashaydigan G'aliyaning oldiga boradi. Bu ayolga Qo'rdaboy ham oshiq edi. U polvonning ustidan uezd boshlig'iga ig'vo xati yozib, uni qamatadi. Polvonning onasi Qalampir G'aliyaga uni qanday qilib qutqarish mumkinligini o'rgatadi. G'aliya turmaga borib hiyla-nayrang bilan Polvonni qutqaradi, turma yonib ketadi. Polvon hamma dushmanlaridan o'ch olish uchun onasidan ruxsat so'raydi. G'aliya uni bu niyatidan qaytara olmagach, o'zini osmoqchi bo'lganida Polvon uni ushlab qoladi. So'ng sartaroshnikida yashirinadi. Jandarm Polvonning onasi va otasini, G'aliyani qamab qo'yadi. Polvon uezd boshlig'ining uyiga bostirib kirib, unga to'pponcha o'qталadi. U polvonga pasport va unga hech kim tegmasin, degan mazmunda xat qilib byeradi. Polvon yurt kezib yuradi. Uni hamma yerda hurmat bilan kutib olishadi. U to'qigan o'lanlar xalq orasida mashhur edi. Bir ovulda Polvon o'zi fотиha byergan bola Kene uning o'lanlarini kuylaydi. Polvon bundan juda qattiq ta'sirlanadi.

Polvon yurtiga qaytadi. U endi ellikdan oshgan edi. Ovulga shov-shuvsiz kirib boraman desa ham uning yurtga qaytishi hamma yoqqa ovoza bo'lgan edi. U G'aliyaning uyiga kirib keladi. Bu vaqtda birinchi jahon urushi davom etayotgan, urushga qozoqlardan ham askarlikka odam olinayotgan edi. Hukumat xalqning

norozilik bildirishini taxmin qilar edi hamda unga Polvon rahbar bo‘ladi, deb xavotirga tushgan edi.

Davqora va Sizdiq Egorning uyida Polvonni o‘ldirish rejasini o‘ylashadi. Xalq Polvonni yaxshi ko‘radi, uni kim o‘ldirganini bilsa, xalq to‘polon qiladi. SHuning uchun Polvonni ov qilib yurgani chog‘ida o‘ldirishni rejalashtirishadi. Askarlikka olish xabari kelgach, xalq Polvonga yuzlanadi. Polvon: “Kurashamiz! Qo‘zg‘olamiz!” deydi va barcha qozoqlarni birlashishga chorlab, nutq so‘zlaydi. U ovdan qaytayotganda orqasidan otishadi. Oti Polvonni yo‘lga olib chiqqach, odamlar uni uyiga olib kelishadi. Kun botay deganda Polvon olamdan o‘tadi. Uni qarag‘ayning tagiga qo‘yishadi. Yon-atrofdan Polvonga “Birlashamiz!” mazmunida xatlar kelgan edi. Odamlar xatlarni o‘qishadi. Polvonning qarchig‘ayi uning qabriga kelib qo‘nadi va osmonga uchadi. Odamlar: “Polvon esini taniganidan byeri podshoga qarshi bosh ko‘tarishni orzu qilar edi. Mana, odamlar ko‘tarildi. Bu Polvonning arvohi parvoz qilgani emasmi?” deyishadi.

Adibning «**Temirtas**» romanida 30-yillarda tazyiq bilan majburan amalga oshirilgan yer islohoti, kolxoz tuzilishi bilan bog‘liq voqealar bayon qilinadi. «**Bo‘tako‘z**» romanida qozoq sahrolarida 1914 – 1920-yillarda kechgan voqealar, turli tabaqaga mansub kishilar o‘rtasidagi ziddiyat sinfiylik nuqtai nazaridan yoritiladi. CHunki o‘sha davrda hukmron mafkura adabiyotni quroliga aylantirib olgan, ijodkorlardan ijtimoiy hodisalarga markscha sinfiylik kurash nuqtai nazaridan yondashish talab qilinar edi. SHu bois sho‘ro saltanatidagi barcha xalqlar, jumladan, o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, turkman, ozarbayjon shoir, yozuvchi, dramaturglari hukmron mafkura mezonlariga muvofiq ish tutgan. Ularning sho‘ro siyosatiga itoat qilishdan bo‘lak iloji bo‘lmagan. CHunki majud siyosatga qarshi chiqqanlar ayovsiz jazolangan. **Abdulla Qodiriy, CHo‘lpon, Fitrat, Usmon Nosir** singari ulkan o‘zbek ijodkorlari mustabid siyosat qurboni bo‘lgani shundan dalolat byeradi.

Albatta, adabiyot – san’at hodisasi. U – hayot voqeligi va inson dunyosini so‘z vositasida badiiy obrazlarda akslantiradigan ijod turi. SHu bois, adabiyot ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarga bevosita bog‘liqdir. CHunki unda muayyan davr va undagi odamlar hayoti ifodalanadi. Har bir davr siyosati adabiyotga u yoki bu darajada, albatta, o‘z ta’sirini o‘tkazadi. SHo‘ro hukmronligi davrida turkiy va boshqa xalqlar

adabiyoti siyosat tazyiqi ostida qolgani bevosita shundan kelib chiqadi. Hukmron siyosat bu davrda adabiyotni o'z g'oyalari targ'ibotchisiga aylantirib, uning yo'riqlarini muhokama qilish, kamchiliklarni ko'rsatish, inkor etishni qat'iy ta'qiqlagan.

SHo'ro hukmronligi davrida o'zbek, ozarbayjon, qirg'iz, turkman, qozoq va boshqa xalqlar adabiyotiga 20 – 30-yillardan keyin hukmron mafkura o'z ta'sirini o'tkazgan. Sobit Muqonov ham boshqa ijodkorlar singari o'z asarlarida SHo'ro siyosatini targ'ib-tashviq qilgan. Jumladan, «Bo'tako'z», «CHo'loq Polvon», «Hayot maktabi» romanlarida boylar va kambag'allarni bir-biriga ayovsiz dushman sifatida ko'rsatgan. Bo'tako'z, maktab muallimi Asqar Do'sanov, Temirbek singari oddiy kishilar bilan Itboy, Kulakov, Koshkin, Volostnoy singari boy, amaldorlar o'rtasidagi qaram-qarshilikni asarining asosiy mundarijasiga aylantirib, boylar, mulkdorlarga nafratini ularga qo'ygan ismlari (Itboy, Kulakov, Koshkin kabi) orqali ham bildirgan.

SHo'ro davri adabiyotida 1916 yildagi qo'zg'olonlar boylar, amaldorlarga qarshi isyon sifatida talqin qilishgan. Sobit Muqonovning «CHo'loq polvon» romanida ham ana shu nuqtai nazar ilgari surilgan. Asarda xalq oqini CHo'loq polvon (Nurmag'ambet)ning xatti-harakatlari romantik qahramonlik darajasiga ko'tarib ko'rsatilgan. Romanda cho'loq polvon 1916 yilgi qo'zg'olonning faollaridan biri sifatida kambag'al, qashshoq bechora kishilarning manfaati uchun kurashgani ta'kidlangan.

SHo'ro davrida milliy adabiyotlar ijodkorlari uchun, ayniqsa, rus adibi Maksim Gorkiy va rus shoiri Vladimir Mayakovskiy asarlari ibrat namunasi bo'lib kelgan. O'zbek, ozarbayjon, qozoq, qirg'iz, turkman, tojik va boshqa xalqlar shoir, adiblari bu ikki ijodkorga yergashib, asar bitishgan. Masalan, **Sobit Muqonovning «Hayot maktabi»** tarixiy-avtobiografik romani **Maksim Gorkiyning «Bolalik», «Mening univyersitetlarim»** singari avtobiografik asosdagi asarlari ta'sirida yozilgan. «Hayot maktabi»da podachi bola Sobitning uqubatli bolaligi, u yashagan muhit, batrak Muqonning achchiq qismati hikoya qilingan. Oybek («Bolalik»), Abdulla Qahhor («O'tmishdan yertaklar») singari o'zbek adiblari ham avtobiografik asarlar yozishib, o'zlarining azob-iztirobga to'la bolalik yillarini qalamga olishgan. Sobit Muqonov, Oybek, Abdulla Qahhorning mazkur asarlaridan esa XX asr boshida Turkiston xalqlari

hayoti nihoyatda ayanchli kechgani anglashiladi. Tarixiy voqelik ham xuddi shundan dalolat byeradi. SHuning uchun Turkiston xalqlarning asr boshidagi uqubatli hayoti hikoya qilingan barcha asarlarni «sotsrealizm metodi talablari asosida bitilgan» deb uzil-kesil qoralab, keskin hukm chiqarib bo‘lmaydi.

Sobit Muqonov o‘zbek adiblari Oybek, Hamid Olimjon, Abdulla Qahhor, Zulfiya asarlaridan namunalarni qozoq tiliga tarjima qilgan. Uning asarlari o‘zbek tilida chop etilgan.

G‘abid Musrepov (1902 – 1985)ning ijodi XX asr 20-yillaridan boshlangan. Uning ilk hikoya va ochyerklari, «Girdob» (1928) qissasi uchun o‘sha davrda yuz byergan fuqarolar urushi mavzu qilib olingan. G‘abid Musrepovning «Qiz Jibek» (1934), «Omongeldi» (hamkorlikda, 1936), «Qo‘zi Ko‘rpesh va Bayan Suluv» (1939), «Okon-syeri va Oq-tuqti yoki SHoir fojiasi» (1942) kabi dramalari qozoq adabiyoti tarixida muayyan iz qoldirgan. «Qozoq soldati» (1949), «Uyg‘ongan o‘lka» (1953) romanlari yozuvchiga katta shuhrat keltirgan. Adibning «Onaning jasorati» (1958), «Dovonda» (1965), «Bir kun va bir umr» (1967), «Yillarimiz hikoyalari» (1979) singari hikoya va qissalar to‘plamlaridagi asarlarida, «Uchrashmay ketgan bir siymo» (1970) nasriy dostonida qozoq xalqi hayotining turli bosqichlari haqqoniy tasvirlangan.

G‘abid Musrepovning «Qozoq soldati», «Uyg‘ongan o‘lka» romanlari ham SHo‘ro davri afzalliklarini ma’qullashi, muammoni talqin qilishi jihatidan G‘abiden Mustafin romanlariga o‘xshab ketadi. Mazkur romanlarda ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar qahramonlar qismati orqali ochib byerilgan. “Qozoq soldati” romani qahramoni Xayrush ota-onasidan yerta ajralgach, boshidan ko‘pgina qiyinchiliklarni o‘tkazadi. Ulg‘aygan chog‘ida esa ikkinchi jahon urushi boshlanadi. Hayot mashaqqatlarida chiniqqan Xayrush urushga borib, dovyurak askar sifatida mardliklar ko‘rsatadi.

«Uyg‘ongan o‘lka» romanida kambag‘al ko‘chmanchi Boyjonning cho‘l bag‘ridan qop-qora tosh, ya’ni toshko‘mir topib olgani, konni kapitalist Igilik egallab olib, shaxta ochgani, unda ruslar bilan birga qozoqlar ishchi bo‘lib ishlagani, shaxtyorlarning mashaqqatli mehnati bayon qilinadi. Ushbu asarda usta Sandiboy, Sayit, Jabay, ovchi Alshagir, pahlavon Bo‘lanboy, rus injenyeri Ushakov, boy Juman

singari qahramonlar hayoti, faoliyati orqali qozoq sahrolarida sanoat paydo bo'lishi yoritiladi.

YOzuvchi G'abid Musrepovning "Qozoq soldati" romanida urushdan oldingi va urush davrida qozoq qishloqlarida bo'lib o'tgan voqealar, frontdagi dahshatli to'qnashuvlar oddiy qozoq yigiti hayotini tasvirlash orqali ochib byerilgan. "Uyg'ongan o'lka" romanida esa Qozog'iston cho'llarining qazilma boyliklarga mo'l ekanligi va bu sohadagi o'zgarishlar tasvirlangan.

YOzuvchining «Qiron qush qo'shig'i» hikoyasida ozodlikka, yerkka intilgan burgut obrazi orqali insonning ozodlik haqidagi orzu-istaklari ifodalangan. Yerjon ovchi Qiron qushi bilan ovga chiqqanida doim katta o'lja bilan qaytadi. U o'zining ov qushi yordamida ko'p kaklik, quyon, tulki ovlaydi. Kunlardan bir kun tulkining tyerisini shilayotgan Yerjonga qarab, qafasda turgan burgutning avzoyi buziladi, Buni tajribali ovchi Yerjon darhol payqagan bo'lsa-da, lekin unchalik e'tibor qilmaydi. Hikoyada burgutdagi o'zgarish quyidagicha tasvirlangan. «Burgutda esa rostakam o'zgarish sodir bo'lgan edi. U uchishni istardi, u bepoyon dalalarda kezishni istardi, u osmonni istardi. Burgut qanotlari bilan taxta qo'noqni shart-shurt urib, uni bu yerda ushlab turgan qayish bandlarni cho'yan tumshug'i bilan cho'qib, yulib-yulib tashlardi. Uning qalbidagi ozodlik sog'inchi, ozodlik qo'shig'i, osmon qo'shig'i butun jismini o'rtab, tobora ulg'ayib borardi». SHundan ikki kun o'tgach, Yerjon ovga chiqib, butalar orasidan sakrab chiqqan quyonga burgutini qo'yib yuboradi. Burgut esa quyonga e'tibor ham byermasdan tobora yuqorilab ketavyerdi. Ovchi uni qancha chaqirmasin, u qayrilib ham qaramaydi. Burgut ko'k uzra uchib, ko'zdan g'oyib bo'ladi. Hikoyaning ikkinchi qismida burgutning o'z qavmi orasidagi hayoti ham juda qiziqarli qilib tasvirlangan. Burgutlarning nasl qoldirish haqidagi hikoyalari va asar yakunida keksa burgutning yosh burgutchalarga byergan o'git-nasihatleri tyeran falsafiy tyeran ma'noga ega. Keksa burgut yosh burgutlarga: «O'zlaringiz osmonda, o'ylaringiz tubanda yurgandan ko'ra o'zlaringiz tubanda, o'ylaringiz osmonda yursin, chirog'im. YUksaklik nima-yu, tubanlik degani nima? SHunda tushunasizlar» deydi. G'abid Musrepovning «Hikoyalar» (1961), «Qissa va hikoyalar» (1970) to'plamlari, «Qozoq soldati» romani (1962) o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Qozog‘iston YOzuvchilar uyushmasi raisi (1953 – 1956), mas‘ul kotibi (1962 – 1964) sifatida faoliyat ko‘rsatgan **G‘abiden Mustafin (1902 – 1985)**ning ilk hikoyalar to‘plami «Yer SHoyin» (1929) deb nomlangan. YOzuvchining ishchilar hayotiga bag‘ishlangan «Hayot va o‘lim» romani (1941) XX asr qozoq nasrining sara asarlaridan biri sanaladi. Adibning «CHig‘anoq» (1945), «Qarag‘anda» (1952), «Bo‘rondan so‘ng» (1959), «Ko‘z ko‘rgan» (1-qism, 1963) kabi qissa va romanlarida qozoq xalqining turli tabaqa vakillari hayoti qalamga olinib, ularda ishchi-shaxtyorlar va yoshlar obrazi gavdalandirilgan.

G‘abiden Mustafinning «Hayot va mamot» («Qarag‘anda»), **«SHig‘anak Byersiev»**, **«Millionyer»**, **«Dovuldan so‘ng»** kabi romanlari, avvalo, mavzusining yangiligi bilan e‘tiborni tortadi. «Qarag‘anda» romani ajdodlari chorvaning izidan tirikchiligini o‘tkazgan qozoqlar orasidan etishib chiqqan dastlabki ishchilar hayotiga bag‘ishlangan. «SHig‘anak Byersiev» romanida qozoq sahrosidan chiqqan birinchi seleksionyer olim hayoti yoritilgan. «Millionyer» romanida bo‘lsa, armiya xizmatidan qaytgan harbiy zobit Jo‘mardning kolxoz tuzish ishida jonbozlik qilgani, biroq yangilikka intilmaydigan, o‘z maishatini o‘ylaydigan rais Jaqib bilan nizolashib qolgani haqida so‘z yuritilgan. «Dovuldan so‘ng» romanida ham xuddi «SHig‘anak Byersiev» asaridagi kabi qozoq sahrosi kishilarining dehqonchilik qilishga o‘tishi bilan bog‘liq voqealar, mojarolar gavdalandirilgan.

Ilyos Esenbyerlin(1915 – 1983)ning «Ko‘chmanchilar» roman-epopeyasi ham tarixiy mavzuda bo‘lib, u uch katta qismdan iborat. Asarda CHingizxon davridan tortib to XIX asrgacha kechgan tarixiy voqealarga munosabat bildirilgan. Mazkur asarda ba‘zi tarixiy faktlar noto‘g‘ri talqin qilingan. Masalan, Abulxayrxon va uning nevaralari SHayboniyxonga qo‘ygan ayblarning ko‘pchiligi asossizdir. Lekin, umuman olganda, adib juda ko‘plab tarixiy shaxslar haqida to‘g‘ri fikr bildirib, Qo‘qon xonlari bilan qozoq xonlari o‘rtasidagi munosabatlarni haqqoniy yoritgan. Romanda xalq oqinlari: Hasan Qayg‘u, Buxor Jirov obrazlari ham ishonarli gavdalandirilgan.

Qardosh qozoq adabiyotning yirik namoyandasi **Anvar Olimjonov (1930 yilda tug‘ilgan)**ning “O‘tror tangasi”(1966), “YAshil tog‘lar” (1964), “Quyosh sari borayotgan karvon” (1963), “Qoraqo‘ng‘ir ko‘prigi” (1969) kabi qissalari XX asr qozoq adabiyotining eng yaxshi asarlari qatorida turadi. Uning “Mahambet nayzasi”

romanida qozoq xalqining o'tmishi, bosqinchilar bilan kurashi, oddiy odamlarning orzu-umidlari aks ettirilgan. Mazkur romanda qozoq xalqining iste'dodli san'atkori Qurmong'oz, oqin Mahambet obrazi yorqin gavdalantirilgan. Anvar Olimjonov Qozog'iston unvyersitetini tugatgach (1954), 1955 yildan «Lityeraturaya gazeta», keyinroq «Pravda» gazetasining Qozog'istondagi muxbiri, «Qozoqfilm» kinostudiyasi bosh muharriri (1960 – 1970), 1971 yildan Qozog'iston YOzuvcilar uyushmasi birinchi kotibi sifatida faoliyat ko'rsatgan. 1958 yilda uning dastlabki asari «Oq do'st, qora do'st, sariq do'st» chop etilgan. Adibning «Mangu tomirlar» (1960), «Jamshid oynasi» (1970), «Qurmong'ozining bolalik chog'i» (1972), «Rudakiy taxti», (1974), «Muallimning qaytishi» (1978) singari qator roman va qissalarida hayot voqeligi haqqoniy tasvirlangan. «Do'stlar uchrashganda» (1959), «Suvda, quruqlikda ellik ming mil» (1962) kabi kitoblaridan adibning ochyerklari va publitsistik maqolalari o'rin olgan.

Anvar Olimjonov «O'tror tangasi», «YAshil tog'lar», «Quyosh sari borayotgan karvon» kabi qissalari o'quvchilar e'tiborini tortgan. Uning «Mahambet nayzasi» tarixiy romani qozoq adabiyotidagi eng yaxshi tarixiy romanlardan biri sifatida baholangan. Bu asarda tarixiy shaxs Mahambet oqinning xalq ozodligi uchun olib borgan kurashi tarixiy voqealar asossida juda ishonarli tarzda tasvirlangan. Xiva xoni bilan olib borgan muzokoralari Mahambetning nihoyatda aqlli, syermulohaza kishi ekanligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, romanda qozoqlarda o'rta juz xonligining tashkil topishidagi tarixiy voqealar ham qiziqarli tarzda aks ettirilgan. Asarda Pavel 1-ning qozoq xalqiga nisbatan olib borgan siyosati, uning urug'lar o'rtasida kelishmovchilikdan foydalanib, qozoq yerlarini asta-sekinlik bilan egallab olishi, xon Bekey, Xon Jangir kabilarning o'z xalqiga o'tkazgan zulmi haqqoniy tasvirlab byerilgan.

«Mahambet nayzasi» asarida mashhur xalq oqini Mahambet obrazi chizilib, XIX asr boshidagi Xiva xonligi tasarrufidagi o'lka hayoti manzaralantiriladi. Romanda ma'rifatsizlikdan kelib chiqadigan johillik, ma'naviy qashshoqlik kishilar boshiga qanchalik kulfat keltirishi ziddiyatli voqealar orqali yoritib byerilgan. Xalq oqini Mahambet davra, yig'inlarda haqiqatni aytib, kambag'al, beva-bechoralarning yonini oladi, boylarning johilligi, shafqatsizligi, shuhratparastligini keskin qoralaydi. U qozoq

urug‘lari o‘rtasida nizo, adovat tug‘dirayotgan kimsalarning qilmishlarini fosh etadi. Qozoq xoni Jangirxon xalq orasida obro‘-e‘tibori baland Mahambetdan o‘z manfaati yo‘lida foydalanadi. Uni o‘z yonida yurishga, Astraxan, Petyerburg singari shaharlarga birga borib kelishga, Orenburgdagi farzandlarini o‘qitishga majbur qiladi. Jangirxonning kishilarga nohaq zulm o‘tkazishlari esa Mahambetni nafratlantiradi. SHuning uchun Mahambet uning xizmatini tark etadi. Maxambet Jangirxonning ta‘qiblaridan qochib, Xiva xonligiga keladi. Uni Olloqulixon o‘z saroyida qabul qilib, marhamatlar ko‘rsatadi. Mahambet Xivada ko‘pgina do‘stlar orttiradi. Munis, Zeliliy kabi o‘z davrining dongdor shoirlari bilan tanishib, saroyda o‘tkazilgan adabiy mushoirlarda ishtirok etadi. «Mahambet nayzasi»ning ikkinchi qismida qozoq xalqining mashhur kuychisi, bastakori Qurmong‘ozi hayoti haqida hikoya qilinadi. U ham xuddi Mahambet singari zamonasidagi adolatsizliklardan nolib, kuyinib o‘tgani qiziqarli voqealarda bayon etiladi. Romanning oxirgi uchinchi qismida Mahambet etti yil cho‘l-sahrolarda kezib, o‘ziga hammaslaklar to‘plagani, Isatoy botir bilan birlashib, Jangirxonga qarshi kurash olib borgani, goh uni engib, goh mag‘lubiyatga uchragani bilan tanishtiriladi. Asar so‘nggida Mahambetning bosqinchi rus askarlariga qarshi urushda fojiali halok bo‘lgani ma’lum qilinadi.

Qozoq adabiyotida XX asr 50-yillarigacha she‘riyat etakchilik qilgan. **Jambul Jabaev, Toir Jarokov, Sobit Muqonov, Abdulda Tojiboev, G‘ali O‘rmonov, Qosim Omonjalov, Sirboy Mavlenov, Xolijon Bekxojin, Jumag‘ali Sain** singari ijodkorlarning she‘r, dostonlari bu davr qozoq adabiyoti umumiy manzarasini belgilagan. Romanlari bilan tanilgan Sobit Muqonovga o‘xshagan ijodkorlar ham 20 – 40-yillarda ko‘plab she‘r, dostonlar bitishgan. Ularda davrning dolzarb ijtimoiy muammolari hukmron mafkura talablari asosida gavdalantirilgan. **Sobit Muqonovning «Oq ayiq», «Sovet Armiyasi haqida qo‘shiq», «Kolxoz ovulining bir kuni», Toir Jarokovning «Po‘lat quyuvchi», «Oqim», «CHo‘lda o‘rmon shovullaydi», Abdulda Tojiboevning «Qurmong‘ozi», «Bolalik», «Jambul»** dostonlari ana shunday asarlar sirasiga kiradi.

Qozoq adabiyotida nasr o‘zbek, turk, ozarbayjon adabiyotiga nisbatan kechroq shakllangan. Bu adabiyotda to‘laqonli nasriy asarlar, asosan, XX asr 20-yillaridan paydo bo‘lgan.

Saken Sayfullinning 1927 yilda e’lon qilingan **«Tor yo‘l, toyg‘oq kechuv»** asari qozoq adabiyotidagi, **M. Elebaevning «Uzoq yo‘l»** asari (1936 yil) esa qirg‘iz adabiyotidagi dastlabki romanlar sirasiga kiradi. Tatar yozuvchisi **Olimjon Ibrohimovning «Qozoq qizi»** romani 1909 – 1911 yillarda yozilgan bo‘lsa-da, u kitob holida 1925 yilda bosilib chiqqan. Abdulla Qodiriyning 1922 yildan «Inqilob» jurnali sahifalarida bosila boshlagan, 1925 yilda bo‘limlari alohida-alohida e’lon qilingan, 1926 yilda yaxlit kitob holida nashr qilingan **«O‘tkan kunlar»** asari esa O‘rta Osiyo xalqlari adabiyotidagi rosmiyan birinchi romandir. Chunki bu asar jahonning ko‘pgina xalqlari adabiyotida e’tibor topgan roman janri mezonlariga to‘la-to‘kis muvofiq keladi. «O‘tkan kunlar» muallifining ikkinchi romani – «Mehrobdan chayon» 1928 yilda yozib tugallangan va 1929 yilda Samarqandda bosilib chiqqan. Adibning har ikki romani o‘ziga xos uslubda yozilgan bo‘lib, ularning syujeti qiziqarli voqealar, keskin to‘qnashuvlar asoslangan. SHuning uchun ham E. E. Byertels: «Abdulla Qodiriy romanlari butun tarkibi bilan o‘ziga xos uslubda yozilgan. Dunyoda beshta, ya’ni fransuz, rus, ingliz, nemis va hind romanchilik maktablari bor edi. Endi oltinchisini – o‘zbek romanchiligi maktabini Abdulla Qodiriy yaratib byerdi», degan.

Roman janri XX asrga kelib, adabiyotidagi o‘shish-o‘zgarish darajasini belgilaydigan o‘ziga xos mezonga aylangan. Milliy adabiyotlarning bo‘y-basti, avvalo, undagi romanlarga qarab belgilanadi. Roman davr adabiyotining qiyofasini, ijodkor iste’dodi darajasini ko‘rsatadigan ko‘zguga aylangan. SHuning uchun bu davrda barcha xalqlar adabiyotida ko‘plab romanlar maydonga kelgan. Masalan, birgina o‘zbek adabiyotida 90-yillargacha 200 dan ortiq roman bosilib chiqqan.

Tarixiy mavzudagi romanlar barcha turkiy xalqlar adabiyoti rivojida alohida o‘rin tutadi. Jumladan, qozoq adabiyotidagi eng e’tiborli asarlar ham tarixiy mavzudagi romanlardir. Muxtor Avezovning tarixiy mavzudagi «Abay», «Abay yo‘li» romanlaridan keyin Anvar Olimjonov va Abdujamil Nurpeisov romanlari e’tibor qozongan. **Anvar Olimjonovning «Mahambet nayzasi», «O‘tror tangasi», Abdujamil Nurpeisovning «Qon va tyer»** romanlari o‘tmish voqeligini keskin konfliktlarda gavdalantirishi, o‘ziga xos qismatga ega qahramonlar obrazi gavdalantirilgani bilan diqqatni tortadi.

Abdujamil Nurpeisov (1924 yilda tugʻilgan)ning “Qon va tyer” (1961 – 1970) trilogiyasida birinchi jahon urushi va undan keyingi davrda qozoq oʻlkasida sodir boʻlgan murakkab voqealar qalamga olingan. Ushbu asar uchun Orol boʻyida yashaydigan kishilarning hayoti obʼekt sifatida tanlangan hamda ularning uqubatli turmushi haqqoniy aks ettirilib, pyersonajlarning ruhiy kechinmasi, orzu-umidlari taʼsirchan tasvirlangan. Asar bosh qahramoni Elomon obrazida oʻsha davr kishilarining boshidan kechirganlari gavdalandirilgan. Taqdiri murakkab kechgan Elomon turma azobini tortadi, frontda yurib, dahshatli janglarda ishtirok etadi, eng yaqin kishisi – sevgan xotini Oqbolani yoʻqotib, yolgʻizgina jigari Raydan judo boʻladi. “Qon va tyer” trilogiyasi qahramoni Elomon oʻquvchi koʻz oʻngida XX asrning murakkab voqealari girdobiga tushgan inson sifatida namoyon boʻladi.

Birinchi kitobda Elomon qismatida Orolboʻyi baliqchilarining nochor hayoti, mashaqqatli mehnati, ularning boylar tomonidan xoʻrlanishi, rus mustamlakachilari tarafidan tahqirlanishi, ikkinchi kitobda Elomon va boshqalar oʻz hayotini oʻzgartirishga kirishgani, uchinchi kitobda Elomon bolsheviklar hamkoriga aylanib qizil askar sifatida SHoʻro tuzumiga qarshi boʻlganlar bilan kurash olib borgani maʼlum qilinadi. Asarda Elomon va Oqbolaning qismati qiziqarli gavdalandiriladi. Qozoq choʻllarida asrlar davomida hukm surgan qabilalar, urugʻlar oʻrtasidagi nizolar, beklar, boylar, boʻlislarning oddiy odamlarga oʻtkazgan zulmli, zoʻravonligi, inson qadrining toptalishi naqadar xunuk ekanligi ishonarli voqealarda asosida yoritiladi.

Albatta, shoʻro davri qozoq adabiyotidagi tarixiy romanlarda ham oʻtmish voqeligi hukmron mafkura talablariga muvofiq talqin qilingan. Xususan, mahalliy boylar, biylar, xonlar obrazi koʻproq qora boʻyoqlarda tasvirlangan. Ammo mahalliy boylar, amaldorlarning aksariyati feʼl-atvorida maishatparastlik, shuhratparastlik, molidunyoga oʻchlik kuchli boʻlgani, oddiy odamlar xor-zor hayot kechirgani, adolatsizlik hukm surgani, buning oqibatida, oʻlka ijtimoiy-iqtisodiy tanazzulga yuz tutganki, bu tarixiy haqiqatdan ham koʻz yumib boʻlmaydi.

Abdujamil Nurpeisovning “Qon va tyer” trilogiyasi, “Soʻngi qarz” dilogiyasi, avtobiografik xaraktyerdagi “Kurlyandiya”(“Uzoq kutilgan kun”) romani qozoq adabiyotining yutugʻi sifatida eʼtirof etiladi. YOzuvchining “Qon va tyer” trilogiyasi asosida yaratilgan spektakllar teatr sahnalarida namoyish qilingan. “Xotiralar yodi”,

“O‘ylar”, “Orol mening – taqdirim, Orol mening – azobim”, “Moviy tog‘lar o‘lkasi” kitoblarida yozuvchining dolzarb mavzudagi ochyerklari jamlangan. “So‘nggi qarz” dilogiyasi Orolning ekologik muammosiga bag‘ishlangan. Abdujamil Nurpeisovning asarlari ko‘pgina xorijiy tillarga tarjima qilingan.

SHarq adabiyotining bir uzvi bo‘lgan qozoq adabiyotida ham tabiiyki, she‘riyat alohida o‘rin tutadi. Oqin, jirovlar yaratgan doston, tyermalar bu adabiyotning ulkan boyligi hisoblanadi. Biroq XX asrda qozoq she‘riyatida ham tub o‘zgarishlar yuz byerdi. U shakl, mazmun jihatidan jiddiy yangilandi. Unda jahon xalqlari adabiyoti ta’sirida yangi janrlar paydo bo‘ldi. Bu jarayonda, ayniqsa, rus adabiyoti muhim rol o‘ynadi. O‘zbek, turkman, qirg‘iz, ozarbayjon adabiyotlari bilan qiyoslaganda qozoq adabiyoti bilan rus adabiyoti o‘rtasidagi aloqalar yertaroq boshlangan. Bu, avvalo, ikki xalqning tutash hududda istqomat qilishi, qozoq o‘lkasi avvalroq Rossiya mustamlakasiga aylanganligi bilan izohlanadi.

SHo‘ro hukmronligi davrida mahalliy xalq vakillari, ayniqsa, ziyolilari o‘z farzandlari rus tilini yaxshiroq o‘rganishini istab, o‘g‘il-qizlarini rusiy zabon bog‘cha, maktablarga byerishgan. CHunki rus tiliga e’tibor benihoya baland bo‘lgan. SHuning uchun mahalliy xalq vakillari orasidan rus tilida ijod qiladigan ko‘plab shoir, yozuvchi, dramaturg, rejissyor, aktyor, olimlar etishib chiqqan. 30-40-yillarda tug‘ilib, rus tilini o‘z ona tilisidan ko‘ra yaxshi o‘zlashtirgan avlod 60-yillardan boshlab, sho‘ro davlatida madaniyat, san’at, adabiyot, fan-texnika, sanoat, ishlab chiqarishning «ob-havo»sini belgilaydigan darajaga ko‘tarilgan. Rus tilini durust bilmaydigan iste’dodli ijodkorlar esa «soya»da qolib ketgan. Ular asarlarini ruschaga tarjima qildirishga urinishgan. CHunki bu o‘sha paytda rus tili adabiyot, san’at sohasida emas, hayotning boshqa sohalarida ham o‘sish-ulg‘ayishning asosiga aylangan.

Bu hodisa ko‘hna tarix uchun aslida yangilik emas. Hayotning jumboqlaridan biri shuki, har bir davrda qaysidir bir tilning mavqei boshqalariga qaraganda balandroq bo‘ladi. Masalan, Byeruniy, Ibn Sino, Imom Buxoriy, at-Tyermiziy, Zamaxshariy, imom G‘azzoliy yashagan davrlarda SHarqda arab tilining e’tibori baland turgan. SHuning uchun ular barcha asarlarini arab tilida yozishgan. Nizomiy, Dehlaviy esa o‘z «xamsa»larini fors tilida bitgan. CHunki o‘sha paytda bu til adabiyot, she‘riyat tili sifatida obro‘ topgan.

SHo‘ro hukmronligi davrida o‘zbeklar, qozoqlar, qirg‘izlar, turkmanlar va boshqa xalqlarning dunyo xalqlari bilan ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy aloqalari keskin cheklab qo‘yilgan. Oqibatda, turkiy xalqlarning SHarq xalqlari bilan qadimiy aloqalari, madaniy hamkorligi deyarli to‘xtab qolgan. Turkiy xalqlar xorij bilan Rossiya hukmron doiralariga ma‘qul tarzda muomala-munosabatda bo‘lishga majbur qilingan. Tazyiq, ta‘qiblar ziyolilar, ijodkorlarning dunyo xalqlari bilan keng ko‘lamda aloqa o‘rnatishlariga imkon byermagan.

Qozoq shoiri **O‘ljas Umarovich Sulaymonov** (1936 yilda tug‘ilgan) rus tilida ijod qiladi. «Arg‘umoqlar» (1961), «Tun – parijlik qiz» (1970), «Har bir kun – tong» (1973), «Sohilni aniqlash» (1976), «Osiyo» (Az i YA) (1975) singari ko‘plab asarlari bosilib chiqqan. SHoirning «Loy kitob», «Olovning ko‘chishi» singari asarlari, qator kinossenariylari ham e‘tibor qozongan. O‘ziga xos ohang, ifoda uslubiga ega bu shoirning 1961 yil aprelida yozilgan «Qoyilmisan insonga, zamin» dostoni osmonda uchib ketayotgan ayeroplardan sohib tarqatilgan. Bu asar insonning koinotga qilgan ilk parvozigaga bag‘ishlangan. Dostonda inson aql-tafakkurining ulug‘vorligi, uning intilishlari beqiyosligi hukmron siyosat g‘oyalariga mos ravishda o‘ziga xos she‘riy shaklda sharaflangan.

Qozoq shoiri, jamoat arbobi, diplomat O‘ljas Sulaymonov Qozoq univyersiteti geologiya fakultetini (1959) va M.Gorkiy nomidagi Adabiyot institutini (1961) tugatgan. 1983 yildan Qozog‘iston YOzuvchilar uyushmasi boshqaruvi birinchi kotibi sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Uning «Quyoshli tunlar» (1962), «Qutlug‘ tongotar» (1964), «Maymun yili» (1967), «Sopol kitob» (1969), «Sohilni belgilash» (1978) kabi she‘riy kitoblari, «Oqdaryo ustida» (1970), «Butun baxt» (1975), «Az i YA» (1975) va boshqa she‘riy, nasriy, esse kitoblari zamonaviy qozoq adabiyotida muayyan o‘rin tutadi. SHoirning bu asarlarida qozoq xalqi hayoti, SHarq mavzusi, hozirgi yoshlar takdiri diqqat markaziga qo‘yilgan. O‘ljas Sulaymonovning she‘rlari falsafiyligi, ritmik izlanishlar yaqqol sezilishi va she‘riy birikmalarining murakkabligi bilan ajralib turadi.

O‘ljas Sulaymonov o‘z asarlarini rus tilida yozsa-da, u chinakam qozoq shoiri, turkiy ijodkordir. CHunki uning she‘rlarida qozoq sahrolarining kengligi, qozoq kishilarining qadim turkiylarga xos jo‘mardligi, tantiligi gavdalandiriladi, zamonning

eng dolzarb muammolariga ham turkiylar tarixi ulug‘vorligi nuqtai nazaridan yondashiladi. O‘ljas Sulaymonov sahro kishilari turmushi, urf-udumlari, yashash tarzi, dunyo va hayot haqidagi o‘y-kechinmalarini jo‘shqin ehtiros bilantqalamga oladi. Hayotni, tiriklikni:

Zamin, aylanayin, o‘rgulay, zamin,
Jonu dilim bilan Senga boylandim.
Dardingni olayin, qurbon bo‘layin,
So‘ngsiz yo‘llaringda tinmay aylangum

deya ulug‘lagan shoir xalqi urf-udumiga xos hodisa - «qiz quvdi»ni mana bu tarzda akslantiradiki, u o‘zining yangicha mazmuni bilan tuyg‘ularni to‘lqinlantiradi:

Qani, quvib et, yigit! / Otni ayab netarsan,
Oshiq bo‘lsang chindanam, / Ot o‘lsayam, etarsan.
Seni sevaman, yigit, / Quvib etgin,
Muchchi ol, / Sadolar girvatida
Ikki yuzim bo‘ldi ol, / Qara, / SHamol etib olib,
Qo‘ynimda yotib olib, / YUrak bag‘rimni ezdi,
Oh, yana qolding, yigit. / Mazax qilar seni oy,
Bir o‘zim / CHo‘l bag‘rida, / Qo‘llarimda jon qolmadi,
Qon sizar ot yag‘iridan. / YOMonlar-ey,
YOMonlar, / Siz-da oyga shyeriksiz...
Eng dovyurak yigitga, / Kunday kyerak yigitga
Otmas / Eshshak byeribsiz.

(SHavkat Rahmon tarjimasi).

O‘ljas Sulaymonov ijodida turkiy qavmlarning qadim tarixini ulug‘lash, uni o‘rganishga da’vat etish alohida o‘rin tutadi. SHoirning «Osiyo» («Az i YA») asarida turkiy til, turkiy madaniyatning dunyo xalqlari tarixidagi o‘rni haqida bahs yuritilib, slavyan xalqlarining mashhur «Igor jangnomasi»da qadim turkiy tilga xos ko‘pgina so‘zlar mavjudligi ko‘rsatiladi.

SHoir asarlarida kutilmagan tashbehlar, qo‘llanilmagan qiyos, chog‘ishtirishlar yarq etib ko‘rinib, so‘zlar yangicha ohanglari bilan tovlanadi. SHe’rning so‘nggi satrlaridagi xulosa, yakunlar mutlaqo xayolga kelmagan, faqat shoir kashf etgan fikr,

mushohadalar ekanligi bois xayolni daf'atan o'ziga tortadi. SHoirning she'rlari, dunyo keng ekanligi, insonning fe'l-atvori, taqdir-qismati, odamlararo munosabatlar qiziq va chigal kechishi haqida o'ylatadi. San'at, adabiyot asarlarining ahamiyati esa ularning Odam va Olam haqida qaydarajada o'ylantirishi bilan belgilanadi.

Ijtimoiy hayotda adabiyotning ahamiyati ortib, u turmushga faol ta'sir ko'rsata oladigan vositaga aylangan paytda boshqa janrlarga qaraganda dramaturgiyaga e'tibor kuchayadi. Qadimgi yunon dramaturgiyasi bunga misol bo'la oladi. XX asr boshida ham adabiyot mustamlaka asoratida qolgan turkiy xalqlar ongi, tafakkuri, dunyoqarashini o'zgartirishning tayanchi vositasiga aylanadi. Omma ongini yangilikka tortish zarurati tufayli milliy adabiyotlarda ilgari mavjud bo'lmagan drama, komediya, tragediya, roman singari yangi janrlar paydo bo'ldi. Mahmudxo'ja Behbudiy 1911 yilda «Padarkush» asarini yozib, o'zbek adabiyotida dramaturgiya janrini boshlab byerdi. Muxtor Avezov 1917 yilda «Enlek Kebek» asarini yozib, qozoq dramaturgiyasiga asos soldi. Unda o'zaro dushman ikki qabila yoshlarining asriy an'analarni buzib, bir-biriga ko'ngil qo'yishi, urug' oqsoqoli fatvosi bilan cho'pon Kebek va suluv Enlek qatl qilinishi ko'rsatiladi. Urug' oqsoqollarining bir-biriga adovati, shuhratparastligi yoshlarning muhabbatiga zomin bo'ladi. Urug' oqsoqoli Kengirboy ikkinchi urug' boyi Karamandaga nisbatan fe'li kengroq, oqilroq ekani ko'rsatiladi. Afsuski, ma'rifatsizlik hukm surgan muhitda u singari yaxshilarning emas, Karamanda kabi shafqatsizlarning qo'li ustun turadi. Muxtor Avezov dastlabki asaridayoq hayotning ana shu haqiqatiga diqqatni jalb etadi.

Jahon adabiyotida aksariyat mashhur dramalar muhabbat mojarolari mavzuiga bag'ishlangan. Masalan, Sofoklning «SHoh Edip», SHekspirning «Otello» kabi asarlari markazida muhabbat fojialari turadi. Qozoq adabiyotida ham ishq-muhabbat bilan bog'liq chigal mojarolarga bag'ishlangan ko'plab dramalar yaratilgan. Ularning aksariyati folklor motivlari asosida yozilgan. G'. **Musrepovning «Qiz Jibek»**, **«Qo'zi ko'rpeshe va Bayan suluv»**, **A. Tojiboevning «Jomor gilami»**, **Jumalievning «Birjon va Sora»** dramalari ana shunday asarlar sirasiga kiradi. **M. Avezovning «Abay»**, **«Tungi sado»**, **G'. Musrepovning «Omongeldi»** dramalari esa qozoq adabiyotidagi eng yaxshi tarixiy-biografik asarlardir. Ular aniq tarixiy shaxslar hayoti asosida yozilgan.

M. SHoloxov nomidagi xalqaro mukofot sovrindori, taniqli qozoq adibi **Sobit Do'sanov (1940 yilda tug'ilgan)**ning "Tog' yo'li", "Ikkinchi hayot" romanlari, "Adashmang, odamlar", "Sakson beshinchi yil bahori", "Qutlug' tong", "Jafokash zamin taqdiri" publitsistik asarlari, "Dovul", "Yertaga byuro", "Vasiyat" singari pesalari hamda ko'plab qissa va hikoyalari zamonaviy qozoq adabiyotida o'ziga xos o'rin tutadi. S. Do'sanovning "Arvona" asari dunyoning o'ttizdan ortiq tiliga tarjima qilingan. Bu asar tabiat to'g'risidagi, vatanga muhabbat haqidagi nasriy doston, deb e'tirof etiladi. Mazkur asarda ona tuya – arvonaning o'z vatanini sog'inishi va unga intilishi, bu yo'lda duch kelgan to'siqlari, tortgan azob va mashaqqatlari juda ta'sirchan ifodalanadi.

Qozoq adabiyotida zamonaviy mavzuga bag'ishlab ham qator dramalar bitilgan. Ularda ijtimoiy hayotning turli muammolari yoritilgan. M. Avezov sho'ro davri kishilari hayoti, kurashi haqida «CHegarada», «Nomus gvardiyasi», «YAlang'och qilich» singari dramalar yozgan bo'lsa, A. Tojiboevning «YAkka daraxt o'rmon emas», «Mayra» pesalarida bugungi kun kishilari hayoti, intilishlari gavdalantirilgan.

Taniqli qozoq yozuvchisi **Dukenboy Do'sjanov(1942 – 2013)**ning ijodi hikoyalar yozish bilan boshlangan. Adibning «O'tror», «Forobiy» tarixiy qissalari ancha muvaffaqiyat qozongan. Uning «Ipak yo'li» romanida qozoq xalqi tarixiga murojaat qilinib, mo'g'ul bosqinchilarining Dashti qipchoqni zabt etishi, ularga qarshi kurashgan qozoq vatanparvarlarining obrazi gavdalantirilgan. Romanda qadimgi Ipak yo'lidagi savdo karvonlari va turli xalqlarning vakillari obrazlari juda ta'sirchan ifodalanagan.

O'tror hokimi Ilonchiq Qodirxon obrazi aqlli, tadbirkor davlat arbobi sifatida ko'rsatilgan. U so'nggi nafasigacha qal'ani himoya qilib, juda ko'p sonli mo'g'ul lashkariga uzoq vaqt qarshilik ko'rsatgan. Oshaqboy, Qipchoqboy, Barchinoy kabi pyersonajlarning ko'rsatgan jasorati ishonarli yoritilgan. Asarda xalq turmushiga oid lavhalar ta'sirchan chiqqan. Romanda xalqning urf–odatlari, bayramlari, milliy sport o'yinlari, tabobati haqida ham ma'lumot byerilgan. Qipchoqlarning qadimgi davlati bosh shaharlaridan biri O'trorning chingiziylar tomonidan qamal qilinishi, xalq hamjihat bo'lib, shaharni himoya qilishi turli xarakterlardagi pyersonajlar xatti-harakati orqali aks ettirilgan. Ushbu romanda qalamga olingan Xorazmshohning

xatosi, Temur Malikning elchini o'ldirishi, 450 ga yaqin savdogarning qatl etilishi, keyin mo'g'ullar urush e'lon qilishi tarixiy faktdir. YOzuvchi ana shu tarixiy voqealarni badiiy haqiqatga aylantira olgan. Romanda O'tror kutubxonasi ko'rinishi, Hisomiddin, Pirmuhammad, Ismoil kabi olimlar obrazi ham ishonarli chizilgan. "Ipak yo'li" romani sho'ro davrida yozilganligi uchun bo'lsa kyerak, muallif rus savdogarlarini bilimdon, adolatparvar qilib tasvirlagan, Ilonchiq Qodirxonning rus davlati bilan aloqa bog'lashi ijobiy hodisa sifatida talqin etilgan. Romanda qozoq xalqining qadimda chet el bosqinchilariga qarshi qahramonona kurash olib borgan diqqat markaziga qo'yilgan.

Turkiy xalqlar adabiyoti orasida munosib o'ringa ega qozoq adabiyoti XX asrda turli janrlar bilan boyidi. Unda, ayniqsa, nasr rivoj topdi. Qozoq she'riyati shakl-shamoyili, obrazlar dunyosida ham jiddiy o'zgarishlar ro'y byerdi. Qozoq madaniyati uchun tamoman yangi hodisa sifatida paydo bo'lgan dramaturgiya sohasida salmoqdor asarlar yozildi. Nasr, she'riyat, dramaturgiyadagi eng yaxshi asarlarda hayot hodisalarini, inson dunyosini ta'sirchan aks ettirishga intilish namoyon bo'ldi. Qozoq adabiyotidagi bu o'zgarishlar jarayoni turkiy xalqlar adabiyoti, shuningdek, rus adabiyotidagi yangilanishlar bilan uyg'un holda kechdi. Qozoq adabiyotining eng sara asarlarida ijtimoiy hodisalar, kishilararo munosabatlar, insonning ichki olamiga umuminsoniy qadriyatlar nuqtai nazaridan yondashilib, hayotning abadiy muammosi – Ezgulik va YOvuzlik o'rtasidagi kurash diqqat markaziga qo'yildi. Ezgulikni ulug'lash, haqiqatga intilishga da'vat etish ushbu asarlarning mazmun-mohiyatini belgilaydi. Har bir milliy adabiyotning asl qiyofasini esa ana shunday asarlar ko'rsatadi.

Adabiyot:

Abay. Saylanma. – Toshkent, 2018.

Abay. Tanlangan asarlar. – Toshkent, 1995.

Abay. O'lanlar. – Toshkent, 1954.

Abdujamil Nurpeisov. Qon va tyer. – Toshkent, 1976 – 1979.

Avezov M. Kim aybdor?: Hikoya. – // Jahon adabiyoti, 1997. №2. - B.151 - 163.

Anvar Olimjonov. Mahambet nayzasi. – Toshkent, 1975.

Asl o'lan boqiydir. – // Jahon adabiyoti, 2005. №8. - B.54 - 60.

- Gʻabid Musrepov. Hikoyalar. – Toshkent, 1961.
- Gʻabid Musrepov. Qiron qush qoʻshigʻi. – Toshkent, 1970.
- Gʻabid Musrepov. Qozoq soldati. – Toshkent, 1985.
- Doʻsanov S.** Arvona: Nasriy doston. – // Jahon adabiyoti, 2000. №9. - B.106 - 115.
- Doʻsanov S.** Dildagi ohim mening... Qissa. – // Jahon adabiyoti, 2006. №3, - B.55 - 81.
- Doʻsanov S.** Uchrashuv. – // Jahon adabiyoti, 2011. №12. - B.92 - 104.
- Jumaboy Magʻjon.** Sohibqiron soʻzi. – // Jahon adabiyoti, 1998. №1. - B.79 - 92.
- Zeyfyert E.** Qaldirgʻoch polaponlarini asrang. – // Jahon adabiyoti, 2011. №12.-B.92-107.
- Isabekov D.** Bonapartning uylanishi. Drama. – // Jahon adabiyoti, 2013. №10. - B.127 -144.
- Isabekov D.** Muhojir: Esse. – // Jahon adabiyoti, 2014. №12. - B.105 -113.
- Karataev M. Kazaxskaya lityeratura na sovremennom etape. - Alma-Ata, 1979.
- Karataev M. Kazaxskaya lityeratura. - Alma-Ata, 1960.
- Kekilboev A.** Poygatoʻriq. Qissa. – // Jahon adabiyoti, 1999. №10. - B.87 - 110.
- Kratkaya lityeraturnaya ensiklopediya. T. 1. - Moskva, 1962.
- Kratkaya lityeraturnaya ensiklopediya. T. 2. - Moskva, 1964.
- Lityeraturnyy ensiklopedicheskiy slovar. - Moskva, 1987.
- Magʻavin M.** Tiriklik qoʻshigʻi. Qissa. – // Jahon adabiyoti, 1998. №10. - B.110 - 148.
- Magʻjon Jumaboev. Tanlangan asarlar. – Astana, 2018.
- Mirtemir tarjimasidan namunalar.** Abay. Qozogʻim. – // Jahon adabiyoti, 2010. №5. - B.151
- Muratbekov S.** Ultugʻan. Hikoya. – // Jahon adabiyoti, 2013. №10. - B.9 - 22.
- Musrepov F.** Doʻstlar hazili. – // Jahon adabiyoti, 2002. №7. - B. 140 -152.
- Mustafin Gʻ. Qaragʻanda. Roman. – Toshkent, 1956.
- Mustafin Gʻ. CHigʻanoq. Roman. – Toshkent, 1962.

- Muxtar Auezov. Мысли разных лет. – Alma-ata, 1959.
- Muxtor Avezov. Abay. Abay yo‘li. – Toshkent, 1957–1960.
- Muxtor Avezov. Qarash-qarash. – Toshkent, 1962.
- Oydin ko‘lga qo‘nsa oqquvlar.** – // Jahon adabiyoti, 1999. №9. - B.162 - 172.
- Ravshanov E.** CHo‘lpon. – // Jahon adabiyoti, 2010. №10. - B.132 -137.
- Sayra, do‘mbiram: Qozoq she‘riyati antologiyasi. – Toshkent, 2005.
- Sobit Do‘sanov. Qashqir uligan tun. – Toshkent, 2017.
- Sobit Muqonov. Hayot maktabi. – Toshkent, 1954.
- Sobit Muqonov. CHo‘pon bola. – Toshkent, 1961.
- Sobit Muqonov. Bo‘tako‘z. - Toshkent, 1962.
- Sobit Muqonov. CHo‘loq polvon. – Toshkent, 1970.
- Sulaymonov O‘.** Arg‘umoqlar. – Toshkent, 1976.
- Sulaymonov O‘.** Aylanayin. – Toshkent, 1988.
- Sulaymonov O‘.** Aylanayin sendan, Zamin-onajon. – // Jahon adabiyoti, 2010. №11. B.Z -11.
- Sulaymonov O‘.** Qizil chopar va qora chopar. Sahro tuni; Javzo. – // Jahon adabiyoti, 2006, №5. - B. 107 -111.
- Sulaymonov O‘.** Sururli bir nido: She‘rlar. – // Jahon adabiyoti, 2002. №4. - B.Z - 8.
- Sulaymonov O‘.** Tulporlarning tuyoqlari zirqirar. – // Jahon adabiyoti, 2013, №10. - B.23 - 25.
- Tog‘ kabi yuksak... Buyuk qozoq adibi M. Avezovning 100 yilligiga. – Toshkent, 1997.
- To‘lametov Q.** O‘ljas. – // Jahon adabiyoti, 2002. №4. - B.9 - 15.
- Turmag‘ambet Iztileuli.** Ummondan durdonalar. – // Jahon adabiyoti, 2008. №8. - B.60 - 63.
- O‘razalin N.** O‘zingsan bu dunyoda suyanganim. – // Jahon adabiyoti, 2004. №2. - B.46 - 53.
- SHoxonov M.** Adashgan taraqqiyot yoki Qayirxonning e‘lon qilinmagan farmoni: Doston-iqrornoma. – // Jahon adabiyoti, 2006. № 11. - B. 16 - 26; № 12. - B. 18 - 24.

QIRG‘IZ ADABIYOTI

Xalqlarning paydo bo‘lishi uzoq davom etgan juda murakkab jarayon bo‘lgani uchun bu xususda turli taxminlar ilgari surilib, har xil afsona, rivoyatlar to‘qiladi, yozma manbalardagi bir-birini inkor etadigan qaydlarga murojaat qilinadi. “Qirg‘iz” nomi ham ilk bor “geogun” shaklida xitoycha “Xanshu” (“Xan sulolasi tarixi”, milodning 1-asri) yilnomasida miloddan avvalgi 203 yilgi voqealar bayonida tilga olingan. Qirg‘izlarning kelib chiqishi to‘g‘risida turli qarashlar mavjud. Nafaqat qirg‘iz, boshqa xalqlar, jumladan, turkiy qavmlarning kelib chiqishi haqida ham ko‘pgina afsona, rivoyatlar to‘qilgan va ular turlicha talqin etilgan. Mashhur adib

CHingiz Aytmatovning “Oq kema” qissasida SHoxdor ona bug‘u to‘g‘risidagi afsona naql qilinib, qadimda qirg‘iz qabilasi Enasoy daryosi bo‘yida, Sibir kengliklarida yashagani, o‘sha zamonlarda odamlar bir-biriga adovat bilan qaragani, ular uchun bir-birini o‘ldirib, mol-mulkini talab, kun kechirish odatga aylangani, qabilalar bir-biri bilan to‘xtovsiz urush qilgani, dushmanlar qirg‘iz qabilasini qirib tashlagani, bir o‘g‘il va bir qiz esa qo‘lsavat uchun po‘stloq shilgani o‘rmonga ketib omon qolgani, dushman qabilaning xoni qavmdoshi cho‘tir yuzli maymoq kampirga: “Bu qirg‘iz bolalarini o‘rmonga olib borib o‘ldir. Qirg‘iz zoti qolmasin!” deb buyruq byergani, kampir xonga itoat etib, bolalarni Enasoy daryosi bo‘yiga olib borib, quturib oqayotgan daryoga otib yubormoqchi bo‘lganida, to‘satdan yonida ona bug‘u paydo bo‘lib, kampirdan qirg‘iz bolalarini tilab olgani va ularni dushman turgan yerdan uzoq Issiqko‘lga yergashtirib kelib, onalik qilgani, qirg‘izlar SHoxdor ona bug‘u asrab qolgan ana shu o‘g‘il-qizdan tarqalgani hikoya qilingan.

Atoqli qirg‘iz adibi CHingiz Aytmatov o‘z xalqining nomi to‘g‘risida fikr bildirib: “O‘g‘uzning o‘g‘li Tog‘inxon beshta o‘g‘il ko‘radi: o‘sha o‘g‘lonlaridan birining ismi Qirg‘iz bo‘ladi. U – qirg‘iz xalqining qadimiy ajdodi. Bundan tashqari, o‘zimning shaxsiy farazim ham bor. Uni qabul qilish ham, qabul qilmaslik ham mumkin. “Qir” degani “tog‘, qoya” degan ma‘noni anglatadi, “o‘g‘uz” (“ho‘kiz”) – turkiy xalqlarning eng asosiy urug‘laridan biri bo‘lgan. Demak, qirg‘izlar “qir-o‘g‘iz”dir, ya‘ni “tog‘li ho‘kiz”, deydi. (Aytmatov CH., SHoxonov M. CHo‘qqida qolgan ovchining ohi-zori: (Asr adog‘ida aytilgan istig‘for). –Toshkent: “SHarq”, 1998. -432 b. –B. 319.)

Qirg‘iz adabiyoti ham boshqa xalqlar adabiyoti kabi xalq og‘zaki ijodi – folklor janrlari asosida shakllangan. Qirg‘iz xalq ijodida “Qurmonbek”, “Kojajash”, “Yerto‘shuk”, “Janish Bayish” kabi asarlar asrlar osha yashab keladi. “Yerto‘shuk”da tabiatdagi sirli kuchlar, inson aql-tafakkurining qudrati to‘g‘risida, “Kojajash”da olam va odam haqida, “Kedeyxon”da ijtimoiy hayot to‘g‘risida, “O‘ljaboy bilan Kishimjon”da sevgi-muhabbat haqida so‘z ketadi. Ushbu kichik eposlarda qirg‘iz xalqi turmushining turli jihatlariga e‘tibor qaratilgan. Ulardagi falsafiy mushohadalar, ibratli so‘zlar xalqning ko‘p asrlik turmush tajribasiga asoslangan. Xalq og‘zaki ijodining ushbu betakror namunalarida elatlarning yashash tarzi, oilaviy hayoti ta’sirchan

voqealarda yorqin yoritilgan. “Manas” eposi esa qirg‘iz folklorining cho‘qqisidir. Qirg‘izlar ko‘chmanchi hayot kechirgani bois ularning yozma adabiyoti o‘zbek, turk, ozarbayjonlarga qiyoslaganda, kechroq shakllangan. Manbalarda qirg‘izlar XX asrgacha o‘z yozma adabiyotiga ega bo‘lmagani qayd etiladi (Lityeraturnyy ensiklopedicheskiy slovar. (Pod obsh. red. V.M. Kojevnikova, P.A. Nikolaeva). –M.: «Sov. ensiklopediya», 1987. – 752 s. – S. 153). XX asr 20-yillarigacha qirg‘iz adabiyoti folklordan iborat bo‘lgan va unda og‘zaki she‘riy janrlar etakchilik qilgan. XX asrgacha bo‘lgan qirg‘iz adabiyoti tarixi, asosan, xalq og‘zaki ijodi asarlaridan iborat bo‘lib, turli mavzudagi yertaklar, qo‘shiqlar va dostonlarda qirg‘iz xalqining hayoti, ularning orzu-umidlari aks ettirilgan. Hajviy va yumoristik mazmundagi latifalarda Ko‘sa va Kal obrazlari gavdalanitirilgan. Aldar Ko‘sa haqidagi yertaklarda dolzarb ijtimoiy muammolar ko‘tarib chiqilgan. “Ko‘rman ek”, “Yertobildi”, “Yertushtik”, “Jonil Mirzo” kabi xalq qahramonlik dostonlari juda mashhurdir. Qirg‘iz xalqining butun dunyoga mashhur dostonlaridan biri, shubhasiz, “Manas” eposidir. Bu asarda xalqning ko‘p asrlik tarixi, uning chet el bosqinchilari zulmiga qarshi olib borgan kurashi aks ettirilgan. Bu she‘riy asarning hajmi nihoyatda katta bo‘lib, uch katta qismdan iborat. Birinchi qismda Manasning qahramonliklari naql etilsa, ikkinchi qismda Manasning o‘g‘li Semetey, uchinchi qismda esa uning nabirasi Seytekning hayoti, sarguzashtlari hikoya qilinadi. “Manas” eposi o‘z ichiga ko‘pgina dostonlarni qamrab oladi. Mazkur eposda Manasning el-yurt ozodligi uchun ko‘rsatgan qahramonliklari mahorat bilan tasvirlangan. U qirg‘iz elini afg‘on va qalmoq bosqinchilari zulmidan xalos qiladi, Farg‘onaga kelib bobodehqondan dehqonchilikni o‘rganadi, turli o‘lkalardan kelgan polvonlarning ko‘pchiligi bilan do‘stlashadi. Umuman, eposda Manas o‘z xalqining porloq kelajagi, baxt-saodati uchun kurashgan, adolatparvar, insonparvar qahramon sifatida tasvirlangan. Eposning Semetey va Seytek hayotiga bag‘ishlangan qismlarida ko‘proq ishq-muhabbat va hayotiy-maishiy mavzularga e‘tibor byerilgan. Qirg‘iz baxshilarining aksariyati faqat shu dostonni kuylaydilar. Manaschi baxshilar Manasning qalmoq xoni yuborgan Alvasti Kojart Alp, Kuchku, Joloy kabi pahlavonlar ustidan yerishgan g‘alabalarini, ayniqsa, ko‘tarinki ruhda, jo‘shib kuylashadi.

“MANAS” eposi

“Manas” eposi nafaqat qirg‘iz, balki umumturkiy adabiyotning muhtasham cho‘qqilaridan biridir. Ushbu qahramonlik eposi hajmining salmoqdorligi, syujetining keng tarmoqliligi, voqealar qamrovining kengligi jihatidan ham ulkan badiiy obidadir. “Manas” eposi bag‘rida bepoyon ma’no ummoni chayqalib yotadi. “Manas” uch qismdan tashkil topgan bo‘lib, u 450 ming misradan iborat. Lekin ayrim manbalarda “Manas”ning hajmi sakson bosma taboq, ya’ni bir million misradan iboratligi qayd qilinadi. (Manas: Qirg‘iz xalq dostoni (nasriy bayon muallifi: Kengash Jusupov; Tarj. T. Adashboev. –T.: CHo‘lpon, 1995. – 240 b.) Aniqrog‘i, turli variantga ega eposning shuncha qismi yozib olinib, kitob holida chop etilgan. Manas – ushbu eposning asosiy

qahramonidir. Dostonda Manas, uning o'g'li Semetey va Semeteyning o'g'li Seytekning boshidan kechirganlari – dushmanlariga qarshi qahramonona kurashi naql qilingan. Eposda qirg'izlar hayoti keng yoritilgan bo'lib, ko'pgina sohalar to'g'risida so'z yuritilgan. SHuning uchun “Manas” – qirg'iz xalqi hayotining badiiy qomusidir”, deyiladi. Qahramonlik ruhiga yo'g'rilgan ushbu eposda bosqinchilarga qarshi ayovsiz kurash olib borish, vatanni dushmanlardan himoya qilishga hamisha tayyor turish, adolat tantanasi uchun kurashish, zolimlarga nafrat bilan qarash, milliy qadriyatlar, diniy an'analarga amal qilishga da'vat etiladi. Bir-biri bilan zanjir halqalari kabi bog'lanib ketgan voqealarda Manas, uning o'g'li, nabirasidan tashqari yana ko'plab pyersonajlar qatnashadi. Har biri o'ziga xos hayot yo'li, fe'l-atvoriga ega yuzlab pyersonajlar orasida Baqay, Almambet, Qo'shay, Sirg'oq, Xonikey, Aloke, CHubaq, Oychurek kabi qahramonlar alohida ajralib turadi. Asarda salkam yuz yil ichida kechgan voqealar bayon etilgan. Bu voqealar turli joylarda – Uzoq SHarqdagi Amur daryosi bo'ylarida, Oltoyda, O'rta Osiyodagi qishloq, shaharlarda kechadi. Voqealar xalq og'zaki ijodiga xos tarzda boshlanib, asta-sekin kengayib, tarmoqlanib, rivojlanib boradi va yakuniga etadi. Mana shunday yaxlitlik bo'lgani bois “Manas” mahobatli asarga aylangan. Birinchi qismining o'zi 250 ming misradan ortiq mazkur epos jahon adabiyotidagi eng ulkan dostonidir.

Ma'lumki, xalq og'zaki poetik ijodiyotiga ko'p variantlilik xosdir. Xalq og'zaki poetik ijodi, avvalo, o'zining shu xususiyati bilan yozma adabiyotdan ajralib turadi. Yertak, rivoyat, afsonalargina emas, “Alpomish”, “Go'ro'g'li” kabi yirik hajmli dostonlarning ham ko'plab variantlari mavjud. Hozirgacha “Manas”ning ham 70 dan ortiq varianti yozib olingan. Mazkur asarni o'rganish XIX asrdayoq boshlangan. Qozoq olimi CH. Valixonov, keyinroq V.V. Radlov “Manas”dan parchalarni yozib olib, ma'nosini rus va nemis tillariga tarjima qilib, matbuotda chop etishgan. XX asrda “Manas” Sog'imboy O'rozbekov, Sayoqboy Qoralaev kabi oqinlar ijrosida yozib olingan. V. Jirmunskiy, M. Avezov, Rumiyo Qodirboeva va boshqalar doston to'g'risida salmoqli tadqiqotlar yaratishgan.

Qirg'iz xalqining milliy iftixori ushbu epos to'g'risida ikki jildli “Manas” ensiklopediyasi nashr etilgan. Mirtemir dostonning birinchi qismini, Sulton Akbariy jiddiy qisqartirish bilan ikkinchi qismini, T. Adashboev “Manas”ning bolalar uchun

tayyorlangan variantini o‘zbek tiliga tarjima qilgan. 1995 yilda turkiy tilli davlatlarda “Manas”ning 1000 yilligi xalqaro miqyosda umumxalq bayrami sifatida keng nishonlangan.

“Manas”da hayoti jangu jadallarda kechgan, kunlarini, tunlarini doim bosqinchilar hujumidan xavfsirab o‘tkazgan ajdodlarimizning quvonch va qayg‘usi, olam va odam to‘g‘risidagi tasavvur va o‘ylari, hayot haqidagi mushohadalari ifodalangan. SHuning uchun bo‘lsa kyerak, CHingiz Aytmatov: “Qachonki, xorijiy o‘lkalarga safarga otlansam, o‘zim bilan “Manas”ni va Muxtor Avezov kitoblarini birga olib ketaman”, degan. Qozoq shoiri Muxtor SHoxonov esa: “Dunyo xalqlarining og‘zaki ijodida ko‘p ajoyib eposlar, lirik-nasriy yertaklar, hikoyalar bor. Lekin qamrovi jihatidan “Manas”ga teng keladigan bitta ham asar yo‘q. Agar “Iliada” bilan “Odisseya” qo‘shilsa, ikkovining hajmi ham “Manas”dan yigirma barobar kichik bo‘ladi. Hind xalqining faxri bo‘lmish “Mahobxorat” esa qirg‘izlarning eposidan ikki yarim barobar ixcham. Qirg‘izlarning buyuk oqinlari olti oy mobaynida eposni tinimsiz kuylagan bo‘lsalar-da, lekin baribir oxiriga etkaza olmaganlar. Bu – mo‘‘jiza. Inson xotirasi shuncha narsani yodda saqlab qolishi mumkinligini tasavvurga sig‘dirib bo‘lmaydi”, degan. (Aytmatov CH., SHoxonov M. CHo‘qqida qolgan ovchining ohizori: (Asr adog‘ida aytilgan istig‘for). –T.: “SHarq”, 1998. – 432 b. – 71-bet).

“Manas” eposi boshdan-oxir insonparvarlik ruhiga yo‘g‘rilgani, yerk, adolat ulug‘langani bois asrlar osha yashab keladi. “Iliada”, “Odisseya”, “Alpomish”, “Ramayana”, “Mahobxorat”, “Igor jangnomasi”, “Qo‘rqut Ota kitobi” kabi xalq og‘zaki poetik durdonalarining turli tillarga tarjima qilinishi, ular asosida filmlar, sahna asarlari, tasviriy san‘at, haykaltaroshlik asarlari yaratilishi ham aslida ulardagi shu xususiyat bilan bog‘liqdir. Adabiyotning ushbu asl asarlarida har bir odam, u boy yoki kambag‘al ekanligidan qat‘i nazar, ardoqlanishga, hurmat-ehtiromga munosibligi, inson uchun adolat, haqiqat barcha narsadan aziz ekani, odam vatanini sevishi, har bir kishi xalqi manfaatini o‘z shaxsiy manfaatidan ustun qo‘yishi lozimligi, asrlar mobaynida amal qilingan an‘analarni asrab-avaylash zarurligi xususda so‘z ketadi. Mazkur asarlarda, qaysi zamonda yashashmasin, insonning shaxsiy hayoti, u istasin-istamasin, boshqalar bilan bevosita aloqadorligi, kishilararo munosabatlar esa juda murakkab kechishiga e‘tibor qaratiladi. SHu bois jahon adabiyotining ayni

namunalarida talay o'xshash jihatlar, bir-birini to'ldiradigan mantiqiy bog'lanishlar mavjudligi yaqqol seziladi. Birinchidan, mazkur eposlarda qahramonlarning dunyoga kelishi ilohiy kuchlar bilan bevosita bog'liqligi, og'ir ahvolda qolgan qabila, elat afsonaviy qudratga ega odam chiqishini mushtoqlik bilan kutgani haqida so'z ketadi. Ikkinchidan, qahramonlar, albatta, hukmdor, boy-badavlat xonadonda tug'iladi. Uchinchidan, uning ota-onasi uzoq vaqt farzandsizlikdan qiynaladi. To'rtinchidan, qahramon ko'pincha ota-onasining yolg'iz farzand bo'lib qoladi. Beshinchidan, qahramon o'z tengdoshlaridan, atrofidagi barcha odamlardan jismoniy kuch-qudrati, aqliy salohiyati bilan alohida ajralib turadi. Oltinchidan, qahramonga, albatta, yon-veyeridagi yaqin kishilari hasad qiladi. Ettinchidan, qahramon eng mushkul shartlarni bajaradi va bunda unga dushmanlari ichidan chiqqan do'sti yordam byeradi. Sakkizinchidan, qahramon, albatta, mashaqqatli safarga chiqib, ko'p to'siqlarga duch keladi, qiyin ahvolda qoladi. To'qqizinchidan, qahramonga doim oti ko'maklashadi. Xalq og'zaki poetik ijodida bu kabi o'xshash, uyg'un jihatlar yana ko'p kuzatiladi. "Alpomish" dostonida ham, "Qo'rqut Ota kitobi"dagi aksariyat hikoyatlarda xuddi shu holat alohida bo'rtib turadi.

"Manas" eposi: "Karvonlarga sarbonlar hamkor zamonlarda, tulporining tuyog'i tolinqiragan, jangchi oy nurida belbog'ini echmay, ot ustida qushuyqu qilgan davrlarda..." deya insoniyatning qadim zamonlarini ta'riflash bilan boshlanadi. Qirg'iz folklorining ushbu durdonasida odamzodni o'zaro nizo, mojaro, kelishmovchilik va urushlar azaldan azoblab kelganiga shu tarzda ishora qilinadi. So'ng qirg'iz eli qadim el ekanligi ta'kidlanib, "yer yigiti "qanotim" deb qorabayir ushlagan" bu elning "niyatlari asl, bayrog'i yashil, o'zi taloto'p, do'stidan ko'ra dushmanlari ko'p" bo'lgani qayd etiladi. Keyin qirg'iz elning hukmdorlari: Qoraxon, O'g'izxon o'z qavmiga bosh bo'lib davru davron surgani, lekin "Haq taolo hech bir narsani adabiy yaratmagani" bois ular ham qora yerni makon tutgani, O'g'izxondan Alanchaxon, Ko'chayxondan No'g'ayxon, No'g'ayxondan O'rozli, Usan, Boy, Jaqip ismli to'rt o'g'il dunyoga kelgani, Qora Xitoy xoni Esenxon yon qo'shnisi No'g'ayxonning yeru boyliklarini bosib olgani, Jaqip xitoy va qalmoqlarning zulmidan bezib, qirq uyli qirg'iz bilan birga, Oltoyga kelib qolgani, avliyosifat Oqbolta qirg'izlarga yaxshilik qilib, ularning boshini qovushtirgani eslatiladi. Oqboltaning elga yuzlanib: "Xalqning

orasini yomon niyatli odamlar buzadi. Elning yomoni bo‘lmaydi” (7-bet) degan gapi eposning eng ta’sirchan o‘rinlaridan biri sanaladi.

Almambet ko‘p jihatdan Qorajonga o‘xshaydi. “Alpomish” dostoni qahramoni Qorajon – Alpomishning eng yaqin do‘sti. U Alpomishning ko‘p mushkullarini oson qiladi. Qorajon qalmoq elining pahlavonlaridan biri bo‘lsa-da, Alpomishga yordam byeradi. U Alpomishning oti Boychiborni minib, uning nomidan poygada qatnashadi. Almambet ham qalmoq, u – xitoylarning pahlavoni. U “bandaning pahlavoni” deb ta’riflanadi (120-bet). Manas Almambet bilan do‘st bo‘lib qolishini tushida ko‘radi. Lekin ramz, ishoralarga o‘ralgan bu tushining ma’nosini u tushunmaydi. Manas Hazratalining tog‘ida o‘n ikki qanotli o‘tovda uxlab yotganida ajabtovur tush ko‘rib, cho‘chib uyg‘onadi. Tushining ta’birini so‘rash niyatida to‘rt ulus donishmandlari, ulamolarini to‘plash uchun xabar yo‘llaydi. Qirq kun o‘tib, vakillar yig‘ilishadi. Ziyofat dasturxoni ustida Manas ko‘rgan tushini ma’lum qiladi. Manasning aytishicha, u “Oqqula otini minib ketayotganida yo‘lda poynagi oltin, sopi mis, qizil rangli qamchini ko‘radi. Qo‘liga olib, havoga siltasa, zuvillagan ovoz chiqadi. Toshga ursa, toshni ikkiga bo‘ladi. YOniga ossa, o‘ng tarafi og‘irlashib ketadi (qilich chap tarafga osiladi). Qilich yo‘lbarsga aylanadi. Manas qirga chiqsa, barcha jonzotlar unga ta’zim qiladi. Yo‘lbars tezda qarchig‘ayga aylanadi. Qarchig‘ay osmonda uchib sayraganida yerdagi jonivorlar qochishga joy topolmay qoladi. Manas “quyruq boshi yaraqlagan” oppoq junli ana shu parrandani o‘ng kaftiga qo‘ndirib kelayotganida uyqusidan uyg‘onib ketadi. Hojiboy oqsoqol Manasning tushida ko‘rib, o‘ng kaftiga qo‘ndirgan qarchig‘ayi Almambet ekanini aytadi. Manas Almambetga: “Tuynugimdan tushgan qutlug‘ nur bo‘lding”, deya murojaat qilib, o‘z elini: “Asli turk qavmiga mansubmiz. Tangriga, yer-suvga, Umay onaga toat-ibodat qilamiz. Tog‘larga yo‘lanib, chorvachilik bilan shug‘ullanamiz. Xalqimiz yer kavlaydigan hayvonlar va tezak cho‘qiydigan qushlarning go’shtini emaydi. Tug‘ni ko‘kimtir osmondan, olovni chehradan, tamg‘ani oydan olganmiz. Qish davrida kunbotar tomonda, yozda kunchiqar tarafda yo‘lbarsday yo‘rtgan, uyushgan yurtmiz”, deb tanishtiradi. Almambet esa unga: “Men issiq suvdan tili kuygan kuchukday og‘ir ahvolga tushganman. Boshimdan ko‘p voqealar o‘tdi. Omadim qo‘ldan ketgan paytda qirg‘izlar meni bag‘riga oladimi, yo‘qmi, deb tashvish chekayotgan edim. Ming qatla shukr. Biz

o'zgalarni tan olmay, "yovvoyilar", "tog'lik qaroqchilar" deb nazarga ilmay, ularga takabburlik bilan munosabatda bo'lardik. Odamning yomoni bo'larkan-u, elning nobopi bo'lmas ekan. Har qanday xalqning arsloni ham, ahmog'i ham o'ziga yarashadi", deb aytadi (125-bet). Epos syujetidagi barcha voqealardan shunday xulosa kelib chiqadi. Dostonda qirg'izlarning xitoy va qalmoq bosqinchilariga qarshi kurashi to'g'risida naql qilinadi. Aslida hech qachon xalqlar bir-biri bilan urush qilmaydi. Urushni hukmdorlar boshlaydi, jabrini esa oddiy odamlar tortadi. Hukmdorlarning yomon yo'lga kirishiga esa ularning tabiatidagi takabburlik, shuhratparastlik sabab bo'ladi. Ular o'zining fe'l-atvoridagi ana shu illat tufayli atrofidagi niyati buzuvchi amaldorlarning ta'siriga tushadi. Oqboltaga o'xshagan elga yaxshilikni sog'inadigan oqsoqollar esa odamlarni yarashtirishga, muammolarni ko'pchilik bilan maslahatlashib, hal etishga harakat qilishadi. Ularning hamjihatlikka chaqiruvchi nasihat-o'gitlari, maslahatlari kishilarni to'g'ri yo'lga boshlab, barchaga ma'naviy madad byeradi. Oqbolta eng mushkul vaziyatlarda Jaqip, Manasning ko'makchisiga aylanadi. Ammo xizmatlarini hech qachon minnat etib, pisanda qilmaydi. SHuning uchun Oqbolta "avliyosifat zot" deyiladi. Qalmoq, mang'ul, xitoylar zulmidan ezilgan qirg'iz qabilasi hayotidagi yangi davr Jaqip boshchiligidagi qirq uyli qirg'izlarning Oqboltaga duch kelishidan boshlanadi. Oqbolta bir-biri nizolashib qoladigan qirg'izlarga har jihatdan ko'maklashib, boshini qovushtiradi. Jaqip Oqboltaning maslahatlariga amal qilib, tezda mol-davlatga yerishadi, qirg'izlar orasida, ular bilan yonma-yon yashayotgan qalmoqlar, boshqa qabilalar o'rtasida obro'-e'tibor qozonadi.

Eposda voqealarni naql etish asnosida ishtirok etuvchilarning portreti chizilib, ularning yoshi, fe'l-atvori, qiziqishlari, mashg'uloti to'g'risida ham, albatta, to'xtalib o'tiladi. Bu esa "Manas"ning asl badiiy asar ekanligini namoyon etadi. Masalan, Jaqip "Qirq o'tovli qirg'iz Oltoyga og'ib kelib qolganida Jaqip hali suyagi qotmagan, bo'z bola edi. YOshligidan qalmoq, mang'ul va xitoylarning kamsitishlarini ko'rib, zo'rliklariga chidab voyaga etdi. Ochin-to'qin qolib, xorlikka, azob bilan zorlikka chidab, ularning tilini o'rgandi. G'o'labirdan kelgan, farosatli, bir so'zli, uddaburon yigit bo'lib o'sdi. Qo'rslik-qo'polligi o'rnini og'ir-bosiqqligi egallab, Jaqip qalmoqlar bilan yaxshi qo'shnichilikni yo'lga qo'yib, oldi-sotdi ishlariga o'rganib qoldi va CHiyirdi ismli ayolining ustiga qalmoq qizi Baxtdavlatni to'qol qilib nikohiga oldi",

deya tanishtiriladi (8-bet). Dostonda boshqa qahramonlarga ham ana shu tarzda ixcham va ma'nodor ta'rif byerilib, ularning tarjimai holi, fe'l-atvoriga xos eng muhim jihatlar ma'lum qilinadi. To'qol – kenja xotin. Kundoshlarning eng keyingisi to'qol xotin sanaladi.

Jaqip Oltoyda xorlik, zorlikka chidab, mehnat qilib, “tentirab yurgan o'n chog'li qirg'izga dalda bo'lib, yer o'zlashtirib, dehqonchilik sirlaridan voqif bo'lib, qunduz, suvsar, silovsin tyerilarini, oltin, kumushlari-yu, oshlangan ko'nlarini qo'shni xalqlarning ipak, adrasiga, idish, tovog'iga almashtirib, xo'jaligini tiklab oladi”. Lekin u farzandsiz ekanligidan o'kinadi. Tog'-toshlarga chiqib, Ollohga iltijo qilib, farzand so'raydi. Eposda uning bu holati haqida: “Jaqip farzand so'rab, ko'zidan yoshi shashqator bo'lib, bag'ri g'am-anduhga to'lib, sutli buloqqa sig'indi. Asovbeldagi yolg'iz Archaning egasi Oqtoyloqqa topgan-tutganini nazr-niyoz qildi. CHiyirdi bilan Baxtdavlatni yergashtirib, ota-bobolarining qabrini ziyorat etib, YAratganning o'ziga ko'p marta iltijo qildi”, deyiladi. Islomdan avval ajdodlarimiz tabiat hodisalariga: olovga, quyoshga, oyga, suvga, buloqqa, archaga, ota-bobolar qabriga sig'inishgan va o'zlari sig'ingan bu narsalarni muqaddas deb bilishgan. “Alpomish”, “Manas”, “Qo'rqut Ota kitobi” kabi eposlarda ajdodlarimizning e'tiqodiga sodiqligi, yerni, suvni pokiza saqlab, tabiatdagi har bir unurni, jonli-jonsiz ekanidan qat'i nazar, asrab-avaylagani alohida ta'kidlanadi. Jaqipning buloqqa, archaga, ota-bobolari qabriga sig'inishi “Manas” eposining islomdan avvalgi zamonlarda yaratilganini bildiradi.

Jaqip farzandsizligidan o'kinib, odamlarda o'zini chetga olib, Xudoga iltijo qilib, kechqurun tog'dan uyiga qaytayotganida yo'liga soqoliga oq oralagan darveshga yo'liqadi. YOshi qirq sakkizda bo'lsa-da, farzandsiz ekanligini aytib, unga arz qiladi. Uyiga kelib, xotiniga farzand tug'maganini aytib, ta'na qiladi. Jaqipning bog'lanmagan otini izlab ketgan Mengdiboy ismli bola kechasi uyiga qaytmaydi. O'sha kecha Jaqip ham, xotini CHimirdi ham tush ko'radi. Jaqip tushida ulkan qushni tutib olgani, Yer yuzidagi barcha jonzot bu qushdan hayiqishini ko'rgani, CHiyirdi esa olma egani, olma ichidan ajdarho chiqib, otga aylanganini aytadi. SHu payt Mengdiboyning onasi Jaqipning uyiga kelib: “Bolamni topib byer!” deb janjal qiladi. Jaqip shallaqi ayolning gaplarini jimgina eshitib, unga bir so'z demasdan Mengdiboyni izlab ketadi. Mengdiboyni yashil orolchada ko'rib, hayron qoladi. CHunki

Mengdiboyning oldida ustiga oq yo'lbars tyerisi yopilgan ot turganini ko'radi. Mengdiboy Jaqipning qochgan otini tutmoqchi bo'lib, bu yerga kelganida ko'rganlarini aytadi. Emishki, qochib kelayotgan otni to'satdan paydo bo'lib qolgan qirq bola to'xtatib, tizginlab olishibdi va bu bolalar Mengdiboy bilan o'yin o'ynashibdi. Bolalardan biri to'qaydan chiqqan oq yo'lbarsni gurzi bilan bir urib o'ldirib, tyerisini otning ustiga yopibdi. Bolalar o'zlarini Jaqipning bolalarimiz, deb tanishtirishibdi.

Yertak, dostonlarda, albatta, qahramonlarning tushi to'g'risida to'xtalinib, unga, alohida e'tibor qaratiladi. SHu boisdan ularning syujet tizimida tush bilan bog'liq voqealar muhim o'rin tutadi. Aksariyat yertak, dostonlarda asosiy voqealar qahramonlarning tushi bilan bog'liq holda kechadi. Asosiy qahramonlarning hayotidagi jiddiy burilish ham aynan ular g'aroyib tush ko'rganidan keyin boshlanadi. "Alpomish", "Manas", "Qo'rquq Ota kitobi"da ham qahramonlar ko'rgan tushiga befarq qaramaydi. Ular bejiz tush ko'rmagani to'g'risida o'ylashadi, ko'rgan tushi nima bilan bog'liqligini, uning oqibatini bilmoqchi bo'lishadi. "Manas" eposi syujetida ham qahramonlarning tushida ko'rgan voqealari tafsiloti va ularning tushi bilan bog'liq kechinmalari keng o'rin tutadi. Jaqip va xotini CHiyirdi xuddi "Alpomish" dostoni qahramonlari Alpomish, Barchin, Qorajon kabi bir paytda tush ko'radi. "Manas" qahramonlari "Oллоh bu tushni bizga behuda ravo ko'rmagan" deb o'ylaydi va ko'rgan tushi uchun odamlarni chorlab, to'kin dasturxon yozib, to'y qilib byeradi. Bu to'yda uloq chopilib, g'oliblarga sovrinlar, etim-esirlarga kiyim-bosh byerilib, olisdan kelgan mehmonlarga, elning e'tiborli kishilariga saxiylik bilan sovg'alar ulashiladi. "SHunday qilsak, tushimiz o'ng kelarmikan?" deb umid qilishadi. Jaqip va CHiyirdi tush bilan bog'liq o'y-tashvishlarini shu tarzda engillashtirmoqchi bo'lishadi. Ular to'y tugagach, mehmon bo'lib kelgan oqsoqollarga ko'rgan tushlarini ma'lum qilishib, ta'birlashni va maslahat byerishni so'rashadi. Elning donishmandlari tush tafsilotini tinglashadi. Ulardan biri Boyjigit Jaqip va xotini xayrli tush ko'rgani, kelgusida qavmi uchun ko'p foydali ishlar kutilayotgani, CHiyirdi o'g'il farzand ko'rishi, Jaqipning farzandi eliga shon-shuhrat, davlat keltirishini ta'bir qiladi. Boshqalar Boyjigitning ta'birini ma'qullashib, Jaqipning haqiga duo qilishadi. Eposlarda bu kabi tafsilotlar muayyan maqsadda keltiriladi. Jaqipning tushi uchun to'y

byerishdan maqsadi, birinchidan, tarqoq qavmdoshlarini jamlash, bir-biriga adovat qilib kelayotgan qabilalar oqsoqollarini bir joyga to‘plab, o‘zaro yaqinlashtirishdir. Ikkinchidan, Jaqip o‘zining mol-dunyosini ko‘pchilik bilan baham ko‘ishni istaydi. Uchinchidan, Jaqip ko‘p voqealarni ko‘rib-kechirgan keksalar, elning ulug‘lari suhbatidan ruhlanib, maslahatidan madad olmoqchi bo‘ladi. CHunki kishi mushkul vaziyatga tushganida boshqalardan yordam kutib, o‘zgalarning ko‘magida jumboqlari hal bo‘lishiga ishonadi. To‘rtinchidan, ko‘pchilikning duosi, tilagi bilan tushida ko‘rganlari o‘ngidan kelishi, dilidagi istagi ijobat bo‘lishiga umid qiladi. Bu esa juda muhimdir.

Eposlarda, jumladan, “Manas”da to‘y, yig‘in, bayramlarda musobaqa o‘tkazilgani alohida eslatiladi. Jaqip ham ko‘rgan tushi shukronasiga o‘tkazgan to‘yida uloq choptiradi. CHunki o‘tgan zamonlarda otlar poygasi, uloq tortishish musobaqalari, birinchidan, teleko‘rsatuv, radioeshittirish, Intyernet bo‘lmagan, axborot tanqis, qahat ekanligidan barcha zyerikib yotgan bir zamonda odamlar uchun hamma intiq bo‘lib, orziqib kutadigan eng qiziqarli tomosha sanalgan. Ikkinchidan, kishilar bunday tomoshalardan zavq olib ruhlangan. Uchinchidan, otlar poygasi, ko‘pkari musobaqalari azaldan qabila, elatning jangovar tayyorgarligi, harbiy kuch-qudratining o‘ziga xos ko‘rigi, namoyishi bo‘lib kelgan. Uloq tortishish – ko‘pkari turkiy xalqlarga xos o‘yindir. Evropa, Amyerika, Afrika xalqlarida ot ustida uloq tortishish musobaqasi o‘tkazilmagan. SHuning uchun turkiy xalqlar folklorida uloq tortishish – ko‘pkari o‘yini ko‘p eslatiladi. Ko‘pkari “ko‘k bo‘ri” so‘zidan yasalgan, degan qarash mavjud. Bo‘ri esa turkiy xalqlarning timsoli (totemi)dir. Afsonaga ko‘ra, turklarning xoqoni ona bo‘ridan tug‘ilgan. Dushmanlar xunlarni bitta qoldirmasdan qirib tashlaganida xun qabilasi yo‘lboshchisining kenja o‘g‘ligina tirik qoladi. Lekin dushman askarlari shu bolaning ham oyoq-qo‘lini kesib, botqoqlikka itqitishadi. Ona bo‘ri ana shu majruh bolani topib, o‘limdan saqlab qoladi. Bola ulg‘aygach, bo‘ri bilan yer-xotin bo‘ladi. Ular o‘n nafar o‘g‘il ko‘rishadi. Kenja o‘g‘ilga “Ashina” deb ism qo‘yishadi. Ashina turk xoqonlari bosh bo‘g‘inidir (Aytmatov CH., SHoxonov M. CHo‘qqida qolgan ovchining ohi-zori. – 288 bet). Turkiylarning bayrog‘iga bo‘ri tasviri tushirilgani ham qadimda ajdodlarimiz bo‘riga e‘tiqod qilgani, unga alohida hurmat-e‘tibor bilan qaraganidan dalolat byeradi. Jaqipning Ollohdan farzand tilab, buloqqa, yakka archaga

sigʻingani naql qilinishi esa ajdodlarimiz tabiatdagi har bir unsumni eʼzozlagani, ularga Yaratguvchining bandalariga byergan neʼmati deb qaragani, suvda, oʻsimliklarda, togʻda, osmondagi oy, yulduz, bulutda Xudoning mislsiz qudratini koʻrganini bildiradi. Ajdodlarimiz jonli-jonsiz narsalarga eʼtiborsiz boʻlmagani, barcha yaratilgan Ollohning mislsiz moʻʼjizasi ekanini his etgani uchun ham oʻsha narsalarga eʼtiqod qoʻygan. Chunki ajdodlarimiz Olloh bandalari – odamlarni Oʻzi yaratgan koʻzga koʻrinadigan va koʻrinmaydigan narsalar vositasida rizqlantirishi, hayotini taʼminlashi, sinovlarga solishi, ofat, falokatlardan asrashini savqitabiiy anglashgan. SHuning uchun ular archa, buloq, olov kabi narsalarga sigʻinish orqali Ollohgga iltijo etishgan. SHamol, bulut, yulduzlarning harakatini Parvardigorning kelgusida roʻy byeradigan voqealarga ishorati, deb bilishgan. YUlduzlar, osmon jismlarining harakatiga qarab, fol koʻradigan folbin, azayimxonlar odamlarning ana shu ishonchi tufayli paydo boʻlgan. Ammo keyinchalik aksariyat folbin, azayimxonlar kishilarning tabiat hodisalariga ishonchi, eʼtiqodini suiisteʼmol qilib, pul, boylik orttirish yoʻliga oʻtib olgan. Ular oʻz shaxsiy manfaati uchun turli firibgarliklar qilib, odamlarni aldagan.

“Manas”da ham boshqa eposlardagi singari voqealar tabiat hodisalari bilan bogʻliq holda naql etiladi. Masalan, Jaqip tush koʻrgani uchun toʻy byerganidan keyin yertasi kuni ovuldoshlari “osmondan insonning shakl-shamoyiliga oʻxshagan, basharasi sovuq qora bulut tushib, yerni qoplab oʻtganini koʻrishadi va buni yomonlikka yoʻyishadi” (13-bet). Chunki koʻpgina xalqlar singari turkiy xalqlar ham qora rangni yomonlik nishonasi, yovuzlik belgisi, deb qarashgan. Qora rangni Yer osti olami – zulmat dunyosiga xos rang deb bilishgan. Osmondan qora bulut tushganidan keyin qirgʻizlarning azaliy dushmani xitoy hukmdori Esenxon Jaqip oʻtkazgan toʻydan tashvishga tushib qolgani, saroyidagilardan qirgʻizlarning bu harakati sababini aniqlashni talab qilgani, sehrgarlar unga “Bejindagi Qoraxonning oʻrdasida ochiq osmon ostida saqlanayotgan sandiqdagi moʻʼtabar kitobni oʻqitib koʻrishni”ni maslahat byerishgani, Esenxon moʻʼtabar kitobni oʻqish uchun vakillarini joʻnatgani, vakillar uch oydan soʻng qaytib kelib, ushbu kitobda: “SHimoldagi burutlardan Manas ismli bir pahlavon bola tugʻilishi, uning ortida qora koʻk yoli, dolining ostida laganday qizil xoli boʻlishi, Manas xitoy bilan qalmoqlarga koʻp shoʻrish, gʻavgʻolar solishi, xitoylarning barcha botirini halok etishi, osmon bilan yer oʻrtasidagi koʻrkam shahar

Bejinni ostin-ustun qilishi” yozilganini aytishadi. Esenxon bu xabarni eshitgach, g‘azablanib: “YOvvoyi burutlarning homilador ayollarini birorta ham qoldirmay qornini yoringlar! Bolalarini qul qilinglar!” deb buyruq byeradi. Qalmoqlarning josusi tilla olish umidida bu xabarni Jaqipga etkazadi. Qalmoq lashkari Jaqipning ovulini qurshab oladi. “Qalmoq askarlari etmish uyli qirg‘izlarning homilador xotinlarini bir joyga to‘plab, qilich bilan qorinlarini yorib, quturgan itlarga talatadi. “Qirg‘iz zotining urug‘ini quritamiz. Bu – Esenxonning buyrug‘i!” deyishadi. Qirg‘izlarning yurti motamda qoladi. Odamlarning fig‘onidan qushlar ham aza tutadi. Eposda bu holat xususda: “Motamsaro yurtning yig‘isidan zada bo‘lgan vohada qushlar ham uchmay qo‘yadi. Sayroqi sanduvochlar, maynalar yashil o‘zanni, barqutday archazorlarni tark etdi”, deyiladi (15-bet). Eposda adolatsizlik, nohaqlik, xunrezlik yuz byerganida nafaqat odamlar, balki jonzotlar ham, nabotot olami ham aziyat chekishi shu tarzda ta’kidlanadi. “Manas”da ham boshqa eposlarda bo‘lgani kabi odamlar yovuzlashib, bir-birini qirg‘in qilgan paytda Xudo haq yo‘lida yurgan ezgulik tarafdorlariga jonzotlar, o‘simliklar vositasida ko‘mak etkazishi ko‘p o‘rinlarda eslatiladi. Jumladan, Ko‘kchako‘z kamondan o‘q uzib, Manasni otganidan keyin oti bilan do‘nglikdan qulagan pahlavonni yashil archa o‘limdan saqlab qoladi. Agar ana shu archa bo‘lmaganida Manas zovga tushib ketardi. Archa pana qilib qolgani bois ortidan quvib kelganlar Manasni topolmaydi (144-bet).

YUksak insonparvarlik ruhiga yo‘g‘rilgani tufayli ham barcha xalqlar “Iliada” va “Odisseya”, “Mahobxorat” va “Ramayana”, “Alpomish” va “Manas”, “Igor jangnomasi” va “Nibelunglar qo‘shig‘i”ni hamisha ardoqlaydi. CHunki Yer sharining turli mintaqasida yashaydigan, nasroniy, budda, yahudiy, hind, islom va boshqa dinga e’tiqod qiladigan turli millat kishilari ulardan insonparvarlik va millatparvarlik, vatanga muhabbat, xalqini sevishni o‘rganadi. “Manas” eposida xitoylar va qalmoqlar qirg‘izlarga to‘xtovsiz bosqin qilib, zulm o‘tkazgani, ularni “burut” deb haqoratlab kamsitgani, yerkaklarini qirib, bolalarini qul qilib, ayollarini cho‘riga aylantirib qiynagani, bahodir Manas qirg‘iz qavmining ana shu dushmanlairga qarshi kurash olib borganini naql etish asosiy o‘rin tutadi. Bir gal Manas lashkari Jo‘lay boshchiligidagi qalmoq va xitoy bosqinchilarining hujumini daf etib, ularni engadi. SHunda Manas yigitlariga: “Azamatlar! Qalmoq va xitoylarning aholisini tinch qo‘yinglar! Moliga,

bola-chaqasiga tegmanglar! Ularda ayb yo‘q! Kimda-kim mening buyrug‘imga qarshi ish qilsa, boshi kesiladi” deb aytadi (172-bet). Manas bosqinchilar boshlig‘i Jo‘layni qilich bilan chopib tashlamoqchi bo‘lganida donishmand qariya Qo‘shay: “Bahodir! Holdan toyib yotgan yarador xonga tig‘ urib, qilichingni bulg‘ama! Jahlingni menga byer, o‘g‘lim!” deb uni niyatidan qaytaradi. Manas jahli chiqqan paytida ham qariyalarning maslahatiga amal qiladi. U hech qachon keksalarning so‘zini qaytarmaydi. Bu turkiy xalqlar qadimdan farzandlari qalbiga insonparvarlik tuyg‘usi singdirgani, ajdodlarimiz azaldan kattalarga hurmat, kichiklarga izzatda bo‘lishni fazilat sanaganini bildiradi.

Xitoylik pahlavon Almambet eldoshlari adolatsizlikni avj oldirib, zo‘ravonlik, bosqinchilikka ruju qo‘ygani uchun ulardan bezadi. Chunki xitoy xoni Esenxon o‘zini “Osmon farzandi” deb ataydi. Hammadan uning oldida tiz cho‘kib, yerga yukunib sajda qilishni talab qiladi, odamlarni qurbonlikka so‘ydiradi, doimo yasharib yurish uchun yiliga to‘rt marta o‘smir yigit, yosh qizlarning jigarini ezib, malham tayyorlatib, tanovul qiladi. Almambet xitoy xonining bu kabi yovuzliklariga chidayolmaydi. U “Men Osmon farzandini qadrlayman. O‘n ming yil yashasin. Ammo men uning inson jigarini eyishiga qarshiman” deydi. O‘tmishda hukmdorlar boshqalarni qo‘rqitib, itoatda ushlab turish, barchadan ustunligini ko‘rsatish uchun kishilarni qurbon qilish, jigarini sug‘urib olish, ko‘zini o‘yish kabi yovuzliklar qilishgan. Hukmdorlarning bu kabi vahshiyliklari odatdagi holga aylanganida Xudo ularning yaqinlarini o‘zlariga dushman qilib qo‘ygan. Almambet ham kimningdir tushuntirishi, maslahati, yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi tufayli emas, o‘zining dil amri bilan hukmdori Esenxonga qarshi chiqadi. Agar Xudo ko‘ngliga shunday shijoatni solmaganida, haq yo‘lga boshlamaganida edi, u ko‘pchilikning biri bo‘lib, hukmdoriga qulluq qilib yuravyerardi. “Alpomish” dostonidagi Qorajon ham Parvardigor O‘zining haq yo‘liga solgani, pahlavon akalari boshqalarga zulm o‘tkazayotganini bildirgani, ko‘nglini Alpomishning eliga moyil qilib qo‘ygani uchun o‘z qavmiga qarshi ish tutadi. Yertak, dostonlardan shu ayon bo‘ladiki, qayerda adolatsizlik avjiga chiqsa, boshqalarga zulm o‘tkazib, zo‘ravonlik qilinsa, Xudo o‘sha joyning o‘zidan nohaqlikka qarshi kurashuvchi kuchni chiqarib qo‘yadi. “Alpomish” dostonidagi Qorajon, “Manas” eposidagi Almambet ana shunday kuchning yorqin timsoli sanaladi.

Soʻz sanʼatida, jumladan, xalq ogʻzaki poetik ijodida Qorajon, Almambet kabi obrazlarda insonning koʻnglida adolat tuygʻusi mavjudligi, ayni hissiyot har bir kishining qalbini bezovta qilishi, haqiqat tuygʻusi harakatga kelganida odam, hatto, ota-onasi, yaqin qarindoshlariga ham qarshi turishi koʻrsatiladi. Ayni obrazlarda inson tabiatida yovuzlikka nisbatan ezgulikka intilish hissi, adolat istagi kuchli ekani yoritib byeriladi. Albatta, Almambet, Qorajon qavm-qarindoshlari, ota-onasi, hukmdorining istagiga teskari ish tutishi, ularning oʻz yaqinlariga qarshi borishi, bir qarashda, xoinlik sanaladi. Vataniga, el-yurtiga xoinlik esa barcha zamonda ham razillik sifatida qoralanadi. Dante Aligyerining “Ilohiy komediya” asarida el-yurtiga xiyonat qilganlar eng razil kimsalar sifatida doʻzaxga tashlanib, eng qattiq azobga solinishi toʻgʻrisida soʻz yuritiladi. Sotqinlar eng tuban kimsalar sifatida bunday jazoga loyiqligi barcha dinlarda taʼkidlanadi. Ammo Almambet, Qorajonning oʻz eldoshlaridan voz kechib, Manas va Alpomish bilan doʻst tutinishini xoinlik, sotqinlik, razillik deb boʻlmaydi. Chunki Almambet, Qorajonning eldoshlari boshqa qabilalarni talash, bosqinchilik qilib, zulm oʻtkazishni yashash tarziga aylantirib, dinning tartib-qoidalariga, dunyoviy qonun-qoidalariga tamoman teskari ish tutishadi. Almambet, Qorajon ilohiy amr bilan qavmdoshlarini toʻgʻri yoʻlga boshlash uchun Manas, Alpomish bilan doʻstlashadi. Almambetning eldoshlari qirgʻizlarni, Qorajonning yurtldoshlari oʻzbeklarni dushmani deb biladi. Almambet otasiga: “Men turklar, burutlar bilan doʻst boʻldim”, deganida Soʻrondiq: “Burutlar azaldan dushmanimiz. Ular bilan nayzaning, qilichning damida gaplashish kyerak!” deb gʻazabga minadi (115-bet). Lekin dunyoda shunday ilohiy haqiqat mavjudki, zolimlar, albatta, Xudoning qahriga yoʻliqib, jazosini oladi. Bitta odam ham, butun bir xalq ham agar nohaq yoʻldan borib, boshqalarga adolatsizlik qilsa, shunday qismatga duchor boʻladi. Masalan, CHingiz boshchiligidagi moʻgʻullar yuz-ikki yuz yil davomida bosqinchilik qilib, boshqa xalqlarga jabr-zulm oʻtkazgan. Keyin esa mustamlaka xalqlar moʻgʻullardan har jihatdan oʻsib, ularni tor-mor qilib tashlagan. Mazlumlarning ohu nolasi, jabrdiydalarning qargʻishi urib, moʻgʻullar asrlar davomida zamon taraqqiyotidan orqada qolib, qoloqqa aylangan. Almambet, Qorajon singari ezgulik tarafdorlari oʻz xohish-istagi emas, balki ilohiy amr tufayli maydonga chiqadi. Xudo ularning xatti-harakati, dunyoqarashidagi oʻzgarishi misolida bu dunyoda barcha harakat, ishda muayyan mezon, tartib borligini, hamma narsani

me'yorga solib qo'yuvchi qudrat mavjudligini turli ishoralar orqali bildirib turadi. Almambet qavmdoshlariga shaxsiy adovati tufayli qirg'izlarga kelib qo'shilmaydi. YOki Qorajon o'z yaqinlaridan jabr chekkani, alamzada ekanligi bois o'zbeklar tarafini olmaydi. Ular adashgan eldoshlarini haq yo'lga boshlash niyatida Manas, Alpomish bilan do'stlashadi. Almambet, Qorajon shaxsiy manfaatini o'ylab, xitoy, qalmoqlar dushman sanagan qabilaga yaqinlashmaydi. Ular diliga Xudo haq yo'lda yurish istagini solgani, yurtdoshlari adolatsizlikni avjiga chiqarib, zulmni kuchaytirgani uchun boshqa elga panoh izlab boradi. "Alpomish" dostonida Qorajon, qirg'izlar eposida Manas ota-bobolari dinidan yuz o'girib, islomga e'tiqod qilgani alohida ta'kidlanadi. Bu ayni dostonlarni kuylagan baxshi, jirov, oqinlar musulmon bo'lgani, islom esa eng mukammal ilohiy din bo'lgani bilan izohlanadi. Almambet qozoq pahlavoni Ko'kcha bilan do'stlashganidan keyin boshidan o'tgan voqealarni aytib: "Men xalqdan emas, xonning noto'g'ri ishlaridan, yordamchilarining chaqimchiligidan, saroydagi fisqu fujurdan, meni tushungisi kelmayotgan otamdan noroziman. Ular buddaga sig'insa-da, nima uchun halol, rostgo'y bo'lishmaydi. SHuning uchun men buddaga topinmadim. Otamday, Esenxonday ikkiyuzlama bo'lgim kelmaydi", deydi (114-bet). Otasi So'ronduq Almambetni o'ldirmoqchi bo'lib, qilich ko'taradi. U Esenxonning Albambetni tutib keltirish uchun jo'natgan choparlariga qo'shilib, o'g'lining ortidan quvadi. CHunki So'ronduq o'z hukmdori Esenxonga yaxshi ko'rinishni istaydi. So'ronduq xitoy, qalmoqlarning boshqa qabilalarga nisbatan zo'ravonlik qilishini to'g'ri ish deb tushunadi. Johillik avj olgan o'tmish zamonlarda kim kuchli, zo'r, qaysi qabila, urug' harbiy jihatdan qudratli bo'lsa, boshqalar unga so'zsiz itoat qilishi, bo'ysunishi kyerak, deb qaralgan. Barcha odamlar boshqalardan kuchli bo'lishga, o'zgalarga hukmronlik qilishga intilgan. CHunki ov qilish, mol boqish, dehqonchilik bilan shug'ullanishdan ko'ra boshqalarning mehnati hisobiga yashash oson tuyulgan. Jismoniy jihatdan kuchli bo'lish, boshqalarga zulm o'tkazish esa odamlarning aqlini o'tmaslashtirib, bir-biriga adovatini oshirgan. Odamlar bir-biriga achinmay qo'ygan. Qo'qqisdan boshqa bir qabilani bosib, odamlarini o'ldirib, mol-mulkini talab, kun kechirish odatdagi holatga aylangan. O'zgalarga zo'ravonlik qilish, boshqalarni qirg'in qilib, odamlarini qul qilib, mol-mulkini egallab olish qahramonlik sanalgan. Esenxonning qirg'izlar, qozoqlarga

zulm o‘tkazishini xitoylar adolatli ish deb bilishgan. Qaroqchilik, bosqinchilik bilan kun kechirish oson tuyulgan, hech kim dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik bilan shug‘ullanishni istamay qolgan o‘sha zamonlarda odamlarning adolat to‘g‘risidagi tushunchasi, qarashi ana shunday tor, g‘arib, ayanchli bo‘lgan. “Manas” eposida Almambet obrazida adolat mezonini buzilgan joyda Xudoning irodasi bilan, albatta, zolim, zo‘ravonlarga qarshi kuch paydo bo‘lishiga ishora qilingan.

Aksariyat yertak, dostonlar qahramonlar barcha odamlardan farqli holda, boshqacha tarzda dunyoga kelishini naql qilish bilan boshlanadi. “Manas” eposida ham, “Alpomish” dostonida ham ayni holat kuzatiladi. Manas ham, Alpomish ham ota-onasi uzoq kutgan farzand bo‘lib tug‘iladi. Ota-onasi ularning dunyoga kelishi yo‘lida ko‘p mashaqqatlar chekadi, ta’na-malomatlarini eshitib, ruhiy-ma’naviy azobni boshidan kechiradi. Motamsaro yurtning nolasi, Jaqip va CHiyirdining iltijosi, ko‘pchilikning duosi Xudoga etib, CHiyirdi homilador bo‘lganidan keyin uch oy o‘tib, u yo‘lbarsning yuragiga boshqorong‘i bo‘lib qoladi. Tuz totmay, yig‘lab azoblanadi. “Ammo Qirg‘iz qavmining ichida yo‘lbars otadigan myerganlar qolmagan edi” (16-bet). CHunki bunday bahodirlar bosqinchilar bilan urushlarda o‘lib ketgan edi. CHunki dushman o‘zi bosib olgan elning jangchi yigitlarini birinchi navbatda yo‘q qiladi. Bosqinchilar mustamlaka xalq isyon ko‘tarishining oldini olish, odamlarni qo‘rqitib, itoatda tutish uchun shunday yo‘l tutadi. CHiyirdining ahvolini engillatish uchun odamlarni jo‘natishadi. Qang‘aydagi Qora myergan yo‘lbars otganining xabarini etkazishadi. CHiyirdi oltin tangalar byerib, bir yilqichini yo‘lbars yuragini olib kelishga yuboradi. Ko‘ngli tusagan narsasini keltirishganidan keyin “U yo‘lbarsning yuragini jigari bilan qozonda chala qaynatib, sho‘rvasi bilan tanovul qiladi va Jaqipga: “Begim, endi jon o‘zimmiki bo‘ldi”, deb etti kecha-kunduz shalabbo bo‘lib tyerlab, ko‘zini ochmay uxlaydi” (16-bet).

Esenxon qirg‘iz elida uni engadigan chaqaloq dunyoga kelishini bilgani uchun Jaqipning qavmi ichiga ayg‘oqchilarini qo‘yadi. SHuning uchun eldoshlari homilador CHiyirdini to‘qayda yerto‘la qazib, soqchilar qo‘yib asrashadi. CHiyirdi oy-kuni yaqinlashib, etti kecha-kunduz to‘lg‘oq azobini tortadi. CHaqaloq tug‘ilganida Oltoyda odamlar hech qachon ko‘rmagan ajabtovur tun bo‘ladi. Odamlar osmonga havaslanib qaraydi. Ayg‘irlar bexos kishnab, itlar huradi. Hamma intiq bo‘lib kutayotgan go‘dak

ikki kaftiga qon hovuchlab tug‘iladi. Eposda ushbu favqulodda holat orqali chaqaloqning boshqacha odam bo‘lib etishishi – ko‘p qon to‘kishi, hayoti jangu jadal, to‘qnashuvlar bilan kechishiga ishora qilinadi. Xalq eposlarida qahramonlarning dunyoga kelishi odatdagidan boshqacha kechishi, ularning onasi haddan tashqari azob tortishi alohida ta’kidlanadi. Xalq og‘zaki ijodidagi ana shu holat yozma adabiyotga ham o‘tgani Abulqosim Firdavsiy (940 – 1030)ning mashhur “SHohnoma” dostonida yaqqol ko‘rinadi. Ellik ming baytdan ortiq ushbu muhtasham eposning asosiy qahramonlaridan biri Rustam necha asrlardan buyon kishilarning nazarida mardlik, jasurlik, kuch-qudrat timsoli bo‘lib keladi. Manbalarda “Rustam” pahlaviycha so‘z bo‘lib, “Avesto”dagi “raodastin” so‘zidan yasalgani va “ulkan gavdali”, “qudratli, dovyurak, bahodir” ma’nolarini bildirishi qayd etiladi. (Begmatov E.A. O‘zbek ismlari ma’nosi: (Izohli lug‘at). –T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – 608 b. – 354-bet). “SHohnoma”da esa Rustamning ismi uning tug‘ilishi bilan bog‘liqligi naql etilib, onasi Rudoba unga homilador chog‘ida behad azob tortib, kundan-kunga ahvoli og‘irlashib, rangi ro‘yi za’faron bo‘lib ketgani, Rudobaning onasi qizining ahvolini ko‘rib og‘ir qayg‘uga botgani, Rudoba onasiga: “Tirik ko‘rinsam-da, murdaman, murda! / Xayolimda umrim tugab qolgudek, / YUkim oqibatda jonim olgudek” deya zorlanib yig‘lagani ma’lum qilinadi (Firdavsiy A. SHohnoma: 1-kitob. –T: Adabiyot va sna’at nashriyoti, 1975. – 736 b. – 268-bet). Og‘riqdan azoblanib, fig‘on chekayotgan Rudobaning ohu nolasi saroydagilarni ham bezovta qiladi. Zoli zar Rudobaning yoniga kelganida Semurg‘ mushkul vaziyatda yordam byerishini aytganini eslab, u byergan patni olovga tashlaydi. SHunda olamni qorong‘ilik qoplab, Semurg‘ uchib keladi va Rudobaga may ichirib, uni og‘riqni sezmaydigan darajada mast qilib, qornini tig‘ bilan yorib, chaqaloqni olish, so‘ngra bir giyohni mushk va sut bilan qo‘shib qorib, tayyorlangan malhamni tig‘ kesgan joyga qo‘yib, Semurg‘ning pati bilan silash lozimligi, shunda Rudoba birdan tuzalib ketishini bildiradi. Semurg‘ning aytgani bajarilib, Rudobaning vujudidan chaqaloqni olishadi. Rudoba hushiga kelgach, go‘dakni uning qo‘liga byerishadi. Ona bir kunda bir yashar boladay ulg‘aygan o‘g‘lini ko‘rgach, jilmayib: “Birustam”, ya’ni “qutuldim”, deydi. Uzoq azob tortgan Rudobaning hushiga kelib, aytgan ana shu ilk so‘zi uning “chehrasida shohlik namoyon” farzandiga ism qilib qo‘yiladi (O‘sha manba. 272-bet).

Ezgu ishlar osonlikcha amalga oshmasligi, buning uchun og‘ir mashaqqatlarga bardosh byerish lozimligi, sinovlarga sabr qilish insonni yaxshilikka eltishi, qiyinchiliklar kishini chiniqtirishi eposlarda shu tarzda ta’kidlanadi. “Qur’on”da ham: “Bas, albatta, har bir qiyinchilik bilan birga engillik bordir. Albatta, har bir qiyinchilik bilan birga engillik bordir” (“SHarh”, 5-6) deyiladi.

Alpomish, Rustamning tug‘ilishi va ularga ism qo‘yilishi odatdagidan boshqacha kechgani – Alpomishga SHohimardon pir ism qo‘ygani, Rustamga tug‘ruq azobidan xalos bo‘lib, hushiga kelgan onasining ilk aytgan so‘zi ism qilib qo‘yilgani singari Manasning dunyoga kelishi va unga ism qo‘yilishi ham g‘ayritabiiy tarzda yuz byeradi. CHiyirdining ko‘zi yoriganida u yotgan o‘tovning tuynugidan bir oqsoqol darvesh tushib: “O‘g‘ling oti Manas avliyo, ulg‘aysa qiron chiqadi. SHuning uchun bitta po‘lat o‘qni bag‘ishladim. Dastlab o‘sha bilan o‘g‘lingni og‘izlantir, ko‘zining qarog‘ini ravshan qiladi. Keyin yoqasiga tikib qo‘y. O‘n ikkiga chiqqanida qurolsoz ustaga kamonning nayzasin yasatib, bola kamolga etganida, osmondan tushar olti kuch” deb aytadi va go‘dakning peshonasini silab, emi-dimini qilib, o‘qni byerib, ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi” (18-bet). Bo‘lib o‘tgan ushbu voqea CHiyirdining ko‘nglida umid chirog‘ini yoqadi. CHiyirdi ich-ichidan sevinsa-da, o‘tov tuynugidan oqsoqol avliyo tushib kelib, chaqalog‘iga ism qo‘yib, kelajagini bashorat qilganini hech kimga aytmay sir saqlaydi. Xudo unga shunday sabr ato qiladi. Xalq og‘zaki poetik ijodida ilohiy hodisalarni boshqalarga bildirishdan ko‘ra sir saqlash afzalligiga shu tarzda ishora qilinadi. CHunki odam boshidan kechirganlarining barchasini ma’lum qilavyersa, uning kelgusidagi faoliyatiga to‘siqlar paydo bo‘ladi. Kimdir hasad qilib, kimdir o‘zi bilmagan holda, o‘sha kishining ishiga xalaqit byeradi, chigallashtiradi. CHiyirdi ichki hissiyoti bilan hayotning ana shu jumbog‘ini his etadi. SHuning uchun yeri Jaqipga ham, dugonalariga ham o‘tov tuynugidan tushib, o‘g‘liga ism qo‘yib, uning taqdirini bashorat qilib, g‘oyib bo‘lgan darvesh to‘g‘risida gap ochmaydi.

Turkiy eposda, boshqa xalqlar, masalan, qadimgi yunon, Evropa xalqlari og‘zaki poetik ijodidan farqli o‘laroq, farzand tug‘ilganida odamlarni chorlab, to‘y qilib byerilgani, albatta, eslatiladi. “Alpomish”, “Qo‘rqut Ota kitobi”da o‘g‘li dunyoga kelganida ota-onasi xursand bo‘lib, eldoshlari oldiga to‘kin dasturxon yozib, katta to‘y qilib byerilgani alohida ta’kidlanadi. Ayni holat qirg‘iz xalq eposida ham kuzatiladi.

Jaqip ham ovul oqsoqollarini chaqirib: “Qariganimda o‘g‘il ko‘rdim. Nasib qilsa, bahor kelib, mol to‘ygan paytda to‘y qilaman, degan niyatim bor” deb aytadi. Oqsoqollar uning bu gapini ma‘qullashib, to‘yni xitoy, qalmoqlardan yashirincha o‘tkazishga kelishib olishadi. CHunki xitoy, qalmoqlar qirg‘izlarni har doim kamsitib, tahqirlab, to‘y marosimini buzib, azaga aylantiradi. Jaqip to‘y bahona har tarafga tarqab ketgan og‘aynilarini bir dasturxon atrofiga to‘planishni, ularning ahvolini bilishni, qavmdoshlarini bir-biriga yaqinlashtirib, barchasini hamjihat etishni niyat qiladi. CHunki to‘y, bayram, boshqa marosimlar aslida odamlarni uchrashtirib, o‘zaro yaqinlashtirish, turli sabablar bilan bir-biridan uzoqlashib ketganlarni ittifoq qilib birlashtirish, hamkorlik o‘rnatish maqsadida o‘tkaziladi. Barcha xalqlardagi marosim, urf-odatlar aslida shu asosda yuzaga kelgan. To‘y marosimlarining aynan bahorda o‘tkazilishi ham o‘ziga xos asosga ega. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”i va boshqa manbalarda qish boshqa fasllarga qaraganda og‘ir kelgani, kishilar qishda ko‘p azob tortib, mashaqqat tortgani naql qilinadi. Oziq-ovqat tanqisligi, qorli-qirovli kunlarda chorva mollarini boqish, saqlashning qiyinligi, sovuq, qor, yomg‘ir, loygarchilik tufayli boshqa joylarga borishning mushkulligi odamlarni ko‘p toliqtirib azoblaydi. Odamlar ish-yumush kamligi, boshqa joylarga borib kelishning iloji yo‘qligidan qishda zyerikib ketishadi. SHu boisdan qishning mashaqqatli kunlaridan jismonan, ruhan charchagan kishilarning qornini to‘ydirib quvvatlantirish, ularning kayfiyatini ko‘tarib, ko‘nglida hayotga ishonch, intilish xissini uyg‘otish zarurligidan bahor boshlanishi bilan turli bayramona tadbirlar o‘tkazilgan. Katta doshqozonlarda halim, sumalak singari taomlar tayyorlanib, odamlarga tarqatilgan. Kishilar taomlar tayyorlanayotgan joydagi poyga, uloq, tortishmachoq, myerganlik kabi turli ko‘ngilochar o‘yin, musobaqalardan zavqlanishib, turmush tashvishlarini, ocharchilik, etishmovchilik azoblarini, bir muddat bo‘lsa-da, unutishgan. To‘y, bayram tadbirlari daragini eshitganlar kiyimlarini tuzatib, shodiyonada qatnashish uchun tayyorgarlik ko‘rgan. Qizlar, ayollar pardoz-andoz qilgan. Ayni marosimlar kishilarni bir-biriga yaqinlashtirgan. Jaqip ham uzoq kutgan farzandi tug‘ilgani shukronasiga saxiylik bilan dasturxon yozib, to‘y byergan. CHunki ajdodlarimiz elga himmat kishining ruhini ulg‘aytirishi, ko‘pchilikning duosi xonadonga qut-baraka, obro‘-e‘tibor keltirishini chuqur his qilishgan. Eposda turkiy qavmlarning to‘y marosimlari qanday o‘tkazilgani,

undagi o‘yin, musoqabalar ko‘tarinki ruhda, romantik ohangda bayon etilgan. Jumladan, “Jaqip to‘ydan oldin archa o‘tinni yondirib, o‘n ikki qanotli o‘tovini alas-alas qilib, do‘l qoqtirib, insu jinlarni baxshilar orqali haydattirib, nayzaga qizil tug‘ni ilib, tuynukdan chiqarib qo‘ygani, etti kun davom etgan to‘ydagi kurash, ag‘darishmachoq, qiz quvish, uloq, yer soyish, yer enish singari tomoshalar uzoq-yaqindan kelgan mehmonlarda katta taassurot qoldirgani” aytilgan (20-bet).

Ezgu niyatli kishilar boshqalarning muvaffaqiyatidan quvonadi. Jaqipning eldoshlari ham bu to‘ydan rosa xursand bo‘ladi. CHunki unda bir-birini uzoq vaqtdan byeri ko‘rmaganlar ko‘rishishadi, qadrdonlar suhbatlashib yayrashadi. Qalmoq va mang‘ullar esa Jaqipning ovoza bo‘lgan to‘yidan xavotirga tushishadi. Ular Jaqip boyib ketgani uchun oq o‘tov tikib, ko‘pchilikni chorlab, to‘kin dasturxon yozib, to‘y qilyapti. Qirg‘izlarning to‘ylar qilishga yo‘l qo‘ysak, ular kuchayib ketib, bizga itoat qilmay qo‘yadi, deb bezovta bo‘lishadi. Eposda shu tarzda hayotdagi har bir hodisa, hatto, to‘y tadbiri ham kishilarga ikki xil ta’sir ko‘rsatishi, har bir hodisani tamoman boshqacha-boshqacha talqin etish mumkinligiga ishora qilinadi. Jaqip to‘ydan keyin urug‘ oqsoqollarini olib qolib, ularga sovg‘a-salomlar ulashib, “go‘dakni to‘nining o‘ng bariga solib, boyvuchchasi, ya’ni CHiyirdini yergashtirib, o‘rtaga chiqib: “Tangrim ato qilgan farzandimga ism qo‘yib byeringlar”, deb tiz cho‘kib, oq fotiha so‘raydi (20-bet). Mehmonlar go‘dakdan taralayotgan nurdan kalovlanib, unga ism topolmay sukutga botishadi. SHu payt kutilmaganda oq o‘tovga chorig‘ini sudrab, eski chopon kiygan, qo‘liga tayoq ushlab, beliga chaqmoqtosh bog‘lab olgan darvesh kirib keladi va: “Xaloyiq, ruxsat byersangizlar, bolakayga men ot qo‘yib byersam”, deb aytadi. Dostonda ko‘p o‘rinlarda ana shu tarzda kutilmagan burilishlar hosil qilinadi. YUzaga kelgan muammoni ko‘pchilik hal qilolmay turganda, to‘satdan bir kishi kelib, masala echimini osonlik bilan topib byeradi. Tasodif hayotning o‘zida bo‘lgani singari “Manas” eposida ham voqealar rivojini kutilmagan o‘zanga solib, ularga shiddatli tus byeradi. Tasodif barcha yertak, dostonlarda bo‘lgani kabi ushbu eposda ham syujetdagi voqealar tizimida bog‘lovchi zaruriy halqa vazifasini bajaradi. Manasga ism qo‘yilishi voqeasida ham ayni holat kuzatiladi. To‘satdan o‘tovga kirib kelgan darvesh: “Ismni aytilish mendan, So‘z – Tangriniki. Go‘dakning oti Manas bo‘lsin! Ismi jismiga monand, Har balodan xalos bo‘lsin!” deb aytadi (20-bet). “So‘z Tangriniki”

deyish bilan u Soʻzning ilohiyligini taʼkidlaydi. Boshqa xalqlar folklorida ham soʻzga muqaddas hodisa sifatida qaraladi. CHunki dunyodagi barcha xalqlar Soʻzda allaqanday sirli qudrat mavjudligiga ishonadi. SHarq va Gʻarb xalqlari folklor namunalari shundan dalolat byeradi. SHoir Xurshid Davron qadimgi yapon sheʼriyati toʻgʻrisida mulohaza bildirib: “Koʻhna yapon miflariga koʻra, mavjudot tangrilarning soʻzidan paydo boʻlgan. SHu sababdan yapon xalqi azaldan Soʻz sehrli kuch boʻlishiga ishongan, Soʻzni muqaddas deb hisoblagan... SHu sababdan juda koʻp soʻzlarga taqiq tangʻasi bosilib, oxir-oqibatda, asrlar davomida yapon xarakterida oʻz his-tuygʻularini “jilovlash”, uni yashirish, ishora va ramzlardan keng foydalanish, soʻz mohiyatidan fikrni anglash xususiyati shakllangan. Xuddi mana shu xususiyat tankada ham, xayku (xokku)da ham ochiq namoyon boʻladi” deydi (Qadimgi yapon sheʼriyati. – “Jahon adabiyoti” jurnali, 2013 yil, 5-son. – 35 – 39-betlar).

Goʻdakka ism qoʻyilishi, albatta, tilak bilan bogʻliqdir. CHunki ota-ona farzandiga oʻzining istagi, orzu-havasidan kelib chiqib, ism tanlaydi. Manas, Alpomish kabi epik qahramonlar esa ota-onasininggina emas, xalqning, yurtning farzandi sanaladi. SHuning uchun ularga ism qoʻyilishi elning oqsoqollari, donishmandlari ishtirokida kechadi. Manasga eldoshlarining orasidan kimdir emas, davrada kutilmaganda paydo boʻlgan darvesh ism qoʻyadi va “Manas, badaningga oʻq oʻtmasin, yovning nayzasidan sira zahmat etmasin. Oʻchakishganga qirgʻin sol, bellashganning belini bukib, oʻch ol. Olishgan odam oʻngmasin, Xoʻjai Xizr qoʻllasin” deb duo qiladi (21-bet). Xoʻjai Xizr obrazi esa xalq ogʻzaki ijodi namunalarida ham, mumtoz yozma adabiyotda ham odamlarni mushkul ahvoldan qutqaradigan xaloskor, barchani toʻgʻri yoʻlga boshqaradigan najotkor sifatida tasvirlanadi. “Qisasi Rabgʻuziy”da: “Xizr maʼnisi yashil boʻlur, qayu tosh uzra Xizr alayhissalom oʻltursa, ul yer koʻkarur yerdi” deyiladi (Nosiruddin Burhoniddin Rabgʻuziy. Qisasi Rabgʻuziy. 2-kitob. – T.: “YOzuvchi”, 1991. – 67-bet). Xizrga ilmi ladun, yaʼni Xudo oʻzi istagan bandasiga byeradigan ilohiy ilm byerilgan. SHuning uchun u kelgusida roʻy byeradigan hodisalarni oldindan biladi. Xizr ilohiy ilmdan bahramand boʻlgani uchun yer osti olami – zulmat dunyosidan tiriklik suvi – obi hayotni topgan va undan ichgan. SHu boisdan u abadiy yashab, mushkul vaziyatga tushib qolganlarga Xudoning amri bilan koʻmakka keladi. Jaqipning oʻgʻliga ism qoʻyish marosimida toʻsatdan paydo

bo'lgan, ko'zidan olov chaqnagan avliyo go'dakka Xizr yo'ldosh bo'lishini, ya'ni u ilohiy kuchlar madadi bilan har qanday to'siq, g'ovlardan, mushkul vaziyatlardan eson-omon o'tishini tilaydi. Darvesh kutilmaganda qanday paydo bo'lsa, hech kimga sezdirmasdan shu tarzda sirli g'oyib bo'ladi. Davradagilar uning qayerga ketganini sezmay qolishadi.

Xalq og'zaki ijodiyotida qahramonlarning tug'ilishi, ism qo'yilishi odatdagidan boshqacha kechgani ta'rifidan keyin ularning bolaligi tavsifiga o'tiladi. "Alpomish" dostonida ham, "Qo'rqut Ota kitobi"dagi hikoyatlarda ham ana shunday tadrijiylik kuzatiladi. "Manas" eposida ham qahramon bolaligidan bo'lakcha bo'lgani, u tengdoshlaridan ham, katta yoshdagi kishilardan ham har jihatdan ustun turgani, kuch-quvvat bobida Manasga teng keladigan bo'lmagani ta'kidlanadi. Manas bolalik chog'ida baqirsa, tog'dagi jonzotlar hurkib, to'qaydagi yo'lbarslar qochgani, u beshikda yotganida hech qachon yig'lamagani, tog'dan xarsang toshlarni yumalatib, cho'g'ni g'arch-g'urch bosgani, yakki o'zi qarag'ay arralab keltirgani, uch yoshga to'lganida "Jinni" deb nom olgani, ho'kizni shoxidan sudrab yurgani, to'rt yoshga chiqqanida daraxtni ildizi bilan qo'porib olgani, suvda cho'milganida cho'kmagani, olov unga ta'sir etmagani, besh yoshga etganida ilonni boshidan kart tishlab, eb qo'ygani, bir sanoch qimizni sipqorib qo'ygani, o'n besh yashar yigitlar ham Manasning yaqiniga yo'layolmagani aytiladi (21-bet). Eposlarda xalq orziqib kutgan qahramonlar bolaligidan favqulodda ulg'aygani shunday bayon etiladi. Manas ham yoshiga nisbatan tez o'sgani, boshqalardan kuchli bo'lgani avvalo atrofida qilarga yoqmaydi. Chunki odam yon-veyeridagi o'zidan ustun kishilarga ko'pincha hasad qilib, adovat bilan qaraydi. Inson tabiatiga chuqur singigan ana shu illat tufayli Manasga ham atrofida qilarga g'ayirlik bilan qaraydi. Favqulodda kuchli ekanligi, unga hech kim bas kelolmasligi Manasning ovuldoshlarini g'ashlantiradi. Buning ustiga, Manas tengdoshlariga ham, o'zidan katta yoshdagi yigitlarga ham tegajog'lik qilib, aziyat etkazadi. Shuning uchun ovuldoshlari bolakay Manasni "Jinni" deb atashadi. Bunday kamsituvchi, haqoratomuz laqab kishilarning Manasdan alamzadaligi, unga hasad bilan qaraganini bildiradi. Chunki odamlar o'zlari ko'nikkan me'yordan bo'lakcha narsalarga hamisha g'ashlanib qaraydi. Kishilar jismoniy kuch-qudrati, aql salohiyati bilan barchadan alohida ajralib turadiganlarning fazilatini ta'kidlashdan

ko'ra ulardan kamchilik, qusur izlashga ko'proq moyil bo'ladi. Epos qahramonlari hayoti emas, payg'ambarlar tarixi ham hayotning mana shu jumbog'ini ayon etadi. Payg'ambarlarga ham dastlab qarindosh-urug'i qarshilik ko'rsatgan. Atrofidagilar ularning tinch, xotirjam yashashiga yo'l qo'ymasdan, zimmasidagi vazifasini bajarishga doim to'sqinlik qilishgan. Oqibatda, payg'ambarlar o'zi tug'ilib o'sgan, otabobolari yashagan manzilni tark etib, chiqib ketishgan va boshqa joyda e'tibor qozonishgan.

Qirg'iz xalq eposida ham barcha asarlardagi kabi asosiy qahramon va uning atrofidagi kishilarning fe'l-atvori, o'zaro munosabatlari tavsifi asosiy o'rin tutadi. Umuman, aksariyat asarlar syujeti shunga asoslanadi. "Manas" eposi ham romantik afsonalarni ifoda etish barobarida, real voqelikka asoslanadi. YA'ni unda hayotiy voqealikka romantik tus byerilib, qahramonlarning xatti-harakati mubolag'ador qilib ta'riflanadi. Eposda Manas va uning yaqin kishilari ko'proq ijobiy bo'yoqlarda ko'rsatilsa-da, ularning inson sifatidagi ojizliklariga ham e'tibor qaratiladi. Ayni jihat esa eposning ta'sirchanligini oshirgan. Aslida ham inson dunyosini har tomonlama yoritish, kishilararo munosabatlar murakkab kechishini ko'rsatish har qanday asarga joziba bag'ishlaydi. Eposda odamlar mushkul ahvolda qolgan paytda to'satdan paydo bo'lib, muammoni osonlik bilan hal qiladigan darvesh, avliyo obrazining gavdalantirilishi esa jamiyatda aqli raso, insonparvar, uddaburon, ko'pchilik manfaatini ko'zlaydigan kishilarga hamisha ehtiyoj borligidan kelib chiqadi. Ayni obrazni va albatta, asosiy qahramon, yondosh pyersonajlar xarakterini tahlil qilish esa asar g'oyasi va uning qatidagi ma'no mohiyatini tushunib etish uchun kalit vazifasini bajaradi.

Har qanday asar davr ruhidan oziqlanadi va o'zida o'sha zamonga xos dunyoqarashni aks ettiradi. "Manas"da zulm, zo'ravonlik avj olgan, jismoniy kuch, harbiy ustunlik haqiqat mezoni sanalgan, kim kuchli bo'lsa, barcha o'shanga so'zsiz itoat qilishi odatdagi holatga aylangan zamonlar to'g'risida so'z yuritiladi. "Alpomish", "Qo'rqut Ota kitobi"da ham xuddi "Manas"dagi singari odamlarning bir-biridan nimanidir tortib olish uchun kurashi, bir-biriga qarshi bosqin qilishi, urush ochishi naql qilinadi. YUnonlarning "Iliada" va "Odisseya"sida ham, hindlarning "Mahobxorat", "Ramayana"sida ham syujet xuddi shu asosga quriladi. Insoniyat

o'tmishini romantik pafosda ifoda etgan ushbu asarlar xudbinlik, yovuzlik singari illatlar odamzod tabiatidan azaldan joy olib kelganini ayon etadi. Eposlarda muttasil bosqinchilik, urush xavfi bo'lgan kezlarda ham odamlar turli marosimlar o'tkazib, bayramlar qilgani, to'y-tantanalar uchun maxsus tayyorgarlik ko'rib, to'kin-sochin dasturxon tuzashgani, har xil ko'ngilochar tadbirlar, musobaqalar uyushtirishib, ko'ngilxushlik qilishgani, to'y, bayram uchun alohida kiyim-liboslar kiyib, pardoz-andoz etishgani ta'riflanishi esa odamzodning ruhida go'zallikka, ezgulikka intilish kuchli ekanligini bildiradi. "Manas"da bu xususda bir o'rinda: "To'yni sog'inib qolgan qirg'izlar yangi o'tovlar tikdi. Qora ro'mol o'rnini oppoq elachaklar egalladi. Qizlar sochlarini qirq kokil qilib o'rdirib, ukpar qadalgan telpaklar kiyishdi. Yerkaklar chopqir otlarini toblab, o'tin yorib, o'choqlar kavlashdi. Jaqipboy Oltoyda xuddi Olatog'dagi No'g'ayxonning uyiga o'xshagan olti qanotdan iborat o'rdani qurdirib, bezakdan chiqardi", deyiladi (20-bet). Bu ajdodlarimiz go'zallik, nafosatni qadrlagani, ularning didi juda yuksak bo'lganidan darak byeradi. Go'zallikni his qilish, nafosatga intilish esa kishilar qalbida, ongu tafakkurida insonparvarlik hissini kuchaytiradi. Didi yuksak xalqgina Samarqand, Buxoro, Tyermiz, Toshkent singari qadimiy shaharlarni, u yerdagi muhtasham me'moriy obidalarini bunyod eta oladi. Didi baland kishilardan boshqalar o'rnak olgani singari saviyasi yuksak, madaniyatli ellar o'zga xalqlar uchun ibrat bo'lib keladi. Did, madaniyat esa shunchaki chiroyli kiyim-bosh, mahobatli imorat degani emas. Did, madaniyat keng qamrovli tushuncha bo'lib, u nafaqat har bir kishining, balki xalqning ham tafakkur tarzi, odamga va olamga munosabati, hayotga, undagi voqelikka qanday qarashini namoyon etadi.

Baxshi, jirov, oqinlarning voqelikni ta'sirchan naql etishi, so'zlarni ohangdosh qilib gapirishi, kishilarning xatti-harakati, o'zaro munosabati, muloqot-munozarasi, o'y-kechinmalarini jarangdor badiiy san'atlar orqali ta'riflashi xalq tilining ifoda imkoniyatlari, uning badiiy didi, madaniy darajasi nechog'li ekanini bildiradi. Manaschilar ham voqelikni bayon qilishda kishilar o'zaro muloqot chog'ida qo'llaydigan oddiy so'zlardan odatdagidan ko'ra oydin, ravshan ta'sirchan ma'nolar chiqarishadi. Eposdagi: "Ismni aytish mendan, So'z – Tangriniki. Go'dakning oti Manas bo'lsin. Har balodan xalos bo'lsin. Manas, badaningga o'q o'tmasin, yovning nayzasidan zahmat etmasin..." (20-bet). YOki "Qayip bilan Manas yarashdi. Uchta

gajir do'st bo'lishdi. Oq bug'doy nonini sindirib baham ko'rishdi, kalima keltirib, chiviq sindirishdi, qo'llarini qonga botirishdi. Non – muqaddas, bug'doy uniday oppoq bo'lib, bir-birimizga aralashib ketaylik! Birorta odamda qora niyat tug'lsa, chiviqday qiyilsin! Dushmanimizni birga qirib tashlaylik! Qasdlashsak, qonimiz oqsin!" deb ular Tangriga qasam ichishdi" (58-bet) kabi o'rinlar so'zlarining jarangdorligi, ma'nosining keng qamrovliligi bilan qalblarni to'lqinlantiradi. Dostondagi: "Xon Manas shonshavkat bilan Qorabyerkka uylandi. Qayip dang, odatga ko'ra, qizi Qorabyerkka o'n ikki qanotli bo'z uyni turkona uslubda yasattirib, to'liq jihozi bilan tortiq qildi. O'tovning naqshi-navosini Jaysang degan qo'shiqchi shoir yarim kun ta'rifladi" (59-bet) degan o'rinlar turkiylarning qadimdan o'tovlari – turarjoylarini did bilan ko'rkam qilib bezatishga harakat qilgani va o'zlari yaratgan chiroyli narsalarni ta'riflashdan zavqlanganidan darak byeradi.

Barcha epos qahramonlari singari Manasning ham bolaligi boshqa tengdoshlaridan farqli holda, favqulodda voqealar bilan kechadi. Manas beshikda yotgan mahalida hech yig'lamaydi. Bexosdan baqirsa, tog'dagi jonzotlar hurkib, yo'lbarslar qochadi, yakka o'zi tog'dagi xarsanglarni yumalatib, qarag'aylarni arralab keltiradi, cho'g'ni g'arch-g'urch bosib yuradi, daraxtlarni ildizi bilan qo'porib, o'zidan katta yigitlarning ham dodini byeradi. Hech kim unga bas kelolmaydi. Ovul oqsoqollari ham Manasdan cho'chib, xavotirga tushishadi. CHunki kimning bilagi zo'r, kuchi ko'p bo'lsa, o'shaning gapi to'g'ri, so'zi haq degan zamonlarda odamlar jo'yali maslahat byeradigan aqlli kishilarning emas, zo'ravonlarning ortidan yergashishgan. SHuning uchun ovul oqsoqollari yosh Manasni tiyib qo'yishga urinishgan. Ular ovuldoshlari ustidan hukmdorlikni Manasga byerib qo'ymaslik uchun jon-jahdlari bilan harakat qilishgan. CHunki atrofida gilarga so'zini o'tkazib, gapini ma'qullatib keladiganlar hamma zamonda ham hayotda kechayotgan o'zgarishlar to'g'risida fikrlaydigan, yangilikka intiladiganlarga qarshilik ko'rsatadi. Iloji bo'lsa, bunday kishilarni yo'q qilishning payiga tushishadi. Bunday amalparastlar yoshlarga g'ashlanib qarab, ularga yo'l byermaslikka urinishadi. Negaki voqealarga o'z munosabatini bildiradigan kishilar bo'lmasa, hukmdorlar aholini osonlik bilan boshqarishadi. YAngilikka intilib, hayotdagi mavjud holatni tahlil qila oladiganlar ta'sirida odamlar hukmdorlarga itoat qilmay qo'yishadi. Hukmdorlar shuning oldini

olish, odamlarni mute holda saqlash uchun ham yangicha fikrlaydigan kishilarni hech ayamaydi. Negaki hamma odamlar ham hayotdagi hodisalar to'g'risida chuqur fikr yurita olmaydi. Barcha zamonlarda aholining arzimas qismi, atigi besh foizi, juda ko'p bo'lganida o'n foizi hayotda yuz byerayotgan o'zgarishlar to'g'risida o'zicha mushohada yuritib yashaydi. Aksariyat kishilar esa umumiy oqimga moslashishga intilib, tevarak-atrofidagilarga taassub qilib, hayot kechiradi. Hukmdorlarga haq-huquqini talab qiladigan, voqealar jarayoniga faol aralashadiganlar emas, itoatgo'y, boriga qanoat qiladiganlar ko'proq yoqadi. Alpomish, Manas esa irodasi kuchli, jismoniy baquvvat kishi. Ular oqsoqollarning hukmiga so'zsiz itoat etadigan ovuldoshlaridan farq qiladi. Alpomish, Manas singari kishilarning paydo bo'lishi jamoa oldida oqsoqollarning mavqeini pasaytirib, obro'-e'tibordan mahrum etadi. SHuning uchun ovul oqsoqollari o'zaro kelishib, Manasni manqurtga – fikrlamaydigan, itoatgo'y oddiy kimsaga aylantirmoqchi bo'lishib: "Bolani asirga olaylik, / Boshiga xom tyerini yopishtiraylik. / So'ng yurtimizga eltib, qurg'urni / Olti aymoq qalmoq bir bo'lib, / Boplab adabini byeraylik!" deyishadi.

Manqurtga aylantirilgan kishi xotirasidan mahrum bo'lgani tufayli o'zining xo'jayiniga so'zsiz itoat qilib, uning har qanday topshirig'ini hech qanday og'rinmasdan, kam-ko'stsiz bajaradi. Haq-huquqdan mahrum qul ham vaqt o'tishi bilan xo'jayiniga qarshilik ko'rsatadi. CHunki u xo'jayini farovon hayot kechirayotgani, o'zi esa nochor yashayotganini ko'rib kuzatadi va bu xususda o'ylab, dilida xo'jayiniga nisbatan nafrat, adovat tug'iladi. Ayni hissiyot asta-sekin avjlanib, isyonga aylanadi. Manqurt esa hech qachon isyon qilmaydi. U xotirasidan ayrilgani, asab tizimi ishdan chiqqani, aniqrog'i, shu ahvolga solingani uchun o'zining ayanchli holai to'g'risida o'ylay olmaydi. Manqurt uchun xo'jayinining topshiriqlarini bajarish hayot mazmuniga aylanadi. SHu boisdan qadimda urushda asir olinganlardan ayrimlari manqurt qilingan. Buning uchun asirning sochi qirilib, boshiga yangi so'yilgan tuyaning bo'yin tyerisi yoki molning tyerisi yopishtirilib, charm chilvir bilan mahkam chandib bog'langan. Asirning oyoq-qo'lini ham qimirlamaydigan qilib o'rab, bog'lab, odamlardan olis, soyadan xoli, quyosh tik tushadigan joyga eltib tashlangan. Jaziramada tyeri qurib, asirning boshini siqqan, sochi o'sib, tuya, mol tyerisini teshib chiqolmasdan, boshga qaytib qadalgan. Bir necha kun, hafta mobaynida ochlikdan

azoblanib, suvsizlikdan qiynalib, o'sgan sochi boshiga qaytib qadalganidan asirning miyasidagi asab nuqtalari ishdan chiqqan. Bunday uqubatdan juda ko'p asirlar o'lib ketgan. Jismoniy baquvvat asirlargina omon qolgan. Ammo ular asab tizimi majruhligidan o'zining o'tmishini, ismini, ota-onasini, tug'ilgan joyini unutgan. O'lmasdan qolgan asir boshidagi tyerini olib tashlab, uni azoblanishdan qutqargan kishini o'zining chinakam xaloskori deb bilgan va xo'jayini o'rnida ko'rib, unga sadoqat bilan xizmat qilgan. Mashhur qirg'iz adibi CHingiz Aytmatovning "Asrga tatigulik kun" romanida asirlarni manqurtga aylantirish jarayoni tasvirlangan. Junjanglar tuyani so'yib, uning hovuri chiqib turgan qalin va og'ir bo'yin tyerisi bo'lagini jangda asir tushgan Jo'lomonning sochini taqir qilib qirilgan, boshiga yopishtirishadi va u boshini yerga tekkizmasligi uchun bo'yniga yog'och bo'yinturuq bog'lashib, ochiq dalaga eltib tashlashadi. Jo'lomon jazirama issiqda bir necha kun qiynalsa-da, jismonan baquvvat bo'lgani uchun omon qoladi. Ammo asab tizimi ishdan chiqib, o'zining kim ekanini yodidan chiqaradi. Jo'lomon uni izlab topgan onasini ham tanimaydi va xo'jayini tayinlagani uchun kamondan o'q uzib, o'z onasini o'ldiradi. Jo'lomon xotirasidan ayrilgani uchun shunday qotillik qiladi. Odam esa o'tgan kunlarini eslab, tevarak-atrofida kechayotgan voqealarni o'z o'tmishi bilan taqqoslay olishi orqali hodisalarning mazmun-mohiyatini anglay boshlaydi. Xotira har bir kishining hayot jumboqlarini tushunib, o'zini anglashi uchun asos, poydevor vazifasini bajaradi.

Hukmdorlar jazolashning turli usullarini qo'llash orqali kishilarning diliga vahima, qo'rquv hissini solib, aholini itoatda ushlab turishadi. Ovul oqsoqollari, birinchidan, Jaqipning o'g'li odamlarga rahnamo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik, ikkinchidan, barchadan kuchli, baquvvat o'g'lonni jazolash orqali kishilarni qo'rqitish, uchinchidan, o'zlarining barchadan ustun, har qanday ishga qodirligini ko'rsatib qo'yish uchun Manasning boshiga tyeri kiydirmoqchi bo'lishadi. CHunki ular boshqalarni itoatda tutib, o'zlarining izmiga solish uchun aybdorlarni ayovsiz jazolashadi, kamdan-kam holda gunohkorlarning gunohini kechirishadi. Ovul oqsoqollari Manasni odamlarga yomon ko'rsatish uchun unga "Jinni" deb nom qo'yishadi. Bunga bola Manasning boshqalarga o'xshamasligi, katta yoshdagi kishilar eplolmaydigan ishlarni qilishi ham sabab bo'ladi. Manas yoshiga nisbatan kuchli

bo‘lib ulg‘ayadi. Besh yoshga to‘lganida o‘n besh yashar o‘smirlarga zo‘rligini o‘tkazadi. U katta ho‘kizday keladigan ulkan toshni dast ko‘taradi, kurash tushib, barchani engadi, o‘tgan-ketgan savdogarlarning buyumini tortib olib, bolalarga bo‘lib byeradi. Ovulidagi qirq chog‘li bola bilan adirda o‘ynab yurganida kelib, ularga tegajog‘lik qilgan qalmoq, mang‘ullarning sakson chog‘li o‘smirlaridan o‘n ikkitasini cho‘qmori bilan bir syermaganda urib o‘ldiradi. Manasning ovuldoshlari o‘lgan har bir o‘spirin uchun xun to‘lovi sifatida to‘qqiztadan mol byerib, uzr so‘rab, mojaroni tinchitishadi. Jaqip Manasning bunday ishlaridan xafa bo‘lib, xotini bilan maslahatlashib, o‘g‘lini tarbiyalash, eng muhimi, qalmoqlarning ko‘zidan yiroqda tutish uchun uni qo‘ychivonlar boshlig‘i O‘shpirning qo‘liga topshiradi. Alpomishni yilqiboqar Qultoy, Manasni cho‘pon O‘shpir tarbiyalaydi. Yertak, dostonlarda cho‘pon, otboqar ko‘pincha ijobiy obraz sifatida gavdalantiriladi. CHunki cho‘pon, yilqiboqar dala, dashtda, odamlardan olisda yuradi, turli g‘iybat, mashmashalarga aralashmaydi, nonini halol mehnat qilib topadi. Luqmaning halol bo‘lishida esa hikmat ko‘p. Luqmasi halol kishining tilagan tilagi, duosi ijobat bo‘ladi. Istaklarning amalga oshishi luqmaning nechog‘li halolligi va tilakning qay darajada to‘g‘riligiga bog‘liqdir. CHo‘pon, otboqar odamlarga aralashmasdan yakka o‘zi yurganidan tevarak-atrofidagi narsalarga diqqat bilan qaraydi va har bir narsa betakror, mislsiz mo‘‘jiza ekani, eng kichik zarrada ham YAratuvchining qudrati mujassamligini ich-ichidan his qiladi. SHuning uchun u miyasi, fikru o‘yi kundalik turmushning tunganmas mayda-chuyda tashvishlari, adoqsiz fisq-fasod, malomatlar bilan band kishilardan ruhan ustun turadi. Qalbi hasad, ig‘vo kabi illatlardan xoli kishilar sodda, samimiy, beg‘ubor bo‘lishgani bois Xudoning suyumli bandalari sanaladi. CHo‘pon, otboqar doimo qo‘y, otlarni boqish, asrash tashvishi bilan band bo‘lganidan, boshqalarga qaraganda mayda-chuyda mojarolarga kamroq aralashadi. Zargar, savdogar, soliq yig‘uvchi kabilar azaldan boy-badavlat yashagan bo‘lsa-da, yertak, dostonlarda ular emas, cho‘pon, otboqar, dehqon, bog‘bon, baliqchi halol mehnat qiladigan kishilar sifatida ta’riflanadi. “Alpomish”, “Manas” kabi eposlarda qahramonlarni halol mehnat bilan kun kechiradigan, odamlardan olisda yashaydigan otboqar, cho‘pon tarbiyalagani, ularda boshqalar yerisholmagan sir, qudrat mavjudligi ta’kidlanadi.

Ota-onasi Manas kunlarini bemaqsad, aysh-ishrat bilan o'tkazishini istamagani bois uni qo'ychivonlar boshlig'i O'shpirga tarbiyalash uchun topshirgan. CHunki ular O'shpirning adolatli, haqiqatgo'y, xalqparvar, vatanparvar ekanligini bilishgan va u Manasni har jihatdan yaxshi inson qilib tarbiyalashiga ishonishgan. Eposda O'shpirga: "YOshligidan jahongashtalikni kasb qilib, elu yurtga kechroq qo'shilgan. Ko'p tilni biladigan, qanoatli, bosiq odam. Qoqqan qoziqday cho'qqida o'tirib, xayol surishni yoqtiradi. Burgutday syergak, kechasi mijja qoqmasa ham kunduzi bemalol o'z burchini uddalaydi. Tepsa, toshni yorgan, etti kunda Xitoyga piyoda etib borgan, umrini asosan tog'da o'tkazgan pokdomon kishi" deb ta'rif byerilgan (23-bet). Tog'da shahardagi saroy yoki boshqa manzillardagiday yashash uchun qulayliklar yo'q. Tog'da, dasht, cho'lda yashash uchun undagi issiq-sovuqqa chidash, mashaqqatlarga dosh byerish lozim. Tog'dagi bir xil manzaradan, yolg'izlikdan odam zyerikib toriqadi. Tog'da, odamlardan olisda yashash mashaqqatlariga hamma ham dosh byerolmaydi. O'shpirga o'xshagan avliyo kishilar esa ataylab, odamlar qadami etmaydigan ovloq joylarni makon tutishadi. Ular boshqalarga aralashib, gunohga botmaslik, ma'nan-ruhan pokiza bo'lish uchun shunday qilishadi. "Qoqqan qoziqday cho'qqida o'tirib, xayol surishni yoqtiradi, qanoatli, bosiq inson" deyilishi O'shpirning boshqalarga o'xshamasligi, uning ko'pchilikka noayon sir-sinoatlarni bilishiga ishoradir. O'shpir o'g'lini etaklab kelgan Jaqipni xush qabul qiladi. Manasga irim uchun bir uloqni sadaqa qiladi. Barcha dinlarda esa sadaqa baloni daf etib, xavf-xatarning oldini olishi aytiladi. Sadaqa Xudoga ataladi. Sadaqa sifatida qurbonlik qilingan mol go'shtidan taom tayyorlab, dasturxon yoziladi. Kishilar taom tanovul qilib, duo qilishadi. Ko'pchilikning duosi ijobat bo'ladi. CHunki ko'pchilikning orasida kimdir halol yashab, ezgu amallarni ado etgani bois Haqqa yaqin turadi. Haqqa yaqin kishilarning iltijosi esa inobatga olinib, duosi ham, qarg'ishi ham YAratganning dargohida qabul bo'ladi. Sadaqa, qurbonlik qilish ilohlarga, marhumlar ruhiga atalsada, ulardan tiriklar bahra oladi: kishilar jam bo'lib, bir dasturxon atrofida hamsuhbat bo'lishib diydorlashishadi, bir-biri bilan kundalik muammolari to'g'risida so'zlashib, echim topishadi; in'om sifatida byerilgan pul, narsa-buyumlarni ehtiyojlari uchun ishlatishadi. Bundan esa Xudoga atalgan, marhumlar ruhiga bag'ishlangan sadaqa, qurbonlik qilishdan aslida tiriklar bahramand bo'lishi, ayni amallar ular uchun foydali

ekani ayonlashadi. Chunki sadaqa, qurbonlik qilish natijasida ehtiyojmandlarning ehtiyoji qondirilib, odamlar o'rtasida o'zaro yaqinlik, hamjihatlik yuzaga keladi. Ushbu amallar shuning uchun ezgu va barokatliki, unda Yaratguvchining cheksiz qudrati eslanib, unga hamdu sanolar aytilib, shukrona qilinadi. Sadaqa, qurbonlik qilishning eng muhim jihati ham avvalo shu bilan belgilanadi. Yaratganga sidqidildan ishonib, uning yagona qudratli zot ekaniga ixlos bilan e'tiqodda bo'lganlar o'zi ham, barcha mol-mulki ham Xudoniki ekanini chin dilidan his qiladi. Shu boisdan ular topganini Xudo yo'liga sarflab, uning roziligiga yerishishga intilib yashaydi. Sadaqa byerish, qurbonlik qilish parvardigorga shukronalikni bildiradi. Shuning uchun yertak, dostonlarda haqqa intilganlar niyatlari ro'yobga chiqqanida Yaratganga shukrona sifatida sadaqa qilib, qurbonlik keltirib, odamlarni xursand qilishgani bayon qilinadi. Qo'ychivonlar boshlig'i O'shpir ham Jaqipday oqsoqolning huzuriga kelib, o'g'lini tarbiyalashni unga ishonganiga xursand bo'lgani, shuning uchun go'sht eb, qornini to'ydirib, maza qilish uchun emas, balki shukrona sifatida bir uloqni sadaqa sifatida so'yadi. O'shpir ikki yil davomida qiyin ishlarni bajartirib, Manasni chiniqtiradi. U Manasga: "Botir bo'ladigan odam qiyinchilik tortishi, issiq-sovuqni boshidan o'tkazishi shart. Botir hushyor, tadbirkor, bardoshli, kuchli bo'lishi kyerak. Xomsemizlik bilan polvonlikning o'rtasida yeru osmon qadar farq bor" deb aytadi va unga suvda suzish, yoy yasash, nayza sanchish, qilichlashish, kurash, mushtlashish kabilarni o'rgatadi. "Yomon ko'rganing bilan urishavyerma. O'ng qulog'ing bilan ham, so'l qulog'ing bilan ham uqib ol: elga tegishgan dushmanning jazosini byer. Avvalo tug'ishgan elu elatingni, keyin o'zingni qadrla! Bu yer yigitning shiori va burchi bo'lishi kyerak deb" tayinlaydi. Manas esa unga ustozlik qilgan O'shpirning oldida tiz cho'kib, etagini tavob qiladi (29-bet). Kimningdir qarshisida yukinib, uning etagi, qo'lining kafti orqasini o'pish, elkasiga boshini qo'yish esa uni g'oyatda hurmat qilish, undan minnatdor ekanini bildirish, o'zining quyida turishini tan olishni ayon etadi. Yertak, dostonlarda barcha xalqlarda qadimdan shunday taomilga amal qilingani naql etilgan. Manasning O'shpirga munosabati orqali turkiylar ustozni azaldan ardoqlagani ta'kidlanadi.

Manas O'shpirnikida yurgan paytida g'alati voqea kechadi. O'shpir Manasni cho'pon Chegeboy bilan birga, qo'ylarni boqishga jo'natadi. Qo'ylarni toqqa haydab

chiqishganida bir bo‘ri paydo bo‘lib, oqsoq oq qo‘zini tishlab, eya boshlaydi. CHo‘pon CHegem bo‘ri bizni ham sog‘ qo‘ymaydi, archa ustiga chiqib bekin, deb Manasga aytgancha o‘zini panaga oladi. Manas esa hech qo‘rqmasdan bo‘riga tashlanib, uni tayoq bilan uradi. Bo‘ri qo‘zini tishlagancha qochib, bir g‘orga kiradi. Manas ham bo‘rini quvib, g‘orga kiradi va uning ichida chordona qurib o‘tirgan qirq kishiga duch keladi. Atrofda qanotli otlar deysinib turadi. Boyagi qirq kishining oldida oqsoq oq qo‘zi ma‘rab turganini ko‘rib, hayratdan qotib qolgan. Manas bu kishilarga salom byerib, qo‘zi olib qochgan bo‘rini ko‘rdilaringmi, deb so‘raydi. Davra qurib o‘tirganlar o‘sha bo‘ri bizmiz, deyishadi. Manas ishonmay turganida qirq kishidan biri bir zumda bo‘riga aylanadi. Manas tavba qilib, kalima qaytarib, qirq chiltonga qulluq qiladi. Qirq chilton Manasga: “Biz – sening do‘stingmiz. Qachon qiyin ahvolda qolsang, biz yordamga etib kelamiz”, deb aytadi. Qirq chilton Manas bilan quchoqlashib ko‘rishadi. Eposda bu xususda “bag‘rini bag‘riga bosib ahdlashdi” deyiladi. Qarindoshlarning yaqinligi kishi tanasidagi o‘pka, ichak, tizza tirsak yoki boshqa a‘zolarga nisbatlanmaydi. Vaholanki, vujudagi har bir uzv muhim vazifani bajaradi. Ularning har biri inson uchun zarur. Ammo zarurligi, ahamiyatiga ko‘ra a‘zolar ham darajaga bo‘linadi. Quchoq ochib, bag‘rini bag‘riga bosib ko‘rishmoq kishilarning bir-biriga o‘zini yaqin olishi, munosabatlari samimiy, mustahkamligini bildiradi. Qirq chiltonning bag‘irlashib ko‘rishishi ham ular Manasga o‘zlarini yaqin tutishi, uni qadrdoni sanashini bildiradi. SHunday holatda turishganida kelib qolgan cho‘pon CHEgeboyni Manasga ko‘rsatib: “Bu senga do‘st bo‘ladi. Endi uning ismi Quttiboy” deyishib, qirq chilton ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi. Bu holatdan hayron bo‘lgan Manas va CHEgeboy qo‘ylarni sanashsa, barchasi joyidaligi, suruv tugal ekani, hatto, oqsoq oq qo‘zi ham borligini ko‘rishadi.

YOshi ulg‘aygani sari Manasning harakatlanish doirasi kengayib boravyeradi. U bolaligidayoq qirg‘izlarni azoblab kelgan xitoy, qalmoqlarning zo‘ravonlari bilan to‘qnash kelib, ularning dodini byeradi. O‘smir Manas qirqta jo‘rasi bilan dam olib o‘tirganida qalmoqlarning yilqiboshchisi Xanjarqo‘l o‘ynab yurgan qirg‘iz bolalarini quvib, to‘rttasining qornini yorib tashlab, ularning jasadini ustma-ust qo‘yib, ustiga chiqib o‘tirib olganini ko‘radi va jahli chiqib, qonxo‘r yilqiboqar bilan olishib, uni tuproqqa qorishtirib, zo‘ravon qalmoqning chaqmoqtoshi va pichog‘ini o‘lja qilib

oladi. Buni ko‘rib turgan O‘shpir Manas endi har jihatdan ulg‘ayganiga ishonch hosil qilib, uni ota-onasiga eltib topshiradi. O‘shpir ikki yil ichida Manasni chiniqtirib, kamolga etkazadi.

O‘shpir Manasning zo‘ravon bosqinchilarga keskin zarba byerayotganini ko‘rib sevinadi. Jaqip esa o‘g‘lining ishlaridan xavotirga tushib, unga tanbeh byeradi. “O‘g‘lim, sen o‘z ishlaring bilan bizni qalmoqlar g‘azabiga duch qilasan” deb aytadi. CHunki Jaqip bosqinchilarning ayovsiz zulmidan qo‘rqib, yuragini oldirib qo‘ygan. O‘shpir esa unday emas. U sal imkon topsa, xitoy, qalmoq zo‘ravonlaridan o‘ch oladi. O‘shpir ko‘p qirg‘izlarning qonini to‘kib, odamlarga ozor byeradigan zo‘ravon Xanjarqo‘lni xilvatda uchratib, tavbasiga tayantirmoqchi bo‘lib yuradi. Manas bu qonxo‘r yilqiboqarni yerparchin qilib tashlaganini ko‘rib, Jaqipning o‘g‘li bosqinchilarning dodini byerishiga ishonch hosil qilib quvonadi. Manasning favqulodda kuch-qudrati, dushmanlar bilan olishishdan tap tortmasligi, bosqinchilarga nafratining zo‘rligi otasini va ovuldoshlarini xavotirga soladi. CHunki ular bosqinchilarning jabr-zulmini tortavyerib, mute bo‘lib yashaganidan qo‘rqoqqa aylanib qolgan. YOsh Manasning: “Ota, qachongacha yurakni hovuchlab yashaymiz? Bundan buyon dushmanlarga qulday itoat qilib turmaymiz” degan gapidan qavmdoshlari cho‘chib ketadi. Manas dushmanlarga qarshi kurashga undashi bilan emas, boshqa masalalarda ham eldoshlaridan alohida ajralib turadi. Otasi unga: “O‘g‘lim, teng-to‘shlaringga mol so‘yib, chorvani bekorga isrof qilar emishsan” deb tanbeh byerganida, Manas: “Otajon, xafa bo‘lmang. Tirik odamga dunyo bilan mol qo‘lning kiri. SHuncha mol, qo‘y boqish shartmi? Insonga ozgina boylik etadi” deb javob qaytaradi. Bu Manasning donishmandlar singari mushohada yuritishi, hayot hodisalariga tyeran nigoh bilan qarashini bildiradi.

Xalq og‘zaki ijodining ibratli jihati shundaki, yertak, doston, qo‘shiq, maqollarda har bir detal, tafsilot bag‘riga, so‘zlarning ohanglari ichiga, har bir gapning qatlariga bir necha xil ma‘noni o‘zida mujassamlashtirgan tyeran hikmat joylanadi. Masalan, kundalik muomala-muloqotimizda keng qo‘llanadigan, ajdodlarimizdan myeros bo‘lib kelayotgan “Tirik odamga mol-davlat qo‘lning kiri” degan gapni turlicha sharhlash, bu xususda istalgancha mulohaza yuritish mumkin. Ayonki, qo‘li kir bo‘lganida odam darhol uni yuvib tashlaydi. Xalq uzoq tajribasidan kelib chiqib:

“Mol-dunyo, boylik, mansab-martaba ham odamni kir qilib, isloslantiradi. Ulardan tezroq xalos bo‘lgan ma’qul. CHunki odam pok, halol yaratilgani uchun iflos narsalarni ko‘tarib yurolmaydi. Mol-dunyo, boylik kir narsa bo‘lgani uchun odam ularni o‘zi bilan u dunyoga olib ketolmaydi. Yiqqan puli, narsa-buyumlari, mollari marhumga qo‘shib ko‘milmaydi”, degan fikrni “Mol-dunyo qo‘lning kiri” deya ixcham, quyma ifodalaydi. Manas otasiga shunday deb e’tiroz bildirganida Jaqip nima deyishini bilmay qoladi. O’sha paytda O’shpir ham Manasning yonida bo‘ladi va uning elkasiga qo‘lini qo‘yib: “Voyaga etganing—shu” deb aytadi. CHunki odam suhbatdoshidan mamnun bo‘lib, uni o‘ziga yaqin olganida, kimningdir aqliga, kuchiga tan byerib, qoyil qolganida uning elkasiga qo‘lini qo‘yib yoki quchoqlab olib, e’tirof etadi. Manas ustozini O’shpirni har jihatdan qoyil qiladi. SHuning uchun u Jaqipning o‘g‘lining elkasiga qo‘lini qo‘yib murojaat qiladi.

“Alpomish”, “Manas” kabi xalq og‘zaki poetik ijodi durdonalari boshqa asarlardan shunisi bilan farq qiladiki, ularda qahramonlarning kim bilandir uchrashuvi, to‘qnashuvi shunchaki bayon qilinmaydi. Ushbu dostonlarda Alpomish, Manasning yo‘lga tushishi, dovon, tog‘lardan oshishi kabilar tinglovchi, o‘quvchining ko‘z o‘ngiga keltirib, ta’rif etiladi. O‘quvchining tasavvurida bepoyon sahro, dashtlar, qor bosgan cho‘qqili tog‘lar, archalar o‘sgan ungurlar, zim-ziyo g‘orlar, ko‘m-ko‘k o‘tloqlar, osmonga bo‘y cho‘zgan daraxtlar, daryo sohilidagi to‘qaylar, o‘tlab yurgan qo‘ylar suruvi, otlar uyuri, osmonda parvoz qilayotgan to‘rg‘ay, burgutlar jonlanadi. Masalan, Manasning tug‘ilishi: “To‘qqiz tun bo‘lganda CHiyirdining to‘lg‘og‘i pishib, etildi, deyishdi... Oltoyda bu ajabtovur tun bo‘ldi, oq niyatlarga omuxta ko‘ngillar busbutun bo‘ldi. Bunday hodisa hech kimning etti uxlab tushiga kirgan emas. Odamlar havas bilan osmonga boqardi. Suvlar to‘xtab, oshufta bir sokinlik ko‘ngilga ezgulik chiroqlarini yoqardi” deya ta’riflanadi (17-bet). Aql bovar qilmas qahramonliklar qiladigan Manas, Alpomish boshqalardan farqli holda dunyoga keladi. Butun borliq, tabiatdagi barcha unsur odatdagidan boshqa bir holatga o‘tib, bo‘lg‘usi bahodirlarning tug‘ilishini qutlaydi. Qirg‘iz eposida Manasning tug‘ilishi to‘g‘risida: “Kutilmaganda inga-ingalagan yoqimli ovozga Oltoyning tog‘u toshlari aks sado byerdi. Zamin ohista tin oldi. Olamni quyosh nuri yanada munavvar qildi. Bo‘z o‘tovlarga qut-baraka

yog'ildi. Qo'radagi ayg'irlar bexos kishnab, itlar hurib, hayot asta izga tushdi"deyiladi (17-bet).

Xalq og'zaki poetik ijodida, yozma adabiyotning mumtoz namunalarida tabiat hodisalari, tevarak-atrofdagi narsa-buyumlar ta'rifiga alohida qaratilishining boisi shundaki, kishilarning ma'naviy olami, ichki dunyosi, hayotga qarashi bevosita moddiy narsa-buyumlar, tabiat hodisalari qurshovida shakllanadi. Har bir kishining kim ekanligi, qanday odamligi uning tevarak-atrofidagi narsa-hodisalarga munosabatida namoyon bo'ladi. Tabiatdagi o'zgarishlarga hayratlanib qaragan odam bilan tevarak-atrofidagi narsa-hodisalarga befarq, loqayd kishining fe'l-atvori, dunyoqarashi keskin farq qilishi shundan dalolat byeradi. Ajdodlardan myeros bo'lib kelayotgan yertak, dostonlarda o'tgan zamonlarda yashagan odamlarning nabotot olami, hayvonot dunyosiga munosabati aks etadi. Ular zamindagi har bir unurni qanchalik asrab-avaylagani bilinadi. O'tmishda odamlarning quyosh, oy, yulduzlarga, suv, shamol, olov, daraxtlarga, toqqa sig'ingani, tong, shomni qutlug' payt sanagani, fasllarni sharaflab, bayramlar o'tkazgani, turli jonzotlarni muqaddas deb bilgani, ot, tuya, sigir kabi jonivorlarga dardini aytib so'zlashgani ular sodda, omi emas, balki tevarak-atrofdagi har bir hodisaga hayrat bilan qaragani, ularni kuzatib, mushohada yuritgani, borliqdagi eng kichik zarra ham mislsiz mo'jiza ekanini his qilganini bildiradi. Ajdodlarimizning tabiatga munosabati uzoq turmush tajribasiga asoslanadi. Ular anglagan hikmatlar, his qilgan haqiqatlar barcha zamonlarda hamma uchun saboq bo'la oladi. "Alpomish", "Manas" singari eposlardagi har bir detal, o'xshatish, sifatlash, qo'llangan matal, maqol, iboraning mag'zini chaqib, mazmunini tushunish xuddi shunday xulosaga olib keladi.

Manas bolalik chog'ida o'zining tengdoshlarini himoya qilgan bo'lsa, keyinchalik o'zining harakat doirasini kengaytirib, ovuldoshlari, urug'i, qabilasi manfaati uchun kurashga tushadi. U O'shpirning tarbiyasini olib qaytgach, bir kuni otasi bilan yo'lda kelayotib, qalmoqlar yilqiboqarlarni kaltaklab, ovuldoshlarining bir uyur otini haydab ketayotganini ko'radi. Yilqiboqarlar qalmoqlarning yaylov haqiga deb olgan o'ttiz besh baytal, besh otni kam ko'rib, yana zo'ravonlik bilan uyurni tortib olishayotganini aytishadi (29-bet). Jaqip otlarga bosilgan tamg'adan uyur o'ziniki ekanini bilib, qalmoqlarni murosaga keltirish maqsadida gaplashmoqchi bo'lganida,

talonchilar uni so‘kib, qamchilashadi. Manasning jahli chiqib, yilqiboqardan otlarni ushlashda ishlatiladigan uzun qayindan qilingan arqonli tayoq – o‘quruqni olib, qalmoq talonchilari boshlig‘ini urib o‘ldiradi. Qolgan talonchilarni ham otidan ag‘daradi. Jaqip: “Qalmoqlar xun talab qilib, hammamizni qiradi. Bizni hech kim himoya qilmaydi”, (31-bet), deb Manasni to‘xtatadi. Manas qalmoq, xitoylar bilan to‘qnashuv bo‘lganida otasi doim mutelik bilan murosasiz yo‘lini tutishidan ajablanib, buning sababini, o‘zining nasl-nasabini so‘raydi. Jaqip o‘g‘liga: “Ota-bobolarimizning tarixi bizdan keyingilarga omonat”, deb har bir kishi o‘zining etti ajdodini bilishi zarurligini uqtiradi. Qirg‘izlarning tarixi, turkiy qavmlar o‘tmishda qudratli el bo‘lgani, ammo keyinchalik nobop hukmdorlar bir-biri bilan taxt talashgani tufayli urug‘lar o‘rtasida ahillik yo‘qolib, bola otaga, uka akaga quloq solmay qo‘ygani, odamlar xudoning qudratini unutgani, qalmoqlar, xitoylar esa turkiy urug‘lar orasidagi hamjihatlikka putur etganidan foydalanib, ularni bir-biridan ajratib, engib olganini ma’lum qiladi. “Biz ilojsizlikdan qalmoq, xitoylarning zulmiga chidab kelaymiz. Endi umidimiz sendan. Qirg‘izlarning or-nomusini saqla. Ammo yoningda turadigan odamlarimiz yo‘q” deb afsuslanadi. SHunda Manas qirq chiltonni eslaydi. Qirq chilton Manasning oldida paydo bo‘lishadi. Jaqip ularni ko‘rmaydi. Manas esa qirq chilton bilan suhbatlashib, qalmoq bosqinchilari bilan to‘qnashganini aytib byeradi. Jaqip esa bu holatdan ajablanib: “O‘g‘limga jin tegdi. SHuning uchun o‘ziga o‘zi gapirib o‘tiribdi” deb qo‘rqib ketadi va xotini CHiyirdining yoniga shoshib kelib, voqeani so‘zlab byeradi. CHiyirdi o‘g‘lini izlab, yo‘lga tushadi va bir uyur otni oldiga solib kelayotgan Manasga duch kelib, Jaqipning aytganlarini so‘zlab byeradi. Manas bundan kuladi. O‘g‘lining sog‘-omonligidan xursand bo‘lib, uyga qaytishayotganida onabolaning yo‘lini qalmoqlar to‘shadi. Ulardan biri Manasni tanib: “Boshlig‘imizni shu o‘ldirdi” deb aytadi. Olti nafar qalmoq Manasga tashlanadi. Manas ikkitasining boshini bir-biriga urib o‘ldirgach, qolganlari qochib ketadi. CHiyirdi va Manas uyga kirib kelganida xavotirga tushib o‘tirgan Jaqip o‘g‘li va xotining sog‘-salomatligiga shukrona qilib, jonliq so‘yib, xayri xudoyi qiladi. Bu ajdodlarimiz uzoq turmush tajribasi asosida sadaqa baloni daf etishi, odam bir narsadan birdan quvonib maqtanmasligi, mushkullikka duch kelganida dabdurstan dodlab, nolimasligi,

ko‘rgan-kechirganiga shukrona qilish orqali kishi o‘z hayotiga fayz kiritishini chuqur anglaganini bildiradi.

Qalmoqlar o‘z botirini o‘ldirgani uchun Manasning ovulidagilarni qirish niyatida manju qabilasi birga hujum qilishni boshlaydi. Ammo dashtdagi otlar uyurini ko‘rgach, qalmoqlar bilan manjular bir-biri bilan talashib ketadi. Bu janjalga har ikki tomonning xotin-xalaji ham aralashib, o‘rtada ko‘p kishining qoni to‘kiladi. Eposdagi bu kabi o‘rinlar moddiy manfaat odamlarni azaldan o‘z domiga tortib kelgani, qadimdan barcha kelishmovchilik, nizo, janjal, urushlar asosida moddiy manfaat turishini ayon etadi. Qalmoq va manju askarlari “olgan – olganniki” deya bir-biri bilan urishganida hech kim taraflarni murosaga keltirmaydi. Manjular sardorining o‘g‘li SHakum Manas otasini o‘ldirganini bilsa-da, noiloj qolganidan yordam so‘rab, Jaqipning ovuliga keladi. SHakum qirg‘izlarga kelib: “O‘z xo‘rligimni ko‘rguncha yotning xo‘rligini ko‘rganim afzal, baxilga boshimni silatmay, aqlli bilan o‘layin” deb aytadi (34-bet). YUrakdan chiqqan, o‘rnida topib aytilgan gap esa hech kimni befarq qoldirmaydi. SHakumning bu so‘zlarida o‘z yaqinlari, ishongan kishilaridan oqibatsizlik ko‘rgan kishining yuragidagi alami, nochor qolgan odamning ilojsiz ahvoli ifodalanadi. SHakum qirg‘izlarga o‘z ahvolini ma‘lum qilish bilan cheklanmaydi. U yig‘lab-siqtab, Jaqipning oyog‘iga yiqiladi. “Qalmoqlar ovulimizni talab, sizlarning yaylovdagi chorvalaringni haydab ketdi. “Manjular qirg‘izlarga tarafdor bo‘lib qoldi” deb bizni iskanjaga olishmoqda. Sadag‘ang ketay, Jaqip, bizni qalmoqlar zulmidan xalos qil. Manas o‘ldirgan otamning xunidan kechdim” deb yolvoradi. Qirg‘izlar maslahatlashib, Manasni o‘zlariga boshchi qilib, qalmoqlarning dodini byeradi. Manju oqsoqollari qirg‘izlarning bu shijoatini ko‘rib, doim ular bilan birga bo‘lishga ahd qilishadi. Manasning gapiga so‘zlariga quloq solishib: keng dalada ulkan qabr qazib, jangda halok bo‘lgan qirg‘iz va manju askarlarini oti egar, jabduqlarini yoniga qo‘yib, dafn etishadi va ho‘kiz tortadigan aravalarda tog‘dan uzun, silliq toshlar keltirib, sirtiga “Oltoyning lochinlari uchib kelib, keng dalaga bir yo‘la qo‘nishdi” degan yozuv bitib o‘rnatishadi. Turli urug‘ boshliqlari oq biya so‘ydirib, sadaqa qilib, tirik bo‘lsak – bir yerda, o‘lsak – bir go‘rda bo‘lamiz, deb qilich o‘pib, qasam ichishadi (35-bet). Manjularning urushda o‘lgan kishilari xonadoniga Jaqip o‘zining to‘rt yuz yilqisini tarqatib byeradi. Jaqipning ana shu tarzda yaxshi muomala

qilib, ellarni birlashtirishi tufayli uning ovuli katta qal'aga aylanadi. Manas qalmoqlar, xitoylar zulmidan ezilgan ellarni birlashtirib, bosqinchilarga zarba byerishi uchun Jaqip shu tariqa mustahkam zamin yaratadi.

Dostonlarda ellar birlasha boshlagach, qal'alar paydo bo'lgani, shaharlar atrofi baland devor bilan o'rab olingani ma'lum qilinadi. Shaharlar bunyod etilishi shu joyda ijtimoiy-iqtisodiy o'sish jarayoni yuz byerayotganini, ayon etsa, qal'alar barpo etilib, shaharlar tevaragi baland devor, chuqur handaqlar bilan o'ralishi dushman bostirib kelishi xavfi borligini bildiradi. Jaqipning adolat bilan ish tutishi, insonparvarligi tufayli qirg'izlarga boshqa ellar qo'shilib, ular o'rtasida o'zaro hamkorlik, hamjihatlik yuzaga keladi. Ammo Manas shaharda emas, xuddi ota-bobolari singari kengliklarda o'tov tikib yashaydi. "Tuproq bilan o'ralgan qo'rg'onlarda yasholmayman. Bobolarim udumiga ko'ra keng joyda yashab o'rganganman" deydi (36-bet). Turkiy epos qahramonlari boshqa xalqlar og'zaki poetik ijodi qahramonlaridan shu jihati – shahar, qo'rg'on, qal'alar ichida emas, kengliklarda o'rnatilgan o'tovlarda yashashi, dehqonchilik, hunarmandchilik bilan emas, qo'y, ot, tuya boqib, chorvachilik bilan shug'ullanib, hayot kechirishi bilan ham farq qiladi. YUnon, hind eposlarida asosiy voqealar shahar, qo'rg'on, dengizda kechadi. Bu esa Evropa, Osiyodagi ko'pgina xalqlar turkiylardan birmuncha avval o'troq hayot kechirishni boshlagani bilan aloqador. Ko'pgina turkiy xalqlar, jumladan, qozoqlar, qirg'izlar keng hududda istiqomat qilgani bois o'tgan asr boshigacha ham ko'chmanchi hayot kechirgan. "Alpomish", "Manas" dostonlarida turkiylarning ko'chmanchi turmush tarzi diqqat markazida turadi.

Dostonlarda qahramonlar bosqinchi zo'ravonlar bilan besabab urishmagani, doim mojaroni bosqinchilarning o'zi boshlagani, mustabidlar vakillari mustamlaka qabilalarga yermak uchun ham zulm o'tkazgani, o'zlarining ustunligini bildirish uchun ataylab janjal qo'zg'agani ta'kidlanadi. Manas ham xitoy, qalmoq zo'ravonlari qirg'izlarga tazyiq o'tkazganida eldoshlarini himoya qilish uchun maydonga tushadi. E'tibor qilinsa, xalq yertak, doston, afsona, qo'shiqlarida odamzodning tabiatiga xos juda ko'p xususiyatlar, fe'l-atvoridagi noayon jihatlar ochib ko'rsatiladi. "Manas"da qalmoq, xitoylar hech bir sababsiz, asossiz qirg'izlarga jabr-zulm o'tkazganiga e'tibor qaratiladi. Jumboq shundaki, bosqinchilar hamisha tasarrufidagi xalqlarga istalgan

paytda zo‘ravonlik qilishga o‘zini haqli sanaydi. Mustabidlar mazlum xalqlarning insoniy haq-huquqini mutlaqo e‘tiborga olmaydi va bunday munosabatni adolatli hisoblashadi.

Manas o‘n bir yoshga to‘lganida yilqilarning qulunlashi – tug‘ish mavsumini ko‘rish uchun to‘rt yoshga kirgan Aymanbo‘z otini minib, toqqa boradi, yilqichilar o‘tovida mehmon bo‘lib, o‘rta o‘yin o‘ynab, oshiq otib, ko‘ngil yozadi. Bir kuni oshiq otayotgan paytida o‘yin bo‘layotgan joyga xitoy xonining karvoni kelib to‘xtaydi. O‘yin o‘ynayotganlar karvondagilardan tuyasini chetroqqa olishni so‘rashadi. Xitoy xoni yuborgan ayg‘oqchilar esa oshiq o‘ynayotganlarni nazar-pisand qilmasdan, tuyalarini o‘yin maydonidan chetga olishmaydi. SHunda Manasning jahli chiqib, oshiq otib, xonning bo‘yniga oltin qo‘ng‘iroqlar osilgan tuyasini tuyog‘idan urib, qulatadi. YAna bir oshiq otib, bir tuyaning orqasidagi eshakni tuyog‘idan uradi. Eshak ham yiqilib tushadi. Tuya, eshak, sigir, echki, qo‘yning tuyog‘i xuddi tosh kabi qattiq bo‘lgani uchun tikanlarni bosib, qirrali toshloq joylarda yurib, jaziramada qum sahrosini, qahraton qishda muzliklarni bemalol bosib ketavyeradi. Manas esa tuya, eshakni boshqa joyidan emas, naq tuyog‘idan oshiq bilan urib yiqitadi. U oshiqni aniq mo‘ljallab, shu darajada kuchli zarb bilan chyertadi. Eposda o‘n bir yashar Manasning kuch-quvvati shunday mubolag‘ador ta’riflanadi. Yertak, dostonlarda oshiq o‘yini ko‘p eslatiladi. CHunki o‘tmishda odamlar bekor qolib zyerikkanidan yermak uchun oshiq o‘ynashgan. Bu o‘yin ko‘chmanchi qabilalar orasida keng tarqalgan. CHorvachilik bilan mashg‘ul kishilar shaharliklarga o‘xshab, bekor qolganida shaxmat o‘ynab vaqt o‘tkazishmagan. Keng dala, dashtlarda ko‘chib yurib, tirikchilik qiladigan qabilalarda yosh bolalar emas, katta yoshli kishilar ham oshiq o‘ynagan. Bu o‘yin bilan qizlar, ayollar emas, yerkaklar shug‘ullanishgan. Yerkaklar bu o‘yin orqali myerganligini, zarbasining kuchini, uddaburonligini, epchilligini namoyish qilishgan. O‘yin qiziq kechishi uchun o‘rtaga pul, narsa tikishgan. Manas mohir myergan, zarbasi kuchli pahlavon bo‘lgani uchun xonning tuyasi va karvonidagi eshakni boshi, bo‘yni, beli yoki oyog‘idan emas, naq tuyog‘idan oshiq bilan urib yiqitgan.

Xitoy xoni boshqa o‘lkalardagi ahvolni aniqlash, keyin qo‘shin tortib, bosib olish uchun zarur ma’lumotlarni to‘plash maqsadida yuborgan kishilar hukmdorning tuyasi ekanligini bilib turib, ataydan urib yiqitgani uchun Manasga tashlanishadi.

Manas Xitoy xoni karvonboshini va uning shyeriklarini bo'ynidan ushlab, boshini bir-biriga urib o'ldiradi. Janjalda xitoyliklardan ko'pi o'lib, o'n kishigina omon qoladi va yalinib-yolvorib, turk qavmiga mansub uyg'urlardan ekanligini bildirib, xon ularni ayg'oqchilik qilishga majbur etganini aytishadi. YArim yil avval qalmoq xoni Aloke xitoy hukmdoriga yaxshi ko'rinish uchun: "Oltoidagi qirg'izlar ichidan Manas otliq baloyu qazo chiqdi. Olti oyda to'rt yuz qalmoqning boshini edi. Tek tursak, xoqonga ham hujum qilguday. O'n yoshligida yo'qotinglar", deb topshiriq byergani, josuslar karvoni shu maqsadda kelganini ma'lum qilishadi. Raqiblari, dushmanlaridan ustun kelish uchun xilma-xil hiyla-nayranglarni o'ylab topadigan ovul oqsoqollari shundan keyin yosh Manasni o'ldirishga jur'at etishmaydi. Kichik ovulning oqsoqoli ham, katta saltanat sohibi ham o'z fuqarolariga dag'al gapirish, bepisand, qo'rs muomala qilishni hukmdorlikning eng oddiy alomati deb biladi. Hukmdor va uning oila a'zolari, jumladan, shahzodalar, malikalar o'z qadrini saqlash, boshqalardan nufuzi balandligini ko'rsatish uchun doim bashang kiyinib, qimmatbaho duru javohirlar taqib yurish zarur, deb hisoblashadi. Fuqarolar ochlik azobini tortayotgan bir paytda hukmdorlar o'zlari dabdabayu as'asa bilan yashashi uchun muhtasham, mahobatli qasr, ko'shklar qurdirishadi...

"Alpomish"dagi yilqiboqar Qultoy daryo bo'yidagi to'qayda, Manasni tarbiyalagan cho'pon O'shpir tog'da yuradi. Ular odamlardan olisda yashashining sababi shundaki, tog'da, dashtda odam doim diqqat-e'tiborni band qiladigan g'iybat, fisqu fasodlardan o'zini yuksak his etadi. CHunki tyeran sukunat kishiga ko'rgan-kechirgani, eshitganlari to'g'risida mushohada yuritish, narsa-hodisalarni kuzatib, xayolan taqqoslab ko'rish, yangi xulosalar chiqarish imkonini byeradi. Turli mashina, uskunalarning shovqin-suronidan xoli joyda qushlarning saharda jo'shib sayrashini kishiga olam yorishayotganini olqishlash bo'lib tuyuladi. SHom paytida xuddi musobaqalashayotganday basma-basiga zavqlanib chug'urlashayotgan qushlar botayotgan quyoshning so'nggi nurlarini kuzatishayotgani ekanini odam yolg'iz qolganida aniqroq his etadi.

Qalmoq xoni topshiriq bilan jo'natgan karvon Manasga duch kelib, jazosini tortadi. Manas karvondagi qirq besh tuyaga yuklangan narsalarni oddiy fuqarolarga tarqatib byeradi.

Jaqip: “Xon bilan olishib bo‘ladimi? Endi sho‘rimizni quritadi” deb o‘g‘lining bu ishidan ranjiydi. Oqbolta esa Manasning dovyurakligini maqtaydi. SHunda Manas: “Ota, ajaldan mol-mulk qutqarmaydi. Qo‘rqib yurib, xor bo‘ldingiz. Esenxon da‘voyi doston qilsa, meni ushlab byering. Xitoy bilan qalmoqdan qo‘rqib yashagandan ko‘ra, ot ustida o‘lganimiz afzal” deya otasiga ilk marta gap qaytaradi. Jaqip Oqboltaga karvondagi tuyalarni odamlarning ahvoliga, shart-sharoitiga qarab, rasamaddi bilan bo‘lib byerishni tayinlaydi. Jaqipga xonning Manas oshiq otib yiqitgan tuyasi tegadi. Jaqip oyog‘i singan bu tuyani so‘yib, etim-esirlarga xayr-xudoyi qilib tarqatadi. Karvondagi uyg‘urlar mol-mukli bo‘lib, Jaqipning ovulida yashay boshlaydi. Ammo ulardan biri ot o‘g‘irlab, qalmoqlar tomoniga qochib ketadi. Yertak, dostonlarda syujet voqealarini davom ettirish maqsadida ataylab shunday adabiy usul (priyom) qo‘llanadi. Bu xil holatlar aslada hayotning o‘zida ham kuzatiladi. Kimdir shaxsiy adovati, hasadi, nohaq xo‘rlangani, tortgan azoblari ta’sirida eldoshlariga xiyonat qilsa, kimdir nafsining xuruji, mol-dunyoga o‘chligi yoki boshqa sabablar tufayli dushman tarafning aldovlariga uchadi.

Eposda xitoy xoni Esenxon nafaqat turkiy qavmlar, balki boshqa qabilalarga ham zulm o‘tkazib, yurtini bosib, mol-mulkini tortib olgani ko‘p ta’kidlanadi. U No‘g‘ayxonni ham nobud qilgani, No‘g‘ayxonning O‘roz va Boy ismli o‘g‘illari tog‘larga ketib, jon saqlagani, O‘roz o‘n farzand ko‘rgani, ammo ular bir-biri bilan kelisholmagani, shuning uchun O‘rozning xonadonida hamjihatlik, fayz-baraka bo‘lmagani, saksonga kirgan chol o‘g‘illarini kelishtirilmay sargardon qolgani, Boyning ikki o‘g‘li Baqay va Tayloq esa ahil, mehnatkashligi bois badavlat yashashgani, lekin amakisining bebosh o‘g‘illari ularga tinchlik byermagani tufayli YOrkent tarafga ketishga majbur bo‘lishgani aytiladi. Boy o‘g‘li Baqayga: “Amakivachchalaringdan yaxshilik umid qilmanglar. Men Jaqip amakingni izlab topmoqchiman”, deb aytadi. Baqay ham otasiga: “YAqinda tush ko‘rgan edim, ota. Oq soqolli darvesh kelib: “Senga o‘rtoq bo‘lishga arziydigan shyer Manas bor. Uni top, sizlarga madadkor bo‘ladi” deb ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi” deydi. YOshi etmishga yaqinlashib qolgan Boy qarindoshi Jaqipning yurtini izlab, yo‘lga tushadi.

Insoniyat yaqin zamonlargacha ham jismoniy kuch, harbiy qudratga hamma narsadan afzal deb qarab kelgan. YOshlar xuddi hozirgidek dizaynyer, dasturchi,

o'qituvchi, vrach bo'lishni emas, harbiy bo'lishni orzu qilishgan va shunga intilishgan. Albatta, hozir ham ko'pchilik harbiy soha yaratuvchanlik, bunyodkorlik emasligini, jangovar qurollar faqat vayronagarchilik keltirishini, ular odamlar uchun turgan-bitgani zarar ekanini his etmaydi. Ayni kayfiyat, holat axborot asri, kompyutyer zamoni, globallashuv davri deya ta'riflanadigan XXI asrda ham dunyoning barcha mamlakatlarida, hatto o'zlarini madaniyatli millat, demokratik davlat sanaydigan davlatlarda ham kuzatiladi. Evropaliklarda yaqin o'tgan asrlarda harbiy sohaga qiziqish juda kuchli bo'lgani juda ko'p asarlarda yoritilgan. Jumladan, mashhur fransuz adibi Stendal (1783–1842) ning “Qizil va qora” romani (1831)da duradgorning o'n olti yashar o'g'li Jyulenning: “Nihoyat, yiroqda, tepalikning ustida ulkan qora devor ko'rindi – bu Bezanson qal'asi edi. “Qani endi, – dedi u o'zicha xo'rsinib, – qani endi men bu mo'tabar istehkomga seminarist sifatida emas, balki bu yerning himoyasi uchun qoldirilgan garnizon polklaridan birining poruchigi bo'lib kelsam” deya orzu qilgani qayd qilingan. (Stendal. Qizil va qora: Roman. H. To'rabekov tarj. –T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. –496 b. –156-b.). Ulug' adib romanida ushbu qahramon siymosida XIX asrda yashagan fransuz yoshlarining kayfiyati, intilishi, dunyoqarashini aks ettirgan.

Xalq og'zaki ijodiyotida, jumladan, “Manas”, “Alpomish” dostonlarida, “Qo'rqut ota kitobi”dagi hikoyatlarda hukmdorlar, urug' oqsoqollarining farzand ko'rganida, o'g'il-qizlarini unashtirib, to'y qilganida, albatta, el-yurtga to'kin dasturxon yozib, ziyofat byergani alohida ta'riflanadi. Odamlarga ziyofat byerish, hadyalar ulashishning zaminida esa muayyan maqsad turadi. Birinchidan, bunday marosimlar kishilarni bir joyga jamlaydi, odamlarni hamjihat qilib biriktiradi. Pul-mablag' sarflab ayni tadbirni tashkil qilgan odamning esa obro'-e'tibori oshadi. Ikkinchidan, tuhfa, hadyalar kishilarning to'y qilib, ziyofat byergan odamga nisbatan hasad va nafratini nisbatan pasaytirib, unga xayrixohlik hissini oshiradi. Uchinchidan, to'y qilib, to'kin dasturxon yozganning boyligi namoyon bo'lib, odamlar orasida uning hurmati ortadi. Chunki kishilar azaldan atrofida gilarni mol-mulki, mansab-martabasiga qarab e'zozlaydi. Saxiylik bilan o'tkazilgan to'y marosimi, tarqatilgan tuhfa, hadyalar kishini birdaniga jamiyatning hurmat qilinishi lozim tabaqasiga qo'shib qo'yadi. To'kin-sochin dasturxon yozib, hadyalar byerganlarga atrofida gilalar bo'lakcha

e'tibor bilan qarab, hurmat bilan munosabatda bo'la boshlaydi. Kamsuqumligidan e'tibordan chetda yurgan kishilar boy-badavlat odamlar kabi to'y o'tkazsa, avval uni nazar-pisand etmaydiganlar ham darhol unga quyuq salom byerib, mulozamat bilan xushomad qilishga o'tadi. SHu boisdan "To'y – xudoning xazinasini" deyiladi.

Kishilarning o'zaro munosabatlaridagi murakkablikni tushunish, tushuntirishda to'y va boshqa marosimlar, urf-udumlarga e'tibor qaratish, ularning hayotdagi ahamiyatini o'rganish, tahlil qilish shu kabi xulosalar chiqarishga imkon byeradi. "Manas"dan ham, "Qo'rqut ota kitobi"dagi hikoyatlardan ham urf-odat, marosimlar o'zi-o'zidan paydo bo'lmasligi, to'y va boshqa tadbirlarda bejiz in'om byerilmasligi, tuhfa, sovg'a-salom, hadyalar muayyan maqsadga qaratilishi ayon bo'ladi. Ushbu asarlardan urush, bosqinchilik, talonchiliklar dabdurustdan kelib chiqmasligi, bu kabi xunuk illatlar aslida kishilarning tabiati, ruhiyati, fe'l-atvori bilan chambarchas bog'liqligi ko'rinadi. Ma'lumki, urush, bosqinchilik ham xuddi dehqonchilik, chorvachilik, bog'dorchilik, hunarmandchilik singari ishilar faoliyatining bir ko'rinishi sanaladi. CHunki g'alla etishtirish, mol boqib, nihol o'stirib, hosil undirish, kiyim tikib, gilam to'qish, uy qurish, ro'zg'or anjomlari yasash bunyodkorlik, yaratuvchanlik mehnati hisoblansa, urish, o'ldirish, sindirish, yondirishdan iborat jang, bosqinchilik vayronagarchilik harakatidir. YAratuvchilik, bunyodkorlik ham, buzg'unchilik, vayronagarchilik ham odamlar tomonidan amalga oshiriladi. O'ldiradigan, yondiradiganlar ham osmondan tushmaydi yoki yerning ostidan kutilmaganda otilib chiqmaydi. Ular ham kishilarning orasidan chiqadi. Boshqalarga tig' ko'tarib, o'q otadiganlar hech bir zamonda koinotdagi boshqa sayyoralardan kelmaydi. Mol-mulkka o'ch, shuhratparast kishilar boshqalarni ishga solib, jang, urushni amalga oshiradi. Ana shu "boshqalar"ning aksariyati esa hamisha yaxshilab qorin to'ydirish va yaxshi kiyinishni orzu qiladigan, doim to'q yurish, hamashatli uy-joyda yashashni baxt deb biladigan kambag'al, bechora odamlardir. Baxt to'g'risidagi tasavvuri ana shunday tor kishilar o'ylab o'tirmasdan har qanday ishga qo'l uradi. Urush, bosqinchilik ularga qorin to'ydirish, yaxshi kiyinishi, farovonlikka yerishishning eng oson yo'li bo'lib tuyuladi. Bunday kishilar kimnidir o'ldirayotganida boshqa birov uni ham halok qilishi mumkinligidan ko'p tashvish tortmaydi. Hayot haqidagi tushuncha, tasavvuri nochor kishilar boshqalarni talash, qul qilish, qo'rqitish, o'ldirish doim to'q yurish, boylik

orttirish imkoniyatlarini byerishiga qattiq ishonishadi. Barcha zamonlardagi urush, janglar, qonli mojarolar, tuganmas adovat, nizolar odamlar orasida hamisha ikki toifa – shuhratparast hukmdorlar, boylikka o‘ch amaldorlar hamda o‘ziga byerilgan umr ne‘mati to‘g‘risida mushohada yuritilmaydiganlar borligidan kelib chiqadi. O‘n olti, yigirma besh yoshga kirgan askar boshqa birovga qilich o‘qtalib, nayza sanchayotgan paytida o‘sha jabdiydaning gunohi bor-yo‘qligi yoki u ham qarshi hujumga o‘tib, o‘zini mahv etishi xususda o‘ylab, bosh qotirmaydi. O‘n olti-o‘ttiz yoshli navqiron chog‘ida odam jismoniy kuch-qudrati kamolga etgani bois o‘zini hammadan kuchli deb biladi. Bu paytda unda hayvoniy istaklar ustunlik qiladi. SHu boisdan urush, jangga ko‘proq shu yoshdagilar jalb etiladi. O‘tgan zamonlarda urush, bosqinchilik, talonchilik juda ko‘p bo‘lgani oziq-ovqat tanqisligi, kiyim-bosh etishmovchiligi bilan ham bog‘liqdir. Odamlarning yashashi, turmush kechirish uchun esa, birinchi navbatda, shu narsalar zarur. Kishilar o‘zlarining ana shu zaruriy ehtiyojlarini qondirish uchun barcha imkoniyatdan foydalangan, jumladan, bir-biriga qarshi kuch ishlatgan. U davrda fan-texnika rivojlanmaganidan hozirgi paytdagidek miqdorda oziq-ovqat etishtirilmagan. Ekin maydonlari ham hozirgichalik keng bo‘lmagan. Sug‘orish tizimi, seleksiya hozirgi davrga qiyoslaganda nihoyatda ibtidoiy, nochor bo‘lgan. Qurg‘oqchilik va boshqa tabiiy ofatlar tufayli tez-tez ocharchilik yuz byergan. Hozir Osiyo yoki Evropadagi mamlakatlarda g‘alla tanqisligi sezilsa, Amyerikadan bug‘doy va boshqa mahsulotlar keltirilib, aholining ehtiyoji to‘la qondiriladi. Amyerika, Afrika qit‘asida shunday holat yuz byerganida esa, Osiyo, Evropadan oziq-ovqat mahsulotlari etkazib kelinadi. CHunki bu muammoni darhol hal qilish uchun transport texnikasi mavjud. YAqin o‘tmishda esa hozirgiday qudratli texnika vositalari bo‘lmagani, bug‘doy, guruch, makkajo‘xori singari ekinlarning syerhosil navlari yaratilmagani, turli o‘g‘itlar, kimyoviy moddalar ishlab chiqaradigan kimyo sanoati rivojlanmagani uchun insoniyat oziq-ovqat tanqisligidan qattiq aziyat chekkan. Odamlar och qolib, o‘lib ketmaslik uchun bir-birining qo‘lidagi so‘nggi burda nonini tortib olgan va bunday harakat adolatli sanalgan. Birovning mehnat qilib topgan narsasini qo‘lidan yulib olib, qornini to‘ydirib, ust-boshini but qilganlar o‘zining ushbu harakati zo‘ravonlik, bosqinchilik ekanini xayoliga ham keltirmagan. Aksincha, ular bunday paytda g‘olib kelganidan mamnun bo‘lib, o‘z sevinchlarini qichqirib, baqirib-

chaqirib barchaga bildirgan. Yertak, dostonlarda, jumladan, “Manas” eposida g‘alabaga yerishgan lashkar askarlarining bayramona ziyofati ta’rifidan shunday xulosa chiqadi. Boshqa qabilaning yerkaklarini o‘ldirib, ayollari, bolalarini asir qilib, mol-mulkini talagan askarlar mast bo‘lib, baqirib-chaqirib, o‘ynab-kulib, xursandchilik qiladi. Ular qalbida insonparvarlik hissining zaifligi, dunyoqarashining torligi tufayli begunoh jabrdiylarga, mazlumlarga achinmaydi. Aksincha, o‘zga qabila odamlarini azoblashdan, zulm o‘tkazib, itoat qildirishdan rohatlanadi. Ayni holat urush qilib, odamlarni qirib, shahar, qishloqlarni vayron qilishni qahramonlik sanaydiganlarning ma’naviy majruh kimsa ekanligini anglatadi.

Baqayning otasi Boy qardoshi Jaqipni izlab ketayotib, cho‘lda ariq qazib, ko‘prik qurayotganlarga duch keladi. Tinim bilmay ishlayotgan bu kishilarga Nesqora degan boshchilik qiladi. Nesqoraning ish yurituvchisi Basanqul Boyni urib, so‘kib, qo‘liga ketmon byerib, ishga soladi. Otini esa so‘yib, hasharchilarga ediradi. YOshi etmishga yaqinlashgan Boy och-nahor qolib, og‘ir mehnatdan toliqib, hushidan ketadi. Hasharchilar uni o‘ldi, deb o‘ylab, ustiga xas-xashak tashlab, ko‘mishadi. YARim kundan keyin chol hushiga kelib, ko‘milgan joyidan sudralib chiqib, ikki kishi gaplashayotgani eshitadi. Amallab ko‘zini ochib qarab, Nesqora o‘z oti bilan gaplashayotganini, sehrli ot CHabdar egasiga: “Ariq, ko‘prik bilan ovora bo‘lib, vaqt o‘tkazmasdan Esenxonning buyrug‘ini bajarishga kirishgin. Olti ming hasharchiga ot mindirib, qurol byerib, tezroq Manasni tutib olmasang, bu bolaning kuchi kun sayin oshib boryapti. Tezroq harakat qil” deganini eshitadi va Nesqora olti ming kishilik qo‘shini bilan yo‘lga tushgach, xachir minib, ortidan jo‘naydi. Olti kun och-nahor yo‘l yurib, Ulug‘tog‘ning etagida ot choptirib kelayotgan Jaqipga duch keladi. Taqdir og‘a-inini kutilmaganda duch qiladi. Ular yig‘lashib, oradan o‘ttiz yil o‘tib uchrashganini aytib, bir-biridan hol-ahvol so‘raydi. Uzoq ayriliqdan so‘ng tasodifan uchrashib, hishayajonga to‘lgan aka-ukaning hol-ahvol so‘rashishi: “Jaqip, – dedi Boy, – seni qidirib, otim irg‘ayday, bitim to‘rg‘ayday bo‘ldi. Xudo xabar byerdimi yo arvoqlar ayon qildimi, uyqum qochib, o‘tirgani joy topmay, yuragim bezovta bo‘ladigan dardga chalinib qoldim. Bir necha marta seni tushimda ko‘rdim. Oxirgi kunlarda yo‘l poylash kundalik odatim bo‘ldi. YAratganning o‘zi dilimga solgan ekan” deya ifodalanadi. Ko‘chmanchi xalq tiliga xos “otim irg‘ayday, bitim to‘rg‘ayday” kabi poetik iboralar

“Alpomish”, “Manas” kabi xalq og‘zaki ijodi namunalari keng qo‘llanadi va bu kabi mubolag‘ador o‘xshatish, sifatlash, jonlantirishlar yertak, dostonlarga zeb byerib, ularga betakror joziba bag‘ishlaydi. Irg‘ay – shoxlarining qalinligi ikki-uch barmoq enicha keladigan qattiq butasimon daraxt. Osiyo mintaqasidagi tog‘larda o‘sadigan butasimon bu daraxt juda mustahkam bo‘lgani uchun cho‘ponlar uni mol boqishda ishlatadigan tayoq qilib olishadi. Keksalar esa hasa sifatida foydalanishadi. Boy jigarini izlab, oti charchab ozib, irg‘ay tayoqday ingichka bo‘lib qolgani, o‘zining kiygan kiyimi ichidagi ko‘rinmas hasharot – bit esa uning qonini so‘ravyerganidan semirib, rosmi mushtcha kattalikdagi cho‘l qushi – to‘rg‘ayday bo‘lib ketganini aytib, yo‘lda ko‘p azob tortganini bildiradi.

Boy ukasi Jaqipga Nesqora xitoy xonining topshirig‘i bilan Manasni tutish uchun qurollangan olti ming otliq askar bilan kelayotganini bildiradi. Jaqip bu xabardan qo‘rquvga tushib, akasi Boy bilan birga ovuliga keladi va: “Xitoy bilan qalmoqning lashkari ko‘p. Ular bilan urush qilib o‘tirmasdan sovg‘a-salom byerib, murosa yo‘lini tutaylik” deb aytadi. Haqiqatan, olti ming otliq askar kichkina qo‘shin emas. Jaqip esa o‘zining elida buncha askar yo‘qligini, agar urush bo‘lsa, qavmi qirilishini yaxshi biladi. SHuning uchun eldoshlariga shunday maslahat soladi. Manas esa: “Ota, yovni ko‘rib-ko‘rmasdan qo‘rqmang. Endi aslo dam emaymiz – engilmaymiz. Elimizga chivin qo‘ndirmayman. Qazo etsa, boshqa gap. O‘sha qalmoqlar bilan olishib ko‘raman” deydi (41-bet). Uning bu fikrini Oqbolta qo‘llab-quvvatlaydi. Jaqip eldoshlari bilan maslahatlashib, yovga qarshi birgalikda jang qilish uchun qilich o‘pib, qasamyod qilgan turkiy qabilalarga chopar yuborishadi. Qadimda ajdodlarimiz qiyinchilik tug‘ilganida bir-birimizga hamisha yordam byeramiz, mashaqqat, mushkulliklarni hamjihat bo‘lib engamiz, deya qilichni o‘pib, nonni, kitobni o‘rtaga qo‘yib, quyosh, oy, yulduzga qarab, aziz avliyolar nomini aytib, qasamyod qilishgan va bunga amal qilishni muqaddas burch deb bilishgan. Qasamni buzish, unga amal qilmaslik tuzatib bo‘lmas falokat, fojia keltiradi, deb ishonishgan. Barcha xalqlar qasamga muqaddas deb qaragan. Bu insoniyat azaldan so‘zning ilohiy qudratini sezgani, so‘z kishilarni nafaqat bir-biri, balki Yaratguvchi parvardigor bilan ham bog‘lovchi vosita ekanini chuqur his etganini bildiradi.

CHingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” romanida “Mish-mishlarga qaraganda, junjanglarga qarg‘ish tegib qirilib ketgani naql qilinib: “... bu yerlarning iqlimi keskin o‘zgarib ketadi. Deyarli yog‘in-sochin bo‘lmay, quduqlarning suvlari qurib, yaylovlarning o‘t-o‘lanlari quvrab, qayta chiqmay qo‘yadi. Ana shunda Sario‘zakdagi xalqlar va qabilalar har tomonga bulutday tarqab ketishadi, haydar kokilli jungjanglar esa butunlay yo‘q bo‘lishadi. Ular Edil daryosi – u vaqtlarda Volga daryosi shunday atalardi – bo‘ylariga borib, o‘sha tomonlarda nom-nishonsiz g‘oyib bo‘lishgan. Ularning qayoqdan kelib, qayoqqa ketganini ham hech kim bilolmagan. Mish-mishlarga qaraganda jungjanglar qarg‘ishga uchrabdi – qishda muzlab qolgan Edil daryosidan to‘p-to‘p bo‘lib o‘tayotganlarida birdan muz yorilib, hammasi mol-hollari bilan birgalikda muz ostiga cho‘kib ketishgan” deyiladi (Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: [Romanlar]. – Toshkent: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1989. –506 b. –106-bet). Junjanglar ham “Manas” eposidagi xuddi xitoy, qalmoqlar kabi boshqa qabilalarga zulm o‘tkazib, zo‘ravonlik qilgan. Talonchilikni kasb qilib olganlarga esa hamma zamonda jazo muqarrar. Niyati buzuqlar turli tarzda ogohlantiriladi. Manasni ushlamoqchi bo‘lgan Nesqoraning lashkari ham yo‘ldan adashib, Jaqipning ovuliga emas, mang‘ullarning joyiga borib qoladi va ularning yilqisini haydab ketadi. Nesqora askarlari mang‘ullarning ovulini talab, yerkaklarini o‘ldiradi. Mang‘ullarning oqsoqoli Jaysang do‘stlari bilan arang qochib qutuladi. Ular Nesqora lashkari kelayotgani haqida Jaqipning ovuliga xabar etkazishadi. Manasning ovulida lashkar to‘planib, xitoy, qalmoq askarining yo‘lini to‘sib chiqadi. Oqbolta lashkarga boshchilik qiladi.

Oqbolta oti Ko‘kcho‘log‘ni eldirib, o‘rtaga chiqib: “Hoy, Nesqora! Qonli g‘azotning qarg‘ishi, qasamyodi bo‘ladi. Olishuvning taomilini buzmaylik. Avvalo yakkama-yakka kurashaylik!” deydi. Eposdan odamlar qonli urush paytida ham birbiriga ta’sirchan so‘z aytishgani, barcha zamonda ham o‘tkir so‘zli kishilar doim e’tiborda bo‘lishgani, odamlarning obro‘si so‘zining ta’sirchanligi, ma’nodorligiga qarab belgilangani ayon bo‘ladi. Ajdodlarimiz o‘tkir so‘zni Xudoning o‘sha bandaga in’onmi, mukofoti deb qarashgan. SHuning uchun so‘zga chechan kishilarni e’zozlashgan. Oqboltaga o‘xshab ta’sirchan gapiradiganlarga itoat etishgan. Ikki taraf pahlavonlari turkiy qabilalar oqsoqoli Oqboltaning da’vati bilan yakkama-yakka

olishuvga tushadi. Dostonda jang maydoniga kirgan pahlavonlarning har biri betakror o'xshatish, chiroyli sifatlashlar bilan mubolag'ador ta'riflanadi. Yakkama-yakka jangda goh u tomon, goh bu tomonning pahlavoni g'olib chiqadi. Manas oltoylik qozoqlarning Haydarxon ismli polvonini enggan xitoy pahlavoni Kudang botir bilan olishuvga tushadi. O'n uch yoshli Manas xitoylarning eng nomdor jangchilarini halok etgach, xitoy hukmdorining lashkarboshisi Nesqoraning o'zi maydonga keladi. Eposda bu bosqinchi: "Nesqora o'n to'qqizda, hali yosh edi, turk qavmiga qasd edi. Tepa sochi paxmaygan, og'zi anqaygan, ko'zi yarg'oq, burni tanqaygan. Burnining teshigiga qirq mang'ul kirib, o'rda otsa bo'lguday. Yilqichining chorig'iday keladigan qansharini siypalab, CHabdorini jang maydoniga surdi" deya mubolag'ali ta'riflanadi (43-bet). O'rda – yerkaklar keng maydonda oshiqni mo'ljallab otadigan o'yindir. Oshiq qo'y, echkining ikki old oyog'i tizzasidagi alohida suyakdir. O'rda o'yinining asosiy sharti bir qator qilib tyerilgan ana shunday suyaklarni ma'lum masofadan turib, urishdan iborat. Kim qancha suyakni urib yiqitsa, o'sha oshiqni o'ziniki qilib oladi. Ko'p oshiq egallagan o'yinning g'olibi sanaladi. Nesqoraning burni teshigida qirq yigit bemalol oshiq otib o'ynasa bo'ladigan bahaybat pahlavondir. Muchal yoshidan endi oshgan Manas ana shunday pahlavonga ro'para keladi. Nesqoraning yoshi o'n to'qqizdaligi ta'kidlanishini bejiz emas. Odam o'n ikki yoshidan jismonan o'sib, kuch to'play boshlaydi. O'n sakkiz-o'n to'qqiz yoshida esa har bir sog'lom kishi kuch-quvvatga to'lib, jismonan balog'atga etadi. SHuning uchun o'n olti-o'n sakkiz yoshi inson umrining gullagan davri deyiladi. Hali tanasi mo'rt, endi kuch to'playotgan o'smirning kuch-quvvatga to'lgan yigitga jismoniy jihatdan barobar bo'lishi, teng kelishi amri mahol. Bosqinchilar jabr-zulmidan ezilgan elning orzu-umidi timsoli Manas esa o'smir chog'idayoq kuch-quvvati to'lib-toshgan Nesqoraning holini tang qilib, qochishga majbur qiladi. Asli uchar tulpor oti CHabdor G'irko'k zot bo'lgani uchun Nesqorani o'limdan qutqaradi. Nesqora qochib borayotib: "Eh, dunyoi dun! Esenxon meni yo'ldan ozdirib, o'limga yuborgan ekan-ku! Xitoyning muqaddas kitobidagi "Manas bola hech qanday pahlavondan engilmaydi" degan yozuvlarga nega ishonmadim?!" deya afsus qiladi (44-bet). Dostonda pahlavonlar boshqalardan farqli holda, haqiqatni mardona tan olishi shu tarzda ta'kidlanadi. Nesqora qanchalik shafqatsiz, yovuz bo'lmasin, adolatni tan olib, Manas undan kuchli ekani, qirg'iz pahlavonining zo'rligi

oldindan kitoblarda bitilganini ochiq e'tirof etadi. Dostonda Nesqora obrazining bu tarzda ko'rsatilishi unga hayotiy joziba bag'ishlaydi. Xalq eposlarida salbiy qahramonlar ham oxir-oqibatda haqiqatni tan olganiga alohida e'tibor qaratiladi. Ayni jihat xalq og'zaki ijodining o'ziga xos xususiyatlaridan biri sanaladi. Manas Nesqora turkiylarning ashaddiy dushmani ekan, ko'p qavmlarni qirib tashlaganini yaxshi biladi. Ammo Nesqora qochgach, uning taslim bo'lgan askarlaridan o'ch olishni xayoliga ham keltirmaydi. Mang'ullar Nesqoraga majburan xizmatga yollangan to'rt yuz uyg'urning mol-mulkini talab olganini eshitib: "Hoy mang'ullar! Sizlarni taka suzdimi? YO aqlidan ozdinglarmi? Taslim bo'lgan tutqunlarni talash insofdanmi? Ularga ashqol-dashqollarini qaytarib, o'zlarini qo'yib yuboringlar!" deydi. Mang'ullarning sarkori Umat: "Nesqoraning askarlaridan o'chimizni oldik" deganida Manas unga: "O'ch oladigan inson jang qonunlariga amal qilgan holda, ish ko'rishi kyerak. YUzma-yuz kurashib, mag'lub etish yo'li bilan. Ochko'z bo'lmanglar. Boylikka aldanib yurmanglar" deydi (45-bet). Manasning bu tarzda adolat bilan ish tutishi mang'ullarni unga moyil qilib qo'yadi. CHunki har bir odamning qalbida adolatga intilish hissi yashaydi. Nafs, hirs g'olib kelgan paytda ham ayni his kishini bezovta etib, halovatsiz qilib qo'yadi. SHu boisdan CHingiz Aytmatov: "Azal-azaldan insoniyatga nozil qilingan ezgulik enyergiyasini va shu bilan birga ezgulikka qarshi yovuzlik enyergiyasini ham hech kim o'zgartira olmaydi. Bular bir-biriga teng miqdordadir. Lekin insonga abadiylikning bitmas-tuganmas harakatini o'zida mujassamlashtirgan aqliy afzalliklar ato qilingan va inson omon qolishni istasa, taraqqiyotning cho'qqilari sari ko'tarilishni xohlasa, u o'zidagi yovuzlik ustidan g'alaba qilmog'i zarur. Axir kishilarning butun umri bu yo'lda shunday tinimsiz intilishlarda o'tadiki, bizning asosiy burchimiz ham ana shundadir", deydi (Aytmatov CH. Oxirzamon nishonalari: Roman. –Toshkent: Alishyer Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 392 b. – 38-bet).

Hayot barcha zamonlarda kishilar adolatga intilib, xatolarini tan olgani, yovuzlikdan chekinib, ezgulikka intilgani tufayli davom etadi. Nesqora garchi bosqinchi, talonchi bo'lsa-da, uning ko'nglida ham ezgulikka intilish hissi yashaydi. SHuning uchun u Esenxonga aldanganini, Manasga dushmanlik qilib, xato yo'lga kirganini anglaydi. Mang'ullar ham Manas ularni adolatli bo'lishga da'vat

etayotganini tushunib, unga yergashishadi. Qirg'iz eposida Nesqora, "Alpomish"da Ko'kaldosh singari salbiy pyersonajlarnig kuch-qudratini mubolag'ali ta'riflash orqali Manas, Alpomishning dushmanlari jo'n odam emasligi, xalq orzusidagi qahramonlar yovuzlikning mujassam timsollariga qarshi chiqqani, bu kurash oson kechmaganiga ishora qilinadi.

Yertak, dostonlarda xayrli amallarga intilgan kishilarga qarshi turgan yovuz kimsalar to'siqqa duch kelsa-da, osonlikcha maydonni tark etmaydi. CHunki ular darhol engilsa, mahv bo'lsa, ezgulik tarafdorlari o'zini namoyon qilolmaydi. Nesqora, Ko'kaldosh kabi salbiy pyersonajlar Manas, Alpomish singari qahramonlarning xalq orzusidagiday har tomonlama barkamol inson sifatida o'zini ko'rsatishi uchun vositaga aylanadi. Dushmanlar qancha kuchli bo'lsa, ezgulik tarafdorlarining harakatlanish maydoni shunchalik kengayadi. CHunki mashaqqatlar qiyinchiliklvr insonni har jihatdan chiniqtirib, jismonan va ma'nau tarbiyalaydi. Odam qiyinchilikka duch kelsa, unda qanoat va matonat kabi fazilatlar shakllanib, ifodasi mustahkamlanadi. Manas Nesqora bilan urush qilish asnosida, birinchidan, kuch-qudratda tengsizligini ko'rsatadi, ikkinchidan, dushmanlar yuragiga qo'rquv soladi, uchinchidan, xitoy hukmdori Esenxonga majburiy xizmatga yollanganlarni ozod qiladi va nihoyat, bosqinchilarning vijdon uyg'otib, ularni nohaq yo'ldan qaytaradi. Manas Nesqorani enggach, mang'ullar kengashib, Jaqipning oldiga kelishadi va: "Manas bizni ajaldan qutqazdi. Nopok ishlarimiz uchun izza qildi. Unga ta'zim qilamiz. Ko'p jafo chekkan elmiz. Ancha ko'zimiz ochildi. Do'stni dushmandan farqlash darajasiga etdik. Qirg'izlar Oltoydagi bir to'p mang'ullarni ham qanotiga olishini so'raymiz. Ochsanglar – kaftlaringda, yutsanglar – halqumlaringda bo'lamiz" deyishadi (45-bet). Mang'ul oqsoqollarining oxirgi gapi "Qirg'izlar bizdan nimani talab qilsa, biz so'zsiz itoat qilamiz" degan ma'noni bildiradi. Ular o'zlarining itoatkorligini "Ochsanglar – kaftlaringda, yutsanglar – halqumlaringda bo'lamiz" deb ta'sirchan ifoda etishadi. Aynan ana shunday ta'sirchan ifodalar, biri biridan o'tkir, ma'nodor o'xshatish, sifatlashlar xalq og'zaki poetik ijodiga, jumladan, "Manas" eposiga so'nmas joziba, zeb bag'ishlaydi.

Manas yovuzlikdan qaytib, tavba-tazarru qilgan dushmanlariga mehribonlik ko'rsatadi, itoat qilmaganlarni esa ayamaydi. U Nesqoraning bir to'p hamtovoqlari –

kazzoblarni ko'pchilik oldida qatl ettirib, ular olgan o'ljalarni zo'ravonlardan zulm ko'rgan jabrdiydalarga bo'lib byeradi. Nesqoraning omon qolgan askarlariga: "Boshlig'ingiz o'z boshini olib qochdi. Sizlarniki omon qoldi. Ketsanglar, ana – yo'l, basharti qolmoqchi bo'lsanglar, yurt – mana. Sizlarga hech kim teginmaydi" deb aytadi. Manasning bunday odilligi Nesqoraning askarlarini hayratga soladi. Uch ming olti yuz xitoy askari qirg'iz bahodiriga etti bukilib, ta'zim qilib: "Bahodir Manas! Sen rostdan ham Aloke bilan Esenxon qo'rqanicha bor ekansan. Biz bunga tamom ishonдик. Imkoni bo'lsa, barchamizni o'z ixtiyoringga ol. Sizlar bilan birga bo'lamiz" deb yalinishadi. Manasning adolatparvarligi boshqa qabilalarni ham uning atrofiga birlashtiradi. Ilojsizligidan xitoy hukmdoriga itoat qilib yurgan mang'ullar ham Jaqipning eldoshlariga kelib qo'shilishadi. Manas har bir urug'dan bitta baquvvat yigitni tanlab, qirqta navkar yig'adi. Urug' oqsoqollari o'zlarining o'g'illarini Manasga hamroh qilishadi. Mayda urug'lar birlashib, hamjihat bo'lamiz, deb qasamyod etishadi.

Manas o'n uch yoshida – endi ulg'ayayotgan paytida bosqinchiligi, talonchiligi bilan dong taratgan, boshqalarga zo'ravonlik qilishdan lazzatlanadigan Nesqoraning ustidan g'alabaga yerishadi. O'zining jinoyati bilan g'ururlanadigan Nesqoraning mag'lub bo'lishi, Manasning mardligi xitoy askarlarini ham, ularga tobe mang'ullarni ham, xitoy hukmdoridan jabr chekib yurgan boshqa mayda urug'larni ham hayratga soladi. Urug' oqsoqollari maslahatlashib: "Sen yosh bo'lsang-da, yolg'iz qirg'izga emas, bizga o'xshagan Oltoydagi mayda urug'larga ham boshsan" deb Manasga murojaat qilishadi. Urug' oqsoqollari esa dabdurustdan bunday to'xtamga kelishmagan. Urug' oqsoqollari ilojisizlikdan Manasni etakchi sifatida tan olishgan. Chunki ular hech qachon osonlikcha hukmronlikdan voz kechmagan. Urug' oqsoqollari Manas bajargan ishni boshqa birov uddalay olmasligi – xitoy, qalmoq bosqinchilariga bas kelolmasligiga to'la ishonch hosil qilishgach, shunday qaror chiqarishgan.

Nesqoraga o'xshagan bosqinchi, zo'ravonlar shuning uchun ham o'ziga shyerik, hamtovoq topa olganki, barcha zamonda aksariyat odamlar moddiy boylikni baxt, farovonlik manbai deb biladi. Qaroqchilik qilganda esa birdaniga osonlik bilan boylikka yerishiladi. Ekin ekib, dehqonchilik bilan shug'ullanganda ro'zg'ordan orttirib, bir narsa to'plash uchun yillar davomida tinimsiz mehnat qilish,

mashaqqattortishga to'g'ri keladi. Qaroqchi, o'g'ri esa hayotini xavf-xatarga qo'ysada, birovning yillar mobaynida to'plagan boyligini bir zumda egallab oladi. Ko'p aziyat chekib, qiynalib yurgandan ko'ra tavakkal qilib, bir zumda boyish imoni sust kishilarga juda xush keladi. Odamlar shu niyatda qimor o'ynaydi, turli fitnalarga bosh qo'shib, jinoyat ko'chalariga xiyonat ko'chalariga kirib, boshqalarning haqiga, rizqiga changalini soladi. Nesqora va unga hamtovoqlar o'tmishda emas, hozir ham mavjudligi inson tabiatining ana shu jumbog'i bilan bog'lanadi. CHingiz Aytmatovning "Qiyomat" romanidagi Obyer Kandalov o'zining zo'ravonligi, shafqatsizligi bilan Nesqoraga o'xshaydi. Askarlarga zo'ravonlik qilgani uchun armiyadan haydalgan bu zobit hayotda omadi kelmagan, yo'ldan adashgan yoshlarni to'plab, ularni Mo'yunqum cho'liga nasha yig'ish uchun olib keladi. U chorasiz qolganidan unga yergashib kelgan yoshlarning yuragiga qo'rquv solishdan, ularni jinoyatga boshlashdan lazzatlanadi. Nesqora, Obyer Kandalovga o'xshaganlarga esa hamisha qorni to'yib, syerhasham yashashni orzu qiladigan, lekin bu niyatiga etishning yo'lini topolmasdan alamzadaga aylanib, sarson-sargardon bo'lib qolgan nochor kishilar yergashadi. Intilishi samara byermasdan orzulari barbod bo'lganidan ayanchli ahvolga tushgan bu kishilar boshqalardandir o'ch olish, alamidan chiqish uchun Nesqora, Obyer Kandalovlarni o'ziga panoh qilib oladi va shafqatsiz, vahshiy kimsaga aylanishadi. Ular birovlarining zo'rlik bilan tortib olingan boyligi baxt keltirmasligini tushunishni istashmaydi. Qolavyersa, zeb-ziynat, boylikka yerishish kambag'al-bechora odamlarni hamisha qiziqtiradi. SHuning uchun Nesqora, Obyer Kandalovlarning har qanday topshirig'ini bajarishga tayyor turadigan laganbardor, xushomadgo'ylar barcha zamonda istagancha topiladi. Qizig'i shundaki, boylik, zeb-ziynat kambag'al-bechoralarni ham muayyan muddat qiziqtiradi. Ular orzu qilgan narsalariga yerishgach, avvalgi halovatidan ayrilganini sezib, ich-ichidan afsuslanishadi, boshqalarga bildirmasa-da, moddiy boylik, syerhasham turmush kishiga baxt ato etmasligini his qilib, o'zlarining yovuzliklaridan iztirobga tushishadi.

Nesqora singari bosqinchilar shuning uchun tugab bitmaydiki, talonchilik, urush hamisha ular uchun boyib olishga qulay sharoit yaratib byeradi. Talonchilar qo'lga kiritgan narsalar esa boshqalarning havasini keltiradi. SHuning uchun "Kim kuchli bo'lsa, o'sha – haq" degan o'tmish zamonlarda urug' oqsoqollaridan tortib,

oddiy odamlargacha o'g'illarini nomi chiqqan lashkarboshining xizmatiga byerish, u bilan yaqinroq bo'lishga harakat qilishgan. "Manas" eposida ham urug' oqsoqollari o'g'illarini Manas bilan o'rtoq, do'st qilishga intilgani to'g'risida so'z ketadi. Jumladan, mang'ullarning oqsoqoli Quldur Manasga: "YAkka daraxt bog' bo'lmas. Ma'qul desang, har bir urug'dan bittadan, qirq uylidan qirqta senga navkar byeraylik. Atrofingga o'zingga o'xshagan yigitlarni to'plashing kyerak. Ular baquvvat bo'lsa, sen chinordek bardam bo'lasan. Og'am Qunos polvonning o'chini Nesqoradan olding. YOlg'iz CHEgeboy ismli yerka o'g'lim bor. Uni o'z qaramog'ingga ol" deb iltimos qiladi (46-bet).

Yertak, dostonlarda bahodirning qirq jo'rasi, bo'lgani, u ana shu yigitlari bilan yovning lashkarini enggani ta'riflanadi. Manasning ham qirq yigit bilan xitoy hukmdori askarlarini qirg'in qilgani naql qilinadi. Yertak, dostonlardagi "qirq yigit – har tomonlama chiniqqan, yaxshi qurollangan, jang qilish mahoratini egallagan, tezkor harakat qiladigan sara askarlardan tarkib topgan sara qo'shin" demakdir. CHunki ko'p sonli lashkardan ko'ra ixcham qo'shinni boshqarish, uni tezda bir joydan ikkinchi joyga o'tkazish, harakat qilish oson va qulay kechadi. Har bir askarning oziq-ovqati, kiyim-kechagi, yotish-turishi ancha xarajat talab qilishi e'tiborga olinsa, ko'p sonli lashkardan ko'ra ixcham, sara qo'shin har jihatdan afzalligi ayon bo'ladi. SHu boisdan ajdodlarimiz yertak, dostonlarda qirq yigit katta qo'shinga bas kelganini madh etishgan. O'tmishda turkiy qavmlar Alpomish, Go'ro'g'li, Manasning qirq yigiti bilan ko'rsatgan mardliklarini kuylab, tinglab, xayolan tasavvur qilib, maroqlanishgan. "Qo'rqut ota kitobi"dagi bahodirlar ham, Alpomish, Manas ham, yunon, hind afsonalaridagi pahlavonlar ham ovga chiqqanida, safarga otlanganida, jangga kirganida ularning yonida, albatta, qirqta shyerigi turadi.

Xalq og'zaki poetik ijodida bahodirlarning ov qilishi tafsilotlari alohida o'rin tutadi. Qirg'iz eposida ham Manasning ovga chiqishi romantik ruhda, ko'tarinki ohangda ta'rif-tavsif etiladi. "Manas"da ham xuddi qadimgi SHarq va G'arb adabiyoti namunalaridagi kabi syujetdagi asosiy voqealar tuguni ov sahnasi bilan bog'lanadi. Jahon antik adabiyotida ov motivi keng o'rin egallashi esa ovchilik insoniyatning eng dastlabki mashg'uloti bo'lganligi bilan bog'liqdir. Odamzod dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanmasidan avval hayvonlarni ovlash bilan kun kechirgan.

Kishilar oziq-ovqat, kiyim-kechakka ehtiyojini jonzotlarni ov qilish orqali qondirgan. SHuning uchun jamoa myergan, qo‘rqmas kishilarga alohida hurmat bilan qaragan. Ov qilish orqali kishilar oziq-ovqat, kiyimga ehtiyojini qondirish barobarida, jismoniy chiniqib, mo‘ljalga olish, uzoqqa otish, zarba byerish, yugurish, otni boshqarish borasida ham mahoratini oshirishgan. Ayni xususiyatlar esa ularga dushman hujumidan himoyalaniish, boshqalarni talash, bosqinchilik qilishda asqotgan. Qolavyersa, ov qilish odamlarni zyerikib qolishdan, lanj bo‘lib ezilishdan saqlagan. Kishilar ovga chiqqanda tabiatni kuzatib, uning sir-asrorlarini o‘rganib, tog‘, dashtlarning betakror go‘zalligidan zavqlanishgan. Ov o‘tmishda yerkaklarning eng sevimli mashg‘uloti sanalgan. SHuning uchun qirg‘iz eposida ham “Manas ulg‘ayib, o‘n to‘rt yoshga etganida qush solib, kiyik ovlab, Oltoyning narigi tarafi O‘polto‘g‘, Qang‘aytog‘gacha qir qidirib, suv kechib, to‘qay oralab, myerganchilikning zavqishavqiga byerilib, o‘rtoqlari bilan haftalab ketib qoladigan bo‘ldi” deyilgan (46-bet).

“Iliada”, “Odissey”, “Mahobxarat”, “Ramayana”, “Manas”, “Alpomish”, “Qo‘rqut Ota kitobi”, “Igor jangnomasi”, “Nibelunglar qo‘shig‘i” kabi qadimiy adabiy obidalar insoniyat o‘tmishida har bir davr boshqa asrlardan o‘zining urush, janglarining ko‘pligi, qirg‘in, vayronagarchiliklarga to‘laliligi bilan alohida o‘rin egallashga “musobaqa”lashganidan dalolat byeradi. XX asr birinchi yarmida bir emas, ikkita jahon urushi yuz byergani va uning domiga ikkita-uchta emas, o‘nlab davlatning tortilgani va Evrosiyoda kechgan bu urushlardan Yer sharidagi barcha xalqlar aziyat chekib, millionlab odamlarning yostig‘i qurigan ham shuni bildiradi. Ayni asarlar va jangu jadallarga to‘la olis tarix ko‘ngilga odamzod ham xuddi boshqa jonzotlar singari bir-biri bilan talashishni, mavh etishni yaxshi ko‘radigan mavjudot emasmikan, degan shubha, gumonlarni soladi. Dehqonchilik qilib, yerdan hosil undirganlar emas, urushni boshlab byergan, lashkar tuzib, o‘zgalar yurtiga bosqin qilganlar nomi tarixda muhrlanib qolgani va aynan o‘shalar sharaflangani, shuhrat qozongani insoniyat o‘tmishi, uning fe‘-atvori to‘g‘risida bir-biriga qarama-qarshi fikrlar tug‘diradi. Urush qilish hozir ham, ayrimlarning nazarida, boshqa davlatlarning hujum qilishi xavfi oldini olish, mamlakat mudofaa qudratini oshirishning eng maqbul omili sanaladi. Avom odamlar vajohat bilan qarab, boshqalarning yuragiga qo‘rquv solishdan g‘urur hissini tuyadi. CHunki ular kishining zakovati boshqalarga hukmini o‘tkazishi,

o'zgalarni itoat ettirishida, deb bilishadi va bunga yerishishning eng oson yo'li zo'ravonlik qilish, deb ishonishadi. SHu boisdan yertak, doston, afsona, rivoyatlarda qahramonlarning o'nlab, minglab kishiga bas kelishi, ularni urib, yanchib tashlashi mubolag'ali ta'riflanadi.. Barcha xalqlar adabiyotiga xos mubolag'ali ta'riflar zaminida aslida kishilar qalbida jo'shqin hissiyot uyg'otib, ularda jangovarlik ruhi paydo qilish maqsad turadi. CHunki odamzod azaldan hech narsadan qo'rqmaslik, har qanday dushmandan tap tortmaslik – botirlikni yuksak insoniy fazilat sanaydi.

Qadimgi eposarlarda naql qilingan voqea-hodisalar odamlar och qolib, o'lib ketish xavfi tufayli emas, ba'zida bekorchilikdan zyerikib ham bir-biriga qarshi urush qilganini ayon etadi. Aksariyat nizo, mojaro, urushlar arziyas mayda-chuyda bahonalardan boshlangani ham mana shunday deyishga asos byeradi. Boyligi, daromadi ortib ketgan kishilar, odatda, maishatga byerilib, turli ko'ngilochar tadbirlarni uyushtirishadi. Lekin bora-bora bunday yermaklar ham me'dasiga tegib, ularni hayvonlarni ovlash, ularni urishtirish, pul tikib, qimor o'ynash va boshqa turli tomoshalar ham qanoatlantirmay qo'yadi. SHunda ular jiddiyroq ish bilan shug'ullanishga qasd qilib, odamlarning hayoti bilan o'ynasha boshlaydi: ikki kishini kurash tushirib, mushtlashtirib, tomosha qilishadi, qilichbozlik, nayzabozlik, gurzi bilan urish musobaqalarini uyushtirishadi. Bekorchilikdan zyerikkan hukmdorlar, amaldor, boylar gladiatorlar jangiga o'xshash qonli olishuvlarni tashkil etib, kishilarning miyasi hujayralaridagi yovuzlik instinktlarini oziqlantirishadi. Xuddi mana shu omil esa shuhratparast hukmdorlar, boylikka o'ch amaldorlarning bosqinchilik urushlarini amalga oshirishi uchun tayanch asosga aylanadi. Kishilar ongida xuruj boshlagan yovuzlik hissi tufayli ular o'zlari anglamagan, istamagan holda, qo'lga qurol tutib, hukmdorlarning qo'g'irchog'iga aylanib, ularning buyrug'i asosida jangga kiradi. Bu hayot-mamot kurashidan esa oddiy odamlar emas, hukmdorlar, amaldorlar ko'proq foyda ko'radi. Qirg'iz eposida ham Manas dushmanlarini engganida ko'p o'ljani qo'lga kiritgani, ammo ularni o'ziga olmay, hamisha atrofida qilarga, ehtiyojmand odamlarga tarqatib byergani alohida ta'kidlanadi. Yertak, dostonlarda qahramonlarning ayni amalini alohida bo'rttirish orqali hukmdorlar, amaldorlar xalq manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yishi zarurligiga e'tibor qaratiladi.

Xitoy hukmdori Esenxon singari shuhratparast kimsalarning tez-tez bosqinchilik yurishlarini uyushtirib, o'zga ellarni talash, zulm o'tkazishdan yana bir maqsadi, ular shu yo'l bilan qavmdoshlarini o'zining nobop siyosatiga norozilik bildirishdan chalg'itadi. Esenxonlar bosqinchilik yurishlari orqali eldoshlari ongiga ular boshqalardan ustun ekanligi haqidagi fikr, qarashni joylashtiradi. XX asrda Gitlyer Gyermaniyada shunday siyosat olib borgan tufayli jahon tamadduniga munosib hissa qo'shgan eng madaniyatli xalqlardan biri sifatida e'tirof etiladigan nemis millati urush domiga tortilib, ko'p mamlakatlarni jang maydoniga aylantirdi. Har qanday nizo, mojaro, urush esa odamlarning ongidagi o'zgarishdan boshlanadi. Agar nemislarning ongida urush istagi bo'lmaganida ular Gitlyerning shovinistik siyosati ta'siriga tushmas va Evropadagi, boshqa mamlakatlardagi xalqlarga qarshi qurol ko'tarib, jangga kirmas edi. Bosqinchilik urushlarini boshlagan hukmdorlar hamisha odamlarning tabiatidagi urishqoqlik instinktini uyg'otish siyosatini olib boradi. Qirg'iz eposidagi Nesqora singari Manasning raqiblari hukmdorlarning ana shu makkorona niyati qurbonlaridir. SHuning uchun ham Nesqora Manasdan qattiq zarbaga uchragach, Esenxon uni aldab, yo'ldan ozdirganini aytib afsuslanadi.

Esenxon singari shuhratparast hukmdorlar juda aqlli bo'lishgani bois o'zlarining makkorona maqsadini millat manfaatiga qaratilgan eng zarur adolatli siyosat deya minglab, millionlab odamlarni ishontiradi. Ular shu tarzda o'zlariga qarshi kuch paydo bo'lishiga hech qachon yo'l qo'yishmaydi. Dostonda Esenxonning turli yo'llar, usullar bilan Manasni yo'q qilishga urinishlari bilan bog'liq voqealar tafsiloti keng o'rin o'rin tutadi. Esenxon Nesqorani yuborib, maqsadiga yerisholmagach, o'n bir pahlavonni tanlab, maxsus tayyorgarlikdan o'tkazib: "Manasni nayrang bilan zahar byerib o'ldiringlar. YOki tirik tutib kelinglar. Bo'lmasa, qaytmanglar" deb jo'natadi. Ammo bu fitnachilar guruhi yo'lda Jaqipga duch kelib, Manasni tutish uchun kelganliklarini sezdirib qo'yadi. Jaqip fitnachilarga o'z ovulidan teskari tarafga yo'l ko'rsatib, qavmdoshlar oldiga hovliqqancha keladi va Oqbolta, Boyga vaziyatni ma'lum qilib: "Xitoylar endi tinchlik byermaydi. O'zimcha bir yo'l topdim. Hozir turk qavmining boshi birikib, ancha ko'payib qoldik. Ovuldagilarning birortasi rozi bo'lsa, xunini to'lab, "Mana shu Manas" deb elchilarga byersak-chi?" deb aytadi (47-bet). Oqsoqol Boy esa "Ota-bobolarimiz mol sotgan-u jon sotgan emas.

Qaysi odam sening shu maslahatingga ko‘nadi?” deb Jaqipning fikrini rad etadi. Xun – adovat, qasdning oldini olish, o‘ch olinishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun pul, tilla yoki mol byerish, to‘lashdir. Manas qalmoqlarining zo‘ravoni Qo‘rtuqni o‘ldirganida Jaqip o‘g‘liga: “Bolaginam! Qalmoqlar endi bizga kun byermaydi. Yertagayoq Qo‘rtuqni o‘ldirding deb xun talab qilishdan ham toymaydi” deydi. Manas otasidan: “Xun degani nima o‘zi?” deb so‘raganida Jaqip: “O‘g‘lim, birovni o‘ldirib qo‘ysang myerosxo‘rlari xun talab qiladi. Evaziga oltin, mol oladi. Bo‘lmasa, bosh oladi. Anavi Qo‘rtuqning xuni uchun bizni o‘ldirib ketishi mumkin” deb javob byeradi (30-bet.). Jaqip muayyan to‘lov evaziga kimnidir rozi qilib, Manasning o‘rniga xitoy hukmdori huzuriga jo‘natishni mo‘ljallaydi. Davlatmandlar azaldan biror mushkullikka duch kelganida boshqani sotib olib, o‘rniga o‘sha qo‘yib, muammodan qutulib ketishning payida bo‘lishadi. Masalan, jinoyati tufayli qamaladigan o‘g‘lining o‘rniga boshqa birovni yollab, qamoqqa yuboradi. Buning evaziga uning oilasini moddiy jihatdan ta‘minlab turadi. YOki muayyan miqdorda pul byerib, jabrdiydani da‘vosidan voz kechtiradi. Jabrdiydani qo‘rqitib, ko‘nmasa, tazyiq o‘tkazadi. Jaqipning taklifida makkor amaldorlarga xos ana shunday firibgarlik ko‘rinadi. Jaqip xitoy, qalmoq zo‘ravonlaridan ko‘p aziyat chekkanidan, ularning qarshisida titrab qaltiraydi. Bosqinchilar o‘z qavmdoshlaridan kuchli, ustun, shafqatsiz ekanini yaxshi bilgani uchun ular bilan murosa qilish, itoat etishni ma‘qul ko‘radi. SHu boisdan xitoy, qalmoq bosqinchilari bilan har gal to‘qnashuv yuz byerayotganida qo‘rquvga tushib, Manasni ular bilan olishuvdan qaytarishga urinadi.

Jaqipning fitnachilarni aldamoqchi bo‘lishi teskari natija byeradi. Fitnachilar yo‘lda Manasga duch bo‘lib, uni bog‘lab olishadi va Jaqip, Oqbolta, Boy maslahatlashib turgan joyga haydab keltirishadi. Yertak, dostonlarda yolg‘on so‘z, aldovning oqibati xunuk bo‘lishiga shu tarzda ishora qilinadi. Fitnachilar to‘g‘ri so‘zlagani uchun Manas ularning ro‘parasidan chiqadi. Jaqip esa yolg‘on gapirgani uchun xijolat chekib, mulzam bo‘lib qoladi. Manas fitnachilarga “Otam – shu kishi” deb Jaqipni ko‘rsatadi. Manas eposdagi boshqa qahramonlardan farqli holda, hech qachon yolg‘on gapirmaydi, dushmanlarini ham aldamaydi. Fitnachilar Jaqipni ko‘rishi bilan “Bizni yo‘ldan adashtirgan chol-ku! Bu aldoqchi qariyaning boshiga tyeri kiygizinglar!” deb ustiga tashlanishadi. SHunda Manas fitnachilardan to‘rttasini

ko'tarib, yerga urib o'ldiradi. Qolganlariga esa: "Hoy betavfiqlar! Xonning odamlari bo'lsang – o'zingga, odob saqla! Haddingdan oshma!" desam, gapimga quloq solmadilaring. Xonlaring yer yigit bo'lsa, kelib, kuchini ko'rsatsin. Undan qo'rqadigan odam yo'q. SHuni Esenxonga borib aytinglar" deb CHin hukmdori yuborgan yugurdaklarning bosh kiyimidagi jig'alarni uzib, otlarining dumini kesib, kelgan tomoniga qaytarib haydab yuboradi. Manas bosqinchilarga shu tarzda jazo byeradi. Or-nomusli odamlar esa bosh kiyimidagi jig'ani uzib, mingan otlarining dumini kesib tashlanishini o'zlariga nisbatan haqorat, tahqirlash sanashadi.

SHuhratparastlikka byerilib, o'z yurtidan tashqarida ham obro' qozonish istagi bilan yashaydigan hukmdorlar bir me'yorda, osoyishta kechadigan hayotdan hech qachon qoniqmagan. Ular o'zlarining bir xil tarzda kechganidan zyerikarli tus olgan hayotidan qutulish uchun turli sabab, vajlarni o'ylab topib, o'zga ellarga tez-tez urush ochgan. Bosqinchi hukmdorlar boshqa qabila, elatlar qo'rqib tursa, itoat qiladi. SHuning uchun ularga tez-tez zarba byerib, zulm o'tkazib turish zarur, deb bilishgan. SHu maqsadda askarlarini jo'natib, ayovsiz zulm o'tkazib, qarshilik ko'rsatganlarni shafqatsiz jazolab, odamlarning yuragiga doimo qo'rquv, vahima, g'ulg'ula solib turishgan. Natijada, qattiq qo'rqqan qabilalar bosqinchi dushmanlaridan nafratlanishini bildirishga ham botina olishmagan. Ular bosqinchilarning zo'ravonligi, o'rinsiz, adolatsiz talablariga quldek itoatgo'ylik qilib ko'nikishgan. Jaqipning xitoy, qalmoq bosqinchilariga munosabatida xuddi shu holat ko'rinadi. Manas xitoy, qalmoq bosqinchilarining dodini byerayotganida Jaqip har gal, albatta, o'rtaga tushib: "To'xta, bolam, to'xta! Sen o'ldirgan xitoy bilan qalmoqning xunini qanday to'layman? Boshimizni baloga tiqma!" deb o'g'lini yo'ldan qaytaradi. Jaqip bosqinchilardan ko'p azob tortgan bo'lsa-da, xitoy hukmdorini hech qachon haqoratlamaydi, uni yomon ko'rishi, nafratlanishini hech kimga oshkor qilmaydi. Haddan tashqari qo'rquv Jaqipni ana shunday mute ahvolga solib qo'ygan. Uning ham qalbida dushmanlariga nisbatan nafrat qaynab toshadi. Ammo bu hisni oshkor etishga u jur'at qilmaydi. Jaqip dostonida mutelikdan qalbi majruh bo'lib, ongi qashshoqlashgan xalqning katta avlodi vakili sifatida gavdalantiriladi. Manas esa mutelikka ko'nikkan avlodning qarashlarini inkor etadigan, bosqinchilarga qarshi kurash tuyg'usi jo'sh urgan yoshlarning timsoli sifatida

ko'rsatiladi. Manasning yonida ota-bobolari mustamlakachi bosqinchilardan mislsiz jabr tortgan Jaqip va uning tengdoshlari emas, doim yoshlar turadi.

Xitoy hukmdori jo'natgan fitnachilar boshqalarning, ayniqsa, yoshlarning yuragiga qo'rquv solib, ularni itoatda tutib turish uchun "Bu aldamchi qariyaning boshiga tyeri kiygizinglar!" deb Jaqipga tashlanishadi. "Boshiga tyeri kiygizish" kishini xotirasidan mahrum qilib, manqurtga aylantirishni bildiradi. CHingiz Aytmatovning "Asrga tatigulik kun" romanida esa yuqorida qayd qilinganidek, qadimda bosqinchi junjang qabilalari asirlarni azoblab, manqurt qilishi tafsilotlari byeriladi. Manas fitnachilarni jazolab, haydab yuborganidan keyin Jaqipning xonadonida xursandchilik ustiga xursandchilik bo'lib, xotini Baxtdavlat o'g'il tug'adi. CHaqaloqqa "akasi Manasga tayanch tog' bo'lsin" degan niyat bilan Abika deb ism qo'yishadi. Jaqipning eldoshlari ko'payib, ovuliga ovullar qo'shilgach, qirg'izlar o'zlari yashaydigan hudud chegarasini kengaytirib, toshlar bilan maxsus belgilar qo'yishib, askarlari sonini ko'paytirashadi.

Manasning tog'larda ov qilib yurgan hamrohlari o'z oralaridan sardor, etakchi saylamoqchi bo'lishib, ulardan biri: "Kim xon bo'lishni niyat qilgan bo'lsa, minib yurgan otini so'yib, sadaqa qilamiz", deydi. Bu taklifni eshitib, barcha yigitlar jim bo'lib qolishadi. Yigitlar orasida yoshi eng kichkina Manas: "Otini so'yib, xon bo'lish elimiz urfiga kirmaydi. Agar go'sht egilaring kelgan bo'lsa, men otim Oqqulani so'yib byeraman" deydi (O'sha manba. 48-bet). Yigitlar orasidagi CHegiboy: "Oqqula – ori q oti. Jaqipning bir semiz otini men minib yuribman. SHuni so'yamiz", deydi. Yigitlar shu otni so'yib eyishadi va Manasni oq mato ustiga o'tirg'izib, o'nta egarni ustma-ust taxlab, "oltin taxtin" deb, yoniga ko'k belbog'ni tug' qilib osib, Jaqipning o'g'lini xon etib saylashadi va Manasning qilichini o'pib, unga doimo sodiq bo'lishga qasamyod qilishadi. Yigitlar: "Xonimiz Manas! Xonimizni Xudo qo'llasin! Ulug' yurtning bo'risi bo'l, Manas!" deya jo'r bo'lib qichqirishadi. Ajdodlarimizning ushbu udumi, ma'lum ma'noda, hozirgi zamondagi inaguratsiya marosimiga o'xshaydi. Kishilar qasam qilishayotganida o'zlari muqaddas bilgan tushunchalarni o'rtaga qo'yishadi. Eng ezgu tilaklarini bilidirishayotganda ham, albatta, ayni tushunchalarni tilga olishadi. Hamrohlarining Manasga "Ulug' yurtning bo'risi bo'l!" deyishi turkiy qavmlar o'tmishda bo'rini muqaddas sanashgani, unga topinishgani bilan bog'lanadi.

Manas hamrohlariga: “Hol-jonimga qo‘ymay, xon qilib ko‘tardinglar, endi aytgan bek bo‘lsin, barchangizga ep bo‘lsin” deydi va xitoy, qalmoq lashkari bu tarafga kelayotgan-kelmayotganini aniqlash uchun navkarlari orasidan tanlab, jo‘natadi. Qolgan yigitlari bilan esa “Syershovqin Urkul daryosining bo‘yida uch tomonga ketgan yo‘lning boshida ming jonzotga boshpana bo‘lgan chinorning ostida olti kun dam oladi”. Eposda Manas harakat qiladigan makon va zamon shu tarzda aniq detallar asosida ta’riflanadi. Ushbu detallar sinchiklab o‘rganilsa, ajdodlarimiz tabiatga ehtirom bilan munosabatda bo‘lgani, ular tog‘, daryo, ko‘l, yo‘llarni, jonzotlar, o‘simlik, dov-daraxtlarni nihoyatda e‘zozlagani ayonlashadi. “Ming jonzotga boshpana bo‘lgan chinor” degan sifat daraxtning ulkanligini bildirish barobarida, o‘tmishda odamlar dov-daraxtlarni juda asrab-avaylagani, ayniqsa, chinor, yong‘oq, archalarning bemalol o‘lishiga imkon byerishgani, behudaga qirqib nobud qilishmaganini anglatadi.

Manas bolaligidanoq xitoy, qalmoqlarning dodini byerib, dushmanlaridan doimo ustun keladi. U favqulodda qudratli qilib yaratilgani uchun eldoshlarini ham, bosqinchilarni ham hayratga soladigan natijalarga yerishadi. Yaratguvchi Parvardigor turkiylarning dushmanlariga zarba byerish uchun Manasga bemonand kuch ato etadi. CHunki Xitoy hukmdori Esenxon turkiy xalqlarga haddan tashqari bedodlik ko‘rsatib, ayovsiz zulm o‘tkazadi. Zulm o‘tkazuvchi esa, adolatsizligi, nohaq ishlari bilan o‘zining zavolini yaqinlashtiradi. Zolim, albatta, halokatga yo‘liqadi. CHunki Xitoy hukmdorining Qo‘rtuq, Nesqora singari zo‘ravonlari turkiy qavmlarni nazar-pisand qilmaydi. Manasning otasini, qavmdoshlarini qamchilab, urib qo‘rqitadi. Nesqora Manasga: “Qirg‘izni qiraman... Bo‘zlataman joningni, xo‘p so‘raman qoningni” deb tashlanadi. Qo‘rtuq, Nesqora kabi bosqinchilar boshqalarni nohaq xo‘rlab, tahqirlagani bois Manasning zarbasiga dosh byerolmaydi. CHunki mansabi, boyligi, kuchi, husni, ko‘rinishiga ishonib, boshqalarga bepisand qarab, takabburlik qilganlarning boshiga, albatta, falokat yog‘iladi, kekkaygan kimsalarning boshi yo‘lga to‘shalgan toshdek oyog‘osti bo‘ladi.

O‘tmishda hukmdorlar, din ahllari o‘zining eldoshlariga dushman taraf odamlarini o‘ldirish savob bo‘ladi, deb uqtirishgan. SHunday targ‘ibotga ishongan kishilar hech bir asosi bo‘lmagan holda, dushman taraf odamlarini o‘zlariga raqib sanashgan va hech qanday zarurat, sabab bo‘lmasa-da, ularga qurol ko‘tarib, hujum

qilishgan. Xitoy, qalmoqlar boshqa qavmlarga dushman deb qaragan. SHuniing uchun qirg'izlar, uyg'urlar – barcha turkiylar xitoy, qalmoqlarni ko'rganda o'z-o'zidan tahlika, qo'rquvga tushishgan. CHunki xitoy, qalmoqlar hech qanday asos, sabab bo'lmagani holda, ko'rgan joyida qirg'izlarni tahqirlab, o'ldiravyergan. Boshqa qavmdan bo'lgani uchun o'ldirish savob deb tushunilgani, ayni g'aayriinsoniy aqida kishilar ongiga bolaligidan singdirilgani uchun insoniyat tarixi muttasil kechgan xunrezlik, urushlardan tarkib topgan. Zayniddin Vosifiy "Badoe' ul vaqoe" ("Nodir voqealar") kitobida 1530 yillar voqealarini naql qilar ekan: "Ming nafarga yaqin shia mazhabi tarfdorlari hech bir zarurat bo'lmagani holda, qayerda eshik, dya'raza, kursi, taxta ko'rsa, yig'ib, Abdurahmon Jomiy qabri ustiga uyib o't qo'yishgani, sunniy mazhabidagilarni ko'chalarda quvib, tutib o'ldirishgani, boshini kesib, nayzaga sanchib ko'tarib yurishganini ma'lum qilib, o'zi ham o'sha talato'pdan qochib, bir kishining hovlisidagi o'tin taxlanadigan joyga yashirinib, arang omon qolgani"ni bildiradi va bu mo'jiza qanday sodir bo'lganini xususida: "Qaysi tomonga yurishni bilmas edim. Qarasam, bog'ning bir tomonida imorat bor ekan. O'sha yoqdan bir xotin menga qarab, ishorat qilmoqda edi. Unga qarab yurdim. U xotin: ""Ajab qutulding-da, jonim bolam! Kel, bu uyga kir!" dedi. Meni uyiga olib kirdi. Oldimga ovqat – nonu qatiq qo'ydi-da: "Bolajonim, bularni eginu qaznoqqa kirgin. Yerim – sabzavorlik. Mabodo seni ko'rib qolsa, yana qutulishing mahol bo'ladi"dedi. Men turdim-u: "Ey onajon, meni byerkiting. Qo'rquvdan halok bo'lishim tayin!" dedim. Meni u qaznoqqa kiritdi. Zambillar qo'yilgan ekan. O'shalar ostiga meni bostirdi. Ayol qaznoqdan chiqishi bilan yeri kirib qoldi. Yeri ayoliga: "Haligi xorijiyning mozori boshida edim. U xorijiyni ajab kuydirdilar. Eshitishimcha, bu bog'da ham bir xorijiyni tutib, o'ldirgan ekanlar. Ammo, afsuski, bu savobga men musharraf bo'lolmadim!" dedi. Bir oz vaqtdan keyin ayolning yeri uyidan chiqib ketdi. Mirzabayram mendan ajrab, Mavlaviy (Jomiy) mozori boshida turib, shu chorbog'da bul faqirni o'ldiribdilar, deb eshitibdi. Yig'lab, yoqalarini chok etib, bu xabarni uyimizga etkazibdi. U qariyib ellik nafar xotinni boshlab, shu chorboqqa olib kelib qoldi. Haligi o'ldirilgan odamni ko'rib, dod-faryod ko'taribdilar, yoqalarini chok etibdilar va o'sha murda ustiga tashlabdilar. U murda yuztuban yotgan ekan. Singlim: "Bu akamning jasadi emas, zyero uning ikki shonasi oralig'ida qora xoli bor edi. Bu badanda o'sha xol yo'q" debdi. U o'z gapiga

boshqalarni ishontiribdi. SHu bog‘ning chor atrofini yugurib qidirishibdi, so‘roqlashabdi. Haligi uyga etganlarida meni byerkitgan xotin ularni chaqirib, o‘sha uyga olib kiribdi. Men jamoatni ovozlaridan tanib, yig‘lagancha, qaznoqdan yugurib chiqdim. Xotinlar meni birma-bir quchoqlariga oldilar. YUzlarimni yuzlariga surishdi. Dod solib yig‘lashdi. Hamshirayu xeshlarim o‘zlaridagi halqayu uzuklarini haligi xotin oldiga qo‘ydilar. Nomozshomda... shahar tomonga jo‘nadik. Xufton namozi payti edi. Omon-eson va tinch uyimizga etib keldik” deb yozadi (Vosifiy Z. Badoe’ ul vaqoe. – Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1979. – 216 b. – 151-bet).

Hukmdorlar muayyan manfaatlarni mo‘ljallab, va albatta, birinchi navbatda, o‘zining shon-shuhratini ko‘zlab, “boshqa qabila, urug‘lar biz uchun dushman” degan aqidani eldoshlari ongiga singdirishgan. Oddiy odamlar ana shu mafkura ta’sirida boshqa xalqlarga dushman deb qarashgan. CHunki o‘tmishda ham kishilarning ongi, dunyoqarashini hukmdorlar manfaatini ifodalagan mafkura belgilagan. Oddiy odamlar hamisha o‘z rahnamolari ma’qullagan g‘oyaga ishonib yashagan. Natijada qadimda ham xuddi hozirgi paytdagidek barcha nizo, mojaro, g‘alayon, urushlar odamlarning ongidagi o‘zgarishlardan, ularda boshqalarga dushman deb qarash kayfiyati kuchayishidan kelib chiqqan. “Manas” eposida ham xitoylar, qalmoqlar Esenxon Alokening talabi bilan qirg‘izlar, uyg‘urlar ustiga bostirib borgani, Nesqora, Nukyer singari pahlavonlar o‘z-o‘zicha emas, balki ana shu hukmdorlarining topshirig‘iga ko‘ra Manasni o‘ldirmoqchi bo‘lgani naql qilingan. Dostonda Nesqora, Nukyerga o‘xshagan bosqinchilarning xatti-harakatida inson tabiatidagi yovuzlik ko‘rsatilgan. Odamning tabiatida esa u kim ekanligidan qat’i nazar, barcha jonzotlarga xos yovuzlik, shafqatsizlik hissi mavjud. Bu hissiyot turli tashqi ta’sirlar natijasida qo‘zg‘aladi. Masalan, odam gavjum joylarda bosh-boshdoqlik, to‘polon, mushtlashuv sodir bo‘lgan paytda kishining vujudida yashirin ayni hayvoniy hissiyot junbushga keladi. SHundan hamma beixtiyor baqir-chaqir qilib, o‘z-o‘zidan to‘polon, mojaroning ishtirokchisiga aylanadi. Nesqora, Nukyerning yonidagi hamrohlari ham o‘zlari astoydil istab emas, ongsiz ravishda bosqinchilik, zo‘ravonlik qiladi. Ular Manas “Otam – shu kishi” deb Jaqipni ko‘rsatishganida: “Ushlanglar! Bu aldamchi qariyani boshiga tyeri kiygizinglar!” deb tashlanishadi. CHunki zo‘ravonlikni odat qilib olganlar boshqalarni azoblash, tahqirlashdan istihola qilmaydi, aksincha bundan

rohatlanadi. Qashshoqlikdan boshqa boyligi yo‘q bechora kishilar esa doimo mojaro qo‘zg‘ab, janjal chiqarish ilinjida yuradigan kimsalarning beminnat dastyori, doimiy o‘ljasiga aylanadi. Uy-joyi nochor, ust-boshi yupun, amallab kun kechiradigan kishilar barchaga hasad qilish, boshqalarni baxillik bilan qarashi tufayli qalbi qorayib, ma’naviy majruh bo‘lib qoladi va Nesqora, Obyer Kandalov singari zo‘ravonlikni kasb qilib olganlarning buyrug‘iga so‘zsiz itoat qiladigan manqurtga aylanib, robot sifatida yashashga odatlanadi. Odamlar gavjum bozor, metro, vokzal kabi joylarda o‘zini o‘zi portlatib, halok qiladiganlar jamiyatda parokandalikni yuzaga keltirishdan manfaatdor qora kuchlarning ta’siriga tushganidan fojiaga uchraydi.

Xitoy xoni Manasni o‘ldirish uchun ketma-ket josuslarini jo‘natadi. Savdogarlar karvoni sifatida yo‘lga tushgan josuslar Manasga duch kelganida har gal engilib, qochishga majbur bo‘ladi. Manas doim fitnachilarning etakchisini o‘ldirib, dushman askarlarini ko‘ngliga qo‘rquv soladi. Manas qiyofasi, ko‘rinishi, bo‘y-basti jihatidan boshqa odamlardan unchalik farq qilmaydi. SHuning uchun dushmanlari unig oyoq-qo‘lini bog‘lab olmoqchi bo‘lib, darhol ustiga tashlanishadi. Lekin xitoy, qalmoq pahlavonlari yakkama-yakka olishuvda ham, lashkar bo‘lib hujum qilishganida ham unga bas kelolmaydi. Manas hamrohlari, qavmdoshlarini: “Olloh buyurganidan ortiq jon o‘lmas. Taxt ustida xon o‘lmas. Ko‘p lashkardan cho‘chimanglar. Otlaninglar!” deb ruhlantiradi. U olishuv chog‘ida mislsiz kuch-qudratini namoyish etib, dushmanlarining yuragiga qo‘rquv soladi. CHunki u xitoy hukmdorining eng mashhur pahlavonlarini juda osonlik bilan mavh etadi. Eposda xitoy pahlavoni Nukyer Manasning ot ustida turgan hamrohi Ko‘kchani egardan yulib olib, tosh ustiga zarb bilan urib o‘ldirmoqchi bo‘lganida Manas epchillik bilan Nukyerni o‘zini tepaga ko‘taradi. SHunda Ko‘kcha Nukyerning panjasida, Nukyer Manasning qo‘lida osilib qoladi. Nukyerning panjasi Ko‘kchanning biqiniga botganini ko‘rgan Manas bir zarb bilan zo‘ravon bosqinchining boshini uzib tashlaydi. Manas adolatli ish qilgani uchun yigitlari uni olqishlashadi. Tog‘lar ham, to‘qaylar ham “Manas” deb aks-sado byeradi. Manasning xatti-harakatini tabiat ham ma’qullashi dostonida shu tarzda ta’kidlanadi. Eposda tabiat tasviri Manasning kayfiyati, harakatiga mos tarzda ta’riflanadi. “Manas”da tog‘-tosh, to‘qay, dara, daryo, soy, yo‘l tasviri, qahramonlar mingan otlarning ko‘rinishi, yugurishi, ularning egar, uzangi, yugan kabi abzallari ta’rifi keng

o‘rin tutadi. Ular voqealar jarayoniga dinamik tus byeradi. Masalan: “Mashhur Oydinko‘lning qirg‘og‘i. Ko‘l bahaybat ko‘zguga o‘xshaydi. YUksak tog‘lar go‘yo bulutga qo‘nib olganday suv sathida suzib borishmoqda. O‘tovdan chiqqan odam ulug‘ tog‘ning quyosh tegib turgan qiyma qizil cho‘qqisini, yarim qizg‘ish bo‘lib hilpirab ko‘ringan qoyalarni ko‘radi. Osmonda qalqib uchayotgan burgutlarga ko‘zi tushadi. Ko‘m-ko‘k osmon sahnida junday titilgan, ko‘pikday ko‘pirgan bulut qalqiydi. Tiriklikning shu ulug‘ kunida, quyosh tog‘dan bosh ko‘targanida Oltoydagi Jaqipboyning ovulida surnaylar chalinib, do‘llar qoqilib, o‘zgacha shon-shavkatdan darak byerib turar edi. Aslida faqat do‘llar tinmay qoqilsa, bu shumxabar belgisi bo‘lardi. Surnay navosi farog‘atli tongning navosi – tinchlik alomati. Do‘l bilan surnay hamohang bo‘lgani – yaxshilik alomati” deyiladi (52-bet).

Eposda Manasning xon qilib ko‘tarilishi romantik jo‘shqinlikda ta’riflanadi. Unda turkiy qavmlar qadimda o‘z hukmdorini qanday siylagani, unga qanday hurmat-e’tibor ko‘rsatilgani naql qilinadi. Turkiy qavmlar boshi birikib, hamjihat bo‘la boshlagach, urug‘ oqsoqollari boshqaruvni tartibga solib, atrofdagi dushmanlar hujumidan himoyalaniish maqsadida o‘zlari uchun etakchi – xon saylash harakatiga tushishadi va Jaqipning ovulida yig‘ilishadi. Turk qavmining oqsoqollari, manjur, mang‘ullarning urug‘ oqsoqollari choshgoh paytida Jaqipning oq o‘tovida jam bo‘lgach, ovul oqsoqoli Oqbolta ularga: “Xaloyiq! Sizlarni barchamiz uchun muhim bo‘lgan maslahatli ishni aql va farosat bilan hal qilib olish uchun chaqirdik. Ma’lumingizkim, tangri qo‘llab, boshimiz birikib, el nomini oldik. Olishmoqqa kuchimiz etadi. Atrofimiz yov bilan o‘ralgan. G‘aflatda qolmaylik. Bobomiz No‘g‘ayxonday sho‘rpeshona bo‘lmaylik. Nasl-nasabimiz o‘rda, xon, tug‘ ko‘rgan. YUrtning quti, barkasi xoni bo‘ladi. Sizlar rozi bo‘lsangizlar, yurtimizni boshqara biladigan munosib bir xon saylasak, degan taklif bor” deb murojaat qiladi (52-bet). Oqsoqollar bu gap barchamizga tegishli, deb ma’qullashadi. Oqsoqollardan biri Byerdike yig‘ilganlarga “Kim xon bo‘laman, deb o‘rtaga chiqadi?” deb aytganida hech kim jur‘at etmaydi. Byerdike shunda: “Bugungi niholchamiz, yertangi chinorimiz... YOshlarning ko‘zlari o‘tkir, niyatlari oppoq tongday pokiza bo‘ladi. Tangrim, shu bolalarning tilagini byer, elu xalqni, jumladan, qirg‘izni ham maqsadiga etkaz” deya yoshlarga murojaat qiladi. So‘zga chechan yosh yigit Oynagul yig‘ilganlarga sakson

yigit ovga borgan chog'ida Jaqipning bir semiz oq otini so'yib, Manasni o'zlariga xon qilib olishganini aytadi. Manas esa: "Baytal so'yib, xon ko'targan tengdoshlarimning ishi bu. YUrtga xon saylash esa tamoman boshqa marosim... Xonlikka mendan boshqani saylab olinglar" deb e'tiroz bildiradi. Byerdike bilan Oqbolta olti quloch oq kigizni yerga soldirib, Jaqipni oq kigizning ustiga o'tkazgach, to'planganlar kigizni ko'tarishadi. Jaqip esa "Hurmat qilganlaring uchun qulluq. Qarigan chog'imda meni tinch qo'yib, Manasni xon qilib ko'taringlar!" deya hayajonlanib, yum-yum yig'laydi. Odamlar Manasni ham oq kigizga tomon etaklashib, uning ustiga o'tkazishib, "Otabola xon bo'lsin!" deyishadi. Oq kigizni ko'targanlar etti qadam bosganida Jaqip ularni to'xtatib: "Osmonda bitta oy, bitta quyosh bo'ladi. Bu – Tangrining qudrati. Elni bitta xon boshqaradi. Bitta tug' bo'ladi. Bu – bobolarning urfi. Xonlaring esa Manas" deydi va oq kigiz ustidan tushadi. Bundan hamma mamnun bo'lib, ustida Manas turgan oq kigizni maydon bo'ylab to'qqiz marta aylantirib chiqishadi. Qariyalar duo qilishadi. Qambarbo'zning uyuridan qizil biyani Manasning oyog'i ostiga sadaqa qilib so'yishganida el bir muddat hayajonlanib turadi. Manasning boshiga oltin hoshiyali jiyak tikilgan, tepasi baland jig'ali bo'rk kiydirib, To'rucharga mindirishganida odamlar qaytadan uni muborakbod qilishadi. Jaqip bobosi No'g'ayxonning ko'k tug'ini o'ttiz yildan byeri tyeriga o'rab asrab kelayotganini aytib, jamoaga ko'rsatadi. Jaqip o'g'li Manas xon bo'lgani sharafiga to'qon biya so'ydirib, to'qqiz kun to'y byeradi.

YUnon, arab, hind va boshqa xalqlar folklorida hukmdorlarning biror muhim voqea munosabati bilan kengash o'tkazgani, maqsadiga yerishgach, tantanali ziyofat byergani ta'rifi keng o'rin tutadi. Kengash, ziyofat tavsifi voqeaning nechog'li katta ahamiyatga ega ekanligini bildirish barobarida, hukmdorning salohiyati, mavqei, saxovatini ko'rsatishga xizmat qiladi. Hukmdorlar, amaldorlar, boyonlar kishilarga ziyofat byerish orqali o'zining mavqeini oshirib, tarafdorlari, xayrixohlari safini kengaytiradi. Ayni tadbir ularning keyingi harakati uchun mustahkam poydevorga aylanadi. Boylar emas, kambag'allar ham mol-dunyo orttirishga intiladi. Kambag'allar singari boylar ham ijtimoiy, milliy tengsizlikdan aziyat chekadi. Ular hayotda ijobiy o'zgarishlar bo'lishiga unchalik ishonishmasa-da, jiddiy yangilanishni orzu qilishadi. Har ikki toifa shu kabi xususiyatlariga ko'ra bir-biriga yaqin turadi. Ular bayram tabdirlarida, ziyofat dasturxoni oldida qisqa fursat bo'lsa-da, tenglashadi. Kishilar

xuddi shu paytda ijtimoiy mavqei, iqtisodiy ahvolidan qat'i nazar, bir-biri bilan yaqinlashadi. To'y tadbirlari, boshqa urf-odat, marosimlarda turli sinfga mansub kishilar o'rtasida hamjihatlikni yuzaga keltiradi. SHu sabab yertak, dostonlarda to'y, ziyofat tadbirlari alohida ta'riflanadi.

Dostonda Oqboltaning turli kengash, marosimlarni boshqarishi, jo'yali maslahatlari bilan odamlarni to'g'ri yo'lga boshqarishiga alohida urg'u byeriladi. Ushbu obrazning boshqa pyersonajlardan farqli jihati shundaki, kishilarga donishmandona maslahatlari bilan haqiqatni ko'rsatgan Oqbolta hech bir o'rinda ulug'lanmaydi. Manas esa butun doston davomida sharaflanadi. Jaqip va boshqa qahramonlarning ham ijobiy sifatlari ataylab bo'rttiriladi. Oqbolta ular singari maqtalmasa-da, o'zining xatti-harakati, zukkoligi, har bir ishning oqibatini oldindan ko'ra bilishi, muammolarni dadillik bilan hal qilishi bilan barcha pyersonajlardan ajralib turadi. U "Qo'rquq Ota kitobi"dagi Qo'rquq ota singari adolatparvar ulug' donishmand sifatida el-yurt manfaatini o'ylab maslahat byerib, pand-nasihat qiladi.

Qirg'izistonda "Manas" eposining ko'pgina variantlari yozib olingan. Albatta, har bir manaschi-baxshi bu eposni aytishda o'zidan ham biron-bir yangilik qo'shib, unga ijobiy yondashadi. SHuning uchun dostonning ayrim variantlarida Manas boshqa yurtlarni bosib oluvchi, ularga qirg'in keltiruvchi zolim sarkarda, ayrim variantlarida esa Manas xalqparvar, adolatli inson sifatida tasvirlangan.

Hajm jihatidan dunyodagi eng katta epos "Manas"da qirg'iz xalqining tarixi, u yashagan joyning geografik xususiyatlari, qirg'izlar madaniyati, urf-odatlar haqida keng ma'lumot byerilgan. SHuning uchun CHingiz Aytmatov "Manas" to'g'risida: "Dastlab irmoq sifatida paydo bo'lgan bu epos, bizning bugungi kunimizga kelib, katta dengizga aylandi" degan. Ushbu muhtasham asarda realistik, romantik, fantastik, simvolistik badiiy tasvirlash usullaridan keng foydalanilgan.

Zamonaviy qirg'iz adabiyoti

XIX asr o'rtasiga kelib qirg'iz adabiyotida ham ayrim o'zgarishlar yuz byerib, unda oqinlarning yozma shakldagi asarlari paydo bo'lgan. SHunday oqinlardan biri To'g'aloq Mo'lda (asl ismi Boyimbet Abdurahmonov) xalq yertaklari va qo'shiqlarini

qayta ishlab, “Jonbaxti”, “Kemchintoy”, “Eshak va bulbul” singari hajviy dostonlar yozgan.

To‘g‘aloq Mo‘lda eski maktabda o‘qib, savodini chiqargan. U qirg‘iz xalqining boy folklori an‘analari ruhida tarbiyalangan. Musaka degan oqin yosh shoirga xalq qo‘shiqlarini, qo‘biz chalishni o‘rgatgan. U «Bo‘z yigit», «Qiz Jibek» «Bayan suluv» singari dostonlarni yodlab, ularni qo‘biz jo‘rligida xalq o‘rtasida kuylab yuradi. To‘g‘aloq Mo‘lda xalq qo‘shiqlari, tyermalarini va o‘zi to‘qigan she‘rlarni kuyga solib, mashhur oqinga aylangan.

U rus tili va alfavitini mustaqil o‘rganib, shu tildagi asarlarni o‘qiy boshlagan. To‘g‘aloq Mo‘lda qirg‘iz adabiyoti tarixida birinchi bo‘lib masallar ijod qilgan shoirdir. Uning «Turna bilan Tulki», «Bo‘ri va tulki», «Bedana va tulki» kabi masallari muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega.

To‘g‘aloq Mo‘ldaning xotin-qizlar ozodligi mavzusidagi asarlari ham ancha. SHoirning «Sotilgan qiz armoni», «CHolga tekkan qiz armoni» kabi she‘rlarida inson yerki toptalishi, xotin-qizlar haq-huquqining paymol qilingani afsus va nadomat bilan ifodalangan. U ma‘rifatparvarlik ruhiga yo‘g‘rilgan talay asarlar yaratgan ijodkordir. SHoirning «Olatov» dostonida ona-yurt tabiati o‘zgacha mehr bilan kuylangan. Qirg‘iz o‘lkasining tiniq suvlari, qorli cho‘qqilari, yashil vodiylari ehtirosiga to‘lib ta‘riflangan. SHoir «Yer va uning bolalari» dostonida “Yer – butun mavjudotni o‘z bag‘riga oluvchi ona” deb atalgan. SHunday ekan, Unga xuddi onaga bo‘lgan munosabatdek mehribonlik bilan yondashmoq kyerak, deyilgan. To‘g‘aloq Mo‘lda «Otgan tong va Suyganboy», «Nasihat» kabi dostonlarida inson yerki, uning ozodligini diqqat markaziga qo‘ygan. U qirg‘iz adabiyotida birinchilardan bo‘lib xotin – qizlar yerkaklar bilan teng huquqligi bo‘lishi kyerak degan masalani ko‘tarib chiqqan. Xalq baxshisi To‘xtag‘ul Sotilg‘anov ham qirg‘iz yozma adabiyoti shakllanishiga munosib hissa qo‘shgan. U Andijonda Dukchi eshon boshchiligida ko‘tarilgan xalq qo‘zg‘olonida ishtirok etgani uchun sakkiz yil Sibirga surgun qilingan. T.Sotilg‘onov xalqning og‘ir hayotiga rus impyeriyasi va mahalliy amaldorlar aybdordir, degan. U “Eshon xalfa”, “Besh qobon” singari she‘rlarida mahalliy amaldorlarning kirdikorlarini ochib tashlab, nafs o‘ppon ruhoniylarning yaramas qilg‘iliklarini fosh qilgan.

SHoir she'rlaridan birida, jumladan:

Etim-esir holsizni

Savalading, besh to'ng'iz

Odam o'rnida yo'qsilni

Sanamading, besh to'ng'iz

Eb-ichishdan boshqani

Tan olmading, besh to'ng'iz

degan. SHoirning surgundalik chog'ida va undan keyingi davrda yozgan "Alvido, xalqim", "Surgunda", "Tog' burguti", "Sog'inish", "Uch xo'ja" singari she'rlari ham katta g'oyaviy-badiiy qimmatga ega.

1856 yilda CHo'qon Valixonov birinchi bo'lib, qozoq, qirg'iz folklori namunalarini yozib olib, Evropaga ma'lum qilgan. Akademik V.V. Radlov 1862 yildan turkiy xalqlar folklori namunalarini, jumladan, "Manas" eposini o'rganishga kirishgan. To'qtag'ul Sotilg'onov ijodida qirg'iz xalq she'riyatiga xos eng yaxshi jihatlar mujassamlashgan. To'g'aloq Mo'ldaning she'rlarida qirg'iz xotin-qizlarining yerksizligi, ularning o'z haq-huquqi uchun kurashi haqida so'z yuritiladi. Uning dastlabki she'rlari 1924 yildan birinchi qirg'iz gazetasida bosila boshlagan. SHoir Aali To'qomboev qirg'iz milliy yozma adabiyoti asoschisi sifatida e'tirof qilinadi. 1920-yillarda qirg'iz adabiyotida dastlabki yozma doston, qissalar yaratildi. M. Toqoboevning "Bechora Kakey" asari qirg'iz adabiyotidagi birinchi drama bo'lib, u 1927 yilda sahnalashtirilgan. K. Bayanminovning "Ajar" hikoyasi (1928 yil) qirg'iz adabiyotidagi birinchi nasriy asar deya qabul qilinadi. 1930-yillardan qirg'iz adabiyotida barcha janrlar rivojlana boshlagan. T. Sidiqbekov, Q. Jontoshevning nasriy, M. Eleboev, Q. Malikov, T. Umetaliyev, A. Osmonovning she'riyat, J. Turusbekov, J. Bokonboevning drama turiga mansub asarlari bosilib chiqqan. Ikkinchi jahon urushi yillarida A. To'qomboev, Q. Malikov, T. Sidiqbekov, K. Bayaminov, A. Osmonov, T. Umetaliyev va boshqa ijodkorlar turli janrda vatanparvarlik ruhida qator asarlar yozishgan. Urushdan keyin qirg'iz adabiyotida jiddiy o'zgarishlar kechgan. CH. Aytmatov, K. Bobulov, S. Yeraliev, SH. Abdurahmonov, T. Qosimbekov, N. Boytemirov, SH. Beyshenaliev kabi yozuvchilar, N. Jetikashkaeva, T. Abilqosimova, T. Kojombyerdiev, O. Sultonov, J. Abdikalikov, S. Abiqodirova, R. Risqulov kabi

shoirilar, R. SHukurbekov, T. Abdumo‘minov, B. Jaqiev, M. Bayjiev, B. YUmuraliev kabi dramaturglarning asarlari urushdan keyingi davr qirg‘iz adabiyoti manzarasini belgilaydi.

O‘tgan asr 20 – yillariga kelib, qirg‘iz adabiyotida turli janrlarda dastlabki badiiy asarlar paydo bo‘lgan. 1925 yili Qirg‘iziston Respublikasi tashkil etilib, qirg‘iz tilida «Yerkin tov» nomli birinchi gazeta chiqqan. SHu gazeta tevaragida qirg‘iz adabiyoti vakillari to‘planishib, yangi adabiy muhit vujudga kelgan. To‘xtag‘ul Sotilg‘anov, To‘g‘aloq Mo‘lda, Aali To‘qimboev singari shoirlarning she‘rlari dastlab shu gazetada bosilib chiqqan. 20 – yillar qirg‘iz adabiyoti vakillarining aksariyati xalq o‘qinlari edi. Ularning ijodi og‘zaki adabiyot bilan yozma adabiyot o‘rtasida ko‘prik vazifasini o‘tagan. Ma‘rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib qilgan Mo‘lda Qilich, Arstonbek, K.Tinishtoev kabi jadid yozuvchilari ijodi qirg‘iz adabiyotida muhim o‘rin tutadi. Ularning asarlarida qirg‘iz xalqining milliy turmushi yoritilib, o‘zligini anglash masalasiga urg‘u berilgan. Lekin bu ijodkorlar sho‘ro davrida «millatchilar» deb qoralangan. Qirg‘iziston mustaqillikka yerishgach, ularning ijodi yana o‘rganila boshlanagan. 20 – yillar qirg‘iz dramaturgiyasi uchun shakllanish davri bo‘ldi. 1924 yil Bishkek pedagogika texnikumida dramatik to‘garak tashkil etilgan. 1926 yilda esa teatr studiyasi ochilgan. N. Eleninning «Mulla Nasriddin» pesasi birinchi qirg‘iz dramasi. Bu folklor asosida yozilgan drama edi. M. Tokoboev keyinchalik tarixiy mavzuda «Qayg‘uga botgan Kakey» dramasi yozdi. Unda nochor qolgan kambag‘al qirg‘iz dehqonining boshiga tushgan turli kulfatlar qalamga olinadi. Asarda Moldiboy ismli kambag‘al kishi CHoyubek degan qari boyga qarzini to‘lash uchun qizi Kakeyni byerishga majbur bo‘lgani, Asar oxirida qizning sevgan yigiti Umrqul do‘sti Qosim bilan boyni o‘ldirib, Kakeyni olib qochgani bayon etilgan. Qosimali Jontashevning «CHO‘ponlar», «Qorasoch» kabi dramalari ham zamonaviy mavzuda bo‘lib, ularda xotin-qizlar ozodligi, inson yerki kabi masalalar ko‘tarilib chiqilgan.

SHu yillarda qirg‘iz nasrining ilk namunalari paydo bo‘lgan. 1927 yilda Qosimali Boyaminovning «Ajdar» qissasi e‘lon qilingan. Gazeta va jurnallarda yozuvchining ko‘pgina feleton, ochyerk, hikoyalari bosilib chiqqan. Ular qirg‘iz realistik nasri shakllanishiga ma‘lum darajada xizmat qilgan. Birinchi qirg‘iz

romanlari «Kanibek» (K. Jontoshev), «Ken Su» (T. Siddiqbekov) esa 30-yillarda yozilgan.

K. Boyaminovning qirg'iz xotin-qizlar hayotiga bag'ishlangan "Hojar" qissasi, M.Tokaboevning "Kakey", K. Jontoshevning "Qora soch", "Olim va Mariya" pesalari qirg'iz realistik adabiyotining dastlabki namunalari. 30-yillar qirg'iz adabiyoti vakillari T. Umedalievning "Oysuluv", A.Usmonovning "Toluboy" dostonlari o'sha davrdagi voqealar ob'ekt qilib olingan. Dastlabki qirg'iz dramatik asarlarining aksariyati tarixiy mavzuda bo'lib, ularda 1916 yilgi mardikorlikka olishga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olon aks etgan. A.To'qimboevning "Qonli yillar", M.Eliboevning "Uzoq yo'l", J.Turusbekovning "Mamot emas, hayot"i shunday asarlar sirasiga kiradi. Tug'ilboy Siddiqbekovning "Manas va Almambet", A.To'qimboevning "Manas", Q.Jontoshevning "Qurmonbek", J.Boqonboevning "Oltin qiz" asarlarida ham o'tmish voqeligi yoritilgan. Tug'ilboy Siddiqbekov "Ken suv" va "Temir" asarlari bilan qirg'iz adabiyotida romanchilikka asos soldi. Bu asarlarda sotsialistik mafkurani targ'ib qilish kuchli bo'lsa-da, ularda 20 – 30-yillarda Qirg'izistonda kechgan ijtimoiy-siyosiy voqealar gavdalantirilgan. Urush va undan keyingi yillarda qirg'iz adabiyoti ko'p jihatdan sho'ro davlatidagi boshqa xalqlar adabiyoti bosib o'tgan yo'ldan borgan. "Vulgar sotsialogizm", "konfliktsizlik nazariyasi" singari zararli qarashlar qirg'iz adabiyotiga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Urushdan keyingi yillar qirg'iz adabiyotida tinchlik, do'stlik, mehnat mavzusiga bag'ishlangan ko'plab she'rlar yozilgan. A.To'qimboevning "Jangchi-paxtakor", "O'z ko'zim bilan ko'rganim", T.Umetalievning "Oq oltin qo'shig'i", "CHo'pon haqida qissa", Q.Malikboevning "Qodir aka" kabi dostonlari bu davr qirg'iz she'riyatining o'ziga xos namunalari. Qirg'iz yozma adabiyoti asoschilaridan biri A.To'qimboevning birinchi she'ri 1924 yili "Yerkin tog'" gazetasida e'lon qilingan. Uning birinchi she'rlar to'plami esa 1927 yilda Toshkentda nashr etilgan. Keyinchalik uning "Tutqun Marat", "Etim" dostonlari bosilib chiqqan. Bu asarlarida shoir o'z boshidan o'tkazgan qiyin turmushning badiiy kartinasini ishonarli qilib chizib byergan. A.To'qimboevning "Akay Myergan", "Yo'l yertaklari" hikoyalar to'plamlari ham qirg'iz adabiyotida kichik nasr rivojiga samarali ta'sir ko'rsatgan. Uning "YArador yurak" qissasida zamondoshlarining murakkab hayoti gavdalantirilgan. 50 – yillarda uning "Xitoydagi uchrashuv", "O'z ko'zim bilan

ko‘rganim” dostonlari bosilib chiqqan. YOzuvchi “O‘z ko‘zim bilan ko‘rganim” dostonida qirg‘iz cho‘poni Nurboyning dunyoqarashidagi o‘zgarishlarni ko‘rsatgan. “Bolalik davrimizda” asari avtobiografik qissa bo‘lib, adib unda Toshkentda o‘qigan davrlarida ko‘rgan-kechirganlarini bayon etgan. A.To‘qimboev “O‘rmon hokimi”, “Qasos” kabi dramatik asarlar ham yozgan.

Urushdan keyingi yillarda qirg‘iz she‘riyatiga R.SHukurbekov, S.Yeraliev, S. Jusuev, M.Jong‘oziev kabi yoshlar kirib kelgan. Nasrda esa CH.Aytmatov, N.Boytemirov asarlari e‘tibor qozongan. T.Siddiqbekovning “Zamonamiz kishilari” romani (1945) Davlat mukofoti bilan taqdirlangan. Issiq ko‘l vodiysida tug‘ilgan To‘g‘ilbeyning birinchi she‘rlar to‘plami «Kurash» 1933 yilda e‘lon qilingan. Keyinchalik uning «Botirlar», «Oqin bulbul» singari she‘riy to‘plamlari nashr etilgan. Ijodkorning hikoyalari, qissalar ham bosilgan. Adibning bolalar hayotidan olib yozilgan «Tog‘ bolalari» qissasi ko‘pgina tillarga tarjima qilingan.

YOzuvchining 30-yillarda yozilgan «Ken suv» romanida qirg‘iz qishloqlarida yuz byergan o‘garishlar aks ettirilgan. Keyinchalik bu asar qayta ishlanib «Tog‘lar orasida» nomi bilan nashr etilgan. Asarda Saparbay, Soke, Iymanboy, Saodat, Qalpoqboy kabi pyersonajlarning hayot yo‘lini ko‘rsatish orqali qirg‘iz xalqining sho‘ro davridagi hayoti aks ettirilgan. «Temir» romani (1939 – 1940) «Ken suv» romanining mantiqiy davomi sifatida taassurot uyg‘otadi. Asar bosh qahramoni Temir irodasi mustahkam, qiladigan ishini avvaldan puxta, pishiq rejalab oladi. Romanda salbiy obraz Bo‘riboy nihoyatda ayyor, zolim va yovuz kimsa ekanligi ishonarli gavdalantirilgan. U o‘z maqsadiga yerishish uchun hech narsadan qaytmaydi. Asar syujeti markazida Temir bilan Bo‘riboy o‘rtasidagi ziddiyat turadi. YOzuvchining «Zamonamiz kishilari» romani urush davrida yozilgan. Asarda Issiq ko‘l vodiysida yashayotgan qirg‘iz xalqi hayoti tasvirlangan. Romandagi CHarg‘in, Akiya, Batish, Dmitriy, Gulnor kabilar zamonamiz kishilari obrazi sifatida namoyon bo‘ladi.

N.Boytemirovning “Azamat” qissasida uchuvchilarning urush yillarida ko‘rsatgan jasorati yoritilgan. Uning “So‘nggi patron” romani ham shu mavzuda. YOzuvchining “Saltanat”, “YUlduzxon” kabi romanlarida urushdan keyingi davr qirg‘iz qishloqlaridagi hayot aks ettirilgan. Ularda bayon etilgan voqealar H.Olimjonning “Zaynab va Omon” dostonini eslatadi. CHunki YUlduzxon ham

Zaynab singari etim qiz. Uni boqib tarbiyalagan Totibek eskilikcha aqida bilan yashagani bois, YUlduzni o‘qishga borishiga qo‘ymaydi. YUlduz mehnati bilan kolxozda obro‘ topadi. Totibek uni turmushga byermoqchi bo‘lganda, qiz sevgan yigiti borligini aytadi. Voqealar shu tarzda keskinlashib, oxir-oqibatda YUlduzxon boshliq yoshlar jaholat ustidan g‘alabaga yerishadi. Asar yakunida YUlduzxon Oliy kengash deputati bo‘lgani bildiriladi.

T.Abdumo‘minovning “Tor dara”, “Qumloq adir”, K.Malikovning “Baland yerda” pesalari keyingi yillar qirg‘iz dramaturgiyasi rivojiga munosib hissa bo‘lib qo‘shilgan. M.Boysheevning “Bahs”, CH.Aytmatovning “Momo yer” kabi pesalari o‘zbek teatrlarida ham qo‘yilgan. Bayjiev T.Siddiqbekovning “Ayollar” trilogiyasi, T.Qosimbekovning tarixiy mavzudagi “Singan qilich” romani o‘quvchilarga manzur bo‘ldi. E.Mansurovning “Oq kiyik”, O.Donikeevning “Qizil qoya”, SH.Beyshanalaevnig “Omonat” qissalari keyingi davr qirg‘iz adabiyotining eng yaxshi asarlaridir.

A.To‘xtamishovning “Oltin tog‘” she‘riy romani, S.Jusuevning “Suqlanish” dostoni, O.Sultonov, SH.Abduxoligov, J.Sodiqovlarning she‘riy to‘plamlari esa keyingi yillar qirg‘iz she‘riyatining eng e‘tiborli asarlari sanaladi. T.Abdimo‘minov “Kechirilmas gunohlar”, B.Jakiev “Ota taqdiri”, M.Tojiboev “Moskvalik kelin”, “Haq yo‘l” kabi asarlari bu davr qirg‘iz dramaturgiyasi manzarasini belgilaydi. 50-yillarda adabiyotga kirib kelgan talantli shoir S. Yeralievning yoshligi ikkinchi jahon urushi davriga to‘g‘ri keldi. U janglarda qatnashib jasoratlar ko‘rsatdi, vatanni ulug‘lab, ajoyib asarlar yaratdi. 1978 yili o‘zbek tilida shoirning «Tog‘lar farzandiman» she‘riy to‘plami nashr etildi. Ushbu to‘plamdagi she‘rlar shoirning ona yurtiga otashin muhabbatidan darak byeradi. Uning «Tog‘ o‘g‘liman», «Tog‘liksan», «Men qirg‘izman» she‘rlari xuddi Vatanga bag‘ishlangan madhiyaday yangraydi. Masalan, «Men qirg‘izman» she‘ridagi quyidagi misralar bu fikrimizga isbot bo‘la oladi:

Men jarchiman,
Xabarchiman
To‘lqinlanar yuragim,
SHodligimni cheki yo‘q

Toshqin daryo singari
Ginasi yo‘q, keki yo‘q
To‘xtag‘ulning yerida,
YA’ni qirg‘iz elida
Tantanali to‘y bugun
Tashvishingni qo‘y bugun
Bo‘z o‘tovlar tikilgan
Issiqko‘lning bo‘yiga
Eh, xaloyiq, xaloyiq
Bu to‘y maqtovgga loyiq.

S. Yeraliev «Jonil Mirzo» dostonini yozish uchun Jonil Mirzo haqidagi folklor asaridan foydalangan. Ushbu doston vatanparvarlikni targ‘ib etuvchi asar sifatida shoir ijodida alohida o‘rin tutadi. SHoir, dramaturg Quvonchbek Malikovning ilk asarlari 1928 yildan e‘lon qilina boshlangan. Uning «Kuzgi dalalar», «Qonga qon», «Olatovlik qardoshlar» singari she‘riy to‘plamlari va dostonlari e‘lon qilingan. Uning «Muhabbat va do‘stlik» dostoni qirg‘iz adabiyotining shu janridagi eng yaxshi namunalaridan biri sanaladi. Quvonchbek Malikov qirg‘iz teatri rivojiga ham salmoqli hissa qo‘shgan. Unin «Oycho‘rik», «Manas» va «To‘xtag‘ul» singari opyeralari qirg‘iz madaniyatida shu yo‘nalishdagi dastlabki asarlardan biridir. «Buyuk zamona», «Jonil Mirzo» singari dramalari ham adib ijodidagi yorqin asarlardir. Uning «Jonil Mirzo» dramasi folklor asosida yozilgan. Ma’lumki, Jonil ismli qiz o‘z xalqi ozodligi uchun kurash olib borgan. U dushmanning mashhur botirlari bilan yakkama-yakka jangda g‘alaba qozongan. Qalmoq xoni Mantu myergan qizni hiyla bilan asir olganida, butun xalq ko‘tarilib, uni tutqinlikdan ozod qilgan. Ana shu voqea drama syujetiga mahorat bilan singdirilganidan, tomoshabinga zavq byeradigan, uning ongiga ta’sir qiladigan ko‘rinishlar vujudga kelgan.

1902 yilda tug‘ilgan Q. Boyaminov ikki yoshida onasidan, o‘n yoshida otasidan etim qolgan. Keyin etimlikning achchiq qismatini tatib, turli joylarda ishlagan, o‘z urug‘i bilan Xitoyga ketgan. U ana shu bolalik davri haqida «Ajar», «Murot», «Voyaga etgan etim» kabi qissalar yozgan. «Ajar» – qirg‘iz adabiyotidagi birinchi qissa. Qissa qahramoni Aytqulning farzandlari turli kasalliklardan vafot etadi.

Xotini Fotima qiz qoʻrganida uning ismini Ajar qoʻyishadi. Aytqul urushda halok boʻladi, xotini kasal boʻlib oʻladi. Ajarni qari cholga xotin qilib byerishganida, qiz uning uyidan qochib ketadi. Lekin uni tunda boʻrilar eb ketadi. Bu asarda etimning achchiq qismati juda taʼsirchan yoritilgan. YOʻzuvchining «Issiqkoʻl yon bagʻirlarida» qissasida ijtimoiy tuzumda turli oʻzgarishlar paytidagi qirgʻiz xalqi hayoti tasvirlangan. Asar syujetiga tabiat manzaralari tasviri, xalq urf-odatlar, turli afsona va rivoyatlar mahorat bilan singdirib yuborilgan. Keyingi yillar qirgʻiz sheʼriyati vakillari ijodida, bir tomondan, xalq ogʻzaki ijodining anʼanalariga yergashish koʻzga tashlansa, ikkinchi tomondan, ularning sheʼrlarida zamonaviy Evropa adabiyotining taʼsiri seziladi. Mendi Mamazoirova, Suyarqul Turgʻunboev, Abdurashid Urboev, Xoʻjakeldi Kultegin, Nodirbek Alimbekov, YAdgar Salaev singari shoirlarning sheʼrlari bugungi qirgʻiz adabiyoti manzarasini belgilashda oʻziga xos oʻrin tutadi. Oʻzlikni anglash, milliy urf-odatlar, qadimiy qadriyatlarni tiklash kabi mavzular zamonaviy qirgʻiz sheʼriyati qiyofasini koʻrsatadi. Maʼlumki, qadim qirgʻiz adabiyotida baxshilarning aytishuvi ham katta rol oʻynagan. Bu baxshilar xalq toʻplangan joylarda oʻz davridagi muhim voqealar haqida kuylab, falsafiy tyeran fikrlarni bayon etishgan. Hozirgi qirgʻiz sheʼriyatida ana shu anʼana davom etayotganligi koʻzga tashlanadi.

Zamonaviy qirgʻiz sheʼriyatida ham adabiyotning abadiy mavzusi – sevgi va sadoqat madhi alohida oʻrin egallaydi. Masalan, Mendi Mamazoirovaning «Sogʻinch qoʻshigʻi» sheʼrida:

Oylar kunni yutar ekan yamlamay
Menchi buni goho anglab, anglamay,
Ora-sira koʻzga tushib qolaman,
CHOʻntagingda qolib ketgan tangaday

deyiladi. SHoir Abdurashit Urboev esa sheʼrlarida koʻproq yaqin oʻtmish mavzusini yoritishga intiladi. Uning «Qurbonjon dodxoh vasiyati» sheʼri bunga misol boʻla oladi. Maʼlumki, Qurbonjon dodxoh – Turkistonda rus bosqiniga qarshi kurashgan qahramon. U ayol ekanligiga qaramasdan, katta qoʻshin toʻplab, Oʻrta Osiyoga bostirib kirgan rus askarlariga qarshi jang qilgan. Abdurashit Urboevning bu sheʼrida Qurbonjonning oʻlim oldidan el-yurtiga, umuman, turkiy xalqlarga qilgan murojaati ifodalangan. Bu murojaatda har qanday holatda ham Vatanni, millatni

himoya qilishga da'vat etilgan. SHe'rdagi el ichida ko'plab sotqinlar ham chiqqani, ular o'z manfaatini o'ylab, bosqinchilarni non va tuz bilan kutib olgani, manfaatparast kimsalar dushmanlarning marhamatiga sazovor bo'lish, ular tuzgan yangi davlatda biror mansabni egallash ilinjida xiyonat yo'liga kirgani to'g'risida so'z ketadi. Ushbu she'rdagi agar yurti birlashsa, u katta kuchga aylanadi. O'shanda uni dushman engolmaydi, deyiladi. Hozirgi dunyoda omon qolish uchun birlashish barobarida, hushyor turish, farosatli bo'lish ham talab qilinadi. Aks holda, xalq boshida qora bulut aylanib, uni «porloq kelajak» emas, balkim qandaydir boshqa kelajak kutadi» deb ta'kidlanadi.

Hushyor bo'ling, zamon boshqa, shart boshqa,
Iloj yo'qdir ot tizginini tortmasga.
Bizlar uchun mezon bo'lsin farosat,
Ishonmanglar, «Men do'st degan har kasga...»
Jigarlarim, elu-yurtim, farzandim,
YAqin qoldi u dunyoga safarim.
So'zlarimni uqib oling, azizlar,
Vasiyatim, mening so'nggi gaplarim
Ko'rmay qolsam agar osmon, yulduzni,
Ichmay qolsam xushbo'y, totli qimizni,
SHoshiling boz xabar byering O'ng, So'lga,
O'limim ham birlashtirsin qirg'izni...

“Qurbonjon dodxoh vasiyati” she'rida shoir shu tarzda vatandoshlarini hushyor turishga, birlashishga, farosatli bo'lishga undagan. Bu she'r qirg'iz xalqi emas, balki bosqinchilardan jabr ko'rgan barcha ellar uchun ham ogohlantirish bo'lib jaranglaydi.

Qirg'iz shoirlari she'rlarida o'z yurtining shonli o'tmishi, tarixda o'tgan mashhur kishilari bilan faxrlanish tuyg'usi alohida bo'rtib turadi. Masalan, Nodirbek Alimbekovning «YOshlari bor» she'rida uning qirg'iz xalqi o'tmishi bilan faxrlanish tuyg'usi quyidagicha ifodalangan:

Qirg'izning Talasi bor, Manasi bor,
Aytmatovday, Akaevday qanoti bor.
Uchishga shaylangan shu qanotni

Sindirishdan toymagan odati bor.

Bu satrlarda faxrlanish tuygʻusi ifodalanishi bilan birga, bitta achchiq haqiqat ham ochiq aytilgan. SHoir bu sheʼrida bir-birini koʻrolmaslik, baxillik, birovining muvaffaqiyatidan ikkinchisi iztirobga tushish kabi turkiy xalqlarni ayanchli ahvolga solgan illatlarga eʼtibor qaratgan. Lekin sheʼr «Ortida-chi, zoʻr umidli yoshlari bor» degan hayotbaxsh fikr bilan tugallangan.

N. Alimbekov boshqa xalqlarni kamsitmaydi. Aksincha, qirgʻizlar ularning ayrim fazilatlaridan ibrat olish kyerak, degan toʻgʻri gʻoyani olgʻa suradi. Masalan, «Tungonilar» sheʼrida tungan xalqi nihoyatda mehnatkash xalq ekanligi taʼkidlanib, qirgʻizlar ulardan oʻrnak olishi kyerak, deyilgan.

Tungonilar ketmon chopib, tyer toʻkib,
Rizqin izlab, ona yerga yopishar.
Tanballikka koʻnib qolgan qirgʻizlar
Toqqa qarab uyqusirab yotishar...

SHoirning «YAhudiylar haqida» sheʼrida ham bu mehnatkash xalqning tejamliligi, aqliligi, bir-biri bilan inoq, hamjihat ekanligi boshqa xalqlarga ham ibrat boʻlishi lozim, degan gʻoya ilgari surilgan:

Bizga oʻxshash odam ekan ular ham
Qoʻl-oyogʻi, qoshi, boshi bor.
Ana shunday ajabtovur latifa,
YAngilishmasam, juhudlarga daxldor.

Zamonaviy qirgʻiz sheʼriyatida doʻstlik mavzusi alohida oʻrin tutadi. SHoirlarning sheʼrlarida qadim Turkiston zaminida yashab turgan barcha xalqlar doʻst, birodar, hamkor, hamjihat boʻlishi kyerak, degan gʻoya targʻib etiladi. Haqiqatdan ham qadimda yagona boʻlgan Turkiston uchta xonlikka boʻlinib ketganligi uchun qariyb 150 yil ruslarga qaram boʻlib qoldi. Ruslar esa Turkistonni boshqarish oson boʻlsin, deb uni beshga boʻlib yubordi. Ana shu beshta davlat bugungi kunda tarixiy taraqqiyot tufayli mustaqillikka yerishdi. Bu esa ota-bobolarimiz orzu qilgan haqiqiy istiqloldir. Ammo ming xil nayranglar oʻynab turgan hozirgi dunyoda uni yana yoʻqotib qoʻyish hech gap emas. SHuning uchun Turkistonning barcha xalqi hamjihat boʻlib birlashishi kyerak. Xuddi shunday gʻoya koʻpgina zamonaviy qirgʻiz shoirlari sheʼrlarida

yangramoqda. Bunga YAdgar Solaevning «Besh panja» she’ri yorqin misol bo‘la oladi:

Besh panja bor, beshov birday teng emas,
Beshov agar biriksami, sen emas,
Odamzodga sodiq xizmat qilguday,
Qudrati bor, yarim-yorti el emas!
Qirg‘iz, qozoq, o‘zbek, tojik, turkmanni
Qirgan paytda ajdodlarim hurkkanmi?..
Besh panjaday ahil bo‘lsak, biriksak,
Ko‘rar edik haddi sig‘ib, turtkanni!..
Qardoshlikning qadrin avval bilaylik,
Hamkor bo‘lib, doim o‘ynab-kulaylik.
To‘yda suyanch, aza chog‘i tobutkash
Birlashaylik, mushtum bo‘lib yuraylik.

Qadim Turkiston xalqlarini birlashishga da’vat etish ushbu hududdagi boshqa xalqlar adabiyotida ham eng muhim mavzu bo‘lib kelayotgani barchani quvontiradi. Turkistonni yagona Vatan deb tushunish, uning qudratini oshirish uchun kurashish esa nafaqat ijodkorlarning, balki shu mintaqada yashovchi barcha xalqlarning muqaddas burchi bo‘lishi kyerak.

CHingiz Aytmatov (1928 – 2008)

XX asr ikkinchi yarmi – XXI asr boshi jahon adabiyotida CHingiz Aytmatov ijodi o‘ziga xos o‘rin tutadi. Turkiy xalqlar adabiyotini bu adibning asarlarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Uning qissa va romanlari qirg‘iz adabiyotini dunyoga tanitdi va o‘ziga

xos yangilik sifatida G'arbu SHarqning millionlab kitobxonlari muhabbatini qozondi. CHingiz Aytmatov bu ikki asrda jahonning eng mashhur adiblaridan biriga aylandi. Adibning asarlari 178 tilda nashr etilgan (CHingiz Aytmatov va O'zbekiston. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – 420 b. – 104-bet). YOzuvchining dastlabki asarlaridan biri “Jamila”ni Lui Aragon “Dunyodagi eng go'zal muhabbat qissasi” deb baholagan. Mashhur fransuz adibining bu ta'rifini boshqa ijokorlar ham ta'kidlashgan va u ommalashib ketgan. CHingiz Aytmatov ijodi to'g'risida so'z ketsa albatta ushbu ta'rifni keltirish an'ana tusini olgan. “Dunyodagi eng go'zal muhabbat qissasi” muallifining har bir asari keng jamoatchilik tomonidan hamisha katta qiziqish bilan kutib olingan va u turli bahs-munozaralarga sabab bo'lgan. Ba'zi ijodkorlarning asarlari to'g'risida bahs boshlanadi-yu o'z-o'zidan to'xtaydi. Aksariyat qalamkashlarning asarlari ko'pchilikning e'tiborini tortmaganicha unutilib ketadi. CHingiz Aytmatovning qissa, romanlari esa hamisha adabiyot va ijtimoiy hayot to'g'risidagi turli bahs-munozalar, o'zaro suhbat, muloqotlar uchun mavzu bo'lib keladi. Bu adib asarlarining favqulodda ta'sirchan ekanligi, ular kishilarning qalbi, ruhiga singiganidan dalolat byeradi.

Jahon adabiyotining yirik vakillaridan biri CH.Aytmatov qirg'iz adabiyotining shuhratini olamga yoydi. Uning ijodida jahon adabiyotida yerishilgan eng yaxshi natijalar qirg'iz adabiyotidagi eng ilg'or an'analar bilan uyg'unlashib ketgan. Bu ulug' adib 1928 yili Qirg'izistonning Talas vodiysida tug'ilgan. Uning otasi To'raqul Aytmatov o'z zamonasining ilg'or kishilaridan bo'lib, katta davlat arbobi va olim edi. 1937 yil unga “xalq dushmani” degan ayb qo'yilib, qatag'on qilingan. CH.Aytmatov rus maktabida o'qigan. Jambuldagi zoovetyerinariya texnikumini bitirgach, qishloq xo'jaligi institutining zootexnika fakultetida tahsil olgan. Muayyan muddat shu sohada ishlagan. Lekin adabiyotga kuchli qiziqishi tufayli Moskvadagi Adabiyot institutida ham o'qigan. CH.Aytmatov bir necha yil “Pravda” gazetasining Qirg'izistondagi muxbiri va “Literaturnyy Kirgizistan” jurnali bosh muharriri, Qirg'iziston YOzuvchilar uyushmasi raisi, Qirg'iziston Kinematografiya qo'mitasining raisi, “Inostrannaya lyteratura” jurnali muharriri, Rossiyaning Lyuksemburg davlatidagi elchisi, “Issiqko'l forumi” rahbari sifatida faoliyat ko'rsatgan.

CH.Aytmatovning badiiy adabiyotga havasi u tugʻilib oʻsgan oilaviy muhitda boshlangan. Ulugʻ adibning katta buvisi juda koʻp xalq yertaklarini bilgan. YOzuvchi bolaligida rus yozuvchilarining asarlarini koʻp oʻqigan. CH.Aytmatov rus va qirgʻiz tillarida ijod qilgan. U dastlab kichik-kichik hikoyalar yozgan. Institutda oʻqib yurgan kezlarda birinchi hikoyalari eʼlon qilingan. “Jamila” qissasi yozuvchiga soʻnmas shuhrat keltirgan. “Jamila”ni ulugʻ qozoq adibi Muxtor Avezovning tavsiyasi bilan mashhur yozuvchi Lui Aragon fransuz tiliga tarjima qilib, soʻz boshi yozib, uni “Muhabbat haqida yozilgan jahondagi eng ajoyib qissa” deb taʼriflagan. Ikki yil ichida bu qissa 30 ta tilga tarjima qilingan. Bu jahon adabiyoti tarixida birinchi marta sodir boʻlgan hodisa edi. Asar voqealari ikkinchi jahon urushi davrida kechadi. Qissada urushdan yarador boʻlib qaytib kelgan Doniyor bilan yeri urushga ketgan kelinchak Jamila oʻrtasidagi muhabbat sanʼatkorona mahorat bilan tasvirlanadi. Asarda muhabbatiga yerishish uchun insonga juda kuchli iroda ham kyerak ekanligi taʼkidlanib, ishq yoʻlida urf-odatlar, rasm-rusmlar toʻsiq boʻlolmasligi Jamila va Doniyorning samimiy muhabbati vositasida koʻrsatib byerilgan.

CH.Aytmatov asarlarining har biri oʻziga xos boʻlib, adibning sanʼatkor sifatidagi mahorati muttasil oʻsib borgan. YOzuvchining “Momo Yer”, “YUzma-yuz”, “Birinchi muallim”, “Sohil boʻylab chopayotgan olapar”, “Oq kema”, “Alvido, Gulsari” kabi asarlarining har biri buyuk talantning, yuksak mahoratning mahsulidir. YOzuvchi “Momo Yer”, (“Somon yoʻli”) qissasida Toʻlgʻonoyning boshiga tushgan voqealar misolida insonning boshi toshdan qattiq ekanligi, u har qanday musibatlarga chidashi mumkinligi ochib byerilgan. Urush tufayli yeri va uch oʻgʻlidan ayrilgan Toʻlgʻonoy birdan-bir suyanchigʻi, farzandi oʻrniga farzand boʻlib qolgan kelinidan ham ayriladi. SHunda: “Falak, yana nimalarga qodirsan?!” deb nola qiladi. Lekin tushkunlikka tushmasdan yana hayot sari intiladi. YOsh goʻdak nabirasini ulgʻaytirish uning yagona umidiga aylanadi. Toʻlgʻonoy Ona yerga savol byeradi, yer ham tirik insonday javob qaytaradi. Qissada ularning savol-javobi orqali juda ulkan falsafiy muammolar haqida fikr yuritiladi. Asar oxirida Toʻlgʻonoy quyoshga, bulutlarga, yerga murojaat qilib, ulardan mening dardimni boshqalarga ham etkazinglar, deb iltijo qiladi. SHunda ular: “Yoʻq, Toʻlgʻonoy! Sen – insonsan, sen hammamizdan buyuk, sen hammamizdan ulugʻ qilib yaratilgan jonsan, sen aytgin, sen insonsan”, deb javob

byeradi. Bu bilan yozuvchi insonning engilmas ruhiga, kurashchan, hayotga intiluvchanligiga ishora qiladi. Bu soʻzlar mashhur yozuvchi Gorkiyning “Inson magʻrur jaranglaydi” yoki Amyerika yozuvchisi Xemingueyning “CHol va dengiz” asaridagi “Insonni engib boʻlmaydi” degan fikrlariga hamohangdir.

YOzuvchining “Alvido, Gulsari” qissasi bosh qahramoni Tanaboy jon taslim qilayotgan oti Gulsarining boshida turib, butun oʻtgan umrini yodga oladi. Ushbu qissada odamlar orasida mehr-oqibat yoʻqolib borayotgani, inson va tabiat oʻrtasidagi muvozanat buzilib borayotganligi taʼkidlanadi. CH. Aytmatovning bu qissasida ekologiya masalasi, tabiatni, hayvonot dunyosini asrash, kelgusi avlodlarga borliqni asl holida etkazish masalasiga eʼtibor qaratiladi. YOzuvchining bu xususdagi dardi, iztirobi “Oq kema” (“Yertakdan soʻng”) qissasida yanada yorqinroq namoyon boʻladi. Qissadagi yosh bola, Moʻmin chol obrazlari juda taʼsirchan boʻlib, asar markaziga ana shu bobo va nabiraning qismati qoʻyilgan bagʻishlangan. Asarda asosan ikkita yertak atrofida fikr yuritiladi. Biri bolaning oʻzi toʻqigan “Oq kema” haqida yertak boʻlsa, ikkinchisi bobosi Moʻmin chol unga aytib byergan “SHoxdor ona bugʻu” haqidagi yertakdir. Qissada qalamga olingan Sontosh darasidagi oʻrmon qorovullari hayoti, bir qarashda, katta dunyodan ajralib qolgandek tuyuladi. Lekin eʼtibor byerilsa, ana shu ovloq joydagi uch oila qismati hozirgi dunyoda kechchayotgan jarayon bilan chambarchas bogʻliqligi oydinlashadi. Qissada davrning yutuqlari, fojialari shu insonlar obrazi orqali mahorat bilan ochib byerilgan. Asarda bolaning ichki dunyosi, oʻy-fikrlari yuksak mahorat bilan tasvirlangan. Bola oq kemada hamma narsa bor, uni tashlab ketgan otasi ham, onasi ham oʻsha joyda yashaydi, deb ishonadi. SHu kema deb bola halok boʻladi. Moʻmin chol qayerga bormasin, doim xizmatda boʻladi. YOzuvchi Moʻmin xarakterini quyidagicha tasvirlaydi: “...Moʻmin chaqqon boʻlib tugʻilgan. Ehtimol, uning yolgʻiz ustunligi shunda ediki, u qanday oʻtirdim, bilib gapirdimmi, qanday javob qildim, qanday kulimsiradim, deb tashvishlanmas, birovlarining oldida obroʻsi toʻkilishidan choʻchimasdi. Moʻmin mana shu maʼnoda, oʻzi sezmagan holda, kamdan kam uchraydigan baxtli odam edi. Koʻp odamlarni kasallik emas, oʻz nazdida oʻzini oʻzligidan kattaroq qoʻyishdek xudbinlik, alamzadalik balosi kemirib ado qiladi. (Dono, baobroʻ, xushroʻy, buning ustiga, qattiqqoʻl, adolatli va jasur deb nom ham chiqarishni kim istamaydi!) Moʻmin esa

bunday emasdi.” Qissadagi O‘rozqul obrazi ham o‘ziga xos. U salbiy obraz sanalsa-da, o‘quvchi uning qismatiga ham achinadi. O‘rozqul farzand dog‘ida kuyib o‘rtanadi. U yolg‘iz qolganida, ayniqsa, ichib mast bo‘lganida bu kemptik qismatidan o‘kinib, hech kimga bildirmasdan yig‘laydi. U shum taqdirga achchiq qilib, xotinini uradi, bolani yomon ko‘radi, Mo‘min cholg‘a azob byeradi...

“Sohil bo‘ylab chopayotgan olapar” qissasida qayiqda ovga chiqqanlar holati tasvirlanib, har bir avlod kelgusi nasllar oldida mas‘ul ekani, hayot davomiyligi bevosita shunga bog‘liqligi ta‘kidlanadi. Ushbu asar bilan “Oq kema” qissasi o‘rtasida mantiqiy bog‘lanish bordek tuyuladi. “Sarvqomat dilbarim” qissa haqida yozuvchining o‘zi: “Sarvqomat dilbarim”da hayotni murakkabligicha tasvirlashga intildim. Ayrim yoshlar bir-birlarini sevishadi, turmush qurishadi. Bir kun qarabsizki, oilalari buziladi, ajrashadi. Hozir hayotda shu toifadaga yoshlar ko‘p uchraydi. Ular bir-birlarini yaxshi bilmasdan turib, turmush qurishga shoshiladi-yu, sal o‘tmay fe‘llari to‘g‘ri kelmay qoladi. “Sarvqomat dilbarim”da shu o‘ylarimni ifoda qilishga intildim”, degan. Bu qissa qahramoni Ilyos o‘z muhabbati uchun kurashadi, sevganiga yerishadi. Lekin tabiatan o‘jar, qo‘rs, orqa-oldini o‘ylamay ish qilgani bois tuzatib bo‘lmas xatolarga yo‘l qo‘yadi. Natijada, o‘zining baxtini boy byeradi. Buning aybdori uning o‘zi ekanini tushunadi, afsus chekadi. Lekin endi kech edi... CH.Aytmatovning qissalarida bayon qilish uslubi ham o‘ziga xos tarzda kechadi. YOzuvchining aksariyat qissalarida voqealar bosh qahramon tilidan naql qilinadi. Bu uslub CH.Aytmatovning sevgan uslublaridan bo‘lib, yozuvchi uni mahorat bilan qo‘llaydi. CH.Aytmatovning romanlari ham xuddi qissalari singari unga katta shuhrat keltirdi. Bundan yozuvchi uchun adabiiy janrlar bir vosita ekani ayonlashadi. CH.Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” romani 80-yillar boshida yozilgan. Bu davrda ijtimoiy hayotimizda turg‘unlik hukm surmoqda edi. Adib mazkur romanida shu tuzumga o‘z e‘tirozlarini ifoda etgan. Ushbu roman ko‘p planli asar bo‘lib, u bir nechta syujet yo‘nalishiga ega. Ularda asarning g‘oyaviy mazmuni ifodalanadi. Asar qahramonlari – oddiy mehnatkashlarning vakillari. Ular poezd yo‘lidagi bir bekatda xizmat qilishadi. Adib poezdlar G‘arbdan SHarqqa, SHarqdan G‘arbg‘a o‘tib turadigan Bo‘ronli bekatidagi xizmatchining qismati orqali juda katta hayotiy muammolarni ko‘tarib chiqqan. Keksa xizmatchi Kazangapni dafn qilish marosimi bilan bog‘liq voqealar tasviri asarning

asosiy syujet chizig'ini belgilaydi. Marhumning do'sti Edigey Kazangapni ajdodlarining qabristoni Ona Bayitga dafn etish uchun xarakat qiladi. Lekin bu qabriston kosmodrom hududida ekanligi bois tikonli simlar bilan o'rab olingan edi. Harbiylar marhumni ajdodlari qabristoniga dafn etishga ruxsat byerishmaydi. Edigey ularni manqurtlar deb ataydi. Kazangapni boshqa joyga eltib, dafn qilishga majbur bo'lishadi. Edigey ana shu dafn jarayonida boshidan o'tgan barcha voqealarni eslaydi. Bu qariyb bir asrlik tarix edi. SHuning uchun asar nomi "Asrga tatigulik kun" deb atalgan. Romanda qozoq xalqining juda ko'p asrlik tarixiga ham e'tibor qaratilgan. Unda Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi yillarda ijtimoiy hayotda bo'lib o'tgan turli voqealar badiiy aks ettirilgan. Kazangapning o'g'li Sobitjon hozirgi zamon manqurtlaridan, u otasini ko'mish marosimiga ham yuzaki qaraydi. Marhumni bekat atrofidagi istalgan joyga ko'mish kyerak, deydi. Kosmodromda xizmat qilgan qozoq leytenanti ham manqurt. U marhumni qabristonga ko'mishga ruxsat byermaydi. Ana shunda Edegeyninng ko'nglida yashirinib yotgan odamiylik, olijanoblik butun ulug'vorligi bilan namoyon bo'ladi. SHu voqealar davomida ona xalqi tarixidan, uning yaxshi an'analaridan ayrilish har bir kishi uchun chin insoniylikni yo'qotish bilan barobar ekanligi yaqqol ochiladi. Adib manqurt haqidagi rivoyat orqali xalq tarixidan, urf- odatlaridan uzilish dahshatini butun fojealari bilan ko'rsatadi. Asarda insoniyatning kelajagi qanday kechishi fantastik syujet orqali ifodalanadi. "Paretet" kosmik kemalarining boshqa olam bilan aloqasi, o'sha sayyoradagi hayot haqidagi fikrlar Yer sayyorasining kelajagiga mos keladi. O'sha paytda hamma odamlar bir tilda gaplashadi. Kishilarning bo'yi balandligi 230-250 sm, rangi qora mag'iz. Asarda ko'pgina hayvon turlari yo'qolib borayotganligiga tuya Qoranor obrazi orqali ishora qilingan. Romanda Stalin davrida Abutolib qismati misolida juda ko'p vatanparvarlar yo'q qilib yuborilgani ham ochib byerilgan.

Adibning "Qiyomat" ("Kunda") romanida ham butun insoniyatni bezovta qilib turgan global masalalar ko'tarib chiqilgan. Bu asarda ham talaygina syujet yo'nalishi mavjud. Ularda odamlar orasida o'zaro mehr-oqibat so'nib borayotgani Bo'ston va Bozorboy obrazlari o'rtasidagi konfliktda ko'rsatilgan. Avdiy Kallistratov bilan Kandalov o'rtasidagi qarama-qarshilik orqali esa hozirgi davrning eng og'riqli masalalardan biri giyohvandlikning fojiasi yoritilgan. Avdiy xuddi Iso payg'ambar

singari odamlarni yomon yo‘ldan qaytarishga urinib, shu yo‘lda halok bo‘ladi. CHingiz Aytmatov “Qiyomat”da “Injil”dagi syujetni o‘ziga xos tarzda talqin qilgan. M.Bulgakovning “Usta va Margarita” romanida ham ushbu syujet qalamga olingan. Bo‘rilar – Akbara va Toshchaynar obrazi orqali esa ekologiya muammosiga e‘tibor qaratilib, inson tabiatga tuzatib bo‘lmas zarar etkazayotgani hikoya qilinadi. Bo‘ston va Bozorboy o‘rtasidagi ziddiyat asardagi voqealar kulminatsiyasi bo‘lib ko‘rinadi. Bo‘ston – halol inson. U cho‘ponlik qilib, obro‘ orttiradi, Oliy Sovet deputati bo‘ladi. U shu shon-shuhratlari orqasidan farovon hayot kechirishi mumkin edi. Lekin rasmiyatchilik, adolatsizlik, buyruqbozlik, aldamchilikka qarshi chiqib, matbuotdagi yolg‘on to‘kin-sochinlik va farovonliklardan iztirob chekadi, tabiatdagi muvozanat buzilayotganidan qattiq tashvishga tushadi. Bozorboy obrazi esa Bo‘ston obrazining aksi, u o‘z manfaati yo‘lida har qanday qabihlikdan qaytmaydi. U tabiatni, insoniy mehr-muhabbatni ham mensimaydi, Bo‘stonning yutuqlarini ko‘ra olmaydi. SHuning uchun bo‘ri bolalarini ataylab Bo‘stonning uyi orqali olib keladi. CHunki bolalarini izlab kelgan bo‘rilar Bo‘stonning suruviga hujum qilishini u yaxshi biladi. Bo‘ri Bo‘stonning uch yashar o‘g‘lini olib qochadi. Bo‘rini otaman degan Bo‘ston o‘z o‘g‘lini otib qo‘yadi. Alamiga chidolmagan Bo‘ston Bozorboyni ham otadi. Asarda tabiatga zarar etkazsang, u ham sendan ayovsiz o‘ch oladi, degan g‘oya ilgari suriladi. Muyunqumda ovga chiqqanlar uchib ketayotgan vyertolyot ichidan turib, sayg‘oqlarni qiradi. Bo‘rilar ham sayg‘oqlarga qo‘shilib, halokatdan qochishadi. Tabiat o‘z qonun-qoidalari bilan yashaydi. Unga odamning aralashuvi fojia keltirishi shu tarzda yoritiladi. Asarning “Kunda”(“Qiyomat”) deb nomlanishi ham shu bilan bog‘liq. CH.Aytmatov bu asarida ham qadimiy mif va afsonalarga murojaat qilgan. Ular asar syujetiga dinamik tus byerib, romanning ta’sirchanligini kuchaytirgan.

Adibning «Oxir zamon nishonalari» romanida insoniyat hozirgi paytda juda ko‘p muhim muammolar oldida chorasiz qolayotgani to‘g‘risida so‘z yuritilib, kelgusida dahshatli fojialardan ogohlantirilgan. Har bir ona farzandlari baxtli bo‘lishini istaydi. Lekin insoniyat kelajagiga nimalar tahdid solayotganini ular aniq bilishmaydi. CH.Aytmatovning mazkur romanida esa Ona qornidagi embrion kelgusidagi falokatni sezib, dunyoga kelmaslik – tug‘ilmaslik uchun harakat qiladi. Ikki-uch oylik homila onaning peshonasiga dog‘ bo‘lib chiqib, o‘z noroziligini bildiradi. Bu kosmosdan

yuborilgan zondaj nurlar orqali aniqlanadi. Rus olimi Nikolay Krilsov ana shunday olamshumul kashfiyot qiladi. Romanning bosh qahramonlaridan biri Nikolay Krilsov insoniyatni mislsiz fojialar kutayotganligini oldindan ogohlantiradi. Lekin odamlar uning kashfiyotlarini inkor etishadi. Natijada, olim o'zini halok qiladi. "Oxirzamon nishonalari"ning:

«Bo'lajak ona quyidagi musibatlar haqida o'ylamasligi mumkin emas:

- ocharchilik; - xaroba kulbalar; - kasalliklar, jumladan, SPID; - urushlar; - iqtisodiy bo'hronlar; - ijtimoiy qasirg'alar; - jinoyatchilik; - fohishabozlik; - giyohvandlik va narkomafiya; - elatlararo qirg'inlar; - irqchilik; - ekologik, enyergetik halokatlar; - yadro sinovlari; - qora tuynuklar va hokazo va hokazo. Bularning hammasi qo'lbola hodisa-voqealar oqibati, bularning hammasi odamlar dastidan. Odamzodning boshiga tushayotgan musibatlar avloddan-avlodga ortib bormoqda. Va bularning hammasida barchamiz ishtirokchimiz. Mana, nihoyat, Iloh bizni jahannam labida to'xtatib, Kassandra tamg'asi orqali o'zi haqida nishon byermoqda» kabi o'rinlari barchani o'ylantiradi. Xaqiqatan ham dunyodagi ko'pgina fojialarga insoniyatning o'zi sababchi. Uning nafs balosi tufayli Yer yuzida iqlim o'zgarib, ekologik falokatlar ro'y byermoqda, qirg'in-barot urushlari avj olmoqda. CH. Aytmatov mutafakkir yozuvchi sifatida hozirgi davrning global muammolariga butun insoniyat manfaati nuqtai nazaridan yondashgan. Uning ushbu romani qahramonlari yer yuzidagi turli millat kishilaridir. Amyerikalik olim Robyert Bork, yosh siyosatchi Entoni YUngyer va Amyerika prezidentligiga o'z nomzodini qo'ygan shuhratparast, o'z manfaati yo'lida hech narsadan toymaydigan Olivyer Ordok bu romandagi asosiy pyersonajlardir. Adib ularning ichki kechinmasi, o'zaro muloqotini qalamga olish orqali zamonamizning dolzarb global masalalariga e'tiborni tortadi. Masalan, har bir din vakili o'z dinini eng mukammal deb bilishi va o'zini boshqalardan ustun ekanligini ro'kach qilishi muammosiga munosabat bildirib,: «Dinlar uyushmalarga birlashishsa, mavjud dinlarning birontasida ham Xudo g'oyasi zaiflashmagan bo'lur edi. Aksincha, dinlar ko'pqirrali, oshkor va ustuvor xususiyatga ega bo'lar, eng muhimi – ajoyib nazariyalardagina emas, balki xatti-harakatlarda ham dinlarning tub mohiyati insonparvarlik negizida qurilgan bo'lur edi. Aslida Tangri bitta, unga e'tiqod qilish turli yo'llar bilan amalga oshiriladi, – deydi asar qahramoni Bork. O'tmish avlodlardan

farqli o'laroq, yigirmanchi asr oxirida yashayotgan odam – barcha dinlar meniki va men barcha dinlarning muxlisiman, men barcha dinlarning barcha ibodatxonalariga kirib turaman va barcha ibodatxonalarda aziz ziyoratchiman, deya olsin» deyilgan. Albatta, bunday fikrni kimdir ma'qullasa, kimdir inkor qiladi. Lekin bag'rikenglik barcha dinlarga xos bo'lishi kyerak, degan g'oya butun dunyo bo'ylab yoyilmoqda.

Adib asarlaridagi afsonalar haqiqati

CHingiz Aytmatovning asarlari insonni ulug‘lashi, uning zahmatkashligi, yaratuvchanligini sharaflashi bilan e’tiborni tortadi. Adib asarlarining asosiy qahramonlari – oddiy odamlar. “Jamila”, “Alvido, Gulsari!” qissalari qahramonlari qishloqda yashashadi. Jamila, Doniyor bug‘doy o‘rib, xirmon ko‘taradi, Tanaboy – cho‘pon, otboqar. “Oq kema ” qissasi qahramonlari – Bola, Mo‘min chol ham shahardan uzoqdagi tog‘lar orasidagi ovloq go‘shada hayot kechirishadi. Adib ana shu oddiy odamlarning turmush tarzini ko‘rsatib, umuminsoniy, ma‘naviy-axloqiy qadriyatlar to‘g‘risida so‘z yuritadi. Uning Tanaboy (Alvido, Gulsari!), Mo‘min chol (“Oq kema”), Duyshen (“Birinch muallim”) kabi qahramonlari o‘zining yuksak ma‘naviy e’tiqodi, qalbi mehr- shafqat, muhabbatga to‘laligi bilan kishilarni hamisha hayajonga soladi. “Asrga tatigulik kun” romani qahramonlari Edigey, Abutolib “Qiyomat” romanidagi Avdiy, Bo‘ston to‘g‘risida ham shunday deyish mumkin. Ular nafaqat qirg‘iz yoki qozoqlarning, balki barcha millat kishilarining adabiy timsoli bo‘lib ko‘rinadi. CHingiz Aytmatov qahramonlarining mashaqqatli umr yo‘lini, quvonchu iztiroblarini ko‘rsatish orqali kishilarning inson sifatida o‘z-o‘zini anglashi g‘oyat murakkab jarayon ekanini gavdalantiradi va insoniyat ming yillardan byeri ma‘naviy jihatdan ulg‘aydimi yoki yo‘qmi, degan muammo to‘g‘risida mushohada yuritishga undaydi. Adib asarlarini mutolaa qilish jarayonida har bir o‘quvchi fan-texnika yuksak taraqqiy etgan axborot asrida ham odamlar ajdodlarini azoblagan, turli qirg‘in-barot urushlarni keltirib chiqargan shuhratparastlik, boylikka o‘chlik, hokimiyatparastlik kabi zararli illatlardan xalos bo‘lolmagani, xudbinlik, manfaatparastlik kishilarning qon-qoniga singib ketgani, barcha zamonlardagi muammolar ana shu davosiz ma‘naviy-ruhiy kasallikdan kelib chiqayotgani to‘g‘risida o‘ylab qoladi. Adibning “Oq kema”, “Asrga tatigulik kun”, “Qiyomat”, “Oxirzamon nishonalari”, “Tog‘lar qulayotgan zamon (“Abadiy qalliq”) asrlarida hozirgi davrda umuminsoniy ahamiyatga ega dolzarb ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy-axloqiy muammolarga e’tibor qaratiladi. Ularda mavjud hayot murakkabliklari turli rakurslarda ko‘rsatiladi. San’atkor insoniyatning bugungi ahvoli, uning kelajagi to‘g‘risida mushohada yuritar ekan, o‘zi anglagan haqiqatlarga diqqatni jalb etish

maqsadida afsona, rivoyatlarga murojaat etadi, har bir kishining hayoti butun koinot bilan chambarchas bog‘liqligi, insoniyat tabiat uchun mas’ul va javobgar ekanligini ta’kidlaydi. Qissa, romanlarning syujetiga singib ketgan ushbu afsonalarda bugungi kun kishilari uchun saboq, ibrat bo‘ladigan haqiqatlar ifodalanadi.

Xalq og‘zaki ijodi yozma adabiyotning asosidir. Barcha xalqlarning yozma adabiyoti yertak, doston, qo‘shiqlar asosida shakllangan. Yertak, dostonlarda esa hayotiy voqealarga xayoliy tus byerish, bo‘rttirish ustun turadi. Ularda kishilarning orzu-xayoli, tasavvuridagi olam manzaralari aks etadi. SHuning uchun yertak, dostonlar “xayoliy to‘qima, uydirma” deyiladi. Yertak, dostonlardagi uchargilam, ochildasturxon aslida hayotda bo‘lmasligini barcha biladi. Lekin “xayoliy to‘qima, uydirma” ichidagi qahramonlarning xatti-harakatini tasavvur qilib, barcha ularga havas qiladi. CHunki Alpomish, Manas, Go‘ro‘g‘li yuzlab, minglab kishilar qilolmaydigan ishlarni bir zumda bajaradi. Navoiyning “Farhod va SHirin” dostoni qahramonlari ham o‘zlarining favqulodda kuch-qudrati, aql-zakovati, adolatparvarligi bilan hayratlantiradi. Xalq og‘zaki ijodi namunalarida ham, yozma mumtoz dostonlarda ham xayoliy voqealar xuddi hayotda bo‘lib turganday qilib taqdim etiladi. Bundan ayon bo‘ladiki, hayotiy va xayoliy voqealarga ishontirish va ulardan ta’sirlantirish adabiyotning o‘ziga xos xususiyatini belgilaydi. So‘z san’ati xalq og‘zaki ijodidan boshlangani bois unda yertak, doston, qo‘shiq, latifa kabilar asosiy o‘rin tutadi. Ular esa hayotiy voqeaga emas, ko‘proq to‘qimaga asoslanadi. Bu esa yertak, dostonlar zahirida ham afsona yotishidan dalolat byeradi.

Adabiyotshunoslikda “afsona” xuddi yertak, doston, hikoya singari alohida janr ekani ta’kidlanadi. Jumladan, “Afsona – xayoliy uydirmalar asos bo‘lgan kichik hikoya” deyiladi. “Afsona” forsha “fusun” so‘zidan olingan bo‘lib, “sehr, avrash, makr” ma’nolarini bildiradi. Afsonalar asosida muayyan tarixiy, hayotiy voqealar turadi. “To‘maris”, “SHiroq” afsona janridagi asar sanaladi. Darslik va qo‘llanmalarda rivoyatlar afsonalarga qaraganda tarixga yaqinroq turishi qayd qilinadi. Bu afsona va rivoyatning o‘zaro yaqinligini bildiradi. Adabiyotshunoslikda “mif” tyermini ham qo‘llanadi. Ushbu tyermin “afsona”, “rivoyat” atamalariga nisbatan ko‘proq ishlatiladi. Antik adabiyot to‘g‘risida mulohaza bildirilganda ham, zamonaviy adabiy jarayon

to'g'risida so'z yuritilganda ham "mif" tyermini faol qo'llanadi. "Mif" adabiyotshunoslikda "obraz", "syujet", "janr" tyerminlari singari faol atama sanaladi. "Mif" ayrim o'zbekcha darslik qo'llanmalarda "asotir", "Ruscha-o'zbekcha lug'at"da esa "mif– mif, afsona" deb byeriladi. (Ruscha-o'zbekcha lug'at. Ikki tomlik. Birinchi tom. – T.: O'zbek sovet ensiklopediyasi Bosh redaksiyasi, 1983. – 808 b. – 562-bet.) Aslida esa "mif" yunoncha so'z bo'lib, "so'z, naql, rivoyat" ma'nosini anglatadi.(Slovar inostrannyx slov – M.: "Russkiy yazыk", 1986. – 608 s. – s. 317)

Qadimgi odamlarning olam paydo bo'lishi, tabiat hodisalari mohiyati, insoniyatning ilk ibtidosi to'g'risidagi xayoliy to'qimalari "mif (asotir)" deyiladi. Afsona, rivoyat va mifning nimani anglatishi solishtirilsa, ular mazmun-mohiyatiga ko'ra o'zaro o'xshash tushuncha ekanligi ayonlashadi. "Qadimgi miflar" deganda "qadimgi afsonalar" nazarda tutiladi."Prometey to'g'risida mif"ning "Prometey to'g'risida afsona" deyilishi xato hisoblanmaydi.

Jahon adabiyoti tarixi va zamonaviy adabiy jarayonga nazar tashlansa, unda azaldan afsona, rivoyat, miflar alohida o'rin tutgani va eng yaxshi asarlar asosida, albatta, afsona, rivoyat, miflar turgani ayon bo'ladi. "Iliada", "Odisseya" qadimgi yunon afsonalariga asoslansa, "Ramayana", "Mahobhorat" hind, "SHohnoma" fors, "Alpomish", "Manas", "Qo'rquv ota kitobi" turkiy xalqlar afsona, rivoyatlari zaminida yaratilgan. SHarq shoirlarining "xamsa"lari, Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy ma'naviy"sidan ham afsona va rivoyatlar "qizi ip" bo'lib o'tadi.

Afsona, rivoyat, yertaklarda xalq hayoti, kishilarning orzu-armonlari, muayyan haqiqat aks etadi. SHu boisdan "afsona – tarixning asrandi qizi" deyiladi. XX asrda afsona, rivoyatlar san'at va adabiyot uchun mislsiz manba ekani yanada ayonlashdi. Bu davrda J. Joys, T. Mann, F. Kafka, A. Kamyu, S. Bekket, G. Markes kabi mashhur adiblar mif, afsona, rivoyatlar orqali inson dunyosini badiiy idrok etishda adabiyotda jiddiy kashfiyotlarga yerishishdi. Ularning roman, qissa, hikoyalari asosida afsona, miflarning turganligi, insonning ichki olami, qalb jumbog'ini ochishda rivoyat, afsonalarning asosiy omilga aylangani, asarlarning eng qiziqarli, yodda qoladigan jihati aynan afsona, rivoyatlar bilan bog'liq ekani kishini hayratga soladi. CHingiz Aytmatovning "Oq kema", "Asrga tatigulik kun", "Qiyomat", "Tog'lar qulayotgan

zamon (“Abadiy qalliq”) tilga olinganida dastlab ulardagi afsonalar esga tushadi. Adibning “Oq kema” qissasida “SHoxdor ona bug‘u”, “Asrga tatigulik kun” romanida “Nayman ona”, “Raymali og‘aning inisi Abdilxonga aytgani” va “CHingizxoning oq buluti”, “Qiyomat” romanida “Iso alayhissalom va Pontiy Pilat”, “Tog‘lar qulayotgan zamon” romanida “Abadiy qalliq” afsonalari byeriladi. Aniqrog‘i, ushbu afsonalar mazkur asarlarining mazmun mohiyatiga singdirib yuboriladi. Bugungi kun kishilari hayoti asos qilib olingan ayni asarlarda afsona, rivoyatlar syujetning muhim tarmog‘iga aylanib, inson nega yorug‘ dunyoga kelgani, uning uqubat, iztirobga to‘la hozirgi hayoti xususida o‘ylantiradi. Adib afsona, rivoyatlar misolida bugungi kun kishilari va ularning olis ajdodlari dunyoqarashi, ma’naviy-axloqiy olamini taqqoslaydi.

CHingiz Aytmatovning barcha asarlari markazida oddiy odamlar hayoti turadi. Adib ularning kundalik turmushda duch kelayotgan muammolarini ko‘rsatish orqali bugungi kunning dolzarb masalalariga e’tibor qaratadi. Har jihatdan muhim ahamiyatga ega ushbu muammolar barcha kishilarga birday daxldor ekanligini ta’kidlanadi. SHu bois yozuvchining qissa va romanlari umumbashariy qadriyatlarni asrab-avaylashga otashin da’vat bo‘lib jaranglaydi. Ularda afsona, rivoyatlar inson hayotining mazmuni haqida o‘ylantiradigan salmoq kasb etadi. “Oq kema” qissasini “SHoxdor ona bug‘u”, “Asrga tatigulik kun” romanini “Nayman ona”, “Raymali og‘a...” va “CHingizxoning oq buluti” afsonalarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Mazkur afsonalarsiz ushbu asarlar ancha kemtik ko‘rinadi. Ayni afsonalar asarda bugungi kun kishilari hayotini ko‘rsatishda zaruriy unsurga aylanadi. Tomas Mann, Gabriel Markes ijodida ham rivoyat va afsonalar insonning murakkab ruhiy-ma’naviy olamini ifodalashda o‘ziga xos vosita vazifasini bajaradi va asarning badiiy to‘qimasida muhim o‘rin egallaydi.

“Oq kema” qissasi “Yertakdan so‘ng” deb ham nomlanadi. Ushbu qissa “Uning ikki yertagi bo‘lardi. Biri o‘ziniki bo‘lib, uni hech kim bilmasdi. Ikkinchisini esa bobosi so‘zlab byergandi. Keyin birortasi xam qolmadi. Gap shu xususda” deb boshlanadi. (Aytmatov CH. Tanlangan asarlar. Ikki tomlik. T.2. Qissalar va xikoyalar.- T.: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1978.-392 b. – 192–bet.) “Jamila” “jahondagi eng

go‘zal sevgi qissasi” sifatida e‘tirof etilgan bo‘lsa, “Oq kema” adibning ushbu janrdagi eng barkamol asarlaridan biri sanaladi. Unda hayot murakkabliklari ancha keng qamrovda ko‘rsatilib, inson va tabiat, inson va jamiyat munosabatlari, ezgulik va yovuzlik kurashi yuksak mahorat bilan tasvirlanadi va bu muammolar xususida tyeran falsafiy mushohada yuritiladi. Qissada olis tog‘lar orasidagi ovloq bir joyda yashaydigan odamlar hayoti qalamga olinadi. Qissaning asosiy qaxramonlari: bola, uning bobosi Mo‘min, o‘rmon xo‘jaligi boshlig‘i O‘rozqul va uning xotini. Adib ularning o‘ziga xos xarakterini ochish orqali mehr-muhabbat va zulm-zo‘rluk, xokisorlik va yovuzlik kurashini yoritadi. Qissaning asosiy qahramoni ismsiz. U “Bola” deyiladi. Ettini to‘ldirib, sakkizga qadam qo‘ygan, “bo‘yni ingichka, boshi katta va yumaloq, shalpangquloq” bu bolaning ota-onasi ajrashib, u bobosinikida qolgan. Onasi ishlash uchun shaharga ketgan. Otasini esa ko‘rmagan. Uning matros ekanini eshitgan, xolos. SHuning uchun bola otasini doim oq kemada tasavvur qiladi. Bolaning o‘rtog‘i, o‘ynaydigan tengdoshi ham yo‘q. Lekin u zyerikmaydi, turli o‘yinlar topib, o‘zi bilan o‘zi o‘ynab ovunadi. Qo‘liga durbinini olib, ko‘lni tomosha qiladi. Atrofdagi xarsanglarni o‘zicha “tuya”, “bo‘ri”, “tank” deb tasavvur qiladi. O‘sib yotgan o‘tlarni ham “sevimli”, “botir”, “hurkak”, “yovuz” deb ajratadi. Uning nazarida “oq, och ko‘k, binafsha va boshqa tusli pechak gullarning oldida sukut saqlab o‘tirsang, go‘yo bu gullar uyqudan uyg‘onib, allanimalar haqida shivirlashayotgandek tuyuladi. CHumolilar ham buni sezadi. Ular yertalabdan pechak gullar huzuriga chopib, quyosh nurlaridan ko‘zlarini qisib, gullarning o‘zaro nimalar haqidadir shivirlashayotganiga quloq soladi. Balki ko‘rgan tushlarini so‘zlashayotgandir” (O‘sha manba. 194-bet). Asarda bolaning beg‘ubor olami shu tarzda ochib byeriladi.

Bola faqat bobosiga suyanadi. CHunki “Butun umri yerta tongdan qora kechgacha ishda, tashvishda o‘tgan, lekin hurmat talab qilishni o‘rganolmagan Mo‘minning tashqi ko‘rinishi mo‘ysafid keksalarga sira o‘xshamaydi. Uning sipogarchiligi ham, jiddiyligi, badjahlligi ham yo‘q. Har doim kulimsirab turadigan yuzlarida ajinlari qat-qat bu qariyaning ko‘zlari mo‘ltillab turadi. Burni ham yumaloq, o‘rdaknikidek yapaloq, bamisoli kemirchagi yo‘qday, bo‘yi ham ko‘p baland emas, o‘smirlarday, iyagida ikkita-uchtagina sariq tuki bor” Mo‘min nabirasining ko‘nglini topishga harakat qiladi. U soyning sayoz joyini tosh bilan o‘rab, bolaning cho‘milishi

uchun qulay qilib byeradi. Bola maktabga borishi uchun portfel xarid qiladi. O‘qishga olib borib keladi. Unga yertaklar aytadi. Bolaga, ayniqsa, uning SHoxdor ona bug‘u haqidagi yertagi yoqadi. Bobosi o‘zini SHoxdor ona bug‘uning avlodi deb biladi. Bola SHoxdor ona bug‘u to‘g‘risida bobosidan eshitgan yertakni portfeliga aytib byeradi. Ushbu afsona xuddi yertak singari “Bu juda qadimda bo‘lib o‘tgan” deb boshlanadi. Unda ezgulik va yovuzlik kurashi naql qilinadi. Zo‘ravonlik, shuhratparastlik, azal-azaldan kishilarni azoblab kelgani qirg‘izlarni qirg‘in qilgan dushmanlarning shafqatsizligi misolida gavdalantiriladi. “O‘zga qabilaning so‘nggi odamigacha qirgan, molu mulkini tortib olgan kishi eng aqlli, uddaburon, botir sanalgan zamon”da kechgan xunrezliklar xaqidagi bu afsona o‘zining butun dahshati bilan xayolni egallab oladi. O‘shanda kishi qirg‘inbarot urushlar behad fojiali ekanini tasavvur qilib, odamlar yovuzlashganida naqadar tubanlashib ketishidan dahshatga tushadi. Dushmanlar qirg‘izlarning yer-suvi, boyliklarini egallash uchun ularni bitta ham qoldirmasdan o‘ldirishadi. Lekin bir o‘g‘il va bir qiz bola dushmanlar hujum qilmasidan avval qo‘lsavat uchun po‘stloq shilishga ketgani bois omon qoladi-yu o‘rmondan chiqib, mislsiz fojeaning ustidan chiqishadi. Dushmanlar “bu ikki bolani o‘rmonga olib borib, shunday qilginki, shu bilan qirg‘iz zoti tugasin, xayolga ham kelmasin, nomi abadiy o‘chsin” deb CHO‘tir Baymoq kampirga topshirishadi. Kampir bolalarni o‘rmon oralab, Enasoy qirg‘og‘idagi chuqur jarlik oldiga olib boradi. Bolalarni tubsiz jarlikka itarib yuborishdan oldin: “O, muazzam Enasoy daryosi! Sening qa‘ringga tog‘ni qulatsa, u bir xarsangday jo bo‘ladi... Kel, endi ikki qum zarrasini–ikki odam bolasini o‘z bag‘ringga olgin. Ularga Yer yuzida joy yo‘q... Yo‘q, ular bu manfur dunyomizni go‘daklikda, toza qalb bilan, bolalik hayosi bilan, yovuz niyat va yovuz ishlar bilan o‘z nomiga isnod keltirishga ulgurmasdanoq tark etishsin, toki inson azob-uqubatini ko‘rish va boshqalarning ham g‘am-alamiga sababchi bo‘lish ularga nasib etmasin”, deb murojaat qiladi. Asarning ayni o‘rinlari o‘quvchini, albatta, hayajonga soladi. SHoxdor ona bug‘u haqidagi afsona bu jihatdan “Asrga tatigulik kun” romanidagi Nayman ona afsonasiga o‘xshaydi. Unda ham kishilar qadimdan bir-birining ustidan hukmronlik qilish uchun shafqatsizlikning turli usullarini o‘ylab topishgani xususida so‘z ketadi. Nayman onaning qabiladoshlari dushman bilan jangda engiladi. Uning jang maydonida hushsiz yotgan yarador o‘g‘lini

dushman asir qilib, sochini qirib olib, boshiga so'yilgan tuyaning hovuri chiqib turgan bo'yin tyerisini kiygizib, kallasini yerga tegizib, tyerini tushirib yubormasligi uchun yog'och bo'yinturuq bog'lab, oyoq-qo'lini mahkam chandib, jazirama oftobga tashlab qo'yib azoblaydi. Bir necha kun shu holda qolgan asirning sochi o'sib, tuyaning qalin bo'yin tyerisidan chiqolmay, boshga qaytib suqilib, miyaga ta'sir etib, xotirani ishdan chiqaradi. Mislsiz azobdan o'lmay qolgan asir, natijada, o'zining ismini, ota-onasini, butun kechmishini unutib, boshidagi tyeridan uni xalos qilgan kishini xo'jayini bilib, uning har qanday hukmini so'zsiz ijro etadigan holatga tushadi. Odamlar bir-birlarini ana shunday mute qul-manqurtga aylantirishni istashadi. CHingiz Aytmatov romanda manqurtlik turli shakllarda namoyon bo'lishi va u hamisha insoniyat uchun fojia ekanini o'z onasini otib o'ldirgan Jo'lomon va otasining vafot etganiga qayg'urmagan Sobitjon, kishilarni qiynash, azoblashdan huzur qiladigan Tansiqboevning xatti-harakatlarini ko'rsatish asosida gavdalantiradi.

Afsona, rivoyatlarda insonning paydo bo'lishi, uning hayoti bevosita tabiat bilan bog'lanadi. SHoxdor ona bug'u to'g'risidagi afsonada ham bir qabilaning omon qolishiga tabiat, undagi o'simliklar, jonzotlar sababchi qilib qo'rsatiladi. SHuning uchun tabiat onaga qiyoslanib, "ona tabiat" deyiladi. "Oq kema"dagi afsonada ham, Nayman ona to'g'risidagi rivoyatda ham onaning vujudiga farzandga cheksiz mehr joylangani va shu ilohiy kuch tufayli ona har qanday mashaqqat, azob-uqubatga chidab, inson naslini saqlab kelayotgani, hayot aynan ona tufayli davom etayotgani ta'kidlanadi. SHoxdor ona bug'u to'g'risidagi afsonada xon CHO'tir Baymoq kampirga kichkina bola va qizchani o'ldirishni buyuradi. Kampir hukmdorning buyrug'ini bajarishga majbur. Lekin u ona bo'lgani uchun bola va qizchaga achinadi. Bolalarga bu ishni o'z ixtiyori bilan qilmayotganini aytib, "meni kechiringlar" deydi. Kampir shoxdor ona bug'uga ham: "Sen odamlarni bilmaysan. Ular o'rmon hayvonlarigagina emas, hatto, o'z-o'zlariga ham rahm-shafqat qilishmaydi" deydi. U ona bo'lgani uchun kishilarning bir-biriga shafqatsizligi, byerahmigidan azoblanadi. CHO'tir Baymoq kampir nafaqat odamlarga, balki jonzotlarga ham achinadi. U SHoxdor ona bug'uni odamlarning yovuzligi, ular yaxshilikni unutishi, o'z nafsi, manfaati uchun har qanday tubanlikdan tap tortmasligidan ogohlantiradi. Unga bola va qizchani ko'rsatib: "Bular axir odam bolasi-ku. Bular katta bo'lishadi, keyin sening

bolalaringni o'ldirishadi... Bu odam bolalari sening yaxshiligingga yomonlik bilan javob qaytarishsa, o'zingdan ko'r" deydi.

Ushbu afsonada SHoxdor ona bug'u tabiat timsolidir. Odamlar qanchalik zarar etkazsa-da, tabiat odamlardan ne'matlarini ayamaydi. SHoxdor ona bug'u ham kishilar uning ikkita bolasini otib o'ldirishsa-da, odam bolalariga yaxshilik qiladi. U CHo'tir Baymoq kampirning ogohlantirishiga qaramasdan, qirg'in qilingan qabilaning omon qolgan bolalarini uzoq joyga olib ketib, suti bilan boqib, kechalari bag'riga bosib, isitib ulg'aytiradi. Ular farzand ko'rganida oppoq qayindan yasalgan, bandida kumush qo'ng'iroqcha jaranglab turgan beshik keltiradi. SHoxdor ona bug'u CHo'tir Baymoq kampirga: "Odamlar egizlarimni o'ldirishdi, men o'zimga bola izlab yuribman. SHu bola va qizchani byer. Men ularga ona, ular esa bolalarim bo'lishadi" deydi. CHingiz Aytmatov SHoxdor ona bug'u timsolida tabiat va onalik bir-biriga bevosita bog'liqligini shu tarzda ko'rsatadi.

Onaning vujudi, qalbida hamisha farzandiga intilish jo'shib turadi. Bu hissiyot uni hech qachon tark etmaydi. Ayni hissiyot onani doim bezovta etadi va unga kuch-quvvat byeradi. SHoxdor ona bug'u onalik hissi tufayli unga dushmanlik qilgan odam bolalarini asrab qoladi. Bolalarga mehri unga quvvat baxsh etganidan bo'rilar va ovchilar ta'qibidan qochib qutiladi. Nayman ona ham o'g'lini sog'inganiga chidolmasdan, yolg'iz o'zi dushman qabila turgan joyga yo'l oladi. Uning onalik mehri turli tahlika, vahima, qo'rquvdan ustun keladi.

SHoxdor ona bug'u afsonasida qush ham eslatiladi. "O'rmonda bir g'aroyib qush paydo bo'lib qoldi. Inson ovozigga o'xshash ayanchli ovoz bilan tundan tonggacha sayrar va yig'lar, shoxdan-shoxga sakrab so'ylardi: "Katta baxtsizlik bo'ladi! Katta baxtsizlik bo'ladi!" SHunday bo'ldi ham, o'sha kun keldi" deyiladi. (O'sha manba. 231-bet.) Hayotda ham noxush voqealardan oldin unga ishora etuvchi allaqanday harakat, alomatlar ko'rinadi. Aksariyat fojealar tunda ro'y byeradi. Lekin odamlar bu belgi-alomatlarga unchalik etibor byerishmaydi. Falokat sodir bo'lganidan keyingina ishoralarni eslab qolishadi. Nayman ona afsonasi manqurt o'g'li tomonidan otilgan o'qdan yiqilayotgan onaizorning boshidagi oq ro'moli uchib ketib, havoda qushga aylanib: "Kimning farzandisan, eslab ko'r! Oting nima?" deb qichqirganini naql qilish

bilan tugallanadi. Bu afsonada ham adib jonzotlarning odamlarga mehribonligi, Xudo ularni insonga shu tarzda bog‘lab qo‘ygani, afsuski bu haqiqatga odamzod hanuzgacha e‘tibor qilmasligini ta’kidlaydi. Paulo Koeloning “Alkimyogar” asarida ham hayotda insonning taqdir-qismatiga turli ishoralar qilinishi to‘g‘risida so‘z yuritiladi. Afsona, rivoyatlarda jonzotlar ishorachi vazifasini o‘tashi ayon bo‘ladi. Ularda boyo‘g‘li, kalxat, kaptar, qaldirg‘och, g‘oz, it, ot, bo‘ri kabi jonizotlar odamlarni xavf-xatarlardan ogoh etgani naql qilinadi.

“Asrga tatigulik kun” romanida Nayman ona afsonasi alohida o‘rin tutsa, “Qiyomat” romanida Iso alayhissalomning qatl qilinishi to‘g‘risidagi rivoyat shunday ahamiyat kasb etadi. Mazkur rivoyatda ham ushbu qatl manzarasini osmonda bir qush kuzatib turgani ta’kidlanadi. Bu qushni Iso alayhissalom ham, uni qatl etishga hukm etgan prokurator Pontiy Pilat ham ko‘radi. Pontiy Pilat Isoga “Boshingda ajal qushi aylanyapti” deganida, Iso ohistalik bilan: “U hammamizning boshimizda aylanyapti” deydi. Qush soqchilar qurshovida qatl qilish uchun olib borilayotgan Iso ortidan o‘sha joyga borib, atrofni aylanib uchib yuradi. Pontiy Pilat bu holatdan taajjublanib, tashvishga tushadi.

CHingiz Aytmatov asarlarida afsona, rivoyatlarning mazmunini saqlagan holda, ulardagi voqelikka badiiy tus byerib, qahramonlarning qiyofasi, xatti-harakatini hayotiy, ta’sirchan ko‘rsatadi. SHu boisdan SHoxdor ona bug‘u, Nayman ona afsonasidagi pyersonajlar xuddi hayotdagi kishilar kabi tasvvur uyg‘otadi. Ulardagi ezgulik tarafdorlari ham, shafqatsiz, yovuz kimsalar ham hayotdagi odamlarga aynan o‘xshaydi. Yertak, dostonlarda yovuz kimsalarning qiyofasiga ham, ismiga ham bo‘rttirib, qora bo‘yoq byeriladi. “Oq kema” da esa CHo‘tir Baymoq kampir insoniy qiyofada ko‘rinadi. U bolalarga achinadi, kishilarning bir-biriga shafqatsizligidan iztirob chekadi. CHo‘tir Baymoq kampirning yuragida ezgulikka intilish, kishilarga yaxshilik qilish istagi bo‘lgani uchun xon unga o‘ldirishni buyurgan bola va qizchani SHoxdor ona bug‘uga byerishga rozi bo‘ladi. CHunki u ona sifatida etim qolgan bola va qizchanning ahvoliga achinadi. Sutini emadigan bolalaridan judo qilingan ona bug‘uning naqadar azoblanayotganini his qiladi. SHuning uchun ham SHoxdor ona bug‘u: “Elinlarim to‘lib turibdi. Sutim bolalarni orziqib kutayapti. U bolalarga intizor”

deganida “Ha, mayli, unday bo‘lsa... Bularni tezroq olib jo‘na. Etimlarni o‘zingning uzoq yurtingga olib ket” deb aytadi. (O‘sha manba. 237-bet.) Iso alayhissalomni qatl qilishga farmon byergan prokurator ham johil mustabid emas. U Iso alayhissalom qatl qilinishini istamaydi, bunday farmon byerishga botinmaydi. Pontiy Pilat Iso bilan insonning mohiyati, fe‘l-atvori, yertangi kuni to‘g‘risida suhbatlashadi, bahs-munozarada hukmdorlarga xos takabburlik qilib, zug‘um o‘tkazmaydi. Pontiy Pilat ruhoniylar, amaldorlarning qutqusiga byerilib, Isoni azoblamaslikni so‘rab, xotini jo‘natgan maktubni o‘qigach, qanday mushkul ahvolda qolgani haqida o‘ylab, boshi qotadi. Iso Pontiy Pilatga “Sen bilan ikkimiz turli-tuman odamlarmiz –xuddi o‘t va suvdek” desa-da, prokuratorni yertak, dostonlardagi hukmdorlar “johil, mustabid” deb bo‘lmaydi. CHingiz Aytmatov Pontiy Pilatni hamma odamlar kabi dunyoviy fikr yuritib, aksariyat kishilar singari o‘z so‘zini o‘tkazishga harakat qiladigan inson sifatida gavdalantiradi. “Qiyomat” romanidagi ushbu rivoyatda ham farzand uchun onasidan mehribon zot yo‘qligi, ona o‘g‘il-qizining boshiga tushgan kulfatni ichki sezimlari bilan his qilib, bezovtalanishi qayd qilinadi. Iso (a.s.) onasi Maryamning kechasi bilan yo‘l yurib kelayotganini aytadi. Iso (a.s.) munozara qilib, uni ahddidan qaytarmoqchi bo‘lgan prokuratorga: “Bilib qo‘yki, Rim hukmdori, oxir dunyo men tufayli emas, tabiiy ofatlar tufayli emas, odam bolalarining dushmanligidan keladi” deydi. Uning ushbu so‘zlarida SHoxdor ona bug‘u, Nayman ona afsonalari va Iso alayhisalom to‘g‘risidagi rivoyatning mazmun mohiyati mujassamlashadi.

XX asrga kelib, afsona, rivoyatlar yana badiiy asarlarning markazidan joy olishi san‘atning barcha turlarida o‘z o‘tmishiga intilish mavjudligidan dalolat byeradi. Tasviriy san‘atda ham, xalq amaliy san‘atida ham qadimiy bezak, shakl, naqshlarga qayta murojaat yaqqol seziladi. San‘atdagina emas, madaniyatning boshqa turlarida ham o‘tmishga qaytib, unga zamonaviy tus byerish tamoyili ko‘rinadi. Zamonaviy kiyim-liboslarning bichim-andoza, bezaklarida avvalgi shakl, unsurlar yangicha ko‘rinishda o‘rin egallayotgani, sun‘iy matolardan ko‘ra paxta, ipak kiyimlarga ehtiyojning yuqori ekanligi ham shundan dalolat byeradi. Afsona, rivoyatlar ham endilikda o‘zining yangi “hayot”ini boshlamoqda. CHingiz Aytmatov asarlari buning yorqin dalili bo‘la oladi. “Oq kema” qissasi, “Asrga tatigulik kun”, “Qiyomat” romanlaridagi afsona, rivoyatlar ular turli nazariyalar namoyandalarining to‘qimasi

emas, balki xalqning ijodi ekanligi, asotir-miflarda bir necha avlodning xayol-tasavvuri qudrati, jo'shqin ilhomi mujassam ekanini bildiradi. Adib afsona, rivoyatlarni insoniyatning ma'naviyatini ko'rsatadigan o'ziga xos ko'zguga aylantirib, bugungi kun kishilari bilan ularning ajdodlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik rishtalarini ko'rsatadi. Uning asarlarida afsona, rivoyatlar hayot murakkabliklarini, kishilar fe'l-atvoridagi ziddiyatlar, noqisliklarni ochishda ta'sirchan vosita vazifasini bajaradi. Yertak, dostonlarda farishta, Xizrning kishilarga baxt baxsh etishi, mushkul paytlarda kutilmaganda paydo bo'lib, yordam ko'rsatishi ta'kidlanadi. "Oq kema" qissasidagi afsonada SHoxdor ona bug'u shunday xaloskor bo'lib ko'rinadi. U ham bola va qizchani hayot-mamoti hal bo'layotgan paytda to'satdan paydo bo'ladi va ularga g'amxo'rlik ko'rsatib ulg'aytiradi. SHoxdor ona bug'u unga dushmanlik qilgan odam bolalarini bag'riga olib, ularga mehr ko'rsatadi. Farishtagina shunday qilishi mumkin. Farishta turli qiyofada ko'rinadi. U odam yoki boshqa jonzot qiyofasida namoyon bo'ladi. Yertak, dostonlarda farishta eng eng qadrli, eng e'zozli xilqat bo'lib ko'ringani aytiladi. Qaysi xalq nimani muqaddas deb bilsa, farishtani o'shaning qiyofasida tasavvur qiladi. Turkiy xalqlar folklorida dev ot ko'rinishida, ohu, kiyik go'zallik, nafosat, mehribonlik ramzi sifatida ta'riflanadi. Kiyik, ohuning odamlardan jabr chekkani to'g'risida rivoyatlar talaygina bo'lgani holda, hech bir yertak, afsonada bu jonzotning kishilarga jabr qilgani naql etilmagan. CHingiz Aytmatov shuning uchun ham bola va qizchaga boshqa jonzot emas, bug'u onalik qilganini ko'rsatgan. Ulug' adib turkiy xalqlarining qadimiy inonch-e'tiqodiga hurmat-ehtiromini shu tarzda ifodalagan. Agar ayni afsonada bug'u emas, ayiqning bola va qizchaga onalik qilgani aytilsa, bu haqiqatga mos kelmasdi. CHunki ayiq qo'pol, yirtqich bo'lib, u juda uzoq muddat uyquga ketadi. Pana joydagi o'ngir, g'orga kirib, uch-to'rt oy uxlaydigan, hamma narsani eb ketavyeradigan mechkay, sassiq hayvonning yosh bola va qizchani parvarishlab ulg'aytirishi ishonarli bo'lmasdi. SHoxdor ona bug'u to'g'risidagi afsonada bug'uning yosh bola va qizchani bag'riga olishi har jihatdan asoslanadi. Avvalo u egizak farzandidan ayrilgan. Bolalari emishi kyerak bo'lgan suti eliniga to'lib ketib, uni qiynaydi. SHuning uchun ham u CHo'tir Baymoq kampirga "Men o'zimga bola qidirib yuribman" deydi. Odamlar sut ichadi. Bug'u ham odamlar sutini sog'ib ichadigan sigirga o'xshaydi. Bola va qizcha SHoxdor ona bug'uni emib, katta

bo'lishadi. Aks holda, har ikkalasi ham ochlikdan nobud bo'lishardi. Qissada qayd qilinganidek, "Ona bug'u bolalarni o'z suti bilan boqib, kechalari bag'riga bosib isitmaganida ular hech qayerga ham etisholmasdi." "Qiyomat" romanida ona bo'ri Akbara ham kichkintoy Kenjashni ko'rganida bolalari esiga tushib, u bilan o'ynaydi, yuzini yalaydi. Emdirgisi keladi. Kenjash u bilan o'ynay boshlaganida bolalaridan, jufti Toshchaynardan judo qilib, uni manzil-makonsiz qoldirgan odamlardan qasos olish istagi birdan so'nadi. Asarda ona bo'ri Akbaraning ushbu holati: "Bo'ri o'rnidan qimirlamay ma'yus ko'zlari bilan bolaga tyermulib yotar, shunda bola yana orqasiga qaytib, uning boshini silab-silab qo'yar, Akbara esa uni yalab-yulqar, bu bolaga benihoya xush yoqardi. Bo'ri yuragida yig'ilib qolgan barcha mehrini unga to'kib solmoqchi, uning bola hidlarini ko'ksini to'ldirib-to'ldirib iskamoqda. Bu bola mening qoya tagidagi uyamda yashasa qanday soz bo'lardi, degan o'y o'tdi bo'ri kallasidan" deb tasvirlanadi.

Bolalar jonzotlarga yaqinlashib, silaganida ular ancha yuvosh tortib qoladi. Chunki jonzotlarga kichkina bolalardagi jismoniy, ruhiy tozalik xush yoqadi. Kichkina bolalarning vujudidan chiqib turadigan ko'zga ko'rinmas pokiza, shaffof nur jonzotlarni rom etib, ulardagi yovuz instinktlarni bir qadar so'ndiradi. Yurishni, gapirishni endi o'rganayotgan kichkina bolalarda shunday xususiyat bo'lgani uchun barcha ularni yerkalagisi, bag'riga olgisi keladi. Bolalar besh yoshgacha hammaning ko'ziga quvonch bag'ishlab, suygumchik bo'lib yuradi. Keyinchalik ularning yerkaliklari boshqalarga ko'p-da xush kelmaydi. Bu ularning yolg'on so'zlay boshlashi, ochko'zlik qilib, boshqalarning ulushini eb qo'yishi oqibatida kelib chiqadi. Dili bilan tili, so'zi bilan amali mos, mutanosib bo'lmasa, odamning ichki olami kirlanadi. Ana shu ma'naviy buzilish, aynish natijasida ruh xira tortib, undagi nur so'nadi. Jonzotlarning sezgisi ancha rivojlangani, qorong'ulikda ham bemalol yura olgani bois ular inson vujudidan taraladigan ana shu nurni ko'radi. Romanning asosiy qahramonlaridan biri Avdiy Kallistratov – ma'nan pokiza. U barchaga yaxshilik qilishni istaydi, hech kimning haqiga xiyonat qilmaydi. Aldamchilik, tilyog'lamalik uning uchun begona. Har qancha qiynalsa-da, o'g'rilik, firibgarlik ko'chasiga kirmaydi. Uning yuz-ko'zida kichkina bolalarga xos xususiyat saqlanib qolganini ona bo'ri Akbara payqaydi va Avdiyni ayaydi. Ona bo'ri Akbara yaxshilikka da'vat qilib,

ularga yordam byermoqchi bo'lgani uchun odamlar tomonidan ayovsiz kaltaklanib, saksovulga osib ketilgan Avdiy hech qachon boshqalar singari yovuzlikka qo'l urmasligini ichki hissiyoti bilan anglaydi va bu ajoyib insonning ahvoliga astoydil achinadi. Ona bo'ri o'lim oldida turgan Avdiyning yuziga qaraganida bolalari yodiga tushadi. Bolalarini o'ldirgan odamlardan qasos olish o'tida yongan ona bo'ri shunda birdaniga muloyim tortib qoladi. Romanda uning ayni holati : “Bulg‘ab tashlangan bu yerni butkul tark etmoq niyatida bo‘rilar jar yoqasi bo‘ylab keta boshladilar. SHunda birdan Akbara o‘zini sapchib chetga oldi va turgan joyida qotib qoldi – odam! Undan ikki qadam narida qo‘llarini yozib, boshini solintirgan odam saksovulga osilib turardi. Akbara o‘zini butalar orasiga otdi, Toshchaynar uning ortidan xatladi. Daraxtdagi odam qimir etmasdi. SHamol shoxlar oralab chiyillar, odamning oq manglayiga tushgan sochlari o‘ynardi. Akbara yerga qapishdi, hamla qilishga hozirlandi. Uning ro‘parasida barcha maxluqlar ichida eng daxshatlisi, ularning boshiga shuncha kulfatlarni solgan qattol dushman turardi. Akbara qahr bilan o‘zini andak orqaga oldi. U shiddat bilan sakramoqchi, odamning bo‘g‘ziga o‘tkir tishlarini botirmoqchi edi. SHunda oxirgi damda bo‘ri bu odamni tanidi. Lekin qachon, qayerda ko‘rgan edi uni? E, bu o‘sha g‘alati odam-ku, yozda nashapoyaga borganlarida duch kelgan, bolalari bilan yerkalab o‘ynashmoqchi bo‘lgan, Akbara hamla qilib sakragan va uni ayab, ustidan oshib nariga o‘tgan. O‘shanda u qo‘rqib ketib yerga o‘tirib qolgan, yuzini qo‘llari bilan byerkitgan edi. Akbara uning hayrat va qo‘rqinchdan katta-katta ochilgan ko‘zlarini esladi. SHilingpocha bo‘lib, cho‘lga tiraqaylab qochgandi o‘shanda... Mana endi, o‘sha kimsa qanotlari tarvaqaylagan qush kabi g‘alati osilib turibdi. U tirikmi, o‘likmi, bo‘ri bilolmadi. Odam qimirlamas, hech qanday sas chiqarmas, boshi yon tomonga qiyshayib tushgan, og‘zining bir chetidan qon sizib oqardi. Toshchaynar odamga tashlanmoqchi edi, Akbara uni nari itardi. U odamga yaqinlashib, uning yuziga tikilib qaradi va ohista uvlab yubordi: halok bo‘lgan bolalari yodiga tushdi. Hayot esa Mo‘yinqumda to‘s-to‘palon, abgor bo‘ldi. Kimga yig‘lasin, kimga arz qilsin, axir! Bu odam unga hech yordam byerolmaydi. Uning hayot shami so‘nib borayapti, lekin hali joni butkul chiqmagan edi. Odam shishib ketgan qovoqlarini bazo‘r ko‘tardi va sekin uv tortayotgan bo‘riga qarab pichirladi: – Keldingmi?.. – so‘ng uning boshi shilq etib tushdi. Bu uning oxirgi so‘zi edi”. (Aytmatov CH. Asrga

tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar. – Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1989.– 560b.–458-bet) deb ko’rsatiladi. Asarning bu kabi o’rinlari adibning yuksak mahoratini namoyish etadi.

Onaning mehri hamisha uning qahridan ustun keladi. Odamlarda ham, boshqa jonzotlarda ham kuzatiladigan ushbu g’aroyib sir-sinoat xalq qo’shiqlari, yertak, doston, afsona va rivoyatlarida madh etiladi. SHoxdor ona bug’u, ona bo’ri Akbaraning odam bolalariga mehribonlik ko’rstishi zaminida avvalo ularning tabiatidagi onalik hissi yotadi. CHingiz Aytmatov afsona, rivoyatlardagi odamlar va jonzotlarning ayni jihatiga e’tibor qaratish orqali onani ulug’laydi. U shoxdor ona bug’u, ona bo’ri Akbaraning alam-qayg’usi, dardu iztirobi, mehrini qalamga olish asnosida barcha onalarning dardini ko’rsatadi. Onalar esa hamisha butun insoniyatning dardi, tashvishi bilan yashaydi.

SHoxdor ona bug’u, Nayman ona to’g’risidagi afsonada millat taqdiri haqida so’z yuritiladi. Vatan va til har bir millatning eng katta boyligi sanaladi. Mana shu beqiyos boylikka bepisand munosabat millatni tanazzulga eltadi. SHo’ro davrida milliy qadriyatlar toptaldi. Rus tilining ta’sirini kuchaytirish niyatida boshqa xalqlarning tili rivojiga yo’l byerilmadi. O’z tilini qadrlaydiganlar “millatchi” sifatida ta’qib etildi. Rus tili barcha ittifoq davlatlari uchun davlat tili qilib qo’yildi. Idora, tashkilot, muassasalarda ish qog’ozlari rus tilida yuritilar edi. Maktab, muassasalarda haftaning bir kuni rus tili kuni sifatida belgilanganidan o’sha kuni hamma faqat shu tilda gapirishi lozim edi. CHingiz Aytmatov boshqa millatlarni ma’naviy majruh etib, o’zligini unuttirishga qaratilgan mustabid sho’ro tuzumining ushbu g’ayriinsoniy siyosatini inkor qilgan. SHoxdor ona bug’u bola va qizchani ularning dushmanlari qo’li etmaydigan joyga olib kelib: “Mana shu yangi vataningiz bo’ladi. Mana shu yerda yashaysizlar. Unda sizlarning avlodingiz yashaydi, ko’payadi. Sizlar keltirgan tilni avlodlar unutishmaydi. Ularga o’z ona tillarida so’zlash va kuylash yoqimli bo’ladi” deydi. SHo’ro davrida “o’z tilida so’zlash va kuylash yoqimlidir” deyish millatchilik, ruslarga qarshilik, deb qaraldi. CHingiz Aytmatov afsonalarga badiiy tus byerib, ularning ichiga o’zining maqsadi, aytmoqchi bo’lgan eng muhim gapini

singdirgan. Adib afsona, rivoyatlarni san'atkorona mahorat bilan qayta ishlangani bois ular turli talqinlarga imkon byeradi.

Badiiy asarlar voqelikni xuddi o'ziday aniq, ravshan, ishonarli va ta'sirchan aks ettirgani bilan emas, balki, inson qalbi, ruhiyati, ichki olami, uning"men"ini qanchalik tyeran tadqiq etganligi bilan ahamiyat kasb etadi. CHunki ayni shu xildagi asarlarda inson dunyosining murakkab sir-sinoatlari ochib ko'rsatiladi. CHingiz Aytmatov ham afsona va rivoyatlarni qissa va romanlari syujetiga singdirish asnosida bugun kun kishilarining ziddiyatga to'la ruhiy olamini tadqiq etishga intiladi. "Oq kema" qissasida SHoxdor ona bug'u asrab olgan bola va qizchaning farzandlari dastlab bug'ularga tegishmagani, hech kim ularni hurkitmagani, o'sha paytlarda kishilar bug'uga duch kelgan joyda otdan tushib, unga yo'l byerishgani, oshiqlar sevganlarini oq bug'uga qiyoslashgani ta'kidlanadi. Ammo bu udum bir boyning o'g'illari boshqalardan ustunligini ko'rsatib qo'yish niyatida o'lgan otasining qabriga bug'u shoxini o'rnatishganidan keyin barham topgani, boshqalar ham o'sha boyning shuhratparast o'g'illariga taassub qilib, marhumlar qabriga bug'u shoxi o'rnatish boshlagani alam bilan ma'lum qilinadi.

Odamlarning tabiatida mol-dunyo, shon-shuhratga intilish hissi bo'lganidan, ular bir-birlarining boyligi, mansab-martabasiga qarab, muomala qilishadi. Ko'proq boy-badavlat kishilarning yurish-turishi, gapirishi, turmush tarziga havas qilishadi. Ularga taassub qilishadi. Boy-badavlat kishilar esa boshqalardan ajralib turish, atrofdagilardan o'zining ustun ekanini ko'rsatishdan hech qachon tiyilmaydi. Muttasil davom etadigan bu jarayon o'z-o'zidan turli muammolarni tug'diradi. Odamlarning tabiatdagi muvozanatga putur etkazishi, firibgarlikni, bir-birini aldashni "aqllilik mezoniga" aylantirishi ularning boylik to'plashga ruju qo'yishi, shon-shuhratga intilishidan kelib chiqadi. "Oq kema" qissasidagi O'rozqul bug'u shoxini otasi qabriga o'rnatgan boyvachchalarga o'xshaydi. Afsonada boyvachchalarning ham, o'g'illariga juda katta boylik myeros qoldirgan boyning ham ismi aytilmaydi. Unda shuhratparast, maqtanchiq, zo'ravon kimsalarning timsoli shu tarzda umumlashtiriladi. O'rozqul boshqalardan o'zining ustun ekanligini namoyish etishdan lazzatlanadi. U buning uchun o'zgalarga zo'ravonlik qilishdan ham tap tortmaydi. Barchaning o'ziga so'zsiz

itoat qilishi, hamma istaklari bajo keltirilishini istaydi. O‘rozqul farzand tug‘mayotgani uchun xotinini aybdor etib, do‘pposlaydi, qaynotasi Mo‘min cholni nazar-pisand qilmay, so‘kib tahqirlaydi. O‘rozqul kishilarni mansab-martabasi, boyligiga qarab baholaydi. U Mo‘min cholga: “Muallimang o‘zi kim bo‘libdi? Besh yildan byeri ustidan bitta palto tushmaydi. Faqat daftar bilan, sumka bilan ko‘rasan. Doimo yo‘lda qo‘l ko‘tarib, mashina kutgani kutgan” deydi (Aytmatov CH. Tanlangan asarlar. Ikki tomlik. T.2. Qissalar va hikoyalar. – T.: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1978 – 392 b. – 245-bet.) O‘rozqul mansab-amalni boshqalarga hukmronlik qilish vositasi deb biladi. Kattaroq amaldor emasligi, ovloq bir joyda kichkina o‘rmon xo‘jaligi boshlig‘i ekanligicha qolayotgani uni ko‘p azoblaydi. “Eng muhimi odamning amaldor bo‘lishi” deb qaragan bu kimsa “Katta amaldor bo‘lganimda, albatta, o‘g‘limni yuristlikka o‘qitardim. Bolalarim faqat ruscha gaplashishardi, ular kallalaridan qishloq so‘zlarini chiqarib tashlashadi” deb o‘ylaydi. Qaynotasi Mo‘min chol bu zolimning tazyiqi tufayli e‘tiqodiga qarshi ish tutadi. Mo‘min cholning nochor ahvoli, uning xokisorligi hech kimni befarq qoldirmaydi. Kimdir unga achinadi. Mo‘min cholning haddan tashqari kamsuqumligidan kimdir g‘ashlanadi. Mo‘min chol O‘rozqul singari zo‘ravonlarning adolatsizligi, zulmi haqida o‘ylab eziladi. “Odamlar nega shunday bo‘lib qolishar ekan-a? Sen unga yaxshilik qilasan, u senga yomonlik qaytaradi. Uyalmaydi ham, uyalishni xayoliga keltirmaydi ham. Xuddi shunday bo‘lishi lozimdek hamisha o‘ziniki to‘g‘ri deb biladi. Faqat unga yaxshi bo‘lsa, bo‘lgani. Hamma uning atrofida girdikapalak bo‘lishi kyerak. Agar istamasang, majbur qiladi” deb iztirob chekadi. O‘rozqul takabburligi, shuhratparastligi bilan qirg‘izlar qavmini qirg‘in qilib, CHo‘tir Baymoq kampirga bola va qizchani o‘ldirishni buyurgan xonga, Nayman onaning o‘g‘lini manqurtga aylantirgan zolimlarga o‘xshaydi. U xotini, qaynotasi va atrofida qilarga shafqatsiz bo‘lgani kabi tabiatga nisbatan ham tajovuzkor. Qarag‘aylarni toptab, kesib pullaydi. O‘rmondagi qushlar bezovta bo‘lganida ularni pulemyot bilan qirishni istaydi.

Qissada O‘rozqul odamzodni qadimdan azoblab kelayotgan yovuzlikning zamonaviy namunasi sifatida ko‘rsatiladi va unga Mo‘min chol va Bola obrazi qarshi qo‘yiladi. Bobo va nabira qalbida O‘rozqulga nisbatan kuchli norozilik g‘alayon qiladi. Bola bobosi va xolasini xo‘rlaydigan O‘rozquldan nafratlanadi. U xolasi hamda

bobosining O‘rozquldek yaramas kimsani hamisha kechiravyerishi sababini tushunmaydi. “Odamlar nega shunday yashashadi? Nega birovlar qahr-g‘azabli, birovlar mo‘min-muloyim! Nega baxtli va baxtsiz bor? Nega shundaylar borki, ulardan hamma cho‘chiydi, yana shundaylar borki, ulardan hech kim hayiqmaydi. Nega birovlarining bola-chaqasi bor, birovlarda yo‘q. Nega ayrim kishilar boshqalarga maosh byermaslikka haddi sig‘adi? Ehtimol, eng katta moyana oluvchilar eng yaxshi kishilardir” deb eziladi. (O‘sha manba 291-bet.)

O‘rozqul singari kishilarning asosiy maqsadi boshqalardan ustidan hukmronlik qilishdir. CHingiz Aytmatov barcha asarlarida mansab-martaba, boylikni boshqalar ustidan hukmronlik qilish vositasi deb qaraydigan kishilarning shafqatsizligini fosh etadi. Adibning “Alvido, Gulsari!” qissasi kelini va o‘g‘li tomonidan nohaq ranjitilgan kekxa Tanaboyning iztirobli kechinmalari bayoni bilan boshlanadi. Kelini Tanaboyga “Butun umringiz cho‘ponlikda, yilqichilikda o‘tar ekan, partiyaga o‘tishning nima hojati bor edi sizga? Sizning kasringiz urib, o‘g‘lingiz kattaroq mansabga o‘tolmayapti” deb ta’na qiladi. Tanaboy o‘g‘lining uyidan xafa bo‘lib qaytarkan, o‘tgan umrini, o‘zining kechmish-kechirmishini xayolidan o‘tkazib, “arzimagan narsa uchun kishini xafa qiladigan, haqorat qiladigan, faqat o‘zini yuqori tutib, so‘zini o‘tkazadigan odamlar”ning unga byergan azoblari, bu toifadagilar jamiyat uchun qanchalik zararli ekanligi xususida o‘ylaydi. Ijodkor boshqa qissa, romanlari markaziga ham shu muammoni qo‘yadi. U shuhratparastlik, hokimiyatparastlik turlicha ko‘rinishda namoyon bo‘lishi, bu illat ayrim odamlarning fe‘l-atvoriga chuqur singib ketganini ta’kidlaydi. Bugungi kun voqealariga ham, afsona, rivoyatlarga ham shu maqsadda yondashadi. SHu boisdan adib asarlari hech kimni befarq qoldirmaydi.

CHingiz Aytmatov asarlarining barchani maftun etishi, doimo bahs-munozaralarga sabab bo‘lishining boisi shundaki, ularda yovuzlik, shafqatsizlik, shuhratparastlik kabi qabohatlar fosh etilibgina qolmasdan, barchani azoblaydigan, turli muammolar tug‘diradigan ushbu illatlarning paydo bo‘lishi va keng yoyilishiga asos bo‘ladigan omillar xususida ham so‘z yuritiladi. Qissa va romanlarning ayni o‘rinlarida adibni azoblayotgan ijtimoiy, ma’naviy muammolar, uning dardu tashvishlari aniq aks etadi. “Oq kema” qissasidagi Bola va uning bobosi Mo‘min

ishonuvchanligi, hech kimni ranjitmasligi, birovga ozor etkazmasligi, boshqalarning tahqirlashiga toqat qilishi, barchaga yaxshilik sog'inishi bilan "Qiyomat" romani qahramoni Avdiy Kallistratovga o'xshaydi. Avdiy Kallistratov Xudo va inson to'g'risida yangicha fikrlaydi. SHuning uchun uni diniy seminariyada o'qishdan haydashgan. Xudo va inson to'g'risidagi an'anaviy qarashlarni o'zgartirish, yangilash g'oyasini ko'tarib chiqqani uchun Avdiyni chyerkov rahnamosi "murtad" deb e'lon qilgan. Avdiy o'zining haqligini isbotlash uchun chyerkov ruhoniylari bilan bahs-munozara qiladi. Bu bilan cheklanmasdan giyohvandlik, ichkilikbozlikka byerilgan kishilarni, yovuz niyatli manfaatparast kimsalarning aldoviga uchib adashgan yoshlarni to'g'ri yo'lga solmoqchi bo'ladi. Ularga hamma bir-biriga yordam byerishi, qadrlashi, chunki Xudo insonga uning muhabbati orqali namoyon bo'lishi, shunda har bir odam tiriklikning eng oliy saodatiga yerishishini anglatishga intiladi. Lekin u bu maqsadini amalga oshirmoqchi bo'lganida shafqatsiz, johil kimsalarning keskin qarshiligiga uchraydi. Giyohvandlar "Nima, so'fi qilmoqchimisan bizni?...Isoyingni ham shu tarzda qatl qilishgan" deb Avdiyni saksovulga osishadi. "Hayot yo'lida qilishi mumkin bo'lgan birdan-bir ulug' ish – odamlarga haqiqat va yaxshilik so'zini o'zi bilgan, anglagan darajada etkazish deb tushungan", "yaxshilik yomonlik yo'lga kirganlarga yordam byermoqchi bo'lganda ham yomonlik bari bir yaxshilikka qarshi turavyerishi"ni bilgan Avdiy shunda Iso alayhisalom qismatini esga oladi.

CHingiz Aytmatovning qissa, romanlaridan hech biri tarixiy mavzuda emas. Lekin adib axborot asri odamlari hayotidagi murakkab ma'naviy-axloqiy muammolarni tahlil qilish asnosida o'tmishga aloqador afsona, rivoyatlarga murojaat qiladi. U ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi murosasiz kurash to'satdan paydo bo'lib qolmagani, bu ziddiyat juda qadimiy ekaniga e'tibor qaratadi. "Qiyomat" muallifi barchani birday qiynab kelayotgan muammolar ildizini mif asosida ochishga intiladi. CHunki dov-daraxtlarning ildizi bo'lgani singari kishilar fe'l-atvoridagi ijobiy va salbiy xususiyatlar ham nimadandir oziqlanadi. Jumladan, yovuzlik, riyokorlik kabi illatlar ham faqat bugungi kun emas, jamiyat tarixi, olis o'tmish bilan bog'liqdir. "Asrga tatigulik kun" romanidagi Sobitjon xaraktyeri, dunyoqarashi jihatidan o'z onasini otib o'ldirgan Jo'lomondan farq qilmaydi. Ularning biri zamonaviy, ikkinchisi o'tmishdagi manqurt. Sobitjon urf-odat, qadriyatlarni nazar-pisand qilmaydi. Ularni

odamlar o'tmishda yermak uchun o'ylab topishgan, deydi. Otasi vafot etganidan qayg'urmaydi. Marhumni uning vasiyatiga ko'ra Ona bayit qabristoniga eltib, dafn etishga qarshilik qiladi. "Uzoqdagi Ona Bayit qabristoniga olib borish shartmi? O'lgan odamga qayerga ko'milishning nima ahamiyati bor?" deydi. Sobitjon yoshligidan otaonasidan uzoqda bo'lgani, maktab-intyernatda o'qib, shaharda yashab qolib ketgani tufayli yaqinlariga mehrsiz, urf-odat, taomillarga tushunmaydigan kimsaga aylanadi. "Idorada zarur ishlar qolib ketyapti, vaqt bo'lsa tig'iz. Boshliqlarimiz qabristonning uzoq-yaqinligini surishtirib o'tirmaydi, ishga falon kuni kelasan, boshqasini bilmayman, deydi. Boshliq nima bo'lganda ham boshliq, har xolda, shaharning sharoiti bo'lak" deb o'zini oqlaydi. (Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar.—T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.—560 b.—28-bet.)

Sobitjon dafn marosimida o'zini xuddi mehmonga kelganday tutadi. "Oq kema" qissasidagi O'rozqul ham milliy qadriyatlarga bepisandlik bilan qaraydi. Mo'min chol takabbur O'rozqulning tazyiqi bilan o'z e'tiqodiga teskari borib, bug'uni otadi. CHingiz Aytmatov ushbu obrazda katta kishilar, o'zlari istamagan holda, e'tiqodiga teskari borib, zolimlarga keng yo'l byerib qo'yishi va o'zini oqlash uchun turli bahona, sabablar topib, tasalli olishini ko'rsatadi. Bolalar esa aksincha. Ularga nimani uqtirishsa, o'shanga ishonadi va hech qachon unga zid ishni qilishmaydi. "Oq kema"da bolalar tabiatiga xos ana shu sobitlik tyeran ochib byeriladi. Bola e'tiqodining toptalishiga toqat qilolmaydi. Uning pokiza qalbi kattalarning riyokorligini qabul qilmaydi, tushunmaydi. Bola zo'ravonlik, aldamchilik hukmron muhitni tark etish uchun baliqqa aylanishni istab, daryoga tushib ketadi. Hayotdagi barcha noxush hodisalar kishilarning ezgu e'tiqod, azaliy qadriyatlardan chekinishi oqibatida ro'y byeradi. YOvuzlik, shafqatsizlik kabi illatlarga faqat ezgu e'tiqodlarga sobit turish orqaligina to'siq bo'lish mumkin. YOvuz kishilarni qatl qilish bilan muammolar barham topmaydi. YOvuzlik har bir odamning tabiatida yashirin turadi. Xudbinlik illati kishilarni turli ko'yga soladi. Odam aldamchilik, riyokorlik tufayli tubanlashib boradi. Kishilarni bu tubsiz chohdan ezgu e'tiqod, ajdodlar e'zozlagan qadriyatlargina saqlab turadi. Barcha hamjihat, farovon yashashini orzu qiladigan Bola: "Bobom, agar odamlar o'z ota-bobolarini bilmasa, ular aynib ketadi, deydi... Bobom aytdiki, unda hech kim yomon ishlardan hazar qilmaydi, chunki bolalar va bolalarning bolalari ham uni eslamaydi. SHuningdek, hech kim

yaxshi ish ham qilmaydi. Chunki baribir bolalari uning yaxshi ishlari haqida eslamaydi-da” deydi. (Aytmatov CH. Tanlangan asarlari. Ikki tomlik. T.2. – T.:Adabiyot va san’at nashriyoti 1978. – 392 b. –275bet.)

Milliy va umuminsoniy qadriyatlarda ajdodlarning hayot tajribasi mujassamlashadi. Ajdodlar e’zozlagan qadriyat, taomillarni unutish e’tiqodsizlikka sabab bo’ladi. Shafqatsizlik, yovuzlik e’tiqodsizlikdan kelib chiqadi. Nayman ona afsonasida shu haqiqat ta’kidlanadi. Xotirasidan mahrum qilganidan o’zining ismi, otasini unutgan Jo’lomon odamlilik siyog’ini yo’qotadi. Onasi elkasiga osilib, yig’lab, nola-faryod qilganida ham u beparvo turadi. Chunki Jo’lomon onasining ahvolini, uni deb qancha iztirob, mashaqqat chekkanini mutloqo his qilmaydi, tushunmaydi.

Aksariyat afsona va rivoyatlar Vatan ozodligi uchun kurash va sevgi-muhabbat mojarolari xususida bo’lib, ularda ezgulik va yovuzlik o’rtasidagi ziddiyat naql qilinadi. Chingiz Aytmatov asarlaridagi afsona, rivoyatlarda ham shu xususda so’z yuritiladi. Shoxdor ona bug’u to’g’risidagi afsonada bola va qizcha bosqinchilar hujumi tufayli el-yurtidan ajraladi. Nayman ona afsonasida Jo’lomon dushmanlar tomonidan manqurtga aylantiriladi va u o’z onasini otib o’ldiradi. Qadimdan kishilar bir-birlariga nisbatan turli yovuzliklar qilib keladi. Kaltaklash, dorga osish, oyoq-qo’l, bo’yinni kesish, qizdirilgan temir bosish kabi jazo usullari azaldan qo’llanadi. Manqurtga aylantirish ham odamlar o’ylab topgan shafqatsizliklarning bir turi sanaladi. “Manas” eposida dushmanlari Manasning boshiga xom tyerini yopishtirib, manqurtga aylantirmoqchi bo’lgani aytiladi. Chingiz Aytmatov: “Bundan o’n asr oldin oldin kuylangan va o’shandan buyon qahramonlik, vatanparvarlik qomusi bo’lib kelayotgan qirg’izlarning “Manas” eposi ilk bora manqurtchilik to’g’risida guvohlik beradi.” deydi. (Aytmatov CH. , Shoxonov M. Cho’qqida qolgan ovchining ohi zori (Asr adog’ida aytilgan istig’for.–T.: “SHarq”, 1998.– 432 bet.–140-bet.) Kishilarni tarixiy o’tmishi, milliy urf-odat, taomillaridan ayirish ham ularni manqurtlashtirishdir. Sho’ro zamonida xalqlarni tarixi, milliy madaniyati, tilidan uzoqlashtirish siyosati o’tkazildi. Bu zo’ravonlik siyosati “Oq kema “ qissadagi O’rozqul singari kimsalarni etishtirdi. O’rozqulga o’xshab, ajdodlari e’tiqod qilgan qadriyatlarni toptaydiganlar shuning uchun ham xavfli, ular o’z manfaati uchun boshqalarga zulm o’tkazib,

manqurtga aylantiradi. “Asrga tatigulik kun” romanidagi Sobitjon ota-onasi, qarindoshlari, yaqinlarini nazar-pisand qilmaydi. Amaldorlarga esa ta’zim bajo keltirib, boshlig’iga qulluq qiladi. U “hali shunday vaqtlar keladiki, radio orqali avtomatlarni boshqarganday odamlarni ham boshqarish mumkin bo’ladi. Tushundingmi, etti yoshdan etmish yoshgacha bo’lgan odamlar radio orqali boshqariladi... Odam nima ish qilsa, markazdan byerilgan topshiriqqa muvofiq qiladi. U o’ziga go’yo o’z ixtiyori, o’z yerki bilan yashayotganga o’xshab ko’rinadi, aslida esa yuqoridan byerilgan buyruq bo’yicha yashaydi” deb uqtiradi. (Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlari.—T.:Adabiyot va san’at nashriyoti, 1989. — 560 b. 39-bet.) O’rozqul ham, Sobitjon ham manqurt bo’lgani uchun boshqalarni zo’rlab bo’ysundirib, itoat qildirishni istaydi. “Oq kema”qissasida O’rozqulning mustabidligi juda ta’sirchan ochib byeriladi. U: “Zamonlar bo’lgan-ku, axir, boshlar uchib ketgan, hech kim churq etmagan. Aksincha, ko’proq yaxshi ko’rishgan, ko’proq kuylashgan. Mana bu xo’p zamon bo’lgan-da” deydi. O’rozqul xuddi afsona, rivoyatlardagi dushmanlar singari o’zgalarga hukmronlik qilishni orzu qiladi.

“Asrga tatigulik kun” ramonidagi Raymali og’a va Begimoy to’g’risidagi rivoyat sevgi-muxabbat mavzusida bo’lsa-da, uning ham markazida xuddi Nayman ona, SHoxdor ona bug’u afsonasidagi kabi ezgulik va yovuzlikning kurashi turadi. Ushbu rivoyatda johil kimsalar sevishganlarga qanchalik qarshilik ko’rsatishgani ta’sirchan naql qilinadi. Mazkur rivoyat muayyan darajada adibning “Jamila” qissasini yodga soladi. Qissada yeri urushga ketgan Jamila urushdan qaytgan boshqa yerkak—Doniyorni sevib qolgani hikoya qilinadi. Rivoyatda esa o’n to’qqiz yoshli Begimoy oltmishdan oshgan Raymali og’ani yaxshi ko’rib qolishi bilan bog’liq dramatik voqealar naql etiladi. Qissada Jamila va Doniyor birga ketadi. Oqin Raymali og’aga esa odamlar “aqldan ozgan” deb qaraydi. Ukasi Abdilxon uni bandi qilib, daraxtga bog’lab tashlaydi. Ushbu rivoyatda Abdilxon zolimlik timsoli bo’lib ko’rinadi. Johil, zolimlarning boshqalardan farqli jihati shundaki, ular hech qachon haqiqatni tan olishmaydi, boshqalarning ham xohish-istagi, ko’ngli borligiga e’tibor qilib qilmaydi. Faqat o’zlarining manfaatini o’ylashadi. Raymali og’aning ukasi Abdilxon, “Oq kema” qissasidagi O’rozqul, “Asrga tatigulik kun”romanidagi Sobitjon, Tansiqboev, “Qiyomat” romanidagi Obyer Kandalov, Bozorboy o’z manfaati uchun boshqalarni

bemalol oyoq osti qilib ketadigan xudbin kimsalarning yorqin obrazidir. Raymali og‘a qarindoshlaridan “Kuy quyilib kelsa, kuylamoqning nima aybi bor?” deb so‘raydi. Uning bu savollariga hech kim, urug‘ oqsoqollari ham javob byerolmaydi. Lekin Raymali og‘aga: “Butun umringni to‘y-tomosholarda o‘tkazib, do‘mbirangni qornini qashlab, masxarabozlik qilib kelding–hayotingni boshqalarning ko‘nglini xushlashga sarflading, beboshligingni shu paytgacha yosh deb kechirib keldik. Endi sharting ketib, parting qoldi, yo‘rg‘alik ketmaydi, sendan hazar qilamiz, taqdirga tan byerib, oxiratni o‘ylashing kyerak” deb ta‘na qilishadi. Uni jinniga chiqarishadi. Abdilxon akasining do‘mbirasini sindirib, to‘y, bayramlarga minib boradigan oti Saralani so‘yadi. Oqinning oyoq-qo‘lini chandib bog‘lab tashlaydi. Abdilxonning bu ishidan johillik, zolimlik turli ko‘rinishda namoyon bo‘lishi, lekin barchasining mohiyati bir xil – boshqalarga jabr-zulm o‘tkazish ekanligi ayonlashadi.

“Asrga tatigulik kun” romanidagi “CHingizxoning oq buluti” qissasi asosida ham afsona turadi. Ushbu roman 1980 yilda bosilib chiqqan. Lekin o‘shanda unga “CHingizxoning oq buluti” kiritilmagan. Aniqrog‘i, senzura romanning ushbu qismi e‘lon qilinishiga yo‘l byermagan. CHunki unda mustabidlik siyosati keskin qoralangan. Qissada afsona misolida sho‘ro siyosati zo‘rlikka asoslanganiga ishora qilingan. CHingizxon to‘g‘risidagi afsona roman syujetida alohida tarmoq bo‘lsa-da, lekin u asarning umumiy ruhiga singishib ketgan. Adibning olam va odam to‘g‘risidagi falsafiy mushohadalari roman syujetidagi barcha tarmoqlarni, jumladan, undagi afsona va rivoyatlarni yaxlit qilib birlashtirgan. Nayman ona, CHingizxon to‘g‘risidagi afsona, Raymali og‘a va Begimoy to‘g‘risidagi rivoyat umumbashariy nuqtai nazaridan yoritilib, hozirgi davrning eng muhim muammolariga ishora qilinadi.

“Asrga tatigulik kun”, “Qiyomat” romanlarida bugungi kun voqealari turli usulda o‘tmish voqealari bilan bog‘lanadi. Ularda afsona va rivoyatlardan tashqari, qaxramonlarning o‘z kechmishi to‘g‘risidagi xotiralari ham bugungi kun muammolari bilan tutashtiriladi hamda asarning asosiy mohiyati shu asosda ochiladi. “CHingizxoning oq buluti” qissasida hukmdorning boshi uzra bir parcha oq bulut suzib yurgani, CHingizxon buni bilgani, dastlab bu xususda unga bir musofir qalandar xabar byergani, keyinchalik CHingizxonda butun dunyoga hukmronlik qilish istagi

paydo bo'lgani, u ana shu istagini amalga oshirish uchun G'arbdagi yurishda to'la yutib chiqilmaguncha lashkardagi ayollar bola tug'ishini taqiqlash to'g'risida farmon chiqargani, uning farmonlari hamisha so'zsiz bajarilgani, itoat etmaganlar shafqatsiz jazolangani, shunday bo'lsa-da, yuzboshi Yerdene va bayroq tikadigan Do'g'ulang lashkar G'arbga harbiy yurishga ketayotgan paytda farzand ko'rishgani, cho'ri ayol Oltun Yerdene va Do'g'ulangning ahvoliga achinganidan ularga yordam byergani, CHingizxon Yerdene, Do'g'ulangni dorga osishga buyurgani, tuyadan dor o'rnida foydalangani, begunoh yoshlar omma oldida sazoyi qilinib, azoblab o'ldirilgani, keksa cho'ri ayol Oltun chaqaloq bilan cho'lda yolg'iz qolib, Xudoga iltijo qilganidan siynasiga sut kelib, chaqaloq uni emgani, o'sha mudhish voqeadan keyin CHingizxon tepasida suzib yuradigan oq bulut ko'rinmay qolgani, shafqatsiz hukmdor buni bilib, xavotirga tushgani va G'arbga harbiy yurishga o'g'illarini yuborib, o'zi orqaga qaytgani naql qilinadi. Mazkur afsonada ham SHoxdor ona bug'u, Nayman ona to'g'risidagi afsonalaridagi singari ona yovuzlikdan hammadan ko'p aziyat chekadigan kishi ekanligi ko'rsatiladi. Ona ushbu afsonada ham tabiatning o'zga xos ramzi sanaladi. Do'g'ulang tabiat unga ato etgan vazifani bajaradi va begunoh qurbonga aylanadi. U johil, mustabid kimsalarning xohish-irodalariga, o'zi bilmagan holda, qarshi chiqadi. Nayman ona ham o'g'lini dushmanlar zulmidan qutqarmoqchi bo'ladi. Do'g'ulang va Nayman onaning o'limi ularning qotillariga, barcha zolim, mustabidlarga nisbatan nafrat uyg'otadi.

CHingiz Aytmatovning san'atkorligi shundaki, u asarlarida shafqatsiz, zolim kishilar obrazini faqat qora bo'yoqda ko'rsatmaydi. U bunday kishilarda ham ozgina bo'lsa-da, insoniy xususiyatlar mavjudligi, ular ham iztirob chekishi, yig'lashini mahorat bilan ochib byeradi. Adib afsona, rivoyatlarni qalamga olganida ham qahramonlarning shu jihatiga alohida e'tibor qaratadi. CHingizxonning nomi tilga olinganida barchaning tasavvurida shafqatsiz, yovuz kimsa jonlanadi. CHunki bu bosqinchi hukmdor ko'plab shahar-u qishloqlarning kulini ko'kka sovurib, millionlab odamlarning xuniga zomin bo'lgan. "Qiyomat" muallifi dunyoga hukmronlik qilishni istagan va bu yo'lda behisob qon to'kkan mustabidning ko'ngil kechinmalari, armon, iztiroblari bilan tanishtirib, uning inson sifatidagi murakkab olamini ochgan. CHingiz Aytmatov bosqinchining oddiy odam sifatidagi ojizliklarini ta'sirchan manzaralarda

chizib ko'rsatgan. "CHingizxonning oq buluti" hajm jihatidan adib asarlaridagi eng katta afsona sanaladi. SHoxdor ona bug'u, Nayman ona afsonalarida to'qima qahramonlar obrazi yaratilgani holda, ushbu afsonada tarixiy shaxs-CHingizxon asosiy qahramon sifatida gavdalantirilgan. "CHingizxonning oq buluti" ham xuddi Nayman ona afsonasi, Raymali og'a va Begimoy to'g'risidagi rivoyat singari o'qituvchi Abutolib Qutiboev obrazi orqali roman syujetiga uzviy birlashtirilgan. Yerdene va Do'g'ulangning qismati bilan Abutolib va Zarifaning taqdiri o'rtasida muayyan yaqinlik seziladi. Ular bir-birlarini jon-dildan sevishadi. Lekin zolimlar tazyiqi tufayli baxtli hayotga yerisholmaydi. Afsona qahramonlari dunyoni zabt etmoqchi bo'lgan CHingizxonning amri bilan halokat uchraydi. Abutolib va Zarifa esa XX asrdagi mustabid siyosatning manqurt ijrochilari zulmidan azoblanadi.

"Asrga tatigulik kun", "Qiyomat" asarlarida hayot hodislarini aks ettirish va inson dunyosini gavdalantirishda zamonaviy jahon adabiyotidagi ilg'or tajribalar mujassamlashtirilgan. Bu mazkur asarlarning kompozitsiya va syujeti qurilishi, unda afsona va rivoyatlarning joylashtirilishi, qahramonlar xatti-harakati, kechinmalarining ular xotiralari bilan bog'lanishi va eng asosiysi, turli xaraktyerdagi pyersonajlarning ichki olamidagi ziddiyatlarga e'tibor qaratilishida ko'rinadi. Romanda CHingizxonning mustabid hukmdorligi ta'kidlanishi barobarida, uning oddiy odam sifatidagi ichki iztiroblari, uni umr bo'yi azoblagan, hech kimga aytolmagan alamlarini ko'rsatishga keng o'rin byerilgan. Ichki dardlari, kechirgan azob-uqubatlari CHingizxonning shafqatsiz, zolimga aylanishiga sabab bo'lgan, deyiladi. CHingiz uylanganida myerket qabilasi bosqin qilib, uning xotini Bo'rteni o'g'irlab ketgan. Keyinchalik CHingizxon myerket qabilasining ko'p odamlarini qirib, qolganini asir olib, alamidan chiqqan. Bo'rteni ham qaytarib olgan. Lekin o'sha bosqin uning qalbida tuzalmas jarohatga aylangan. YUzboshi Yerdene va kashtachi Do'g'ulangning farmonga itoatsizlik qilishi CHingizxonga o'sha mudhish bosqinni eslatadi. CHingizxon o'sha mudhish voqea uchun xotini Bo'rteni ayblolmaganidek, dushmanlaridan ham qasos olib qanoatlanmagan. Asarda CHingizxonni azoblagan alam to'g'risida: "Taqdirning o'sha zarbasidan etgan o'sha jarohatni hech narsa davolay olmadi. Xoqon shu bitmagan yomon jarohat bilan yashardi. Bu ko'hna jarohatdan doim qon silqib turar, biroq uni hech kim bilmasdi. Bo'rte keyin unga

to'ng'ich Jo'jini tug'ib byerdi. CHingizxon kallasini bir joyga qo'yib, obdon hisoblab chiqdi – unday olib qaraganda ham, bunday olib qaraganda ham to'g'ri chiqardi. Bola uning o'z pushtikamaridan ham tug'ilgan bo'lishi mumkin edi, bo'lmasligi ham. Noma'lumligicha qolgan allakim uning nomusini yerga urib, shu bilan bir umr uni halovatidan mahrum etdi" deyilgan. (Aytmatov CH. CHingizxonning oq buluti: Qissa. – T.: G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1999. – 128 b. – 77-bet.) Romanda yovuzlik yana yovuzlik tug'dirishi, bu tugunmas jarayon ekanligi shu tarzda ochib byerilgan. "CHingizxon oq buluti"da ham, "Oq kema" qissasida ham odam tabiatan shafqatsiz emasligi, uni tashqi muhit ta'siri, xo'rlik alami azoblab yovuzlashtirishi qahramon ruhiyati tahlili asosida ko'rsatilgan. Xuddi shu maqsadda CHingizxon, O'rozqul singari kimsalarning har xil xolati, qalbidagi ziddiyati yoritilgan.

Hayot har bir kishining oldiga har daqiqada kutilmagan muammoni qo'yadi. SHuning ta'sirida odamning kayfiyati, borliqqa, kishilarga munosabatida muttasil o'zgarishlar ro'y byeradi. SHu boisdan "insonning qalbi g'oyatda nozik" deyiladi. Kishining qalbida ezgulik va yovuzlik hislari bir-biriga juda yaqin turadi. Ana shundan qalbda ziddiyatli kechinmalar kechadi. Inson har bir narsadan xavotir oladi, ikkilanadi, shubha, gumonga boradi. Odam aslida tabiatidagi ana shu jumboq bois azoblanadi. CHingiz Aytmatov turli xaraktyerdagi qahramonlar obrazini yaratishda ana shu haqiqatdan kelib chiqadi. Adib asarlaridagi O'rozqul, Sobitjon, Tansiqboev, Obyer Kandalov, Grishan, Bozorboy, CHingizxon singari qahramonlar adabiyotda avval yaratilgan shu tipdagi pyersonajlardan ancha farq qiladi. Masalan, "O'tkan kunlar" romanida Homid, Xoliqbek qo'rboshi, O'tabboq qushbegi, Sodiq, Mutal, Jannat, "Mehrobdan chayon"da Abdurahmon domla, "Qutlug' qon" romanida Mirzakarimboy va uning o'g'illari, qizi faqat qora bo'yoqlarda ko'rsatiladi. "Asrga tatigulik kun" muallifi esa O'rozqul, CHingizxonning ichki olamini har taraflama ochib byeradi. Natijada, ular kishida ham nafrat, ham achinish hissini uyg'otadi. Xotini, qaynotasini doim haqoratlab, do'pposlaydigan, boshqalarni itoatda tutib, hukmini o'tkazishni yaxshi ko'radigan O'rozqul umri behuda o'tayotgani, farzandsiz ekanini o'ylab eziladi. Portfelli bo'lganini aytib, unga peshvoz chiqqan beg'ubor bola uning o'g'li emasligi, endi maktabga borishidan quvonchi ichiga sig'mayotgan bir bechoraga "hech

bo‘lmaganda bir og‘iz shirin so‘z aytish uchun o‘zida kuch topolmaganidan” o‘ksib-o‘ksib yig‘laydi. (Aytmatorov CH. Tanlangan asarlar. Ikki tomlik. T. 2.– T.: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1978. – 392 b. – 209-bet.) Butun dunyoga hukmronlik qilmoqchi bo‘lgan CHingizxon ham farzand ko‘rgan ayolni bunchalar og‘ir jazoga tortmay, uni afv etsa ham bo‘lishini anglaydi, dahshatli o‘lim jazosi bechora bir ayolning chekiga tushganini o‘ylab, ich-ichdan qo‘rquvga tushadi. Uning ko‘nglida mehr-shafqat hissi va hukmronlik ishtiyoqi o‘zaro kurashadi. Iztirobli o‘ylardan keyin u odamlarni itoatda tutib turish, ulusni yagona tartib-qoidaga qat‘iyan bo‘ysundirish uchun qattiqqo‘l bo‘lish zarur, degan xulosaga keladi. CHingizxonning o‘ylashicha: “Har qanday olijanoblik hamisha yomonlik keltiradi – hokimiyat zaiflashadi, odamlar surbet bo‘lib ketadi”. (Aytmatorov CH. CHingizxonning oq bulutii: Qissa. – T.: G‘. G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1999. – 128 b. – 87-bet.) Boshqalardan ustun turishni istaydiganlar hamma zamonda ham shunday fikrlaydi. Ular o‘zlarining zulm, zo‘ravonliklarini shunday deb oqlashadi. Boshqalarga tazyiq o‘tkazish, zo‘ravonlik qilish esa hech bir zamonda odamlarga ham, Xudoga ham xush kelmaydi. “Asrga tatigulik kun” romanida ayni haqiqat CHingizxon to‘g‘risidagi afsona asosida ochib byeriladi. “CHingizxonning oq buluti” afsonasining asosiy g‘oyasini shu belgilaydi. CHingizxon yuzboshi Yerdene va kashtachi Do‘g‘ulangni farzand ko‘rgani uchun o‘ldirtiradi. Dunyoga hukmdor bo‘lishni istagan xoqon bu ishni boshqalarni qo‘rqitib, itoatda tutib turish maqsadida qiladi. Bunday nohaqlikdan keyin esa doim tepasida suzib yuradigan bulut CHingizxonni tark etadi. Xoqon buni darhol payqab, ko‘k osmon mendan yuz o‘girdi deb qo‘rquvga tushadi. Uning bu holati haqida: “Xoqon qaltiragan kaftlarini peshonasiga soyabon qilib, xavotir va tashvish ichida ko‘k yuziga ko‘z solardi. Yo‘q-yo‘q, endi oq bulut na ortda, na oldinda, qayda qolgan, qayda to‘xtagan, nom-nishonsiz ko‘rinmasdi. Mana shunday hech kutilmaganda g‘oyib bo‘ldi. Uning boshi uzra soya solgan oq bulut. SHu g‘oyib bo‘lgancha qorasini ko‘rsatmay ketdi. Bulut xoqonni tark etdi” deyiladi. (O‘sha manba. 97-bet) Bu bulut CHingizxon ota-onasini qatl qildirgan etti kunlik chaqaloq bilan cho‘lda yolg‘iz qolgan cho‘ri ayolning boshi uzra suza boshlaydi. SHunda farzand ko‘rmagan kekxa kampirning siynasiga sut keladi. Bu g‘aroyib hodisa: “Kamoli hayrat ichida u emchagini yana bola og‘ziga soldi, keyin yana uni og‘zidan asta olib, yana sut baralla

oqayotganini ko‘rdi. Uning ko‘kragiga sut kelibdi! Endi uning butun a‘zoyi badaniga kuch-quvvat yoyilib kirayotganligini aniq his qildi.

–O, Xudoyim! – beixtiyor to‘lqinlanib ketib dedi cho‘ri Oltun. – Sut kelibdi menga! CHinakam sut! Eshityapsanmi, kichkintoyim, endi men senga ona bo‘ldim! Ohimiz osmonga etib bordi!..

Ro‘y byergan voqeadan lolu hayron Oltun jimib qoldi, vujudi qizib ketdi, peshonasiga tyer chiqdi. Poyonsiz yaydoq cho‘l ufqlariga ko‘z yugurtirib, u biron qimirlagan tirik jonni ko‘rmadi. Faqat quyosh ko‘kda nur sochar va boshi uzra yolg‘iz oq bulut aylanardi.

Og‘zi sutga to‘lib, to‘yib emgan bola ko‘zi uyquga toldi, cho‘rining yarim bukilgan qo‘lida qulaygina joylashib olgan vujudchasini emin qo‘yib yubordi, bo‘shashdi, bir maromda nafas oldi. Xotin bechora boshiga tushgan barcha ko‘rgilik-sho‘rishlarni unutib, yaqinginada qulog‘ini batang qilgan dovullarning qahrli suronidan qutulib, o‘zini asta-sekin o‘ngladi, ilgari hech bir tuymagan onalik – bola emizish hissiyotlari lazzatlariga g‘arq bo‘ldi. SHunda u yer, osmon, sut sharofat va saxovatga to‘liq yagona bir yaxlit narsa ekanligini allanechukdir sezdi...” deb tasvirlanadi. (O‘sha maba. 95 – 96-betlar.)

Ona farzand ko‘rganida vujudidan sut sizib chiqadi. Boshqa paytda har qancha uringanda ham bunday bo‘lmaydi. Yerda, suvda yashaydigan jonzotlar ham, odamlar ham sut emib ulg‘ayadi. Sut dunyoga kelgan go‘dakka hayot baxsh etadi. Boshqa hech bir narsa uning o‘rnini bosolmaydi. Bu ilohiy ne‘matda tirik vujudning yashab ulg‘ayishi uchun zarur barcha unsurlar mujassam. Ona farzandi emayotganida vujudida mislsiz lazzat his qiladi. Ana shu farog‘at onani bir umr farzandiga mehr rishtalari bilan bog‘laydi. Hech kim ona kabi farzandiga mehribon, g‘amxo‘r bo‘lolmaydi. Ona noqobil, uni ranjitadigan farzandini ham yaxshi ko‘radi, uni kechiravyeradi. Nayman ona o‘g‘liga mehri tufayli yolg‘iz o‘zi dushman manziliga yo‘l oladi. SHoxdor ona bug‘u ham ona bo‘lgani uchun begunoh bolalarni bag‘riga oladi. CHingiz Aytmatovning afsonalarni falsafiy talqin etishi ulardagi ona obrazining gavdalantirilishida yaqqol ko‘rinadi. “CHingizxonning oq buluti” da cho‘ri Oltun etti kunlik chaqaloq ochlikdan chinqirab yig‘laganida toqat qilolmay, begunoh go‘dakka:

“Sutim bo‘lsa, sen etimchaga allaqachon byermasmidim! CHapillatib emmasmiding! Ma, ol! O‘zing ko‘r, balki shundan keyin meni qiynashni bas qilarsan!” deb baqiradi. Siynasidan sut chiqib, go‘dak uni tamshanib emayotganda esa: ”Ohimiz osmonga etib bordi! Sen mening azob bilan topib olgan bolamsan!” deb behad quvonadi.

Adib shu tarzda inson dunyosining murakkabliklarini ko‘rsatadi. Nayman ona ham “O‘sha manqurt mening o‘g‘lim bo‘lib chiqmasdan boshqa bir baxti qaro gumroh bo‘lib chiqsin” deb iltijo qiladi. (Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar. – T.: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1989.- 117-bet.)

Adib barcha asarlarida inson dunyosiga turli rakurslardan qaraydi. U qissa, romanlarida o‘z manfaatini hamma narsadan ustun qo‘yish istagi kishilar tabiatiga chuqur singib ketgani, hayotdagi barcha muammolar aynan shundan kelib chiqishini ko‘rsatadi. CHunki har bir odam butun hayoti davomida o‘z manfaati va kamoloti sari intiladi. Lekin bu hech bir kishining qabihligini oqlash uchun asos bo‘lolmaydi. CHunki har qanday qabihlik jinoyatdir. “Tog‘lar qulayotgan zamon” (“Abadiy qalliq”) romanida tabiat ham odamlarning bir-biriga adovatidan aziyat chekishi ta’kidlanadi. Adibning so‘nggi asari bo‘lib qolgan mazkur romanda “Abadiy qalliq” afsonasi naql qilinadi. Afsonada sevishganlar hasadchilar fitnasi tufayli bir-biridan ayrilgani haqida so‘z ketadi. Fitnachilar to‘y kuni kelinni “sevgan yigiti bilan kechasi qochib ketdi” deb gap tarqatib, uni o‘g‘irlab ketishadi. Lekin daryodan o‘tishda fitnachilar halok bo‘lib, qiz omon qoladi. U to‘y o‘tgan joyga qaytganida kuyovning tog‘larga bosh olib ketganini eshitib, o‘sha tomonga yo‘l oladi. Kuyovni ham, kelinni ham hech kim topolmaydi. Kuyov tog‘larga ketishidan oldin odamlarga: “Butkul odam zotini qarg‘ayman! Odam bo‘lgandan ko‘ra hayvon bo‘lganim yaxshi... Dunyoda bironta odamni ko‘rgani ko‘zim yo‘q va bundan buyon meni hech kim ko‘rmaydi” deb aytadi. (Aytmatov CH. Tog‘lar qulayotgan zamon (“Abadiy qalliq”). – Toshkent: “VEKTOR-PRESS”, 2009. – 252 b. – 75-bet.) Afsonada odamlarning fitnasidan butun borliq dahshatga kelishi, quyosh ham fitnani sezib qolguday bo‘lsa, nomusdan yuzini yashirib, osmonga teskari qarashi ta’kidlanadi. Ovchi yigit va go‘zal qizni bir-birdan ayirgan xasadchilarning makri haqida : “Agar o‘sha fitnani daryo bilib qolganda edi, daryo ham teskari oqqan bo‘lardi. Bulutlar sezganda edi, bu yerdan to‘yni uzoqroq pok

dashtga olib ketish uchun jala yog‘dirgan bo‘lar edi” deyiladi. Ushbu afsona asar syujetini yaxlit birlashtirib turadi. Adib afsona bilan bog‘liq sahifalarda o‘zini azobl原因alamli o‘ylarni ifoda etadi.

“Oxirzamon nishonalari” romanida qahramonning okean ustida ikkita quyosh paydo bo‘lib, suvning chidab bo‘lmaydigan darajada qaynab ketganini tush ko‘rishi, bu falokatdan qutilish uchun kitlarning o‘tkir uchburchak hosil qilgan ufuqqa qarab suzishi, u qutirgan okeanda kitlar bilan yonma-yon suzib borarkan: “Okean qaynab ketadi va biz hammamiz halok nobud bo‘lamiz!” baqirishi bayon etiladi. “Kitlar – ochiq okeanlardagi radarlardir, ular koinotdan keladigan signallarni sezishadi, ehtimol, vulqonlarning otilishi yaqinlashganini xuddi o‘sha kitlar birinchi bo‘lib sezib olishadi va yerning ichki enyergiyasi siquvidan sassiz o‘kirishadi, lekin ular uchun, har qanday kemalar ham bas kela olmaydigan dahshatli po‘rtana va to‘fonlarga metindek bardoshli bu jonivorlar uchun eng dahshatlisi inson aqli etmaydigan, payqamaydigan holat, ya‘ni nosog‘ ijtimoiy muhitning, odamlar qilgan yovuzliklarning signallari ta‘sirida dunyoviy ruh muvozanatining buzilishi bo‘lsa kyerak. Aftidan, kitlar uchun eng dahshatlisi ana shu... Kitlar inson xulqidagi nopokliklarga, shafqatsiz va dahshatli yovuzliklarga chiday olmaydi... Qayerdadir bizning oramizda, muhitimizda o‘pirilish, emirilish, axloqiy buzilish ro‘y byeradi, yovuzlik va qo‘rqinchning ko‘rinmas radiatsiyasi o‘sha o‘pirilgan muhitdan dunyo bo‘ylab tarqaladi, dunyoviy adolat buziladi, o‘ylaymanki, shunday adolat bor narsa, hayot izdan chiqadi, shundan keyin kitlar bardosh byera olmaydi va junbushga kiradi, suzib kelib, o‘zini qirg‘oqqa otadi va o‘zini-o‘zi halok qiladi” deyiladi. (Aytmatov CH. Oxirzamon nishonalari – T.: Alishyer Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 392 b. – 61-62-betlar.) Qahramon tilidan aytilayotgan ayni so‘zlar aslida adibning azobli o‘ylari, uning dardi, iztirobi ekani aniq anglashiladi.

Odam qanday fikrlasa, u shu tarzda harakat qiladi. Kishining intilishi uning fikri, ichki o‘ylarga muvofiq kechadi. CHingizAytmatov ham qahramonlari obrazida ayni haqiqatni gavdalantiradi. “Oq kema” qissasida O‘rozqul, “Qiyomat” romanida Obyer Kaydalov, Grishanning ko‘nglida o‘zgalarga zug‘um o‘tkazish istagi hukmron bo‘lgani bois ular boshqalarga tazyiq o‘tkazishi, ayovsiz azoblashi ko‘rsatiladi. “Asrga tatigulik kun” romanida mustabid hukmdorlarning kechinmalari va harakat-amallari

CHingizxon obrazi orqali ochib byeriladi. Adib afsonalar pyersonajlari xatti-xarakatlarini ham ularning o'y-fikrlari, hayotga qarashlari asosida yoritadi. Nayman ona, uning o'g'li manqurt Jo'lomon obrazida ijodkorning ayni mahorati yorqin namoyon bo'ladi. Ayol muqaddas zot ekanligi Nayman ona, "CHingizxonning oq buluti" dagi kashtachi Do'g'ulang, cho'ri Oltun obrazida gavdalantiriladi. Nayman ona, Do'g'ulang farzandi uchun halok bo'ladi. CHo'ri Oltun go'dak uchun hayotini xavf-xatarga qo'yadi. Ularning kechinmalari xatti-harakatlarida faqat ayollarga xos fidoyilik, onalargagina xos mehr mavjlanadi. SHuning uchun ham ulug' mutafakkir adib Robindranat Thakur: "Ayollar ma'budalardir... Ayollar o'zlarini fido qilish uchun yaratilgan. Ular bolaga hayot bag'ishlaydilar, sirtidan hech qanday madad olmay turib, o'z tanlaridan taom chiqarib byeradilar" deydi. (Tagor R. Asarlar. Sakkiz tomlik. 3-tom. – T.: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1961. – 400 b. – 186-bet.) CHingiz Aytmatov ham asarlarida, xususan, ulardagi afsonalarda ayol-ona tabiatiga singdirilgan ana shu sir-sinoat to'g'risida so'z yuritadi.

Xalq og'zaki ijodi mislsiz ma'naviyat xazinasidir. CHunki maqol, qo'shiq, yertak, afsona, rivoyat, dostonlarda har bir xalqning turmush tajribasi, tarixi, orzu-umidlari, tafakkuri mujassamlashadi. Maqol, topishmoq, qo'shiq, afsona, rivoyatlarda hayotning muayyan haqiqatlari ifodalanadi. Ular turmush bilan bog'liq turli muammo, jumboqlarni anglash, idrok etishga imkon byeradi. Xalq og'zaki ijodi san'atning eng ajoyib namunalari singari kishilarning hissiyotiga ta'sir etib, aqlini oziqlantiradi. Maqol, qo'shiq, topishmoq, afsona rivoyatlar har qanday suhbat va muloqotga fayz kiritishi shundan dalolat byeradi. Ular roman, qissa, hikoyalarga ham favqulodda ta'sirchanlik bag'ishlaydi. CHingiz Aytmatov roman, qissalarida ham afsona, rivoyatlar shunday ahamiyat kasb etadi. Ularning barchasida ezgulik va yovuzlik o'rtasida murosasiz kurash ko'rsatiladi. Afsonalarda naql qilingan voqealar hayotiyligi bilan e'tiborni toradi. SHoxdor ona bug'u, u ulg'aytirgan bola va qizcha, Nayman ona, uning manqurt o'g'li Jo'lomon, Raymali og'a va Begimoy, Iso alayhissalom va Pontiy Pilat, CHingizxon, Yerdene va Do'g'ulang, cho'ri ayol Oltun, hasadgo'ylar fitnasi tufayli bir-biriga etisholmagan ovchi yigit va qiz obrazi juda ta'sirchan yaratilgan. Ularning boshidan kechganlari, xatti-harakatlari aniq bayon etilgani bois ushbu afsona, rivoyatlar xuddi hayot voqeligi kabi kishini o'yga toldiradi.

YOzuvchi asarlarida zamon va makon tasviri

Inson obrazi adabiyot asarlarida qahramonlarning muayyan zamon va makondagi xatti-harakati, o'y-kechinmalari, o'zaro munosabatlari orqali gavdalantiriladi. Insonning adabiy asardagi o'ziga xos in'ikosi, ramzi bo'lmish adabiy qahramonlarning qiyofasi, xaraktyeri, o'zaro munosabatlari ma'lum davrdagi muayyan joydagi kishilar to'g'risida tasavvur uyg'otadi. Yertak, dostonlar, yozma adabiyotdagi aksariyat asarlar zamon va ta'rif-tavsifi bilan boshlanib, so'ng qahramonlar nomi aytilib, ularning kechmish-kechirmishlari bayon qilinadi.

Adib asarlaridagi qahramonlar taqdiriga hech bir kitobxon befarq qaray olmaydi. Ularni, albatta, o'ziga yaqin oladi. Qahramonlarning quvonchi, qayg'usi, dardi, tashvishini chin dilidan his qiladi. Negaki ular o'zlarining kechmish-kechirmishlari, hayot muammolari to'g'risidagi ziddiyatli o'y-kechinmalari bilan qalbga kirib boradi va beixtiyor o'ylantirib qo'yadi. Adib har bir asarida davrning eng murakkab muammolarini ko'tarib chiqadi hamda hayotning haqqoniy manzarasini ko'rsatish orqali hammani o'ylantiradigan masalalarga e'tibor qaratadi. CHingiz Aytmatov hayot hodisalarini milliy va umuminsoniy qadryatlardan kelib chiqqan holda tahlil qiladi. Ularni olis o'tmish, hozirgi davr va kelajak bilan bog'laydi. Fan-texnika taraqqiyoti, iqtisodiy rivojlanish ta'sirida kishilarning hayotga qarashlari, o'zaro munosabatlari jiddiy tarzda o'zgarib borayotgani, afsuski, bu o'zgarish ijobiydan ko'ra salbiy tomonga qarab ketayotganligini ta'kidlaydi. Ana shu hodisani ko'rsatish uchun insonning tabiatga munosabati masalasini asarlari markaziga qo'yadi. "Oq kema", "Alvido, Gulsari!", "Sohil yoqalab chopayotgan olapar" singari qissalari, "Asrga tatigulik kun", "Qiyomat", "Oxir zamon belgilari", "Qulayotgan tog'lar" romanlari adibning zamon va makondagi o'zgarishlar jarayonini juda nozik ko'rsatishi, tabiatning har bir hodisasidan tyeran ma'no, hikmat topa olishi, jonzotlar hayotini juda chuqur bilishi, ular bilan odamlar o'rtasidagi bog'liqlikni g'oyat chuqur his qilishidan dalolat byeradi. CHingiz Aytmatov inson va tabiat vobastaligini mutafakkirona mushohada qiladi. Uning asarlari avvalo ayni jihati bilan jahondagi millionlab kishilarning muhabbatini qozonib keladi. Inson va tabiat to'g'risida salmoqli asarlar talaygina bo'lsa-da, qirg'iz adibining asarlari ular orasida xuddi tog'larning yuksak cho'qqilari kabi alohida ajralib turadi.

CHingiz Aytmatov ulug‘vor tog‘lar bag‘ridagi ovulda dunyoga kelgan. Dashtu dalalarning kengligini, musaffo havoni, zilol suvlarni simirib, tabiatning turfa o‘zgarishlarini ko‘rib, kuzatib ulg‘aygan. Borliqning har bir hodisasi, zamindagi har bir giyoh, jonzot mislsiz mo‘‘jiza ekani, ularning bag‘rida hayot jo‘sh urishi, tinimsiz harakat mavjudligi va kishilarga qaratilgan ko‘pdan-ko‘p belgi-ishora, alomatlar borligini chuqur his qilgan va asarlarida bu haqiqatni ko‘rsatishga intilgan. Yerga, quyoshga, bulutlarga (“Momo yer”), bug‘uga, baliqqa, dengizga (“Oq kema”), otga (“Alvido, Gulsari!”), murojaat qilib, ularga kishilarning quvonchi, dardi, tashvishini aytgan. Tuya, tulki, kalxat, it (“Asrga tatigulik kun”), bo‘ri, ot (“Qiyomat”), qoplon, qaldirg‘och (“Qulayotgan tog‘lar”)ni odamlar hayotini kuzatayotgan, ularning kundalik turmushiga aralashib, birga nafas olayotgan holatda ko‘rsatgan. Bu jihatdan hech bir ijodkorni CHingiz Aytmatov bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Uning asarlarida yer, dala, burgut, quyosh, oy, soy, tog‘- Tosh, ot, tuya, bo‘ri kabi jonzotlar xuddi odamlar kabi qahramonga aylanib harakat qiladi.

Kishining har qanday harakati, faoliyati bevosita uning shaxsiyatidan kelib chiqadi. SHoir, adibning asarlarida ham uning shaxsiyati aks etadi. CHunki ijodkor asarida ko‘rgan-kechirganlari, kuzatishlari, o‘y-mulohazalarini bayon etadi. Har qanday asarning markazida ijodkorning o‘zi turadi. U asarlarida turli qahramonlar qiyofasiga kiradi. CHingiz Aytmatov asarlari ham shunday deyishga asos byeradi. U tog‘lar, dashtu dalalarda yashamaganida, sevmaganida, jonzotlar hayotini kuzatib o‘rganmaganida “Alvido, Gulsari!”, “Qiyomat” yoki “Asrga tatigulik kun” kabi asarlarini yaratmasdi. “Somon yo‘li” singari asarlarni yozish uchun yerni, quyosh, oyni shunchaki ko‘rib turish kamlik qiladi. Buning uchun tuproqning nafas olishini, Oy va Quyosh zamindagi har bir narsaga ta‘sir ko‘rsatishi, yerdagi hayot, tiriklik aynan ularga bog‘liqligini qalbdan his qilish kyerak. CHingiz Aytmatov yer va osmon o‘rtasidagi bog‘liq to‘g‘risida mutafakkirona mushohada yuritadi. Inson hayoti havo, suv, tuproq, nurga bevosita bog‘liqligi, tabiatning har bir unsurida harakat mavjudligi, demak, ular ham xuddi odamlar kabi jonli ekanligi, hamma narsani sezishini ta‘kidlaydi. Adibning To‘lg‘anoy (“Somon yo‘li”), Tanaboy (“Alvido, Gulsari!”), Edigey (“Asrga tatigulik kun”), Bo‘ston (“Qiyomat”) kabi qahramonlari yer, tog‘- Toshdagi har bir giyoh, jonzotning tirikligini, hayotni his qilishi, yashash uchun

kurashini idrok etishadi. To'lg'anoy "Ona-Yerim, bugun mening sig'inadigan kunim... Yer, jon ato etgan Yer, bizni ko'tarib turgan Yer, sen bizga baxt byermasang, nega Yer atalgansan, biz nechun dunyoga kelganmiz?! Biz sening bolalaringmiz, Yer, tilakdosh bo'lg'in, orzu-istaklarimizga etkazgin!" (Aytmatov CH. Tanlangan asarlar. Ikki tomlik. T.2.–T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978.–392 b.–102-bet) deb murojaat qilib, u bilan dardlashadi. Eng yaqin kishilariga ham aytolmagan sirlarini aytadi. Adibning qahramonlari tabiatni, undagi boshqalar e'tibor qilmaydigan narsalar, jonzotlarni xuddi yaqin kishisi kabi ko'radi. "Oq kema" qissasi qahramoni bunday deydi: "Kechqurunlari, ishdan qo'l bo'shaganda, bobom menga yertaklar aytib byeradi. Bilaman, uydan tashqarida zim-ziyo, sovuq tun. Izg'irin izillab turibdi. Eng ulkan tog'lar ham bunday tunlarda vahimaga tushib, bir to'p bo'lib to'planishib, uyimiz oldiga – dyeraza ostiga yoruqqa yaqinroq kelib olishadi. Menga bu ham qo'rqinchli, ham sevinchli tuyuladi. Pahlavon bo'lganimdami, katta po'stin kiyardim-da, tashqariga chiqardim. Men u tog'larga bir ovoz bilan dyerdim: "Qo'rqmang, tog'lar! Men shu yerdaman. Mayli, izg'irin, qorong'u zulmat, dovul bo'lsin, men hech nimadan qo'rqmayman, sizlar ham qo'rqmanglar. Bir joyga g'uj bo'lib to'planmasdan joylaringda turavyeringlar!" Men keyin qor uyumlaridan yurib, daryo hatlab o'tib, o'rmonda paydo bo'lardim. Tunda o'rmon daraxtlar uchun juda vahimali, axir. Ular yolg'iz, bir so'z aytadigan jonzot yo'q. Sovuqda yalang'och daraxtlar muzlaydi, ularga bosh suqadigan joy qayda? Men esa o'rmonga borib, ularga aytarlik vahimali bo'lmaslik uchun har bir daraxtning tanasiga qo'lim bilan urib-urib qo'yardim. Ko'klamda ko'karmay qoladigan daraxtlar – bu o'sha qo'rqinchdan qotib qolgan daraxtlar bo'lsa kyerak" (O'sha manba. 224-bet). Inson hayoti tabiat bilan bevosita bog'liqligi shu tarzda tyeran tasvirlangan asarlarni mutolaa qilayotganda kishining tuyg'ulari beixtiyor tiniqlashib, mushohadalari o'z-o'zidan kengaya byeradi. O'shanda unga atrofidagi barcha narsa boshqacha ko'rinadi, avval e'tibor qilmagan narsalari ham allaqanday sirli, ma'noli tuyuladi. CHunki bu paytda kishi oddiy, jo'n narsalardan ham ta'sirlanadi. Oyoq ostidagi oddiy o't-o'lan, tikan ham unda ajib hissiyotlar uyg'otib, xayolida turli voqea-hodisalarni jonlantiradi.

CHingiz Aytmatov asarlarida koinotdagi ana shu mustahkam bog'lanishga e'tibor qaratiladi. Odamlar ta'qibi tufayli hech bir joyda yashashga imkoni qolmagan

bo‘ri Akbara osmondagi Oyga qarab uvillaydi va unda xuddi o‘ziga o‘xshaydigan bo‘ri Onani ko‘rib, unga: “Bu yoqqa tush, bo‘ri ona, yonimga tush, yolvoraman, qo‘shilishib yig‘laylik, qo‘shilishib nola qilaylik. O‘, yonimga tush, tusha qol, seni o‘zim tug‘ilgan yurtga boshlab borayin, bo‘rilarga yashash uchun joy qolmagan cho‘llarini ko‘rsatayin. O‘, tush, mana shu toshloq tog‘larga tush, bu yerlarda ham endi bizga joy yo‘q, bizga o‘zi hech qayda boshpana qolmadi, shekilli... Agar tushmaydigan bo‘lsang, yo bo‘ri ona unda men aftodani, bolalaridan judo Akbarangni o‘z yoningga ol. Sen bilan birga, mayli, Oyda kun kechirayin, Sen bilan birga vatanimiz – Yerni sog‘inib yig‘lashayin!” deb iltijo qiladi (Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar.–T.: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1989.–560 b.–508-bet). Haqiqatan hayvonlar ham xuddi odamlar singari o‘zining bolalarini boqib parvarishlaydi, yaxshi ko‘radi, aziyat chekkanida nola qilib, ko‘ziga yosh oladi. Qo‘ylar qo‘zichog‘ini, sigirlar buzoqchasini, tovuqlar jo‘jalarini yo‘qotib qo‘ysa, bezovta-besaranjom bo‘lib, ovozing boricha shovqin soladi. O‘sha paytda ularning ko‘zidan tinimsiz yosh oqadi. Bolalarini topgach, birdan tinchib, ovozi ham muloyimlashib, ko‘zi ham boshqacha bo‘lib qoladi. Hayvonlardagi bu kabi xususiyatlar ularda ham muayyan darajada ong borligini, o‘zining harakatini nazorat qilishini bildiradi. Boshqa jonzotlarda ham odamning kalla suyagi, umurtqasi ichidagi “miya”deb yuritiladigan “eng oliy matyeriya”ning mavjudligi ham shunday deyishga asos byeradi. Albatta, hayvonlarda ong yo‘q, nafs bor, degan qarash keng tarqalgan. Bu aqida aslida odam barcha hayvonlardan ustun, chunki u tabiatdagi mavjud narsalarni iste‘mol qilish bilan qanoatlanmay, ularga ishlov byerib, o‘z ehtiyojini muvofiqlashtiradi, degan fikrni ta’kidlash natijasida kelib chiqadi. Haqiqatan, odam go‘shni tuz sepib, suvda qaynatib yoki olovda pishirib eydi. U o‘simliklarni ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki saralab, tozalab, yuvib, so‘ng iste‘mol qiladi. Biror bir hayvon o‘zi iste‘mol qiladigan narsalarga bu tarzda “ishlov” byermaydi. Ammo bu odamdan boshqa jonzotlar ongsiz deyish uchun asos bo‘lolmaydi. Ma’lumki hech bir hayvon har qancha tashna bo‘lsa ham o‘zini quduqqa tashlamaydi yoki botqoq o‘rtasida, o‘pqonning ostida o‘sgan o‘tni eyishga intilmaydi. Aniqrog‘i, bundan o‘zini tiyadi. CHunki harakati o‘zi uchun halokatli ekanligini sezadi. Hayvonlarning bu kabi xususiyatlari ularda ham xuddi insonlardagi kabi his-tuyg‘u va muayyan darajada ong borligini bildiradi. Hayvonlarda

ong borligini e'tirof etishdan ko'ra, ularda instinktlar mavjud, jonzotlar shartli refleksi asosida yashaydi, degan qarash keng yoyilgan. Lekin jonzotlarning juft-juft yashashi, oilasi osoyishtaligi uchun kurashi, bir-biriga turli munosabati ularda ham odamlarga xos talaygina muhim xususiyatlar mavjudligidan dalolat beradi. Agar e'tibor qilinsa, hayvonlarning hayot tarzi muayyan jihatdan odamlarning turmushiga o'xshab ketadi. SHuning uchun ham CHingiz Aytmatov "Hayvonlar hayotida ham qiziq voqealar ko'p bo'ladi. Afsuski, hayvonlarga faqat hayvon sifatida qaraymiz, xolos. Ularning ichki dunyosini tushunishga harakat qilmaymiz" deydi (Aytmatov CH., SHoxonov M. CHo'qqida qolgan ovchining ohi-zori.—T.: "SHarq", 1998.—432 b.—276-bet.).

Jonzotlarning ob-havo o'zgarishlari, zilzila yoki biror noxush hodisa ro'y berishini oldindan sezishi xususida ko'p gapiriladi. Baliq, ari, qushlar, ot, itlarning ayni harakatlari badiiy asarlarda ham aks ettiriladi. Bu ham jonzotlarda odamlar hali anglab etmagan allaqanday sir borligi, ehtimol, bu ularni ongi bilan bog'liqligi to'g'risida o'ylantiradi. Jonzotlarning xatti-harakatlari, ayniqsa, o'zaro munosabatlari, bir-biriga oqibati, sadoqati, yashash uchun kurashi ularni "ongsiz maxluq" deyish adolatsizlik ekanini bildiradi. CHingiz Aytmatov asarlarida ot, tuya, bo'ri, kalxat, tulkini xuddi odamlar kabi kuzatib, mo'ljallab, muayyan maqsad asosida harakat qilib yashaydigan mavjudot sifatida ko'rsatadi. O'quvchi adib asarlaridagi ot Gulsari, Ona Bug'u, tuya Qoranor, bo'rilar Akbara va Toshchaynarni xuddi yaqin kishilari singari yaxshi ko'rib qoladi. Bu jonzotlarning xatti-harakatini diqqat bilan kuzatib, ularning kechinmalariga ishonadi. Jonzotlar ham xuddi odamlar kabi mavjudot ekanini his qilib, kishilarning borgan sari manfaatparast iste'molchi bo'lib borayotgani va tabiatga mislsiz zarar keltirayotgani to'g'risida beixtiyor o'ylab qoladi.

Akbara va Toshchaynar "Qiyomat" romanining asosiy qahramonidir. Avdiy Kallistratov asarning ikki qismida bosh qahramon sifatida ko'rinsa, Bo'ston uchinchi qismdagi voqealar markazida turadi. Akbara va Toshchaynarning kechmish-kechirmishlari esa "Qiyomat"ning uchala qismini yaxlit birlashtiradi. Bo'rilar hayoti naqli syujetning salmoqli qismini tashkil etish barobarida, romanning g'oyasi, muallifning maqsadini ochishda ham muhim o'rin tutadi. Adib davrning dolzarb ijtimoiy muammolari haqidagi o'zining dardli mushohadalarini, og'riqli o'ylarini, aynan Akbara va Toshchaynar qismati orqali ifodalaydi. Bo'rilar kechmishi tasviri

asarning eng ta'sirchan sahifalari sanaladi. Akbara va Toshchaynar obrazi romandagi boshqa qahramonlarga qaraganda ko'proq diqqatni jalb etadi. "Akbara va Toshchaynar to'g'risida yozishdan avval bo'rilar tabiatini, yurish-turishini, hayotini o'rgandim. – deydi CHingiz Aytmatov. – Ko'plab har xil kitoblarni o'qib chiqdim. Umuman, bo'rilar hayoti qat'iy intizomga bo'ysundirilgan. Qiziq hayot kechiradilar. Masalan, agar qish nihoyatda qattiq kelib, ochlik sillasini quritmasa, bo'rilar o'zlari yashaydigan hududdagi hayvonlarga hech qachon hujum qilmaydilar. Aksincha ular bu hududga begona bo'rilar yaqin yo'latmaydilar, o'z hududini himoya qiladilar. Bo'rilar gala-gala bo'lishib, tun bo'yi navbati bilan o'z hududini qo'riqlab chiqadilar: har-har joyga najas tashlab, chegarani belgilab boradilar. Ayniqsa, bo'ri bolalagan paytlari navbatchilik yanada kuchaytiriladi. Hududda begona bo'ri paydo bo'lgan zahoti uni quvlab yuboradilar. CHunki agar begona bo'ri birorta hayvonni yarador qilib qo'ysa, cho'pon o'shaning uchun mahalliy bo'rilar yoki yosh bo'rivachchalarni aybdor qilishi mumkin. Bo'rilar mantiq bo'yicha fikr yuritadilar" (Aytmatov CH., SHoxonov M. CHo'qqida qolgan ovchining ohi-zori.–T.: "SHarq" ,1998.–432 b.–265–266-betlar).

CHingiz Aytmatov "Alvido, Gulsari!" asarida Tanaboyga saman oti qadrdon kishisi kabi hamdardga aylanib qolganini hikoya qiladi. El-yurt manfaatini hamisha o'z manfaatidan ustun qo'yib yashagan kekxa Tanaboy Bekasov umri tugab borayotgan otiga qarab, o'zining o'tkazgan umrini ko'z o'ngidan bir-bir o'tkazadi va faqat Gulsari unga sadoqatli bo'lganini anglab, iztirob chekadi. O'zining shu otga bo'lakcha mehr qo'rganini, u eng yaxshi kishisi kabi qadrdoni bo'lganini o'ylab eziladi. O'g'li, kelinidan, atrofidagi boshqa kishilardan oqibat ko'rmagan qariya otiga qarab, u bilan bog'liq kechmishini xotirlab, goh taskin oladi, goh g'amga botadi. Tanaboyga oti Gulsari tilsiz bo'lsa-da, uning dilini tushunadiganday tuyuladi. SHuning uchun unga mehr qo'yadi.

CHingiz Aytmatov "Alvido, Gulsari!" qissasida ana shu haqiqatni san'atkorona mahorat bilan aks ettiradi. Asarning: "Tanaboy idoradan qosh-qovog'i osilib chiqqanida egarga zarb bilan o'tirib, jilovni siltab tortganida uning ko'nglidan nimalar kechayotganini yo'rg'a bilmasdi. Lekin u egasining ahvoli juda yomonligini sezardi. Garchand Tanaboy uni hech qachon urmagan bo'lsa ham, saman bunday paytlarda

egasidan cho‘chib turardi. Yo‘lda o‘sha juvonni ko‘rishi bilan xo‘jayini ancha engil tortib, ko‘ngli yumshashini, uni to‘xtatib, ayol bilan nimalar haqidadir sekin gaplashib turishini, juvonning qo‘llari esa Gulsarining yollarini tarab, bo‘ynini silab-siypashini ot bilardi. Hech bir odamning qo‘llari bunchalik muloyim emasdi. Bu qo‘llar yulduz qashqali huv o‘sha jiyron qunanning lablari singari yoqimli va yumshoq edi. Tanaboy egardan egilib, u bilan gaplashar, juvon bo‘lsa goh jilmayar, goh xo‘mrayar, nimadandir rozi bo‘lmas, boshini tebratar, ko‘zlari tez oqar daryoning tubidan oydinda ko‘rinib turuvchi toshlar kabi yaltirardi. Ketayotib u qayrilib qarar va yana boshini tebratar edi. SHundan so‘ng Tanaboy ot ustida o‘ychan ketadi. U jilovini yerkin qo‘yib yuborar, yo‘rg‘a ham o‘z yerkiga qarab, tuyoqlarini taqillatib bamaylixotir yurib borardi. Go‘yo egarda xo‘jayini yo‘qdek. Go‘yo ularning har biri o‘z holicha ketayotgandek. SHunda qo‘shiq ham o‘z-o‘zidan kela qolardi. Tanaboy ot tuyoqlarining bir maromdagi taqi-tuqi ostida allaqachonlar o‘tib ketgan odamlarning chekkan azob-uqubatlari haqida, so‘zlarni aniq talaffuz etmay, sekin xirgoyi qilib borardi. Ot esa mashqini olgan yurish bilan uni daryo ortiga, yilqilar tomonga olib ketardi. Gulsari xo‘jayinining kayfiyati shunday chog‘ bo‘lishini sevar, bu juvonni ham o‘zicha yaxshi ko‘rardi. U juvonni qaddi-qomatidan, qadam tashlashidan tanirdi, hatto, undan tarqaluvchi notanish o‘tning qandaydir g‘alati hidini sezgirlik bilan payqab olardi. Bu – qalampirmunchoq edi. U qalampirmunchoqdan marjon taqib yurardi” (Aytmatov CH. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. 1-jild–T.: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1978.–408 b.–271–272-betlar) kabi o‘rinlari kishini hayajonga soladi.

CHingiz Aytmatov asarlarida jonzotlarning hamma ham e‘tibor byeravyermaydigan bu kabi hissiyotlari, ularning sezuvchanligi nozik idrok etib ko‘rsatiladi. Adib nafaqat hayvonlar, balki borliqning ko‘z ham, quloq ham ilg‘ay olmaydigan, faqat ruhgina seza oladigan tebranishlariga e‘tibor qaratadi. “Asrga tatigulik kun”, “Qiyomat” yoki “Somon yo‘li”, “Oq kema” asarlarni ishtiyoq bilan mutolaa qilgan o‘quvchi bunga, albatta, ishonch hosil qiladi. Bu asarlarda tevarakatrofdagi barcha narsa-hodisa bir-biri bilan zanjir halqalari singari tutash ekanligi, odamlar jonzotlarni ko‘rib kuzatgani singari, hayvonlar, qushlar ham kishilarning xatti-harakatiga befarq emasligiga e‘tibor qaratiladi. “Asrga tatigulik kun” romanida bir kunda bo‘lib o‘tgan voqealar yoritiladi. Asarda Kazangapni dafn etish marosimi

naql qilinadi. Keksa temiryo‘lchining o‘limi bilan bog‘liq marosimdagi barcha xatti-harakatlarni kalxat osmondan kuzatib boradi. Adib nafaqat odamlar, balki osmondagi qushlar o‘zlari guvoh hodisalarga muayyan munosabatda bo‘lishini: “Kalxat navbatdagi kuzatuv parvozida tag‘in Mallaqumdichop jarligi tepasida paydo bo‘ldi. Odamlar hamon o‘z ishlari bilan band, belkuraklarda yer qazishardi. Ekskvator bo‘lsa, katta tuproq uyumini qazib chiqargan, endi cho‘michini handaqlarning chuqur yerigacha cho‘zib, so‘nggi tuproq qoldiqlarini olayotgandi. Oxiri, tarillashini sekinlatdi-da, bir chetga chiqdi, odamlar bo‘lsa, handaqlarning tubiga tushib olib, yana qo‘shimcha nimanidir kavlay boshladilar. Tuya shu o‘rnida turar, ammo malla it ko‘rinmasdi: qayoqqa ketishi mumkin? Kalxat yaqinlab uchib, jarlik tepasida ohista aylandi, boshini goh o‘ngga, goh chapga burib qaradi, nihoyat, malla itning tirkilma arava ostida, shundoqqina g‘ildiraklarining yonginasida cho‘zilib yotganini ko‘rdi. U dam olayotganga o‘xshaydi, balki mudrayotgandir? Kalxat bilan uning nima ishi bor? Kalxat ustidan kun bo‘yi necha bor aylanib uchib o‘tdi, u bo‘lsa biror marta boshini ko‘tarib osmonga qaramadi ham. Hatto, yumronqoziq ham tik turib olib, biror xavf-xatar yo‘qmikin, degandek tevarak- atrofga sinchkov qarab olganidan so‘ng osmonga bir qarab oldi. It bo‘lsa, odamlar orasida yashashga o‘rganganligidanmi, hech nimadan xavotirlanmaydi ham, tashvishi ham yo‘q. Kyerilib yotganiga qaramaysanmi! Kalxat unga bir soniya hasad bilan qaradi-da, “Mana senga!” degandek dumi ostidan pirt etkazib oq-ko‘kish patalog‘ini otdi va engil parvoz qilavyerdi. Nimadir osmondan Edigey Bo‘ronning engiga tap etib kelib tushdi. Qarasa, qushning axlati ekan. Bu qayoqdan tushdi? Edigey engini qoqib tashladi-da, boshini ko‘tarib osmonga qaradi. “YAna o‘sha oqquyruq, o‘shaning o‘zi. Boyadan byeri tepadan ketmay uchib yuribdi. Bu nimaning alomati bo‘lsaykin? Unga qanday mazza-ya! Havoda qanot sirpab suzib yuribdi” (Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar.–T.: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1989. –560 b.–271-bet) deb tasvirlaydi. “Qiyomat” romanida ham, “Somon yo‘li”, “Oq kema”, “Alvido, Gulsari!” qissalarida ham borliqdagi har bir hodisa, tabiatdagi har o‘zgarish kishilarni yashash uchun kurash va hayotning ma’nosi haqida mushohada yuritishga da’vat etishi ta’kidlanadi. Avdiy, Bo‘ston (“Qiyomat”), Edigey, Kazangap, Abutolib, Nayman Ona (“Asrga tatigulik kun”), To‘lg‘anoy, (“Somon yo‘li”), Bola, Mo‘min chol (“Oq kema”), Tanaboy (“Alvido, Gulsari!”) kabi

qahramonlar obrazida qalbiga ezgulik hissini singdirgan kishilar shu haqiqatni anglashi ko'rsatiladi. Ular o'zlarini tabiatning ajralmas zarrasi ekanligini ichki bir tuyg'u bilan his qilishadi, turmush tashvishlari, taqdirning sinov-to'siqlaridan toliqqan paytlarida tabiatning ulug'vorligiga qarab, taskin-tasalli olishadi. Undagi mavjudotlarni e'zozlashadi. Tabiat ham maqsadi ezgu kishilarning sabr-toqatini sinovdan o'tkazadi. Adibning qahramonlari tabiat sinovlarida matonat ko'rsatishadi. Edigeyning boshqorong'i xotiniga mekre balig'ini olib kelgani voqeasi bunga misol bo'la oladi. Edigey noyob mekre balig'ini tutish uchun dengizning ichkarisiga borganida dovul boshlanadi. Suv yuzi oppoq ko'piklanib, dengiz bamisoli qaynab toshadigandek chayqaladi. Edigey sovuqdan titrab qaqshasa-da, xotining xohishini ado etishga tirishadi. Baliqqa yolboradi, dengizga iltijo qiladi. Sidqi dildan nola qilgani, izg'irin sovuqqa dosh byergani uchun dahshatli dovul paytida uning qarmog'iga baliq ilinadi va Edigey sohilga sog'-salomat etib keladi. Asarning ayni o'rinlarini o'qiyotganda kishi: "Edigeyning ahvoli qanday kecharkan, xotiniga mekre balig'ini olib borarmikan? Xotini yerining tortgan azoblarini his etarmikan? Ukkubola baliqni nima qilarkan?" deb o'ylab hayajonlanavyeradi. Dengiz o'rtasida dovulda qolib, sovuqdan titrab-qaqshagan Edigeyning baliqqa: "Seni pishirib eyish uchun tutayotganim yo'q... Tushunasanmi, birinchi farzandimiz tug'iladi. Kuni-kecha sen tushiga kiribsan, o'shandan byeri u oromu qarorini yo'qotgan, buni menga ataylab aytmasa-da, bilib turibman. Nega shunday ekanini senga tushuntirolmayman, lekin xotini seni qo'liga olib ko'rmog'i lozim. Senga so'z byerib aytamanki, shundan keyin darhol dengizga qo'yib yuboraman... Sen ham bizning holimizni tushungin. Xotini seni o'ngida ham juda-juda ko'rgisi bor. U senga qo'l tegizib ko'rmoqchi, seni ushlab, silab-siypab, qandayligingni sezmoqchi, oltin mekre. Baliqman, bularga nima aloqam bor, deb o'ylama. Sen baliq bo'lsang ham, u negadir singlisini sog'inganday, inisini sog'inganday sog'inib yurib, farzand tug'ilguncha seni ko'rgisi bor. Qornidagi bola ham mamnun bo'ladi. Hamma gap ana shunda. Oltin mekre, yaxshiligingni ayama... Ta'mini uzoqdan sezgin, deb bir oz hidlangan go'sht qo'rganman... Agar seni aldamoqchi bo'lib, yaltiroq temir baliqchani qo'yganimda, birinchi navbatda, o'shanga intilarding, lekin bu men uchun vijdon yuzasidan bo'lmas edi. Sen uni yutishga yutarding-u, biroq suvga qo'yib yuborganimdan keyin ichingda temir bilan qanday

yasharding?.. Tashvish tortma, men katta sanoch olib kelganman. Sanochni suv bilan to'ldiraman, sen vaqtincha o'sha yerda yotasan, keyin dengizingga qo'yib yuboraman, suzib ketasan... To'lqinlar kuchayib, shamol avjiga chiqayotganini nahot sezmayotgan bo'lsang, bolamning otasiz etim bo'lib tug'ilishini xohlaysanmi? YAxshilab o'ylab ko'r-da, menga yordam byer..." (Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar.—T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989. —560 b.—199–200-betlar) deya iltijo qilishi yaralangan qushning chinqirig'i singari qalbni teshib o'tadi. Boshqorong'i Ukkibolaning "boshi oltin, quyrug'i oltin, orqasidagi kemirchak taroqlari-yu suzgich qanotlari oltin, dengiz hidi kelib turgan" mekre balig'ini ikki qo'llab ko'tarib, ko'ksiga bosishi va "Ma, Edigey minnatdorman, juda minnatdorman. Murodinga etdim. Uni tezroq suvga qo'yib yubor!" deyishi kishini mamnun qiladi. Adib inson ko'zga ko'rinmas ilohiy rishtalar orqali tabiat bilan bevosita bog'langani, odamzodning hayoti nafaqat yon-vyeridagi, balki dengiz tubidagi, sahro, tog'lar bag'ridagi mavjudotlar bilan ham tutashtirib qo'yilgani, shuning uchun koinotdagi har bir narsaga ehtirom bilan avaylab munosabatda bo'lish zarurligini shu tarzda ta'kidlaydi.

Faqat shaxsiy manafaatini o'ylaydigan, o'z maishati yo'lida insonlikka nomunosib turli pastkashliklardan tap tortmaydiganlar tabiatga ham yovuzlik qiladi. CHingiz Aytmatov ana shunday kishilarning fojiasini, ularning qabihliklari boshqalarga qanchalik aziyat etkazishini Edigey, Tanaboy, Bo'ston, Avdiy singari qahramonlari chekkan uqubat, iztiroblarda aks ettiradi. Adibning jahon adabiyoti sahifasiga mangu muhrlanib qoladigan bu ajoyib qahramonlarining eng yuksak fazilati avvalo ularning o'z so'zi ustidan chiqishga intilishida ko'rinadi. Tanaboy, Bola, Mo'min chol, Edigey, Bo'ston, Avdiy jonzotlarga mehr bilan qaraydi. Ular tabiat bilan o'zlari o'rtasidagi mushtaraklik borligini ichki tuyg'u bilan his qilishadi. Tanaboy odamlarga aytolmagan dardlar otiga, To'lg'anoy o'zi o'sib ulg'aygan, mehnat qilgan dalasiga, Mo'min chol va Bola Ona Bug'uga, Edigey tuyasi Qoranorga aytadi. "Qiyomat" romani qahramoni Avdiy Kallistratov "Inson qudrati o'zining eng yuksak nuqtasiga etgan, sanoat hukmron kuchga aylangan davrda odamlar o'zlarining Xudoga bo'lgan munosabatini aniqlab, bilib olishi kyerak" deydi. SHu fikri uchun uni diniy seminariyadan haydashadi. CHyerkov uni "murtad" deb e'lon qiladi. Avdiy uysiz-joysiz, ishsiz sargardon qolsa-da, alamzadaga aylanmaydi. U giyohvandlikka giriftor

bo'lganlarni bu fojiali yo'ldan qaytarmoqchi, ularni yangi hayotga qaytarmoqchi bo'ladi. Mo'yinqumdagi sayg'oqlarni vahshiylarcha qirg'in qilayotganlardan bu xunrezlikni darhol to'xtatishni so'raydi. Ovchilarga: "Har birimiz Xudoni, Olloh Karimni o'ylaylik, Uning beadam rahm-shafqatidan umidvor bo'laylik, tirik tabiatga etkazgan ziyon-zahmatimiz uchun, qilgan gunohlarimiz uchun Undan mag'firat tilaylik, inchunun, chin dildan tavba-tazarru qilibgina marhamatiga etishmoq mumkin"(Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar.—T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989. —560 b.— 452-bet) deb yalinib yolvoradi. Ammo qalbi tosh qotib, rahm-shafqatni unutgan ovchilar Avdiyni kaltaklab azoblashadi. Ular sayg'oqlarni qirgani kamday, bu yo'ldan qaytarmoqchi bo'lgan Avdiyni bo'ri ini oldidagi saksovul shoxlariga osib qo'yishganidan mamnun holda, aroq ichib, bayram qilishadi. Odamlardan oqibat ko'rmagan Avdiy savqitabiiy tarzda Akbara va Toshchaynarning yaqinlashayotganini aniq his qiladi va "Meni qutqar, bo'rijon!" deydi. Adib qalbi ezgulikk to'laligidan yovuzlikka qarshi chiqqan ajoyib insonning "bo'g'zidan chiqqan oxirgi so'zi shu edi" deb ta'kidlaydi. Bolalaridan ayrilgan, inidan mahrum bo'lib, sarson-sargardonlikdan alamzadaga aylangan yirtqich bo'ri ham qo'l-oyog'i bog'langan, majruh Avdiyga hech bir aziyat etkazmaydi. YOvvoyi yirtqichlar ham ezgulikka intilgan, qalbi toza odamlarni avaylaydi. Bu jihatdan ular, hatto, ibrat olishga arziydi, deydi. Akbaraning Avdiy va Bo'stonning o'g'li Kenjeshga munosabatida ana shu g'aroyib jumboqni gavdalandiradi. Ayni o'rinlar asarning eng dramatik sahnalari sanaladi. CHunki bolasidan, juftidan, inidan judo bo'lib, "Qashqirlar ilohasi Bo'ri Onaga nola qilib, akkillab, uvlab, badbaxt toleidan to'xtovsiz arz etib, ilohadan o'zini Oyga olib ketishini, odamlar yo'q joyga olib ketishini yolvorib so'rab yurgan" Akbaraning jo'jalar orqasidan do'mbillab chopib yurgan kichkintoy Kenjeshga duch kelgan paytdagi holati: "Odam siyoqi demasa, u o'z bolalarining baayni o'zginasi. Bolakay ushbu kattakon itning boshini silamoqchi bo'lib, qo'lini cho'zganida, Akbaraning alamdanda o'rtangan yuragi patirilab ketdi. U bolakay oldiga kelib, uning yuzini yaladi. Kichkina uning yerkalashidan xursand bo'lib, qiqir-qiqir kuldi-da, bo'rining bo'ynidan quchdi. Ana shunda Akbara tamomila iyib ketdi, bola oyog'i tagiga cho'zildi, u bilan o'ynasha boshladi — unga juda ham emdirgisi keldi, lekin bolakay emish o'rniga, uning ustiga chiqib oldi. Keyin sakrab tushib, orqasidan

yergashtirib chaqirishga tushdi: “YUr! YUr!” deb qichqiradi u qiqirlab maza qilib kulgancha. Ammo Akbara nari qadam tashlashga yuragi betlamas, u yoqda odamlar bor edi. Bo‘ri o‘rnidan qimirlamay, ma’yus ko‘zlari bilan bolaga tyermulib yotar, shunda bola yana orqasiga qaytib, uning boshini silab-silab qo‘yar, Akbara esa uni yalab-yulqar, bu bolaga benihoya xush yoqardi. Bo‘ri yuragida yig‘ilib qolgan barcha mehrini unga to‘kib solmoqchi, uning bola hidlarini ko‘ksini to‘ldirib-to‘ldirib iskamoqchi edi. Bu bola mening qoya tagidagi uyamda yashasa, qanday soz bo‘lardiya, degan o‘y o‘tdi bo‘rining kallasidan. SHunda bo‘ri bolaning nozik bo‘ynini tirnab qo‘ymaslik uchun ohista uning kamzuli yoqasidan tishladi-da, keskin bir harakat bilan yoli ustiga otdi – bo‘rilar suruv ichidan qo‘zilarni shunday yo‘l bildan olib qochadilar. Bolakay xuddi yaralangan quyon singari qisqa chinqirdi”,(Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar.–T.: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1989. –560 b.–542–543-betlar) deb tasvirlanadi.

CHingiz Aytmatov asarlarida voqelikni ana shunday san’atkorona mahorat bilan gavdalantiradi. O‘quvchi hodisalarni xuddi ko‘z oldida ro‘y byerayotgandek tasavvur qiladi. Adib voqealar jarayonini xuddi rassom kabi chizib ko‘rsatish bilan kifoyalanmasdan ularning mohiyatini ochib, sabablarini ham tahlil qiladi. Mehirsizlik, aldamchilik odamlar o‘rtasidagi qadrdonlik, oqibatga putur etkazishi, shafqatsizlik yanada battarroq shafqatsizlikni keltirib chiqarishini ta’kidlaydi. Ammo bu haqiqatni to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, qahramonlarining o‘zaro munosabatini ko‘rsatish asosida ifodalaydi. Odamzodning tabiati g‘oyat o‘zgaruvchanligi, shu bois u o‘zini anglolmasligi, ro‘y byeradigan ko‘ngilsizlik, kulfatlardan darak byerib, ko‘ngilda lahzalar ichida namoyon bo‘lib so‘nadigan belgi-alomatlarga u ko‘pincha e’tibor byermasligiga ishora qiladi. Adib asarlarida faylasuf insonshunos, sinchkov tabiatshunos sifatida hayot hodisalarini tahlil etadi. U kishilaring ichki kechinmalarini, jonzotlarning hayot tarzi va xatti-harakatini tasvirlashda benazir so‘z san’atkoriga aylanadi. “Oq kema”da O‘rozqul, “Qiyomat”da Grishan singari giyohvandlar, Obyer Kandalov kabi aroqxo‘rlarning shafqatsizliklarini gavdalantirish orqali kishilar yomon tarbiya ta’sirida xuddi yirtqichlar kabi vahshiyga aylanishini, bo‘ri, kalxat (“Qiyomat”), qor qoplani (“Qulayotgan tog‘lar”) kabi jonzotlar faqat qorin to‘yg‘azish va hayotini saqlash uchungina odamlarga yoki boshqa hayvonlarga tashlansa ham, bu

ishidan shodmon bo'lib kulmasligi, bunday paytda ularda, hatto, hech qanday xursandchilik alomati sezilmasligi, ammo ayrim odamlar kimki ularni yovuzlikdan qaytarmoqchi bo'lsa, uning qo'l-oyog'ini bog'lab, vahshiyona azoblab, bayram qilib, xursand bo'lishini ko'rsatadi. Jonzotlar nafaqat hamjinslarini, balki odamlarni ham aniq tanishini Akbaraning hayot shomi so'nib borayotgan Avdiyga munosabati orqali gavdalantiradi. Asarning: "Akbara yerga qapishdi, hamla qilishga hozirlandi. Uning ro'parasida barcha maxluqlar ichra eng dahshatlisi, ularning boshiga qancha kulfatlarni solgan katta dushman turardi. Akbara qahr bilan o'zini andak orqaga odi. U shiddat bilan sakramoqchi, odamning bo'g'ziga o'tkir tishlarini botirmoqchi edi. SHunda oxirgi damda bo'ri bu odamni tanidi. Lekin qachon, qayerda ko'rgan edi uni? E, bu o'sha g'alati odam-ku, yozda nashapoyaga borganlarida duch kelgan, bolalari bilan yerkalashib o'ynashmoqchi bo'lgan, Akbara hamla qilib sakragan va uni ayab ustidan oshib nari o'tgan. O'shanda u qo'rqib ketgan, yerga o'tirib qolgan, yuzini qo'lari bilan byerkitib olgan. Akbara uning hayrat va qo'rqinchdan katta-katta ochilgan ko'zlarini esladi. SHillingpocha bo'lib, cho'lga taraqaylab qochgandi o'shanda... Mana endi, o'sha kimsa pastak saksovuлда qanotlari tarvaqaylagan qush kabi g'alati osilib turibdi. U tirikmi, o'likmi, bo'ri bilolmadi. Odam qimirlamas, hech qanday sas chiqarmas, boshi yon tomonga qiyshayib tushgan, og'zining bir chekkasidan qon sizib oqardi. Toshchaynar odamga tashlanmoqchi edi, Akbara uni nari itardi. U odamga yaqinlashib, uning yuziga tikilib qaradi va ohista uvlab yubordi, halok bo'lgan bolalari yodiga tushdi. Hayot esa Mo'yinqumda to's-to'polon, abgor bo'ldi. Kimga yig'lasin, kimga arz qilsin, axir? Bu odam unga hech yordam byerolmaydi. Uning hayot shami so'nib boryapti, lekin hali joni butkul chiqmagan edi. Odam shishib ketgan qovoqlarini bazo'r ko'tardi va sekin uv tortayotgan bo'riga qarab pichirladi:

– Keldingmi... So'ng uning boshi shilq etib tushdi. Bu uning oxirgi so'zi edi” (Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar.–T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989. –560 b – 459-bet) kabi o'rinlarni o'qiyotganda kishining yirtqichlar to'g'risidagi tasavvuri butunlay o'zgarib, ona bo'ri Akbarani xuddi yaqin kishisi kabi yaxshi ko'rib qoladi. Bolalaridan, juftidan ayrilib, manzil-makonsiz qolgan bo'rining nochor ahvoliga har bir odam dil-dilidan achinadi. Uning ko'ngil tubidan hamdardlik hissi qalqib chiqadi. Hayot hodisalari yuksak san'atkorona mahorat bilan tasvirlangan

asarlargina shunday ezgu hissiyotlar uygʻotadi. Ularda ijodkorning hodisalarni yuragidan oʻtkazib, nurlantirib tasvirlayotgani yaqqol bilinib turadi. CHingiz Aytmatov voqeani shunchaki bayon etmaydi, balki jarayonni chizish orqali ularning mohiyatini ochib, inson hayoti butun borliq bilan uzviy bogʻliqligini koʻrsatadi. Adib hamma ham anglayvermaydigan ana shu haqiqatni sanʼatkorona gavdalantirgani uchun uning inson va tabiat haqidagi mulohazalari tyeran hikmat kabi kishilarning qalbini toʻlqinlantirib, ularning ongu shuurini nur kabi yoritadi. Hayotning maʼnosini anglashga intiladigan, oʻtgan umri, kechayotgan kunlari toʻgʻrisida mushohada yuritadigan odamlarning qalbi va ruhi bundan cheksiz lazzat oladi. Ular tabiatning har bir hodisasida cheksiz hikmat mavjudligi, jonzotlar odamlar sezmaydigan oʻzgarishlarni oldindan payqashdan hayratga tushib, YAratuvchining mislsiz qudratini, U borliqdagi barcha narsalarni bir-biri bilan mustahkam bogʻlab qoʻyganini his qilishadi. CHunki hayotdagi barcha oʻzgarishlar qandaydir sabab bilan yuzaga keladi. Dafʼatan roʻy byerganday, bir-biriga aloqasi yoʻqday koʻringan voqealar ham aslida kishining oʻtmishi, koʻrgan-kechirganlari, oʻy-kechinmalari bilan bogʻliq holda paydo boʻladi. Afsuski bu uzviylik keyinchalik seziladi. CHingiz Aytmatov Kazangapni dafn etishga borayotgan Edigeyning kechinmalarida inson tabiatining ana shu murakkabligini, u tevarak-atrofidagi barcha hodisalar bilan koʻzga koʻrinmas mustahkam rishtalar orqali bogʻlab qoʻyilganini, odam xayol-tasavvuri orqali oʻzining oʻtmishi, ajdodlarining olis tarixi bilan kutilmaganda soniyalar ichida bogʻlanishini va avval anglamagan haqiqatlarini dafʼatan idrok etishini gavdalantiradi.

”Asrga tatigulik kun” romani syujetida Edigeyning bir kun ichida koʻnglidan kechgan oʻtmish xotiralari asosiy oʻrin tutadi. U tuyasi Qoranorga qarab, hayotining quvonchli damlarini, uqubatli yillarni eslaydi. “Alvido, Gulsari!” qissasi qahramoni keksa Tanaboy qarib, soʻnggi nafasini olayotgan saman otining oldida oʻtirib, oʻtgan umrini oʻylaydi. Hayotdan maʼno axtargan bu oddiy odam faylasuf-mutafakkir boʻlib koʻrinadi. “Somon yoʻli” qissasi qahramoni Toʻlgʻanoy ham shunday taassurot qoldiradi. CHunki ular davrning murakkab ijtimoiy-siyosiy, maʼnaviy-axloqiy muammolari, inson taqdiri turfa xil toʻsiq, chigalliklarga toʻlaligi toʻgʻrisida, kishilararo munosabatlar hamisha ziddiyatli kechishi, payti kelib, har bir odam oʻzining qilgan ishlariga oʻzi javob byerishiga toʻgʻri kelishi, oʻshanda azoblanib,

afsus-nadomat chekishi haqida mushohada yuritishadi. CHingiz Aytmatov har bir odam, u cho‘ponmi, dehqonmi, temir yo‘l ishchisimi, kim ekanligidan qat’i nazar, jumboq, sir ekani, biror o‘quv yurtini bitirmagan, institut, univversitetda tahsil olmaganlar ham ijtimoiy turmush to‘g‘risida chuqur mulohaza yuritishi, ularning dilida ham mutafakkirona mushohadalar mavjudligi, shunday ekan, faqat hukmdorlar, amaldorlar, magnat, oligarxlar, qator-qator qasrlari, do‘konlari bor boylar emas, har bir kishi yuksak ehtiromga loyiqligi, hayotni aynan halol, mehnatkash kishilar tutib turishini ta’kidlaydi. “Asrga tatigulik kun” romanining so‘z boshisida Edigeyning hayoti o‘z davri bilan payvand bo‘lib ketganini qayd qiladi. O‘quvchi adibning Tanaboy, To‘lg‘anoy, Bo‘ston singari qahramonlari ham o‘z zamonasining farzandi ekani, ularning tarjimai holi davr bilan chambarchas tutashib ketganini his qiladi. Inson hayotining mohiyati esa uning o‘z davriga munosabati, uning to‘g‘risida mushohada yuritishi va ezgulikka intilishida namoyon bo‘ladi.

Adib oddiy odamlar ham tevarak-atrofdagi hodisalarga beparvo, loqayd emasligi, ular har bir narsani sinchkovlik bilan kuzatishi, tabiat hodisalari va jonzotlar hayotidagi o‘zgarishlarni yaxshi bilishini Tanaboyning saman otiga, Edigeyning haybatli tuyasiga munosabatida ko‘rsatadi. Tanaboy Gulsarini, Edigey Qoranorni avaylaydi. Bu tilsiz jonzotlar ham sohiblarining dilini, xohish-istaklarini savqitabiiy his qilib, itoat etishadi. “Asrga tatigulik kun” romanining: “Tuyani jabduqlash kyerak edi. Edigey shunga ovora bo‘lib, o‘zini engil his qildi va tuyasiga zavq bilan qarab qo‘ydi. Tuyasi qurmag‘ur, o‘ziyam bahaybat va kelishimli edi. Garchi Edigey bo‘ychan bo‘lsa ham, tuyasining boshiga qo‘li etmasdi. U tuyaning bo‘yniga osilib olgancha ovoz solib, qamchi dastasi bilan qadoq bosib ketgan tizzalariga sekin urdi-da, oxiri uni cho‘ktirdi. Tuya bo‘kirib qarshilik ko‘rsatsa ham, baribir egasining amriga bo‘ysundi. Oyoqlarini bukib, yerga cho‘kkach, Edigey unga jabduq ura boshladi. Tuyani rosmana jabduqlash ham imorat qurish singari o‘ziga xos san‘at. Jabduq har safar yangitdan uriladi. Hadisini olmagan kishi buning uddasidan chiqolmaydi. YAna buning ustiga, ancha-muncha kuch sarflashga to‘g‘ri keladi. Ayniqsa, Qoranorga o‘xshash haybatli tuyalarni aytmaysizmi? “Qoranor” deb uni bejiz aytishmaydi. Jingalak yungdor kallasi qop-qora, bo‘yin ostidan tizzasigacha osilib tushgan qalin va dag‘al yollari – bu nortuyanining asosiy bezagi hisoblanadi. Minora singari yuqoriga

ko‘tarilib turgan egiluvchan qo‘sh o‘rkachining cho‘qqisi qop-qora, va nihoyat kaltagina dumchasining uchi ham qop-qora. Qolgan hamma qismi – ustki labi, to‘shi, yon tomonlari, oyoqlari, qorni aksincha qoramtir tusda, och kashtan rangda edi” (Aytmatorov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar.–T.: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1989. –560 b – 30–31-betlar) kabi o‘rinlari hayotning ayni jonli manzarasi kabi beixtiyor kishini mamnun qiladi. Adibning voqelikni juda chuqur o‘rgangani va uni san‘atkorona ifodalagani seziladi. So‘zning benihoya katta ta’sir kuchiga ega ekanligi asarlarning xuddi shunday nuqtalarida yaqqol bilinadi. Romanda tuyaning qish chillasida qoni ko‘pirib, quturishi bilan bog‘liq voqealar ham ta’sirchan tasvirlanadi. Edigeyning Qoranorga mehr qo‘yib qolgani, bo‘taloqligida unga qish paytlarida qorin ostidan qadab qo‘yadigan tugmachalari bor issiqqina yopqich tikib kiydirgani ta’kidlanadi. Edigeyning tuyasiga bu qadar bog‘lanib qolgani ularning emikdosh ekanligi bilan bog‘liqligi qayd qilinadi. Bu xususda: “Kayfi chog‘ bo‘lib turgan paytlari Edigey bo‘taloqning bo‘ynidan quchoqlab, yerkalatib bunday deb hazillashardi:

– Ikkalamiz emikdosh, og‘a-inimiz. Oqboshning sutini emib, sen qanaqa katta bo‘lib ketding, men bo‘lsam kontuziya balosidan qutuldim chog‘i. Xudoyo xudovando, bir umrga qutulganim rost bo‘lsin. Farqimiz shundaki, sen onangni emding, men bo‘lsam, onangning sutini sog‘ib, shubat ichdim...” (O‘sha manba. 73-bet) deyiladi.

“Asrga tatigulik kun” romanida Edigeyning hayot yo‘li Qoranorning o‘sishtay yillariga bog‘liq tarzda gavdalantirilib, uning nasli, bu xususdagi afsona Kazangap tilidan: “Rivoyatlarga qaraganda, zotdor Oqmoya ettita bo‘taloq tuqqan bo‘lib, ularning to‘rttasi urg‘ochi, uchtasi nortuyalar ekan. O‘shandan buyon barcha moda tuyalarning boshi oq tusda, nortuyalarniki – aksincha qora tusda, tanasining qolgan qismlari esa qo‘ng‘ir tusda tug‘ilar ekan. Demak, Qoranorning bu xilda tug‘ilishi ham bejiz emas. Oqbosh onadan qorabosh bo‘ta tug‘ildimi, buni Oqmoyaning urug‘i deya byer. Oqmoyadan tug‘ilganining alomati shu. Undan byeri ikki yuz yilmi, uch yuz yilmi, besh yuz yilmi, balki undan ham ko‘proq vaqt o‘tgandir, kim bilsin. Biroq Sario‘zak cho‘lida Oqmoyaning nasli davom etib kelayotir” (O‘sha manba. 76-bet) deya qiziqarli bayon qilinadi.

Jonzotlar tabiatning o‘zidagi tayyor narsalarni bor holida iste’mol qilishadi. Ular odamlar singari o‘zlariga ozuqa bo‘ladigan o‘simliklar, mavjudotlarni parvarishlab ko‘paytirishmaydi. Hayvonlar, bir qarashda, faqat buguni uchun yashaydiganday ko‘rinadi. Ular yertangi kuni, kelgusi avlodlarini o‘ylab, ish tutmagani, uy-joyini kengaytirib, zaxira jamg‘armagani bois kishilarning nazarida aqlsiz, ongsiz tuyuladi. CHunki olamni o‘zgartirishga intilib, undagi narsalarga turli shakl byerish odamlarning tasavvurida aqllilik alomati sanaladi. CHingiz Aytmatov “Alvido, Gulsari!” qissasida ot, “Oq kema”da bug‘u, “Asrga tatigulik kun” romanida tuya, “Qiyomat” asarida bo‘ri ongli, g‘ururli mavjudot ekanligini, ularning o‘zaro munosabatlarida ham odamlarga xos xususiyatlar borligini ko‘rsatadi. “Qiyomat”da bo‘ri oilasining hayot yo‘li tasviri roman syujetining salmoqli qismini tashkil etadi. Boshqa qahramonlar singari bo‘rilarga ham Akbara, Toshchaynar deb nom qo‘yiladi. Adib kekxa Tanaboyning qadrdon otini “Gulsari”, Mo‘min chol e’tiqod qo‘ygan bug‘uni “Ona Bug‘u”, Edigey mehr qo‘ygan tuyani “Qoranor” deb atab, jonzotlarga ehtirom ko‘rsatadi. Hayvonlar ham ongli, g‘ururli ekanini gavdalantirish maqsadida bo‘rilarning oilaviy hayotidagi quyidagi kabi voqealarni misol qilib keltiradi: “Arlon kechasi yo‘q bo‘lib ketdi-da, tong azonida butunlay boshqa qanjiqning badbo‘y isini yergashtirgancha qaytib keldi. Daydigan arlon bo‘rilarni o‘n chaqirimlab uzoq yerlardan maraz hidiga chaqiradigan o‘sha eb to‘ymas yuho bo‘rining isiga Akbara sira toqat qilolmadi. YOMon g‘ashi kelib, achchig‘i chiqdi, nafrati qo‘zidi, to‘satdan shartta yerkagining elkasiga tishlarini qattiq botirdi. So‘ng bir necha kungacha unga ro‘yxush byermay, orqasidan yalintirib yurdi. So‘ljaygan, obro‘sini to‘kkan ahmoqni o‘ziga yaqinlashtirmadi. U “dod”, deb qancha uv solmasin, bir marta qayrilib qaramadi. To‘xtamadi. Agar Toshchaynar shunda unga yaqinlashish va ko‘nglini ovlash uchun yana osilguday bo‘lsa, Akbara chindan u bilan tap tortmay olishardi. Hozir esa Toshchaynarning keng bag‘riga yotib, picha hushi o‘ziga keldi. Qo‘rqinchli damlarda yerkagining birga bo‘lganidan, unga dalda byerganidan rozi edi. SHuning uchun arlonining yerkalashlariga qarshilik qilmadi, hatto, unga javoban o‘zi ham uning tumshug‘ini bir-ikki bor yalab qo‘ydi”(Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar.—T.: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1989. —560 b – 288-bet).

Jonzotlarni aqlsiz, ongsiz deyishi avvalo kishilarning o‘zini borliqdagi barcha narsalarning afzali, sultoni, koinotning gultoji sanashidan kelib chiqadi. Ana shu takabburlik illati ularning qoni, suyaklariga singib ketgan. SHuning uchun ko‘pchilik jonzotlarga e‘tiborsiz qaraydi, ayrimlar chumolilarni ataylab bosib o‘tadi. Ba‘zilar o‘rmon, tog‘, dasht, cho‘llardagi hayvonlarni ovlab hordiq chiqaradi.

CHingiz Aytmatov Akbara va Toshchaynar munosabatlari orqali hayvonlarda ham xuddi odamlardagi singari mehr-oqibat, g‘azab-nafrat, g‘urur, hamiyat kabi hissiyotlar mavjudligini gavdalantiradi. Sigir, qo‘y, ot, mushuk singari uy hayvonlari hayotini kuzatgan kishi ularning munosabatlarida ham xuddi kishilarning turmushidagiga o‘xshash jihatlar ko‘p ekani, ya‘ni ular ham gohida bir-biriga mehr ko‘rsatib, gohida janjallashib qolishi, ma‘lum vaqtdan keyin, murosamadoraga kelib, yarashishiga guvoh bo‘ladi. Tabiatga ayovsiz munosabat kishilarning o‘simliklar dunyosi, hayvonot olamiga bepisand bilan qarashidan, ularni jonli, tirik unsur sifatida his qilmasligi oqibatida yuzaga keladi. “Qiyomat” romanida Obyer Kandalov va uning yo‘rig‘iga yurgan hamtovoqlari xatti-harakatida ana shu haqiqatga e‘tibor qaratiladi. Obyer Kandalov armiyada jazo bataloni kazarmalarida mavqeidan foydalanib, yerkaklarni zo‘rlagani uchun ishdan haydalgan. Lekin u boshqalarni majburlab, nomusiga tajovuz qilgani uchun o‘zini aslo aybdor sanamaydi. “Xo‘p, muddatdan tashqari qolgan starshina ayb qilib qo‘yibdi, xo‘p, ba‘zi mafkurasi shubhali shaxslar va ayniqsa, turli-tuman mazhabchilaru giyohvandlarni zo‘rlabdi, xo‘p, shunga shunchami, ularning nimasiga achinib o‘tirish kyerak? Qachongacha shuni deb, uni oq kaltak-qora kaltak qilish mumkin?” deydi u (O‘sha manba. 448-bet). Ayrimlar haqiqatan ham shaxsiy ustunligi bois o‘zini boshqalarga hukmronlik qilish, zug‘um o‘tkazishga haqli deb hisoblaydi. Ularning nuqtai nazariga ko‘ra, kuchlilar o‘zidan kuchsizlarga nisbatan har qanday ishni qilishi mumkin. Vaholanki, kuchli shaxslar jirkanch hashorat sifatida qarab, nazariga ilmaydigan, masxara qilib toptaydigan, sodda va zaif, kambag‘al-qashshoq odamlarni ham Xudo yaratgan. SHunday ekan, ojiz, bechoralarning g‘ururi, or-nomusini toptash, jabr-zulm qilishga hech kimning haqi yo‘q. Obyer Kandalov kabi zo‘ravonlar esa bu haqiqatni tushunishni ham istamaydi. Ular faqat zo‘rlikni tan oladi. O‘zidan kuchlilarga itoat qiladi. Kuchsizlarni esa ezib, tahqirlashdan lazzat oladi. Obyer Kandalovlar o‘zlarining tuganmas xohish-istaklari yo‘lida zo‘ravonlik qilib,

boshqalarni tahqirlaydi. Har qanday o'zboshimchalik, jabr-zulm esa kishilar qalbida nafrat, adovat hissini kuchaytiradi. Bu o'z navbatida, norozilik, jinoyatchilikni urchitadi. Kishilar o'rtasidagi o'zaro ishonch hissiga putur etkazadi. Obyer Kandalovlar o'zini boshqalarga hukumron bo'lish uchun tug'ilgan, deb hisoblaydi. SHuning uchun ular odamlarni ham, tabiatni ham toptayvyeradi. Vaholanki, nafaqat o'simliklar va mavjudotlar, balki Yer ham nafas oladi. Dengiz va daryolar, tog'lar, dashtu dalalardan bug' ko'tarilishi shundan dalolat byeradi. SHudgor qilingan dalanig tuprog'idan bir siqimini olib, qulog'imizga tutilsa, allaqanday mayin guvillagan ovoz eshitiladi. Bizni ulg'aytirgan, ko'tarib turgan, ajdodlarimiz yashab o'tgan yer shunday nafas oladi. Yerning jonli ekanligi, uyg'ongani kunlar ilib, bahor boshlanganida yaqqol bilinadi. Manmanlikka byerilgan, takabbur kimsalar ko'ngil ko'zi ko'rliги bois bunga beparvo qarashadi. CHunki ular tabiatning tirik ekanligini his qilishmaydi. Tabiatni ana shu zolim, johil, kimsalar buzadi. Bundan millionlab kishilar, avlodlar aziyat chekadi. Obyer Kandalovlar ma'naviy qashshoq bo'lgani tufayli boshqalarga zo'ravonlik qiladi. Ular shu orqali o'zlarini ustun ko'rsatishga urinishadi. Ma'naviy qashshoq kishilar hech qachon o'zining xatti-harakati ustidan adolatli hukm chiqarisholmaydi. Ular doim mas'uliyatdan qochib, g'ayriqonuniy ishlarning payidan bo'lishadi. Barcha dinlarda kishilarga zo'ravonlik qilish, boshqalarga zarar, aziyat etkazish man etiladi. Demak, Obyer Kandalovlar diniy nuqtai nazardan ham, dunyoviy qonunlarga ko'ra ham ashaddiy jinoyat sanaladi. "Qiyomat" romani qahramoni Avdiy Kallistratov o'z manfaati uchun yoshlarni giyohvandlikka boshlayotgan Grishanga, o'zgalarni azoblashdan rohatlanadigan, sayg'oqlarni qirg'in qilayotgan Obyer Kandalovga qilayotgan ishi noto'g'ri ekanligini tushuntirmoqchi bo'ladi. Afsuski, bu yovuz kimsalar haqiqatni ko'ra-bila turib, uni tan olishni istashmaydi. Iso alayhissalom ham gunohga botgan odamlarni tavba qilishga, bir-birlari bilan qadrdon bo'lib yashashga da'vat qiladi. U: "Odamlarning gunohlarini yuvish, ularning ko'zlarini ochish va ilohiy xislatlarini uyg'otmoq uchun men bugun jonimni qurbon qilaman... Men odamzod o'tadigan yo'llardagi shamchiroqman. SHamchiroq bo'lmoq uchun dunyoga kelganman. Odamlar mendan imdod kutib yashaydilar va azob-uqubatlar cheka-cheka, o'zlaridagi yovuzlik bilan olisha-olisha, illatlar, zo'ravonliklar, qonxo'rliklardan nafrat qila-qila men sari kelajaklar. Xudoga muhabbat bilan

to‘lmagan dil illatlarga to‘ladi. Inchunun, insonga muhabbat bilan to‘lmagan dil ham vovaylokim o‘likdir... Men ham, aniqrog‘i, jamiyki bashariyat Xudoning yerdagi tajallisidir” (O‘sha manba. 412 – 413-betlar) desa, johil, zo‘ravon, yovuz kimsalarning mujassam timsoli Pontiy Pilat: “Dunyoning jilovini zo‘rlar o‘z qo‘llarida tutadilar... Odamlarni na ibodatgohlardagi voizlar va na ko‘kdan tushgan vahiyalar xalos etadi! Xuddi poda cho‘pon ortidan borganday Qaysarlarga yergashadilar, ne‘matlar va kuch-qudrat oldida ta‘zimda turadilar. Hammadan ko‘ra byerahmroq va hammadan ko‘ra shafqatsizroq kimsani ko‘klarga ko‘taradilar, sarkardalarni va inson qonlarini daryo-daryo oqizgan, birovlarini hukmron, boshqalarni qul qilgan, xo‘rlaganlarni “qahramon” deb ataydilar, avlodlardan avlodlarga qo‘shiq bitib qoldiradilar, g‘oliblar sharafiga yalovlar ko‘taradilar, karnay-surnaylar chalib olqishlaydilar” (O‘sha manba. 415-bet) deb uni inkor etadi.

Agar o‘tmishdagi va bugungi kundagi muammolar mohiyatiga nazar tashlansa, ularning barchasi odamlarning o‘zaro munosabatlaridagi qarama-qarshilik, ziddiyatdan kelib chiqqani, odamlar hamisha bir-biriga hukmron bo‘lishga intilgani tufayli ekani ayon bo‘ladi. Kishilar o‘zlarining ustunligini ko‘rsatish uchun hamma narsaga – yerga ham, undagi o‘simliklarga ham, hayvonlarga ham daxl qilishadi. Eng qizig‘i, ular o‘zlarining har qanday xatti-harakatlarini oqlashga asos, sabab ham topishadi. CHingiz Aytmatov “Qiyomat” romanida giyohvandlar ham, sayg‘oqlarni qirayotganlar ham to‘g‘ri ish qilayapmiz, deb o‘ylashini ta’kidlaydi. Giyohvandlar, sayg‘oq ovlayotganlar Grishan va Obyer Kandalovning qo‘pol, yovuz, shafqatsiz ekanini bilishadi. SHunday bo‘lsa-da, ularga itoat etishib, buyruqlarini bajarishadi. CHunki ular Grishan va Obyer Kandalovdan qo‘rqishadi. Juda ko‘p kishilar zo‘ravonlarga taassub qilib, o‘shalarning izmidan yuradi. Barcha fojia shundan kelib chiqadi. CHunki zo‘ravonlar hech kim bizning ishimizni taftish qilolmaydi, deb ko‘ngli tusagan ishni bajaravyeradi. CHingiz Aytmatov esa dunyoda hech bir ish pinhon qolmasligi, har bir kishining harakati, amalini ko‘rib-bilib turuvchi qudratli zot borligi Kazangapning dafn marosimi (“Asrgan tatigulik kun”) va Iso alayhissalomning sud qilinishi (“Qiyomat”) voqeasi orqali uqdiradi. Har ikkala voqeani osmonda qush kuzatib boradi. Edigey iymon-e‘tiqodli, diyonatli inson bo‘lgani uchun bunga e‘tibor byeradi va: “Kaftlarimizni yozib, Kazangap bilan vidolashayotganimizda osmondan oqquyruq qushing qiziqib

qarab turibdi. O, yaratgan egam, agar o‘zing bor bo‘lsang, bizni afv et, gunohimizni kechir, bandang Kazangapni o‘z dargohingga qabul et, agar u shunga loyiq bo‘lsa, ruhiga mangu orom bag‘ishla” (O‘sha manba. 273-bet) deb iltijo qiladi. Ikki ming yil avval Quddusda o‘tgan sudda Iso alayhissalom “bunday issiq kunda... ko‘kda aylanib yurgan qushga bexos ko‘z qirini tashlaganini” payqagan prokurator Pontiy Pilat tutoqib ketadi. Chunki u barchaning o‘ziga so‘zsiz bo‘ysunishi, unga sajda qilishini xohlaydi. Boshqalarga zo‘ravonlik qilishni kasb qilgan bu kimsa olamda hukmdorlardan boshqa oliy kuch yo‘q, deb o‘ylaydi. SHuning uchun Iso alayhissalomga bepisandlik bilan qaraydi. Lekin hukmdorning noibi ekanligiga g‘ururlanib ketgan bu takkabbur kimsani ham Xudo u ham boshqalar singari o‘jiz banda ekani haqida o‘ylantiradi. Adib prokuratorning Iso alayhissalom bilan munozarasidan keyingi holatini: “Pontiy Pilat elkasiga tashlagan keng ridosini to‘g‘rilab, saroy ichkarisiga kirib ketdi. U suyaklari yirik, boshi katta va tap-taqir, ulug‘vor, o‘z sha‘ni-shavkati va kuch-qudratiga ishongan kishi edi. Ark ayvoni hovlisidan o‘tib borarkan, uning ko‘zi yana osmon bag‘rida parvoz qilib yurgan qushlar shohiga tushdi. Bu burgutmidi yoki shunga o‘xshash qush, u bilolmadi, bunga hozir qiziqayotgani ham yo‘q edi, hozir xayolini qushga aslo kuchi etmasligi, uni o‘z izmiga bo‘ysundirolmasligi tamomila band etgandi – rost-da, uni na qo‘rqita oladi va na haydab yubora oladi va na chaqirib qo‘liga qo‘ndira oladi” (O‘sha manba. 405-bet) deb tasvirlaydi. CHingiz Aytmatov bu kishiga bilan tevarak-atrofida asl haqiqatni anglashga ishora qiluvchi turli belgi-alomatlarga to‘la ekani, mushohada qilgan har bir odam buni, albatta, anglashini ta’kidlaydi.

San‘at asarlarining ta’sirchanligini ta’minlab, ularga badiiy-estetik joziba bag‘ishlaydigan tabiat manzarasi tasviri adabiyotda qahramonlarning kayfiyati, kechinmalarini ko‘rsatishda muhim vosita vazifasini bajaradi. SHE’riyatda tabiat manzarasi, xususan, gul ramziy ma’no kasb etsa, doston, roman, qissa, hikoyalarda u qahramonning ruhiy holatini ifodalashda zarur fon sanaladi. Badiiy asar kompozitsiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblangan peyzaj badiiy asarlarda qahramonlarning intilish, jo‘shqin yoki tushkun kayfiyatini ifodalashning zaruriy unsuri sanaladi. Peyzaj tasviri aslida makon va zamon manzarasidir. «Peyzaj» fransuzcha *paysage* so‘z bo‘lib, «mamlakat, joy» degan ma’noni bildiradi.

Adabiyotshunoslik, san'atshunoslikda «peyzaj» deganda asarda aks ettirilgan tabiat manzarasi, joy ko'rinishi tasviri nazarda tutiladi. Adabiyot asarlarida asosiy maqsad inson obrazini gavdalantirish bo'lgani bois, albatta, ularda ma'lui bir joyning muayyan paytdagi ko'rinishi tasvirlanadi. "Qiyomat" romanida bo'rilar, sayg'oqlar, "Qulayotgan tog'lar" romanida qor qoploniga qilingan tajavuz misolida jonzotlarga etkazilgan har qanday ziyon tabiatni tahqirlash, demak, yaratguvchining mulkiga hujum qilish ekanligi va bu oqibatsiz qolmasligi, hayvonlarning osoyishtaligini buzganlar fikri buzuq, baxtsiz, alamzada kimsalar ekanligi ko'rsatiladi. "Oq kema" qissasidagi O'rozqul kattaroq amaldor bo'lolmaganidan azoblanadi. Ma'naviy majruh, fikri buzuq bu kimsa xotinini xo'rlab, ayovsiz kaltaklagani etmaganday, qaynotasi Mo'min cholni ham doim tahqirlaydi, bug'ularni otadi. "Qiyomat" romanidagi Obyer Kandalov ham iflos ishlar bilan shug'ullangani uchun baxtsiz. Uni xotini tashlab ketgan, armiyadan haydalgan, ichkilikka byerilgan. Obyer Kandalov hammani o'ziga itoat qildirishni istaydi, boshqalarni ezish, xo'rlashdan lazzatlanadi. Kishilar hayotidagi eng ziddiyatli muammolar esa aynan Obyer Kandalov singari xudbin, zo'ravonlar tufayli kelib chiqadi. Hamisha o'z shaxsiy manfaatini o'ylaydigan xudbin, zo'ravonlar barcha zamonlarda tabiatga ham mislsiz zarar etkazadi. Bundan barcha jabr chekadi. CHingiz Aytmatov bu fojiani Iso alayhissalom tilidan ifoda qiladi. Iso alayhissalom: "Bilib qo'yinki, Rum hukmdori, oxir dunyo men tufayli emas, sen tufayli emas, tabiiy ofatlar tufayli emas, odam bolalarining dushmanchiligidan keladi" (O'sha manba. 417-bet) deydi. "Oxir dunyo" deganda qiyomat qoim nazarda tutiladi. Haqiqatan, kishilarni ezgulikka boshlagan payg'ambarlar, avliyolar, olimlar ham, hammani qo'rquvga solgan hukmdorlar, zo'ravon qaroqchi, o'g'rilar ham tabiiy ofatlar yoki hayvonlar hujumi emas, odamlar qo'li bilan o'ldiriladi. Bu ham qiyomat odamlar fe'l-atvorining aynib, yovuzlashishi tufayli ro'y byerishini bildiradi. Kishilarning bir-birini, tabiatni asrab-avaylamasligi, tabiiyki, tuzatib bo'lmas fojialarni keltirib chiqaradi. Insoniyatning olis tarixi ham, bugungi kuni ham shundan dalolat byeradi. CHingiz Aytmatov "Qiyomat" romanida Avdiyning ayanchli ahvolida insoniyatning bugungi shafqatsizligini, Iso alayhissalom qismatida odamzodning azaldagi johilligini ko'rsatadi. SHu asosda olis tarix va hozirgi zamonning o'xshashligiga, oradan shuncha zamonlar o'tsa-da, odamlar hanuz shaxsiy manfaatdorlik hissiga tobe bo'lib

qolayotganiga, shuning uchun ular bir-biriga ham, tabiatga ham shafqatsizlik qilayotganiga e'tibor qaratadi. Asar qahramoni Avdiy: "Yer kurrasining har qanday nuqtasida ro'y byergan har qanday insonning har qanday jinoyati, har qanday yovuzligi, garchi biz bundan bexabar bo'lsak-da, va garchi biz bundan juda yiroqda tursak-da, va bu haqda hech narsa bilishni istamasak-da, baribir barchamizga taalluqlidir" (O'sha manba. 444-bet) deydi.

Adib "Qiyomat" romanida qahramoni Avdiy tilidan: "Tavba – insoniyat ruhiyati tarixining ulug' ne'matlaridan biridir. Bizning kunlarda uning sariq chaqalik e'tibori qoladi. Hozirgi zamon kishisining ma'naviy dunyosidan u tamomila badarg'a qilindi. Lekin odam tavba-tazarrusiz odam bo'lishi mumkinmi? Xoh xatti-harakatda, xoh o'y-fikrlarda, xoh o'zini qiynab o'rtanishlarda, xoh iztirob, pushaymonliklarda aybi, xatosini tan olib, larzaga tushmog'i va ko'zi ochilmog'isiz inson inson bo'larmidi?" (O'sha manba. 444 – 445-betlar) desa, Muxtor SHoxonov bilan suhbatida: "XX asrda insonparvarlik inqirozga uchragani bor gap... Tabiatni qanday qilib asrash, ochlikdan, urushlardan, taraqqiyot keltirib chiqaradigan kulfatlardan himoyalanih to'g'risida bosh qotirishdan avval ma'naviy ma'noda inson qanday qilib inson bo'lib qolajagini, nafaqat aql-idrokli mavjudot shaklida, balki his qiladigan, vijdonli inson qanday bo'lishi kyerakligini bilmoq kyerak. Ma'lum darajada hayvonlarning ham aqli bor. Vijdon va his-tuyg'u faqat insonga xos xususiyatdir" (Aytmatov CH., SHoxonov M. CHo'qqida qolgan ovchining ohi-zori.–T.: "SHarq", 1998.–432 b.–124-bet) deb kuyinadi. Aslida ham birovning dardini his qilmaydigan, ko'makka, yordamga muhtoj kishilarga beparvo qaraydigan, bechorahol odamlarga achinmaydigan, boshqalarga jabr, zulm qilganida ham vijdoni qiynalmaydigan kimsalar, har qanchalik aql-idrokli bo'lmasin, jamiyatga zarracha foyda keltirmaydi. Undaylarning foydasidan ko'ra zarari ko'proq tegadi. "Qiyomat" asaridagi Grishan, Obyer Kandalovlarning xatti-harakati bunga misoldir. Faqat o'zining huzur-halovatini o'ylaydigan bu kimsalar dinni ham, jamiyatda barcha amal qiladigan tartib-qoidalarni ham tan olmaydilar. Avdiy odamlarga haqiqatni va ezgulikni o'zi his qilgan, anglagan darajada tushuntirishga intiladi va buni hayotida qilishi lozim bo'lgan eng ulug' ish deb biladi. Afsuski zo'ravonlar bechora kishilarning halol, pok yashashiga imkon byermay, go'zal insoniy fazilatlar sohibi Avdiyga to'sqinlik qilishadi. Lekin qalbi ezgu

hislarga to'la Avdiy xuddi Iso alayhissalom singari shon-shuhrat, boylikka hirs qo'ygan johillarga bo'ysunmaydi. Muhimi shundaki, CHingiz Aytmatov boshqalarga hukmini o'tkazadigan johil zo'ravonlarning qarashlarini inkor etsa-da, ularni hech narsani tushunmaydigan ahmoq kimsa qilib ko'rsatmaydi. Iso alayhissalomni sud qilgan Pontiy Pilat ham, Avdiyini azoblagan Grishan, Obyer Kandalov ham aqlli. Ular odamlarning fe'l-atvori, maqsad va intilishlarini juda yaxshi tushunadi. SHuning uchun odamlarni o'zlariga yergashtirishadi, buyruqlarini bajartirishadi. Grishan Avdiyini giyohvandlarga ayovsiz kaltaklatadi, Obyer Kandalov uni xuddi ikki ming yil avval Pontin Pilat Isoni xochga mixlatgani singari saksovul shoxlariga bog'latib, sahroga tashlab ketadi. Pontiy Pilat Isoning ustidan hukm chiqarsa-da, g'olib sifatida xotirjam mamnun bo'lolmaydi. U osmondagi qushni ko'rib, o'zining ahvoli ayanchli ekanini anglaydi. Romanda uning bu holati: "Hukmdor esa hamon Ark ayvonida G'ulqof tomon ketib borayotgan kimsa izidan uchgan mutag'ayyir qushga hayrat va qo'rquv ichra tikilgancha turardi... Bu ne sinoatdir?", deb pichirladi hukmdor taajjub va tashvish ichida" (Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar.—T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.—560 b.—420-bet) deb tasvirlanadi.

CHingiz Aytmatovning "Oq kema"sidagi Bola, "Somon yo'li"dagi To'lg'anoy, "Alvido, Gulsari"sidagi Tanaboy hamda romanlaridagi Edigey, Avdiy singari qahramonlari bu haqiqatni g'ayrishuuriy idrok etadi. "Asrga tatigulik kun"da Edigeyning tog'lar qarshisidagi holati haqida: "Bu tog'lar shu qadar chiroyli ediki, odamning ko'zi quvonardi! Edigey Bo'ron temir yo'l bilan yonma-yon to Olmaotagacha cho'zilib ketgan qorli cho'qqilarning ulug'vor qiyofasini ko'rib, har qancha sevinmasin, ularga qarab to'ymaydi. Uning uchun, sario'zaklik cho'l kishisi uchun bu bir mo'jiza bo'lib, abadiylikni tomosha qilayotgandek edi. Olatov tog'lari uni faqat maftun etibgina qolmasdan, chuqur o'yga toldirdi ham. Tog'larga qarab turib, o'y surish unga yoqar edi" (O'sha manba. 252-bet) deyiladi. Adibning Edigey, Avdiy singari o'ychan qahramonlari borliqdagi har bir unsurga, tabiatdagi o'zgarishlarga hech qachon befarq qarashmaydi. CHunki qalbi ezgu hislarga to'la kishilarga tevarak-atrofdagi narsalar, albatta, ta'sir o'tkazadi. SHunda ular beixtiyor mushohadaga byerilib, YAratguvchining cheksiz qudrati va inson hayoti to'g'risida o'ylay boshlaydi. Bu paytda ular insonga juda ko'p narsalar byerib qo'yilgani, lekin

odamlar ularga ato qilingan narsalarning qadriga etmasligi, imkoniyatlardan foydalana olmasligi, kishilar hayotidagi muammolarning boisi ana shunda ekanini anglab etishadi. Odamlarni emas, tabiatni o'ziga yaqin olishadi, jonzotlarga havas qilishadi. Ularni yerkin, o'ysiz, g'amsiz, dardsiz, tashvishsiz deb his etishadi. Edigey "Dengiz hammasini tushunadi, nimani aytma, dildan chiqarib aytsang, dengizga xush kelavyeradi" (O'sha manba. 136-bet) deydi. Har bir narsa hayot haqida o'ylashga da'vat etishini anglagani bois Edigey: "Ajabo, inson bir daqiqa ham o'ylamasdan turolmaydi. U shunday tuzilganki, xohlaysanmi, xohlamaysanmi, o'ylaganing o'ylagan, bir fikrdan ikkinchisi tug'ilavyeradi. SHu hol, aftidan, o'la-o'lguncha davom etsa kyerak!" (O'sha manba. 92-bet) deydi. Edigey bolalik paytida Orol dengizi qirg'og'ida soatlab o'tirib, dengiz to'lqinlarini kuzatadi, oq chorloq – chaykaga aylanib, dengiz uzra parvoz qilib, yuqoridan cheksiz ummonning qudratli harakatini kuzatishni orzu qiladi.

"Qiyomat" romani qahramoni Avdiy ham bo'rilar tilka-pora qilib tashlamagani taqdirning unga marhamati ekani haqida o'ylarkan, xayoliga beixtiyor o'zining hech qanday gunohi yo'qligi va bo'rilar buni bilgani to'g'risidagi fikr keladi. SHunda u mamnun bo'lib, bo'rilarini o'zining qadrmoni kabi tasavvur qilib, Inga Fedorovnaga ham ozor etkazmaslikni so'rab, Akbaraga: "So'zlarimni tingla, ey go'zal ona bo'ri! Sen shu yerlarda yashaysan. O'zingga qanday yaxshi bo'lsa, shunday yasha, tabiat qanday buyurgan bo'lsa, tirikligingni shunday ado et. YOlg'iz shuni o'tinaman sendan: agar uning mototsiklining motori o'chib qolsa, Xudo haqqi, bo'rilaring haqi, unga tegma. Unga ziyon-zahmat etkazma! SHunday katta mototsiklni minib ketayotgan o'sha go'zal xotinga havasing kelsa, uning yonginasida, yo'lning chekkasida birga chopib bor, lekin aslo unga ko'rinma. Qanot chiqargin-u uch. Buddaviylar aytganlariday, balki sen, ey ko'kko'z bo'ri, uni odam qiyofasidagi o'z egaching, deb tan olarsan? Nima shunday bo'lishi mumkin emasmi? Nima qilibdi sen ona bo'ri bo'lsang, u esa odam, lekin ikkovingiz ham, axir juda go'zalsiz, o'zingizga yarasha chiroylisiz! Sendan yashirib o'tirmayman, uni chin yurakdan yaxshi ko'rib qolishim mumkin. Lekin men tentakman, ha, tentakman, yana kim ham bo'lardi! G'irt devonalargina shunday orzu qiladilar. Mabodo mening nima deb o'ylaganlarimni u

bilib qolsa, kula-kula ko‘zlaridan yosh chiqib ketardi! Lekin shundan xursand bo‘lsa, mayli, to‘yib-to‘yib kulsin...” (O‘sha manba. 373 – 374-betlar) deb murojaat qiladi.

CHingiz Aytmatov ezgulikka intiladigan, qalbi pok qahramonlarini tabiatni tinglaydigan, unga maftun bo‘lib qaraydigan holatda ko‘rsatishga intiladi. Ayni jihat uning ijodiga xos eng muhim xususiyat sanaladi. “Somon yo‘li” qissasida To‘lg‘anoy Yer bilan dardlashadi. “Oq kema”dagi Bola o‘t-o‘lanlarni “sevimli”, “botir”, deb ataydi. Bolaning nazarida, bulutlar uning ko‘ngli noxushligi, qayoqlargadir jo‘nab qolgisi yoki uchib ketgisi kelayotganini biladi. Bolaning suv bosadigan pichanzordagi kumushrang supurgi o‘tlarga rahmi keladi. Uning aytishicha, pechakgullar yovvoyi, shunga qaramay, eng aqlli va quvnoq gullardir. CHunki ular yertalab quyoshni hammadan ortiq yayrab qarshi oladi. Boshqa o‘tlarga – tong nima, tun nima, baribir. Oq, och-ko‘k, binafsha yana boshqa rangdagi pechakgullar oldida sukut saqlab o‘tirsang, ular uyqudan uyg‘onib, allanimalar haqida shivirlashayotgandek tuyuladi. CHumolilar ham buni sezadi. Ular yertalabdan pechakgullar huzuriga chopib, quyosh nurlaridan ko‘zlarini qisib, gullarning o‘zaro nimalar haqidadir shivirlashayotganiga quloq soladi”(Aytmatov CH. Tanlangan asarlar. Ikki tomlik. T.2.–T.: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1978.–392 b.–194-bet.). “Oq kema” muallifining roman, qissalari boshqa adiblarning asarlaridan insonni tabiatnig ajralmas bir bo‘lagi, uning eng muhim tarkibiy qismi sifatida gavdalantirishi bilan farq qiladi.

“Qiyomat” muallifi Tanaboy, To‘lg‘anoy, Edigey, Avdiy, Bo‘ston singari oddiy odamlar tabiat va jamiyat, o‘tmish va hozirgi zamon to‘g‘risida o‘ylashini shunday mahorat bilan tasvirlaydiki, ularning dardli kechinmalari, hayot haqidagi murakkab mushohadalari beixtiyor to‘lqinlantirib yuboradi. Adib “Asrga tatigulik kun”, “Qiyomat”, “Oq kema” kabi asarlarida insonning borliqqa, tabiatga munosabati asosida davrning chigal ijtimoiy, ma‘naviy-axloqiy muammolarini mutafakkirona tahlil qilib, san‘atkorona tasvirlaydi. Bu asarlar suvni ifloslantirish, tuproqni zararlash yoki bir tup daraxtni kesish bir odamning shaxsiy ishi emasligi to‘g‘risida o‘ylantiradi. Adibning asarlari odamlardagi ko‘pgina xususiyatlar barcha jonzorlar uchun ham xos ekani, qushlar ham, uy va yovvoyi hayvonlar ham ko‘p narsani his qilishi, tushunishi, dov-daraxtlar, toshlarda ham hayot alomatlari mavjudligidan ogoh etadi. CHingiz Aytmatov har bir kishining quvonch va qayg‘usi, har har qanday jamiyatning

taraqqiyoti yoki tanazzuli kishilarning bir-biriga va tabiatga munosabati bilan belgilanishini ta’kidlaydi. YOzuvchining Mo‘min chol, Bola, Tanaboy, Edigey, Avdiy singari qahramonlarining kechmish-kechirmishlari adibning dardlari, armonlari ekanligi bois hech kimni befarq qoldirmaydi.

“Asrga tatigulik kun”, “Qiyomat” romanlari, “Oq kema”, “Somon yo‘li”, “Alivido, Gulsari!” qissalarida voqealar bir-biri bilan uzviy bog‘lanib, kompozitsion yaxlitlik hosil qiladi. Ularda hozirgi zamon voqealari afsona va rivoyatlar orqali o‘tmish bilan tutashadi, qahramonlarning tarjima holi zamin va osmon bilan, jonzotlarning hayoti bilan bevosita bog‘lanib ketadi. Adibning Nayman ona, Bo‘ston, To‘lg‘anoy, Mo‘min chol, Bola kabi ajoyib qahramonlari o‘zlarini tabiatga juda yaqin olishadi, u bilan tillashishadi. Farzandini izlab, yo‘lga chiqqan Nayman onaning holati: “Nayman ona suvning jildirab oqishiga tuni bilan quloq tutdi. Onaning isyonkorona ruhiga va munojotiga unchalik hamohang bo‘lmagan suv nimalarni shivirlayotgan ekan? Qalbi taskinga muhtoj hayotday gung-soqov Sario‘zak cho‘li sari ravona bo‘lishi oldidan shoshqin suvning musiqasini to‘yib-to‘yib tinglashga orzumand edi. Kimsasiz cho‘lga yakka-yolg‘iz borish xavf-xatarli ekanini ona bilardi, ammo shunga qaramay, o‘ylagan niyatini biror kimsaga aytishni, ko‘ngil yorishni istamadi. Baribir dardingga dardmand bir kimsani topolmaysan ham” (Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar.—T.: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1989.—560 b. — 114-bet) deb tasvirlanadi. Jo‘njanglar vahshiylarcha azoblab, xotirasidan mahrum qilingan Jo‘lomon ham har kecha oyga tikiladi. Onasini ham taniyolmaydigan darajada ayanchli ahvolga tushgan Jo‘lomon: “Men har kuni Oyga tikilaman, Oy esa menga tikiladi. Ammo biz bir-birimizning ovozlarimizni eshitmaymiz... U yoqda kimdir o‘tiribdi” (O‘sha manba. 111-bet) deydi g‘uldirab. Manqurtga aylantirilgan Jo‘lomon onasi bilan ham, boshqalar bilan ham so‘zlashmaydi. U faqat Oy bilan gaplashishini istashini aytadi. “Qiyomat” romanida ona bo‘ri Akbara ham ilojisiz qolib, Oyga qarab, iltijo qiladi. Adibning so‘nggi romani “Qulayotgan tog‘lar”da odamlar ta‘qibida qolgan qor qoplari Jaabarsning ahvoli haqida: “O‘sha kecha tog‘larda to‘lin oy yog‘du sochardi. G‘arib Jaabars musaffo tiniq osmonda minglarcha miltillagan yulduzlar qurshagan xuddi mana shu ulkan Oyga qarab, nido solib o‘kirardi. Oyga o‘z dardi g‘amidan shikoyat qilar, ammo osmon malikasi javob byermasdi”(Aytmatov CH.

Qulayotgan tog‘lar – “Jahon adabiyoti” jurnali, 2008 yil, 12-son. –54–55-betlar) deyiladi. CHingiz Aytmatov bu bilan odamlar ham, jonzotlar ham ilojsiz, chorasiz paytlarida bir xil bo‘lib qolishi, samodan, ilohlardan najot kutishiga ishora qiladi. Adib ushbu asarda ham inson va jonzotlar o‘rtasida “samoviy bog‘langanlik” borligini ta’kidlaydi. “Qulayotgan tog‘lar” romanining asosiy qahramonlari – jurnalist Arsen Samanchin va qor qoplari Jaabars. Adibning “Alvido, Gulsari!” qissasida cho‘pon Tanaboy oti Gulsari bilan, “Asrga tatigulik kun” romanida temir yo‘l ishchisi Edigey tuyasi Qoranor bilan doim birga bo‘lgani to‘g‘risida so‘z yuritiladi. “Qiyomat” romanidagi Avdiy, Bo‘stonga bo‘rilar Akbara va Toshchaynar yonma-yon yashaydi. “Oq kema”dagi Mo‘min chol va uning orzulari bepoyon, qalbi ezgulikka to‘la nevarasi Ona bug‘u ular yashayotgan joyda paydo bo‘lganidan sevinishadi. “Qulayotgan tog‘lar” romani qahramonlari o‘rtasida bunday bevosita yaqinlik kuzatilmaydi. Arsen Samanchin “odamlar mindi-mindi bo‘lib ketgan, aholisining zichligidan tars yorilay deb turgan, ko‘chalari bozorga aylangan, kaboblarining hidlari ko‘kka o‘rlagan, qovoqxonalarini tinimsiz shinavandilarini chorlagan syerizdihom azim shaharda, qor qoplari Jaabars esa “cho‘qqilari ko‘z ilg‘amas yuksak tog‘larda, vahshiy cho‘qqilari o‘qraygan qoyalarda, quyuq qorong‘i archazorlar, olti oy muz-qori yerimaydigan tyerskaylarda”(O‘sha manba.–6–7-betlar.) yashaydi. Lekin ular o‘rtasida ko‘zga ko‘rinmas uzviy yaqinlik seziladi. “Qiyomat” romanida Avdiy o‘limi oldidan ona bo‘ri Akbarani ko‘rib, unga “Keldingmi?” deb joni uzilgani kabi Arsen ham hayotining oxirgi damlarida qor qoplari Jaabarsga duch keladi va u bilan yonma-yon yotib, olamdan o‘tadi. “Alvido, Gulsari!” qissasida keksa Tanaboy ham oti Gulsari o‘layotganida o‘zining ham qarib, kuni bitib qolganini his qilganidan tun bo‘yi otining yonida o‘tirib, o‘tgan hayotini o‘ylab chiqadi. Yo‘rg‘a Gulsari singari men ham yo‘lda o‘lib qolamanmi, deb ich-ichidan eziladi. Sochlari oqarib qolgan chol otining sovib qolgan ko‘zlarini bekitib, yuganini olib, elkasiga tashlagancha dasht bo‘ylab ketarkan, yo‘rg‘a oti uchun xo‘rsinib-xo‘rsinib yig‘laydi. Ko‘zlaridan oqib tushayotgan ko‘z yoshlari soqolini ho‘l qilib yuborsa-da, lekin artmaydi. Adib otiga mehr qo‘ygan qariyaning ayni holatini: “U ko‘z yoshlari orqali yangi tongga, tog‘ etagiga tez uchib borayotgan tanho kulrang g‘ozga boqdi. G‘oz o‘z galasiga shoshilardi.–Uchavyer, uchavyer!–deb shivirladi Tanaboy.– Qanoting tolmay, shyeriklaringga etib ol. – Keyin

yana xo‘rsinib dedi: Alvigo, Gulsari!” (Aytmatov CH. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. 1-jild. 405-bet) deb tasvirlaydi. CHingiz Aytmatovning o‘ziga xos bu topilmasi – tong chog‘ida o‘lgan ot va yig‘layotgan chol ustidan uchib o‘tayotgan yakka g‘oz orqali har bir odam nafaqat yashayotgan makoni, undagi odamlar, nabotot va hayvonot olami bilan, balki butun koinot bilan, o‘tmish, bugun va kelajak bilan ham bevosita bog‘lanib ketganiga ishora qiladi. “Qulayotgan tog‘lar” romani boshida esa bu hodisani anglashga aql ojizlik qilishini ta’kidlab: “Aqldan xorijdagi narsaning tagiga etaman deb urinib, faqat bir narsani taxmin etish mumkindirki, u ham bo‘lsa qissamiz qahramonlari bo‘lmish ikki xilqatning bir-birlari bilan allaqanday samoviy bog‘langanliklari, samoviy tutashganliklari, qaysidir ma’noda, yana yo‘l qazovu qadarning amri irodasi bilan bilan bitta burjning yulduzlari ostida yorug‘ dunyoga kelganliklaridir. Nima deysiz, shunday bo‘lsa ham ajabmas” (Aytmatov CH. Qulayotgan tog‘lar.—”Jahon adabiyoti” jurnali, 2008 yil, 11-son.—5-bet) deb qayd etadi.

CHingiz Aytmatov so‘nggi romanining nomlanishi chuqur ramziy ma’noga ega. Ulug‘ adib keyingi asarlarini “Qiyomat”, “Oxirzamon belgilari” va “Qulayotgan tog‘lar” deb atab, insoniyatni fojeliqdan ogoh etadi. U ushbu asarlari markaziga insonning tabiatga ayovsiz munosabati masalasini qo‘yadi. Kishilar borgan sari tabiatga tajavuzkor bo‘lib borayotgani va buning fojiali oqibatlarini gavdalantiradi. Kalxat, tulki kabi jonzotlar ham odamlarning xatti-harakatini kuzatib turishini, ammo kishilar bunga e’tibor qilmasligi, befarqligini tasvirlaydi. Adib “Asrga tatigulik kun” va “Qulayotgan tog‘lar” romanlarida borliqdagi barcha narsa-hodisalar bir-biriga chambarchas bog‘lab qo‘yilgani, odamlar hayvonlarni ta’qib qilgani singari jonzotlar ham kishilarning xatti-harakatini sinchkovlik bilan kuzatishini ko‘rsatadi. “Qiyomat” romanida esa borgan sari odamlarning nafsi ochilib, talab va ehtiyojlari kuchayib borayotgani va tabiatga kundan-kun kuchliroq zug‘um o‘tkazishib, dasht-cho‘llarni ham, tog‘-toshlarni ham payhon qilib tashlayotganiga e’tibor qaratadi. YOzuvchi zamin va osmon, tong va tun, to‘rt fasl manzaralarini mohir musavvir kabi chizib ko‘rsatar ekan, tabiat ham xuddi odamlar kabi tirik, jonli ekani, unga ozor etkazmasdan asrab-avaylash, e’zozlash zarurligini ta’kidlaydi. YAngi yaylovlar topish maqsadida bahaybat tog‘lardan oshib o‘tmoqchi bo‘lgan Yernazarning fojiali

qismatida tabiat o'zining muqaddas manzillarini asrab-avaylashi, unga daxl qilganlarni aslo ayamasligini ta'kidlaydi. CHingiz Aytmatov so'nggi romanida ham xuddi dastlabki asarlaridagi singari dasht va tog'larning mislsiz kuychisiga aylanadi. Adib bu joylarning tabiatiga, osmondagi oy va yulduzlarga maftun bo'lib turganday tuyuladi. "Qulayotgan tog'lar" qahramoni Arsen tabiatga mehr bilan qarashi, ijtimoiy hayotdagi hayotdagi o'zgarishlar to'g'risida mushohada yuritishi bilan To'lg'anoy, Bola, Tanaboy, Edigey, Avdiy va Bo'stonga o'xshab ketadi. Adibning bu qahramonlari sho'ro tuzumi, uning mustabid siyosati to'g'risida o'ylab, iztirob cheksa, Arsen Samanchin mustaqillikka yerishilganidan keyingi bozor iqtisodiyotiga o'tish davridagi norasoliklarni, o'z qadrini bilgan odamlar qo'l byerib so'rashishga or qiladigan muttaham, firibgarlar bir pasda boyib, mulkdorga aylanib ketgani, endilikda ko'p kishilar o'shalarga havas qilib, ibrat olayotganini ko'rib qiynaladi. Arsen Samanchin – jurnalist. Uning dolzarb ijtimoiy muammolarga bag'ishlangan maqolalari ko'pchilikda qiziqish uyg'otgan. Arsen hayotdagi o'zgarishlarni tez ilg'ab, ularni tahlil qilib, o'z munosabatini bildiradi. Mustaqillik, so'z yerkinligi hamma orzu qilgan farovonlikni keltirmaganidan, aksincha, avvalgi ko'p yaxshi narsalar toptab, yakson qilinganidan ajablanadi. Odamlar orasida mehr-oqibat, hamdardlik hissi yo'qolib borayotgani, kishilar boylik orttirish, maishat qilib yashab qolishga ruju qo'yayotgani va bu umumiy musobaqa, poygaga aylanganidan afsuslanadi. Arsen bir joyda muqim ishlolmaydi. Atrofdagilar uni tushunmaydi. Harom-xarish yo'llar bilan boylik to'plaganlar unga tazyiq qo'tkazishadi. Uni hatto, ovqatlanadigan joyidan ham haqoratlab, urib, haydab chiqarishadi. CHunki bu restoranni ular sotib olib, xususiy mulkiga aylantirishgan. Halol yashamoqchi ekanligi uchun Arsenni xotini ham tashlab ketadi. Ko'pchilikning manfaatini himoya qiladigan tahliliy maqolalar e'lon qilgani uchun boylar unga "Birovlarning ishiga tumshug'ingni tiqma! Senga o'xshagan kimsaga bitta qo'rg'oshin o'q doim topiladi!" deb tahdid etishadi. Ko'p qavatli uyning ettinchi qavatidagi bir xonada kamtarona yashayotganga ta'na qilishib: "Sassiq axlatxonada yashaydilar-u yana shlyapa kiyganlariga balo bormi!" (O'sha manba. 25-bet) deb masxaralashadi. Ziyoli, vijdonli yigit Arsen mana shunday vaziyatda nima qilishni, qanday yashashni, qayerdan najot topishni bilmay kalovlanadi. U odamlarning puldorlarga sajda qilayotgani, harom-xarish yo'llar bilan boylik

orttirayotganlar barchaga hukmini o‘tkazayotgani, poraxo‘rlik, ta‘magirlik kundalik odatdagi holatga aylangani, u hatto, xalqaro ko‘lamda kengaygani to‘g‘risida o‘ylar ekan: “Bozor izdihomi qudrati oldida hech qanday minbar, hech qanday kafedra dosh byerolmaydi. Ana, bozorning gavroni bilan bo‘yningga urib, haydab chiqarishdi, yana kallangga solamiz, deb do‘q ham urishdi. Hatto, sevgini ham sotiladigan tovarday bozor rastasiga chiqarishdi. Sen esa buni endigina tushunibsan. Bundan kelib chiqdiki, sen bu biznesning davriga to‘g‘ri kelmas ekansan” deb iztirob chekadi.

Insoniyat azaldan yerk, tenglik, farovonlikni orzu qiladi. Ammo uning bu ezgu orzusi amalga oshmay keladi. Barcha zamonlarda bir to‘da kishilar boy-badavlat bo‘lib, farovon umrguzaronlik qilgani holda, aksariyat odamlar kambag‘al, qashshoq bo‘lib, qiynalib hayot kechiradi. Ayni tengsizlik barcha davrlarda eng murakkab ijtimoiy muammo sifatida turli ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Buyuk ijodkorlar doim asarlarida shu muammoga e‘tibor qaratishadi. CHingiz Aytmatovning sho‘ro davrida yaratgan qissa, romanlarida ham xuddi shu muammo – tengsizlik insoniyatni azaldan azoblab kelgani ta‘kidlanadi. “Somon yo‘li” qissasi qahramoni yalangoyoq, yalangbosh bir qashshoqning qizi To‘lg‘anoy sevgan yigiti Suvonqulga “Biz ham baxtli bo‘lamizmi?” deb so‘raganida, u: ”Yer-suv elga teng bo‘lsa, bizning ham ekin ekadigan yerimiz bo‘lsa, biz ham el qatori yer haydab, ekin ekib, xirmon ko‘tarsak, bizning baxtimiz o‘sha. Bizga bundan ortig‘ining nima kyeragi bor, To‘lg‘anoy”(Aytmatov CH. Tanlangan asarlar. Ikki tomlik. T.2.–T.: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1978.–392 b.–101-bet) deydi. Lekin yer-suv umumxalq mulkiga aylantirilgan sho‘ro zamonida ham kishilar baxtli, farovon turmushga yerisholmadi. CHunki aksariyat kishilar umumxalq mulkiga beparvo munosabatda bo‘lishdi. Sidqidildan ishlamay qo‘yishdi. Negaki astoydil mehnat qilganlarga ham, qo‘l uchida qimirlaganlarga ham bir xil haq, maosh byerildi. Ko‘p kishilar mehnati etarlicha qadrlanmaganidan yalqov, dangasaga aylandi. Odamlarda “Davlat bizni boqishi kyerak”, degan boqimandalik kayfiyati paydo bo‘ldi. Hamma narsa umumxalq mulki bo‘lgani uchun odamlar ularni asrab-avaylamay qo‘yishdi. Davlat mulkini talon-taroj qilish, bajarilmagan ishlarni bajarilgan qilib ko‘rsatish – qo‘shib yozish, isrofgarchilik, ko‘zbo‘yamachilik avj oldi. Qanchalik qattiqo‘l siyosat olib borilmasin, nazoratchi tashkilotlar ko‘paytirilmasin, sifatsiz, kyeraksiz mahsulotlar tayyorlashni to‘xtatib bo‘lmadi. Umumxalq mulkiga

asoslangan sho‘ro davlatida boqimandalik kayfiyati kuchayib borgan tufayli kishilarning turmush darajasi nochorlashib ketavyerdi. Xususiyl mulkka asoslangan kapitalistik davlatlarda esa bu jihatdan to‘xtovsiz yuksalishga yerishildi. “Qiyomat” romani qahramoni shu boisdan ham o‘zining mulki bo‘lishi va bu uning ixtiyori o‘zida bo‘lishini istaydi. Unga doimiy foydalanishi uchun yer ajratib byerishlarini talab qiladi. Mehnatsevarlik qon-qoniga singib ketgan bu odam “Koshkiydi o‘zimning yaylovim, o‘tloq-maydonlarim bo‘lsa, koshkiydi o‘zimning suruv va o‘tarlarim bo‘lsa, ularga tomingdan chakka o‘tib yotsa ham boshi og‘rimaydigan xo‘jalik mudiri emas, shaxsan o‘zim javob byersam... ana o‘shanda men jamoatning umum yeriga qaraganda yuz karra ko‘p ish qilaman” (Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar.–T.: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1989.–560 b.–497-bet) deb kuyunadi. “Qulayotgan tog‘lar” romani qahramoni Arsen esa Bo‘ston orzu qilgan xususiyl mulkka asoslangan jamiyatda ham juda jiddiy muammolar mavjudligini ko‘radi va “Sotsialistik bevoshlikdan qutulib, bozor deganiga yo‘liqdik. Bozor bilan til topishmasang, seni o‘ldiradi” deydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kishilar halovatidan ayrilib, Yertosh Kurchalga yergashib ketganiga hayron qoladi. Yertosh Kurchal bozor iqtisodi sharoitidan foydalanib, restoran, gazeta, teatr, TV ni sotib olgan. U puli ko‘pligi, boyligi borligi uchun barchaga hukmini o‘tkazadi. Arsen bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida ko‘pchilik nochor ahvolga tushib qolgani, qishloqlarda odamlar, hatto, kolxoz davridagi oz-moz to‘kinchilikdan ham mosuvo bo‘lib qolgani”, “boylar uchun bozorda o‘rni bo‘lmagan kishilarning daydi itchalik ham qadri yo‘qligini sezadi. “Xudoyimning o‘zi ham shu dollarboylarga qayishadi, ko‘zini ulardan uzmaydi, avaylaydi, ardoqlaydi”(Aytmatov CH. Qulayotgan tog‘lar.– “Jahon adabiyoti” jurnali, 2008 yil, 11-son.–54-bet) deya jig‘ibiyron bo‘ladi. Arsening qishloqdagi sinfdoshlari ishsizlik, qashshoqlik tufayli alamzadaga aylangan. Ular qor qoplonini yermakka ovlagani kelgan arab boylarini garovda tutib, ulardan yigirma million dollar talab qilish va bu pulni olgach, oilalari bilan ketib, farovon yashashmoqchi ekanini aytishadi. “Allakim qudratli, dov-davlati oshib ketgan bo‘lsa-yu, biz qo‘limizni qovushtirib o‘tiravyeramizmi?..Bizni yo‘qchilikka giriftor qilish mumkin ekan-da? Bolalarimiz savodsiz bo‘lib qolsa, maylimi? Bizni davolanishdan mahrum etishsa maylimi? Hayotda shunday bo‘lyapti o‘zi: boylarning boyligi ummonga sig‘maydi,

yo‘qsillarning yo‘qchiligini ummon ko‘tarmaydi” deyishadi. Adib millionlab odamlarning qalbini to‘ldirib turgan norozilikni shu tarzda ifodalaydi.

Arsenni arab boylarining to‘qlikka sho‘xlik qilib, baland tog‘lardagi qor qoplonlarini yermakka ovlash uchun kelgani g‘azablantirsa-da, u ishsizlik, kambag‘allikdan alamzadaga aylangan sinfdoshlari tanlagan yo‘lni ma‘qullamaydi. Hammani sotib olib, izmiga solgan puldor biznesmen Yertosh Kurchal zo‘ravonlik qilgani kamday sinfdoshlari ham Arsenga : “Agar bizning aytganimizni bajarmasang, seni ham arab boylari bilan portlatib yuboramiz” deb tahdid qilishadi. Arsen ularning bu gaplariga uncha e‘tibor byermaydi. Ammo ikkita qaldirg‘och nimalardandir ogoh etmoqchiday chug‘urlashib, Arsenning atrofida aylana boshlaydi. Arsen qaldirg‘ochlarning bu holini ko‘radi, kuzatadi, shu haqda o‘ylaydi. Arsen shyeriklari bilan toqqa borganida qor qoplani Jaabars ham biror panaga yashirinish o‘rniga, qochmay turavyeradi. “Nega, nega keldingiz? Sizga nima bor bu yerdi? Xalal byermang, tezda tog‘lar qulaydi, sizlar ham tagida qolasiz...”deganday bo‘g‘iq ingrab irillaydi. Qaldirg‘ochlar va qor qoplani oldindan sezgan fojea yuz byerib, qashshoqlik botqog‘iga botib yotishni istamagan sinfdoshlar g‘orni portlatishadi. G‘orda Arsen va qor qoplani yonma-yon yotib, jon byerishadi.

Adabiyotda inson obrazini gavdalantirishda makonga qiyoslaganda zamonga ko‘proq e‘tibor qaratiladi. Makon uy-joy, hovli, ko‘cha, yo‘l, daryo yoki hujra, bolaxona bo‘lishi mumkin. Ularning manzara-ko‘rinishi ko‘zga aniq-ravshan ko‘rinadi. Zamon esa shu qadar beqiyos kattaki, uning cheksiz hududini ko‘z qamrab ololmaydi. Kecha-kunduz, bahor, yoz, kuz va qish zamon-vaqtning o‘ziga xos ko‘rinishlari, xolos. Zamon-vaqtning ushbu belgi-alomatlari odamning tasavvuri dosh byerolmaydigan kenglikni egallaydi.

Zamon-vaqt va makon-muhit kishilar hayotidagi muammolarni ham o‘z o‘rniga qo‘yadi hamda aynan u yangicha munosabatlarni vujudga keltiradi. Badiiy asarlarda ham inson obrazini gavdalantirishda zamon va makonning ayni xususiyati albatta e‘tiborga olinadi.

CHingiz Aytmatovning asarlari markazida insonning tabiatga munosabati masalasi jiddiy o‘rin tutadi. Adib jamiyatning eng dolzarb ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy-

axloqiy muammolarini shu asosda tahlil qiladi. Davr hodisalariga milliy va umuminsoniy qadriyatlardan kelib chiqib yondoshadi. U oddiy odamlarning turmush tarzini mavzu qilib, ularning kechmish-kechirmishlari, hayot yo‘li orqali davrning haqqoniy manzarasini chizadi. Dehqon (To‘lg‘anoy), cho‘pon, yilqichi (Tanaboy), o‘rmon ishchisi (Mo‘minchol), temiryo‘l ishchisi (Edigey), diniy seminariya o‘quvchisi (Avdiy), cho‘pon (Bo‘ston), jurnalist (Arsen)ning tarjimai holi misolida inson tabiati murakkabliklari, undagi taqdir chigalliklari, kishilararo munosabatlar ziddiyatlarga to‘laligini ko‘rsatadi. CHingiz Aytmatov barchaning diqqatini jalb etadigan voqealarini qiziqarli bayon etish barobarida, ularning mohiyatini ochadi. Barchani tasho‘vishlantirayotgan, havotirga solayotgan muammolarga dadillik bilan haqiqatni yoqlab, munosabat bildiradi. Adibning Tanaboy, To‘lg‘anoy, Bola, Mo‘minchol, Edigey, Avdiy, Bo‘ston, Arsen singari qahramonlari o‘z zamonasining ziddiyatlari to‘g‘risida mushohada yuritadi. Ularning hayot yo‘li, ko‘rgan-kechirganlarida davr manzarasi aks etadi. CHingiz Aytmatovning asarlari hayotdagi barcha tartibsizlik, norasoliklar, tortishuv, nizo, janjallar kishilarning o‘z shaxsiy manfaatini boshqa narsadan ustun qo‘yishi, bir-birining ahvolini tushunishni istamasligi, ko‘maklashish, yordam byerishni xohlamasligidan kelib chiqishi to‘g‘risida o‘ylantiradi. Adibning qissa, romanlarida inson tabiatning ajralmas unsuri, jamiyatning turli tartib-qoidalari bilan qo‘yilgan a‘zosi sifatida gavdalantiriladi. “Oq kema”, “Alvido, Gulsari!”, “Asrga tatigulik kun”, “Qiyomat”, “Qulayotgan tog‘lar” asarlari markazida jamiyatdan qanoatlanmagan, uni o‘zgartirish, insonparvar qilishni istagan inson obrazi turadi. u har bir kishining halol mehnat qilishi, baxtli bo‘lishini xohlaydi. Odamlarning farovon, osoyishta turmush kechirishiga to‘sqinlik qiladiganlarni iymon-insofga chaqiradi. Zo‘ravonlik, qalloblik qiladiganlarga qarshilik ko‘rsatib, ko‘p aziyat chekadi. Lekin ko‘pchilikning manfaatini o‘ylamaydigan, boylik orttirish, shon-shuhratga yerishish yo‘lida boshqalarni ayamay toptab ketavyeraligan kimsalar bilan aslo murosqa qilmaydi. Adibning bu qahramonlari tabiatga bo‘lakcha mehr bilan munosabatda bo‘lishadi. Zamin, osmon, suv, shamol, bulut, darax, tog‘- tosh, dala-dashtlarni tirik, jonli deb qarashadi. Jonzotlarni o‘zlariga yaqin olishadi, ardoqlashadi. Ularning holatini his qilishga, yordam byeroishga intilishadi.

San'atkor qahramonlari obrazini muayyan zamon va makonda ko'rsatib, uning manzarasini chizadi va harakat jarayoniga e'tibor qaratadi. Bu uning asarlariga o'ziga xos ta'sirchanlik bag'ishlab, qiziqishni kuchaytiradi. Muallif hayotiy voqealarni qiziqarli naql qilish orqali ularning mohiyati to'g'risida o'ylantiradi. Har bir kishini o'zining ahvoli, jamiyat hayoti, undagi o'zgarishlar to'g'risida mushohada yuritishga undaydi. Bu adibning asarlari kata ta'sir kuchiga ega ekanligidan dalolat byeradi. San'at va adabiyot asarlarining ahamiyati, qadri ularning ta'sirchanlik darajasi bilan belgilanadi. Kishilarni hayot haqida o'ylantirib, o'zining faoliyatini taftish-tahlil qilishga turtki byergan, turli hissiyotlar uyg'otib, olam to'g'risidagi tasavvurini muayyan darajada kengaytirgan, ularni hayot go'zalliklarini his qilishga, yashashga, kurashga rag'batlantirgan kuy-qo'shiq va kartinalar, film, qissa va romanlar san'at va adabiyotning asl asarlari sanaladi va ularning qadri, ahamiyati hech qachon pasaymaydi. Chunki san'at va adabiyotning asl asarlari barcha davrlar uchun xizmat qiladi. Kishilar hamisha ulrdan cheksiz ma'naviy-ruhiy ozxuqa oladi. CHingiz Aytmatovning qissa va romanlari ham shunday salmoqqa ega.

CHingiz Aytmatov asarlarida voqealar juda qisqa vaqt oralig'ida bo'lib o'tadi. "Asrga tatigulik kun" romanida Edigeyning bir kunda, "Alvido, Gulsari!" qissasida Tanaboyning bir kechada boshidan kechirgan, xayolidan o'tgan voqealar qalamga olinadi. Edigey tuyasi Qoranorga, Tanaboyoti Gulsariga qarab o'z hayoti, davr o'zgarishlari haqida o'ylab, ko'rgan-kechirganlari to'g'risida mushohada yuritadi. "Qiyomat" romanida Avdiy va Bo'stonning hayot yo'li bo'rilar Akbara va Toshchaynarning achinarli ahvoli bilan bog'liq holda yoritiladi. Avdiy va Bo'ston holol yashashga, iymon-e'tiqodli, vijdonli bo'lishga intiladi. Lekin ular turli manzillarda turgani bois bir-biri bilan uchrashmaydi. SHunday bo'lsa-da, avdiy va Bo'ston ma'nan-ruhan yaqin kishilar ekanligi yaqqol bilinib turadi. Ular hayotga faol munosabat, ezgulikka intilish, yovuzlikka qarshilik kishilarning qalbini his qilish, dardini tushunish, jonzotlarga mehr, ulrga achinish hissii birlashtirib turadi. avdiy ham, Bo'ston ham tevarak-atrofdagi voqealarga befarq, loqayd qaray olmaydi. Ular turmush hodisalari, odamlarnign hayot tarzi, maqsadi to'g'risida tyeran mushohada yuritadi. Bugun va o'tmish to'g'risida qarama-qarshilik, zidiyatlarga to'la o'y-hayollrga byeriladi. Kishilar o'rtasidagi munosabatlar shu tarzda murakkablashib ketavyersa,

kelajak qanday bo‘ladi deb tashvishlanadi. Adib Tanaboy, To‘lg‘anoy, Bola, Mo‘minchol, Edigey, Avdiy, Bo‘ston kabi qahramonlari tasavvurida jonlangan hayot manzaralarida inson tafakkuri oldida yorug‘lik tezligi ham hech narsa emasligi, kishilar bir zumda hayolan olis o‘tmishga borib, yana orqaga qaytishi, tarix, bugun va kelajakni bir-biri bilan tutashtirishini ko‘rsatadi.

Adibning “Asrga tatigulik kun”, “Qiyomat” romanlari, “Alvido Gulsari!”, “Oq kema” qissalari ham qahramonlarning fojeiy qismatini naql qilish bilan tugallanadi. Bu fojealarning zaminida kishilarning tabiatga tajovuzi, odamlarning o‘zaro mehr-oqibati borgan sari tanqislashib borayotgani turadi. Adib qahramonlarining bir-biriga munosabatida odamlarning xudbinlashib ketgani, tabiatga zug‘um o‘tkazishayotgani, buning oqibatida jiddiy global muammolar paydo bo‘layotgani va butun insoniyat hayoti choh oldiga kelib qolganini ko‘rsatadi. U “Asrga tatigulik kun”, “Qulayotgan tog‘lar” romanlarida Orol dengizining qurib borishi butun dunyo uchun halokat ekanini, “Oq kema” qissasi va “Qiyomat” romanida esa jonzotlarga shafqatsizlik kishilarning ma’naviy majruhligi oqibati ekanini ta’kidlaydi. Romandagi Grishan, Obyer Kandalov, Bozorboylar jamiyatga va tabiatga nisbatan tajovuz, jinoyat qilayotgan bo‘lsa-da, o‘zini haq deb biladi. Avdiy, Edigey, Tanaboy, Arsen Samanchin esa kamtarona, bechorahol turmush kechirayotganidan aslo o‘kinmaydi. Ular odamlarning munosabatlari murakkablashayotgani, kishilar borgan sari manfaatparastlik domiga tushib borayotgani, ularni tushunish, hayotning asl ma’nosini anglash qiyinlashayotganini o‘ylab, iztirob chekadi. Hozirgi davr kishilarining dunyoqarashida etakchilik qilayotgan manfaatparastlik, xudbinlik kayfiyati kuchayishi tufayli avj olayotgan poraxo‘rlik, ta’magirlik, shuhratparastlik kabi illatlar oldida qonun ham, din ham ojiz bo‘lib qolmoqda. Dunyo miqyosidagi ekologik halokat ham, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ham aslida ma’naviy tanazzul tufayli ro‘y byermoqda. CHingiz Aytmatov asarlarida shu xususda so‘z yuritiladi. “Qiyomat” romani qahramoni Avdiy jamiyatdagi barcha fojialar odamlarning dinga ishonchi, diniy e’tiqodi susayishidan kelib chiqmoqda. “Majusiylar dinlar bugunga kelib mutlaqo eskib qoldi. Ular endigina uyg‘onib kelayotgan ibtidoiy urug‘chilik ongiga murojaat qilgan edi... Bizning Xudo haqidagi tasavvurimiz qanchalik mutloq va o‘zgarmas bo‘lmasin, ular endilikda dunyo haqidagi yangicha bilimlarga sira mos kelmay, eskirib

qoldi. Bu – ayon haqiqat” (Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar. –T.: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1989.–560 b.–345–346-betlar) deb kuyinadi. Arsen (“Qulayotgan tog‘lar”) esa insonning makkorligi chek-chegara bilmasligi, g‘addorlar hamma joyda o‘ziga joy topib olgani, azaliy qadriyatlarga putur etib, san’at ham, sport ham biznes vositasiga aylantirilgani, millionlab kishilar ishsiz, qashshoq kambag‘al bo‘lgani holda, Yertosh Kurchal singari “qanchadan-qancha restoranlari, estradalari, stadionlari, reklama agentliklari, telekanallari bor mulkdorlar boyligining zo‘ridan o‘zini buldozyer bilib”, boshqalarni surib tashlayotgani, matbuot yakkahokimlik davrida so‘z so‘z yerkinligi uchun kurashgan bo‘lsa, endi uning o‘zi bozorning quliga aylanganini ko‘radi. Yertosh Kurchalning yuvindixo‘ri Oshondoy unga “Hozir jurnalistning oxurdagi cho‘chqadan farqi yo‘q. Qornini to‘yg‘izib qo‘ysang bo‘ldi, gazetdami, televizordami xo‘rillayvyeradi”(Aytmatov CH. Qulayotgan tog‘lar.–”Jahon adaiyoti” jurnali, 2008 yil, 11-son.–18-bet) deb aytadi. Arsen bozor iqtisodiyoti tufayli jamiyatda mana shunday salbiy o‘zgarishlar yuzaga kelganidan iztirobga tushib, “Endi Xudoyimning o‘zi ham shu dollarboylarga xizmatda” deya kufrona o‘ylarga boradi. “Odamlarga nima bo‘ldi? Orol dengizini xarob qilishdi, ammo bu orada Boyqo‘ng‘irni qayta yaxshilab qurishdi... Itlarni ham, mushuklarni ham, kalamushlarni ham bozorga chiqarishdi. Endi baland tog‘lardagi qor qoplonlariga tajovuz qilishga o‘tishdi”, deb eziladi.

“Qulayotgan tog‘lar” romani CHingiz Aytmatovning so‘nggi asari bo‘lib qoldi. Ulug‘ adib insoniyat yuksak taraqqiyotga yerishgan bo‘lsa-da, u ma’naviy tanazzulga yo‘liqqani tufayli barcha yerishganlarini barbod qilishi mumkinligidan xavotirga tushib faryod qildi. Birovlar yermak uchun qimmatbaho jip mashinasini yoqsa, boshqalar bolalarining maktabga qatnashi uchun oyoq kiyimi olib byerolmasa – shu odamgarchilikdanmi?! SHumi insonday yashash?! Kimlarningdir boyishi uchun boshqalar qashshoqlik botqog‘iga botishi kyerakmi, deb barchaga murojaat qildi. Muayyan makondagi tabiatga tajovuz ma’lum chegarada sodir bo‘lgandek tuyulsa-da, aslida u butun Yer yuzi ekologiyasiga ta’sir etishidan ogoh etadi. Tanaboy, To‘lg‘anoy, Mo‘min chol, Bola, Edigey, Avdiy, Arsen kabi qahramonlarni qiynagan muammolar aslida CHingiz Aytmatovning dardlari ekani bilinib turadi.

CHingiz Aytmatov Avdiy obraziga hayotning mazmuni, dinning mohiyati to'g'risida mushohada yuritadigan, bugungi turmushni tahlil qiladigan ezgu niyatli kishilarning mujassam timsolini gavdalantiradi. Avdiy dinning kishilar hayotidagi o'zni to'g'risida chyerkov mutasaddilari bilan munozara qilib, din to'g'risida asrlar davomida o'zgarmasdan kelgan bir qolipdagi qarashlarni o'zgartirish, aqidabozliklardan qutilish kerak, deydi. Bu fikri uchun uni shakkoklikda ayblashib, diniy seminariyadan haydashib, chyerkovdan chetlashtirishadi. Avdiy esa: "Mening chyerkovim doim o'zimda. Mening chyerkovim – men o'zim. Men ibodatgohlarni tan olmayman. Ruhoniylarni ham ularni hozirgi tsaviyasiga ko'ra tan olishni istamayman", (Aytmatov CH. Asrga tatigulik kun; Qiyomat: Romanlar.–T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989. –560 b –353-bet) deydi. Uning bu e'tirozlarida din ahllarining munofiqliklarini ko'rib-bilib turgan millionlab kishilarning ko'nglidagi norozilik aks etadi. Mutaassiblar diniy ahkomlar, ular bilan bog'liq turli rasm-rusmlar qat'iy, o'zgarmasdir. Ular dinning asosidir. Davlat hokimiyati ham din ahkomlari bilan barqaror. Ilohiy kitoblarda bayon qilinganlarni tahlil qilib, turlicha talqin etish dinni inkor etishdir, deb tahdid etishadi. Ular fikr yerkinligini bo'g'ib, kishilarning mushohada yuritishiga to'sqinlik qilishadi. O'zlarini dinni sadoqatli himoyachisi sifatida ko'rsatsa-da, asl maqsadi–hokimyatni egallashdan iborat mutaassiblarning bu xil harakatlari ham dinning mohiyatini bilishga qiziqishni kuchaytirmoqda. CHingiz Aytmatov jamiyatda yuzaga kelgan ana shu holatni Avdiy ota Kordinator bilan munozarasida ko'rsatadi. Avdiy chyerkov mutasaddisiga: "Nega bo'lmasa, U bizni bu qadar ojiz va notugal qilib yaratdi? U o'zi bino qilgan maxluqlarni ham ikkita teskari tomonga – yaxshilik va yomonlikka ajratib yubormasligi mumkin edi-ku. Nega o'zi bizni bunchalar shak-shubhalar, illatlarga giriftor qilib qo'ydi? Xudoning o'ziga murojaat qilganlarida ham makkorlikdan o'zlarini tiyib turolmaydilar. Xudoga buning nima keragi bor?.. Nahotki biz xristianlikning ikki ming yili davrida o'sha almisoqdan qolgan ahkomlariga bir og'iz ham o'z yangi so'zimizni qo'sholmasak? Siz haqiqatga bir o'zingiz hokimlik qilmoqchi bo'lasiz. Lekin bu oz deganda o'z-o'zini laqillatishdir. Zyero, haqiqatni bir marta va birvarakay bilib etgan ta'limotning, hatto, ilohiy ta'limotning bo'lishi mumkin emas" (O'sha manba. 352-bet) deydi. Adib bugungi kunda ko'pchilikning ko'nglidan kechayotgan ziddiyatli o'ylarni ana shunday ifodalaydi. Din ahllarining so'zi boshqa-yu, qiladigan ishi boshqa ekanligi, ular puldorlar izmida ekanligi ham kishilarning dinga munosabatiga salbiy ta'sir

ko'rsatmoqda. Poraxo'rlik, ta'magirlik avj olayotgani, din ham, san'at ham pul topish vositasiga aylanib qolayotgani ma'naviy tanazzulni kuchaytirmoqda. Ijtimoiy muammolar, tabiatga tajovuz ham ma'naviy tanazzul tufayli kelib chiqmoqda. Ekstremistik guruhlar, turli jinoyatchi to'dalar bundan o'z maqsadi yo'lida foydalanib, ko'p kishilarni o'ziga og'dirib olmoqda. Grishanlar yoshlarni giyohvandlikka giriftor qilsa, Obyer Kandalovlar odamlarni shafqatsiz qotillarga aylantirmoqda. Zo'ravonlik, yovuzlikni reklama qiladigan filmlar ta'sirida ko'pgina yoshlar, o'zlari bilmagan holda, ashaddiy jinoyatchi bo'lib qolmoqda. Jangarilar to'g'risida film ishlab chiqarish eng daromadli biznes bo'lib qoldi. CHingiz Aytmatov "Qiyomat" va "Qulayotgan tog'lar" romanlarida ana shu ayanchli ahvolga e'tibor qaratadi. Bugungi kun kishilarining fe'l-atvoridagi salbiy o'zgarishlar to'g'risida mushohada yuritir ekan: "Bozor iqtisodi o'zining keng yoyilgan turlariga odamlarning o'zinigina emas, ularning yuraklarini ham ilintirib oladi... Hozirgi dunyoda hamma narsa sotiladi va sotib olinadi... Hozirgi kunlarda odam o'ldirish sigaretni chekib uloqtirishday oson bo'lib qoldi" deydi.

CHingiz Aytmatovning asarlarida zamon va makonda kechayotgan dolzarb muammolar diqqat markaziga qo'yiladi. Ushbu muammolar umuminsoniy va milliy xususiyatlarga egadir. Adibning "Alvido, Gulsari!", "Oq kema", "Somon yo'li" kabi qissalarida sho'ro tuzumi davridagi odamlar hayoti, qishloqdagi kishilarning turmushi haqqoniy aks ettiriladi. Mazkur asarlarda XX asrning eng muhim voqealari: sho'ro tuzumining o'rnatilishi, kolxozlashtirish voqealari, ikkinchi jahon urushi yillaridagi va undan keyingi davrdagi mashaqqatli hayot ko'rsatiladi. Tanaboy, Mo'min chol, To'lg'anoy kabi qahramonlarni o'quvchi ko'z o'ngida jonli inson sifatida tasavvur qiladi. CHunki ushbu asarlarda zamon va makon manzaralari yuksak mahorat bilan chizib byeriladi.

Adibning "Asrga tatigulik kun", "Qiyomat", "Oxirzamon nishonalari", "Qulayotgan tog'lar" romanlarida zamon va makon tasviri keng o'rin tutadi. Ularda dasht va cho'llar, tog' va daralar, aholi gavjum shahar, dasht qo'ynidagi, tog'lar orasida ovloq ovul va qishloqlar ko'rinishi, odamlarning yashash joyi, hayot kechirish tarzi, kasb-kori, kundalik mashg'ulotlari juda ishonarli chizib byeriladi. Kitobxon bu asarlarni o'qiyotganida ayni joylarini va u yerda yashayotgan odamlarni xuddi ko'rib turganday bo'ladi. Bu yozuvchining ayni asarlarda zamon va makon manzarasini san'atkorona tasvirlaganidan dalolat byeradi. CHingiz Aytmatovning asarlari zamon

va makon tasvirini haqqoniy va ishonarli aks ettirishi bilan ham o'quvchilar e'tiborini qozonib keladi.

ADABIYOT:

Abakirov M. Qatag'onda o'tgan bolalik. Hujjatli qissa. – **Jahon adabiyoti**, 2007. №4. - B.104 -124.

Manas: Qirg'iz xalq dostoni nasriy bayon muallifi: Kengash Jusupov; Tarj. T. Adashboev. –T.: CHo'lpon, 1995. – 240 b.

Aytmatov CH. Keksa oqin qismati. – **Jahon adabiyoti**, 2014. №12. - B.7 -17.

Aytmatov CH. Qulayotgan tog'lar (Mangu qayliq). Roman. – // **Jahon adabiyoti**, 2008. №11. - B.6 - 63; №12. - B.Z - 86.

Aytmatov CH. Hayot-mamot: Hikoya. – // **Jahon adabiyoti**, 2005. №3. - B.8 - 20.

Aytmatov CH. CHingizxonning oq buluti. Qissa. – // **Jahon adabiyoti**, 1999. N4. - B 3 - 57.

Aytmatov CH. Eyfel minorasi yonidagi o'ylar. Esse. – // **Jahon adabiyoti**, 1998. №12. - B.9-18.

Aytmatov CH. YUzma-yuz. Qissa. – // **Jahon adabiyoti**, 2013. №11.-B.99-119; №12.-B.7-31.

Ali To'qomboev. She'rlar. – Toshkent, 1976.

G'apapov M. Murg'obliklar. Qissa. – // **Jahon adabiyoti**, 2009. №11. B.58 - 103.

Zamonaviy qirg'iz she'riyati. – // **Jahon adabiyoti**, 2000. №7. - B. 100 - 106.

Qirg'iz qizlarining nurli kanoti. – // **Jahon adabiyoti**, 2006. №3. - B.82 - 85.

Qosimbekov T. Ona qishloq. Hikoya. – // **Jahon adabiyoti**, 2003. №7. - B.106-109.

Manas. – Toshkent, 1987, 1992.

Mar Bayjiev. Mening oltin baliqcham. – Toshkent,1979.

Ozmitel E. Nasledie klassiki i kirgizskaya lityeratura. - Frunze, 1980.

- Olatovdan esgan epkin.** – // **Jahon adabiyoti**, 2009. №7. - B.ZZ - 38.
- Sidiqbekov T. Zamonamiz kishilari. – Toshkent, 1951.
- Sidiqbekov T. Tog‘ bolalari. – Toshkent, 1954.
- Sidiqbekov T. Tog‘lar orasida. – Toshkent, 1961.
- Sidiqova Q.** Nasl-nasab inqirozi. – // **Jahon adabiyoti**, 2003. №7. - B.112 — 119.
- Stamov A.** Dahriyning tushi. – // **Jahon adabiyoti**, 2003. №7. - B.109- 112.
- Suyunboy Yeraliev. Tog‘lar farzandiman. – Toshkent, 1978.
- Tangritog‘ o‘lanlari.** – // **Jahon adabiyoti**, 2008. №5. - B. 19 - 24.
- Tansiq tabassumlar.** – **Jahon adabiyoti**, №3. - B. 54 - 62.
- To‘legen Qosimbekov. Singan qilich. – Toshkent, 1980.
- To‘xtag‘ul. Sog‘inib keldim. – Toshkent, 1964.
- To‘xtag‘ul. Ona xalqim, omon bo‘l! – // **Jahon adabiyoti**, 2004. №1. - B.83 - 86.
- CHingiz Aytmatov, Muxtor SHoxonov. CHo‘qqida qolgan ovchining ohi-zori. – Toshkent, 1988, 2019.
- CHingiz Aytmatov. Asrni qaritgan kun. Qiyomat. – Toshkent, 1986.
- CHingiz Aytmatov. Ikszurriyot. – Toshkent, 1995.
- CHingiz Aytmatov. Oxir zamon nishonalari. – Toshkent, 1998.
- CHingiz Aytmatov. Tanlangan asarlar. 2 tomlik. – Toshkent, 1978.
- CHingiz Aytmatov. Tog‘lar qulayotgan zamon (Abadiy qalliq). – Toshkent, 2009.
- CHingiz Aytmatov. Tanlangan asarlar. – Toshkent, 2018.
- CHingiz Aytmatov va O‘zbekiston. – Toshkent, 2018.

TURKMAN ADABIYOTI

Turkman adabiyoti ham boshqa xalqlar adabiyoti singari xalq og‘zaki ijodiyotidan boshlangan. Turkiy xalqlarning mushtarak adabiy yodgorliklari: “Qo‘rqut Ota kitobi”, «SHohsanam va G‘arib», «Sayot va Hamro», «Go‘ro‘g‘li», «Layli va Majnun», «YUsuf va Zulayho» kabi dostonlarning turkman adabiyotida ham o‘ziga xos variantlari mavjud. Turkman xalqining orzu-umidlari, alam va iztiroblari uning yertaklari, dostonlari, qo‘shiqlarida ifodalangan. Turkman xalq latifalaridagi dono va tadbirkor Kamina obrazi o‘zining ko‘p xususiyatlari bilan o‘zbek xalq latifalaridagi Afandi obraziga juda yaqin. O‘zbek va turkman xalqlarining do‘stlik va qardoshligi ularning adabiyoti va og‘zaki ijodiyotida ham chuqur iz qoldirgan. Go‘ro‘g‘li bir qancha turkman xalq eposlarining bosh qahramoni bo‘lganiday, qirqdan ortiq o‘zbek xalq dostonida ham uning mardligi, olijanoblighi madh etilgan. Tohir va Zuhra, Oshiq va G‘arib singari pok sevgi timsollari har ikki xalqda ham zo‘r muhabbat va samimiyat bilan ulug‘lanadi. Zyero, o‘zbek va turkmanning tili, urf-odatlar, madaniyati uyg‘un, adabiyoti va san‘ati umumiydir.

Turkman xalq og‘zaki ijodida yertak, ashula, qo‘shiq va doston janrlari juda keng tarqalgan. Ashula, qo‘shiq va yertaklar turkman folkloridagi eng qadimgi janrlardir. Xalq yertaklari syujetidan keng foydalanish asosida keyinchalik xalq qahramonlik va ishqiy-lirik dostonlar yuzaga kelgan. Turkman xalq dostonlarining bir qismi SHarq mumtoz adabiyoti asarlari va diniy kitoblar (masalan, “Layli va Majnun”, “YUsuf va Zulayho”) mazmunini qamrab olgan bo‘lsa, bir qismi uchun yertaklar va rivoyatlarning syujetlari asosiy manba bo‘lib xizmat qilgan (“SHasenem va G‘arib”, “Zo‘hro va Tohir”, “Asli va Karam”).

XVIII asrda turkman shoirlari nazm tilini xalq tiliga yaqinlashtirishgan. Maxtumquli turkman adabiyotida yangi yo‘nalishni boshlab byergan. XVIII asr oxiri —XIX asr boshida Durdi SHoir, Saidiy, Ziloliy, Misqin Qilich, Andalib, SHaydoiy, Ozodiy, G‘oyibiy, Kamina turkman adabiyoti rivojiga salmoqli hissa

qo'shgan. XIX asrda turkman adabiyotida ham xuddi o'zbek, qozoq, qizrg'iz, ozarbayjon adabiyotidagi kabi she'riyat etakchilik qilgan. Asl muhabbatni madh etuvchi «Zuhro va Tohir» dostoni muallifi Mullanafas bu davr turkman adabiyotining yorqin namoyandasidir.

Turkman shoiri va mutafakkiri MAXTUMQULI (taxallusi Firog'iy; 1733 – 1791)ning otasi Davlatmamat Ozodiy (1700 – 1760) ham shoir bo'lgan. Maxtumquli boshlang'ich ta'limni oilada o'z otasidan olgan. So'ng qishloq maktabida Niyozsolih mulla qo'lida o'qigan. Dastlab Maxtumquli Xalach yaqinidagi Qiziloyoq qishlog'ida Idrisbobo madrasasida, keyinchalik Buxoroning Ko'kaldosh, Xivaning SHyerg'oziy madrasalarida tahsil olib, Nizomiy, Firdavsiy, Fuzuliy, Navoiy singari mashhur shoirlar ijodidan bahramand bo'lgan. Hayot kechirib, tirikchiligini ta'minlash uchun turli ishlarga qo'l urgan, jumladan, zargarlik bilan shug'ullangan. U Afg'oniston, Yeron, Hindiston, Ozarbayjon, Samarqand, Turkiston kabi bir kancha joylarga borgan.

Maxtumquli bu hududdaYeron shohi Nodirshoh hukmronlik qilgan davrda yashagan. Uning yoshligi Gurgon shahri yaqinidagi Hojigavshan qishlog'ida o'tgan. Maxtumquli Yeron qo'shinlari bilan bo'lgan janglardan birida asir tushgan va muayyan muddat Yeronda yashagan.

o'zbek adabiyotida Alishyer Navoiy, qozoq adabiyotida Abay qanday o'rin tutsa, Maxtumquli turkman adabiyotida shunday mavqeda turadi. Maxtumquli lirik she'rlar, lirik-epik dostonlar, g'azal va muxammaslar yozgan. Bizgacha uning lirik, falsafiy, pand-nasihat xarakteridagi she'rlari o'zbek, qozoq, qoraqalpoq va boshqa xalqlar orasida ham mashhhur bo'lgan. Maxtumquli she'rlarida turkman xalqining hayoti, urf-odatları, o'z davrining muhim ijtimoiy-siyosiy hodisalari, shoirning ichki kechinmalari tyeran ifoda etilgan («Bo'lmasa», «Kelgay», «Bilan», «Naylayin», «Etmas», «Bular», «Ketdi zamon» va boshqa). Asarlarida turkman urug'larini birlashishga chaqirib, ular o'rtasidagi nizo-janjallarni bartaraf qilishga uringan («Taka, yovmut, ko'klang, yozir, alili – / Bir davlatga qullik qilsak beshimiz...»).

Maxtumqulining ishq-muhabbat mavzuidagi she'rlari ohangdorligi, chuqur falsafiy mazmuni bilan e'tiborni tortadi. SHoirning hayot va o'lim, inson va

borliq, go‘zal insoniy fazilatlar va odob-axloqqa oid she‘rlarida islom dini hamda tasavvufiy karashlar ta‘siri yaqqol seziladi («Maxtumquli, shukr et sen Xudoga, / O‘lim barobardir shohu gadoga...»).

SHoirning aksariyat she‘rlariga Qur‘oni Karim oyatlari, hadisi sharifning mazmun-mohiyati singdirilib, ularda payg‘ambarlar, Bahouddin Naqshband, Ahmad YAssaviy singari ulug‘ zotlar nomi tilga olingan. SHuningdek, Ollohga munojot, Rasululloh (s.a.v.)ga murojaat ohanglari Maxtumquli she‘riyatining eng asosiy xususiyatlarini belgilaydi («Riyodan, yo Rab», «Sochdi Muhammad», «YO Rasul» va boshqa). Uning insonparvarlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik g‘oyalari bilan yo‘g‘rilgan she‘riyatida pok islomiy ma‘rifat ruhi gurkirab, yashnab turadi.

Maxtumquli «ahli hol, ahli sir, ahli hikmat bo‘lgan orif zotdir. Ma‘no olamida uning bir qancha aziz siymolar bilan irtiboti borligi anglashiladi. Bir qancha she‘rlarida u haq payg‘ambarlar, mashhur avliyolar bilan bog‘liq tushlarini farah va shukrona bilan bayon etadi» (M. Kenjabek).

Taniqli sharqshunos olim E. Byertelsning yozishicha, Maxtumquli adabiy myerosining umumiy miqdori taxminan 16–18 ming misraga etadi. A. Boboev shoirning 700 ga yaqin lirik asari bizgacha etib kelganligi haqida ma‘lumot byeradi.

Maxtumquli ijodi ko‘plab chashmalardan suv ichgan: ular — Qur‘oni karim va unga yozilgan tafsirlar, Hadisi sharif va diniy adabiyotlar, tasavvuf falsafasi va adabiyoti, SHarq mumtoz so‘z san‘ati va xalq og‘zaki ijodi. SHuning uchun shoir ijodida islomiy mavzularni ham, so‘fiyona ruhni ham, xalqona ohanglarni ham, mumtoz adabiyot ta‘sirini ham ko‘ramiz. Ular o‘zaro omuxta bo‘lib, Maxtumquli asarlarining yuksak badiiyati, ta‘sirchanligi va umrboqiyiligini ta‘minlagan. SHoir she‘rlarida payg‘ambarlar, avliyolar, sahobalar, tasavvuf pirlari, xalq qahramonlarining nomiga ko‘p duch kelamiz.

Turkman xalqining tarixi, buguni va yertasi, urf-odatlar, an‘analari, davrining muhim siyosiy-ijtimoiy hodisalari, shoirning dardu hasratlari bu she‘rlarning asosiy mavzusi hisoblanadi. Bu she‘rlarda shoir o‘z xalqini sevgan, uning dardu hasratlari bilan yongan, istiqboli uchun qayg‘urgan fidoiy vatanparvar sifatida namoyon bo‘ladi. Vatan va xalq mavzusi — Maxtumquli she‘riyatining o‘q ildizini

tashkil etadi. U qator she'rlarida tarqoq turkman urug'larini birlashishga, ular o'rtasidagi o'zaro nizolarni bartaraf etishga da'vat qiladi.

Maxtumdul she'rlarida xalq falsafasi kuchli, pand-nasihat etakchi bo'lib, u ko'rgan-kechirganlarini qalamga oladi hamda ular yuzasidan tyeran xulosalar chiqaradi. Bu fikrlarning hikmat kabi jaranglashi shundan:

Har yigitning aslin bilay desangiz,
Ma'rakada o'tirib turishin ko'ring.
Birov bilan oshno bo'lay desangiz,
Avval o'z so'zindaa turishin ko'ring.

* * *

Nomardlar ham yaramaslar, nochorlar,
Tuzing ichib, ishing bo'lsa qocharlar,
Siringni fosh etib, aybing ocharlar,
Qadring bilgan ulfatingdan ayrilma.

Maxtumdul xalq maqol-matallari, hikmatli so'zlari, obrazli iboralarini juda yaxshi biladi va mahorat bilan she'rlari qatiga singdirib yuboradi. Ayni paytda o'zi ham sodda, ixcham, lo'nda, tyeran hikmatlar yaratadiki, ular nafaqat turkman, balki barcha turkiy xalqlarning hikmatli so'zlar xazinasidan joy olgan:

Olimga yondashsang, ochilar ko'zing,
Johilga yondashsang, ko'rdek bo'larsan.

* * *

Odam bor, ming tuman edirsang ozdir,
Odam borki, egan noniga etmas.

* * *

Or – mard yigitning qilichi.

* * *

Do'zaxning timsoli – bir yomon xotin.

* * *

YAxshini olam orzular.

Yigit qarir yomon ayol uchrasa.

Xalq tarixi, adabiyoti va hayotini chuqur bilgan bu donishmand inson tyeran fikrlarni xalqona sodda va lo‘nda bir tarzda she’riy misralarga tizadi. Bu she’rlar xalq donoligining yorqin namunasidir. Maxtumquli asarlarining umrboqiyiligini ta’minlagan eng asosiy omil xuddi shunda.

SHoir she’rlarida yaxshi — yomon, mard — nomard, halol — harom, boy — kambag‘al, urush — tinchlik kabi o‘zaro zid tushunchalar ko‘p uchraydi. Xususan, u kishilarni ikki toifaga — mard va nomardga ajratadi: uning nazarida mard — barcha ezgu insoniy fazilatlar sohibi bo‘lsa, nomard — hamma yomon illatlar tajassumi. SHunga muvofiq, mardni ko‘plab she’rlarida ulug‘lagani holda, nomardni keskin tanqid qiladi. Bu ikkisini ikki qutbga qo‘yib tasvirlaydi.

YUz nomard joyini bosmas bir mardning,

CHekar tashvishini mard elu yurtning.

Qilgan qilg‘ini ko‘ring nomardning:

Jangmi deya qochar tuman uchrasa...

Mard kutar mehmonni ochiq yuz bilan,

Nomard qochib qolar mehmon uchrasa.

Maxtumquli asarlarining mavzulari, janriy xususiyatlari, shakliy o‘ziga xosligi, she’rlari tilining nihoyatda xalqchilligi bilan ko‘p asrlik turkman adabiyotini yangi bir bosqichga ko‘targan. SHoir asarlarining etakchi g‘oyasi bu — turkman yerlari ustiga yopirilib turadigan chet el bosqinchilari tahdidiga chek qo‘yish, tarqoq yashayotgan, o‘zaro nifoq va ziddiyatlardan zada bo‘lgan qabila hamda urug‘larni birlashtirish orqali osoyishtalik va ittifoqlikka asoslangan qudratli bir davlatni barpo etishdek milliy vatanparvarlik his-tuyg‘ularidan iborat. Millat manfaatlari yo‘lida ana shunday qayg‘urish, ma’rifatparvarlik yo‘li bilan bu g‘oyani samarali kuchga aylantirish shoir ijodining asosiga aylangan (Manba: Maxtumquli. Dunyo o‘tib boradir: SHe’rlar. – Toshkent: “SHarq”, 2007. – 240 b.).

Maxtumquli she’rlarining ohangi va uslubida xalq og‘zaki ijodiga yaqinlik bor. Maxtumquli turkman xalqining maqol va matallarini, xalq tiliga xos ayrim

unsurlarni adabiyotga olib kirgan. SHoir she'rlaridagi purma'no misralar turkman millatining hikmatli so'zlari, aforizmlar qatoridan o'rin olgan. Maxtumluli ijodi Evropa va rus sharqshunoslari, turkman va o'zbek olimlari tomonidan tadqiq etilib, qiyosiy o'rganilgan. Xususan, Navoiy ijodining Maxtumluliga ta'siri va boshqa adabiy ta'sir masalalari tekshirilgan (S. Qoriev, «Navoiy va Maxtumluli», «Maxtumluli va Islom shoir», «Maxtumluli she'rlari asosida yaratilgan o'zbek xalq qo'shiqlari» va boshqa).

Maxtumluli she'riyati barcha turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalqining ham ma'naviy mulkiga aylangan. Uning she'rlari bir necha marta o'zbek tiliga tarjima qilinib, nashr etilgan. Ko'plab she'rlari hofizlar tomonidan kuyga solib aytiladi. Maxtumluli haqida kinofilm, spektakl va badiiy asarlar yaratilgan.

XVIII asr oxiri – XX asr boshida yashab ijod etgan turkman shoirlari Saidiy, Kotibiy, Miskin Qilich va Zeliliy Maxtumluli ijodining davomchilari sanalishadi.

XIV asrda turkman yozma adabiyotining yirik vakili Burhoniddin Sivosiy Xorazmda tug'ilib, hayotini Kichik Osiyo shaharlarida o'tkazgan. Sivosiy birinchi bo'lib turkman tilida she'alar yozgan shoirdir. U turkman she'riyatiga aruz vaznini olib kirgan.

Turkman shoiri va ma'rifatparvari OZODIY Davlatmamat (1700–1760) mashhur shoir Maxtumlulining otasidir. Ozodiy xuddi Maxtumluli singari turkman mumtoz adabiyotining yirik vakillaridan biridir. U avval eski maktabda, so'ngra Xiva madrasasida o'qigan, arab, fors tillarini o'rgangan, keyinchalik shu madrasada mudarrislik qilgan. Ozodiy xalq og'zaki ijodini, SHarq adabiyotining ulug' namoyandalari asarlarini chuqur o'rgangan, ular ta'sirida qasida, ruboiy, g'azallar yozgan. Ozodiy ijodida 6000 misradan iborat «Va'zi Ozod» risola-dostoni (1753–54) muhim o'rin tutadi. Ushbu asar masnaviy usulda yozilgan bo'lib, 4 bobdan iborat. Mazkur asarning 1-qismida mamlakatda tartib o'rnatish, 2-qismida qal'a va saroylar qurish, 3-qismida jamiyatda fan va maorifning o'rni, 4-qismida kambag'allar va darveshlar to'g'risida fikr yuritilgan. Asarda turkman kabilalarini birlashtirish, soliqlarni kamaytirish, kanallar o'tkazish, yo'l va ko'priklar qurish kabi muhim masalalar diqqat markaziga qo'yilgan.

Xiva madrasalarida o‘qigan turkman shoiri ANDALIB (Bulbul) (asl ismi Nurmuhammad G‘arib; taxminan 1712 – 1780) o‘zbek va turkman tilida ijod qilgan. Andalib mumtoz adabiyotning g‘azal, ruboiy, murabba‘, muxammas, musaddas, musabba‘, muvashshah va boshqa janrlarida ijod qilib, Navoiy, Fuzuliy, Jomiy g‘azallariga muxammaslar bog‘lagan. Andalib she‘rlarida insonning zamon, hayot bilan munosabat haqida so‘z yuritilgan. SHoir his-tuyg‘u va kechinmalarini xalq og‘zaki ijodiga xos ohang va uslubda sodda va ravon ifodalashga yerishgan. Andalibning 1200 misraga yaqin she‘ri hamda bir necha dostoni bizgacha etib kelgan. SHoirning «Layli va Majnun», «Tohir va Zuhra», «YUsuf va Zulayho», «Zayn ul-arab», «Sa‘d Vaqqos», «Bobo Ravshan», «Malikai Mehrinigor», «O‘g‘iznoma» kabi dostonlarida mumtoz dostonchilikning eng yaxshi xususiyatlari mujassamlashgan. Uning «Nasimiy» dostoni uchun ozar shoiri Nasimiy hayoti va ijodi mavzu qilib olingan. Andalibning Mashrabga taqlidan yozgan she‘rlari o‘zbek va turkman xalqlarining sevimli qo‘shiqlariga aylangan. Xorazmda “Go‘ro‘g‘li”, “SHohsanam va G‘arib”, “Tohir va Zuhra”, “Huriliqo va Hamro”, “Sayotxon va Hamro” kabi dostonlar oqin-baxshilar tomonidan tinglovchilarning talabiga qarab goh o‘zbek, goh turkman tilida kuylangan. Bu esa har ikki xalq shoirlari, oqin-baxshilari ijodiy hamkorligi ravnaq topishiga sabab bo‘lgan. Andalib mana shu adabiy muhitda qalam tebratganligi bois uning asarlari, shubhasiz, ikkala xalqqa ham tushunarlidir. Andalib asarlarining qo‘lyozmalari va toshbosma nusxalari O‘zbekiston FA SHarqshunoslik institutida saqlanadi.

Insoniy sevgi, mehr-muhabbat turkman shoiri, musiqachisi MULLANAFAS Qodirbyerdi o‘g‘li (1810 – 1862) lirikasining bosh mavzusidir. U asarlarida o‘z davrining ilg‘or kishisi sifatida xotin-qizlarni sharaflab, ularning aqlu zakovati, go‘zalligi va samimiyligini ehtiros bilan kuylagan («Sevgilim», «Kela qol», «Unutma», «Durdaxonga» va boshqa). Mullanafas she‘riyati hayotiy voqealarga asoslangan bo‘lib, shoirning she‘rlarida xalq hayoti va urf-odatlarini diqqat markaziga qo‘yilgan. Mullanafasning «Zuhra va Tohir» dostoni mashhur. SHarq xalqlari o‘rtasida mashhur syujet asosida yozilgan mazkur doston turkman she‘riyatidagi eng salmoqli asarlardan biridir. Bu doston asosida musiqali drama va opyera yaratilgan. SHoirning “Gelmisham” dostoni ham tyeran mazmuni, g‘oyaviy-badiiy xususiyatlariga ko‘ra

turkman mumtoz adabiyotida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Mullanasning asarlari o‘zbek tiliga tarjima etilgan, hofizlar repertuaridan o‘rin olgan.

Turkman adabiyotining yirik vakillari Andalib, Ozodiy, Ma‘rufiy, G‘oyibiy, SHaydoi, SHobanda ijodida fors-tojik, ozarbayjon va o‘zbek adabiyotidagi eng yaxshi an‘analaridan oziqlangan. SHoir SHobandaning “SHoh Bahrom”, “Gulu Bulbul”, “Xo‘jambyerdi” dostonlari va ko‘plab lirik she‘rlari, Ma‘rufiyning “Sayfulmuluk Midhal Jamol”, “YUsuf va Ahmad”, “Davlat yer” dostonlari, SHaydoiyning “Qissai Sanavbar” dostoni turkman adabiyotining mumtoz namunalari qatorida turadi.

XX asr 20-yillarida turkman adabiyotida ham badiiy nasrchilik shakllana boshlagan. YOqub Nosirli, B. Kyerboboev, N. Sarixonov, A. Durdiev, X. Dyeryaev kabi shoir, yozuvchilar A. Karliev, B. Omonov singari dramaturglarning hikoya, qissa, roman va pesalarida xalq hayoti, kishilarning quvonch va tashvishlari tasvirlangan. 1934 yil Turkmaniston YOzuvchilar uyushmasi tashkil etilgan. 1928 yildan yozuvchilarning oylik adabiy-badiiy jurnali nashr etila boshlagan. Ikkinchi jahon urushi yillarida turkman adiblari ham bosqinchilarga qarshi xalq nafratini ifodalovchi nazmiy va nasriy asarlar yaratishgan. Jumladan, YO. Nosirlining «Leytenantning o‘limi», P. Nurbyerdievning «Vatanparvar chol» dostonlari, K. Seytliyevning she‘rlari, D. Xoldurdining «Oq xalati qiz» dostoni va boshqa asarlarda turkmanlarning jang maydonlari va front ortidagi fidoiyligi qalamga olingan aksini topgan. Urushdan keyingi davrda esa turkman adabiyotida ham tinchlik uchun kurash, xalqlar o‘rtasidagi do‘stlik, hamkorlik asosiy mavzuga aylangan. 50-yillarda turkman adabiyotiga A. Otajonov, M. Saidov, K. Qurbonnapasov, kabi iste‘dodli ijodkorlar kirib keldi. 60—70-yillardan turkman adabiyotida yirik nasriy asarlar etakchi o‘rin egallagan. Qilich Quliyevning «Qora karvon», Beki Seytoqovning «Birodarlar», X. Dyeryaevning «Qismat» romanlari boshqa nasriy asarlar bu davr turkman adabiyoti manzarasini belgilaydi. B. Kyerboboev, X. Ismoilov, M. Garriev, K. Tangriquliev, A. Boymurodov, B. Xudoynazarov, A. Qurbonov, O. Oqmamedov, YA. Mametev, T. Jumageldiev va boshqa adiblarning turli janrdagi asarlari turkman adabiyotida o‘ziga xos o‘rin tutadi.

Zamonaviy turkman adabiyoti asoschilaridan biri Byerdi Kyerboboev (1894 – 1974) Buxorodagi madrasada tahsil olgan, Leningrad univyersiteti sharq fakultetida o‘qigan (1927 – 1928). Uning ilk hajviy she’rlari 1925 yilda «Turkmaniston» gazetasi va «Tokmak» («To‘qmoq») jurnalida bosilgan. Byerdi Kyerboboevning dastlabki dostonlari («YAngi turmushga», 1928; «Amudaryo», 1931), hikoya va ochyerklari («Maral», 1937), qissalari («Bayram», 1934; «Botir», 1935) va dramatik asarlari («Hurliqo va Hamro», 1940 va boshqa) turkman adabiyoti taraqqiyotiga samarali ta’sir ko‘rsatgan. Uning «Qurbon Durdi» qissasi (1942), «Oylar» dostoni (1943), «Vatanga muhabbat» (1941), «Qardoshlar» (1943) kabi sahna asarlarida ikkinchi jahon urushida bosqinchilarga qarshi kurash va turkman xalqining mamlakat ichkarisidagi mehnati aks etgan. Adibning «Dadil qadam» asari (1–3-kitoblar, 1940–55)da turkman xalqining o‘tmish hayoti, yerk va ozodlik uchun kurashi, o‘sha davr kishilarining orzu-umidlari, ruhiy kechinmalari tasvirlangan. YOzuvchining «Oysulton» qissasi (1949) turkman paxtakorlariga hayotiga bag‘ishlangan, «Nebitdog‘» romani (1957)da esa neftchilar faoliyati yoritilgan. Byerdi Kyerboboevning ilk asari «YAna ich» nomi bilan bosilib chiqqan hajviy feleton edi. Keyin u «Inglizlar yotib otadi» nomli hajviy she’rini yozgan. Bu she’rda ingliz impyerialistlarining Turkmanistonda olib borgan siyosati tanqid qilingan. 1925 yili u «To‘qmoq» satirik jurnalga muharrir etib tayinlangan. Uning ijodi davr voqealari bilan hamohang tarzda kechgan. Xotin-qizlar ozodligiga bag‘ishlab, «Qizlar dunyosi», «Odatning qurboni» dostonlarini yozgan. Turkman dehqonlari hayotidan olib yozilgan «Amudaryo» dostonida sahroda suvsizlikdan halok bo‘lgan va Amudaryoda suvga cho‘kib o‘lgan ikki kishi obrazini gavdalandirib, Amudaryoni sahroga burib, xalqning turmushini yaxshilash kyerak degan g‘oyani ko‘tarib chiqqan.

U 1926 yilda «Giyohvand va tabib», «YUksalishda» singari dramalar yozib, giyohvandchlikning insoniyat uchun juda xavfli ekanligini o‘sha davrdayoq ko‘rsatgan. Ushbu muammo esa bugungi kunda ham g‘oyat dolzarb bo‘lib turibdi. Byerdi Kyerboboevning ikkinchi jahon urushi yillari yozilgan «Maxtumquli» dramasi hozirgacha turkman teatri repyertuarlaridan mustahkam o‘rin olib kelmoqda. Adibning «Qurbon Durdi» qissasida urushda mardlik va jasorat ko‘rsatib qahramon bo‘lgan

turkman yigitining hayot yo'li yoritilgan. «Oylar» dostonida turkman ayollarining urush davridagi hayoti aks ettirilgan.

Byerdi Kyerboboevning nomini dunyoga mashhur qilgan asari «Dadil qadam» romanidir. Adib bu asar ustida qariyb 20 yil ishladi. Bu asarning ayrim parchalari dastlab 1936 yilda «Oyna va Ortiq» nomi bilan matbuotda bosilib chiqqan. 1940 yil romanning birinchi qismi alohida kitob shaklida nashr etilgan. Asar bosh qahramonlari – oddiy turkman yigiti Boboli Ortiq va uning sevgilisi Oyna. Roman uchun Turkmanistonda XX asr birinchi choragida yuz byergan tarixiy voqealar asosiy ob'ekt qilib olingan. Romanda bu davr turkman xalqi hayotidagi katta burilishlar va o'zgarishlar - birinchi jahon urushi, Oktyabr to'ntarishi, fuqarolar urushi, ingliz intyervensiyasi, bolsheviklar hukmronligi bilan aloqador voqealar mahorat bilan tasvirlangan. Asarda bolsheviklar siyosati tufayli bitta xalqning boy va yo'qsilga, ya'ni ikkiga ajralib, o'zaro urush olib borishi gavdalandirilgan. Romanda Xolnazarboy boshchiligidagi yuqori tabaqa vakillari va Ortiq, Amirlar boshchiligidagi mehnatkash xalq vakillari o'rtasida kurash diqqat markaziga qo'yilgan. Mamadvali xo'ja, Myered, Azizxon, Ivan CHyerneshiev singari turli toifa vakillari romanning asosiy pyersonajlari sifatida ko'rsatilgan.

Adibning «Oysulton» (1949) qissasida paxtakorlar hayoti mehnatkash ayol Oysulton obrazi orqali ko'rsatilgan. Qissada paxta etishtirish mashaqqati, Turkmanistonning murakkab ob-havo sharoitida mehnatda ibrat ko'rsatgan dehqonlar hayoti Begich va CHori kabi obrazlarda aks ettirilgan.

Byerdi Kyerboboevning «Nebitdag» asari turkman ishchilar sinfining shakllanishiga bag'ishlangan. 30-yillarda turkman tuprog'ida neft qazib chiqarishga kirishilgan. U paytda sanoat qurilishida, neft qazib chiqarishda mahalliy millat vakillaridan ishchilar juda kam bo'lgan. 50-yillarga kelib esa turkman millati vakillari ham neft qazib olish ishlarida faol ishtirok eta boshladi. Burg'ulash uchastkasi mastyeri Atabay va uning xotini Mamish orqali muallif turkman oilasi, urf-odatlarini aks ettirgan. Asarda Annatuvoq CHovdurov, Onul Sulaymonov, Safronov kabi qahramonlarning ichki dunyosi ishonarli ochib byerilgan.

Byerdi Kyerboboev Navoiy, Hamza, Abdulla Qodiriy va boshqa ijodkorlar ijodidan ilhomlangan. Oybek, G'afur G'ulom va boshqa o'zbek adiblarining ayrim

asarlari turkmanchaga tarjima qilgan. Byerdi Kyerboboevning deyarli barcha yirik asarlari o'zbek tilida nashr qilingan. Uning «Maxtumlari» dramasi (1943; YAshin tarjimai) sahnalashtirilgan.

XX asr boshidagi ijtimoiy-tarixiy o'zgarishlar turkman adabiyotiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Bu davr adabiyotining yirik vakillari Miskin Qilich, Bayram SHoir, Ko'rmullo, Mullo Murt, Durdi Qilich she'rlarida uzoq asrlar davomida ezilib kelgan turkman xalqining yerk va ozodlikka intilishi, orzu-umidlari ifodalangan. Barcha yerkparvar ijodkorlar singari turkman shoirlari ham turli ijtimoiy to'ntarishlarga umid bilan qarashgan, bolsheviklarning yolg'on va'dalariga ishonib ularni maqtab she'rlar yozishgan. Durdi Qilichning "Zolimlar", "Kambag'allar", Mullo Murtning "Turkmaniston uchun azizsan", "Ozodlik" kabi asarlari shular jumlasidandir.

20-yillar turkman adabiyotida she'riyat etakchi o'rinni egallagan edi. SHoirlar ijtimoiy hayotdagi shiddatli o'zgarishlarni his-hayajon bilan qabul qilib, ularga darhol o'z munosabatlarini bildirishgan. Bu davrda kirib kelgan yangi avlod shoirlari, yosh ijodkorlar turkman adabiyotida realistik san'atni shakllantirishda ishtirok etishgan. Xuddi shu davrda turkman nasriga asos solingan. Xususan, Byerdi Kyerboboev va A.Durdievning birinchi hikoya va qissalari turkman adabiyotiga salmoqli hissa bo'lib qo'shilgan. Alamishevning "Sona", B.Kyerboboevning "Qizlar dunyosi", "Odatning qurboni" singari dostonlari ham mumtoz adabiyotdagi dostonlardan farqli o'laroq, realistik metodda yozilgan birinchi dostonlardir. Ana shu yillarda turkman dramaturgiyasi ham shakllanagan. YOzuvchi Ota Kavshutov "Zakaspiy fronti" pesasi bilan turkman adabiyotida dramaturgiya janrini boshlab byergan. O.Kekilovning qishloq xo'jaligini jamoalashtirishga bag'ishlangan "Olg'a", B.Saitakovning Turkmanistondagi fuqarolar urushini tasvirllovchi "O't ichida", R.Saidovning chet el mavzusida yozilgan "Inqilob yo'lida" kabi dostonlari 30-yillarda ham turkman adabiyotida she'riyat etakchilik qilganini bildiradi.

Bu davrda turkman nasrida zamonaviy mavzuga bag'ishlangan, eskilik va yangilik o'rtasidagi kurashni ko'rsatuvchi asarlar salmoqli o'rin tutadi. Og'axon Durdievning "Myered", "Yer ustalari". "Baxtiyorlar" singari hikoyalari G'arb adabiyotidagi novella janri uslubida yozilgan ajoyib asarlar sirasiga kiradi. Bu ixcham

hikoyalarda turkman xalqining hayoti ta'sirchan badiiy aks ettirilgan. O.Durdievning "Balli mullo" hajviy hikoyasi ulug' o'zbek adibi A.Qodiriyning "Kalvak Maxzum"ini eslatadi.

YOzuvchi Nurmurod Sarixanov esa o'z ijodida buyuk rus yozuvchilari A.P.CHexov va M.Gorkiy asarlariga yergashgan. YOzuvchining "Orzu". "Oq uy", "SHirin", "Kuyov" va "Boyning g'azabi" hikoyalari hajmi ixcham va badiiy jihatdan jozibador. Ularda har bir obraz chuqur ma'noni ifodalaydi. N.Sarixanov "SHukur baxshi" qissasi tarixiy mavzuda bo'lib, turkman xalqi o'tmishidagi achinarli ahvol aks ettirilgan. YOzuvchining «Kitob» hikoyasida ham o'tmish qalamga olingan. Unda kishilarning ma'rifatga intilishi, og'ir turmush tufayli ularning aksariyati savodsiz bo'lib qolgani ta'sirchan ko'rsatilgan. Hikoyada bir savodsiz cho'ponning bozorga borgani va u yerda bir kishi baland ovoz bilan Maxtumqulining she'rlarini o'qib turganligini ko'rgani, shuning uchun bu she'rlar unga qattiq ta'sir qilib, go'yoki ular uning o'zi haqida yozilganday tuyulgani, shuning uchun kitobni qanday bo'lmasin, sotib olishga harakat qilgani, nihoyat, bozorga minib kelgan tuyasini byerib, kitobni olgani, uyga kelganida xotini unga: "Kitobni o'qiy olmaysan-ku? Nega olding?" –deb janjal ko'targani, cho'pon Maxtumqulining qo'lyozma kitobini 40 yil avaylab saqlagani, nabirasi bu kitobni unga o'qib byergani, chol kitobda yozilgan she'rlarning barchasini yodlab olgani naql qilinib, oddiy turkman xalqining ma'rifatga intilishi ko'rsatilgan.

YOzuvchi «SHukur baxshi» qissasida ham tarixiy mavzuga murojaat qilgan. XIX asrda yashab ijod etgan SHukur baxshi xalq o'rtasida juda mashhur bo'lgan. Uning ukasini xon zindonband qilgan. SHoir ukasini ozod qilishini xondan juda yalinib so'ragan. Xon unga saroyning chechan baxshisini aytishuvda engsang, ukangni ozod qilaman, deb shart qo'ygan. Bu musobaqada SHukur baxshi g'olib chiqqach, xon uning ukasini zindondan chiqargan. Qissada ana shu hayotiy voqea ta'sirchan yoritilgan. Nurmurod Sarixonov zamonaviy mavzuda ham «SHirin», «Orzu», «So'nggi o'tov» kabi ajoyib hikoyalar yozgan. Afsuski, yozuvchi urushda halok bo'lib, uning ko'pgina ijodiy rejalari amalga oshmay qolgan.

XX asr 30-yillarida turkman adabiyotida dramaturgiya, realistik nasr paydo bo'lgan. Bu davr turkman adabiyotining taraqqiyotiga Hoji Ismoilov, SHali Kekilov,

O‘roz Toshnazarov singari yozuvchilar salmoqli hissa qo‘shishgan. O‘sha yillarda tarixiy va zamonaviy mavzuda ko‘plab qissa va romanlar yaratilgan. Turkman zamonaviy adabiyoti asoschilaridan biri B.Kyerboboevning “Dadil qadam” romani ham shu davrda yozilgan. SHu yillarda turkman adabiyotida dramaturgiya janri ham shakllangan. Bu davr dramaturgiyasi targ‘ibot-tashviqot yo‘nalishida bo‘lib, unda ko‘proq maishiy turmush muammolari yoritilgan. A.Karlievning “Oyna”, O.Kavshutovning “Juma”, T.Esanovanning “SHemshat” kabi pesalarida ijtimoiy hayotning turli muammolariga e‘tibor qaratilgan.

30-yillar turkman adabiyotida qishloq xo‘jaligi, xotin-qizlar haq-huquqi, madaniy inqilob, ishlab chiqarish mavzulari etakchilik qilgan. Bir qator turkman ijodkorlari, ziyolilari 1937 yilgi qatag‘on qurboni bo‘lgan. Turkmaniston mustaqillikni qo‘lga kiritganidan keyin ularning nomi oqlanib, asarlari nashr qilingan.

YAngi turkman adabiyoti asoschilaridan biri Xo‘janapas CHoriev bor-yo‘g‘i 31 yil umr ko‘rgan. Vabo kasali tufayli onasi o‘lib, etim qolgan X. CHoriev ko‘p og‘ir kunlarni boshidan kechirgan. U Toshkentda o‘qigan. X.CHoriev «Turkmaniston» gazetasi bo‘lim boshlig‘i, 1934 yilda esa Turkmaniston YOzuvchilar uyushmasi raisi vazifalarida ishlagan. U xalqaro mavzularda ko‘plab asarlar yozgan. Adibning «Qoraqum sahrosida» dramasi o‘sha davrning dolzarb masalalariga bag‘ishlangan. U asarlarida hukmron doiralar talabiga muvofiq bolsheviklar siyosatini yoqlagan bo‘lsa-da, lekin o‘z asarlarida hayot voqeligini haqqoniy yoritishga intilgan. X.CHoriev «Zuhra va Toxir» dostoni asosida turkman adabiyoti tarixida birinchi marta musiqali drama yozgan. Keyin bitilgan musiqali dramalar uchun ana shu asar andozaga aylangan.

Urush yillarida turkman adabiyotida publisistik she‘riyat etakchilik qilgan. CHunki ijodkorlar asosiy e‘tiborni front va front ortida bo‘layotgan voqealarga qaratishgan. B.Kyerboboevning “Oylar”, SH.Kekilovning “Ivan tog‘a” kabi dostonlari ham bevosita urush mavzusiga bag‘ishlangan.

Ikkinchi jahon urushi davrida ko‘plab turkman ijodkorlari frontga ketishgan. SHali Kekilov, Nurmurod Sarixanov, Ata Niyazov kabilar urushda halok bo‘lishgan. O‘sha davrda fashistlarga nafrat uyg‘otish, ularga qarshi kurashga chorlash butunittifoq adabiyotining eng dolzarb vazifasi qilib qo‘yilgan. Qora Seytalievning

«Frontdan maktublar», «Pogonli qizlar», «Hamshiralar» kabi she'rlarida front va front orqasidagi kishilarning ruhiy dunyosi aks ettirilgan. Rahmat Saidovning «Yigitlar qo'shig'i», «Kuzatish», «Samo ovchisi» kabi she'rlarida ham g'alaba uchun kurash, xalqlar do'stligi kabi mavzular qalamga olingan. Uning «Vatanparvarlar», «Azatgul» kabi dostonlari ham shu davrda e'lon qilingan. «Vatanparvarlar» dostoni qahramoni turkman yigiti uchuvchi Qurbon fashistlar ustiga bomba yog'dirib, ularning ko'pchiligini qirib tashlaydi. Lekin o'zining samoliotiga ham o'q tegadi. Qurbon yonayotgan samoliotdan parashut bilan sakrab, dushman hududiga tushadi. U yerda ham ko'p fashistni otadi va ayerodromga borib, 23 nafar fashist razvedkachisini asir olib, ularning samolyoti bilan o'z polkiga qaytib keladi. Albatta, voqealarning bu tarzda kechishi o'quvchini ishontirmaydi. Chunki asar qahramoni bu ishlarni hech qiynalmasdan, osongina bajaradi. Voqealar go'yoki, nemislar agar Qurbon kelsa, asirga tushamiz, deb uni kutib turganday talqin qilingan.

Turkman adabiyotining yirik vakili Omon Kekilov ijodini urushdan oldingi yillarda boshlagan. Uning urush davrida yozilgan «O'lim changalida» dostonida turli millat vakillari hamjihat bo'lib, dushmanga qarshi kurashgani ko'rsatilgan.

Front ortidagi hayot voqeligi Ata Kovshutovning «Ovchi Qandimning oilasi» hikoyasida va urush yillari e'lon qilingan «Mehri va Vafo» romanida tipik xarakterlar orqali gavdalantirilgan.

Urushdan keyingi davrda turkman adabiyotida nasr etakchi o'ringa ko'tarilgan. Bu davrda B.Kyerboboevning «Dadil qadam» romanining ikkinchi qismi, «Nebitdog'», O.Kavshutovning «Kopetdog' yon bag'irlarida» romanlari, B.Seytakovning «O'g'ilning sovg'asi», «Zamondoshlar», X.Ismoilovning «Ikki otaning o'g'li» qissalari bosilib chiqqan. Urushdan keyingi davr turkman adabiyotidagi talaygina asarlarda Qoraqum sahrosini o'zlashtirish, Amukanalini qurib bitirish kabi mavzular yoritilgan. Bu davrda mustabid sho'ro davlatidagi barcha xalqlar adabiyotidagi kabi turkman adabiyotida ham «konfliktsizlik nazariyasi» hukmronlik qilgan. YA'ni asarlarda hayot voqealigining faqat yaxshi tomonlarini ko'rsatilib, socialistik tuzumning afzal ekanligi targ'ib qilingan.

Ota Kovshutovning «Kopetdog' yonbag'irlarida» asari 1952 yilda alohida kitob holida nashr etilgan. Unda urushdan keyingi davrda turkman qishloqlarida

xo‘jalikni tiklash bilan bog‘liq voqelik asosiy mavzu qilib olingan. Roman bosh qahramoni Xushgeldi – aqlli, tadbirkor yigit. U urush qatnashchisi, oliy ma‘lumotli agronom. Xushgeldi ekinlarga yangi texnologiyani joriy qilmoqchi bo‘lganida kolxoz raisining qattiq qarshiligiga uchraydi. U asta – sekin tushuntirish yo‘li bilan raisni o‘z izmiga soladi. Romanda bosh qahramonning ichki kechinmalari, ruhiy holatlari yuzaki chiqqan o‘rinlar bor. Masalan, Xushgeldi bilan Boqar o‘rtasidagi muhabbat tasvirida yuzakilik va sxematizmga yo‘l qo‘yilgan. Bu asar ko‘p jihatdan o‘zbek yozuvchisi Oybekning «Oltin vodiyan shabadalar» romaniga o‘xshab ketadi.

Ota Kovshutovning «Eski maktab» hikoyasida “qadimda aksariyat odamlar nima uchun savodsiz bo‘lgan?” degan savolga javob izlanadi. Adibning «So‘nggi oqsoqol» asari ham o‘tmish mavzusida yozilgan.

50 – 60-yillar turkman she‘riyatida Omon Kekilov asarlari o‘ziga xos o‘rin tutadi. Uning «Muhabbat» dostonida mumtoz adabiyot an‘analari yangicha talqin qilingani seziladi. Doston qahramoni Oqmurod Moskva davlat univyersitetini va aspiranturani tugatgan. U urushdan yarador bo‘lib qaytgan. Oqmurod qishlog‘ida yosh o‘qituvchi ayol O‘g‘ilnabatni yaxshi ko‘rib qoladi. Lekin O‘g‘ilnabatning yeri frontda jang qilayotir. Bu ayol hech qachon yeriga xiyonat qilmasligini, uni intizor bo‘lib kutayotganligini Oqmurodga bildiradi. O‘g‘ilnabatning yeri Beginch urushdan yarador bo‘lib qaytib keladi. Ular baxtli yashab, farzandli ham bo‘lishadi. Lekin urushda olgan jarohatlari zo‘rayishi tufayli Beginch vafot etadi. Beginchning hayotini o‘g‘li davom ettiradi. Doston yakunida O‘g‘ilnabat, albatta, baxtiyor yashab o‘tadi, degan fikr ta’kidlangan. Ana shunday voqea CH.Aytmatovning «Jamila» qissasida gavdalantirilgan. Lekin bu qissada asar qahramonlari taqdiri boshqacharoq hal qilingan.

Katta jamoat arbobi, Turkmaniston madhiyasi muallifi, o‘nlab she‘riy to‘plamlar e‘lon qilgan hassos shoir, turkman adabiyotshunosligining yirik vakili, filologiya fanlari doktori, «Adabiyot nazariyasi» darsligini yozgan Omon Kekilov (1912-1974) bolalar uchun ham ko‘plab yertak-dostonlar bitgan. Uning bolalarga atalgan «CHO‘pon va podshoh» dostoni ko‘pgina xorijiy tillarga tarjima qilingan.

XX asr ikkinchi yarmida turkman adabiyoti sifat jihatidan o‘sdi. Avval turkman adabiyotida she‘riyat etakchilik qilgan bo‘lsa, bu davrga kelib, nasr oldingi

o‘ringa chiqib oldi. Adabiyotda tajribali, keksa ijodkorlar bilan birgalikda, yosh talantlar ham qalam tebratdi. Bu davr turkman adabiyotida B.Kyerbobaev, Beki Seytakov, Xidir Dyeryaev, Qilich Quliev, Ota Otajonov, Rahim Esonov, CHori Ashurov singari ijodkorlar asarlari alohida ajralib turadi.

B.Kyerbobaevning “Tomchida quyosh aksi”, “Davr o‘g‘loni”, X.Dyeryaevning “Qismat”, “Bo‘ron”, B.Seytakovning “SHoir”, “Badirkent”, Q.Qulievning “Qora karvon”, “Amir elchisi” asarlarida turkmanlar hayoti ta’sirchan aks ettirilgan.

Turkman adabiyoti yirik vakillaridan biri Beki Seytakov (1914 – 1979)ning birinchi she’rlar to‘plami “YOshlik” 1938 yilda, «Baxtli avlod» hikoyalar to‘plami esa 1940 yilda bosilib chiqqan. 1948 yilda nashr qilingan «Qishloq hikoyalari» to‘plamida yozuvchi turkman qishloqlaridagi hayotni tasvirlab, undagi qoloq urf-odatlar va jaholatni tanqid qilgan. B.Seytakovning «Qoraqumli bola», «Sevgi», «Bahs», «Diplom» kabi hikoyalarida hayotiy voqealar ixcham tarzda bayon etilgan. YOzuvchining «CHarm xalta» hajviy hikoyasida umr bo‘yi pul to‘plab kelgan xasis odamlar fojiasi Yernapas obrazi orqali gavdalantirilgan. Uning «Ayazxon» va «O‘t ichida» singari dostonlari ham bosilib chiqqan. Beki Seytakov «Aka-ukalar» roman-trilogiyasi bilan turkman romanchiligi rivojiga munosib ulush qo‘shgan. Roman syujeti uchun Turkmanistonda XX asr birinchi choragida yuz byergan tarixiy voqealar asos qilib olingan. Asar qahramonlaridan biri Junaydxon – tarixiy shaxs. U Xiva xonligini egallash uchun katta qirg‘in qilib, qanchadan-qancha kishilarning qonini to‘kkan. Ingliz razvedkasiga sotilgan bu kimsa o‘z yurti odamlariga urush ochadi. Asarda Saparmurod, Qosim kabi xalq vakillari xonga qarshi kurash olib borib, uni engadi. Romanda mehnatkash xalq hayoti va uning adolat uchun olib borgan kurashi davr voqealari bilan bog‘lab ko‘rsatilgan.

Xidir Dyeryaev (1905-1988) XX asr turkman nasri taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan. U Marida tug‘ilib, ota-onasidan yoshligida etim qolgan, odamlarning uyida turli yumushlar qilib, kun kechirgan. Mari shahridagi maktab-intyernatda o‘qib, Toshkentda o‘qituvchilar tayyorlaydigan bilim yurtida ta’lim olgan. Keyin shu bilim yurtida o‘qituvchilik qilgan va O‘rta Osiyo Davlat univyersiteti sharqshunoslik fakultetida o‘qigan. U tilshunos olim sifatida ham ko‘plab ilmiy-tadqiqot ishlarini

bajargan. Toshkentda o‘qib yurgan paytlari ijod bilan shug‘ullana boshlagan. «Kuyla dutorim», «Amudaryo», «O‘kinchmi yo maslahat» kabi she‘r va dostonlari uning dastlabki asarlaridir. X.Dyeryaev A.Qodiriyning «O‘tgan kunlar» romanidan ta’sirlanib, «Qismat» romanini yozgan. Bu romanda turkman xalqining XX asr boshidagi hayoti haqida hikoya qilingan. «Qismat» romanida Uzuk bilan Byerdi o‘rtasidagi muhabbat o‘sha davr voqealari bilan chambarchas bog‘liqda ko‘rsatilgan. Romanda Uzuk, Byerdi, Murodog‘a, O‘rozsulton, Turdi, Qilichali kabi mehnatkash xalq vakillari obrazlari gavdalandirilgan. Undagi Bekmurodboy, Subhonboy, Omonmurod, Saydahmad eshon, Argin Mamad kabi salbiy obrazlar ham juda ishonarli chiqqan. P.Qodirov bu asarni o‘zbek tiliga tarjima qilgan. Ushbu roman asosida o‘zbek televedeniesida ko‘p qismli film ham ishlangan. Adibning ikkinchi romani «Bo‘ron» 30-yillardagi qishloq hayotiga bag‘ishlangan. X.Dyeryaev «Mehri», «Xo‘janapas» kabi dramalar yozgan. Uning «Orzu» dostonida turli xalq vakillari o‘rtasidagi do‘stlik ulug‘langan. X.Dyeryaev ikki jildlik turkman tili grammatikasining bosh mualliflaridan biridir. U ko‘pgina darsliklar ham yozgan.

Qilich Quliev (1913 – 1990) dastlab Mari shahridagi intyernat maktabda, keyin Bokuda ishchilar univyersiteti va Sovet huquqi institutida o‘qigan. U ko‘p yillar diplomatik vazifalarda faoliyat ko‘rsatdi. U turkmanlardan chiqqan birinchi diplomatdir. Adibning «Qora karvon», «Amirning elchisi», «Guljamolxon» kabi romanlari, «Eh, siz yerkaklar» kabi dramatik asarlari, «Maxtumquli», «Engilmas Gezayirli» singari hikoyalarida hayot voqeligi ta’sirchan aks ettirilgan. Qilich Qulievning «Qora karvon» va «Amir elchisi» asarlari o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Ularda ingliz va rus davlatlari turkman o‘lkasini egallash uchun qanday yashirin kurash olib borganligi tarixiy dalillar asosida ko‘rsatilgan. Qilich Qulievning mazkur asarlari nafaqat turkman, balki butun turkiy xalqlar adabiyotidagi siyosiy romanlarning eng yaxshi namunalari qatorida turadi.

YOzuvchi Qilich Qulievning “Qora karvon” romanida voqealar birinchi shaxs – ingliz razvedkachisi CHarlz Forstyer tilidan bayon etilgan. CHarlz ingliz armiyasining polkovnigi bo‘lib, u O‘rta Osiyoda Angliya mavqeini tiklash uchun yuborilgan. U Buxoro amirligi va oq gvardiyachilar bilan ittifoq tuzish uchun ko‘p harakat qiladi. Voqealar rivojlanib borgan sari Forstyer va uning shyeriklarining

haqiqiy qiyofasi ochila boradi. Ingliz missiyasining O'rta Osiyo bo'yicha tuzilgan rejalari barbod bo'ladi. Romanda ana shu voqealar tarixiy ma'lumotlar vositasida qiziqarli hikoya qilingan. Romanda turli mavzular qamrab olingan bo'lib, barcha voqealar syujetnig umumiy yo'nalishiga birlashtirib yuborilgan. Muhabbat mavzusi ham, xalqning urf-odatlar ham bu asarda haqqoniy tasvirlangan.

N.Nurmamedovning "Dunyoni suv bosgan kun" va D. Hojimurodovning "Mullo To'ra oxun" tarixiy romanlari zamonaviy turkman adabiyotining eng yaxshi asarlari sifatida e'tirof etilgan.

Turkman adabiyotining ko'plab namunalar o'zbek tiliga tarjima qilingan. O'z navbatida, o'zbek adabiyotidagi eng yaxshi asarlarni turkman kitobxonlari o'z ona tilida o'qishmoqda. B.Kyerboboev turkman romanchiligi shakllanishiga ulug' o'zbek adibi A.Qodiriy asarlari samarali ta'sir ko'rsatganini alohida ta'kidlagan. XX asr turkman adabiyoti rang-barang mavzularda yozilgan. Unda she'riyat va dramaturgiya janrlari shakllandi va kamol topdi. Turkman adabiyotining ko'pgina namunalar chet tillarga tarjima qilingan.

Adabiyot:

1. Annadurdiev O. Kel, qardoshim, seni sogʻindim. – // Jahon adabiyoti, 2008. №4. – B.22 - 26.
2. Kekilov A., Velikiy lirik, Ashxabad, 1963. Lityeraturnyy ensiklopedicheskiy slovar. –Moskva, 1987.
3. Maxtumquli. Dunyo oʻtib boradir. – Toshkent, 2007.
4. Maxtumquli. Mard yigitlar bahosi. – // Jahon adabiyoti, 2003. №5. - B.128 - 133.
5. Maxtumquli. Saylanma. – Toshkent, 2004, 2017.
6. Maxtumquli. Tanlangan asarlar. – Toshkent, 1960, 1962.
7. Maxtumquli. Sheʼrlar. – Toshkent, 1976.
8. Maxtumquli. YUrt dardiga yarar elda mardonlar. – // Jahon adabiyoti, 2008. №12. - B.87 - 97.
9. Mullanafas. YOr, uygʻonmading. – Toshkent, 2010.
10. Mullanafas. Nafas, sen soʻzlasang ulus-ellarda... – // Jahon adabiyoti, 2010. №3. - B.7
11. Otajon Togʻon. Begona. Roman. – // Jahon adabiyoti, 2012. №1 - B.45 - 94; №2. - B.92 -130; №3. - B.76 -123; №4. - B.12 - 56; №5. - B.81 - 120.
12. Otajon Togʻon. Begona. Roman. – Toshkent, 2015.
13. Alieva S. Sovremennaya turkmenskaya proza. – Moskva, 1981.
14. Saytaqov B. Bola baxshi. Hikoya. – // Jahon adabiyoti, 2009. №7. - B. 111 - 136.
15. Sarob misol yeri ydi umid. – // Jahon adabiyoti, 1998. №7. - B.100 -103.
16. Tangriqulov Q. YOrtiquloq. Yertak-qissa. – // Jahon adabiyoti, 2016. №6. - B. 170-180.
17. Turkman mumtoz va zamonaviy shoirlari ijodidan. – // Jahon adabiyoti, 2013. №12. - B.ZZ - 49.
18. Turkman sheʼriyatidan namunalar. – // Jahon adabiyoti, 2015. №5. - B.45 - 52.
19. Turkman shoirlari. – Toshkent, 1963.

20. Turnalar orolida. – Toshkent, 1971.
21. Filatov L. Kakkuli soat. Komediya. – // Jahon adabiyoti, 2001. №6. - B.65 - 88.
22. Kor-Ogлы X. Ochyerk istorii turkmenskoy sovetskoy lityeraturы. – Moskva, 1980.
23. Kor-Ogлы X. Turkmenskaya lityeratura. – Moskva, 1972.
24. Dyeryaev X. Qismat. – Toshkent, 1970.
25. Quliev Q. Qora karvon. – Toshkent, 1975.
26. Quramboev K. O‘zbek-turkman adabiy aloqalari. – Toshkent, 1978.
27. Kyerboboev B. Dadil qadam. Roman. – Toshkent, 1951;
28. Kyerboboev B. Oysulton. Qissa. – Toshkent, 1958;
29. Kyerboboev B. Nebitdog‘. Roman. – Toshkent, 1963;
30. Kyerboboev B. Turkmaniston bahori. She‘rlar. – Toshkent, 1974.
31. Inog‘omov R., Adabiy qardoshlik taronalari. – Toshkent, 1972;
32. Qurbonboev K. O‘zbek–turkman adabiy aloqalari. – Toshkent, 1974.

“Turkiy xalqlar adabiyoti tarixi”dan joriy nazorat savollari

1. Turkiy xalqlar adabiyotiga xos umumiy xususiyatlar haqida gapiring. – 2. Turkiy xalqlar folklori namunalari to‘g‘risida so‘zlab byering. –

3. “Qo‘rqut ota kitobi” nechta hikoyatdan iborat? –

4. “Qo‘rqut ota kitobi” jahon adabiyotining qaysi namunalari bilan bir qatarga qo‘yiladi? –

5. “Qo‘rqut ota kitobi” qaysi asrlarda yaratilgan va unga nechanchi asrda tartib byerilgan deyiladi? –

6. “Qo‘rqut ota kitobi”da turkiy xalqlarning qaysi davrgacha bo‘lgan hayoti o‘z ifodasini topgan? –

7. “Qo‘rqut ota kitobi”da kim haqida “U bilmagan narsa yo‘q, neki aytsa, vojib bo‘ladi” deyiladi? –

8. “Qo‘rqut ota kitobi”da kim “Katta to‘y byer, hojat ayla, o‘ylakim, bir og‘zi duolining olqishi-la egam bizga bir o‘g‘lon byerar” deydi?

9. “Qo‘rqut ota kitobi”dagi qaysi hikoyatda “El to‘planib, hojat tiladi, bir og‘zi duolining olqishiga qodir egam bir jujuq byerdi” deyiladi? –

10. “Qo‘rqut ota kitobi”da kim to‘g‘risida “Bir buqasi va bir asov tuyasi bor edi, ul buqa qattiq toshni tepsa, tosh maydalanib, unga aylanar edi. Bir yozda, bir kuzda ul buqa bilan o‘sha asov tuyani urishtirar edi. Xon azamat o‘g‘iz beklari bilan uni tomosha qilishar edi” deyiladi? –

11. “Qo‘rqut ota kitobi” da kim: “Oltmish syerka tyerisidan po‘stin tiksa, to‘pig‘iga etmagan, olti syerka tyerisidan kuloh kiysa, qulog‘iga etmagan, qo‘li, bo‘yni ingichka, bo‘yi uzun” deb ta’riflanadi? –

12. “Qo‘rqut ota kitobi” kim haqida: “Borib payg‘ambarning siymosini ko‘rgan, kelib o‘g‘uzda sahoba bo‘lgan, achchig‘i chiqqanida mo‘ylovidan qon tomgan” deyiladi? –

13. “Qo‘rqut ota kitobi”da kim: “Nechun yig‘lamayin, nechun bo‘zlamayin, o‘g‘ildan myerosxo‘rim yo‘q, qardoshdan tayanchim yo‘q. Olloh taolo mani qarg‘abdr

Beklar, man toj-taxtim uchun yig'layman. Bir kun o'lib qolsam, yerimda, yurtimda biror kimsa qolmayajak" deydi? –

14. "Qo'rquv ota kitobi"da kim haqida: "Yigitning ko'zi nasli dengiz otidan bo'lgan bo'z ayg'irga tushdi, keyin olti qirrali gurzi, qayin po'stlog'i qoplangan katta kamon va qilichni ko'zladi. SHu to'rt narsani yoqtirdi" deyiladi? –

15. "Qo'rquv ota kitobi"da to'yga kelgan Dirsaxonga Boyinturxonning: "Kimning o'g'li-qizi bo'lmasa, uni biz ham qarg'aymiz" degan gapini kim etkazadi? –

16. Qaysi asarda: "O'g'uz zamonida qoida shul ediki, bir yigit uylansa, o'q otar edi, o'q qayerga tushsa, o'sha yerda chodir tikardi" deyiladi? –

17. "Qo'rquv ota kitobi"dagi qaysi hikoyatda "SHarob ko'ngildagi dardni oshkor etadi, ov ko'ngilni xushlaydi" deyiladi? –

18. "Qo'rquv ota kitobi"dagi qaysi hikoyatda kim kimdan: "Bosh kesib, qon to'kmak hunarmidir?" deb so'raydi va u nima deb javob beradi? –

19. "Qo'rquv ota kitobi"da kim kimga: "Hoy, g'ayur (dushman), otam Qo'rquv qo'bizi hurmati, sani chopmadim. Agar qo'lingda qo'biz bo'lmasa edi, og'am boshi uchun sani ikki bo'lak qilardim" deydi? –

20. "Qo'rquv ota kitobi"dagi nechanchi hikoyatda kim: "Hech yigitga byermasin Qodir Muxtor ko'z dardini... / Oq soqolli xo'jalarni ko'p yig'latmisham, / Oq soqolning qarg'ishi tutdi, ajab, ko'zim, sani / CHakka sochi oq xotinlarni ko'p yig'latmisham, / Ko'z yoshi tutdi, ajab, ko'zim sani" deydi? –

21. "Qo'rquv ota kitobi"dagi qaysi hikoyatda kimning ustiga qora janda kiydirib, eshik bo'sag'asiga bog'lab qo'yib, kirgan ham, chiqqan ham bosib o'tsin, deb tahqirlashgani naql qilinadi? –

22. Qaysi asar "ma'naviy-axloqiy buzulishlarni tuzatadigan, shifo bo'ladigan kitob" deyiladi? –

23. Kimning asarida "Haq soyasini inson o'zida mushohada aylaydi va oqibatda, axtarguvchi, topguvchi bo'ladi" deyiladi? –

24. Kimning qaysi asarida: "Ko'kada ko'rmassan bulut, byermay zakot, / SHum vabo kelgay zinodin, benajot" deyiladi? –

25. Qaysi asarda "Nurga to'lmishdir adab birlan falok, / Ham adabu mas'umu pokdir malak" deyiladi? –

26. Qaysi asarda: “Gar lochin yoki simurg‘ bo‘lsagam, / Bandamiz, domu tuzoqqa dam-badam” deyiladi? –

27. Qaysi asarda: “Boshqalardan zulm ko‘rsang nogahon, / Bu sening fe‘lu xo‘yingdin, ey falon” deyiladi? –

28. “Masnaviyi ma‘naviy”da nima “agarchi sufrada bejon yerur, / Lekin ul mardum taniga jon yerur” deyiladi? –

29. “Masnaviyi ma‘naviy”da nima haqida “Otashi pinhonu zavqi oshkor, / Dudi chiqqay oqibat bitganda kor” deyiladi? –

30. “Masnaviyi ma‘naviy”da nima “diyda (ko‘ngil)ni, ko‘zni qoraytgay” deyiladi? –

31. “Masnaviyi ma‘naviy”da “Husni yuz oyinadan zebo bo‘lur, / Husni dil... ila paydo bo‘lur” deyiladi. O‘sha narsa nima? –

32. Qaysi asarda “Sening uchun ovqat emoq va uxlamodan boshqa yana bir oziq bordir. Sen bu dunyoda shu oziqni unutgansan, o‘zgasi bilan mashg‘ulsan. Vujudingni kecha-kunduz moddiy oziq bilan boqasan. Chunki bu vujud sening otingdir. Dunyo esa otning oxuri. Bilginki otning emi uning egasining emishi bo‘lolmaydi” deyiladi. –

33. “Ichingdagi ichingdadir”da insondagi nima kal kasalligi, chipqonga o‘xshatilib, o‘zida bo‘lganida hech irganmaydi, boshqalarda ayni narsalar bo‘lganida jirkanadi, nafratlanadi, deyiladi? –

34. Kim “Xalq tasavvuf adabiyoti” yoki “Oshiqlar she‘riyati”ning yirik namoyandasi sifatida e‘tirof etiladi? –

35. Nozim Hikmatning “Qon gapirmas” romanida kim kimga: “Bashariyatni olchoqlar qo‘lidan qonlar emas, aql va zakovat qutqarib qoladi. Marhamat qilib, hozirning o‘zidayoq xonani tark etsangiz. Iloji bo‘lsa, shu haqiqatni ham eslab qoling – qonda til yo‘q! Qon gapirmaydi...” deydi. –

36. Qaysi ijodkor “So‘z tuzaldi, tinglovchi, sen ham tuzal!” degan? –

37. Qaysi ijodkor “YAxshi odam ko‘p so‘raydi, ammo oz byersang ham rozi bo‘ladi. YOmon odam oz so‘raydi, ammo ko‘p byersang ham rozi bo‘lmaydi” deydi? –

38. Qaysi ijodkor “YOmon do‘st – bir ko‘lankadir: quyoshli kunda qochsang ham qutulolmaysan, bulutli kunda esa izlasang ham topolmaysan” deydi? –

39. Xamsachilikka kim asos solgan? –

40. Muxtor Avezovning Abay to‘g‘risidagi romanlari necha kitobdan iborat va ular qanday nomlanadi? –

41. Qaysi asar: “Uch kunlik yo‘lning bu kungi – so‘nggi kunida o‘quvchi bola bor g‘ayrati bilan jadalladi. Qo‘riqdan kun chiqish oldida otlamaylik, deb uni shahardan olib kelgani borgan qarindoshi Boytosni ham tong otar-otmas o‘zi uyg‘otdi” deb boshlanadi?

42. “Abay” romanida kim kimga: “Byerahm bo‘lsang, dushmaningga bo‘l, do‘stingga, bola-chaqangga byerahmlik qilib qayerga bormoqchisan o‘zing? “Yer tangrisi – sensan” deb xushomadgo‘ylaring aytsin. Bu yerda, bu uyda sen gardanidagi qarzi bitmas otasan, bildingmi? Bilib qo‘y: “Yer tangrisi” bo‘lsang ham osmondan oyog‘ingni uzatib tushganing yo‘q. Sen ham bir bandasan” deydi? –

43. “Abay” romanida kim: “Axir bu ko‘ngilni qotirib, sovutib yuboradigan bitim-ku! Kamshodni zo‘rlik bilan tortib olgan jigiteklarni bu yerdagi onalar, jigarlar qanday qilib o‘ziga yaqin ko‘ra oladi. Mol o‘rniga yosh bolani olganga rozi bo‘ladimi?” deydi? –

44. Qaysi ijodkor: “Muxtor Avezov ajoyib, aqlli,baquvvat yozuvchidir. U Abay haqida yirik, chuqur, ma’noli asar yozgan... Uzoq davrlar mobaynida qorong‘i zulmatda yashagan qozoq xalqi hayotiga Abay bir tutam nur kabi kirgan” degan. –

“Turkiy xalqlar adabiyoti tarixi”dan oraliq nazorat savollari

1. Turkiy xalqlar adabiyoti folklorining qaysi yirik namunalarida qahramonlik pafosi etakchilik qiladi?

2. “Qo‘rqut ota kitobi”da kim: “Suv haq diydorini ko‘rar, man bu suvga ahvolimni so‘zlab byeray... Bo‘rining yuzi muborakdir, u bilan dardlashay” deydi? –

3. “Qo‘rqut ota kitobi”da kimlar haqida: “U zamonda olqishi – olqish, qarg‘ishi – qarg‘ish edi. Duolari mustajob bo‘lardi. YUzlarini ko‘kka tutib, qo‘l ko‘tardilar” deyiladi?

4. “Qo‘rqut ota kitobi”da Azroil kimga: “Tangrining amri shulkim, san joning o‘rniga jon topsang, saning joning ozod bo‘lur” deydi va unga kim jonini byerishga rozi bo‘ladi?

5. “Qo‘rqut ota kitobi”dagi qaysi hikoyatda: “Qari tutning biti, etim bolaning tili achchiq bo‘ladi” deyiladi? –

6. “Qo‘rqut ota kitobi”da qaysi hikoyatda kim haqida: “Bug‘uning yoki kiyikning bo‘yniga otardi, yerdan turg‘izardi, oriql bo‘lsa, qulog‘ini tilardi, ovda belgili bo‘lsin, dyerdi. Agar semiz bo‘lsa bo‘g‘izlardi. Agar beklar kiyik otsa, qulog‘i tilingan bo‘lsa, unga qaytarardilar” deyiladi? –

7. Qaysi asarda: “Bu jahon – tog‘, fe‘lu atvoring – nido, / Ul nidoni senga qaytargay sado” deyiladi? –

8. Qaysi asarda: “Talpinursan davlatu izzat sari, / Sanga Azroil degaykim kel byeri” deyiladi? –

9. “Masnaviyi ma‘naviy”da kimga qarata “Senga shayton hamqadam, / Yergashib ichgay sharobing dam-badam” deyiladi? –

10. “Masnaviyi ma‘naviy”da sahro va tog‘ nima bilan orasta deyiladi? –

11. “Masnaviyi ma‘naviy”da nima “Xotinlar tuzog‘i” deyiladi? –

12. Qaysi asarda: “Payg‘ambar sallolohu alayhi vasallam buyuradilarki: “Olimlarning yomoni amirlarni ziyorat qilgani, amirlarning yaxshisi olimlarni ziyorat etganidir” deyiladi? –

13. SHarq adabiyotidagi xamsachilik to‘g‘risida gapiring. –

14. “Abay” romanida o‘quvchi Abayni shahardan ovulga kimlar olib kelgani hikoya qilinadi? –

15. Qaysi shoir she’rining ilk bandi “To‘qson turli taom bo‘lsa qoshingda, / Lazzat yo‘q ichida tuz ham bo‘lmasa, / Ne bilarsan na ish bordir boshingda, / Mushkul ishdir boshda ko‘z ham bo‘lmasa” deb boshlanadi? –

“Turkiy xalqlar adabiyoti tarixi”dan yakuniy nazorat savollari

1. “Qo‘rqut ota kitobi” kim to‘g‘risida: “Palahmonning doshdoni uch yashar buzoq tyerisidan tikilgan edi, arqoni esa uch ta echki junidan o‘rilgan edi. Har otganda o‘n ikki botmon tosh otardi. Otgan toshi yerga tushmas, agar tushsa, parcha-parcha bo‘lardi, o‘choqday o‘pirilardi. Tushgan joyida uch yilgacha o‘t ko‘karmasdi” deyiladi? –

2. “Qo‘rqut ota kitobi”dagi nechanchi hikoyatda Oruz Xo‘janing o‘g‘lini arslon topib, tarbiya qilgani naql qilinadi va u kim? –

3. Abdulla Harobotiy qaysi asarni “Ham jon, ham jonon yerur, ham dard, ham darmon yerur” degan? –

4. “Masnaviyi ma’naviy”da kim “Makkor, maydakash, / Makri birlan suvga ham solgaydi naqsh” deb ta’riflanadi? –

5. “Masnaviyi ma’naviy”da nimadan ilmu hikmat ochilur, nimadan mehru shafqat sochilur, deyiladi? –

6. “Masnaviyi ma’naviy”da kim haqida “Unga oftobu bulut ham bosh egar” deyiladi? –

7. “Masnaviyi ma’naviy”da kim to‘g‘risida “Ulkim ibrat olgay doimo, / Do‘stlari boshiga tushganda balo” deyiladi? –

8. “Risolat al nusxiya” (“Nasihatlar risolasi”) kimning asari? –

9. Qaysi ijodkor “O‘lan – so‘zning podshosi, so‘z sarasi” deydi? –

10. Qaysi asarda: “Do‘stlik tengqurlar orasida bo‘ladi. Bordi-yu yoshi katta odam bilan yosh yigit do‘stlashmoqchi bo‘lsa, ba’zida uni “O‘kil kuyov” deb ataydilar” deyiladi. –